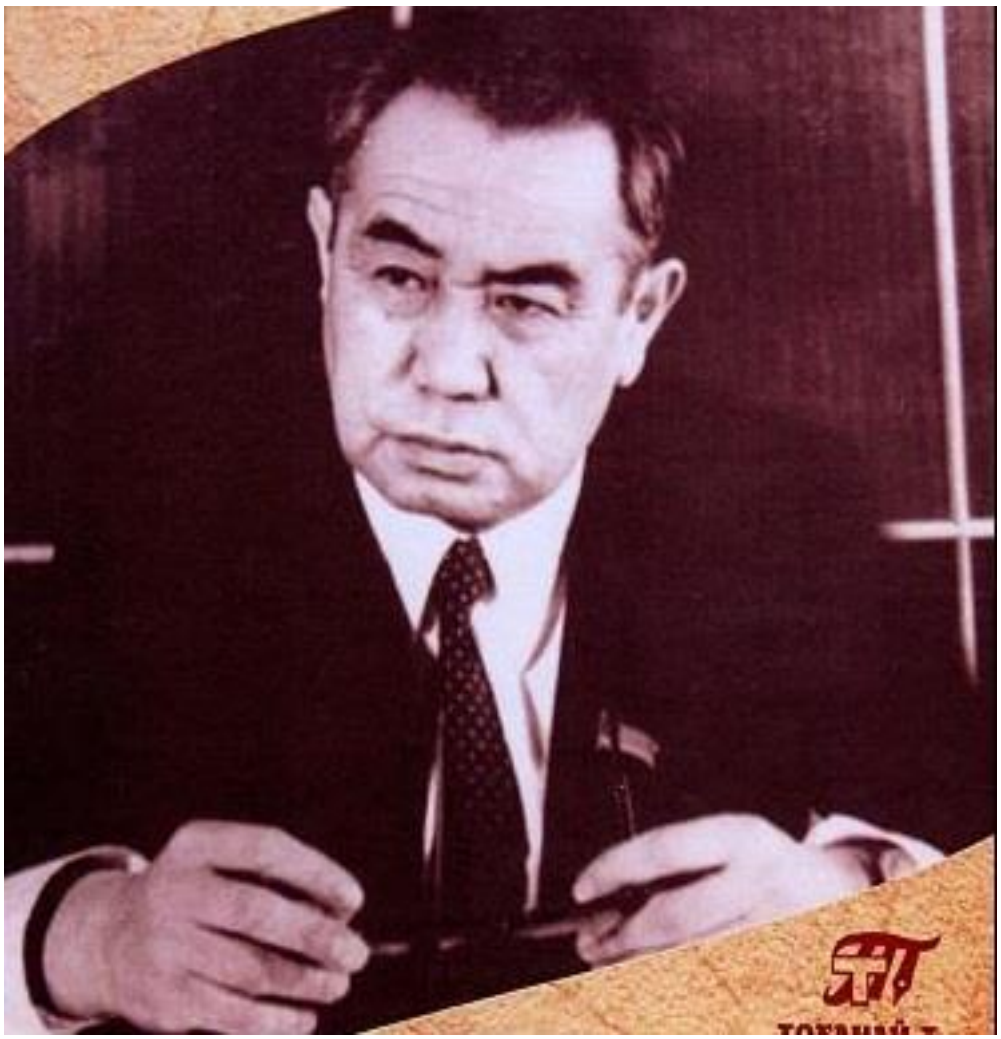
ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

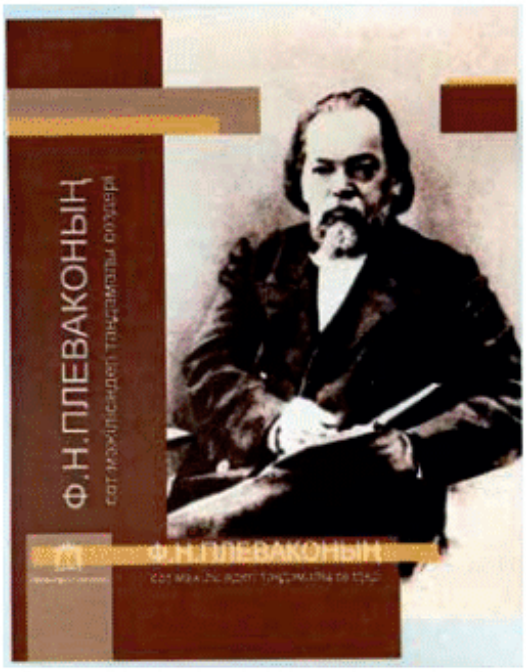
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№4 (81) 2019

ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты,
ҚР ҰҒА-ның академигі және
Ресей Ауыл шаруашылығы ғылымдары
академиясының академигі
МЕДЕУБЕКОВ ҚИЛЫБАЙ ҮСЕНҰЛЫ

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың "Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

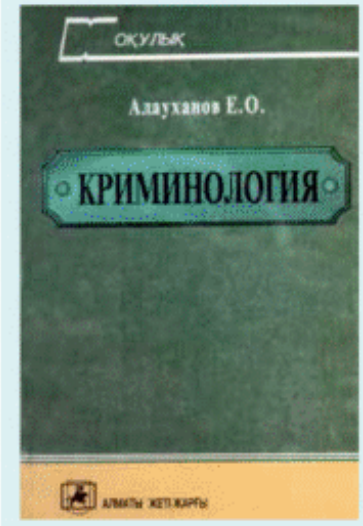
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

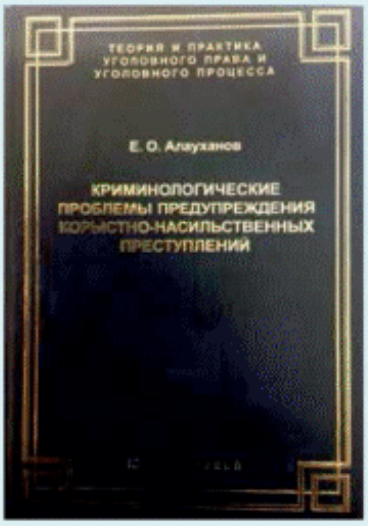
Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№4 (81) 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.г.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.г.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.г.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.г.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.г.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.г.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.г.д., профессор
Баулин Ю.В., з.г.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.г.д., профессор
Бородин С.В., з.г.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.г.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.г.д., проф., РФЖоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.г.д., профессор
Голик Ю.В., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.г.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.г.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.г.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.г.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., – т.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.г.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.г.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.г.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.г.д., профессор
Кемел М., э.г.д, профессор
Коробеев А.И., з.г.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.г.д., профессор
Козаченко И.Я., з.г.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.г.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.г.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.г.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.г.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.г.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.г.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.г.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.г.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.г.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.г.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.г.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.г.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.г.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.г.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.г.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.г.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.г.к., профессор
Әбішев Х.А., з.г.д., профессор
Байменов А.М., тех.г.к., профессор
Бишманов Б.М., з.г.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.г.к., профессор (Қостанай)
Бектұрганов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.г.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.г.д., профессор
Данилов А.П., з.г.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.г.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.г.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.г.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.г.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.г.д., профессор
Кленова Т.В., з.г.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.г.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.г.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.г.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.г.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.г.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.г.д., профессор (Саратов)
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.г.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.г.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.г.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.г.д., профессор
Саданов А.Қ., б.г.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.г.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.г.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.г.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.г.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.г.д., профессор
Усманов А., п.г.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.г.к.
Тойлыбаев Б.А., п.г.д., профессор
Түргараев Б.Т., з.г.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.г.д., профессор
Фадеев В.Н., з.г.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.г.д., профессор
Усманов С.У., т.г.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.г.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор(Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law,Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**тың ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге:
   Карта нөмірі:
   5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124
   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

   e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• **Мәскеу, ММУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
• **Мәскеу:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
• **Краснодар:**	**проф. В.П. Коняхин**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
• **Бішкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
• **Бішкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**

Журнал редакциясының мекенжайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизиту**:**
Номер карты: 5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• **Москва МГУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**моб.: +7 (916) 526-44-29**
• **Москва:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**моб.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**моб.: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**моб.: +7-960-5726474;**
• **Краснодар:**	**проф. Коняхин В.П.**	**моб.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**моб.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**моб.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**моб.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**моб.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**моб.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**моб.: + 992907702120**
• **Бишкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**моб.: + 996555753058**
• **Бишкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**моб.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**моб.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**моб.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**моб.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**моб.: +7 (902) 260-15-54**

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правый берег, ул. Тулкибас, д.49;

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им. Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им.Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. БиблиотекаСанкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М. Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г. Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

МЕДЕУБЕКОВ ҚИЛЫБАЙ ҮСЕНҰЛЫНА 90 ЖЫЛ

ЖҰРЫНОВ МҰРАТ ЖҰРЫНҰЛЫ
ҚР ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ
ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ 18

ЕСПОЛОВ ТІЛЕКТЕС ИСАБАЙҰЛЫ
ҚазҰАУ ректоры, ҚР ҰҒА академигі
ҚАЗАҚСТАНДА ЖОҒАРЫ ӨНІМДІ ЖАҢА ҚОЙ ТҰҚЫМДАРЫН
ЖАСАУ ІСІНІҢ ІРГЕТАСЫН ҚАЛАУШЫ 20

БЕГМАНОВ АБДУҒАЛИ САЛБЕКҰЛЫ
«ЖАҚСЫНЫҢ ЖАҚСЫЛЫҒЫН АЙТ НҰРЫ ТАСЫСЫН...» 23

ОМБАЕВ ӘБДІРАХМАН
ҚАЗАҚСТАН АГРАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ АБЫЗЫ ЕДІ 27

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Agibayeva S., Mukhamedjanov E.
MODERN TRENDS OF TERRORIST AND EXTREMIST THREATS
IN THE GLOBAL INFORMATION SOCIETY 32
Қобдабаева Н.А., Хамметова Ж.А.
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚҰҚЫҚ
БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 37
Мухамедиярова О.В.
ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПРЕФЕРЕНЦИИ ДЛЯ БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ 42
Мырзатаев Н.Д.
КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРДА
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС 48
Мырзаханова А.
ИМЕЕТ ЛИ МЕСТО КУЛЬТУРНОЕ ПРАВО
В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА? 54
Mussin K.S., Abylassimov M.
THE WORLD PRACTICE OF FIGHTING WITH CORRUPTION AND ITS HISTORICAL
AND LEGAL ISSUES AT THE PRESENT TIME 59
Nurlankhanova A.
SOME ASPECTS OF COMBATING WITH ILLEGAL DRUG TRAFFICKING 64
Ramazan A., Mukhamedjanov E.
PECULIARITIES OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES COMMITTED WITH THE
USE OF INFORMATION TECHNOLOGY 68
Таужанов Е., Сейтаева Ж.С.
АВТОМАТИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА ПО ДЕЛАМ ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ
ПРАВОНАРУШЕНИЯХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 72
Cherdantsev A., Mukhamedjanov E.
TO THE QUESTION ABOUT THE HISTORY OF FORMATION OF LEGAL BASE
ACTIVITIES OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION 76
Shoman E., Kuchukov K.
ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE
IN ANTICORRUPTION ENFORCEMENT 81

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Anarbayev A.K., Omarov B.S
CLASSIFICATION OF COMPETITIVE ACTIVITY AND CONTROL OF INDICATORS OF PHYSICAL PREPAREDNESS DEPENDING ON MORPHOFUNCTIONAL AND INDIVIDUAL PECULIARITIES OF SPORTSMEN 86
Габитова В.А.
ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС СОВРЕМЕННОСТИ ИДЕЙ Я.А. КОМЕНСКОГО 95
Медеубаева К.Т., Еркекұл Ж.
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 100
Омаров Б.С.
СПОРТТЫҢ ӘР ТҮРІНЕ БЕЙІМДЕЛГЕН МАМАН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЖАЛПЫ АНАТОМИЯЛЫҚ ДЕНЕ БІТІМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 105
Рамазанова А.Р., Жумабекова П.Б., Палина А.А.
РАБОТА С ПОСЛОВИЦАМИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА 115
Сайдуллаева Н.С., Абдуалиева М.А., Жайдакбаева Д., Асанбек Б.
ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР УЧИТЕЛЕЙ В ПРИМЕНЕНИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ЭЛЕКТРОННЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ 119
Sarsembayeva A.A.
IMPLEMENTATION OF LEVEL TEACHING FOREIGN LANGUAGES BY THE COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF REFERENCE FOR LANGUAGES-CEFR AT A TECHNICAL UNIVERSITY 129
Саурықова Ж.М.
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ПӘНАРАЛАҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 136
Ровнякова И.В., Стеблецова И.С., Радченко Н.Н.
ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ И ПЕРЕПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ 142
Tayeva R.M., Kaliyeva M.S.
NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING 148
Уахитов Р.У., Жалтаев Н.Р.
ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК АСПЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ПУТИ ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ 156

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Саутенкова М.Ю., Кутыбаева Д.Т.
МЕТОДЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И ДИАГНОСТИКА КРЕАТИВНОСТИ 161

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Айдарбек Қ.Ж., Чубанова С.А.
ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМЫНДА «АҚҚУ» ОРНИТОНИМІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ТАЛДАУ 167
Албатыр И., Есенбек Ж.Б., Дүтбаева Н.С.
АҚПАРАТ АҒЫНЫ ЖӘНЕ ЖАҺАНДЫҚ ҮРДІС 173
Әділбаева Ұ.Б., Гайипова А.Г.
КЫРГЫЗ ЖАНА КАЗАК ТИЛДЕРИНИН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫН ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 176
Әділбекова Л.М., Копесбаева М.Б., Темирешова Н.Н.
АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР 184
Әділбекова Л.М., Темирешова Н.Н., Копесбаева М.Б.
АҚЫН ӘЙЕЛДЕР МҰРАСЫ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ТҰРҒЫСЫНАН 187

Әнепияева А.М., Нұржанова А.Б.
ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ЛИНГВОМӘДЕНИ
ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ 193
Bayekeyeva A.T., Tazhibayeva S.Zh.
TERM BUILDING IN ENGLISH LANGUAGE: EXAMPLES OF MINING
TERMINOLOGY 197
Байгулина Э.А.
КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ
ШЕТТІЛДІК БІЛІКТІЛІКТІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ 201
Болгар К.А., Щербовских И.Г., Сералиева Н.Ж.
СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА И ИРОНИИ В
ПОСТМОДЕРНИСТСКОМ ТЕКСТЕ 205
Доскеева Ш.А.
ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫНДАҒЫ ЗАМАН ЖӘНЕ АДАМ ҚАТЫНАСЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУІ:
ДӘСТҮР МЕН САБАҚТАСТЫҚ 215
Есеналиева Ж.Ж., Аққожина Б.Қ.
КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ КОНЦЕПТУАЛДЫ МЕТАФОРА 228
Есеналиева Ж.Ж., Қожабекова Ш.Б.
ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ БІР-БІРІНЕ ӘСЕРІ 233
Жақсылықбаева Р.С.
ҒЫЛЫМНАМАЛЫҚ ЕҢБЕКТІҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ 238
Жутаева.А.К., Әбдиманұлы. Ө.
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ БЕЛГІЛЕРІ 242
Қалқабаева С.Ә.
ӘДЕБИЕТ ПЕН ТОПОНИМИКА БАЙЛАНЫСЫН ЗЕРТТЕГЕН ҒАЛЫМ 250
Қырғызбаева А.Д., Шегебаев А.М.
ҮМБЕТӘЛІ КӘРІБАЕВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ 254
Лю Ц., Байелі Ә.Ж., Сапарбаева Н.Б., Абаганова А.
ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ И ПРИЁМЫ ПЕРЕВОДА
КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК 261
Мустафаева Ж.Д.
ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ИДИОСТИЛЯ И АНАЛИЗ ПЕРЕДАЧИ СЛЕНГА В
ПЕРЕВОДЕ РОМАНА КЕНА КИЗИ "НАД ГНЕЗДОМ КУКУШКИ" В. ГОЛЫШЕВЫМ 266
Өмірбекова Р.Қ., Рамазанова Ш.Ә.
СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ АЙРЫҚША БЕЛГІЛЕРІ 271
Письменюк А.Б.
КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
АВТОРА И ЧИТАТЕЛЯ НА УРОВНЕ ПОЛИФОНИИ ТЕКСТА 277
Рысберген Қ.Қ., Тлегенова Г.Б.
КОСМОНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ МИФТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ 284
Seralieva N.Zh., Chsherbovskikh I.G., Bolgar Ch.A.
SPECIFIC USE OF INFORMATION COMPUTER TECHNOLOGIES IN
TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES 289
Серікбаева А.
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН ЖАҢА СӨЗДЕР 293
Совет Е., Қожағұлов С.Қ.
С. БАҚБЕРГЕНОВТІҢ ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫНДАҒЫ «ҚАН ТОЗАҢ» РОМАНЫНДАҒЫ
ҚЫЛМЫСКЕРЛЕР МЕН ТЕРГЕУШІ БЕЙНЕСІ 297
Сүйіндік Ж.А., Серикова С.К.
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМ ТАБИҒАТЫ
(ЫРЫСБЕК ДӘБЕЙДІҢ «ЖЫЛҚЫ АТЫЛҒАН ЖАЗ» РОМАНЫ БОЙЫНША) 303
Тажибаева С.Ж.
ҚАЗАҚСТАНДА ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
САУАЛНАМАНЫ ӨҢДЕУГЕ АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫ БАЗА 306
Шохаева Қ.Н.
ІСКЕРИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ СӨЙЛЕУ СТИЛІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕР 312

Щербовских И.Г., Болгар К.А., Сералиева Н.Ж.
СИСТЕМА ОТРАЖЕНИЙ В ЛИРИКЕ Ф.И. ТЮТЧЕВА 317

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА – ART SCIENCE

Жукенова Ж.Д., Жекибаева Ж.Ж.
МИФОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МИРА ТЮРКОВ В АРТЕФАКТАХ 325
Күзеубай А.Ұ., Бәзілжанов Б., Әмірханов Қ.
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫНЫҢ БҮГІНГІ ХАЛ АХУАЛЫ 332
Серкебаева Г.Х., Булгбаева А.З.
ҚАЗАҚ ҮЛТТЫҚ БИЛЕРІНІҢ ХОРЕОГРАФИЯ
САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТЫЛУЫ ЖАЙЛЫ 339
Тлеубаев С.Ш., Тлеубаева Б.С.
ЭЛЕМЕНТЫ КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ
В ТАНЦЕВАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ 349

БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – БИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – BIOLOGICAL SCIENCE

Ахтаева М.Б., Азимбаева Г.Е.
ОТАНДЫҚ КӘДІМГІ ШАШЫРАТҚЫ ӨСІМДІГІНІҢ ЖЕР ҮСТІ БӨЛІГІНІҢ
ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІ 354

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Кемел Ж.С.
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҮЛТТЫҚ
БІРЛІК ПЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ 360

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORICAL SCIENCE

Тимощук В.Н., Кокебаева Г.К.
РОЛЬ В. БРАНДТА В «ПОЛИТИКЕ РАЗРЯДКИ» МЕЖДУНАРОДНОЙ
ОБСТАНОВКИ В 60-70-Е ГОДЫ XX ВЕКА 364

ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОСОФСКАЯ НАУКА – PHILOSOPHICAL SCIENCE

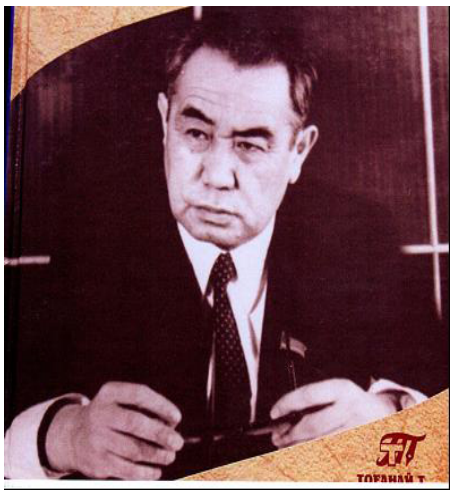
Кадиров М.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОРМОНДАР ШІРКЕУІ 372

МЕРЕЙТОЙ – ЮБИЛЕЙ – JUBILEE

Баймолдаұлы Д.
ҒЫЛЫМДА «ҚҰЛБЕК САҚИНАЛАРЫ» ДЕГЕН ЖАҢА
ҚҰБЫЛЫСТЫ АШҚАН ҚАЗАҚ ҒАЛЫМЫ 378

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW 381

АКАДЕМИК Қ.Ү. МЕДЕУБЕКОВТІҢ ТУҒАНЫНА 90 ЖЫЛ

МҰРАТ ЖҰРЫНОВ

ҚР ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІ,
ХИМИЯ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР,
ҚР ҰҒА-НЫҢ АКАДЕМИГІ

ҒҰЛАМА ҒАЛЫМ

Ғұлама ғалым, ғылымды ұйымдастырушы, мемлекет және қоғам қайраткері Қилыбай Үсенұлы Медеубековтің есімі Қазақстанның аграрлық ғылымының қалыптасуы мен даму тарихынжа алтын әріптермен жазылды. ВАСХНИЛ шығыс бөлімі Президиумының төрағасы болған уақытында ол ғылыми зерттеулерді көрегендікпен іске асыра алатын дарынды ұйымдастырушы екенін көрсетті. Ол ерекше іскерлік пен кәсіби қасиеттерді, биік адамгершілік пен тәртіптілікті иеленген адам еді. Оның үлкен жүрегі білімге, қажырлы еңбек пен жаратуға ұмтылғандардың барлығына ашық болды.

Қ.Ү.Медеубековтің қарым-қатынас жасайтын адамдары көп болды, ол достықты бағалай білетін және әрдайы әріптестерімен, достарымен, отбасымен және туыстарымен жақсы қарым-қатынаста болды, Қазақстанның және КСРО облыстарының, аудандарының өндіріс басшыларымен жақсы іскерлік және кәсіби қарым-қатынас орната білді. ВАСХНИЛ президенттері академиктер П.П.Лобанов, П.В. Вавилов, А.Н.Никонов, вице-президент Л.К. Эрнст ВАСХНИЛ ВО төрағасы академик Қ.Ү. Медеубековтің ғылыми және іскерлік қасиеттерін жоғары бағалап, Қазақстанның ауыл шаруашылығы ғылымын дамыту туралы оның жобалары мен ұсыныстарын қолдап отырды.

Академик Қ.Ү. Медеубеков көрнекті ғалым ретінде Қазақстанның Коммунистік партиясының Бірінші хатшысы Д.А.Қонаевтың, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Төрағасы Б.Әшімовтің, Алматы облыстық компартиясының бірінші хатшысы А.А.Асқаровтың шын ықыласына бөленді, сонымен қатар Қазақстан Компартиясы облыстық және аудандық комитеттерінің хатшыларымен жақсы кәсіби және іскери қарым-қатынаста болды.

Бұған ғылымды зерттеуші әрі ұйымдастырушы тұлғаның ірілігі, академиктің ойлау аясының кеңдігі мен мол тәжірибелілігі ықпал етті, қазіргі тілмен айтатын болсақ, осылардың арқасында қой шаруашылығы институтына ғылыми зерттеулер жүргізу үшін жақсы қаржыландыру түріндегі инвестициялар құйылды, Қазақстанға жоғары зауыттық қасиеттері бар жануарлардың бірегей тұқымды түрлері әкелінді. ҚазССР мемлекеттік агрокешен төрағасының ғылым жөніндегі орынбасары болған Қилыбай Үсенұлы, ауыл шаруашылығы ғылымын дамыту мен ағымдағы өндірістік мәселелерді Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы министрі Г.Моторикомен, Мемлекеттік агроөнеркәсіптік үйымының төрағасы Е.Гукасовпен бірлесіп жедел шешетін еді.

Академик Қ.Ү. Медеубековтің осындай белсенді, нысаналы жұмысы үлкен ғылыми және өндірістік ұжымдардың жұмыс істеуі үшін еркін шығармашылық атмосфераны орнатты, оларды бәсекеге қабілетті нәтижелер алуға бағыттап отырды. Ең маңызды ғылыми жетістіктерінің бірі қой шаруашылығы институтында құрылған, академик Қ.Ү.Медеубековтің «Қазақстанның жоғары өнімді жаңа қой тұқымдарын жасау» атты ғылыми мектебі болып табылады.

Мектеп В.А. Балмонт, М.А. Ермеков, А.Е. Елеманов, Д.Н. Пак, А.И. Петров, Б.М. Мусин және т.б. белгілі селекционер-ғалымдардың жинақтаған мал шаруашылығындағы тұқым қалыптастырудың мол тәжірибелері негізінде құрылған.

Қ.Ү. Медеубеков шынайы шығармашылық атмосфера орнаған керемет шығармашылық ұжым топтастырды. Ол жаңа ғылыми нәтижелерді алу үшін жас зерттеушілерді мақсатты түрде қолдай білді әрі бағыттай алды. Қазақстанда қой шаруашылығын дамытудың «алтын дәуірі» ХХ ғасырдың жетпісінші жылдарына келуі кездейсоқтық емес, заңдылық болып табылады. Биязы жүнді, жартылай биязы, жартылай қылшық және ірі қылшық жүнді жоғары өнімді қой табындары құрылды.

Академик Қ.Ү.Медеубековке белгілі әрі танымал селекционер ретінде КСРО Ауыл шаруашылығы министрлігі мен ВАСХНИЛ жоғары сеніммен қой шаруашылығы секциясын 14 жыл бойы (1978-1992 жж.) басқаруды тапсырды.

Ол «Қазақстанның ауыл шаруашылығы ғылымының жаршысы» және «Жаршы» журналдарының редакциялық алқасының төрағасы, «Қой шаруашылығы» және «Қазақстанның агроөнеркәсіп кешені» журналдарының редакциялық алқасының мүшесі болды.

1980-1990 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, 1989-1992 жылдары КСРО халық депутаты.

45-тен астам ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаты мен 15 ғылым докторын даярлады, бүгінде олар халық шаруашылығының түрлі салаларында еңбек етіп жүр.

Өмірінің соңғы жылдарында академик Қ.Ү.Медеубеков Қазақ Үлттық аграрлық университетінің докторлық диссертацияларын қорғау жөніндегі Диссертациялық кеңестің төрағасы ретінде жоғары білікті ғылыми кадрларды даярлау бойынша жемісті ғылыми жұмыс жүргізді.

Табысты ғылыми, мемлекеттік және қоғамдық жұмыстары үшін академик Қ.Ү. Медеубеков «Парасат», «Октябрь революциясы», екі мәрте «Еңбек Қызыл Ту», «Халықтар достығы» ордендерімен, медальдармен, Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің, ВАСХНИЛ-дің Құрмет грамоталарымен, К. И. Тимирязевтің Алтын медалімен марапатталды, академик А.И. Бараев атындағы сыйлықтың лауреаты. Оның есімі 1991 жылы АҚШ-та жарық көрген «Кім кім» атты кітабына енгізілген.

Оның туылғанына 90 жыл толу қарсаңында дамуына академик Қилыбай Үсенұлы Медеубеков өзінің елеулі үлесін қосқан Қазақстанның аграрлық ғылымы әрі қарай дами берсін деп тілеймін!

АКАДЕМИК Қ.Ү. МЕДЕУБЕКОВТІҢ ТУҒАНЫНА 90 ЖЫЛ

(1929-2015 ж.)

ҚАЗАҚСТАНДА ЖОҒАРЫ ӨНІМДІ ЖАҢА ҚОЙ ТҰҚЫМДАРЫН ЖАСАУ ІСІНІҢ ІРГЕТАСЫН ҚАЛАУШЫ

ТІЛЕКТЕС ЕСПОЛОВ
ҚазҰАУ РЕКТОРЫ, ҚР ҰҒА-ның АКАДЕМИГІ

Академик Қ.Ү. Медеубековтің ғылыми көзқарастарының қалыптасуы К.А. Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылығы академиясынан бастау алады. Академияны, сонан соң аспирантураны үздік бітіріп, К.У. Медеубеков 1957 жылы Қазақстанға оралады.

Еңбек жолын Жамбыл облыстық биязы жүнді қой шаруашылығы тәжірибелік станциясының қызметкері болып бастаған. 1962 жылы Қ. Ү. Медеубеков Қазақ мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының директоры болып тағайындалады.

Академиктің ең маңызды ғылыми жетістіктерінің бірі қой шаруашылығы институтында құрылған, соның атындағы «Қазақстанның жоғары өнімді жаңа қой тұқымдарын жасау» атты ғылыми мектебі болып табылады.

Мектеп В.А. Балмонт, М.А. Ермеков, А.Е. Елеманов, Д.Н. Пак, А.И. Петров, Б.М. Мусин сияқты және т.б. еліміздің белгілі селекционер-ғалымдар жинақтаған қой шаруашылығында тұқым қалыптастырудың мол тәжірибелеріне негізделді.

Қ.Ү. Медеубеков мал шаруашылығы институтының Алматы қаласынан Алматы облысының Жамбыл ауданы Мыңбаев аулына көшуіне көп еңбек сіңірді. Ғылыми, өндірістік және әлеуметтік салалардың барлық инфрақұрылымдары жасалды. Ғылыми кент одақтағы қала типтес кенттердің арасындағы ең үздігі болды, оған республика басшылары, және де шетелдік қонақтар жиі келетін болды. Кейіннен институттан 5 ғылыми мекеме бөлініп шықты.

Академик Қ.Ү. Медеубеков институтты басқарған жылдар ішінде 32 ғылыми қызметкер СССР мен ҚазССР Мемлекеттік сыйлықтарының лауареаттары болды.

Қ.Ү. Медеубеков шынайы шығармашылық атмосфера орнаған керемет шығармашылық ұжымды топтастыра алды. Ол жаңа ғылыми нәтижелерді алу үшін жас зерттеушілерді мақсатты түрде қолдай білді әрі бағыттай алды. Қазақстанда қой шаруашылығын дамытудың «алтын дәуірі» XX ғасырдың жетпісінші жылдарына келуі кездейсоқтық емес, заңдылық болып табылады. Биязы жүнді, жартылай биязы, жартылай қылшықты және ірі қылшық жүнді жоғары өнімді қой отарлары құрылды.

Қойларды асыл тұқымдастыру мен өсіруді селекционер - академик Қ.Ү. Медеубековтің шәкірттері жүргізді, олардың арасында Т.К. Қасенов, А.Н. Нартбаев, Т.С. Қасымов, Ж. А. Карабаев, К. Қарымсақов,

Б.И. Мусабаев (жартылай биязы жүнді қой шаруашылығы), К.К. Қанапин, А. Ахатов, К. Жумаділлаев (жартылай қылшықты және ірі қылшық жүнді ет-май қой шаруашылығы).

Халық мақалында: «Үлкен алыстан көрінеді» дейді. Академик Қ.Ү. Медеубековтің ғылыми мектебінің қалыптасуы, аяққа түруы мен дамуы туралы елу жылдан асатын тарихын талдаған кезде таңғажайып қарапайымдылығы мен жоғары жұмыс қабілеті бір өзінен табылатын біліктілігі мол, энциклопедиялық білімі, ғылымды ұйымдастырушылық дарыны бар, сезімтал психолог, қызықты сұхбатшы ірі тұлғалы ғалым мен ұстаздың ерекше тұлғасы көз алдымызға келеді.

Академик Қ.Ү. Медеубеков өзінің шәкірттерімен бірге ағылшынның бағалы жартылай биязы жүнді ет-жүн қойының линкольн, ромни-марш, бордер-лейстер, гемпшир, суффолък, оксфорддаун, шевиот, саутдаун тұқымдарының климатқа бейімделуі мен пайдаланылуы бойынша ауқымды ғылыми зерттеулер жүргізді.

Бұл жұмыстың нәтижесі көптеген жылдар бойы Қазақстанның түрлі аймақтарында кроссбредті қой шаруашылығын жасау үшін жүзеге асырылатын асыл тұқымды қойларды репродукциялауға қызмет еткен импорттық қойлардың бірегей табынын қалыптастыру болды.

Академик Қ.Ү.Медеубеков ғылымның жаңа озық жетістіктерін үдайы іздестіру үстінде болды. Оның ғылыми көзқарастарының ауқымдылығы мен зерделеу қабылетінің жоғарылығы, сирек кездесетін еңбекқорлығы оның шәкірттері мен әріптестеріне жаңа ғылыми бағыттарды дамытуға ықпал етті, ал олардың бастамаларына ұстазының толық қолдау көрсетуі, әдеттегідей, бәсекелестікке қабылетті жаңа нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Егізінен төлдейтін қойлардың жаңа тұқымын жасаған кезде (Қ. М. Қасымов, Б.И.Мусабаев), саланы басқаруға арналған жаңа технологияны әзірлеу кезінде (М.А. Абдуллаев, А. Дүйсембаев), ешкінің түбітті және жүнді табындарын жасаған кезде осылай болды (С.Ж. Арынғазиев, Б.С. Дәулетбаев).

Қойларды өнеркәсіптік бордақылау технологиясы тәжірибеге кеңінен енгізілді (А.Г. Племянников, Т.И. Сарбасов, Р.Я. Батькаев).

Қойларды өнеркәсіптік бордақылауды әзірлеу мен енгізу арқылы ауыл шаруашылығы өндірісін жандандыруға қосқан үлесі үшін академик Қ.Ү. Медеубеков бастаған қой шаруашылығы институтының ғалымдар ұжымына Қазақстан Республикасының ғылым және техника саласындағы мемлекеттік сыйлығын берілді.

Академик Қ.Ү. Медеубековке белгілі әрі танымал селекционер ретінде КСРО Ауыл шаруашылығы министрлігі мен ВАСХНИЛ жоғары сеніммен қой шаруашылығы секциясын 14 жыл бойы (1978-1992 жж.) басқаруды тапсырды.

Ол «Қазақстанның ауыл шаруашылығы ғылымының жаршысы» және «Жаршы» ғылыми журналдарының редакциялық алқасының төрағасы, «Қой шаруашылығы» және «Қазақстанның агроөнеркәсіп кешені» журналдарының редакциялық алқасының мүшесі болды.

1979 жылы ВАСХНИЛ Шығыс филиалы Президиумының төрағасы, ВАСХНИЛ вице-президенті болып сайланды. 1972 жылдан бастап ол ВАСХНИЛ корреспондент-мүшесі, 1982 жылдан бастап ВАСХНИЛ академигі, ал 1996 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Үлттық ғылым академиясының академигі болып сайланды.

1980-1990 жылдары Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, 1989-1992 жылдары КСРО халық депутаты.

Өмірінің соңғы жылдарында академик Қ.Ү. Медеубеков Қазақ ұлттық аграрлық университетінің докторлық диссертацияларын қорғау жөніндегі диссертациялық кеңестің төрағасы ретінде жоғары білікті ғылыми кадрларды даярлау бойынша жемісті ғылыми жұмыс жүргізді. Ол ғылыми қызметін атқарған осы бір кезеңде еліміздің ауыл шаруашылығы үшін жоғары білікті мамандар даярлау ісіне Қ.Ү. Медеубековтің айрықша ұқыптылықпен назар аударатынына мен өзім тікеей куә болдым. Оның ғылыми ортадағы кіршіксіз беделі, жоғары адамгергілік қасиеті мен баға жетпес тәжірибесі Диссертациялық кеңестің жұмысында шынайы шығармашылық атмосфераны қалыптастырған болатын. Әрі сол бір жылдары Қазақ Үлттық аграрлық университетінің диссертациялық кеңесі өзінің кадрларды сапалы даярлайтындығымен ерекшеленуі де кездейсоқтық емес еді. Ол сонымен қатар Университетің Ардагерлер кеңесінің құрамында болды.

Табысты ғылыми, мемлекеттік және қоғамдық жұмыстары үшін академик Қ.Ү. Медеубеков «Парасат», «Октябрь революциясы», екі мәрте «Еңбек Қызыл Ту», «Халықтар достығы» ордендерімен, медальдармен, Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің, ВАСХНИЛ-дің Құрмет грамоталарымен марапатталды, академик А.И. Бараев атындағы сыйлықтың лауреаты.

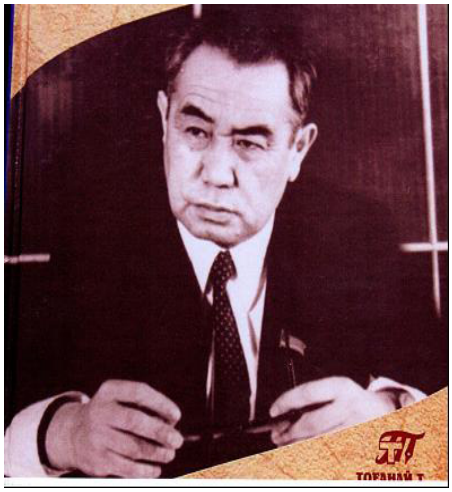
Ол туылғанына 85 жыл толуына орай К.И. Тимирязевтің Алтын медалімен марапатталды.

Қазақстанның аграрлық ғылымын дамытуға қосқан елеулі үлесі үшін «Қазақстан Республикасының ғылым және техника саласының құрметті қызметкері» атағы берілді.

Академик Қилыбай Үсенұлы Медеубековтың есімі 1991 жылы АҚШ-та жарық көрген «Кім кім» атты кітабына кірген, онда әлемнің ең көрнекті ғалымдары, саяси және мемлекеттік қайраткерлері туралы мәліметтер берілген.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы ғылымының дамуына зор үлес қосқан академик Қ.Ү. Медеубековтің туылғанына 90 жыл толу мерейтойы қарсаңында Университет кеңесі оқу озаттары үшін академик Қ.Ү. Медеубековтің атаулы шәкіртақысын, «академик Қ.Ү. Медеубеков» медалін белгілеу және оның есімімен аталатын дәрісхана ашу туралы қаулы қабылдады.

Ғұлама ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері
Қилыбай Үсенұлы Медеубеков ағамыздың 90-жасқа толу құрметіне

«ЖАҚСЫНЫҢ ЖАҚСЫЛЫҒЫН АЙТ НҰРЫ ТАСЫСЫН...»

АБДУҒАЛИ БЕГМАНОВ
«Ауыл шаруашылығы аэрофотогеодезиялық
іздестіру мемлекеттік институты (АШАІМИ)» РМК директоры, э. ғ. к,
ҚР Ұлттық инженерлік академиясының корреспондент-мүшесі,
ҚазҰАУ Құрметті профессоры, «Құрмет» орденінің иегері

Адам дүниеден озғаннан кейін соңында қалдыратыны жақсы істері, үлгі-өнегесі және сондай жақсылықтарын еске алып айтып жүретін үрпақтары мен тәрбиелеген шәкірттері, іні-бауырлары, жақын жандары.

Мен де өзіме үлгі тұтқан, көптеген жақсылықтарын көріп өнеге алған ***«Жақсыдан шарапат ...»*** дегендей ағалық шарапатын көп көрген інісі ретінде Қилыбай ағамды ыстық ықыласпен, інілік сағынышпен еске алып, осы мақаламды арнап отырмын.

«Жақсының жақсылығын айт нұры тасысын...» дейді дана халқымыз. Кейінгі жаңа буын жас үрпақ тәрбиелеуде осындай ірі тұлға азаматтардың еткен еңбегін айтып, осындай жетістіктерге қалай жеткенін, тәжірибелік мән-мағынасын айтып беру, жеткізу сол ағалардың көзін көрген, тікелей тәлім-тәрбиесін алған мына біздерге парыз деп түсінемін өз басым.

«Адам баласының жақсы мінез-құлқы жаратылысынан емес өскен ортасында көрген үлгі-өнегеден» -дейді М.Әуезов.

Жаны жайсаң, жүрегі мейірімге толы, ер боп туған Қилыбай ағамның бүкіл ғұмыры мен атқарған еңбек жолы, оның ғылыми өмір мектебі мына біздер мен кейінгі буын жастар үшін тұнып тұрған өнеге дер едім. Бойындағы білімге деген құштарлығы мен барлық күш-қайратын, құлшынысы мен талпынысын өзіне бағындыра біліп, еліміздегі ауыл шаруашылығы саласының әлі де шешімін тапппай жатқан күрделі кезеңінде өз ғұмырын ғылым жолына арнауының өзі Қилыбай ағаның көрегендігі, әрі ел үшін пайдалы болатын жолды дәл тауып таңдауы деп білем. Әрине, ең алдымен, ағамыздың тұлға болып қалыптасуына ықпал еткен өзінің туып өскен ортасы, отбасында алған тәрбиесі және оның өзінің жақсы адамдармен дос болуға деген зор құлшынысы деп ойлаймын.

Ағамыздың туған ауылы өскен ортасы Оңтүстік Қазақстан – қазіргі Түркістан облысындағы Қазығұрт ауданының Қызыл Дихан ауылы. Мақтанышпен айта кетейін, осы ағамыздың туып-өскен аулынан 20-дан аса ғылым докторлары мен кандидаттары шыққан! Және де аға өзінің өмірлік тәжірибесін, көрген білгендерін ізінен ерген біздерге үйретуден әсте жалыққан емес. Біз абзал ағаға қарап бой түзедік, өмірде өнегелі сабақ, тәлім-тәрбие алдық.

Қилыбай ағам аудандағы орта мектепті бірінші болып қызыл аттестатқа бітіреді де, сол жылы аудандық партия комитетінің жолдамасымен Мәскеу қаласына К.А.Тимирязев атындағы Мәскеу ауылшаруашылығы академиясына зоотехник мамандығы бойынша оқуға түседі.

Оқуға ынтасы мен жігерлілігін, еңбекқорлығы мен ғылымға деген құштарлығын сезе білген аты әлемге әйгілі профессор-академик, қой шаруашылығы бойынша атақты ғалым Алексей Иванович Николаев академияны қызыл дипломмен бітіргенін ескеріп, сол жылы оны аспирантураға алып қалады. Ставрополь өлкесінің асыл тұқымды қой өсіру шаруашылықтарында жүріп кандидаттық диссертациясын сәтті қорғайды. Одан кейінгі өмір жолы туған елі Қазақстанда Жамбыл облыстық ауылшаруашылығы бойынша тәжірибе станциясында жалғасын тауып, аға қызметкер, бөлім меңгерушісі, директордың орынбасары, директор, Жамбыл облыстық ауыл шаруашылық басқармасы бастығының орынбасары лауазымдық сатыларынан сүрінбей өтеді.

Бойында ғалымдық қабылетімен қатар басқарушылық, ұйымдастырушылық қарымы мол, өзін ісімен көрсете білген, отыздан енді асқан шағында 1962 жылы Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Асанбай Асқаровтың ұсынысымен Қазақ мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметіне тағайындалады.

Қилыбай аға директорлыққа барған кезде институт қаладан шалғайда орналасқан Алматы облысының «Мыңбаев» аулына енді ғана көшірілген болатын және институттың ғимараты да, зертханасы да, тіпті қызметкерлер тұратын үйлері де жоқ, әрі бұдан басқа да көптеген шаруашылық, тұрмыстық-әлеуметтік мәселелер әлі шешілмеген еді. Барлық қызметкерлер жүруге онша жарамды емес жолдармен Алматы қаласынан қатынап жұмыс істеді. Осындай қиыншылыққа қарамастан үлкен ұйымдастырушылық еңбегімен санаулы жылдарда бүкіл кеңес одағына үлгі ретінде көрсететін ғылыми қалашыққа, жұмақ мекенге айналдырды, тұрғын үйлер салынып, зертханалары ең жаңа заманауи жабдықтармен жарақталып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жоғары деңгейде жүргізуге қолайлы жағдай толық жасалды.

Ауыл шаруашылығы ғылымының ірі ұйымдастырушы екенін бүкілодақтық және әлемдік ғылым саласында жүрген мыңдаған әріптестері мойындаған Қилыбай аға сол кездегі республиканың бірінші басшысы болған Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевпен, жағында ҚазССР Министрлер Кеңесінің төрағасы Бәйкен Әшімовпен, Алматы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Асанбай Асқаровпен қызметтес болып, сондай алып тұлғалардың үлгі-өнегесін бойына сіңіре білген ағамыз өзі де қоғам, мемлекет қайраткер бола білді.

Ол он екі жыл бойы Қазақстан мен Қырғызстан бойынша ВАСХНИЛ-дің Шығыс бөлімшесін үздіксіз басқарып, ВАСХНИЛ-дің вице-президенті болды, 1972 жылдан ВАСХНИЛ-дің корреспондент-мүшесі, 1982 жылдан академигі, ал 1996 жылдан Қазақстан Республикасы ҰҒА академигі болып сайланды.

1978 жылдан бастап 1990 жылға дейін тұрақты түрде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Жоғарғы Кеңестің төрағасы, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі болды.

Қилыбай ағам ВАСХНИЛ Шығыс бөлімшесінің төрағасы қызметін атқарған уағында институттар саны күрт көбейді, атап айтатын болсақ, Солтүстік мал шаруашылығы мен ветеринария ҒЗИ, Қазақ құс шаруашылығы Ғылыми-зерттеу институты, Қазақ мал азығы мен жайылымдары ҒЗИ, Қазақ мал шаруашылығы ҒЗТИ ұйымдастырылады. Бұлардың бәрі Мыңбаев аулындағы Қазақ мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтынан бөлініп шыққан болатын. Барлық ғылыми-зерттеу институттарының материалдық және өндірістік базалары нығайтылды, ғылыми кадрлар мен ғылыми мектептер саны көбейтілді, ғылым мен өндіріс арасындағы байланыс нығая түсті, ғылыми зерттеулердің тиімділігі артты.

Ең алдымен ағамыз ірі ғалым, дарынды селекционер, практикалық мал шаруашылығының білікті басшысы болды. Қойды асыл тұқымдастыру мен селекциялаңдыру, оның ішінде шетелден әкелінген мал тұқымдарын жер жағдайына бейімдеу мен соның негізінде өнімділігі жоғары жаңа Қазақстандық қой тұқымын алу тәсілі зоотехникалық ғылымға қосқан баға жетпес үлесі болып табылады. Міне осындай жаңа тәсілмен алынған қой тұқымдары: қазақтың етті - биязы жүнді ақсеңгір типтес тұқымы мен ақжайық тұқымды қойлар. Ағамыздың шәкірттері оның басшылығымен әлемдік қой шаруашылығындағы алдыңғы орынға таласа алатын өнімділігі жоғары қой тұқымдарының 3 түрін және 7 түрлі тұқымдық топтар мен типтерді шығарды. Осындай ауыл шаруашылығы саласына сіңірген еңбегі, озық ғылыми ізденістері мен зерттеулері арқылы еліміздің экономикасын дамытуға айтарлықтай үлес қосқан халық қалаулысы десем артық болмас деймін.

Бүкіл саналы ғұмырын білім-ғылымның қыр-сырын терең меңгеруге арнаған және сол білімін іс-тәжірибесінде жүзеге асыра білген, қазақтың даласындай пейілі кең, жаны жомарт, жауапкершілігі мол еңбегінде толағай табыстарға қол жеткізіп қана қоймай, талай жастардың биік белес, заңғарлардан көрінуіне ұйытқы болып, қолдау көрсеткен өз заманының озық ойлы ірі тұлғасы бола білді.

Өзінің қарамағына дарынды ғалымдарды, аспиранттар мен тәжірибелі мамандарды біліктілікпен жинай білген Қилыбай ағам мамандардың, аспирант шәкірттерінің сүйіспеншілігіне бөленген, сыйлы да беделді селекционер-ғалым болуымен қатар қамқоршы педагог та еді. Оның педагогикалық еңбегі жемісті болды. Ол 45 –тен аса ғылым кандидаттары мен 20-ға жуық ғылым докторын дайындады. 500-ден аса еңбегі жарық көрді, оның ішінде оннан аса монографиялары мен оқу құралдары да бар. Оның қазақ тілінде жазылған оқулықтары мен оқу құралдары бүгінгі күні студенттері мен ауылдағы мамандар және дәрісханалардағы шәкірттері үшін қолдан түспейтін кітап болып табылады («Қазақстан қой шаруашылығы», «Қой түрлері»). Ағамыздың шәкірттері бүгінгі таңда алыс-жақын шетелдерде – Ресейде, Моңғолияда, Қырғызстан мен Өзбекстанда, Түркіменстанда және тағы басқа елдер мен өз елімізде алуан түрлі лауазымды қызметтерінде дарынды ғалымдар мен тәжірибелі мамандар ретінде ел игілігін арттыру мен экономикасын дамыту жолында аянбай еңбек етіп жүр. Мұның бәрі Қилыбай ағаның салған сара жолының арқасы деп білемін.

Қазақ ұлттық аграрлық университетінің Мал өнімдерін өндіру технологиясы кафедрасында қызмет еткен жылдары өзінің мол өмірлік тәжірибесін жаңа бағыттағы қой тұқымдарын сұрыптық асылдандыру ісін зерттеуге арнаған Қилыбай аға, өмірінің соңғы жылдарында Қазақ ұлттық аграрлық университетінің докторлық диссертацияларын қорғау жөніндегі диссертациялық кеңестің төрағасы ретінде жоғары білікті ғылыми кадрларды даярлау бойынша жемісті ғылыми жұмыс жүргізді, сол университеттің шәкірттеріне ұзақ жылдар бойы сабақ берді. Ол сонымен қатар Университеттің Ардагерлер кеңесінің мүшесі болды.

«Көп еңбек еткенге бақыт басын иеді.» Леонардо Да Винчи

Ғылыми, Мемлекеттік және қоғамдық жұмыстарды табысты жүргізіп, ел экономикасын дамытуға қосқан үлесі үшін ағамыз «Парасат», «Октябрь революциясы», екі рет «Еңбек Қызыл Ту», «Халықтар достығы» ордендерімен, бірнеше медальдармен, Қазақ ССР Жоғары Кеңесінің, ВАСХНИЛ-дің Құрмет грамоталарымен марапатталды, ҚР Мемлекетік сыйлығының лауреаты, академик А.И. Бараев атындағы Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты. Ресей мен Қазақстанның бірнеше жоғары оқу орындарының академигі және құрметті профессоры атақтарын иеленген, сонымен қатар туылғанына 85 жыл толуына орай К. И. Тимирязевтің Алтын медалімен марапатталды.

Қазақстанның аграрлық ғылымын дамытуға қосқан елеулі үлесі үшін «Қазақстан Республикасының ғылым және техника саласының құрметті қызметкері» атағы берілді.

Академик Қилыбай Үсенұлы Медеубековтың есімі 1991 жылы АҚШ-та жарық көрген, әлемнің ең көрнекті ғалымдары, саяси және мемлекеттік қайраткерлері туралы мәліметтер берілген «Кім кім» атты кітабына кірген, бұл да болса ғалымға көрсетілген үлкен құрмет, қазақ елі үшін үлкен абырой емес пе!?

Абырой мен бедел оңайлықпен келмейтінін білмейтін адам кемде-кем болар!

Ал өз еңбегімен осындай дәрежелерге жеткен Қилыбай ағамыз өмірде қандай адам еді деген сұраққа мен, ең алдымен, ол кісінің қарапайымдылығы, кеңпейілділігі, үлкенге құрметі мен кішіге ізеті, ата-баба қанымен, анасының сүтімен бойына туа біткен жоғары адамгершілік қасиеті, еңбекқорлығы, іздемпаздығы, ұдайы жаңалықтарға деген талпынысы, жоғары ұйымдастырушылық қабілеті мен алған бетінен қайтпайтын қайсарлығы дер едім.

Қилыбай ағам терең білімді, адамгершілігі мен адалдығы биік адам болатын. Адамдардың барлығын жылы лебізімен баурап алатын кішіпейіл, әңгіме айту, сыйласу, құрметтеу қасиеттерімен, мәдениеттілігімен ерекшеленетін. Ашулану, уәдесінен таю, нұқып сөйлеу, тәкәппарлық сияқты пендешілік қасиеттерден мүлдем алыс түратын еді. Бойындағы жақсылық қасиеттері үшін жалпы қауым мен ел-жұртының, ағайын-туыстарының құрметіне бөленген Қилыбай аға өз отбасында да бақытты ғұмыр кешті. Жеңгеміз Бақыт Адамқызы да ағамызға сай жаратылған, көпшіл, жайдары мінез, қолы ашық, дархан көңілді кісі еді. Балалары мен немерелеріне тамаша тәрбие берген, жақындары мен туыстарына қамқор болған азаматтар.

Әр қасиетіне жеке тоқталуыма да болады, алайда, шағын ғана қазақы ауылдан түлеп үшқан Қилыбай ағамыздың бойында осыншама ауқымды, республикалық деңгейдегі үлкен ғылыми және қоғамдық қызметтерді үйымдастыру мен өте жоғары дәрежеде қатар алып жүру қасиеті қайдан дарыған десеңізші?! Иә, таңдануға да қызығуға да тұрарлық қасиеттер бұлар! Әрине, мұның бәрі Қилыбай ағамызға Алла Тағаланың берген сыйы деп түсінемін. Ал Алланың сыйы тек лайықты жандарға ғана нәсіп болатынын бәріміз де ұғынамыз. Әрі мұндай ірі тұлғалардың осындай адамгершілік қасиеттерін әрдайым айтып отырса, өскелең ұрпаққа тамаша үлгі-өнеге болатыны сөзсіз.

Бір атақты ағылшын ғалымы **«Өз есіңді мәрмар тасқа емес, адамдардың жүрегіне жаз»** деген екен, айналасына мейірім сәулесін шашып, талай жандарды шуағына бөлеген Қилыбай ағаның есімі де жүректерде жазулы деп сенемін!

Ажалдан құтылатын пенде бар ма,
Өлмесе қайда кетті ата-бабаң?!
Болса да жігіт бағы маңдайында,
Ешкімге опа бермес мына жалған.
Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы

Дарынды зерттеуші, дара туған ғалым және орны ерекше тұлға болған ағамыз 2015 жылғы 3 мамырда 86 жасқа қараған шағында дүниеден озды, ортамызда болғанда биыл 15 мамырда 90 жасқа толатын еді.

Қилыбай ағаның асыл бейнесі, ұлағатты өнегесі, ол кісінің бізге деген ағалық қамқорлығы біздің жадымызда мәңгілік сақталады.

АКАДЕМИК Қ.Ү. МЕДЕУБЕКОВТІҢ ТУҒАНЫНА 90 ЖЫЛ

ҚАЗАҚСТАН АГРАРЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ АБЫЗЫ ЕДІ

ӘБДІРАХМАН ОМБАЕВ

Қазақ Ұлттық аграрлық университеті ректорының кеңесшісі,
Мал шаруашылығы өнімдерін өндіру
технологиясы кафедрасының меңгерушісі,
ҰҒА корреспондент-мүшесі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты,
ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор

Оңтүстік Қазақстан облысының тумасы, нағыз зиялыларға тән парасаттылық, біліктілік, сыпайылық пен адамгершілік қасиеттер қатар дарыған, өмір жолы мен қызметі үрпаққа үлгі, елге мақтаныш болған, алыс, жақын шетелдерге кеңінен танымал түғырлы тұлға, Қазақстанның ғана емес кешегі Кеңес Одағының ауыл шаруашылығы ғылымы мен өндірісіне өлшеусіз үлес қосқан көрнекті ғалым, ғылыми-зерттеу жұмыстарының білікті ұйымдастырушысы, мемлекет және қоғам қайраткері, ҚР Ұлттық ғылым академиясы мен Ресей ауыл шаруашылығы ғылымдары академиясының академигі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қазақстанның ғылымы мен техникасына еңбегі сіңген қайраткер, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор Медеубеков Қилыбай Үсенұлы 2015 жылы 3 мамырда өмірден озды.

Өнегелі өмір жолы ғылым мен қоғамға қалтқысыз қызмет етудің өлшеміндей болған кемеңгер ғалыммен алғаш рет 1974 жылы Мәскеудегі Бүкілодақтық мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтында аспирантурада оқып жүрген шағымда кездескен болатынмын. Сол кездің өзінде Кеңес одағына белгілі ғалымдар арасында зор беделге ие ағамен сәлемдесу, сөйлесу біздер үшін үлкен бақыт болатын. Кеңес одағы республикаларынан келген біз секілді аспиранттар «Медеубеков келд, біз онымен кесдесуге қатыстық»,– деп көпке дейін айтып жүретінбіз.

Қилыбай Үсенұлы 1929 жылы 15 мамырда Оңтүстік-Қазақстан облысы Қазығұрт ауданының Абай ауылында дүниеге келді. Балалық шағы Үлы Отан соғысының отты жылдарымен түспа-түс келген ол, еңбекке ерте араласты. Алты жасында анасынан айырылған Қилыбай Үсенұлының білімге құштар, қайырымды, турашыл және адал азамат болып өсуіне әжесі Балжанның ықпалы зор болғанға ұқсайды. Оны атақты академиктің өзекжарды сырларынан аңғарған едім.

Сол кезеңнің ауыртпалықтарына мойымай, болашағынан үлкен үміт күттірген ұлан 1947 жылы онжылдықты күміс медальмен бітіріп, Тимирязев атындағы Мәскеу ауыл шаруашылық академиясына оқуға түседі. Бұл іргелі білім ордасын ғалым-зоотехник мамандығы бойынша 1953 жылы үздік бітіріп, өзі ғылым-зерттеулеріне белсене араласқан, қой шаруашылығы кафедрасына жұмысқа қалдырылады.

Бір жылдан соң сынақтардан мүдірмей өтіп, осы кафедра бойынша аспирантураға оқуға түседі. Ол аспиранттық дайындық кезінде теориялық білімін көтеріп қана қоймай, қой өсірумен айналысатын Ставрополь өлкесінің ірі шаруашылықтары мен жүнді алғашқы өңдеуден өткізетін әйгілі Монинск комбинатында бай тәжірибе жинақтайды.

Қилыбай Үсенұлының ғылыми жетекшісі қой шаруашылығы бойынша әлемге әйгілі ғалым, ғаламдық зоотехния ғылымында айрықша орын алатын, жүн сапасын жақсартуға бағытталған бірегей еңбектердің авторы, академик Алексей Иванович Николаев болды. Жас ғалымды ғылымның қызық та өзекті бағытына жетелеген ол «Совет мериносы тұқымы қойларының тері қатпарлылығы мен өнімділігі арасындағы байланыс» тақырыбындағы кандидаттық диссертацияны дер кезінде – 1957 жылы ойдағыдай қорғап шығуына жол көрсетеді. Осы жылы елге, Жамбыл облыстық мемлекеттік тәжірибе стансасына жұмысқа жіберілген Қилыбай Үсенұлы 1957-63 жылдар аралығында аға ғылыми қызметкер, мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі, директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, директор, Жамбыл облыстық ауыл шаруашылығы басқармасы төрағасының бірінші орынбасары қызметтерін ойдағыдай атқарады.

1962 жылы сол кезеңдегі мал шаруашылығы саласындағы жетекші ғылыми мекеме – Қазақ мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының директоры қызметіне тағайындалып, 1974 жылға дейін, ғылым ордасын мал және қой шаруашылығы бойынша екі ғылыми-зерттеу институтына бөлінгенге дейін басқарды.

Қилыбай Үсенұлы Қазақ қой шаруашылығы технологиясы ғылыми-зерттеу институтының негізін қалаушы, оның ұйымдастырушысы және алғашқы директоры болды. Ол Қазақ мал шаруашылығы және Қазақ қой шаруашылығы технологиясы ғылыми-зерттеу инсититуттарын 36 жыл бойы біліктілікпен басқарып, өзін осы салалар ғылымының ірі ұйымдастырушысы ретінде танытты. Ұзақ жылдар бойына академик В.А. Бальмонт, профессорлар Д.Н. Пак, М.А. Ермеков, А.Е. Елеманов, А.К. Росляков, А.И. Петров, В.А. Абдуллин М.А. Кормановская, Қ.С.Сабденов т.б. көрнекті ғалымдармен бірлесе жемісті жұмыс істеді. Осының нәтижесінде Қазақстанда қой мен жылқының 8 тұқымы мен 10 тұқымдық және зауыттық сүлелері, көптеген желілері шығарылып, мал өсіру мен өнім өндірудің, оларды тиімді азықтандырудың ғылыми негізделген технологиялары игерілді. Ол еліміздегі ең ірі мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтын басқара отырып, мал шаруашылығының барлық салаларының оның ішінде, мүйізді ірі қара мен құстың жаңа тұқымдары мен кростарын шығаруға, оларды жетілдіруге зор үлес қосты. Оның басшылығымен Қазақстан Республикасының мал шаруашылығы ғылыми негіздегі жаңа жүйеге көшіріліп, институттың бір топ ғалымы Кеңес Одағы, Қазақ КСР-інің ғылым мен техника саласындағы Мемлекеттік сыйлықтарының лауреаты атанды.

Оның ұйымдастырушылық таланты мен еселі еңбегі арқасында Алматы облысы Жамбыл ауданындағы Мыңбаев атындағы ауылда, кейіннен Бүкілодақтық көрме-байқауда бірінші орынды жеңіп алған, республикадағы әдемі ауылдардың бірі–заманауи ғылыми қалашық бой көтерді. Қазақ қой шаруашылығы технологиясы ғылыми-зерттеу инситиуты Кеңес Одағы Орталық Комитетінің, КСРО Министрлер Кеңесінің ауыспалы Қызыл Туын бірнеше мәрте жеңіп алып, ХШЖК (ВДНХ) құрмет тақтасына жазылды, 1983 жылы «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталды.

Оның ғылыми қызметі Қазақстанда мал шаруашылығын дамытудың өзекті мәселелерін шешуге, елдің түрлі аймақтарында ауыл шаруашылық малдарының жоғары өнімді жаңа тұқымдары, сүлелері мен желілерін шығаруға, мал шаруашылығы өнімдерін өндірудің өнеркәсіптік технологияларын игеруге бағытталды.

Қ.Ү.Медеубеков және институт ғалымдары жеңіл өнеркәсіп талаптарына барынша сай келетін, жоғары өнімді биязы жүнді қой шаруашылығының дамуына үлкен үлес қосты. 1975 жылы – қазақтың оңтүстік мериносы, 1976 жылы қазақтың солтүстік мериносы тұқымдары мемлекеттік сынақтан өтті.

Қилыбай Үсенұлының басшылығымен институт қызметкерлері ТМД елдері ғалымдары арасында алғашқылардың бірі болып етті-биязылау жүнді, тез жетілгіш ағылшын қой тұқымдары –линкольн, ромни-марш, бордер-лейстер, гемпшир, суффольк тағы басқаларды елімізде қой шаруашылығының жаңа бағытын қалыптастыруда пайдалану, сондай-ақ осы тұқымдардың отандық репродукторын құру жұмыстарын қолға алды. Нәтижесінде кроссбредті қой шаруашылығын қалыптастырудың әдістемелігі игеріліп, етті-биязылау жүнді ағылшын қой тұқымдарының отандық репродукторы құрылды, Қазақстанның әртүрлі аймақтарына осы репродукторда өсірілген 7 мыңнан аса жоғары өнімді қой сатылды. Осылардың бәрі Қазақстанда кроссбредті қой шаруашылығының берік негізін қалауға мүмкіндік берді. Осы жұмыстар бойынша Қилыбай Үсенұлы 1978 жылы Мәскеудегі Бүкілодақтық

мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтында «Қазақстанның оңтүстігінде кроссбредті қой шаруашылығын қалыптастырудың ғылыми негіздері» тақырыбындағы докторлық диссертацияны зор табыспен қорғап шықты. Қилыбай Үсенұлының жетекшілігімен институт ғалымдары 1991 жылы қазақтың етті-биязылау жүнді, 1996 жылы ақжайық етті-жүнді қой тұқымдарын ойдағыдай сынақтан өткізіп, еліміздің халық шаруашылығында мәні зор, бағалы кроссбред жүн өндірісінің жолға қойылуын қамтамасыз етті.

Көрнекті ғалым және оның шәкірттері қазақтың биязылау жүнді қойларын фин ландрастарымен будандастыру негізінде еліміздің қой шаруашылығындағы тың бағыт – төлшең, биязылау жүнді, тезжетілгіш қойдың тектік қорын қалыптастыруда елеулі нәтижелерге қол жеткізіліп, қазақтың етті-биязылау жүнді қойларының төлшең тұқымдық сүлесі шығарылды.

Оның жетекшілігімен қой шаруашылығы саласында ондаған жылдар бойына жүргізілген қолданбалы және іргелі зерттеулер нәтижесінде қой тұқымдарын шығару және жетілдіру әдістерінің игерілуі зоотехния ғылымына қосылған сүбелі үлес болып табылады. Оның іскер басшылығы және тікелей қатысуымен игеріліп, өндіріске кеңінен енгізілген қойды өнеркәсіптік бордақылау әдісі ауыл шаруашылығы өндірісі қарқынын арттыру саласындағы ірі табыс ретінде жоғары бағаланып, бір топ ғалымға Қазақстан Республикасының ғылым мен техника саласындағы Мемлекеттік сыйлығы берілді.

Қыйлыбай Үсенұлының 60 жылдан аса шығармашылықпен жүргізген ізденістерінің нәтижелері теориялық және практикалық мәні зор 700-ге жуық ғылыми мақалалар, әдістемеліктер, кітаптар мен монографияларда жарыққа шығып, ауыл шаруашылығы өндірісінде, еліміздің ауылшаруашылық бағытындағы жоғары және арнайы оқу орындарында оқу құралы ретінде кеңінен қолданылып келеді.

Ол жоғары білікті мамандар дайындау ісінде де айрықша нәтижелерге қол жеткізіп, 50-ден аса ғылым кандидаттары мен докторларына ғылыми жетекшілік етті. Қазір еліміздің ауыл шаруашылығы саласында еңбек етіп жүрген 50 жастан асқан, зейнеткер жасына жеткен және одан да жас мөлшері жоғары, танымал ауыл шаруашылығы ғалымдарының көбі Қилыбай ағаның шәкірттері немесе оның тәрбиесін алған ғалымдар. Олар Қазақстанда ғана емес, алыс, жақын шетелдерде де жемісті еңбек етуде.

Мал шаруашылығы ғылымдарының Абызы, академик Қ.Ү. Медеубеков бастаған бір топ ғалымдар мен Мемлекеттік сыйлық иегерлерін құттықтау сәті (2005 ж)
Оңнан солға қарай: профессор Бәйдеш Әбішев, профессор Қалдыбек Сәбденов, академик Қилыбай Медеубеков, академик Мәкен Тойшыбеков, профессор Мамай Пірманшаев

Қилыбай Үсенұлы ғылыми ізденісті жауапты мемлекеттік және қоғамдық қызметтермен үштастыра атқарды. 1978-1992 жылдарда Кеңес Одағы бойынша Ленин атындағы Ауыл шаруашылығы академиясының (ВАСХНИЛ) қой шаруашылығы бөліміне басшылық етті. 1979 жылы Қазақстан және

Қырғызстан бойынша ВАСХНИЛ Шығыс бөлімінің Президиум төрағасы, ВАСХНИЛ төрағасының орынбасары қызметтеріне тағайындалып, бұл лауазымдарды КСРО ыдырап, ВАСХНИЛ орнында Ресей ауыл шаруашылығы ғылымдары академиясы үйымдастырылғанға дейін атқарды. 1986-90 жылдарда Қазақстан Агроөндірістік кешені төрағасының орынбасары қызметін де қоса орындады. 1972 жылдан ВАСХНИЛ мүше-корреспонденті, 1982 жылдан академигі, ал 1996 жылдан Қазақстан Республикасы ҮҒА академиктігіне сайланды. 1980-1990 жылдарда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты және осы Жоғарғы Кеңестің Төрағасы, 1989-92 жылдарда КСРО Халық депутаты болып сайланды. Үзақ жылдар бойына ҚР АШМ мал шаруашылығы мен ветеринария салаларын дамыту бойынша Кеңестің, ҮҒА мен Ауыл шаруашылығы ғылым академияларының ауылшаруашылық бөлімінің мүшесі болды, Қазақ Үлттық аграрлық университеті мен Қазақ қой шаруашылығы технологиясы ғылыми-зерттеу институтында жұмыс істеген диссертациялық кеңестерге төрағалық етіп, еліміздің жоғары санатты ғалымдарын даярлау ісіне өлшеусіз үлес қосты.

Ғылым мен ауыл шаруашылығы өндірісіндегі, мемлекеттік және қоғамдық қызметтегі жемісті еңбегі лайықты бағаланып, Қилыбай Үсенұлы «Халықтар Достығы», «Қазан Революциясы», екі рет «Еңбек Қызыл ту» ордендерімен, т.б. ондаған медальдермен және көптеген Құрмет грамоталарымен марапатталды. 1997 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы мен ауыл шаруашылығы ғылымы мен өндірісін дамытудағы зор үлесі үшін Қазақстанның ғылымы мен техникасына еңбегі сіңген қайраткер атағы берілді. Алматы облысы Жамбыл ауданы мен Оңтүстік-Қазақстан облысы Қазығұрт ауданының құрметті азаматы.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Agibayeva S.,
1st year master student
Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World languages

Mukhamedjanov E.,
Doctor of law,
Professor of International law department
Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages

MODERN TRENDS OF TERRORIST AND EXTREMIST THREATS IN THE GLOBAL INFORMATION SOCIETY

Summary. *The author of this article examines the current trends in the global information society. In particular, the issues of information terrorism and extremism were touched upon. The analysis of international normative legal acts is carried out. The problems of application of some information technologies in modern society are noted.*

Key words: *crime, drug, psychotropic, police, law.*

Түйін. *Осы мақаланың авторы жаһандық ақпараттық қоғамдағы заманауи үрдістерді қарастырады. Атап айтқанда, ақпараттық терроризм мен экстремизм мәселелері қозғалды. Халықаралық нормативтік құқықтық актілерге талдау жүргізілді. Қазіргі қоғамда кейбір ақпараттық технологияларды қолдану мәселелері атап өтілді.*

Түйін сөздер: *қылмыс, есірткі, психотроптық зат, полиция, заң.*

Резюме. *Автором данной статьи рассматриваются аспекты противодействия незаконному обороту наркотиков. В частности, затронуты вопросы современных видов наркотических средств и прекурсоров. Проведен анализ зарубежного опыта противодействия уголовным правонарушениям в сфере незаконного оборота наркотиков.*

Ключевые слова: *преступление, наркотик, психотропное вещество, полиция, закон.*

The development of computer technology in the last quarter of the twentieth century led to the development of a new post-industrial stage in the history of mankind and the formation of the information society. Moreover, they marked the beginning of the "information explosion", which acquired a large scale with the advent of new information and communication technologies (hereinafter – ICT) and technical means of communication in the late twentieth – early twenty-FIRST century.

As a result of the development of ICT, there have been fundamental changes in the basic parameters of the global information environment.

First, the barriers between different channels of information transmission and forms of its existence have been erased. Secondly, there is a possibility of global coverage of the audience with a single content. Third, the speed of passing information messages has increased significantly. Fourth, there is an intellectualization of the organization and functioning of the information infrastructure [1].

As you know, currently the catalyst in the field of communications is the Internet. Over the past 20-25 years, the Internet has become a key resource and an important factor in world politics, the economy and public life. According to The Miniwatts marketing group, the number of users

In the world of Internet by 30 June 2017 has already been 3.885.567.619, which is 51.7% of the world population [2].

Kazakhstan also notes the active use of the Internet. In accordance with the Concept of cybersecurity ("cyber Shield of Kazakhstan"), approved by the government Of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 № 407, "in the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2016, the density of Internet users increased from 36.1% to 75%, and the number of mobile Internet users from 3 million 694 thousand almost tripled and reached 10 million 567 thousand".

The global information network Internet is characterized by the following features:

– distribution of information databases, which include information objects of other databases, computer networks and can be managed by various entities;

– versatility and ease of access to information resources;

– possibility of self-identification;

– multimedia information resources: text, graphics, black and white and color images, audio and video information;

– polysreda – language, culture, age, nationality, belonging to a social group, ideology, religion, territory of residence, etc.;

– a hypertext structure of information and navigation;

– the ability to create a personal area for posting information on various services and social networks, providing universal access and dissemination;

– possibility of interactive communication in the form of conversation, audio and video conferences (Web-chats, communication on ISQ and IRC, teleconferences, forums, etc.) [3].

The increasing demand for the Internet is driven by the unique information and communication capabilities it provides. Initially, the network was considered primarily as a tool for information transfer (Web 1.0). In this sense, it continues to retain its importance now. On the technological basis of the Internet formed the World Wide Web (WorldWideWeb) – a distributed system that provides access to related documents located on different computers connected to the Internet. The World Wide Web is formed by millions of web servers on the Internet, located around the world.

Active development of resources of the World Wide Web, the physical core of which is the Internet, led to the emergence of cyberspace, understood as a virtual environment generated by computer technology "inside" computer networks. Cyberspace, constructed by millions of web servers located around the world, is physically "nowhere" – a kind of parallel virtual world, the entrance to which is possible at any point of physical space in the presence of communication and access devices.

Cyberspace does not have a single universally recognized legal definition at the international level. The International Telecommunication Union (ITU–international telecommunication Union – a specialized Agency of The United Nations in the field of telecommunications) defines cyberspace as the unity of physical and non-physical space, which includes computers and computer systems, networks, programs, computer data, content data and users [4].

The Internet – the World Wide Web – can be seen as a giant global data warehouse. In 2016, the data volume was measured at 16 ZB, and by 2025 it is projected that this figure will increase to 163 ZB [5].

The main tool for finding information online is Internet search engines such as Google, Yahoo, Yandex, etc. It is through them that users often have access to the right information or the web resource of the World Wide Web. However, there are also many web pages that are not indexed by search engines, and make up the so-called "invisible network" (eng. InvisibleWeb), also known as the "deep web" (eng. DeepWeb). To the invisible Internet, experts also include portals, sites, etc., access to which implies either a paid nature, or the presence of a special permission for the use of resources [6]

In the structure of the invisible web there are also "dark Internet" (eng. DarkNet), which combines information resources that are not available to ordinary Internet users. The information here is covered by specialized software that provides encryption and anonymity to users using protocols and domains that the average Internet user will never stumble upon. The term "DarkNet" refers to hidden web communications, most of which are associated with illegal activities. Bases' the segments of this web are Toga network payment system "Bitcoin" [7].

The communication capabilities of the Internet are largely provided by the second generation of Internet technologies, which are commonly referred to as web-2.0, the key of which are social networks. The hallmark of Web 2.0 is providing the opportunity to online users to spread via social network resources own content (usergenerated content). As a result, the source of the creation and broadcast of mass information on a global scale is potentially anyone with access to the Network.

As an example, well illustrating the scale of the phenomenon, we can cite the world's leading video hosting YouTube. According to its owner – Google, users download 300 hours of video every minute in the world, and in a month they view a total of 3.25 billion hours of video [8].

The number of active users of the world's most popular social network Facebook, According to its founder M. Zuckerberg, reached 2 billion people monthly [9]. In Kazakhstan, social networks are extremely popular – 70% of the population uses them. As the study showed conducted by the company "AST of Kazakhstan", the rating of popularity of social networks in Kazakhstan looks as follows (indicating the percentage of

users): Facebook–43%, Classmates -34%, Instagram–31%, My World -21%, Facebook 19% and Twitter 5% other -3% [10].

In recent years, the development of such a technological trend as the "Internet of things" (eng. InternetofThings), which is based on the use of Internet Protocol to combine different devices into a single computer network, within which they are able to exchange information among themselves. Wearable computer devices connected to the Internet, ranging from "smart TVs" (SmartTV) to Wearables, are increasingly used in everyday life computers (device Googleglassi etc.). According to analytical forecasts, by 2020 the number of devices connected to the network will be about 30 billion units [11].

The information society with the development of new information and communication technologies is becoming global and is associated with a number of essential parameters of the process of globalization, namely: the functioning of global financial communications, with capabilities of remote employment in the service sector and other sectors of "industry knowledge" with the emergence of the virtual network communities, cross-border access to information, etc.

It implies not only long distances, but also geographical ubiquity of the world coverage by telecommunication networks [12, p. 16]. Assessing the impact of the information phenomenon on society, most researchers say about its ambivalence: along with a number of undoubted positive socio-political consequences, the latest ICT carry certain risks and threats associated with the increasing vulnerability of social processes to information impact [13]. It should be considered as part of the group of risks of scientific and technological progress associated with the expansion of the force and scale of anthropogenic impact on the environment and society.

One of the negative consequences of the development of Informatization was the use of the information space for terrorist and extremist activities. This process developed gradually and correlated with the overall development of information and communication technologies. If at the end of the twentieth century it manifested itself mainly in the spread of the ideology of terrorism through the media (hereinafter – the media) and information products (video and audio cassettes, CDs, printed publications), the use of mobile phone technologies for communication between members of extremist groups, at the beginning

The Internet has become the most important network for terrorist and extremist activities in the twenty-FIRST century.

At the same time, the General trend of increasing the role of terrorist and extremist organizations in the information space has remained unchanged and has now reached its peak. As G. Shoikin correctly notes, "the use of information resources and the media to manipulate the consciousness and behavior of society is the most important feature of modern terrorism" [14].

A set of forms of activity of terrorist and extremist organizations in the information space was designated as "information terrorism". Its legal definition is enshrined in the Agreement between the governments of the member States of the Shanghai cooperation organization on cooperation in the field of international information security of 16 June 2009, according to which it is defined as the use of information resources and(or) the impact on them in the information space for terrorist purposes.

This definition identifies two components: a) the use of information resources for terrorist purposes; b) the impact on information resources for terrorist purposes.

Experts distinguish two types of information terrorism: information and psychological terrorism (control over the media in order to spread ideology, misinformation, rumors, demonstration of the power of terrorist organizations) and information and technical terrorism (damage to individual elements and the entire information environment of the enemy as a whole: the destruction of the element base, active suppression of communication lines, artificial overload of communication nodes, etc.) [15, p. 24].

However, it should be noted that the term "information terrorism" is not universally recognized and universal. For example, the phrase "use of ICT for terrorist purposes" in the activities of extremist organizations is often used in documents of the United Nations, foreign and domestic scientific research [16]. Thus, it emphasizes that it is not so much about some special kind of terrorism (extremism) as about the use of new tools for the implementation of quite "traditional" terrorist and extremist activities. Although there are innovative forms of terrorism, such as cyberterrorism, which have no analogues in history.

It is also necessary to provide some clarification of the differences in the concepts of terrorism and extremism in the context of their relationship with the use of ICT. In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan of 13 July 1999 No. 416 "On counter-terrorism" (Yes-Lee – the Law on the prevention of terrorism) terrorism is defined as "the ideology of violence and practice of influence on decision making by state

bodies, local self-government bodies or international organizations by making or threat of making violent and (or) other criminal acts, connected with intimidating the population and aimed at causing damage to the individual, society and the state" (PP. 1 article 1).

The key to our consideration in this definition is the ideological component of terrorism, which is put in the first place. The so-called "ideology of terrorism" is a separate contradictory borrowing from various radical ideological concepts – religious fundamentalism, nationalism and others, which are, as you know, the basis of various extremist ideological constructions of "left", "right", "religious", nationalist" and other things. Propaganda of the ideology of terrorism is one of the main activities of terrorist and extremist organizations, which actively use the capabilities of modern ICT.

Sub-paragraph 18 of article 1 of the Law on combating terrorism highlights the main directions of terrorist activity:

1) organization, planning, preparation, financing and implementation of an act of terrorism;

2) incitement to an act of terrorism;

3) organization of illegal paramilitary group, criminal community (criminal organization), organized group for the purpose of committing an act of terrorism, as well as participation in such structures;

4) recruitment, arming, training and use of terrorists;

5) information or other assistance in the organization, planning, preparation and Commission of an act of terrorism;

6) propaganda of terrorist ideas, dissemination of terrorist materials, including through the use of mass media or telecommunications networks;

7) providing financial, legal assistance or other assistance to terrorists, as well as organizations whose activities are recognized as terrorist in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, with the understanding that these actions will be used to carry out terrorist activities or to support a terrorist organization.

Modern ICT is widely used in each of these areas of terrorist activity. At the same time, there are three main directions of using ICT in terrorist activities:

1) propaganda of the ideology of terrorism through the media, the Internet and other mass media;

2) terrorist attacks against information systems (cyber-terrorism);

3) use of ICT for terrorist activities (organization and planning of terrorist attacks, collection of funds, recruitment of new members, etc.).

With regard to extremism, sub-paragraph 1 of article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan of 18 February 2005 No. 31 "On countering extremism" defines it in an analytical way through the enumeration of forms of extremist activity. Among these, there are:

– violent change of the constitutional system;

– violation of the sovereignty of the Republic of Kazakhstan, integrity, inviolability and inviolability of its territory;

– undermining national security and national defense;

– forcible seizure of power or forcible retention of power;

– establishment, leadership and participation in illegal paramilitary activities;

– organization of armed rebellion and participation in it;

– incitement of social, class discord (political extremism);

– incitement to racial, ethnic and tribal discord, including connected with violence or calls for violence (national extremism);

– inciting religious enmity or discord, including connected with violence or calls to violence;

– the use of any religious practice that threatens the security, life, health, morals or the rights and freedoms of citizens (religious extremism).

Analysis of this definition shows that the concept of extremism legislator laid as a form of information impact on individual and social consciousness (inciting social, class hatred (political extremism), inciting racial, national and tribal hatred, including violence-related or prizes to violence (national extremism), inciting religious enmity or discord, including those related to violence or calls for violence, the use of any religious practice that poses a threat to the security, life, health, morality or the rights and freedoms of citizens (religious extremism)), and "material" actions (violent change of the constitutional system, violation of the sovereignty of the Republic of Kazakhstan, integrity, integrity and inviolability of its territory, undermining national secu-

rity and defense of the state, forcible seizure of power or forcible retention of power, establishment, direction and participation in an illegal paramilitary formation, organization of an armed rebellion and participation in it, application of any religious practice threatening the security, life, health, morals or rights and freedoms of citizens (religious extremism).

The main directions of the use of ICT in the implementation of extremist activities are:

1) conducting extremist propaganda through the media, the Internet and other media;

2) coordination of extremist actions through mass distribution of extremist materials through mass media, Internet and other mass media;

3) the use of ICT in the planning and organization of actions to forcibly change the constitutional system, violation of the sovereignty of the Republic of Kazakhstan, integrity, inviolability and inviolability of its territory, undermining national security and state capacity, forcible seizure of power or forcible retention of power, use of any religious practice endangering the safety, life, health, morals or rights and freedoms of citizens (religious extremism).

The main types of ICT and information resources used in terrorist and extremist activities, advocate:

1) mass media (print, radio and television);

2) Internet resources (Internet sites, audio, video, photo and text information hosting, social networks, peer-to-peer networks);

3) mobile communication facilities (mobile phones, tablets, radio stations);

4) navigation hardware and software devices (GPS-receivers).

Of course, this list is not exhaustive for the present moment and it is obvious that it will be expanded in the course of further development of science and technology in the field of TIC.

REFERENCES:

1. Colrain M. Zuppo Defining ICT in a boundaryless world: the development of a working hierarchy \\ International Journal of Managing Information Technology (IJMIT) Vol.4, No.3, August 2012.
2. Internet World Stats: Usage and Population Statistics // http://www.internetworldstats.com/stats.htm/ дата обращения: 07.01.2018.
3. Potts D.A. Characteristics of the Internet. Published July 11, 2014 // http://www.cyberlibel.com
4. Overview of cyber security, recommendation ITU-T X. 1205. 04.2008 // https://www.itu.int/itu-t/recommendations
5. The volume of digital data in the world will grow tenfold 04.04.2017 // http://www.dailycomm.ru
6. Price G., Sherman Ch. The Invisible Web: Uncovering Information Sources Search Engines Can't See // https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/hand
7. Jamie Bartlett at TED Global London How the mysterious darknet is going mainstream // https://www.ted.com/talks/352artl_bartlett_how_the_mysterious_dark
8. YouTube statistics-2017 // https://fortunelords.com/youtubestatistics / date accessed: 07.01.2018.
9. The number of active Facebook users has reached 2 billion. This is almost a quarter of the world's population // https://www.vedomosti.ru/technology/
10. Irgaliyev E. Social networks in Kazakhstan: Instagram for young people, Odnoklassniki for pensioners // https://365info.kz/2017/06/sotsialnye-seti.
11. Nordrum A. Popular Internet of Things Forecast of 50 Billion Devices by 2020 Is Outdated // https://spectrum.ieee.org/techtalk/ telecom/internet/ popular.
12. Parshin P. Global information community and world politics: analytical report of the Institute of international studies of MGIMO University. – M., 2009. – № 2 (23). – 37 p.
13. Sabitov D. Information security of Kazakhstan: protection of data and meanings: report. – Astana-Almaty: Institute of world economy and politics (IMEP) under the Fund of the First President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation, 2015. – 68 p.
14. Shoykin G. About the need to prevent propaganda of religious extremism in the Internet // terrorism and the Internet: Mat-limestone. science.-prakt.Conf. On 25.11.2014. – Astana, 2014. // http://online.zakon.kz/
15. Tsyganov V. Media terrorism. Terrorism and the media. – Kyiv: Nika-Center, 2004. – 124 p.
16. Use of the Internet for terrorist purposes. United Nations office on drugs and crime. Vienna, 2013. – 148 p.; Materials of the international scientific and practical conference "Terrorism and the Internet" 25.11.2014. – Astana, 2014.

Қобдабаева Н.А.,
Хамметова Ж.А.
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің
аға оқытушылары
gpd-kafedra@mail.ru

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРМЕН ЖАСАЛАТЫН ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Бұл мақалада алуан түрлі күрделі байланыстағы құқық бұзушылық көріністердің алдын алу проблемалары, сондай ақ тергеу органдары мен прократура қызметкерлерінің кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың құқығын қорғаудағы рөлі сөз болады.*

Тірек сөздер: *кәмелетке толмағандар, құқық бұзушылық, алдын алу.*

Резюме. *В этой статье рассматривается вопросы профилактики правонарушений среди несовершеннолетних, а так же обсуждаются роль органов следствия и прокуроров в защите прав несовершеннолетних правонарушителей.*

Ключевые слова: *несовершеннолетние, правонарушение, профилактика.*

Summary. *In this article is considered that the rights of preventive measures are undeveloped and the role of the organs in the proceedings and prosecutors is vested in the right of the unregistered rights holders.*

Key words: *unauthorized access, privacy, prophylaxis.*

Қазір өз Отанын жанындай сүйетін, адамгершілігі мол жас үрпақ тәрбиелеу мемлекеттің кезек күттірмес келелі міндетіне айналып отыр. Қоғамыздың қарыштап ілгері басуымен бірге балалар мен жасөспірімдерге тәрбие беру мәселелері, сондай-ақ жаңа түрпатты адам тәрбиелеу проблемалары айырықша зор мәнге ие болуда.

Егемен Қазақстан демократиялық және құқықтық мемлекет құруды өзіне міндет ететінін барша әлемге жариялады. Осы бір аса күрделі өтпелі кезеңде халықтың материалдық әл-ауқатын және республикамыздың күш қуатын жедел арттыру үшін мемлекетіміздің және өркен азаматтары нарықтық экономиканың формаларын, әдістері мен принциптерін білгірлікпен меңгерулері керек.

«Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Республикасының Президенті – Үлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында әлеуметтік саясаттың жаңа бағыттары анықталған [1]. Алдағы жылдарға ел дамуының басымдылықтарының бірі болып балалықты қорғау табылады: «Балалар – біздің қоғамыздың ең әлсіз және қорғансыз бөлігі, және олар құқықсыз болмау керек». Дегенмен жас үрпақ тәрбиесінде әлі де болса елеулі кемшіліктер бар. Республикамыздағы кәмелетке толмаған жастардың арасындағы бақылаусыздық пен қылмыскерлік жағдайы елеулі түрде алаңдаушылық туғызбай қоймайды. Мәселен, соңғы бес жылда жалпы қылмыс саны екі есе артты, әрбір бесінші құқық бұзуды жасайтындар кәмелетке толмаған жастар және қылмыстың өсуі барлық облыстарда да байқалады. Осы уақыт ішінде барлық қылмыс атаулының 75%-дан астамын ереқсектердің топтарында және солардың қатысуымен кәмелетке толмағандар жасаған.

Қазіргі кезеңде кәмелетке толмағандардың арасындағы қылмыспен күресудің келелі міндет болатын себебі-оның деңгейі елеулі түрде жалпы қылмыс атаулының қазіргі жағдайы мен ертеңгі бағыт-бағдарын айқындайды. Бірсыпыра әлеуметтік құқықтық зерттеулердің мәліметтері үрлықпен, тонаушылықпен, бұзақылықпен, адамның жеке басына қол сұғушылықпен қолға түсіп, сотталған ересектердің 2/3 бөлігі өздерінің бастапқы қылмысты істерін кәмелет жасына толмай түрып істегендерін көрсетеді. Ал кәнігі қылмыскер үрылардың арасында бұл көрсеткіш бұдан да жоғары.

Сот тергеу практикасы көрсетіп отырғандай, кәмелетке толмаған жастардың аса қылмыстарының 20%-дан астамы мастық пен есірткі заттарына уланудың әсерінен болады екен. Көптеген ауыр қылмыстар (кісі өлтіру, тонау, қарақшылық, пәтерге түсу және т.б) спиртті ішімдіктер мен есірткі заттарын сатып алу үшін өзгенің материалдық игіліктеріне ие болу мақсатымен жасалады.

Бір есептен, жеткіншектер мен жастардың арасындағы қылмыстың өршуіне нарықтық экономикаға өту кезеңінде көптеген адамдардың санасында бизнес, коммерция, кәсіпкерлік қызмет атаулы жайында жаңсақ пікірлердің қалыптасуы да себепші болуда. Кейбір жастар тез байып

кетуді мақсат етіп, әртүрлі қулық-сұмдыққа, алдау-арбауға, алаяқтыққа бой алдырып,рәкег секілді зорлық зомбылыққа, басқа да заңсыз әрекеттерге барады. Өкінішке қарай, бұл ретте ересектердің де жасөспірімдерге беретін үлгісі тиісті дәрежеде емес.

Қылмыс, соның ішінде жасөспірімдердің қылмысы көпқырлы әлеуметтік құбылыс екені белгілі. Ол қоғамдық өмірдің алуан саласындағы және түрліше сатыларындағы себептер мен жағдайларға байланысты және жалпыұлттық себептер мен жағдайлардан бастап жекелеген әлеуметтік топтар мен жеке адамдар арасындағы нақты жағдаяттарға дейін қамтиды.

Кәмелетке толмағандар арасында орын алып отырған құқық бұзышылықтың себептері мен жағдайлары әралуан. Олардың қатарында отбасындағы тәрбиенің кемшіліктерін, жұмыссыздықты, теріс өнегені, арандатушылықты насихаттайтын кітаптар мен кинофильмдерді және басқаларды атауға болады.

Әрине,өскелең ұрпақ тәрбиесінде бұқаралық ақпарат құралдарының ықпал-әсері зор болатыны түсінікті. Бірақ телевизиядан екінің бірінде зорлық- зомбылыққа, қатыгездікке, алдап-арбауға негізделген фильмдер көрсетіледі, ал ол өскелең ұрпақ тәрбиесіне зор кесепатын тигізетіні сөзсіз.

Бала тәрбиесіне жауапсыздық оның бақылаусыз кетуіне жол береді. Бақылаусыздық-кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың басты бір себебі.

Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауына себеп болатын жағдайлар өздігінен қылмыс туғызбайды, бірақ теріс ықпалдың тоқтаусыз өтуіне әсер етеді немесе арам пиғылдарды іске асыруға жағдай туғызады.

Әлеуметтік практикамен жүргізілген зерттеулер жеке тұлғаның заңды мінез-құлқын тек оның құқықтық нормаларды сақтауға деген ынтасы ғана кепілдендіре алатынын көрсетеді. Сақтандыру (алдын алу) іс-әрекеті туралы мәселелер жөніндегі заң ғылымында мінез-құлықтың әлеуметтік ауытқуларына себепші болатын факторлардың екі тобы туралы пайым берік орныққаны байқалады. Мәселен, А.Б.Сахаров қылмыс атауылының жалпы әлеуметтік, арнайы криминологиялық және жеке деңгейде жүзеге асыратын алдын алу туралы айтады [2].

Ал А.С. Шляпочников өз кезінде «қылмыстың алдын алу шаралары жалпы міндеттерді (мәселен,жаңа адам қалыптастыуды) алға қоюы, сонымен бір мезгілде қоғамға жат қылықтардың себептерін жоюы және тікелей қылмысты болдырмау мақсатын көздеуі мүмкін» екенін атап көрсетеді [3, с. 13].

Г.М. Миньковский түсіндіретін алдын алуға деген көзқарас бұдан да ауқымдырақ көрінеді.Ол іс-әрекеттің төрт деңгейін атап көрсетеді, олардың екеуі жеке адамның қоғамға жат ұстанымының қалыптасу мүмкіндігінің өзін болдырмауға бағытталса,үшіншісі ұстанымның қылмысқа ұласуына жол бермеумен байланысты, ал төртінші деңгейдегі шаралар жаңа қылмыстардың тумауын және қайталанбауын көздейді [4, с. 67].

Қылмыс себептерін болдырмау мен зерттеу деңгейлерінің Л.Б.Вайсберг ұсынған жіктемесі қылмысты анықтау мен түсіндіруші әлеуметтік факторлар туралы идеяға негізделген.

1. Әлеуметтік оқшаулау деңгейі – қылмыстық ниеттің себептері мен жүзеге асуын болдыртпау.

2. Жеке адамның әлеуметтік бейімделу деңгейі – қылмыстық ниеттің себепттері мен пайда болуына жол бермеу.

3. Жалпы әлеуметтік деңгейі – азғын жандардың пайда болу себептептерін зерттеу және олардың қалыптасуына жол бермеу (немесе, теріс пиғылды жандардың қалыптасу себептерінің өзіне жол бермеу) [5, с. 72].

Жеке адамды қорғау,күзету, оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету – міне, мұның бәрі адамды қылмысты озбырлықтан аман сақтауға байланысты ұғымдар. Сірә, кең мағынада айтқанда әлеуметтік те, құқықтық та алдын алу шараларының жүйесіне қатысты қорғау туралы айтылатын болу керек. Мұның неғұрлым жүртқа белгілі бағыттары деп білім салалары (педагогикалық, психологиялық, психиатриялық, қылмыстық – құқықтық.т.б.) және қызмет түрлері (прокуратураның, соттың, полицияның және т.б.) бойынша алдын алу бағыттарын атауға болады.

Бұған басқа түрғыдан да келуге болады, мәселен: валеологиялық, ақпараттық, әлеуметтік-профилактикалық, санкциялар қолдану, медециналық-биологиялық және т.б. Құқық бұзушылар – оғаш қылықта (яғни әлеуметтік құндылықтар мен құқықтық нормаларды жеткілікті игермеген) жандар екенін ескеріп, алдын алу қызметінде мынадай бірсыпыра бағыттарды ұсынуға тура келеді:

– Заңға қайшы мінез-құлықтың алдын алу түрлері бойынша ескерту айту:а) жасөспірімдердің дәйексіз бөлігі тарапынан болатын бастапқы қылмыстық;ә) қайталама қылмыстық;

– Алдын ала ықпал ету объектілері бойынша: а)нақты тұлға немесе жастар тобы түріндегі белгілі «адресі» жоқ жалпылама алдын алу; ә) белгілі бір топтар мен тұлғалартарапынан болатын құқық бұзушылықтың алдын алуға бағытталған дербес әрекет;

– Ықпал ету орны бойынша құқық бұзушылықтың алдын алу: а)оқшаулау орындарындағы жастар тарапынан; ә) арнаулы мектептерден босатылып және тәрбие колонияларынан шығарылып еңбек етуін немесе оқуын жалғастырып жүрген адамдар тарапынан;

– Қолданылатын шаралар жүйесі бойынша алдын алу қызметі былай болуы мүмкін: а) жалпы әлеуметтік - бұл жастардың дәйексіз бөлігіне («не ғайбіл» тобына) қолданылатын әлеуметтік, экономикалық, ұйымдастырушылық-басқарушылық, құқықтық, психологиялық-педагогикалық, әлеуметтік-медециналық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-техникалық шараларды қамтиды; ә) арнаулы криминалогиялық – бұл жастарыдың құқық бұзушылыққа бейім нақты топтарына арнап мақсаткерлі шараларды бегілеп, қолдануды қамтиды; б) дербес – бұл жастардың жеке бастары мен жас ерекшеліетеріне байланысты айқындалатын шаралар жүйесін қамтиды [6].

Жастар арасындағы құқыққа қайшы дербес іс-әрекеттердің негізгі топтарының арасында мыналарды айрықша бөліп айтуға болады:

1. Жеке адамның қылмыспен күрес жөніндегі іс-әрекет пен нақты өмір шындығы жөніндегі көзқарасының сәйкессіздігіне байланысты туатын ауытқушылықтар;

2. Өз мүмкіндіктерін асыра бағалау мен өзге адамдардың мүмкіндігін жеткіліксіз бағалаудың нәтижелері ретінде;

3. Ақпараттың жеткіліксіз болуынан туған ауытқулар;

4. Жеке адамның әлеуметтік ынтасы мен қоршаған адамдардың әлеуметтік сенімдерінің сәйкессіздігінен туатын ауытқулар;

5.Өмірлік мәні бар екі немесе одан көп әрекеттердің арасындағы дұрыс тандаудың өктем қажеттілігі ретінде;

6. Әлеуметтік мәндегі мақсат пен жеке уәждің арасындағы қайшылық ретінде;

7. Тұрмыстық және интимдік негізде пайда болатын ауытқулар;

Осы ауытқулар тобы, С. А. Беличеваның пікірінше, жеке адамға тікелей немесе жанама түрде әлеуметсіздендірудің салдарынан пайда болады [7, с.54].

Қазіргі құқыққа қайшы әрекеттерді тыю жөніндегі қызметтің жақсы дамыған үйымдық формалары бар. Бұл қызметтің деңгейлері толық мәнінде құқықтық ауытқудың деігейлеріне байланысты болмақ. Нақты бір адамға алдын ала ықпал ету шараларын қолдану үшін заңда көрсетілген барлық қажетті негіздер болуы керек. Сақтандыру шараларын іске асыруға өте сақтықпен, абайлап кірісу қажет, бұл әсіресе спиртті ішімдік пен есірткі заттарына әуестене бастаған жастарға байланысты есте болғаны жөн.

Жастардың бейнесін қалыптастыруда өзін-өзі тәрбиелеудің маңзы айрықша зор. Өзін-өзі тәрбиелеусіз адамгершілік және құқықтық берік сенімнің санаға тереңдеп ұялуы мүмкін емес. Онсыз құқықтық тәрбиенің деңейі де жеткілікті болмайды, әлі ар-намыспен үйлесіп үлгермеген, өзі үшін өзіне ортақ жастар ұжымы үшін жауапкершілік деңгейіне көтеріле қоймаған тар өрісті түсінік түрінде қала береді.

Мемлекеттік саясаттың мақсаты – кәмелетке толмаған жасөспірімдердің арасындағы құқық арасындағы құқық бұзушылықтың, бақылаусыздықтың және панасыздықтың алдын алу, ал мына жолдармен жүзеге асырылады:

1) балалардың дене, ой-сана және адамгершілік тәрбиесіне көмектесу, олардың бойынша отансүйгіштік, азаматтық және және бейбітшілдік қасиеттерін тәрбиелеу,сондай-ақ баланың жеке басының қоғам мүдделерімен,мемлекет халықтарының дәстүрлерімен,ұлттық және дүниежүзілік мәдениеттің жетістіктерімен үйлесімді тәрбиесін қамтамасыз ету;

2) кәмелетке толмағандардың бойында құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті қалыптастыру жөніндегі мақсаткерлік жұмысты қамтамасыз ету;

3) кәмелетке толмағандар арасында дербес профилактикалық жұмыс жүргізу үшін құқықтық негіздерді қалыптастыру;

4) кәмелетке толмағандардың ата-аналарымен және басқа да заңды өкілдерімен өзара ықпалдастық орнату;

5) жастардың оқу,тәрбие,спорт және басқа да мекемелерінің тиісті жұмыс істеуін қамтамасыз ету;

6) кәмелетке толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзу үшін жауапкершілік орнату;

7) Қазақстан Республикасының заң актілеріне сәйкес әлеуметтік тапсырыс беру мен басқа да шаралар арқылы қызметі кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың,бақылаусыздық пен панасыздықтың алдын алуды жүзеге асыру шараларымен байланысты коммерциялық емес ұйымдарға мемлекеттік қолдау жасау.

8)Сондықтанда кәмелетке толмаған жастар арасындағы құқық бұзушылықтың,бақылаусыздықтың және панасыздықтың алдын алу саласындағы мемлекеттік саяси кәмелетке толмағандарға құқықтық және әлеуметтік кепілдіктер жасауды, кәмелетке толмаған жастардың құқық бұзушылығының,бақылаусыздығы мен панасыздығының алдын алу жүйесін құрайтын органдар мен мекемелерді материалдық техникалық,,қаржылық ,ғылыми әдістемелік және кадрлық қамтамасыз ету жағдайын жасауды қоса алғандағы құқықтық саясаттың бір бөлігі болып табылады.

9) Әкімшілік құқық бұзушылық проблемаларын зерттеудің келелі міндет болатынының себебі – Ішкі істер министрлігінің санақ мәліметтері Қазақстанның барлық аймақтары бойынша кәмелетке толмаған құқық бұзушылар жасайтын әкімшілік құқық бұзушылық пен қылмыстың саны тұрақты түрде өсіп келе жатқанын көрсетеді.

10) сөйтіп, Қазақстан Республикасында ең асқақ игіліктері адам,оның өмірі,құқықтары мен бостандық болып саналатын демократиялық, зайырлы,құқықтық және әлеуметтік бағдардағы мемлекеттік құру жағдайындағы мемлекеттің ең басым және бірінші кезектегі міндеттерінің бірі кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықты үдайы жойып отыру және өскелең ұрпақты заңды сыйлаушылық,тәртіптілік ,Отанды сүюшілік пен қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу болмақшы.

11) кәмелетке толмағандардың арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алудың негізгі жолы – олардың бойында құқықтық сана мен құқық мәдениетін қалыптастыру жөніндегі мақсаткерлік жұмыс десек,ол тәрбие арқылы жүзеге асады. Кәмелетке толмаған жасты тәрбиелеудің өзі балаға ата-анасының немесе басқа заңды өкілдердің дәйекті түрде ықпал етіп,оның бойына қоғамда орныққан,рухани,адамгершілік, психикалық,мәдени,зияткерлік дамуына және әлеуметтік ортаның теріс ықпалынан қорғауға бағытталған ережелер мен тәртіп нормаларын сіңіруіне саяды.

12) кәмелетке толмағандар тарапынан болатын әкімшілік құқық бұзушылықтың қазіргі өсу қарқыны еліміздегі мемлекеттік органдар мен жұртшылықтың кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу жөніндегі шаралары тым мардымсыз екенін көрсетеді.Сондықтан бұл түрғыда жүзеге асырылатын кез келген озбырлықтан қорғау болуы тиіс,ал бұл әкімшілік жауапкершілік шараларын қолдану қажеттігінен туған қатынастарды тиісті құқықтық реттеу арқылы жүзеге асады.

13) кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігі деп заң жауапкершілігінің ерекше бір түрін айтады,өкілдігі бар орган немесе лауазымдық қызмет иесі кәмелетке толмаған жасты әкімшілік құқық бұзғаны үшін сол жауапкершілікке тартады немесе тәрбиелік ықпалы бар шараны қолданады.

Сөйтіп,бүгінде кәмелетке толмағандардың әкімшілік жауапкершілігі заң жауапкершілігінің айрықша бір түрін білдіреді және атқаратын міндеттерінің алдын алушылық,баламалылық,шектеушілік және құқық қорғаушылық сипаттарымен ерекшеленеді.

Құқыққа қайшы келетін мінез-құлықтың алдын алудың пәрмеңділігін арттыру түрғысынан мына жағдайларды ескеру қажет: а)жазалауды қолдану сәті неғұрлым жақын болған сайын оның уәждемелік мәні соғұрлым пәрмендірек бола түседі; ә) жазалаудың болмай қалмайтынды субъектіге неғұрлым айқын болған сайын оның сақтандырушылық рөлі соғұрлым жоғары болады; б) жаза салдарының жазаланушының айрылатын игіліктері неғұрлым көп болған сайын оның ынталандырушы күші соғұрлым жоғары болады; в) жазалаудың алдын ала уәжінің нәтижелі болуы мінез-құлықтың тыйым салынған формаларының таралу және тұрақтану дәрежесіне кері тәуелділікте болады; г) алдын ала уәждеменің нәтижелілігі жазалаушы санкция мен тыйым салынған іс-әрекетті мінез-құлықтың шамаластығына байланысты; д) жазалаудың ықпалын дәрежесі субъектінің тыйым салынған іс-әрекетті өзіне қаншалықты жарамды, лайықты деп санайтынына байланысты [8, с. 34].

Қылмыс, соның ішінде жасөспірімдердің қылмысы көпқырлы әлеуметтік құбылыс екені белгілі. Ол қоғамдық өмірдің алуан саласындағы және түрліше сатыларындағы себептер мен жағдайларға байланысты және жалпыұлттық себептер мен жағдайлардан бастап жекелеген әлеуметтік топтар мен жеке адамдар арасындағы нақты жағдаяттарға дейін қамтиды [9].

Кәмелетке толмағандар арасында орын алып отырған құқық бұзышылықтың себептері мен жағдайлары әралуан. Олардың қатарында отбасындағы тәрбиенің кемшіліктерін, жұмыссыздықты,

теріс өнегені, арандатушылықты, идеялық ұстамсыз кітаптар мен кинофильмдерді және басқаларды атауға болады.

Әрине,өскелең ұрпақ тәрбиесінде бұқаралық ақпарат құралдарының ықпал-әсері зор болатыны түсінікті. Бірақ телевизиядан екінің бірінде зорлық-зомбылыққа, қатыгездікке, алдап-арбауға негізделген фильмдер көрсетіледі, ал ол өскелең ұрпақ тәрбиесіне зор кесепатын тигізетіні сөзсіз.

Бала тәрбиесіне жауапсыздық оның бақылаусыз кетуіне жол береді. Бақылаусыздық-кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың басты бір себебі.

Кәмелетке толмағандардың қылмыс жасауына себеп болатын жағдайлар өздігінен қылмыс туғызбайды, бірақ теріс ықпалдың тоқтаусыз өтуіне әсер етеді немесе арам пиғылдарды іске асыруға жағдай туғызады.

Кәмелетке толмағандардың қадағалаусыздығы мен панасыздығы, құқық бұзушылықтарының профилактикасы жөніндегі қызмет бірінші кезекте балалардың құқықтарын сақтау, олардың дене, рухани, психикалық, адамгершілік және моральдық дамуын қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асырылатынын атап кеткен жөн.

Сонымен, Қазақстан Республикасының заңнамасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, тіршілік қарекетінің барлық саласында, соның ішінде құқық бұзушылық профилактикасын жүзеге асыру кезінде жеке басы қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі принциптері бекітілген. Профилактика және оңалту жүйесінің құқықтық базасының негізіне қоғамға әлеуметтендірілуі үлкендердің кінәсінен үзіліп қалған балаларға әкімшілік-жазалау шаралары түрғысынан қараудың тиімсіздігіне, баланың салауатты әлеуметтік ортада лайықты өмір сүру құқығына кепілдік беру, оның құқықтары мен мүдделерін қорғау, қиыншылықтарын тез арада шешу, әлеуметтік және өзге де көмек көрсету қажеттілігіне түжырымдамалық нүсқау қойылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 2012 жылғы 14 желтоқсан// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050
2. Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений //Советское государство и право. 1972. No 11.
3. Толкование советского уголовного закона [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. С. Шляпочников ; Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1960. – 20 с.
4. Миньковский Г. М. Тузов, А. П. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних – Киев : Политиздат Украины, 1987. – 215 с.
5. Вайсберг, Л. М. Системный подход к изучению правонарушений, совершаемых в семейно-бытовой сфере – С .72-87
6. Парсонс Т. О построении теории социальных систем: интеллектуальная биография// Система современных обществ. М., 1998. – 456 с.
7. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. – М.: Редакционно-издательский центр Консорциума "Социальное здоровье России", 1994.
8. Алауханов Е.О., Ажиметова З.А. Кәмелетке толмағандардың зорлық істеу арқылы жасаған қылмыстылығы. – Алматы: Қазақпарат, 2008. – 222 б.
9. Предупреждение правонарушений несовершеннолетних – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 476 с.

Мухамедиярова О.В.,
магистр юридических наук,
докторант Каспийского университета,
г. Алматы, РК, эл. почта: pulenskene@mail.ru

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ПРЕФЕРЕНЦИИ ДЛЯ БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: *Статья посвящена преференциям, предоставляемым Республикой Казахстан для отечественных предпринимателей в форме безвозмездного права землепользования или права собственности на земельный участок. Проводится сравнительный анализ казахстанского и российского законодательства на предмет предоставления земельных преференций предпринимателям.*

Ключевые слова: *преференции в области земельных отношений, земельный участок, право землепользования, право собственности на земельный участок, малый и средний бизнес.*

Мухамедиярова О.В.,
заң ғылымдарының магистрі,
Каспий университетінің докторанты,
Алматы қ., ҚР, эл. пошта: pulenskene@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДА БИЗНЕС ҮШІН ЖЕР ПРЕФЕРЕНЦИЯЛАРЫ

Аннотация: *Мақала тақырыбы Қазақстан Республикасымен ұсынылатын отандық кәсіпкерлер үшін жерді өтемсіз құқықпен пайдалану, немесе жер учаскесінің жеке меншігі преференцияларына арналған. Кәсіпкерлер үшін жер преференцияларына арналған қазақстандық және ресейлік заңнамаларының салыстырмалы талдауы жүргізілуде.*

Негізгі сөздер: *маңғыстау облысының жер қатынастары, жер учаскесі, жер пайдалану құқығы, жер учаскесіне меншік құқығы, шағын және орта бизнес.*

Mukhamediyarova O.V.,
Master of Legal Sciences,
PhD student of Caspian University,
Almaty, The Republic of Kazakhstan
e-mail: pulenskene@mail.ru

LAND PREFERENCES FOR BUSINESS IN KAZAKHSTAN

Annotation: *the topic of the article is devoted to preferences granted by the Republic of Kazakhstan to domestic entrepreneurs in the form of gratuitous land use rights or land ownership rights. A comparative analysis of Kazakhstan and Russian legislation on the subject of land preferences for entrepreneurs is conducted.*

Keywords: *preferences in the field of land relations, land plot, land use rights, title to the land, small and medium businesses.*

С начала обретения Казахстаном независимости законодателем уделяется особое внимание развитию предпринимательства. Немалое число законодательных актовбыло направлено и направляется на поддержку государством отечественных предпринимателей. Давайте проанализируем насколько эффективна и существенна такая поддержка в области земельных отношений.

Любому предпринимателю известно, что для размещения инфраструктуры бизнеса необходимо помещение с земельным участком либо свободный от застроек земельный участок. Очень часто именно отсутствие свободного земельного участка образует для предпринимателя дополнительные серьезные затраты, приходится либо выкупать землю либо платить аренду, а все это дополнительные расходы, которые можно было бы направить на развитие бизнеса. Согласно пункту 3 статьи 9 Земель-

ного Кодекса РК[1] право бесплатного получения земельного участка наряду с гражданами РК, планирующими заниматься садоводством или личным подсобным хозяйством либо дачным или индивидуальным жилищным строительством, имеют и субъекты малого предпринимательства, получившие объекты от государства согласно п.2 ст.234 Предпринимательского Кодекса РК (далее – ПК РК)[2], а также отечественные промышленные предприятия инаучные центры с международным участием. Последние хотя и не относятся к предпринимателям, но косвенно все-таки участвуют в развитии предпринимательства в Казахстане путем научных исследований, научных разработок, поэтому в данной статье мы рассмотрим и этих льготников.

Как видим, список льготников-предпринимателей, которым земельный участок может быть предоставлен безвозмездно, в нашем государстве не велик. А теперь давайте проанализируем, насколько доступны такие льготы предпринимателям.

Получение земельного участка по договору доверительного управления или договору имущественного найма. Если предприниматель отвечает нескольким условиям, установленным п.6 ст.106 Закона «О государственном имуществе»[3], а именно: 1) является субъектом малого предпринимательства, 2) намерен заниматься производственной деятельностью или развивать сферу услуг для населения, 3) если не намерен осуществлять торгово-посредническую деятельность, то может рассчитывать на бесплатное получение от государства земельного участка в собственность путем заключения с уполномоченным государственным органом (Комитетом государственного имущества и приватизации Министерства финансов РК (при республиканской собственности) или местным исполнительным органом (акиматом, (при коммунальной собственности)) договора доверительного управления или договора имущественного найма на один год с условием о последующей безвозмездной передаче в собственность. Но для того, чтобы заключить такого рода договоры, предпринимателю придется участвовать в соответствующих тендерах на общих основаниях, как это предусмотрено Правилами передачи государственного имущества в имущественный наем (аренду), утвержденными приказом Министра национальной экономики РК от 17 марта 2015 года № 212 (далее – Правила передачи в аренду)[4] и Правилами передачи государственного имущества в доверительное управление, утвержденными приказом Министра национальной экономики РК от 16 января 2015 года № 17 (далее – Правила передачи в ДУ)[5]. Информацию о тендерах можно получить из официальных печатных изданий или на электронной торговой площадке реестра государственного имущества сайта Комитета государственного имущества и приватизации Министерства Финансов РК.

Важно отметить, если у предпринимателя есть план по организации своего определенного бизнеса, то вариант получения имущества в наем или доверительное управлению вряд ли приемлем, ведь оно должно использоваться с целью, установленной наймодателем (при аренде) или учредителем (при доверительном управлении). К примеру, если у предпринимателя есть планы по развитию в Казахстане детского питания, а для доверительного управления или для аренды предлагается пионерский лагерь с целью его реконструкции и дальнейшего использования, то этот вариант, конечно же, не для него. Второй немаловажный момент, на который нужно обратить внимание – к аренде или доверительному управлению, в основной своей массе, предлагается неликвидное имущество, которое не используется государством, либо нуждающееся в ремонте и т.д. Косвенным подтверждением тому является пункт 4 Правил передачи государственного имущества в имущественный наем (аренду), указывающий о порядке сбора балансодержателем (юридическим лицом, за которым закреплено данное имущество) информации по **неиспользуемым** или излишним государственным объектам, планируемым к передаче в найм частным предпринимателям.

В Российской Федерации существует аналогичный метод поддержки предпринимателей среднего и малого бизнеса. Если бизнес предпринимателя не относится к финансовому рынку (кредитные организации, инвестиционные фонды, ломбарды, страховые компании и т.д.), игорному, не имеет отношение к соглашению о разделе продукции, не относится к добыче и переработке полезных ископаемых (кроме общераспространенных) и если предприниматель является резидентом, то он имеет право на получение государственного или муниципального имущества в долгосрочную аренду на льготных условиях с преимущественным правом дальнейшего выкупа арендуемого имущества [6]. Для того, чтобы заключить договор аренды с государственным или муниципальным органом, российскому предпринимателю, также как и предпринимателю в Казахстане, необходимо принять участие в аукционе. А право дальнейшего выкупа арендуемого имущества у предпринимателя возникает по истечении двух

лет непрерывной аренды. Условия выкупа достаточно демократичны: во-первых, предприниматель сам выбирает порядок оплаты арендуемого имущества – единовременно или в рассрочку, во-вторых, рассрочка не может быть менее пяти лет, в-третьих, на сумму платежа в рассрочку начисляется процент в размере 1/3 процента от ставки рефинансирования Центрального банка РФ, в-четвертых, произведенные с согласия собственника неотделимые улучшения засчитываются в счет оплаты выкупаемого имущества. Но так же, как и в Казахстане, при использовании такого государственного или муниципального имущества, необходимо учитывать его целевое назначение, что, конечно, не всегда удобно для бизнеса.

Следующая возможность в Казахстане получить от государства безвозмездный земельный участок – быть отечественным промышленным предприятием. Для того, чтобы стать отечественным промышленным предприятием, необходимо будет соответствовать критериям отбора отечественных промышленных предприятий (далее – Критерии отбора), которые утверждены Постановлением Правительства РК № 459 от 13 апреля 2012 года[7]. Критерии отбора устанавливаются исключительно для юридических лиц. Таких критериев несколько: 1) компания должна принадлежать к **обрабатывающей** отрасли промышленности, 2) компания должна быть включена вкарту индустриализации или карту поддержки предпринимательства региона, 3)в компании не должно быть иностранного участия, 4) компания должна размещать свои производственные объекты на государственном земельном участке. Наиболее сложным критерием соответствия является включение компании в карту индустриализации или поддержки предпринимательства регионов. Чтобы быть включенным в любую из вышеуказанных карт, необходимо:

1) иметь индустриально-инновационный проект (далее - проект), который будет направлен на усовершенствование существующих или создание новых производств, технологий или товаров, работ, услуг;

2) по виду планируемой деятельности относиться к приоритетному.

Постановлением Правительства РК от 14.01.2016г. №13 определены приоритетные в Казахстане виды деятельности[8], и важно отметить, что добывающая промышленность, за счет которой в настоящее время формируется основная часть нашего бюджета, к ней не относится. Таким образом законодатель целенаправленно ориентирует предпринимателей Казахстана на развитие его слабой сферы – обрабатывающей промышленности.

Чтобы быть включенным в карту индустриализации, прежде всего, необходимо разработать проект, затем пройти четыре этапа рассмотрения проекта: на местном, центральном уровне, в уполномоченном органе и на комиссии. Для включения в карту поддержки предпринимательства регионов необходимо пройти рассмотрение проекта в два этапа – на местном и центральном уровнях.

При рассмотрении проекта будут учитываться три фактора: инновационность, конкурентоспособность и масштабность проекта[7]. Инновационность вовсе не означает, что можно просто обновить производство или привезти новую технологию, необходимо будет доказать, что обновление или новое производство повысит экономическую эффективность производства. Конкурентоспособность будет определяться при сопоставлении представленного проекта с аналогичными существующими: какие усилия (затраты) будут приложены к получению заявляемой повышенной экономической эффективности. Масштабность, вообще, на наш взгляд, субъективно оцениваемый фактор, так как он подразумевает оценить значимость проекта для индустриально-инновационного развития Казахстана в целом, т.е. если производитель – представитель малого бизнеса, обслуживающий небольшой район, и не планирует осуществлять большие вложения в бизнес, включение в карту поддержки предпринимательства регионов для него сомнительно, не говоря уже о включении в карту индустриализации. В соответствии с подпунктом 5 пункта 2 Правил включения проектов в карту индустриализации и карты поддержки предпринимательства регионов, утвержденных Постановлением Правительства РК № 32 от 27.01.16г., в карту индустриализации рекомендуется включать проекты стоимостью от 4,5 млрд. тенге, а в карту поддержки предпринимательства регионов – до 4,5 млрд. тенге[9]. Конечно, минимальная планка стоимости проекта отсутствует, что в принципе позволяет предпринимателю с минимальными вложениями заявить о включении в карту поддержки предпринимательства регионов, но при условии, если его бизнес будет значим для индустриально-инновационного развития Казахстана.

Проанализировав проектный список компаний, претендовавших в 2016 году на включение в карту поддержки предпринимательства региона Павлодарской области, хочется отметить, что мини-

мальная стоимость проекта заявителя в таком списке составляла50 млн. тенге, причем проект касался не создания нового бизнеса, а модернизации уже существующего крупного производства рукавов высокого давления [10]. Поэтому возникает закономерный вопрос – насколько представителю малого бизнеса реально быть включенным в любую из вышеуказанных карт? Представленный проект должен быть серьезен и значителен для республиканского или регионального уровня, чтобы государство могло заинтересоваться им и оказать поддержку.

Итак, если предприниматель соответствует всем вышеуказанным критериям и если он намерен вложить в проект внушительную сумму денег, то ему следует подать заявление о включении в карту индустриального развития или карту поддержки предпринимательства региона. Однако для получения гранта в виде безвозмездного земельного участка этого не достаточно. Право на получение гранта имеют только лица, заключившие инвестиционный контракт с уполномоченным органом. А для заключения такого контракта необходимо пройти следующий этап – подать заявку на предоставление инвестиционных преференций (ст.285 ПК РК) с предоставлением еще одного пакета документов (будет уточнен ниже) и только послеположительного рассмотрения заявки вы сможете заключить инвестиционный контракт с перечнем преференций, одной из которых может быть и право временного безвозмездного землепользования с последующей безвозмездной передачей в собственность или землепользование. Но важно знать, что безвозмездная передача земельного участка в собственность или землепользование станет возможной только при надлежащем исполнении инвестором инвестиционного контракта (п.2 ст.288 ПК РК).

Мы не будем считать перечень всех инстанций, которые необходимо будет пройти предпринимателю для получения государственной помощи в виде земельного участка (их, как минимум 6 для претендента в индустриальную карту), достаточно просто посчитать количество предоставляемых предпринимателем документов для получения вышеуказанного гранта.

Для включения в карту индустриализации или поддержки предпринимательства регионов предпринимателю необходимо заполнить заявку, паспорт проекта, план-график реализации проекта, подготовить документы, подтверждающие финансирование проекта, слайд-презентацию проекта, получить письмо от местного исполнительного органа о наличии свободного земельного участка, акт предварительного выбора земельного участка – итого 7 видов документов. А если данный проект оценивается от 900 млн. тенге, то в дополнение к вышеуказанному необходимо представить информацию по проекту, в котором нужно охарактеризовать не только сам проект, но и описать отрасль, в котором предприниматель планирует работать, план реализации продукции, финансовые прогнозы, предполагаемые риски, социально-культурное и демографическое положение в регионе реализации проекта, влияние проекта на занятость населения, а также воздействие на окружающую среду. В подтверждение всем указанным данным необходимо приложить соответствующие подтверждающие документы, каковыми могут быть заключения аудиторов, маркетинговые исследования, видеоролики, планы предприятия и т.д.[9]. Точное количество прикладываемых документов четко не определено, но законодатель, в качестве рекомендации, допускает в среднем 10 приложений к информации по проекту. Итого, к предыдущим 7-ми документам прибавим 11 документов, следовательно, 18 видов документов необходимо представить только на этапе включения в карту индустриализации (соответственно, 7 видов документов – на этапе включения в карту поддержки предпринимательства регионов).

Дальше, на этапе подачи заявки на получение инвестиционных преференций и заключения инвестиционного контракта предпринимателю необходимо представить еще 4 вида документов: бизнес-план проекта, документы с подтверждением размера запрашиваемого гранта, а также приложить справку о государственной регистрации и копию устава. Итого, претендент для включения в индустриальную карту должен подготовить около 21 вида необходимых документов, претендент для включения в карту поддержки предпринимательства – около 11 видов документов.

Не думаем, что малому бизнесу будет интересно «ввязываться» в эту длинную цепочку бюрократии, чтобы просто получить земельный участок от государства. Ведь только для подготовки инфромации по проекту должна работать как минимум команда из экономистов, финансистов, маркетологов, социологов и экологов. Тяжело оценить сколько это займет времени и сколько будет затрачено финансовых ресурсов.

Таким образом, чтобы предпринимателю как отечественному производителю претендовать на бесплатное получение от государства земельного участка, прежде всего, необходимо обладать серьез-

ным капиталом для вложения в бизнес, чтобы, во-первых, привлечь необходимых специалистов и подготовить немеренное количество документов для включения в карту индустриализации или поддержки предпринимательства регионов, и во-вторых, чтобы доказать свою масштабность и быть включенным хотя бы в карту поддержки предпринимательства регионов. Далее, предпринимателю необходимо набраться терпения и пройти несколько этапов бюрократических согласований, ознакомиться и попытаться оспорить субъективные бюрократические оценки вашего проекта. Если предприниматель не намерен вкладывать серьезные финансы в развитие серьезного бизнеса, поддержки от государства в виде бесплатного земельного участка он может не ожидать.

В Российской Федерации тоже предусмотрены гранты в виде безвозмездного предоставления права на земельные участки для инновационных проектов, но таким правом обладают не любые промышленные предприятия, занимающиеся приоритетным видом деятельности, а инновационные научно-технологические центры (далее - НТЦ), не являющиеся производственными предприятиями, но которые вправе коммерциализировать результаты своих научных проектов путем выпуска товаров, работ и услуг[11]. Право на создание такого НТЦ есть не у любого предпринимателя, а у образовательных организаций (ВУЗы) или научных организаций либо у Правительства РФ. Казахстанским предпринимателям в этом отношении повезло больше, им не обязательно быть образовательной или научной организацией, чтобы получить земельный грант от государства. Но заморочек по документам и по согласующим бюрократическим инстанциям для создания НТЦ меньше, чем требований к инвестиционным проектам в Казахстане. Для создания НТЦ заинтересованное лицо лишь обращается с предложением в Министерство экономического развития РФ, в котором указывает предполагаемое направление своей научно-технологической деятельности, перечень земельных участков и иной недвижимости, необходимой для НТЦ, информацию о наличии или создании фонда и управляющей компании, которые будут осуществлять управление НТЦ, а также информацию о плане развития территории и о содержании правил проекта. После рассмотрения предложения инициатора вышеуказанный уполномоченный орган вносит в Правительство РФ проект решения о создании НТЦ. И это все.

Подобную поддержку науке в виде предоставления земельных грантов оказывает и наше государство. Субъектами такой поддержки являются научные центры с международным участием, а целью такой поддержки является «освоение новых технологий» для выпуска «конкурентоспособной продукции», а также переквалификация кадров и развитие в нашей стране «филиалов международных учебных заведений»[12]. Лицо, претендующее на земельный грант, должно подтвердить свой статус научного центра с международным участием путем выполнения определенных требований, среди которых обязательное участие иностранной компании в уставном капитале такого юридического лица (не менее 25%), а также направленность деятельности юридического лица на приоритетные и наиболее перспективные и эффективные сферы государства, в том числе участие в подготовке прогнозов и планов развития науки Казахстана, участие в реализации государственных программ. Кроме того, научный центр должен доказать материальную и кадровую обеспеченность, а также иметь концепцию своего развития. То есть, это должно быть действующее юридическое лицо с научной, научно-технической и инновационной направленностью. Как только юридическое лицо получает статус научного центра с международным участием, оно подает в уполномоченный орган заявление на получение земельного гранта. К заявлению прилагаются лишь учредительные документы со справкой о регистрации юридического лица, аккредитация и концепция центра, список научных разработок сотрудников центра и справка об отсутствии налоговой задолженности, а также об отсутствии собственных земельных участков. Никаких финансовых, аудиторских, маркетинговых оценок или социологических исследований от заявителя не требуется.

Бесспорно, науке должно отводиться особое место в нашем государстве, и она должна получать максимально комфортные условия для своего развития в Казахстане, но и предприниматели при этом не должны оставаться в стороне. В государстве все должно быть сбалансировано и справедливо, и если мы будем поддерживать одно направление в ущерб другому, экономика будет буксовать.

Законодателю необходимо предусмотреть для предпринимателей малого и среднего бизнеса, не претендующих ни на какие другие гранты, кроме как на земельные, упрощенную возможность получения безвозмездного права на земельный участок. К примеру, нет необходимости требовать от предпринимателя предоставления плана-графика реализации проекта, если эти данные уже указаны в паспорте проекта. Так же, как и нет необходимости при оформлении заявки на преференции требовать от пред-

принимателя бизнес-план проекта, если ранее им уже был подготовлен паспорт проекта. Кроме того, лица, заявляющие о земельном гранте, не должны предоставлять документы, подтверждающие финансирование проекта, и единственной задачей государства в этом случае должен оставаться лишь своевременный контроль за надлежащим использованием/освоением земельного участка, а также за использованием участка без нарушения действующего законодательства. Необходимо убрать огромное количество этапов согласований, ненужных расчетов и анализов. Достаточно предусмотреть упрощенную процедуру подачи заявки предпринимателем в уполномоченный орган на получение земельного гранта, с приложением учредительных документов и паспорта проекта. Ну и самое главное – следует внести изменения в действующее земельное законодательство в целях стимулирования тех собственников и землепользователей, которые не используют земельные участки по их целевому назначению, установив процедуру изъятия в государственную собственность земельных участков с **любым** целевым назначением. В настоящее время изъятие допускается лишь в отношении земель, предоставленных для ведения крестьянского, фермерского хозяйства, сельскохозяйственного производства или под осуществление строительства. Если собственник или землепользователь беспричинно не использует земельный участок в течение более чем 5 лет подряд, такой земельный участок должен изыматься. В последующем государство сможет передать изъятые земельные участки в виде государственного натурного гранта тем предпринимателям, которые активно развивают свой бизнес и способствуют развитию казахстанской экономики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Земельный Кодекс Республики Казахстан от 20.06.03г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583#pos=3174;-35
2. Предпринимательский Кодекс Республики Казахстан 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38259854#
3. Закон РК «О государственном имуществе от 1 марта 2011 года № 413-IV ЗРК (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.01.2019 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30947363#
4. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 17 марта 2015 года № 212 Об утверждении Правил передачи государственного имущества в имущественный наем (аренду) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31848613#pos=5;-151
5. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 16 января 2015 года № 17 Об утверждении Правил передачи государственного имущества в доверительное управление (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.08.2018г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31665125#
6. Федеральный закон от 24.07.2007 N 209-ФЗ (ред. от 27.12.2018) "О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации" http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_52144/
7. Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 апреля 2012 года № 459 Об утверждении критериев отбора отечественных промышленных предприятий для включения в перечень отечественных промышленных предприятий, которым земельные участки предоставляются в собственность на безвозмездной основе (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.11.2017 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31158462#
8. Постановление Правительства Республики Казахстан от 14 января 2016 года № 13 О некоторых вопросах реализации государственной поддержки инвестиций (с изменениями по состоянию на 29.12.2018 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36804430#
9. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 января 2016 года № 32 Об утверждении Правил включения проектов в карту индустриализации и карты поддержки предпринимательства регионов https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38858788
10. Карта поддержки предпринимательства региона //https://yvision.kz/post/679946
11. Федеральный закон от 29.07.2017 N 216-ФЗ (ред. от 27.12.2018) "Об инновационных научно-технологических центрах и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации" http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_221172/
12. Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 ноября 2006 года № 1042 Об утверждении Правил определения научных центров с международным участием для безвозмездного предоставления земельных участков в собственность (с изменениями от 20.12.2013 г.) https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30075805

УДК 342.7

Мырзатаев Н.Д.,
мемлекеттік және құқық теориясы мен тарихы,
конституциялық құқық кафедрасының аға оқытушысы,
заң факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
muxametnur@mail.ru

КОРПОРАТИВТІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРЫНДАРДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС

Түйін. Қазақстан өзінің жоғары білім беру саласындағы жүргізіп келе жатқан реформаларының мақсаты, әлемдік дәрежедегі шет елдік университеттерінің берген дипломдары мен отандық түлектердің деңгейін теңестіру. Осы бағытта сонғы атқарған жұмыстар ол, ЖОО басқаруды жетілдіру арқылы қарастырған. Автор өз мақаласында ЖОО корпоративтік басқару жүйесіндегі сыбайлас жемқорлықпен күресу мәселесіне тоқталып кеткен. Теорияда корпоративтік басқару барысында ЖОО сыбайластықтың жолын кесудің тиімді тетігі терінде қарастырылып, осы басқару жүйесі енгізілген болатын. Ал автордың бұл мақаласы аталған саланы басқарудағы жаңа реформаның да, кем-кетіктері бар екендігін аңғартады.

Кілттік сөздер: сыбайлас жемқорлық, ЖОО-дағы сыбайлас жемқорлықпен күресу, корпоративтік басқару саласындағы сыбайлас жемқорлық, заң.

Резюме. Цель проводимых Казахстаном реформ в сфере высшего образования, выравнивание уровня отечественных выпускников и дипломов зарубежных университетов мирового уровня. Завершающая работа в этом направлении была рассмотрена путем совершенствования управления вузом. В своей статье автор остановился на вопросах борьбы с коррупцией в системе корпоративного управления вуза. В теории был рассмотрен эффективный механизм пресечения коррупции в вузе в процессе корпоративного управления, внедрена данная система управления. А эта статья автора говорит о том, что существует и новая реформа в управлении данной сферой.

Ключевые слова: коррупция, борьба с коррупцией в вузе, коррупция в сфере корпоративного управления, закон.

Summary. The purpose of Kazakhstan's reforms in the field of higher education, leveling the level of domestic graduates and diplomas of foreign universities of world level. The final work in this direction was considered by improving the management of the university. In his article the author focused on the issues of combating corruption in the system of corporate governance of the university. In theory, an effective mechanism for combating corruption in the university in the process of corporate governance was considered, this management system was introduced. And this article of the author says that there is also a new reform in the management of this sphere.

Key words: corruption, fight against corruption in high school, corruption in corporate governance, law.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы заңында «Сыбайлас жемқорлық» дегеніміз – бұл жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу - деп көрсетілген [1].

Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігінің ресми интернет-ресурсында: «Сыбайлас жемқорлық» түсінігі (латынша corruptio) - ақшаға сатып алу және саяси қайраткерлерді, мемлекеттік шенеуніктерді, лауазымдық тұлғаларды сатып алу дегенді білдіреді. Сыбайлас жемқорлық (лат. corrumpere) біреуді ақшамен немесе басқа да материалдық құндылықтармен сатып алу [2] – деп ресми анықтама берілген. Жоғарыда аталған ресми құжаттағы сыбайлас жемқорлық түсінігі біздің ойымызша, тар мағына ғана білдіреді. Мәселен тек мемлекеттік органдардағы лауазымды тұлғаралдың қатысуымен жасалған құқықбұзушылық сыбайлас жемқорлық ретінде қарастырылған. Қазіргі таңда сыбайлас жемқорлық тек мемлекеттік органдармен мемлекеттік мекемелерде ғана бар, ал басқа қоғамдық мемлекеттік емес секторда жоқ дегенді де білдірмейді. Оған мысалы, білім беру саласын

тілге тиек етейік. ҚР Конституциясының 30-шы бабына сәйкес білім беру мемлекеттік және жеке меншік нысанда тегін және ақылы білім беру қарастырылған. Осы орайда білім беру ұйымдарындағы сыбайлас жемқорлықпен күресу үшін жоғарыдағы заңнама аясында субъектіні дұрыс анықтап алып, содан кейін ғана анықтаманы берген жөн.

Сыбайлас жемқорлық қатынастары жоғары білім беру саласын да айналып өтпейді. Жоғары білім беру жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық біртіндеп күшейіп үлттық санамызда күнделікті өмір сүру тетігіне айналып келеді және білімалушылардың түрғысынан жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл қатынастар білім алушылардың көп бөлігін «Сыбайлас жемқорлық - ЖОО-ғы өмірдің негізгі үлгісі» ретінде ойлауға мәжбүрлейді. Жоғарғы оқу орындарының қабырғаларында жемқорлық тәжірибесін жұмыс істеудің ыңғайлы тәсілі ретінде оқуға қабылдау, кейбір студенттердің болашақта бұл тәжірибені қоғамдық өмірдің басқа салаларында қолдану қаупін төндіреді.

Жоғары білім беру жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық, саясат пен бизнестен гөрі қауіпті әлеуметтік зардаптарға ие. Пара алу арқылы жоғары білім беретін ЖОО-ры кәсіби деңгейі төмен мамандарды шығарады. Университеттің шегінде пара алу студенттердің де, оқытушылардың да арасында бәсекелестікті шектейді, ал бұл өз кезегінде білім сапасын төмендетеді [3].

ЖОО сыбайлас жемқорлықтың көрініс беріп отрыған түстарын құқықтық реттеу қажет. Мәселен, ЖОО бітірген түлек білімін жалғастыру мақсатында магистратура мен докторантураға оқуға түсуге тілік білдірді делік. Алғашқы сынақ ол ағылшын тілін меңгеру деңгейін тексеруді тестілеу. Екінші арнайы мамандығы бойынша блім деңгейін бағалау. Мәселе екеуінде де баршылық бірақ алғашқысы БҰТ арқылы өткендіктен ЖОО қатыстылығы шамалы болып көрінгенімен тереңдей келе осы екі ұйымның өзара байланысын аңғару қыйын емес. Екінші мәселе ретінде мысалыға, заң факультетіне оқуға түсуге үміткерлерге байланысты болып отыр. Онда мемлекеттік емтихан алатын коммисия алдындағы құжаттар мен оның өту тәртібінде болып отыр. Емтихан қабылдайтын коммисия алдында үміткердің бірінші емтиханның нәтижесі туралы ақпаратты қолына алу арқылы емтиханды қабылдауы. Жалпы алып қарағанда дұрыс болып көрінгенімен нағыз сыбайлас жемқорлық осы ақпаратқа қол жеткізу мен оны қолдану арқылы болып отыр. Айталық, үміткер бірінші конкурстық тестілеуден азамат Б-85 бал алса азаматша Г-90 бал жинады делік. Осы емтиханның қортындысын қолына алып отырған екінші этаптағы іріктеуші комиссия қалаған үміткеріне қалаған баға қою арқылы сыбайлас жемқорлыққа жол беріп отыр. Мысалы, Б-85 ал Г-90 дедік енді оқуға түсуге азаматша Б тарапынан қызығушылық басым болып ол өз белсенділік танытып сыбайлас жемқорлық жолмен таныс тамыр немесе пара беру арқылы өзінің басты мақсаты оқуға түсуіне қол жеткізе алады. Пара алған коммисия мүшелері азаматша Б-85 екінші емтихан нәтижесінде өзге үміткерлерден жоғары болатын бағаны қою арқылы оп-оңай жүзеге асырып келеді. Б-85 ал Г-90 болса екінші емтиханда азамт Г-ге 85 қойып, ал Б-ға 95 қою арқылы жалпы қорытынды баға Б-да 180 ал Г-да 175 бал болады. Осылайша екінші іріктеудегі коммисия өзі қалаған үміткерді сыбайластық жолмен ЖОО түсіріп келеді. Біздің ойымызша, осы аталған мәселе Қазақстандық барлық ЖОО–да кеңінен тарап белең алып кеткен үрдіс. ЖОО осындай сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін біріншіден, бірінші емтихандағы нәтиже екінші емтихан алушы коммисия үшін мемлекеттік құпия болуып табылуы керек. Сонда ғана ЖОО үміткерлерді іріктеуда әділдік пен теңдік қағидасы орын алады. Ол үшін қолданыстағы бірқатар заңнамаларға тиісінше өзгерістер мен толықтырулар енгізуді қажет етеді. Олар: ҚР Білім туралы заңы, Мемлекеттік құпия туралы заң, Бакалавр, Магистратура, Докторантура туралы ержелер тағы басқа. Соңғы аталған ережелерде алғашқы емтихан қортындысын талап ету мәселесі заңнамада қарастырылмағанымен кез келген ЖОО үміткер ретінде тапакерден құжатты қабылдаған сәтте ішкі ереже сәйкес тест қортындысы туралы сертификатты талап етеді. Біздіңше, бұл нағыз сыбайластыққа апаратын төте жол. Сондықтан да, оған тосқауыл қою керекпіз.

Елбасының Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан-2030» стратегиясында Қазақстан Дамуының жаңа кезеңінде ішкі және сыртқы саясатымыздың аса маңызды 30 бағыты оның ішінде «Корпоративті басқару» түсінігінің құқықтық аспектілері туралы мәселе кездейсоқ пайда болған жоқ. Қазіргі кезде бұл сөз тіркесі жеткілікті әсерлі деп айтуға болады. Оны көптеген конференцияларда, жиналыстарда, теледидар хабарларында және т.б. естуге және БАҚ-нан оқуға болады. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстанның 2030-жылға дейінгі даму стратегиясын одан әрі іске асыру жөніндегі шаралар туралы» 2001 жылғы 4 желтоқсандағы No 735 Жарлығына сәйкес «1999 жылы корпоративті басқару мәселесі бойынша Қазақстан заңнамасын халықаралық сарапшылар Орталық және Шығыс Еуропа, ТМД және Прибалтика елдерінің ішінде ең үздігі болып танылғанды [4].

Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің Астана қаласы бойынша департаментінің басшысы, «Астана адалдық алаңы» жобасының жетекшісі Ж.Ж. Жылқышиеваның 9.10.2018 брифингтегі пікірі төменлегідей [5]. Елбасының «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауында сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенді күрес жүргізу қажеттігін атап өтті.

Елбасының атап өткендей, білім беру жүйесінде жемқорлық тәуекелдерін төмендету бойынша жұмыстар атқарылды. Соңғы 4 айда Білім басқармасының және оның бағыныста ұйымдарының қызметіне талдау жүргізілді. Талдау жүргізуге сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің, «жасырын» мемлекеттік қызметтердің, нормативтік құқықтық актілердегі және әкімшілік кедергілердегі қайшылықтардың болуы себеп болды [5]. Жоба қоғамдық ұйымдармен бірлесіп оқушылардың ата-аналары арасында әлеуметтік сауалнама жүргізді. Сауалнама нәтижесі білім беру мекемелерінде мектептің немесе сыныптың қосымша қажеттіліктері үшін жиі ақша жиналатындығын көрсетті. Негізінен қаражат жинау «ата-аналар комитеті» арқылы жүзеге асырылады. Жоба кеңсесі ҚР Білім және ғылым министрлігіне ата-аналар комитетіне тыйым салу жөнінде ұсыныс енгізді. Ата-аналар комитетінің қызметі регламенттелмеген және түрмыстық жемқорлықтың туындауына себеп болады. Білім беру мекемелерінің азаматтармен өзара әрекеттесуінің кез-келген тәртібі нормативтік құқықтық актілермен реттеледі [5]. Қабылдау, ауысу, гранттар бөлу, жатақханадағы орындарды анықтау және т.б. барлық осындай процестер тиісті нормативтік құқықтық актілерде анық көрсетілген. Біздің мемлекет процестерді толық цифрландыру жолында. Бұл шаралар әкімшілік кедергілерді жоюға ықпал етеді [5]. Дегенмен, бүгінгі күні барлық рәсімдер цифрланбаған. Нәтижесінде лауазымды тұлғалардың өз өкілеттіліктерін асыра пайдаланатын сәттері кездеседі. Шамадан тыс құжаттар мен регламенттелмеген ақпарат талап етіледі. Оқу жылының қарсаңында біз «Халыққа қызмет көрсету орталығының» ұсынатын қызметіне талдау жүргіздік. Мектептердің қажетсіз құжаттарды талап етуінің салдарынан ХҚКО кезекте тұрған ата-аналардың саны жетіп артылды. Сондай-ақ жатақханаларға заңсыз орналастыру, қаржылық көмек көрсету туралы оқушылардың ата-аналарына сауалнама жүргізу, балабақшаларда ақылы орын ауыстыру және т.б. фактілер анықталды. Бұл фактілер білім беру мекемелерінің әкімшіліктері белгілі бір заңнамаларды сақтамайтындығын көрсетеді [5]. Мемлекет бүгінде білім беру мекемелері үшін жеткілікті қаржыландыруды қамтамасыз етеді. Қаражат барлық қажеттіліктерге бөлінеді. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңда білім беру мекемелерінің бюджет қаражатын интернет-ресурстарда және басқа да қол жетімді сайттарда жариялау қажеттілігі жөнінде міндеттемелері нақты анықтайды. Ашықтық пен есепберушілік - сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың негіздерінің бірі. Азаматтар бюджет қаражатының қайда жұмсалатыны туралы білуі қажет. Білім беру мекемелерінің онлайн-ресурстарын талдай отырып, аталған талаптардың орындалуының сақталмайтыны туралы қорытынды жасадық. Ата-аналар бюджеттің шаруашылық қажеттіліктерге, жөндеу жұмыстарын және басқа да заттарды сатып алуды қарастыратынын біле отырып, ақша жинаудың заңсыз екендігін ойлайтын болады [5]. Бюджет қаражатының қалай және қайда іске асырылып жатқандығы тек мекемеге және бақылаушы органдарға ғана белгілі. Алайда, ақша жұмсаудың нақты көрінісін оқушылар мен олардың ата-аналары көреді. Нәтижесінде білім беру мекемелерінің интернет-ресурстарын сәйкестендіру бойынша ұсыныстар жасалды. Сондай-ақ, 7 қыркүйектен бастап Білім басқармасы Жоба кеңсесімен бірлесіп «Ақша жинауға қарсымыз» акциясын бастады. Іс-шара шеңберінде білім беру мекемелерінің кіреберісінде және 59 БАҚ-да орналастырылған азаматтар үшін қол жетімді инфографика әзірленді [5]. Бұрын аталғандай, білім беру мекемелері мемлекеттік бюджетпен толығымен қамтамасыз етілген. Ең бастысы - бұл қаражатты тиімді бөлу. Бұл бюджет қаражатының қосымша шығындарынсыз және оқушылардан қаржы жинаусыз, қолайлы жағдай жасап және қызметкерлерді қаржылай ынталандыруға болатынын көрсетеді. Мемлекет басшысы заманауи басқаруды қалыптастыру қажеттілігін бірнеше рет атап өтті. Әрбір басшы бюджет қаражатын жан-жақты және тиімді іске асыруды қамтамасыз етуі тиіс. Қазір орталық деңгейде білім беру мекемелерін ММ-ден КЕАҚ-ға *(коммерциялық емес акционерлік қоғам)* және ШЖҚ МКК *(шаруашылық жүргізу құқығындағы мемлекеттік коммуналдық кәсіпорны)* басқарудың формасын өзгерту туралы мәселелер әзірленуде. Бұл өзгерістер бюджет қаражатын тиімді және ұтымды бөлуді, сондай-ақ мұғалімдер құрамының жалақысын арттыруға мүмкіндік береді. Бірінші басшының негізгі талабының қарапайым орындаушыдан айырмашылығы - бұл үлкен жауапкершілік [5].

Барлық ұйымдастырушылық және шаруашылық процестер бірінші басшының үнемі қадағалауында болу керек. Осы уақытқа дейін белгілі бір процедураларды бұзғаны үшін орындаушылар

немесе орынбасарлары ғана жауапкершілікке тартылу тәжірибесі болды. 27 тамызда Агенттік төрағасы, елорда әкімі және Білім және ғылым министрінің кезесуінде білім басқармасының ведомстволық бағыныcты ұйымдарының басшылары жеке жауапкершілік пилоттық құжатына қол қойды. Енді ақша жинау, заңды бұзу, қызметтің ашықтығын сақтамау фактілері анықталған жағдайда, директорларға қатысты тиісті шаралар қабылданатын болады [5].

Бұдан басқа, Мемлекет басшысы Жолдау шеңберінде қолданыстағы заңнамаға сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған бағыныcты тұлғалардың жауапкершілігін анықтау бөлігінде өзгерістер енгізу туралы тапсырма берді. Бірінші басшылар кең өкілеттіктермен ғана емес, сондай-ақ жоғары жауапкершілікпен ерекшеленуі керек. Өткен оқу кезеңінде білім беру мекемелерінің басшыларымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласында бірқатар профилактикалық іс-шаралар жүргізілді [5].

Түрмыстық сыбайлас жемқорлықты жою мәселелерін жүйелі түрде шешу қажет. Бұл жағдайда азаматтармен кең ауқымды жұмыстар жүргізу, жемқорлыққа қарсы жоғары мәдениетті дамыту өте маңызды. Бүгін қоғамның белсенділігі артты. Ашықтықты қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғаудағы басты рөл БАҚ пен әлеуметтік желілерде талқыланады. Біздің жұмысымызға ҮЕҰ өкілдері *(үкіметтік емес ұйым)*, жастар, бизнес қоғамдастық және қарапайым азаматтар белсенді қатысады. Ең бастысы – лауазымды тұлғалар мен білім беру қызметкерлерінің жауапты және адал жұмысы [6].

«Сыбайлас жемқорлық» түсінігі (латынша corruptio) - ақшаға сатып алу және саяси қайраткерлерді, мемлекеттік шенеуніктерді, лауазымдық тұлғаларды сатып алу дегенді білдіреді. Сыбайлас жемқорлық (лат.corrumpere) біреуді ақшамен немесе басқа да материалдық құндылықтармен сатып алу. Сыбайлас жемқорлық бұл жеке адамның немесе бір топ адамдардың қызмет жағдайын өз басының мүддесіне қарай пайдалануы және мемлекеттік қызметкерлердің қызмет бабын заңсыз пайда алуға бағыттауы. Сыбайлас жемқорлыққа: парақорлық, непотизм (жеке байланыстар, немесе «өз адамдары» негізінде туысқандарын пайдалы орындарға немесе лауазымдарға орналастыру) және жеке бас мүддесі үшін мемлекет қаржысын иемдену кіреді [6].

Біздің түсінігіміз бойынша сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық категория ретінде лауазымдық тұлғалар мен қоғамның жекелеген мүшелері арасындағы үшінші тараптың мүддесіне зиян келтіре отырып, пайда алу мақсатында өз лауазымын пайдалану болып табылады. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік – экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс. Елбасы биылда «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты өзінің Қазақстан халқына Жолдауында «демократиялық қоғам жағдайында қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ерекше мәнге ие болады» - деп атап көрсетті [6]. Яғни бұл мемлекеттің осы жағымсыз құбылысты жою бағытындағы кешенді және жүйелі күрес жүргізу саясаты жанданып, әрі қарай жалғасын табады деген сөз.

Қызмет құзыреті бойынша Тәртіптік кеңесі Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңы мен Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметкерлерінің Ар-намыс кодексі талаптарының сақталуын қадағалап, аталған заңнама мен кодекс талаптарының бұзылуына жол берген қызметкерлердің тәртіптік жауапкершілігін қарау белгіленген [7].

Енді корпаративтік жемқорлыққа тоқталатын болсақ, ол коррупцияның ерекше түрі. Қылмыскер мен әлеуметтанушы Э.Сатерленд бұл қылмыстарды «преступления белых воротничков» - деп атады. Ол 1939 жылы бұл термин енгізді және мұндай қылмыстарды тек қана мүліктік түрғыдан қауіпті деп санаған жоқ, сонымен қатар қоғамның әлеуметтік және моральдық ұстанымдарын бұзады деп есептеген. Бұл өз құзыретінде белгіленген өкілеттілік шеңберінде жоғары жағдайдағы жеке тұлға жасаған қылмыстар: алаяқтық, пара, откат, инсайдерлік ақпарат негізінде сауда жасау, ысырап ету, компьютерлік қылмыстар, жеке басын куәландыратын құжаттарды қолдан жасау, шарттарды, келісімдерді қолдан жасау, сақтандырумен алаяқтық жасау сияқтылар жатады. Корпоративтік сыбайлас жемқорлық тікелей және жанама шығындарға байланысты кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігіне теріс әсер ететінін атап кеткен жөн. Сыбайлас жемқорлық шешімі, ең алдымен, кәсіпорын шығыстарының өсуіне және соңғы тұтынушы сатып алатын тауарлар мен қызметтер құнының өсуіне, көлеңкелі ақша ағындарының пайда болуына әкеледі, көбінесе кәсіпорынның инновациялық белсенділігіне теріс әсер етеді, ынтымақтастықтың тиімсіз схемаларын белгілеуге әкеледі, кәсіпорынның беделіне

және оның қызметкерлерінің корпоративтік құндылықтарға бейімділігіне зиян келтіреді, сыбайлас жемқорлық шешімдерінің саны мен бағасын арттырады. Еңбек және капитал мүдделеріне қысым жасау нәтижесінде корпоративтік сыбайлас жемқорлықты тарату тауарлар мен қызметтер нарығында тұтынушылық сұраныстың қысқаруына алып келеді [8].

Корпоративтік жемқорлық - бұл компания үшін тиімсіз және бір мезгілде оларды қабылдаушы тұлғаның қандай да бір материалдық немесе материалдық емес игіліктерді немесе пайданы алуына әкелетін басқарушылық шешімдерді қабылдау. Корпоративтік жемқорлық - бұл әлеуметтік құбылыс. Бұл қоғамның және оның институттарының мінез-құлық бағдарларын басқару функцияларын орындауға уәкілетті тұлғалардың бұзуы. Бұл бұзушылық олардың өзінің қызмет бабын, атқаратын қызметінің құқықтық мәртебесін және беделін пайдалануынан шығады. Корпоративтік сыбайлас жемқорлық компания үшін оның тиімділігін бағалау негізінде басқарушылық шешімді таңдаудың вариативтілігі болған кезде туындайды, бірақ нәтижесінде компания үшін тиімді шешімдер қабылданады. Шешім қабылдайтын адамдарды жеке байытуға әкелетін шешімдер таңдалады [8].

Әдетте, компанияның елеулі және айқын залалын басқару шешімімен келтірген жағдайда, оның іс-әрекетінің сараланууы (оның қылмыстық ниетінің болуы) күрделілік тудырады. Мәселе, мысалы, алаяқтық корпоративтік сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін алдын ала мониторингілеу және бағалау барысында емес, көбінесе кездейсоқ немесе оның басталу фактісі бойынша анықталады. Соңғылары корпоративтік басқару меншік иелерінің жалдамалы менеджерлерге, әсіресе ұйымның аймақтық құрылымы бар кәсіпорындарда беруімен күрт өсуде. Зерттеулер мұндай кәсіпорындар өнімінің өзіндік құнының үштен бір бөлігіне дейін басқарушы компанияларды ұстауға негізсіз жоғары аударымдар есебінен қалыптасатынын көрсетіп отыр [8].

Қазақстандағы жемқорлық статистикаға көз жүгіртетін болсақ, Қазақстанда сыбайлас жемқорлық деңгейі бұрынғысынша өте жоғары деңгейде қалып отыр-Қазақстан мүмкін болатын 10 баллдан небары 2,7 балл жинап, 120 - орынға тұрақтады (өткен жылы Қазақстан 178-нің 105-орнын алды) [9].

Сыбайлас жемқорлықпен күресу жолдарына тоқталатын болсақ, 1998 жылдың шілде айында Қазақстан Республикасы Кеңес одағы аймағындағы елдерінің алғашқылардың бірі болып «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заңын қабылдады. Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» ҚР Заңының қолдану үшін, мемлекеттік органдардың жұмысының нәтижелігін арттыру жолымен, қоғам өмірінің барлық саласындағы сыбайлас жемқорлықтың деңгейінің төмендеуіне бағытталған жемқорлықпен күрес бойынша мемлекеттік программалар іске асырады. Жыл сайынғы Президент жолдауында сыбайлас жемқорлықпен күресу бойынша программалық бағыттар анықталады. ҚР Президентіні Н.Ә.Назарбаевтың жолдауының келесі сөздерін атап көрсетсек «мемлекеттік органдардың бақылау функцияларын қысқартылу қажет, олардың жұмысының айқындығы қамтамасыз етілуі тиіс, экономика және бизнесте мемлекеттік бөлігін кеміту». «Қазақстан жолы – 2050: бірыңғай мақсат, бірыңғай мүдде, бірыңғай болашақ» 2014 жылғы Қазақстан халқына жолдауында жемқорлыққа қарсы жаңа старатегияны іске асыру және қалыптастыруды жалғастыруға тапсырмалар қойылды. Сонымен қатар, Президентпен «әкімшілік реформаның қажет етпейтін құжатайналым және қағаз шығармашылық үлкен процессіне айналмауы тиіс туралы тапсырма қойылды. Орындарда басқару органдарының дербестігін жоғарлатып, осымен қатар, жұмысының нәтижесі үшін жауапкершілікті үлғайтып, халық алдындағы есеп беруді арттыру қажет» [10].

Қазақстанда жоғарғы оқу орындарындағы жемқорлық деңгейі бойынша рейтинг жасау ұсынылды. Курстық жұмысты сатып алудың орташа бағасы шамамен 13 000 теңгені құрайды. Ал ең арзан нұсқалары 2000-3000 теңгеден сатылады. Республика бойынша дипломдық жұмыстардың орташа бағасы 60 000 теңге. Ең арзандарын 30 000 теңгеге сатып алуға болады. Басқа қаладан келгендер үшін жатақханадан орын алу көкейтесті мәселе. Бұл проблеманы шешудің құны орташа есеппен 15 000 теңгені құрады. ЖОО-дағы парақорлықтың тағы бір түрі ақылы негізден грант бөліміне ауысу. Білім алудың ақылы формасынан грантқа ауысудың құны 500 000, кей аймақтарда бұл сома 100 000 теңгені құрайды. Орташа есеппен грантқа ауысу құны 250 000 теңге. Парақорлықтың тағы бір кең тараған түрі – әскери кафедраға түсу және оқу. Бұл үшін орташа есеппен 500 000 теңге төлеуіңіз қажет.

Студенттердің пікірінше ЖОО жемқорлықтың негізгі себептері:

– студенттердің оқуға қызығушылығының болмауы (20,8%);

– бақылаудың болмауы (18,3%);

– оқытушылар құрамының жалақысының төмендігі (17,3%);

– кәсіпқойлық деңгейінің төмендігі (12,6%).

Жемқорлық негізінен мына кезеңдерде кездеседі:

– рейтинг және емтихандар кезінде (21,1%);

– сабаққа қатыспау (9,4%);

– курстық және дипломдық жұмыстарды тапсыру (6,4%) [11].

Енді тұлғалардың пікіріне, ойын қарастыратын болсақ, мысалы, қозғалыстың белсенді мүшесі Инга Иманбаева: «Студенттер ЖОО-да сыбайлас жемқорлықты ең маңызды мәселе ретінде атап өтті. Сауалнама қорытындысы бойынша жоғары оқу орындарындағы сыбайлас жемқорлық барлық жерде бар деп батыл айтуға болады. Сауалнамаға қатысқан студенттердің 83,9 пайызы ЖОО-да сыбайлас жемқорлық бар екенін растады. Тек 16,1 пайыз ғана өз университеттерінде сыбайлас жемқорлықтың болуын жоққа шығарады», – деп хабарлады.

Ол сондай-ақ әлеуметтік сауалнама нәтижелері бойынша сыбайлас жемқорлық ЖОО-ның онын атады. Бұл жерде сауалнамаға қатысқан студенттердің 89 пайызы сыбайлас жемқорлықты растады [12].

Қорытындылай келе, ЖОО-дағы жемқорлық бар екендігіне көз жеткізіп, студенттерді алдын ала сақтау шараларын жүргізуге бет алуымыз қажет. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет» сияқты пән студентерге өте маңызды. Өйткені, бұл пән жемқорлыққа байланысты толық түсініктеме беріп қана қоймай, күресу жолдарын көрсетеді.

Корпоративтік басқару жүйесіндегі жоғарғы оқу орындарда сыбайлас жемқорлықпен күрес жаға бағытта дамыту үшін қолданыстағы заңнамаларғы тиісінше өзгертулер енгізген жөн. ЖОО басшылықтың жауапкершілігін арттыру осы ЖОО лауазымды адамдардың заң алдындағы жауапкершілігін қатаңдату өзекті мәселе. Осы ЖОО басшылығының жауапкершілігін қатаңдату арқылы сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға болады. Корпаративті басқарылатын кез келген деңгейде білімалушылардың ішінен өздері сайлаған білімалушыны қою. Біздегі тәжірибеде керісінше ЖОО басшылығы өзі қалауымен білімгерді тағайындап алу арқылы да білімгерлердің дауысын әкімшілік жолмен жоққа шығарып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ. Рұқсат беру режимі: URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410
2. Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігінің ресми интернет-ресурсы URL: http://www.adilet.gov.kz/kk/node/62115
3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл – әрбір азаматтың міндеті. https://kuef.kz/kz/stop_corruption/
4. Корпоративті басқару: қазақстандық мазмұн. Оқу құралы. С.А.Филиннің жалпы редакциясымен – Алматы, 2010 ж. ISBN 978-601-278-387-2. URL: https://gsb.almau.edu.kz/wp-content/uploads/2017/03/.pdf
5. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндама - Астана, 2018 ж. URL: kyzmet.gov.kz/sites/.../nacdoklad_kaz_-compressed.pdf
6. Білім саласында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу туралы 09.10.2018 ж. URL: http://kyzmet.gov.kz/kk/news/bilim-salasynda-sybaylas-zhemkorlyktyn-aldyn-alu-turaly
7. Ссылка: http://melimde.com/sibajlas-jemorli-tsinigi-sibajlas-jemorli.html
8. Подольный Н.А., Подольная Н.Н. Корпоративная коррупция: понятие, тенденции развития.
9. Қазақстан Республикасы қаржы министрлігі мемлекеттік кірістер комитеті. Пресс-релиз. Жемқорлық туралы.
10. Ссылка:http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/sub/news/sybaylas-zhemkorlyk-kazirgi-uakyttagy-kokeykesti-keleli-mselelerdin-biri
11. ҚР-ң жемқорлық бойынша статистикасы.
12. Ссылка:https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/almatinskie-studentyi-jaluyutsya-na-korruptsiyu-v-vuzah-201168/

Мырзаханова А.,
магистрант 2 курса юридического факультета,
специальности международное право,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Эл.адрес: myrzahanova228@gmail.com

ИМЕЕТ ЛИ МЕСТО КУЛЬТУРНОЕ ПРАВО В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА?

Аннотация. *Все категории прав человека взаимосвязаны. Со времен принятия еще первых международных актов о правах человека, в Организации Объединенных Наций подчеркивалась важность, взаимосвязь и взаимодополняемость всех прав и свобод человека, к которому относяться гражданские, политические, экономические, социальные и культурные права. Так, во Всеобщей декларации прав человека 1948 года был отражен весь комплекс прав и свобод человека. Всеобщая декларация прав человека провозглашает «общие стандарты достижений». Это первый международный документ, который признает этическую и юридическую ценность экономических, социальных и культурных прав человека и подтверждает их равный статус и взаимосвязанный характер с гражданскими и политическими правами человека.*

Ключевые слова: *права, декларация, культурные права, ЮНЕСКО, международный пакт.*

Annotation. *All categories of human rights are interrelated. Since the adoption of the first international acts on human rights in the UN, the importance, interconnection and complementarity of all human rights and freedoms: civil, political, economic, social and cultural have been emphasized. So, in the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the whole complex of human rights and freedoms was reflected. The Universal Declaration of Human Rights proclaims "common standards of achievement". Its progressive nature is obvious. It is the first international act that recognizes the ethical and legal value of economic, social and cultural human rights, and confirms their equal status and interrelated nature with civil and political human rights.*

Keywords: *rights, declaration, cultural rights, UNESCO, international pact.*

Аннотация. *Адам құқықтарының барлық санаттары өзара тығыз байланысты. БҰҰ-дағы адам құқықтары жөніндегі алғашқы халықаралық актілер қабылданғаннан бері барлық адам құқықтары мен бостандықтарының: азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени маңыздылығы, өзара байланысы және бірін-бірі толықтырылуы атап өтілді. Осылайша, 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында адам құқықтары мен бостандықтарының бүкіл кешені көрініс тапты. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы «жетістіктің бірыңғай стандарттарын» жариялайды. Оның прогрессивті табиғаты айқын. Бұл экономикалық, әлеуметтік және мәдени адам құқықтарының этикалық және құқықтық құндылығын мойындайтын және азаматтық және саяси адам құқықтарымен тең дәрежеде және өзара байланысты сипатты растайтын бірінші халықаралық акт болып табылады.*

Кілтті сөздер: *құқықтар, декларация, мәдени құқықтар, ЮНЕСКО, халықаралық пакт.*

Факт принятия двух международных пактов о правах человека в 1966 г. объясняется идеологическими противоречиями того времени. При этом концептуально все понимали неделимость этих прав, что, в частности, нашло отражение в итоговом акте международной конференции по правам человека, которая проходила под эгидой ООН 22 апреля – 13 мая 1968 г. в Тегеране. В Воззвании Тегеранской конференции отмечается, что, поскольку права и основные свободы человека неделимы, полное осуществление гражданских и политических прав невозможно без осуществления экономических, социальных и культурных прав. Несмотря на признание этого факта, на практике имеет место недооценка многих прав, особенно культурных. Культурные права, к сожалению, часто характеризуются как недостаточно развитые по сравнению с другими правами человека.

Во многих отношениях культурные права являются основными, когда речь идет о признании и уважении человеческого достоинства, поскольку они защищают формирование и выражение различных представлений о мире – индивидуальных и коллективных – и включают в себя свободы человека, касающиеся вопросов самобытности. Если культурные права в полной мере понимаются как часть более широкой системы прав человека и поэтому основаны на действующих нормах и принципах международного права прав человека, то они позволяют глубоко понять принцип универсальности прав человека с учетом культурного разнообразия. Кроме того, культурные права являются важнейшими средствами развития, поддержания мира, искоренения нищеты и укрепления социальной сплоченно-

сти, а также взаимного уважения и понимания между отдельными лицами и группами людей при всем их разнообразии [1].

Следует подчеркнуть, что несмотря на наличие ряда международно-правовых актов по правам человека, закрепляющих в том числе культурные права, официально конвенционного определения культурных прав не существует (как нет и официальных определений «гражданских», «политических», «экономических» и «социальных» прав). Вместе с тем на практике возникает необходимость различать, какие права можно считать культурными. Задача это не простая, ее можно решать лишь в пробном порядке. При исследовании этого вопроса надо иметь в виду то, что действующие договоры являются живыми инструментами, что предполагает сохранение достаточного пространства для учета новых явлений и толкований, обусловленных возникновением «новых ситуаций, требований или элементов притеснения»

Определить культурные права можно через понимание «прав в области культуры», развития и улучшения имеющихся рабочих определений. Такие рабочие определения можно найти, в частности, в преамбуле к Всеобщей декларации о культурном разнообразии и Замечании общего порядка № 21 (2009) по праву на участие в культурной жизни, принятом Комитетом по экономическим, социальным и культурным правам. В частности, Комитет в своем Замечании общего порядка № 21 указал, что: культура охватывает, среди прочего, уклады жизни, язык, устную и письменную литературу, музыкальное и песенное творчество, неязыковое общение, систему религий или верований, ритуалы и церемонии, спорт и игры, методы производства или технологию, природную и искусственную среды, традиционную кухню, одежду и жилища, а также искусство, обычаи и традиции, посредством которых отдельные лица, группы лиц и общины выражают свои человеческие качества и тот смысл, который они придают своему существованию, и формируют свое восприятие мира, отражающее их реакцию на те внешние силы, которые затрагивают их жизнь. Это определение соответствует доктринальному определению, согласно которому культуру можно понимать, как продукт, как процесс и образ жизни и они означают, что культура предполагает выход за рамки этнического происхождения, языка и религии.

В соответствии со ст. 5 Декларации: необходимым условием для развития творческого разнообразия является реализация в полном объеме культурных прав, как они определены в ст. 27 Всеобщей декларации прав человека 1948 г. и в ст. 13 и 15 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах [2]. Соответственно, каждый человек должен иметь возможность для самовыражения, творчества и распространения своих произведений на любом языке по своему выбору, в частности на своем родном языке; каждый человек имеет право на качественное образование и профессиональную подготовку в условиях полного уважения его культурной самобытности; каждый человек должен иметь возможность участвовать в культурной жизни по своему выбору и придерживаться своих культурных традиций при условии соблюдения прав человека и основных свобод.

Культурные права связаны с широким кругом таких вопросов, как самовыражение и творчество, включая различные материальные и нематериальные виды искусства; информация и коммуникация; язык, самобытность и принадлежность к различным общинам; формирование особых представлений о мере и ведение определенного образа жизни; образование и профессиональная подготовка; доступ, содействие и участие в культурной жизни; проведение культурных стратегий и доступ к материальному и нематериальному культурному наследию.

Культурные права защищают право каждого человека, взятого отдельно и в сообществе с другими людьми, а также групп людей развивать и выражать свои человеческие качества, свое видение мира и смысл, который они придают своему существованию и своему развитию, посредством, в частности, ценностей, воззрений, убеждений, языков, знания и искусств, институтов и образов жизни. Их также можно рассматривать как защищающие доступ к культурному наследию и ресурсам, которые позволяют осуществлять такие процессы идентификации и развития.

Вопрос, который постоянно возникает в международном праве прав человека, в особенности, когда он затрагивает культурные права, касается коллективного аспекта прав – речь идет о коллективном осуществлении индивидуальных прав, с одной стороны, и существовании коллективных прав как таковых, понимаемых как групповые права – с другой. Действительно, само понятие «культурная жизнь» указывает на коллектив, а в ст. 27 Всеобщей декларации прав человека 1948 г. прямо говорится о культурной жизни «общества», что сегодня необходимо понимать во множественном числе – как «обществ». В этом отношении необходимо отметить несколько моментов. Во-первых, коллективный

аспект культурных прав признан в таких документах, как Декларация прав лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным или языковым меньшинствам, где в п. 1 ст. 3 говорится: «Лица, принадлежащие к меньшинствам, могут осуществлять свои права … как индивидуально, так и совместно с другими членами своей группы без какой бы то ни было дискриминации» [3].

Во-вторых, существование коллективных культурных прав – это реальность сегодняшнего международного права прав человека, в частности они закреплены в Декларации ООН о правах коренных народов 2007 г [4]. Кроме того, Комитет по экономическим, социальным и культурным правам в своем Замечании общего порядка № 17 по вопросу о праве каждого на пользование защитой моральных и материальных интересов, возникающих в связи с любыми научными, литературными или художественными трудами, автором которых он является (п. 8), и Замечании общего порядка № 21 (п. 15) подчеркивал, что культурными правами можно пользоваться в индивидуальном порядке, совместно с другими или в рамках общины.

В-третьих, это не предполагает отрицания индивидуальных культурных прав: отдельные лица всегда пользуются своим правом, в частности, на участие или неучастие в жизни одной или нескольких общин; свободное развитие своих многообразных аспектов идентичности; доступ к своему культурному наследию, а также к культурному наследию других; и содействие созданию культуры, в том числе посредством оспаривания господствующих норм и ценностей в обществах, к которым они принадлежат по своему выбору, а также в других обществах.

Необходимо сослаться на ст. 27 Всеобщей декларации прав человека и п. 1 a) ст. 15 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. В этой связи особо стоит отметить принятие Комитетом по экономическим, социальным и культурным правам Замечания общего порядка № 21, в котором дополнительно разъясняются рамки и содержание этого права[5]. В этом документе подчеркивается актуальность широкого круга норм, включенных в договоры о гражданских и политических правах, правах лиц, принадлежащих к меньшинствам, правах коренных народов и праве на развитие (п. 3). В нем также подчеркивается, что право на участие в культурной жизни содержит три взаимосвязанных компонента: a) участие в культурной жизни; b) доступ к ней и c) вклад в культурную жизнь (п. 15). Это право также предусматривает право не участвовать (п.7)

В своей резолюции 10/23 Совет ООН по правам человека говорит о праве на пользование плодами научного прогресса и их практического применения, закрепленном в ст. 27 Всеобщей декларации прав человека и п. 1 b) ст. 15 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах [6]. В этой области сделано мало, и практика Комитета по экономическим, социальным и культурным правам в этом отношении недостаточно развита. Однако ЮНЕСКО и Европейский межуниверситетский центр по правам человека и демократизации во взаимодействии с многими партнерами, включая УВКПЧ ООН и Комитет по экономическим, социальным и культурным правам, организовали недавно ряд экспертных совещаний. Венецианское заявление по праву на пользование плодами научного прогресса и их практического применения, принятое по итогам этих совещаний, представляет собой важный шаг в сторону разработки нормативного содержания этого права и соответствующих обязательств государств и других субъектов.

Важными являются также ряд других прав, касающихся культуры и науки, такие как право каждого человека на защиту моральных и материальных интересов, являющихся результатом научных, литературных или художественных трудов, автором которых он является, закрепленное в ст. 27 Всеобщей декларации прав человека и п. 1 c) ст. 15 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. В 2005 г. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам принял свое Замечание общего порядка № 17 по этому праву.

В этом контексте также заслуживает упоминания свобода, безусловно необходимая для научных исследований и творческой деятельности, закрепленная в п. 3 ст. 15 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах. В п. 2 ст. 19 Международного пакта о гражданских и политических правах признается, что право на свободное выражение своего мнения включает [5] свободу искать, получать и распространять всякого рода информацию и идеи независимо от государственных границ устно, письменно или посредством печати, или художественных форм выражения, или иными способами по своему выбору.

Право на образование, закрепленное во множестве международных договоров, в частности в ст. 13 и 14 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах и ст. 28 и 29 Кон-

венции о правах ребенка, представляет собой культурное право [2]. Как подчеркивается во Всемирной декларации об образовании для всех 1990 г., люди развивают свои собственные особенные, но постоянно меняющиеся воззрения на мир и способности в процессе образования, длящегося всю жизнь; и именно образование предоставляет им доступ к знаниям, ценностям и культурному наследию.

Множество ссылок на культурные права можно найти в положениях международных договорах, касающихся меньшинств (в частности, в ст. 27 Международного пакта о гражданских и политических правах и Декларации прав лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым Волкова Н.В. Культурные права как отдельная категория системы прав человека… 281 меньшинствам и коренных народов (в частности, в Декларации ООН о правах коренных народов и Конвенции МОТ о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни [4].

Эти многочисленные положения, касаются таких важных вопросов, как самобытность, язык, системы верований, традиции и обычаи, участие в культурной жизни, традиционное природопользование, образование и культурное наследие. Декларация о правах коренных народов также содержит важные ссылки на земельные права, тесно связанные с культурными правами (ст. 26). В этом отношении представляется возможным говорить о взаимосвязи культурных прав и экологических прав человека. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей содержит положения о культурных правах, включая п. 1 g) ст. 43 и п. 1 d) ст. 45 о доступе к культурной жизни и участии в ней и ст. 31, касающуюся уважения культурной самобытности трудящихся-мигрантов [7].

Принцип недискриминации, закрепленный в значительном числе международных договоров, создает важную правовую основу для защиты и поощрения культурных прав. В соответствии с этими договорами и толкованием соответствующих договорных органов по правам человека дискриминация представляет собой любое различие, исключение, ограничение или предпочтение, или иное дифференцированное обращение, которое прямо или косвенно основано на запрещенных признаках дискриминации и которое имеет своей целью или следствием отмену, или ослабление признания прав человека, пользования ими или их осуществления на равной основе.

Представляется важным уделять особое внимание осуществлению этого принципа в отношении культурных прав. Вместе с тем отметим, что общепризнанно, что пользование правами и свободами на равных началах «не означает одинакового обращения в любом случае».

Также в Конвенции о правах инвалидов отмечается, что дискриминация включает в себя «отказ в разумном приспособлении» (ст. 2 Конвенции) [8].

В целом, равное обращение как один из аспектов равенства не эквивалентно идентичному обращению. Для реализации полного и эффективного равенства необходимо обращаться с людьми поразному, в зависимости от различных обстоятельств, в которых они находятся, отстаивать их равную ценность и содействовать реализации их возможностей участия в жизни общества на равной основе.

Необходимо продолжить анализ значения таких заявлений по поводу осуществления культурных прав, особенно в связи с мерами, необходимыми для обеспечения уважения и содействия выражению различных форм культурной самобытности. Однако необходимо проявлять осторожность, поскольку выход за допустимые рамки дифференцированного обращения может сам по себе представлять собой нарушение принципа недискриминации.

Право каждого человека на отдых и досуг, закрепленное в ст. 24 Всеобщей декларации прав человека 1948 г., тесно связано с культурными правами, но до сих пор ему уделялось мало внимания. Отметим тесную взаимосвязь, существующую между досугом и культурой. Тем не менее культуру, пронизывающую все аспекты жизни, нельзя ограничить конкретными видами деятельности и не следует ограничивать понятием отдыха и досуга.

В нескольких исследованиях и документах речь идет о культурном аспекте прав человека. Как отмечается в последнем Всемирном докладе ЮНЕСКО, «акцентирование культурных аспектов всех прав человека ни в коей мере не следует понимать, как нарушение универсальности, а скорее как поощрение чувства обладания всеми этими правами в их разнообразии». В п. d ст. 9 Фрибургской декларации о культурных правах всем субъектам предлагается определять и принимать во внимание «культурные составляющие всех прав человека с целью содействия универсальности посредством разнообразия и поощрения предоставления этих прав всем людям, каждому в отдельности или вместе с другими» [9]. Комитет по экономическим, социальным и культурным правам ссылался на понятие «культурной приемлемости» или «целесообразности» в отношении осуществления, среди прочего, права на образо-

вание, питание и здоровье. Подход, которым руководствуются коренные народы, также стимулирует дальнейшие размышления на данную тему, поскольку они рассматривают культуру как целостное и комплексное понятие, ибо всякая и каждая правозащитная тема содержит культурную составляющую.

Заключение

Особо следует подчеркнуть закрепленную в международном праве общую обязанность государств уважать, защищать и обеспечивать культурные права всех людей без дискриминации по признаку их конкретной идентичности. Как и в случае с другими правами человека, такие обязанности предполагают принятие во внимание понятий наличия, доступности, приемлемости, адаптируемости и соответствия, которые были разработаны, в частности, Комитетом по экономическим, социальным и культурным правам.

Новым для международного права является вопрос об ответственности негосударственных субъектов за осуществление культурных прав. В частности, в этом отношении можно отметить изменения, касающиеся «защиты, уважения и оказания правовой помощи» в отношении ролей и обязанностей корпоративных субъектов в том, что касается прав человека, уделяя особое внимание культурным правам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конвенция ЮНЕСКО об охране и поощрении разнообразия и культурного самовыражения 2005 г.
2. /https://ru.unesco.org/news/pervyy-doklad-yunesko-ob-osushchestvlenii-konvencii-2005-goda-ob-ohrane-i-pooshchrenii/
3. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии, Париж, 2 ноября 2001 г.
4. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам 1992 г. /http://tnu.podelise.ru/docs/index-313411.html/
5. Декларация ООН о правах коренных народов. 2007 г.
6. Замечания общего порядка, принятые Комитетом ООН по экономическим, социальным и культурным правам /https://library.by/portalus/modules/internationallaw/referat_readme.php?archive=&id=1164405960&start_from=&subaction=showfull&ucat=12/
7. Всеобщей декларации прав человека. /https://cyberpedia.su/12xafae.html/
8. Международная конвенция о защите прав всех трудящихся-мигрантов и членов их семей 1990 г. / https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/migrant.shtml/
9. Конвенция о правах инвалидов 2006 г. /http://base.garant.ru/2565085/#ixzz5kTrYxRJw/
10. Культурные права как неотъемлемая часть системы прав человека, Е.А. Кукин 2011 г. / http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1515081/.

Mussin K.S.
PhD, Associate Professor of Constitutional
and International Law Chair of KarSU after E.A. Buketov,
Karaganda city,
mkuat80@mail.ru

Abylassimov M.
PhD degree, Associate Professor of Constitutional
and International Law Chair of KarSU after E.A.Buketov,
Karaganda city,
murager1985@mail.ru

THE WORLD PRACTICE OF FIGHTING WITH CORRUPTION AND ITS HISTORICAL AND LEGAL ISSUES AT THE PRESENT TIME

Summary. *The aim of the research is to study the modern world experience of fight against corruption and its historical and legal issues. To achieve this goal, the author outlined the modern concept of corruption and its international legal problems. The author dwelt in detail on the works of foreign and domestic scientists on these issues, as well as analyzed the country's legislation and international normative legal acts.*

Keywords: *international corruption, international struggle, international organization, international norms, bribery.*

Түйін. *Зерттеу жұмысының мақсаты қазыргі кездегі сыбайлас жемқорлықпен күресудің әлемдік тәжірибесі және оның тарихи-құқықтық сұрақтарын қарастыру. Аталмыш мақсатқа жету үшін автор қазыргі кездегі сыбайлас жемқорлық ұғымы және оның халықаралық-құқықтық мәселелері баяндалған. автор аталмыш мәселелер бойынша шетелдік және отандық галымдырдың еңбектеріне сондай-ақ еліміздің заңнамалары мен халықаралық нормативті құқықтық акттілерге тоқталып, сараптама жасаған.*

Түйінді сөздер: *Халықаралық сыбайлас жемқорлық, халықаралық күрес, халықаралық үйым, халықаралық нормалар, парақорлық.*

Резюме. *Целью исследовательской работы является изучение современного мирового опыта борьбы с коррупцией и его историко-правовых вопросов. Для достижения данной цели автор изложил современное понятие коррупции и его международно-правовые проблемы. автор подробно остановился на трудах зарубежных и отечественных ученых по данным вопросам, а также проанализировал законодательство страны и международные нормативные правовые акты.*

Ключевые слова: *международная коррупция, международная борьба, международная организация, международные нормы, взяточничество.*

Introduction.

Currently, corruption issues can be found in every state, in various international organizations. But it is not always the same. By the historical era and the period of socio-economic development of the state, the issues of corruption are diverse. A set of administrative norms aimed at preventing and eliminating corruption in the public administration and public service of some foreign countries has been established. A number of countries have adopted special laws that are a code of honor for officials or a set of ethical codes. In this regard, we draw attention to measures to prevent and suppress corruption in foreign countries.

Main part.

In General, corruption is a combination of state structures with criminal structures in the economic sphere, as well as the propensity, bribery of state officials, public and political figures. Obtaining personal

benefits through the use of their official status and powers in personal, group and other non-commercial interests[1]. The history of corruption begins in ancient times.

President Of The Republic Of Kazakhstan N. Nazarbayev B. Nazarbayev: "corruption is a global problem from which no state in the world, no political system, no political regime is protected."

The famous French philosopher Charles Louis Montesquieu said:"as the experience of many centuries shows, a man who has power in his hands, is inclined to commit a crime and acts in this direction until he reaches the appropriate limit." The current international understanding of the phenomenon of corruption and ways of implementing measures to combat it are reflected in the instruction "practical measures to combat corruption", developed by the Secretariat of the eighth UN Congress on crime prevention and work with offenders (Havana, August-September 1990)[2]. As a result of the discussion of this document, the following features of corruption were proposed to the world community:

1. General provisions depending on the nature of the meaning of this concept, all offences relating to corruption should be included, these are: ethical, disciplinary, administrative and criminal violations, which is expressed in the abuse of official position of the subject, caught on the path of corruption, and violation of the law.

2. The restriction of the activities of the subjects that motivate individuals in the public service in corrupt ways. This may include the misuse of benefits by officials, the range of entities providing such services is replenished by individuals and legal entities.

3. Use of the official position as the subject of a corruption offense of illegal character.

The two most dangerous forms of corruption:

– corruption theft of state or public property;

– abuse by officials of their official position for the purpose of illegally obtaining any advantage, even if the actions of civil servants do not reveal signs of theft.

In 1979, the UN General Assembly and the inter-regional seminar on corruption (Havana, 1990)" corruption is the use of personal or group of persons of official position in personal interests and the direction of public servants of official position to obtain illegal benefits " [3].

Now, one definition is given in the 1999 Council of Europe Convention on criminal liability for corruption, which includes: "corruption-the illegal receipt by state, municipal or other public servants or employees of commercial or other organizations of any property, the right to acquire it, use the services or benefits, as well as the transfer to these persons of such property, the right to acquire it, provide services and benefits to another person[3].

According to some scientists, this definition is incomplete, since the corruption phenomenon is much wider than the range of concepts of law.

M.T. E. Kaukenov:" corruption "and" organized crime " serves to tie together the concepts. In his opinion, corruption is used by representatives of organized crimes as a means of "control" over the work of state bodies, while social control over crime is neutralized, as well as representatives of organized crimes use the authorities to achieve their goals and contribute to political decision-making[4].

A.S. Kalmurzaev described corruption: "the use of any employee's official position for profit" [5].

In accordance with article 2 Of the law of the Republic of Kazakhstan dated November 18, 2015 "on combating corruption": "persons performing state duties, as well as persons equated to them, using their official powers and related opportunities or other use of their powers to obtain property benefits, obtain personally or through intermediaries property benefits and advantages not provided by law, may, also, corruption is understood as their acquisition by individuals and legal entities by illegally providing them with these benefits and advantages"[6].

In the international background paper of the UN on the fight against corruption States that: "corruption is use of public power to benefit private purposes".

In General, on the example of Singapore, Malaysia, China, USA, Finland, Russia, Estonia, we are talking about the experience of fighting corruption in these countries.

Therefore, according to Transparency International, Singapore is the lowest country in The Asian region in terms of the corruption perception index. According to the calculations of Transparency International, the lowest level of corruption is considered to be 10 points, Singapore ranks 4th in the 9.2 point system. It should be noted that in this rating Kazakhstan occupied the 145th place with 2.2 points. The successful experience of the developed country of Singapore in the fight against corruption is valuable for us, as our mentality is "Asian", as well as the experience of the state with the "digital economy".

According to political scientists and researchers, the Malaysian experience in the fight against corruption is also very interesting for Kazakhstan. The established anti-Corruption strategy of Malaysia and its implementation at a high level will increase interest in the study of this experience. Similar similarities between the countries of Kazakhstan and Malaysia, such as approximately the same population, the size of the state apparatus, the size of the economy, allow us to consider issues that contribute to the eradication of administrative corruption from the point of view of Malaysia's experience. Malaysia is also a multi-ethnic and multi-religious state, as well as Kazakhstan. If we look at the experience of China from the point of view of the government, the state in the October regime, we certainly get the information we are interested in. This country is taking very tough measures against corruption. In 1989 alone, 30 people were sentenced to death for corruption offences, and 30,000 people were deprived of their liberty for various terms.

The US country was among the "twenty leaders", ranking 18th in the corruption perception index with 7.3 points. I think that the US not only adopts legislative initiatives related to corruption, but also relies on international experience. U.S. foreign experience of corruption act prohibiting bribery of foreign public officials (1977) it is the first country.

If we do not pay attention to the experience of European States, we cannot fully study this issue. In this regard, according to the index of perception of corruption should be noted the experience of Finland, which took 5th place after Singapore with 9.0 points. Finland's achievements in the fight against corruption are confirmed by such types of research as the world corruption barometer (Global Corruption Barometer) and the world corruption index (Global Briber Index).

For various reasons, the fight against corruption in Russia is of our interest. First, in the recent history of the fight against corruption, Kazakhstan and Russia are on equal footing. Second, according to the corruption perception index published by Transparency International, the two countries are located "next door": Kazakhstan is on the 145th place with 2.2 points, and Russia is on the 147th place with 2.1 points. Third, the unique long-term experience of statehood, the" life " of one country in the USSR – common customs, education, ideology, developed among our citizens and officials. This should take into account their attitude to corruption and similarities in corrupt practices. Both countries have a large territory, a rare population. Both countries are rich and educated people natural resources. Russia is currently a strategic partner of Kazakhstan both politically and economically and culturally.

The Estonian country ranks 27th in the index of perception of corruption among the post-Soviet republics with 6.6 points, i.e. a high rating. Spain, Israel, Portugal. The peculiarity of this experience is the implementation of the fight against corruption by computer, which is not surprising for Kazakhstan. Recall that the East Kazakhstan region is implementing a pilot program to create an "electronic government" in the Republic of Kazakhstan. Thus, we offer a brief overview of the best international experience in the fight against corruption in the world.

Today, Singapore is one of the cleanest countries in relation to corruption. The rulers of Singapore, indeed, managed to develop an effective mechanism to combat corruption, which operates and produces results. In this country, there is a continuous fight against corruption. This is evidenced by the continuous work of a special body Of the Bureau of investigation of corruption offenses, established in 1952. The Bureau will check cases of corruption among government officials and inform the relevant authorities to take the necessary measures. He also studies methods and techniques of work of state bodies close to corruption actions in order to identify "weaknesses" in the management system. In case of detection of the circumstances creating corruption actions, the Bureau recommends to heads of these bodies to take appropriate measures. The main idea of Singapore's anti-corruption policy is " the maximum desire of individuals to act against corruption." This will be done on the basis of a number of anti-corruption principles, for example,:

– the salaries of civil servants are calculated as the average salary of persons who work successfully in the private sector;

– to the parties, the briber and the briber, is taking tough measures;

– annually conducted the audit records about the property, assets, loans to public officials;

– strict attitude towards corrupt practices of the officials holding higher posts, to maintain the moral image of the political leaders reproduise;

– strict observance of confidential information on persons reporting cases of corruption;

– replacement officials conduct unannounced inspections "by random numbers» ;

– elimination of unnecessary administrative barriers to economic development;

– every 3-5 years to carry out monitoring, analysis, examination of anti-corruption activities.

The public service of Singapore operates on the basis of meritocracy (system of personal work), impartiality, accountability to society, honesty, anti-corruption behavior. It pays due attention to every appeal of the population. Each Ministry has departments dedicated to improving the quality of work. One of the goals of improving the quality of work is not to leave customers more than 15-20 minutes. In order to provide the public service with talented, capable civil servants, the school identified promising, advanced students, supported them in the learning process, established scholarships for admission to universities, paid attention to education abroad. Gradually, the most talented and capable, qualified specialists began to work in the public service of Singapore. Singapore tightly controlled monetary policy. For example, the establishment of strict spending restrictions in election campaigns, charity not only for private ministries and members of Parliament, but also in favor of political parties, preventing the actions of those that can affect government policy by bribing. In this regard, in order to increase the level of legal culture of population, raising the level of public confidence in the judicial system, raising the level of public confidence in the judicial system, raising the level of public confidence in the judicial system, raising the level of public confidence in the judicial system. The fight against corruption is one of the main factors of Singapore's economic growth. Singapore's anti-corruption experience shows that with strong political will and understanding and support from society as a whole, it is possible to fight for the roots of corruption.

Estonia, which is ahead of Lithuania's and Latvia's closest neighbors in the post-Soviet space, is a leading country in the fight against corruption. Reforms in that country had begun with a balanced budget, thanks to enormous efforts. Estonia's fiscal policy ensures the stability of the crown and economic growth, low interest rates, observed inflation and the inflow of foreign investment, and it is also worth recognizing its stability and caution in Europe.

When forming the budget, Estonians take into account the demographic situation – the decline in the birth rate and the increase in the number of elderly people in society. According to objective indicators, in Estonia in the future the number of taxpayers will decrease, and the number of those who expect from the state will increase. In order to create favorable conditions for domestic producers, appropriate customs duties were introduced. Every effort had been made to establish an independent police force outside corruption. In 1994, Estonia introduced a 26 per cent flat income tax rate. Such a tax system provides for the use of a single tax rate for individual and corporate taxation. After that, there was a sharp economic growth.

Unlike the tax system, which was based on an increase in the tax, the single tax did not penalize people for work and increased wages. In good condition on the road got and Estonian Lithuanian Latvia. The next step was the General school computerization programme, adopted in 1996. The program has been running for four years. All schools in modern Estonia have free and fast Internet. The system of Internet payments was rapidly developing, the rapid development of which for the population uses a variety of preferential schemes, alternative ways of processing various documents through the Internet. Of course, the queue in public institutions has decreased and during the day has decreased to 5-6 people. Computer work is being carried out throughout the network. All government decisions must be published in the media within three days. Everyone will be ready to understand their decisions before the public and the press for the bodies of this Agreement. Depending on each resident of the country there is an opportunity to get information about all the activities of information systems of electronic public authorities. With the aim of uniting the efforts of the government and society and eliminate errors that impact on corruption, the Parliament adopted the Concept of development of civil society in Estonia. In 2003, the construction Committee of the Riigikogu (Parliament) on the use of the law in the fight against corruption.

The Commission is an Advisory body of senior officials of the state, including members of Parliament, the President, members of the government, judges, etc. is the defender of the Declaration of economic interests (income). This special economic Commission verifies the accuracy of information on the interests of officials. The Commission also informs the Parliament about the results of the use of the law on combating corruption and society, checks corruption suspicion. The Commission identifies signs of a decision or administrative violations.

In addition to General computerization-the absence of the human factor for corruption-Estonia has established a special police force with a staff consisting of police officers and dealing with corruption-related crimes. Also at the beginning of 1999, the anti-corruption law was adopted in Estonia. In addition, the circle has a direct telephone connection, where you can report the use of their activities or bribes. Computerization of education and life of the population allows to explain the life of the Estonian people.

Modern information technologies and improvement of the language of the state and the people will help to eliminate bureaucratic barriers. The Estonian e - government system is an indicator of the country's high level of advancement in the field of information technology.

Conclusion.

Considering questions of corruption, by a type of ensuring concentration of economic interests of corruption offenses in this question

First, recognized by all, corruption is an integral part of politics. After all, where an official has the right to allocate benefits, there is a possibility of constant social communication from interested persons. That is, the benefit is that we not only develop material resources, but also relate to it the right of an official to prohibit various actions or other rights.

Secondly, the increase in the level of corruption requires serious attention to this issue. Modern anti-corruption measures should not be exclusively repressive, attention should be paid to the improvement of country legislation.

Third, the consolidation of society against this public plant will help to achieve victory in the fight against corruption. As for a more detailed examination, no in-depth study of corruption has been signed. In fact, in fact, in itself obviously changed everyday life. In the future, shady actions can cause new forms of corruption. The main task of society and the state before it is to minimize the level of this crime.

REFERENCES:

1. General provisions the state of crime in Russia. – M., 1994. – P. 14.
2. Maksimova S. V. Corruption. Law. Responsibility. Moscow: 2000. – P. 44. Basic concept.
3. Criminal liability for corruption of the Council of Europe, 1999 Convention 27.
4. Mr. Kostanay, St. Industrial, 41. I. e. corruption crimes: criminological criminal law and analytical. Abstract. Dis...More about n. – M.: Higher school, 1999. – Nineteen.
5. Corruption in Kazakhstan (essence, problems, prevention). Materials of the international scientific-practical conference. Astana: Akmola Polygraphy, 1999. – P. 269. The order of the competition.
6. Law of the Republic of Kazakhstan "on combating corruption" 2015 Law № 410-1 dated 18 November 2016 (entered into force on 1 January 2016)// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z980000267

Nurlankhanova A.
1st year master student
Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World languages

SOME ASPECTS OF COMBATING WITH ILLEGAL DRUG TRAFFICKING

Summary. *The author of this article considers aspects of counteraction to illegal drug trafficking. In particular, the issues of modern types of drugs and precursors were touched upon. The analysis of foreign experience in combating criminal offenses in the field of drug trafficking.*

Key words: *crime, drug, psychotropic, police, law.*

Резюме. *Автором данной статьи рассматриваются аспекты противодействия незаконному обороту наркотиков. В частности, затронуты вопросы современных видов наркотических средств и прекурсоров. Проведен анализ зарубежного опыта противодействия уголовным правонарушениям в сфере незаконного оборота наркотиков.*

Ключевые слова: *преступление, наркотик, психотропное вещество, полиция, закон.*

Түйін. *Осы баптың авторы есірткінің заңсыз айналымына қарсы түру аспектілерін қарастырады. Атап айтқанда, есірткі құралдары мен прекурсорлардың қазіргі заманғы түрлерінің мәселелері қозғалды. Есірткінің заңсыз айналымы саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимылдың шетелдік тәжірибесіне талдау жүргізілді.*

Түйін сөздер: *қылмыс, есірткі, психотроптық зат, полиция, заң.*

Worldwide, it is estimated that there are at least 190,000 premature deaths due to drug use. In 2015, it is estimated that at least a quarter of a billion people, or roughly 5 per cent of the world's adult population. The leaders in the number of deaths caused by drug use, including overdoses, are the United States today. In the period 1999-2015. the number of deaths there has tripled – from 16 to 52 849 404 cases.

It is worth noting that in recent years the range of substances available on the drug market has significantly expanded with the constant supply of traditional drugs and the annual appearance of NPS. The pattern of drug use over the years of drug abuse is now even more dangerous because of the large amount of substances on the market and the potential combinations thereof. For example, there is a dynamic market for NPS, which is also characterized by the emergence of a large number of new substances belonging to different chemical groups. In the period 2009-2016 106 countries and territories reported to the United Nations Office on drugs and crime the emergence of 739 different NIPs. New substances entering the market in a variety of ways and in many different forms often reappear and disappear quickly, and some are regularly consumed by a small group of addicts. NPS are known to be sold under the name of controlled drugs such as LSD and ecstasy. They are often consumed for the same reasons as traditional drugs, and their easy availability and low prices explain the high attractiveness of certain NPS to some groups of drug users. At present, there seemed to be a separate market in some of the IVC [1].

Drug use disorders affect at least twice as many men as women. However, once women start using drugs, such as alcohol, cannabis, opioids and cocaine, they tend to increase their consumption faster than men. As a result, women may develop drug use disorders more rapidly than men.

It is a gratifying fact that the recent law enforcement become more effective, which are a reflection of improvements in the field of international cooperation. Thus, the estimated global cocaine interception rate in 2015 rose to a record level of 45-55 per cent. The estimated global rate of opiate interception also increased from 9-13 per cent between 1980 and 1997 to 23-32 per cent between 2009 and 2015 [2].

Let us focus on the current situation in the field of drug consumption in Kazakhstan. Every year, more than two million Kazakhstanis are tested for HIV infection. At the end of December 2015, the cumulative number of cases of HIV infection among citizens of the Republic was 24 427 people, people living with HIV – 17 726. The main factor of HIV transmission is injecting drug use – 56.3% of all cases. 19 000 – approximate number of sex workers in Kazakhstan.

According to the Ministry of internal Affairs of Kazakhstan, in 2016 more than 3.5 thousand drug crimes were detected in Kazakhstan, 36 tons of drugs were seized, 196 kg of heroin, 260 facts of drug smuggling

were revealed, about 2.5 thousand facts of sale were suppressed. In addition, during this period, the activities of 11 organized criminal groups have been divided in Kazakhstan. According to the Agency, at present, the emergence and spread of new psychoactive substances is relevant for Kazakhstan.

Based on the above, it is obvious that today among the pressing issues facing Kazakhstan's society and requiring early solutions, one of the first places is the problem of drug addiction and drug trafficking as a global threat to the health of the population and national security as a whole [3].

The state of drug situation in Kazakhstan is caused by a number of important factors. Such as:

1) close proximity to the source States of the drug threat, convenient geographical location for the smuggling of drugs to Europe and expanding transit opportunities;

2) a large length of borders, incomplete demarcation work on the border areas with the countries of the former Soviet Union and, in this regard, their lack of protection from the penetration of drugs from the outside;

(3) the continued growth of drug production in Afghanistan, the movement and establishment of drug laboratories in the Northern provinces of the country directly bordering the Commonwealth of Independent States (CIS));

4) increase in the volume of smuggling of synthetic drugs from Europe.

Turning to the main topic of my report, I will say that in General there are two approaches to the fight against drug addiction:

– American approach – used in most countries of the world. It involves the promotion of healthy lifestyles and non-use, combined with prohibitive measures to spread drugs. This approach is aimed primarily at the person who has not yet become a victim of addiction;

– Dutch approach – involves partial legalization of light drugs.

In Germany, the most common drug is cannabis.

Germany's anti-drug policy is comprehensive and includes prevention, counselling and treatment, harm reduction and supply reduction.

Treatment of drug addiction through drug therapy is the responsibility of the Federal provinces and municipalities and is provided through the health system, mainly in the field of substitution, and specialized centres that provide psychological assistance.

Methadone has been used as a replacement therapy since 1992 and buprenorphine since 2000.

In India, the most commonly used drug is also cannabis, followed by opioids.

The fight against drug addiction in India is complicated by the fact that the use of cannabis in this country has long been associated with religious ceremonies.

India is currently one of the largest illicit producers of cannabis and cannabis resin in Asia.

The Department of border control of India is implementing a major border security programme to help combat cross-border drug trafficking.

To counter-drug law enforcement agencies of India are implementing the identification and elimination of illicit cultivation of cannabis and opium poppy.

A national strategy for the prevention and rehabilitation of alcoholism and substance abuse is being developed by the national drug abuse and rehabilitation Advisory Committee of India.

The Ministry of social justice and empowerment of India is the key Ministry to coordinate and monitor all aspects of drug abuse prevention. The Ministry has developed an action Plan to assist in the prevention of alcoholism and substance abuse (drugs) and the provision of social protection services. The action Plan supports activities such as awareness-raising programmes on drug abuse, drug prevention, and treatment and rehabilitation of drug addicts.

Treatment and rehabilitation of drug abusers in India are provided by the relevant government centres and non-governmental organizations.

In modern China, the problem of drug distribution and trafficking is very acute.

The main suppliers of drugs to the country are the so-called "Golden Crescent" and "Golden triangle"regions. In the first case, drugs enter the Xinjiang Uygur Autonomous region (XUAR) from Afghanistan, Iran and Pakistan. In the second – across the borders of South-Western China, where at the junction of Laos, Burma and Thailand is one of the largest centers of production of opiate and heroin.

The most important direction of China's anti-drug policy is the decisive suppression of criminal activities related to drugs.

Since 1990, China has taken the initiative to help the people of Northern Myanmar and Laos, where opium poppy cultivation was a traditional trade, to develop other industries that could replace poppy cultivation. This assistance included technology transfer, agricultural support and tourism development.

The Netherlands, as the end point of the Balkan Afghan opium route, is one of the largest transit hubs for the illicit supply of heroin and cocaine to Western Europe, in particular Belgium, France and the United Kingdom.

The legal regulation of drug trafficking in the Netherlands is based on the Opium law in force since 1928. Since then, it has changed several times in relation to the requirements of the time.

In 1976, it established the distinction between strong and weak ("soft") drugs, which laid the Foundation for Holland's liberal drug policy. Heroin, cocaine, amphetamine, LSD and ecstasy are considered "strong" drugs in the Netherlands. "Light" drugs include hemp products, sleeping pills and sedatives.

Another step towards the legalization of hemp products was made through their open sale in a network of licensed cafes.

In the Netherlands there are about 700 specialized cafes legally selling marijuana, while only in Amsterdam there are more than 200.

In may 2011, the Dutch government decided to introduce a Club card for kafeen. This measure was to make coffee shops private clubs only for Dutch citizens over the age of 18 years.

In January 2013, the norm came into force throughout the country.

In November 2012, the authorities of Amsterdam said that they would not prohibit foreign tourists from using the cafe where marijuana is sold.

Allowing the activity "coffee shops", the authorities are pursuing their suppliers, since it is usually a criminal organization.

The Kingdom's anti-drug policy is a "policy of tolerance" based on the thesis that drug addiction is a health problem. A drug addict is seen as a victim in need of help.

The appeal of the drug addict for help to medical organizations is strongly encouraged and does not entail any legal consequences.

Medical treatment is mainly provided by non-governmental organizations at the regional level and by private organizations. Drug treatment is financed from the state budget at the national and local levels. Detoxification and inpatient treatment are financed by health insurance.

Replacement therapy is provided in the Netherlands. Since 1968, methadone has been the most common substitute. Heroin – supportive care (HAT, introduced in 1998) and buprenorphine therapy are also available.

A little bit about non-standard ways to combat drug addiction.

In Miami, in the United States, there is a unique rehabilitation center, where drug addicts are treated completely without special drugs and psychological effects. "Treatment" is carried out purely physical impact. Drug addicts are tied to beds and whipped with a belt until the recovery. Surprisingly, 95% of all those who tried such unconventional drug treatment completely got rid of addiction. After the "therapy" almost all patients of the hospital completely refused to use drugs.

Among the negative consequences of drug use as the most important are the following points:

When drug addiction develops very fast degradation and physical destruction of the body.

Drug addict is a serious danger to people living with him and not only. A drug addict, by the nature of his addiction, becomes a cruel, immoral and immoral person. Being in a state of drug intoxication, he can’t adequately perceive reality, and control his actions. The critical assessment of a situation and the behavior vanishes, there are problems with coordination of movements. It is easy to imagine how dangerous this person is behind the wheel of a car, for example, or if he has a military weapon with him, or in other areas where there is an increased danger.

Drug addiction is the cause of a large number of crimes. According to statistics, about 60% of drug addicts because of the irresistible craving for drugs commit various crimes (theft, robbery, fraud, etc.) in order to get drugs or money to buy them. The ever-growing demand in the drug market stimulates the drug industry. Thanks to the super-profits from the sale of drugs, bandit groups, clans and other criminal communities are growing by leaps and bounds, which corrupt the government, merge with it and impose their influence on the life of society. The danger of drug addiction is that drugs often cause aggressiveness and push for crimes that affect their cruelty [4].

Drug addiction threatens the physical and moral health of society. Children of drug addicts are born with physical and mental disorders, degeneration is observed. Drug addiction provokes the development of concomitant serious diseases – AIDS, hepatitis, etc., also provokes sexual promiscuity and prostitution.

Drug addiction causes huge economic damage. Huge funds are spent on hospital, social spending, spending on law enforcement, prevention, research, etc.

REFERENCES:

1. Nurgalieva E. N. Legal issues of combating crimes related to illegal drug trafficking. – Astana, 2013.
2. Further measures to implement the Kazakhstan development Strategy till 2030: the decree of the President RK of December 4, 2001, №735.
3. Abdirov N. Mmm. Anti-drug policy: definition of strategic goals and ways of their implementation // Modern problems and trends in the development of criminal law, criminology and criminal Executive law of the Republic of Kazakhstan. – Karaganda, 2009.
4. Internet source: http://www.knb.kz

Ramazan A.
1st year master student
of Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World languages

Mukhamedjanov E.
doctor of law, professor of International law
Department of Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World Languages

PECULIARITIES OF CRIMINAL LIABILITY FOR CRIMES COMMITTED WITH THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGY

Abstract. *The article is devoted to the consideration of criminal liability for crimes committed with the use of information technologies. The paper analyses the main types of criminal offenses committed by criminals in the field of cybercrime, including the field of informatization and communication. As well as the main programme documents regulating the resistance in the field of cybercrime.*

Key words: *cybercrime, cybersecurity, criminal offense, information technologies, computer programs.*

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению уголовной ответственности за преступления, совершаемые с использованием информационных технологий. В статье анализируются основные виды уголовных преступлений, совершаемых преступниками в сфере киберпреступности, в том числе в сфере информатизации и связи. А также рассматриваются основные программные документы, регламентирующие сопротивление в области киберпреступности.*

Ключевые слова: *киберпреступность, кибербезопасность, уголовное преступление, информационные технологии, компьютерные программы.*

Аннотация. *Мақала ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жасалған қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікті қарауға арналған. Мақалада киберқылмыс саласында, соның ішінде Ақпараттандыру және байланыс саласында қылмыскерлер жасайтын қылмыстық қылмыстардың негізгі түрлері талданады. Сондай-ақ киберқылмыспен күресте қарсыласуды реттейтін негізгі багдарламалық құжаттар талқыланады.*

Түйінді сөздер: *киберқылмыс, киберқауіпсіздік, қылмыстық қылмыс, ақпараттық технологиялар, компьютерлік багдарламалар.*

The contemporary development period of society is characterized by the rapid evolution of information technologies, the widespread introduction of automated information processing. However, scientific and technical revolution not only causes radical progressive changes in the social-economic relations, but also leads to the appearance of new forms and types of criminal encroachments. All over the world there is an increase in illegal acts in the field of high technologies related to computer operations, non-cash money, technological secrets, new types of fraud of highly educated people. The development of the processes of social informatization, which is extremely problematic in terms of social consequences, creates a new direction in the sciences of the criminal cycle, associated with illegal acts in the field of informatization and communication.

Being a system-forming factor in the life of society, the information sphere actively affects the state of political, economic, defence and other components of the security of the Republic of Kazakhstan. The information sphere is based on computer technologies that have reached such a level that it became possible to talk about the widespread use of information, computer technologies in the life of Kazakhstan's society. Intensive development of computer and information technologies ensured their transition from the local to global category.

Simultaneously to technical progress, the "shadow" side of this sphere of public life, presented in criminal forms, also developed. Thus, on the example of the international experience of the criminal situation, the use of the Internet has allowed anonymously distribute instructions for the preparation of drugs, the manufacture of explosive devices, pornography, to carry out a preliminary conspiracy to commit a number of crimes. There are opportunities for copyright infringement, fraud by penetrating into the accounts of enterprises and banks, causing property damage to individuals, etc. Cybercrime has become a kind of payment of society for technical and information progress.

Cybercrime has no territorial scope and extends far beyond national borders. Various issues of cybersecurity are discussed at international platforms. So the Council of Europe on November 23, 2001 signed the international Convention against crime in the field of IT CETS 185 [1].

This Convention provides for various methods of combating cybercrime at the national and international levels, as well as to prevent intentional and malicious influence on the operation of computer systems, data capture and interference in the private information infrastructure. According to the European Convention, cybercrime is an offence aimed at the confidentiality, integrity and availability of information systems, as well as the illegal management and use of confidential data. The term refers to crimes committed using the Internet or other computer network as a component of the crime.

At present, it is not appropriate to consider computer criminal offences as acts committed with the use of appropriate material carriers; these are already criminal offences in the field of functioning of computer and information technology and related technologies. The very same equipment and technologies are involved in the almost all spheres of life – production, trade, distribution, provision of services, etc. Accordingly, computer criminal offenses in connection with the peculiarities of the method and scope of their Commission from the category of purely man-made passed into the category of tax, financial (for example, the impact on stock prices), banking (fishing), etc., as well as into the category of ordinary (drug trafficking, distribution of pornography, etc.) and even political ("black PR"). A special place among them is occupied by cybercrimes that infringe on intellectual property. The use of the latest information technology and computer technology in the preparation and implementation of terrorist acts brings the problem of integrating computer criminal offenses into the crime system to a new level, which in itself requires the development of adequate methods of prevention and suppression of illegal acts in the field of information and communication by the internal affairs bodies.

It is worth noting that there are significant problems and shortcomings in the sphere of combating cybercrime.

The lack of scientific development of the relations under consideration is evidenced, in particular, by the lack of consensus among legal scholars on almost all issues of criminal law qualification of criminal offenses in the field of informatization and communication, including the definition of the object and subject of the crime. This leads to the conclusion that it is necessary to conduct scientific research based on the results of investigative and judicial practice and research in this area.

Hence the conclusion about the need for scientific research based on the results of investigative practice and research in this area.

It should be noted that the introduction of a separate chapter “Criminal Offenses in the Field of Informatization and Communication” into the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan adopted on July 3, 2014 [2] is the necessity that modernity requires.

This chapter provides penalties for unauthorized access to information, destruction or modification of information, disruption of the information system, etc. All these changes expand the familiar understanding of the concepts of cybercrime and allow you to include all possible new information threats. They are also aimed at countering offenses in the field of information security and appropriate punishment for them.

The social danger of criminal offenses considered in this chapter lies primarily in the fact that they violate the rights and legitimate interests of citizens and organizations, are legally protected by the interests of society and the state in the information sphere, harm the confidentiality, integrity, security and accessibility of information resources, information communication systems and infrastructure.

Classification of crimes committed with the use of information technology, above all, is closely connected with computers and computer networks. Accordingly, such crimes can be divided into computer, and directly related to them. Accordingly, such crimes can be divided into computer, and directly related to them. The crimes indirectly related to computers include:

– fraud;

– attempt, aiding and abetting;

– illegal circulation of money and prohibited goods;

– copyright infringement.

Computer crimes include many different methods of obtaining information using computer technology, namely:

– interception of data and use for malicious purposes;

– violation of the integrity of information systems;

– illegal access to the information system and confidential data;

– an obstacle to the functioning of information systems.

Cybercrime related to fraud has been actively spread in recent years. Computer owners are susceptible to various types of malware, especially ransomware programs. Such malicious programs fraudulently penetrate users' computers and block its operating system. Blocking occurs by file system encryption. For unblocking, extortionists require a certain amount of money. Consequently, if the user has valuable information, he is forced to pay extortionists [3]. One striking example of such cybercrime is the activity of the extortionist Wanna Cry, which in May 2017 infected more than 100 computers in various organizations of the Republic of Kazakhstan. This type of cybercrime is regulated by article 194 of part 1 and articles 205, 206, 207, 209, 210 of part 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Cybercrime as a fraud is also found in the form of "miner" viruses. Such viruses have the structure of a script and are introduced by hackers into web resources. When you visit an infected web page, the malicious code is activated – the miner script. This script uses the computing power of the victim's computer for hidden cryptocurrency mining [4].

In 2017, cases of hidden mining were recorded on popular Kazakhstan web sites. This script was used on 25 web resources, including well-known university websites and company catalogs. Regulation of this kind of cybercrime is carried out by Articles 194 and 210 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

In addition to the fraud-based cybercrime methods outlined above, fishing is also dangerous, in which attackers try to steal confidential data using fake web pages and e-mail. Fishing uses social engineering approaches that exploit the weakness of the human factor. So fishing attacks are widespread on the Internet resources of Kazakhstani national companies and banks. Often, attackers seek to find vulnerabilities in the banking business, namely, they are trying to obtain large financial assets by sending fake emails on behalf of the authorized representatives of these individuals. Accordingly, such actions are prosecuted by law and governed by Articles 194, 208, 210 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Another actual problem of cybercrime activity is the illegal circulation of prohibited goods and weapons through an anonymous network (shadow market), using a VPN (Virtual Private Network) and TOR (The Onion Router) software [5]. TOR is often used by offenders to sell narcotic drugs and psychotropic drugs, illegal weapons, prostitution services, recruitment of people for terrorist organizations, involvement in trafficking of money obtained by criminal means, etc. Most of these actions remain invisible to law enforcement agencies since all the data in the TOR network transmitted in encrypted form. Attempting to track offenders through standard software is not possible. A long analysis of the sources of such cyber threats and the use of non-standard methods of influencing criminals is required. At the same time, it also becomes impossible to track such crimes on payment transactions in the sense that anonymous payment systems like Bitcoin are used as the currency. At the moment, in order to limit cybercrime activities using TOR, a ban is imposed on its use in many CIS countries. In particular, in Russia, since November 2017, TOR and VPN are officially banned at the request of Roskomnadzor (the Federal Service for Supervision in the Field of Communications, IT and Mass Communications). In Kazakhstan, there is no official blocking and all prohibitions in relation to the TOR are temporary. In Kazakhstan, the forbidden activity of TOR is regulated in Articles 134, 211, 259, 287, 297 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, etc.

When considering computer cybercrime in Kazakhstan, widespread: the use of vulnerabilities, interception of data and violation of integrity of important information resources at the state level. So in recent years, systemic defects have been identified on the Egov.kz – e-government portal, with the help of which attackers could capture confidential user information. Critical vulnerabilities were discovered in the system related to the dissemination of confidential information through the open download of documents in the form of PDF files containing important personal data. Errors were also found in the code of Egov.kz, where it was possible to obtain its telephone number using the system identification number. Numerous documents containing personal data of citizens could fall into the hands of third parties due to leakage of confidential information to search engines. This type of cybercrime is punishable in accordance with article 207 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

Along with the growth of crimes in the field of information technology, at the same time methods of fighting against such offenses are developing. The concept of cybersecurity, which includes the rules, principles and strategies for ensuring security against threats of cybercrime, is emerging. Cybersecurity is characterized by a set of tools designed to protect the confidentiality, integrity and availability of data.

In general, methods of fighting cybercrime vary considerably depending on the types of crimes. So, for example, in case of infringement on confidentiality, integrity and availability of data, it is necessary to establish the identity of a potential offender, its technical capabilities, goals, pursued by him in committing a crime, as well as methods of committing a crime. All this can be defined by the term "attack vector".

Threat models allow you to focus on specific threats, in comparison with the ineffective consideration of all sorts of ways to protect information data. The most well-known and developed system of protection of information data today is authentication - checking for the validity of a person who must have access to specific information. Authentication is determined by three points – what the user knows, what the user has, and the user's physical characteristics themselves. For clarity, as examples, these points can be given: a password, a phone with a user number or a flash drive with a pin-image content, and a user's fingerprint, respectively. Simple methods of protection against cybercrime with the use of authentication, such as the use of a double authentication system, significantly increase the user's security level, thereby preventing identity theft (confidentiality), unauthorized use and change of someone else's information (integrity), and the inaccessibility of its own information property (accessibility) [6, s. 124-125].

The main policy of countering cybercrime was embodied in the concept of “Cybershield of Kazakhstan” [7]. The main tasks of Cyber Defense include the elimination of cybercrime, including improving the technical part of the country's cyber security, resistance to malicious actions of used IT equipment and raising awareness of the population of the Republic of Kazakhstan about threats in the information environment and means of protecting against these threats. The implementation of the concept consists of several successive stages, including: an analysis of the current situation of cybercrime and cybersecurity in the country, the use of international experience in the field of cybersecurity and the development of effective measures to counter cybercrime.

REFERENCES:

1. Gordon S., Ford R. On the Definition and Classification of Cybercrime, 2 J. Computer Virology 13, 14 (2006); see also Convention on Cybercrime, pmbl., Nov. 23, 2001, CETS No. 185 (entered into force July 1, 2004).
2. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: A Practical Guide. – Almaty: “Norma-K Publishing House, 2019. - 240 p.
3. Le Guernic C., Legay A. Ransomware and the Legacy Crypto API //Risks and Security of Internet and Systems: 11th International Conference, CRiSIS 2016, Roscoff, France, September 5-7, 2016, Revised Selected Papers. – Springer, 2017. – T. 10158. – P. 11.
4. Tahir R. et al. Mining on Someone Else’s Dime: Mitigating Covert Mining Operations in Clouds and Enterprises //International Symposium on Research in Attacks, Intrusions, and Defenses. – Springer, Cham, 2017. – P. 287-310.
5. Kethineni S., Cao Y., Dodge C. Use of Bitcoin in Darknet Markets: Examining Facilitative Factors on Bitcoin-Related Crimes //American Journal of Criminal Justice. – 2017. – P. 1-17. 6.Dzhilkishev R.B. Problems of investigation of crimes in the field of information technology // Aubakirovskie reading: materials of international scientific-practical conference. – Almaty, 2018. – p. 122-126.
7. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan of June 30, 2017 No. 407 “On Approval of the Cyber Security Concept (Cyber Security of Kazakhstan)”http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407

УДК 342

Таужанов Е.,
магистрант 2 курса Академии правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
tyb8510comp@gmail.com

Сейтаева Ж.С.,
к.ю.н., доцент кафедры международного обучения
в сфере противодействия глобальным угрозам
Академии правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
seitaeva-zhanara@mail.ru

АВТОМАТИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА ПО ДЕЛАМ ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: *В настоящее время в Республике Казахстан поставлен курс активного внедрения цифровых технологий, нового инновационного развития и ускоренного технологического обновления. В представленной статье рассматривается процесс развития и реализации проекта «Единый реестр административных производств», посредством которого автоматизируется весь процесс административного производства, начиная от возбуждения дела, заканчивая исполнением административного взыскания со снятием всех наложенных ограничений. Авторами выделяются преимущества внедрения Единого реестра, а также расписывается механизм его действия.*

Ключевые слова: *Административное законодательство, программа «Цифровой Казахстан», «Единый реестр административных производств», информационная система, административное производство.*

Аннотация: *Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында цифрлық технологияларды белсенді енгізу, жаңа инновациялық даму және жеделдетілген технологиялық жаңарту курсы орнатып жатыр. Ұсынылған мақалада «Әкімшілік рәсімдердің бірыңғай тізілімі» жобасының дамуымен іске асыру процесі және осы арқылы бүкіл әкімшілік іс жүргізу процесінің автоматтандырылғаны, оның ішінде іс қозғалғаннан бастап, әкімшілік жазаның барлық салынған шектеулері жойылып орындалуына дейінгі процессі қаралады. Авторлар Бірыңғай тізілімді енгізудің артықшылықтарын, сондай-ақ оның әрекет ету механизмін атап өтеді.*

Басты сөздер: *Әкімшілік заңнама, «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы, «Бірыңғай әкімшілік өндірістердің тізілімі», ақпараттық жүйе, әкімшілік іс жүргізу.*

Annotation: *Currently, in the Republic of Kazakhstan a course of active introduction of digital technologies, new innovative development and accelerated technological renewal has been delivered. The presented article discusses the process of development and implementation of the "Unified register of administrative proceedings" project, by means of which the entire administrative process is automated, starting from the initiation of a case and ending with the execution of an administrative penalty with the removal of all imposed restrictions. The authors highlight the benefits of implementing the Unified registry, as well as the mechanism of its action.*

Keywords: *Administrative legislation, the program "Digital Kazakhstan", "Unified Register of Administrative Proceedings", information system, administrative proceedings.*

Стремление нашей страны войти в 30-ку самых развитых государств мира, требует новейшего инновационного формирования и ускоренного технологического обновления всех секторов экономики и общественной жизни. В Послании народу «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Лидер Нации особо подчеркнул значимость цифровизации всех сфер жизнедеятельности общества [1].

Не обошла цифровая трансформация и правоохранительную сферу. Так, государственной программой «Цифровой Казахстан» предполагается дальнейшая цифровизация правоохранительной деятельности, заключающаяся в переходе на электронный формат главных направлений деятельности правоохранительных органов, изменение модели реагирования на правонарушения и их ранее предупреждение.

Сравнительный анализ по процессам и уровню «правовой диджитализации», проходящим в странах СНГ, показывает лидирующие позиции Республики Казахстан. Примером может служить развитие обширного казахстанского сервиса «Электронное правосудие», который на фоне новых цифровых возможностей является функциональной и удобной системой пользования «судебным кабинетом», аналитикой, обобщениями судебной практики и т.п.

Аналогичный подход планируется использовать и в деятельности правоохранительных органов, которые в последнее время постоянно сталкиваются с растущими ожиданиями и пристальным вниманием общественности к предоставляемым ими «услугам».

В этой связи, вопрос о внедрении цифровизации все чаще обсуждается в контексте с деятельностью правоохранительных органов. Необходимо напомнить, что с 2011-2012 годов в Казахстане внедрена и работает электронная регистрация всех заявлений и сообщений о преступлениях (КУЗ), с 2015-го Единый реестр досудебных расследований (ЕРДР)[2]. То есть, работа в направлении цифровизации правовых процессов велась и ранее, поэтому некоторый задел для осуществления назначенной цели уже существовал.

В 2017-2018 годах в Республике Казахстан приняты поправки по модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности, способствующие экономии уголовного процесса и переводу дел на электронный формат.

Гармоничны подобные изменения и в административном производстве *(не вдаваясь в научную полемику относительно понятия и классификации административных производств, отметим, что в представленной статье мы будем употреблять указанный термин в качестве обозначения производства по делам об административных правонарушениях)*.

В настоящее время, в целях реализации принципа неотвратимости наказания и обеспечения прозрачности в административном процессе Генеральной прокуратурой реализуется проект Единый реестр административных производств *(далее – ЕРАП)*.

Являясь надзорным органом страны, Генеральная прокуратура стремится создать условия для цифровизации административного процесса с возбуждения материала до разрешения его по существу и сделать этот процесс прозрачным и удобным для граждан. Реализацией данного проекта занимаются наиболее профессиональные и опытные сотрудники.

Учитывая то, что все вышеуказанные цифровые системы работали отдельно друг от друга, отсутствовала связь между ними, разработчики пришли к мнению о необходимости внедрения единой системы судебной практики по рассмотрению конкретных категорий административных дел. Результатами внедрения таковой должны стать исключение излишнего документооборота, снижение количества имеющихся нарушений, связанных с регистрацией и учетом материалов административного производства, рост оперативности и качества аналитических сведений.

Поручения Главы государства о развитии в стране цифровых сервисов и адаптации действующего законодательства под новые реалии, предопределило реализацию проекта по составлению электронных административных протоколов на мобильных устройствах – планшетах. Главной причиной разработки и внедрения указанного новшества явилась необходимость поиска требуемых сведений вручную, что отнимало большое количество времени и сил. Так, по данным Генеральной прокуратуры, ежегодно около 4 миллионов материалов административного производства вручную заполняются 64 государственными органами. Затем, эти сведения вводятся в общую базу данных. Государственные органы ведут ведомственные базы и собственную статистику. При этом, в этот процесс вовлечён каждый 16-летний житель страны [3].

Главным надзорным органом страны обнаружено, что много заволокиченных материалов административного производства просто лежат в сейфах, и дело не только в отсутствии ведомственного контроля. Установлено, что не имеется реальной возможности следить за каждым делом, а за большим объёмом бумажных дел спрятаны недостатки, упущения. В итоге на практике фиксируются незаконные взыскания, неправильная квалификация, увод от ответственности и нарушение прав граждан. Кроме того, граждане в основной своей массе не обладают информацией об их штрафах, а те граждане, которые решили оплатить взыскание, вынуждены бегать с квитанциями, чтобы снять штраф либо наложенные ограничения.

В этой связи разработка электронного административного дела может изменить отмеченные недостатки. В целом, проект внедрения электронного административного производства преследует 2 основные цели:

1. реализация принципа неотвратимости наказания и формирование правовой дисциплины в обществе;

2. прозрачность и открытость административного процесса.

В общем виде, ЕРАП - это эталонная база государственных органов, которая имеет следующие особенности и преимущества:

– заполнение электронных протоколов и постановлений в режиме онлайн;

– форматно-логический контроль;

– автоматизация исполнения (погашение штрафов);

– возможность проведения аналитики.

Рассмотрим основные из указных преимуществ.

Электронное формирование протокола предполагает его заполнение в несколько кликов за 5 минут вместо часового бумажного варианта. Достаточно ввести ИИН правонарушителя и необходимые данные высвечиваются автоматически. Протокол сразу регистрируется в единой базе и все последующие действия фиксируются в ней. При этом отсутствует возможность внести приписки, уничтожить либо потерять дело. После введения квалификации административного правонарушения система автоматически укажет размер штрафа, предусмотренный соответствующей статьей Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях *(далее – КоАП РК)*. Инспектор посредством электронно-цифровой подписи подписывает протокол административного правонарушения и далее протокол в режиме реального времени оказывается в базе. В свою очередь, правонарушитель в электронной форме подтверждает ознакомление с протоколом на планшете своей подписью с помощью стилуса. Ему может быть выдан бумажный экземпляр, а электронный вариант с «живой» подписью правонарушителя останется у инспектора. В качестве альтернативы, правонарушитель может посмотреть и распечатать копию электронного протокола на информационном сервисе Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан *(далее - Комитет)*.

Новая электронная система обеспечит законность административного производства. Через форматно-логический контроль ЕРАП будет выявлять и блокировать нарушения.

Штраф, который оформлен в электронном формате, можно оплатить через интернет или в любом банке. Также, следует отметить, что штраф можно будет оплатить и на месте составления электронного протокола. Все уведомления о действиях со штрафами автоматически направятся нарушителям по каналам связи. Данные, что административный штраф оплачен сразу попадает в базу, и это освободит людей от необходимости предоставлять квитанцию в государственный орган. Мгновенное погашение штрафа избавляет от риска направления на принудительное исполнение оплаченных административных штрафов.

ЕРАП станет системой определяющей рисковые зоны.

Таким образом можно выделить основные преимущества введения цифровизации: экономия времени и средств, исключение ошибок, прозрачность процесса, мгновенность поступления данных в республиканскую базу.

Особо следует отметить проводимую работу по интеграции ЕРАП с информационными системами государственных органов. Так, объединение с информационной системой Министерства юстиции АИС ОИП (Автоматизированная информационная система органов исполнительного производства) позволит автоматически направлять материалы на принудительное исполнение [4]. Для реализации указанного разработаны сервисы по проверке фактической оплаты штрафа через базу данных Казначейства и определению места работы должников через сервис «Пенсионные отчисления» Министерства здравоохранения и социального развития.

Созданы условия для обмена сведениями об административных штрафах с электронным правительством, которые в дальнейшем передаются кассирам банков второго уровня. Так, в единую базу об административных правонарушениях Комитета с 2016 года введены платежные реквизиты *(КБК, КНО, КНП),* по которым возможно обнаружить соответствующий штраф и проверить его оплату. При поступлении информации по каждому штрафу в систему Комитета, он направляется в личный кабинет пользователя электронного правительства и на его электронную почту, где также имеется возможность электронной оплаты штрафа. Аналогичный порядок оплаты штрафа у граждан находится на Информационном сервисе Комитета, где требуется введение только ИИН и номера документа удостоверяющего личность *(удостоверение личности, паспорт)*.

Также усилиями правоохранителей реализуется сервис взаимодействия с Комитетом Казначейства Министерства финансов по проверке оплаты платежей, с помощью которого можно распечатать квитанцию и представить ее в уполномоченный орган для погашения штрафа.

В рамках развития ЕРАП, проведена модернизация административного банка данных, создана новая программа - Web-платформа для введения информационных учетных документов в административной сфере посредством Internet и автоматической регистрации пользователей в режиме реального времени. С ноября 2016 года субъекты административной практики по всей стране переведены на новый формат введения информационных учетных документов.

В целях обеспечения регистрации всех правонарушений, выявленных органами внутренних дел, проработан вопрос по учету и статистическому сопровождению предписаний об оплате штрафов, выдаваемых органами дорожной полиции, по правонарушениям, которые были зарегистрированы сертифицированными специальными контрольно-измерительными техническими средствами и приборами, работающими в автоматическом режиме *(скоростемеры)*.

Со своей стороны Министерство внутренних дел РК поддерживает данную интеграцию и проведение в текущем году модернизации АИПС «Контроль».

На основании вышеизложенного, а также понимания всей необходимости использования ЕРАП, прорабатываются вопросы внесения изменений в КоАП РК по ведению административного производства в электронном формате.

Для этого, необходимо законодательно закрепить: ведение административного производства через «Единый реестр административных производств»; удостоверение подписываемых документов через электронную цифровую и рукописную цифровую подписи; исключение обязанности уведомлять государственный орган после оплаты штрафа; доставление уведомления о вынесенном предписании по нарушениям ПДД информационно-коммуникационным способом; исключение вручения электронного протокола об административном правонарушении по умолчанию и др.

Таким образом, модернизация административного законодательства и перевод его в электронный формат послужит существенным фактором усиления доверия граждан к правоохранительной системе, гарантируя достижение целей, определенных в Послании Президента.

Учитывая, что в целях защиты и обеспечения сохранности данных, система ЕРАП переведена на распределительную технологию блокчейн, которая гарантирует ее целостность и блокирует несанкционированное вмешательство, ожидается и определенный экономический эффект от ее внедрения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Назарбаев Н.А. «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность», 31 января 2017 года // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g;
2. Пакирдинов М. «Цифровизация правовой системы - шаг в будущее» // https://www.zakon.kz/4897105-tsifrovizatsiya-pravovoy-sistemy-shag-v.html;
3. Единый реестр административных производств // http://prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/edinyy-reestr-administrativnyh-proizvodstv;
4. Андасов Е. «Автоматизированная информационная система органов исполнительного производства» // https://www.zakon.kz/4911438-avtomatizirovannaya-informatsionnaya.html.

Cherdantsev A.
1st year master student
of Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World languages

Mukhamedjanov E.
doctor of law, Professor of International law
Department of Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World Languages

TO THE QUESTION ABOUT THE HISTORY OF FORMATION OF LEGAL BASE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

Annotation. *The article is devoted to the consideration of the legal framework of the organization and activities of international commercial arbitration. International conventions governing commercial arbitration differ in the scope of their territorial action (multilateral and regional) and in the scope of application (general and special). The article discusses the main conventions governing international commercial arbitration.*

Keywords: *international commercial arbitration, convention, contract, parties, arbitration agreement, arbitrator.*

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению правовых основ организации и деятельности Международного коммерческого арбитража. Международные конвенции, регулирующие коммерческий арбитраж, различаются по сфере действия (многосторонние и региональные) и по сфере применения (общие и специальные). В статье рассматриваются основные конвенции, регулирующие Международный коммерческий арбитраж.*

Ключевые слова: *Международный коммерческий арбитраж, конвенция, договор, стороны, арбитражное соглашение, арбитр.*

Аннотация. *Мақала халықаралық коммерциялық төрелік үйымдастыру және қызметінің құқықтық негіздерін қарауға арналған. Коммерциялық төрелікті реттейтін халықаралық конвенциялар іс-әрекет саласы бойынша (көпжақты және өңірлік) және қолдану саласы бойынша (жалпы және арнайы) ерекшеленеді. Мақалада халықаралық коммерциялық төрелік реттейтін негізгі конвенциялар қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *Халықаралық коммерциялық төрелік, конвенция, шарт, тараптар, төрелік келісім, төреші.*

Legal regulation of international commercial arbitration is carried out at the international level through the conclusion of international conventions and bilateral treaties, and at the domestic level through the adoption of laws regulating international commercial arbitration.

International conventions governing commercial arbitration differ in the scope of their territorial action (multilateral and regional) and in the scope of application (general and special).

Among the conventions in force, the Convention on the recognition and enforcement of foreign arbitral awards (New York Convention of 1958)[1] and the Convention on the Resolution of Investment Disputes between States and Foreign Persons (Washington Convention of 1965)[2] are among the multilateral. The European Convention on International Commercial Arbitration of 1961, in which the majority of European states participate, the Convention on the Resolution of Civil Disputes arising from the Economic and Scientific-Technical Cooperation (Moscow Convention of 1972)[3], which applied to former countries - members of the CMEA, and the Inter-American Convention on International Commercial Arbitration (Panama Convention, 1975)[4], which has been ratified by 16 States of the Americas. Also among the regional conventions include the Agreement on the procedure for resolving disputes related to the implementation of economic activities (Kiev, March 20, 1992)[5], which was signed by 8 CIS countries (Armenia, Moldova, Belarus, Russia, Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan and Ukraine) , and the Agreement on the Procedure for the Mutual Enforcement of Arbitration, Economic and Economic Courts in the Territories of the Commonwealth Member States (Moscow, March 6, 1998)[6], which was signed by 7 CIS countries (Azerbaijan, Armenia, Moldova, Russia, Kazakhstan, Tajikistan and Kyrgyzstan) .

International conventions of a general nature include conventions designed to regulate matters relating to any arbitration agreements, arbitration processes and arbitration decisions classified as commercial, such as the New York Convention, the European Convention, the Panama Convention are among them. An example

of a special international convention is the 1965 Washington Convention on the Resolution of Investment Disputes between States and Foreign Persons, which regulates only specialized arbitration, designed to resolve investment disputes.

The norms of international conventions and other international treaties become part of the domestic legislation of the States parties and, as a general rule, have priority over it. This rule is enshrined, in particular, in paragraph 3 of Art. 4 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan: “International treaties ratified by the Republic of Kazakhstan take precedence over its laws and are applied directly, except when an international treaty implies that its application requires the issuance of a law” [7].

However, such a constitutional provision appeared relatively recently, not only in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, but also in the constitutions of other countries. Initially, the execution of international treaties was guaranteed by the state that signed it. The first international agreements relating specifically to commercial arbitration were the Protocol on Arbitration Clauses on September 24, 1923 (hereinafter referred to as the Geneva Protocol of 1923) [8] and the Convention on recognition and enforcement of foreign arbitral awards on September 26, 1927 (hereinafter referred to as the Geneva Convention of 1927 g.)[9].

The Geneva Protocol of 1923 was prepared on the initiative of the International Chamber of Commerce under the auspices of the League of Nations. In Art. 1 of the Protocol stipulated: “Each Contracting State recognizes the validity of an agreement relating to already existing or future disputes between parties under the jurisdiction of different Contracting States, whereby the parties to the contract agree to refer to arbitration contract relating to commercial or any other cases that may be resolved by arbitration, despite the conduct of arbitration in a country whose jurisdiction is ones do not obey". Thus, the 1923 Geneva Protocol was applied only to parties originating from different states. Its scope was further narrowed by the possibility of signing the Protocol with a “commercial clause”, which stipulated its application only to commercial disputes, as they were understood in the legislation of the respective countries.

The Geneva Protocol of 1923 was signed by about 50 states, including thirteen European countries, as well as Australia, Brazil, India, Pakistan, Thailand, Japan and others. The limited scope of its application became apparent almost immediately, and soon the League of Nations prepared a new document, which became known as the Convention on the recognition and enforcement of foreign arbitral awards (1927 Geneva Convention). [9]

It follows from the title of the Geneva Convention that it primarily regulates the enforcement of arbitral awards. According to article 1, the award shall be enforceable "in accordance with the procedural rules of the territory where enforcement of the award is sought, provided that it is made in the territory of one of the Contracting Parties... and between persons subject to the jurisdiction of one of the Contracting Parties." Thus, the restriction provided for in article 3 of the Geneva Protocol of 1923 was eliminated. The award became enforceable not only in the territory of the state where it was made, but also in the territory of any state party to the Protocol and the Convention.

The Geneva Protocol of 1923 and the Geneva Convention of 1927 laid the foundations for modern international regulation of commercial arbitration. Their main provisions have been continued and developed, taking into account the experience gained and in the new conditions, in *the Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitration Decisions* (New York Convention 1958) – the most comprehensive international agreement on international commercial arbitration.

The scope of the Convention, in comparison with the 1923 Geneva Protocol, has also expanded: it relates to the recognition and enforcement of arbitral decisions "made in the territory of a state other than the state where recognition and enforcement of such decisions are sought", as well as to arbitral decisions", which are not considered internal in the state where their recognition and enforcement are sought" (art.1) Thus, unlike the Geneva Protocol of 1923 The Convention does not specify that the parties to an arbitration agreement must submit to the jurisdiction of different States.

The Convention on the recognition and enforcement of foreign arbitral decisions was ratified by the former USSR on August 10, 1960, by the Republic of Kazakhstan on October 4, 1995 [10].

The New York Convention replaced the action of the Geneva Protocol of 1923 and the Geneva Convention of 1927 in relations between the member states of both conventions and the Protocol (clause 2 of Article 7). As of January 1, 2009, its participants are more than 140 states. Its success is enormous, and it is to the widespread dissemination of the New York Convention that international arbitration owes its development in the second half of the 20th century and the first half of the XXI century.

The European Convention on International Trade Arbitration, developed under the auspices of the United Nations Economic Commission for Europe, was signed in Geneva on April 21, 1961. Currently, 25 countries are participating in it. The USSR ratified the European Convention on June 27, 1962, and the Republic of Kazakhstan on October 4, 1995.

In general, the European Convention does not have a significant impact on the development of international commercial arbitration and rather serves as a complement to the New York Convention. Its shortcomings (above all, unnecessary technical details) were noted almost immediately, and on December 17, 1962, an agreement would be signed in Paris concerning the application of the European Convention on International Commercial Arbitration.

The involvement of former colonial countries in the world economic relations has led to the emergence of numerous problems, including those related to the resolution of disputes in cases where investors from industrialized countries invested their capital in the economies of developing countries in Asia, Africa and Latin America. The recipient countries insisted on the consideration of all disputes arising in their national courts, while foreign investors did not express appropriate enthusiasm. Attempts to include in the contracts of arbitration in the framework of the permanent arbitration institutions, e.g. the International chamber of Commerce, was often met by a refusal on the part of governments of developing countries, or later in case of dispute, the government refused to recognize the jurisdiction of the arbitration, citing state immunity, or unacceptable, from the point of view of national law, the participation of the state or its authority in the arbitration.

The interests of protecting foreign investment have put on the agenda the question of the need to prepare and sign the relevant multilateral document. This task was undertaken by the International Bank for Reconstruction and Development (World Bank). The Convention on the Resolution of Investment Disputes between States and Foreign Persons (Washington Convention of 1965) was opened for signature on March 18, 1965 and entered into force on October 14, 1966 [11].

The Convention provided for the establishment of the International Center for Settlement of Investment Disputes (ICSID) in Washington, defined its structure, jurisdiction, and also instituted conciliation procedures and arbitration held within its framework. The peculiarity of the Washington Convention is the fact that it applies only to disputes arising from investment activity, if there is an appropriate arbitration agreement and only if one of the parties is a state, a public education or a state body, and the other is an investor (physical or legal entity) from another state. Although the definition of the very concept of investment in the Washington Convention is not given, in practice it covers both direct investment and the provision of services and technologies.

The Convention excludes appeals for resolution of disputes to the national courts of the parties and references to state immunity. The decision made in the framework of the ICSID is final and binding and is subject to recognition and enforcement by the competent authority of the state party to the Washington Convention – without any additional checks, “as if it were the final decision of the court of this country” (paragraph 1 of Article 54) [12, p. 321].

The Latin American countries belong most watchfully the states which are among to commercial arbitration. For a long time, most of them refused to take part in multilateral international agreements, such as Geneva Accords of 1923 and 1927 and the New York Convention of 1958. However, the interests of economic development and expansion of economic relations demanded from the states of this region of change of policy in relation to arbitration. On January 30 in 1975, in Panama, the Inter-American Convention about the international commercial arbitration which was signed so far by 19 states was signed and ratified 16 states.

The Panama convention provides validity of agreements on transfer to arbitration "any disagreements able to arise or arisen... in connection with any commercial transaction" provided that this agreement is recorded in writing (Article 1). Innovation is the provision of Article 3 according to which in the absence of other agreement between the parties the arbitration has to be carried out according to Rules of Procedure of the Inter-American Commission on commercial arbitration. These Rules work since January 1, 1978, and are based on Arbitration regulations of UNCITRAL of 1976 [13, page 77].

Among other Latin American conventions concerning arbitration besides already mentioned Convention Montevideo of 1889, it is necessary to call also signed in Montevideo on May 8, 1979. The Inter-American Convention about extraterritorial validity of foreign judicial and arbitral decisions.

Many states signed among themselves the bilateral contracts governing the trade or investment relations and raising in this regard the questions of the international commercial arbitration. They can provide mutual recognition and execution of the arbitral decisions made on disputes between the parties from the relevant states.

For example, Article XII of the Agreement on trade relations between the Republic of Kazakhstan and the USA of May 19, 1992, ratified by the Republic of Kazakhstan on December 23, 1992.

The bilateral contracts containing regulations on the international commercial arbitration can be irreplaceable, first of all at a stage of execution of the arbitral decision if the relevant state is not a participant of any of the main conventions on arbitration. In this case, execution of the decision can be made on the basis of the bilateral contract. Moreover, bilateral contracts may contain more favorable, from the point of view of the creditor of the decision, an execution condition, than even that is enshrined in the New York Convention, for example, to provide refusal in recognition and execution of the foreign arbitral decision only based on its contradiction to a public order. Therefore in the presence of the bilateral contract, the creditor of the decision can choose whether demand to its execution on the basis of, for example, New York Convention or this contract.

Speaking about the international regulation of commercial arbitration, besides the above-stated international conventions it is necessary to call surely some documents of substandard character having, nevertheless, significant effect on the international commercial arbitration around the world. They are connected with the activity of the United Nations Commission on International Trade Law of UNCITRAL.

The New York Convention of 1958 did not set as the purpose regulation of all aspects of the arbitration proceeding. In institutional arbitration, this role is carried out by regulations of the relevant arbitration institutions. As for ad hoc arbitration (the arbitration created "on this case", for permission of a concrete dispute and not connected with any arbitration establishment), no uniform rules of procedure in this sphere till rather recent time existed. It is designed to meet a lack there were Arbitration regulations prepared by the United Nations Commission on International Trade Law.

The Commission worked for three years in close contact with the world's leading arbitration institutions and on April 28, 1976. her draft was adopted by the 9th session of UNCITRAL. On December 15, 1976, the UN General Assembly unanimously adopted resolution No. 31/98, in which it noted the value of arbitration as a method for settling disputes in world trade and recommended the use of the UNCITRAL Arbitration Rules for resolving international economic disputes [13, p. 40].

Standard (or model) the law of UNCITRAL on the international commercial arbitration was adopted by the United Nations Commission on International Trade Law at its 18th session on June 21, 1985 the United Nations General Assembly in the resolution No. 40/72 of December 11, 1985 recommended to all states "to take the Model law on the international commercial arbitration into account, meaning desirability of uniformity of the legislation on arbitration procedures and specific needs of practice of the international commercial arbitration".

The model law of UNCITRAL the United Nations Commission on International Trade Law did not lose interest in the international commercial arbitration. In 1993-1996 it developed Comments on the organizations of arbitration proceeding adopted at the 29th session of the Commission in June 1996 [14, page 66-68].

As appears from the name, this document has advisory nature and puts the task assistance to arbitrators and the parties by means of transfer and short characteristic of questions which need to be solved in the course of preparation for the arbitration proceeding. They include, in addition, the choice of the regulations, language and the venue of arbitration if the parties did not stipulate it in the agreement, a covering of administrative expenses of arbitration, an order of exchange of information, definition of controversial issues on which the decision, an order of production of evidence and conducting hearing of the case has to be made.

On July 12, 2013, a “round table” was held in Almaty, during which the “Prospects for the creation of an international arbitration center within the framework of the Customs Union of the Common Economic Space” were discussed. Chairman of the Kazakhstan International Arbitration M.K. Suleimenov proposed to use the experience of the Arab Commercial Arbitration Center under the Arab Convention on Commercial Arbitration (Amman Convention 1987). Further, the feasibility of the concept of creating an arbitration court within the framework of the Customs Union caused great doubts, since it was assumed that the Arbitration Center should have been established in accordance with the legislation of Russia and located on its territory [15, 16, 17]

The history of the international commercial arbitration is not exhausted by the listed conventions and other documents for today. However, they were milestones on its way and had the most significant effect on the development of the arbitration legislation and practice around the world.

REFERENCES:

1. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitration Decisions (New York, June 10, 1958) / / http://www.uncitral.org
2. Convention on the Procedure for Resolution of Investment Disputes between States and Foreign Persons (Washington, March 18, 1965) / / http://online.zakon.kz
3. Convention on arbitration resolution of civil disputes arising from the relations of economic and scientific-technical cooperation (Moscow, May 26, 1972) // http://base.garant.ru
4. Inter-American Convention on International Commercial Arbitration (Panama, January 30, 1975) // http:// docs.cntd.ru
5. Agreement on the settlement of disputes related to the implementation of economic activities (Kiev, March 20, 1992) // http://www.consultant.ru
6. Agreement on the Procedure for the Mutual Application of Arbitration, Economic and Economic Courts in the Territories of the Member States of the Commonwealth (Moscow, March 6, 1998) // http://online.zakon.kz
7. Constitution of the Republic of Kazakhstan – Almaty: Lawyer, 2019. – 14 p.
8. Protocol on arbitration clauses (Geneva, September 24, 1923) // http://www.uncitral.org
9. Convention on recognition and enforcement of foreign arbitral awards (Geneva, September 26, 1927) // http:// docs.cntd.ru
10. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan "On the accession of the Republic of Kazakhstan to the Convention on the recognition and enforcement of foreign arbitral awards" dated October 4, 1995 (New York, June 10, 1958). // Paragraph. - Almaty, 2019.
11. Pansius M. Selected documents of International Commercial Arbitration AAA // http://www.arb.org
12. International Commercial Arbitration: Sat. articles and documents (in Russian and English.) / Ed. ed. Sinnikov I.P. – Almaty: Legal Center "IUS", 2012. – 515 p.
13. Hewlitt D.M., Gould N. International Commercial Arbitration: A Practical Guide. – Almaty: Ayan Adet LLP, 2005. – 180 p.
14. Montinery K. UNCITRAL regulatory provisions on interim measures // Proceedings of the International Arbitration Congress (1-2 November 2006, Almaty). / Ed. M.K. Suleimenov. – 112 s.
15. Arab States Convention on Commercial Arbitration (Amman, April 14, 1987) // http://www.yurclub.ru
16 Dmitry Chekalov. Dispute Resolution Procedure in the Eurasian Economic Union. – Oil, Gas and Law of Kazakhstan №2 2015 // http: online.zakon.kz
17. M.K. Suleimenov. International Center for Arbitration within the Customs Union: Problems and Prospects for the Creation and Development. - Specialized monthly magazine "Lawyer" №8 2013. // http: // journal.zakon.kz

Shoman E.
1st year master student of Kazakh Ablai Khan University
of International Relations and World languages

Kuchukov K.
candidate of law sciences, associate professor of International
law Department of Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World Languages

ANALYSIS OF INTERNATIONAL EXPERIENCE IN ANTICORRUPTION ENFORCEMENT

Abstract. *The article is devoted to anti-corruption issues. The author reveals the negative consequences and considers the main international normative legal acts regulating the issues of combating corruption. In addition, the author analyzes the issues of combating corruption in the Republic of Kazakhstan and other countries (Finland, Germany, Japan, USA and etc.).*

Keywords: *crime, corruption, law, responsibility, international organization.*

Аннотация. *Статья посвящена вопросам противодействия коррупции. Автор раскрывает негативные последствия и рассматривает основные международные нормативные правовые акты, регламентирующие вопросы противодействия коррупции. Кроме того, автором проведен анализ вопросов противодействия коррупции как в Республике Казахстан, так и других государствах (Финляндия, Германия, Япония, США и др.).*

Ключевые слова: *преступление, коррупция, закон, ответственность, международная организация.*

Аннотация. *Мақала сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелеріне арналған. Автор сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерін реттейтін негізгі халықаралық нормативтік құқықтық актілерді қарайды және жағымсыз салдарларды ашады. Сонымен қатар, автор Қазақстан Республикасында да, басқа мемлекеттерде де (Финляндия, Германия, Жапония, АҚШ және т.б.) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерін талдады.*

Кілт сөздер: *қылмыс, сыбайлас жемқорлық, заң, жауапкершілік, халықаралық ұйым.*

Corruption is no longer a local problem, but has become a transnational phenomenon that affects the societies and economies of all countries, making international cooperation in preventing and combating corruption extremely important. As corruption permeates the political, economic and social spheres of society and countries, the stability and security of individual countries and the international community are threatened. In particular, corruption hampers efforts to achieve internationally agreed development goals, destroys democracy and the rule of law, leads to human rights violations, worsens the quality of life and allows organized crime, terrorism and other threats to human security to flourish [1, p. 5].

Corruption has a negative impact on economic development by transferring large amounts of money in an industry that does not take into account the poor. Public funds, as well as funds for aid and private investment in infrastructure, education, health and other areas, which in turn contribute to the creation and maintenance of low levels. When scarce public resources are allocated inefficiently, competent and honest citizens are frustrated, public distrust of public authority grows. As a result, productivity is reduced, administrative efficiency is reduced and the legitimacy of political and economic institutions is undermined.

The main factors that contribute to the spread of corruption include, on the one hand, the growing impoverishment of the General population, the deterioration of the crime situation, high levels of income inequality, the lack of social protection in some countries and on the other hand, economic capacity-building and the annual increase in financial revenues in the form of foreign investment in other countries. In most Central and Eastern European States, as well as in countries emerging from the post-Soviet space, corruption is closely linked to the fact that these States are in a state of economic and social transformation.

With large-scale corruption, the emphasis is on eliminating the causes, not on combating specific manifestations. Thus, the legal systems of some developed countries are not characterized by the use of the term "struggle" in the legislation – legislators lay down in the normative legal act the principles of prevention of offenses related to a certain field of activity. The main component of the formation and implementation of an effective system of combating corruption – a clear interaction of States. First and foremost, their law enforce-

ment agencies, at the regional and international levels have participated in activities to combat this negative phenomenon carried out within the framework of the United Nations, the Council of Europe, Interpol, the International monetary Fund, the world Bank and other international organizations.

One of the first international instruments to condemn all forms of corruption, including bribery, was UN General Assembly resolution 3541 (XXX), adopted on 15 December 1975. The document calls on all governments to take all necessary measures at the national level to prevent and combat corruption, which they deem appropriate, including legislation [2, p. 12].

The eighth UN Congress, held in Havana in 1990, adopted "Practical measures to combat corruption", which identified the most important tasks to overcome corruption. Namely, governments should: analyse the adequacy of their criminal legislation, including procedural rules, in order to respond to all types of corruption and develop administrative and regulatory mechanisms to prevent corruption, establish procedures for the identification, investigation and conviction of corrupt officials; develop legal provisions for the confiscation of funds and property acquired as a result of corruption; and take appropriate measures with respect to enterprises involved in corruption [1, p. 6].

Thus, the most important of the latest documents of the European Union in the field of combating corruption is the Communiqué of the European Commission of 28 may 2003 on the integrated anti-corruption policy of the European Union. The Communiqué defines the basic principles of combating this negative phenomenon in the European Union and outlines the principles of improving the fight against corruption in the new member States , candidate countries and third countries. As well as the Framework decision of the Council of the European Union No. 568 of 22 July 2003 "On combating corruption in the private sector", which defines the concept of "active" and "passive" corruption and establishes sanctions against persons, including legal entities, for committing such crimes [2, p. 15]. The world community has long come to the conclusion that corruption as a widespread social and legal negative phenomenon can be successfully counteracted only by the joint efforts of States and international organizations.

International cooperation in the fight against corruption is a system of relations between States in the form of their bodies, international governmental and non-governmental organizations, transnational corporations and other organizations in the field of combating corruption. The system includes coordinated policy, anti-corruption strategy and tactics, development of international treaties and agreements, as well as their implementation in the national legislation of the States, law enforcement, organizational, legal, information and research activities of the relevant subjects of cooperation. Kazakhstan is actively developing international cooperation in this area, as the approximation of Kazakhstan legislation to international standards, the introduction of the provisions of international documents in such a fundamentally important area as the fight against corruption, is an expression of the main line of policy aimed at the integration of Kazakhstan into the world community of progressive States.

Mandatory public participation in overcoming corruption is indicated in the UN Convention against corruption, the signing of which on December 9, 2003 by the international community was an outstanding event in the history of modern international legal relations in the field of prevention and combating corruption. The Convention reflects the nature of corruption and offers a variety of measures to combat it. It emphasizes that corruption undermines development, weakens democracy, combats organized crime, terrorism and other threats to common security. The Convention strengthens anti-corruption cooperation at the international level, because it was signed by about 100 States [3].

In 1999, the Council of Europe established the international organization Group of States Against corruption (GRECO). In connection with the entry to Ukraine because of the Civil Convention of the Council of Europe Convention on the fight against corruption (ratified by the Act of March 16, 2005) from 1 January 2006, Ukraine became the fortieth member of the Group of States against corruption. GRECO is the so-called extended partial agreement (enlarged partial agreement) of the Council of Europe. The main purpose of the organization is to help the participating countries in the fight against corruption. GRECO sets anti-corruption standards in the activities of the state and monitors the compliance of practice with these standards [4].

Public organizations play a significant role in solving the problem of corruption. Transparency International (TI) is a leading public anti-corruption movement, as well as a non-governmental international organization to combat corruption and research the level of corruption around the world. At the end of each year, the organization forms and publishes an index of perception of corruption, reflecting the assessment of the level of corruption.

According to the latest transparency International report, Denmark, Finland and New Zealand ranked first in 2012, scoring 90 points each for their advanced information access systems, as well as for the strict rules governing the activities of persons holding public office. Russia scored 28 points and was ranked 133 out of 176 and according to Transparency International's Corruption Perceptions Index in 2018, Kazakhstan ranks 122nd out of 180. Afghanistan, North Korea and Somalia were again among the worst positions in the ranking. The lack of accountability and effectiveness of state institutions in these States underscores the need for an even more intransigent attitude towards corruption. Among the countries that have not shown good enough results are the Eurozone countries most affected by the financial and economic crisis.

Another area of cooperation in preventing and combating corruption is the Organization for economic and social development (OECD), in particular its anti-Corruption network for Europe and Central Asia. As part of the OECD's work in 2003, the Istanbul action plan against corruption of the OECD's Eastern Europe and Central Asia anti-Corruption network was approved by representatives of the government delegations of Armenia, Azerbaijan, Georgia, the Russian Federation, Tajikistan and Ukraine. The main principles of the Istanbul action plan are the development of an effective and transparent public service system, strengthening the fight against bribery and ensuring honesty in business , supporting active public participation in reforms [5].

A fairly clear and effective system of combating corruption, which is based on a solid regulatory framework and unambiguous support of society operates in Finland. The Finnish legislator laid down the principles of prevention and prevention of the Commission of crimes in each legal act defining a specific sphere of activity, not a type of crime. According to the provisions of the Criminal Code of Finland, for actions that can be qualified as "corruption", sanctions are provided from a fine to imprisonment for up to four years, depending on the degree of public danger of the crime [6].

In the fight against corruption in Belgium, not only the traditional repressive method of establishing criminal responsibility pursued corruption, but also took care to prevent corruption. So this problem is reflected in the reform of COPERNIC (modernization of public administration), in particular in the reform of the financial control sector. Belgium has increased corruption in relation to the abuse of power, not only in the criminal aspect, but also in terms of clarification of norms (rules, standards), their reminder which will lead to the development of a code of conduct (deontology).

The experience of combating corruption in Germany and Slovakia shows the effectiveness of public involvement in the fight against corruption. In particular, the criminal police Department of the Federal state of lower Saxony introduced the reception of anonymous messages from citizens about economic crimes. Such decision was accepted on results of the pilot project, during which four months before the above-mentioned special unit, which consists of only 9 employees of the Prosecutor's office and the 33 police, has received 184 messages. Pre-trial investigations were initiated in 124 cases of which 30 per cent concerned corruption cases.

In Japan, as in many countries, one of the main directions of combating corruption is the personnel policy. Japanese civil servants are guaranteed decent wages. The Japanese legislator pays great attention to the ethical behavior of politicians and employees. Thus, since April 2000, the Law "On ethics of civil servants" has been in force in the country, as well as the government decree approving the ethical rules of the civil servant and the norms of administrative penalties for their violation. The ethical rules of the civil servant define the "interested person" and a detailed list of unethical actions, excludes arbitrary interpretation of the requirements of the law.

The disclosure Act entered into force in Japan in April 2001. This act guarantees citizens the right of access to information from government agencies, and the ability to appeal to the disclosure control Board if the government decides not to disclose certain information. These conditions allowed public organizations to expose several cases of corruption.

The United States has almost the greatest experience in the fight against corruption. Organized crime here for the first time became a subject of discussion back in 1929, when its study engaged in so-called "Commission of Cicerchia". Since then, this problem has been the focus of the commissions, committees and subcommittees that were established by the Congress and the President. As a result of a long and careful study of the various aspects of the fight against organized crime and corruption, they developed recommendations that formed the basis of Federal laws.

There is a fairly common opinion that corruption can be defeated with the help of a strong state, dictatorship and repression.

However, the experience of China, where demonstrative executions of corrupt officials have long been "commonplace", confirms the opposite. Repressive measures with apparent effectiveness are unlikely to give

the desired result – bribes, if reduced then not much and the amount of bribes will automatically wasted as a fee for increased risk.

The democratic regime, while not guaranteeing freedom from corruption in General and bribery in particular, at least provides more opportunities to combat it. Firstly, the competition of the parties reveals the corruption of the ruling elite. Secondly , freedom of speech allows the press to contrast civil servants. Civil society as an institution inherent in a democratic regime can enhance the effectiveness of independent anti-corruption commissions. Such bodies are successfully functioning in Hong Kong, Singapore, Malaysia and Taiwan.

Australia has extensive experience in global, regional and national action to prevent corruption. Australia ranks eighth in the world among the least corrupt countries. Recognizing the need for better coordination of Australia's anti-corruption efforts and to effectively address new corruption risks, the Australian government has developed an anti-corruption plan. The plan not only brings together anti-corruption initiatives and agreements, but also emphasizes that anti-corruption efforts should be distributed among all levels of government, the private sector and civil society. The Australian government allocates about $ 1 billion annually to help partner countries strengthen their governance and anti-corruption systems. Although, Australia has a large body of domestic measures to prevent the exposure of corruption in both the public and private sectors, the government is aware that it should not "rest on its laurels" [7, p.3].

The main factors of successful anti-corruption, which have already been tested by the international community include: 1) openness of government; 2) transparency and clarity of public decision-making procedures; 3) effective mechanisms for monitoring the activities of state bodies by civil society; 4) freedom of speech, freedom and independence of the media.

Consequently, the experience of international cooperation in the field of combating corruption and ensuring economic security, as well as the analysis of the features of the fight against corruption crimes in the European Union, Japan, the United States, Australia and other countries allows to form the basis of the national anti-corruption strategy, the development of which is necessary in the modern CIS.

REFERENCES:

1. Belaya O. Ukraine participation in international cooperation in the field of prevention and combating corruption. – [Electronic resource.] – Mode of access : www.minjust.gov.ua/35749-
2. From Barrels.Anti-corruption: civil law aspects // real Estate and investment. Legal regulation. – № 3-4 (28-29) December 2006. -[Electronic resource.] – Mode of access : http://dpr.ru/journal_29_29.html
3. United Nations Convention against corruption //(The Convention is ratified with applications by Law No. 251-V (251-16) from 18.10.2006 and the CDF. – 2006, №50, Art. 496).
4. Action against corruption by transnational and other corporations, their intermediaries and other parties involved a/Res/3514 (XXX) of 11 December 1975 // by Resolution 30 of the General Assembly of the United Nations . -[Electronic resource.] – Mode of access : www.un.org/ru/ga/30/docs/30res.shtml
5. International cooperation of Russia in the field of combating corruption [Electronic resource]. – Mode of access : www.gugenplan.spb.ru/UserFiles/File/Buklet_18_06_2013.pdf-
6. International experience in combating corruption / / [Electronic resource]. – Mode of access : www.volodymyrrada.gov.ua/pfu/korupc.doc-
7. The fight against corruption, economic fraud and crimes involving the use of personal data (2012-2015). – United Nations office on drugs and crime. – 2012 – 55 p. – [Electronic resource]. – Mode of access : www unodc.org/.../corruption/.../Thematic_Pro...

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Anarbayev A.K.,
Candidate of Pedagogical sciences, professor

Omarov B.S.,
PhD, assistant professor, Akhmet Yassawi University
Turkistan, Kazakhstan, Bahitzhan01@mail.ru

CLASSIFICATION OF COMPETITIVE ACTIVITY AND CONTROL OF INDICATORS OF PHYSICAL PREPAREDNESS DEPENDING ON MORPHOFUNCTIONAL AND INDIVIDUAL PECULIARITIES OF SPORTSMEN

Abstract. *The scientific article says that many leading experts in wrestling believe that the prerequisite for the success of competitive activities on the mat is to fight in the manner most appropriate to the individual characteristics of a fighter. The training process should be built individually, taking into account the specifics of their technical and tactical skills. As practice shows, not only some quality of an athlete, but a complex of qualities in a certain relationship is of great importance. The wrestlers compensate for the lack of one quality by others, which predetermine success in competitions and are leading and basic for each athlete.*

For the proper organization of the training process, effective management and leadership, it is of particular importance to monitor the dynamics of physical fitness indicators of athletes at various stages and periods of training. The implementation of control as an integral link in the pedagogical management chain of the training process makes it possible to establish changes occurring in the athlete's physical fitness, which, in turn, allows determining the degree of influence of the nature of the training work on the appropriateness of the training plan and, if necessary, make adjustments to this plan.

Keywords: *specific features, individual style, stability of sports skill, control of indicators of physical fitness.*

Аңдатпа. *Ғылыми мақалада көптеген спорттық күрестің көрнекті мамандары кілемде ұтымды жарыстық әрекеттің шарттары қажетті балуанның жеке сәйкестендірілген максималды жекеленген ерекшелік манерасы жарыста енгізіледі, даярлау үдерісі жекеленген технико-тактикалық спецификасын ескеріп құрылады. Тәжірибе көрсеткендей спорттың тек бір ғана сапалық ерекшеліктері байланысқанда көп мән береді. Балуанга қажетті бір сапа басқаларды толықтырады, әр спортшының жарыста жеңіске жету мүмкіндігін анықтайтын негіз бола алады.*

Жекеленген іс әрекет стилі спорттық шеберліктің қалыптылық пен жетістікті айқындайды. Бұл мәселе спорттық педагогиканың теориясы мен тәжірибесінде аз зерттелген, әсіресе күрес қолданысында. Спорттың жарыстық әрекетін ерекшелігін зерттегенде күресуді жүргізудің ерекшелік стиліне қатыстылық бүгінгі таңда көкейкесті мәселе болып отыр.

Кілтті сөздер: *жекеленген ерекшелік, жекеленген стиль, спорттық шеберлік қалыптылығы, сапа комплексі.*

Аннотация. *В научной статье говорится о том, что многие ведущие специалисты по спортивной борьбе считают, что необходимым условием успешности соревновательной деятельности на ковре является ведение поединка в манере максимально соответствующей индивидуальным особенностям борца. Процесс подготовки должен строится индивидуализировано с учетом специфики их технико-тактического мастерства. Как показывает практика, большое значение имеет не одно какое-то качество спортсмена, а комплекс качеств в определенной взаимосвязи. Недостаток в одном качестве борцы компенсируют другими, которые предопределяют успех в соревнованиях и являются ведущими и основными для каждого спортсмена.*

Для правильной организации учебно-тренировочного процесса, эффективного управления и руководства им, особое значение имеет контроль за динамикой показателей физической подготовленности спортсменов на различных этапах и периодах подготовки. Реализация контроля, как неотъемлемого звена в цепи педагогического руководства тренировочным процессом дает возможность установить изменения, происходящие в физической подготовленности спортсмена, что, в свою очередь, позволяет определить степень влияния характера выполняемой тренировочной работы на целесообразность плана тренировки и, при необходимости, внести коррективы в этот план.

Ключевые слова: *отдельная спецификация, персонализированный стиль, формирование спортивное мастерство, комплекс качества.*

"There are no people whose genetic portraits would be identical" [1]. It is known that a live system including the person has the specifics, the qualitative definiteness from inherent only it the individual reaction

concerning not only in general an organism, but also its separate bodies, systems, fabrics, cages. Our biological identity is predetermined by antigens or proteins of fabric incompatibility, otherwise they are called "proteins of egoism". Thanks to them each person is unique. In the nature there are no people whose genetic "portraits" would be identical. Variously and the hormonal mirror of each individual plays an important role in reactions to irritants, including to muscular work and restoration of an organism after physical activity. Besides, the live organism represents an open system, the first in functioning and to regulation of which mobile balance with the environment is characteristic. In interaction with the environment the live system reacts by the scholastic principle. However, these changes are besides strictly individual.

Identity is a concept entirely carried to the specific person, but not to group or team. To ignore this principle means to follow a false way, to slow down development of sport.

The individual uniqueness of the athlete is shown in a huge variety of ways of achievement of some and those results and also in fundamental differences in results of action of the same means, methods, plans, programs, etc. of training of different athletes. Among a huge number of possible options of training of the athlete, there is only one way, optimum for it, to the highest results, which reveals extremely difficult, that only during the long-term work with athletes.

The principle of individualization in the system of sports training of high-class Masters of Sports, demands full compliance of the performed technical and tactical operations to specific features of the fighter. Many cases of application of the technical and tactical actions corresponding to specific features of the strongest fighters, for example, the numerous world champions are known, the silver prize-winner of the Olympic Games – Daulet Turlykhanov always built the fights counting upon the amazing equipment and the multiple-pass repeated attacks, which always were unexpected for the rival. The numerous world champion, the two-time champion of the Olympic Games – Aleksandr Karelin, differing in phenomenal powerful force applied technical actions taking into account use of the: power opportunities. The numerous world champions, the champion of the Olympic Games – M. Eskandarian differed in high functionality, expected the extraordinary endurance and resorted in a fight to the continuous attacks, seizing an initiative for the purpose of removal of the opponent from balance. The world champion – V. Balavadze relied on the extraordinary force of the legs and in a duel applied footboards, hooks and other receptions by legs.

The individual style of activity becomes one of the criterias of an individual qualitative originality and level of abilities. In this regard, formation of individual style becomes particularly important. It is necessary to understand as individual style not any individual manner of behavior, and the system of the ways causing the best results of activity at which the optimum manner focusing on the maximum use of strengths and qualities of this person and compensation of weak is created.

In terms of concept of terminology, a style and a manner have no essential distinctions and are even sometimes used as synonyms. So, in boxing the manner of conducting fight in essence is individual style of maintaining a duel on a ring [2]. However in wrestling, in connection with its division into several versions, including fight of free and classical style, application of the term individual "style" of conducting a fight it is inexpedient as it is used for the name of the mentioned types of fight and it can bring confusion in application of terms. Now there is a number of the works devoted to experimental justification of individualization of preparation, fighters depending on physical [3], morphological [4] and psychophysiological features [5] from individual and typological features of nervous system [6], the nature of performance by them of the repeated attacking actions, interrelations between technique of wrestling and muscular force [7], mobility in joints [8]. In the majority of the listed researches authors pay considerable attention to studying only of the separate parties of individual characteristics of skill of athletes that undoubtedly is a prerequisite for their deeper studying. Much attention in A.A. Novikov's works [9], he paid attention to a problem of individualization of preparation. Lenz [10], Tumanyan [11], and many other experts. It is important as well a genetic factor. Each person is located to this or that type of work i.e. possesses prerequisites to primary development of endurance, speed or force" It is necessary to tell that the quantity and fast and slow fibers decreases with age. Trainings at big, the near-limit and extreme tension connected with development of force and speed, which increases an ability of an athlete to involve the greatest number of fast and slow functional units in muscular contractions. According to a number of experts detailed distribution of means of a training kind of "hold down" training process as do not allow to individualize training of the athlete taking into account his features and opportunities.

The water section of tactical preparation is development of individual models of tactical actions taking into account features of concrete competitions, opportunities of the main rivals and ability to realize them depending on the fight course.

During creation of individual models of tactical actions it is necessary to be guided:

– awareness of own technical and tactical equipment, preparation merits and demerits;

– understanding of interrelation between preparing actions and fixed assets of conducting competitive fight;

– awareness of need of endurance and reasonable risk, knowledge of options of behavior at various moments of a duel, ability to do warm-up and to regulate a mental state;

– ability to counteract rivals, various on style and force;

– understanding of psychological and tactical specifics of competitive fight;

– clear idea of the purposes of preparation, participation in competitions, in a separate duel, of an opportunity and reality of achievement of a goal. The individual uniqueness of the athlete is shown in a huge variety of ways of achievement of the same results and also in fundamental differences in results of action of the same means, methods, plans, programs, etc. of training of different athletes. Among huge number of possible options of training of the athlete there is only one a way, optimum for it, to the highest results which to reveal extremely difficult, and that only during the long-term work with athletes. The principle of individualization in the system of sports preparation demands a full compliance of technical and tactical actions to specific features of the fighter.

Studying an individual style of conducting a fight will give the chance for purposeful training and sports improvement.

Individualization of training of fighters against various style will allow to improve more effectively structure of training loads at a stage of direct preparation for competitions.

Also, A.N. Vorobyov holds the similar opinion: "Not the athlete should be adapted for programs, plans, concepts of process of preparation, and on the contrary, they should be selected, proceeding from his specific features".

Attempts to classify athletes by community their personal features were made repeatedly that is connected with development of more and more evidence-based criteria of allocation of athletes in separate groups.

From the point of view of a number of researchers there is a dependence individual technical tactical skill from features of nervous system. In Salnikov B.A. work [12] is shown that for the weight-lifters differing on the typological features of nervous system important not only dynamics of distribution of capacity on intensity zones, but also degree of its variability separately on the volume and intensity is. For persons with weak nervous more optimum loading with high coefficient of a variation on volume is (within 30-50%). For persons with a strong system the loading characterizing by high coefficient of a variation on intensity (7-15%) is considered optimum. E.A. Klimov [13] showed that adaptation of the individual having these or those properties of nervous system to a certain activity is made (spontaneously or under the influence of the corresponding training) by means of the individual and peculiar receptions providing success of this process. As resistant features of behavior ways and performance of activity, developed under the influence of properties of nervous system are considered. V.A. Tolochek [14] experimentally showed pains in high reliability of performances of the athletes of extreme types of nervous system (strong – 40, weak – 50%), It, perhaps, are connected with the fact that the pronounced property of nervous system stimulates formation of adequate style which is an essential factor of effective activity.

In wrestling was established that force of nervous processes on excitement – one of the leading factors of formation of style of competitive activity which needs to be considered when forming an individual technical arsenal of the athlete. The sharp attacking manner of conducting a fight is inherent in fighters against strong nervous system. Athletes with weak nervous system avoid rigid power fight apply a game manner of a duel, average distances more often. High level of technical and tactical skill, speed of thinking, speed of switching from one reception to another is characteristic of athletes with weak nervous system. S.A. Preobrazhensky [15] allocated three types of the fighters who are most brightly shown in competitive practice ("technical", "power" and "functional"). He specified that it is more preferable than the person with the expressed specific features (morphological, physical, and mental) than "middling persons".

N.G. Ozolin [16] considers that with natural endowments and the correct system of a training very high growth of readiness in terms twice well usual" In other words can be reached if in educational and training process correctly and directionally to realize the principle of individual approach that terms of training of high-class fighters can be reduced substantially.

Yu.I. An intuition [17] divided fighters (free-style wrestling) of the top skills (ZMS), (MSMK) on the level of manifestation of physical qualities into three various types: capable to manifestation of high level of

endurance, but not having considerable high-speed and power qualities, having high high-speed and power qualities, but rather low level of endurance; "universal". It is noted by it that the level of manifestation of separate physical qualities at fighters of freestyle is closely connected with genetically caused structure of muscle fibers of all types (MV from 39 to 73%, PV from 15 to 51%, BV from 1 do38%). By the author it is shown that, the MV having high percent as a part of skeletal: muscles, are more hardy and use this quality as leading, the inexpediency of emphasis of attention in training process to development of the lagging behind physical qualities as it can lead to decrease in the leading qualities and education of "universal" mediocrity is noted.

Kirov [18] developed a number of tests for assessment of special physical training which structure corresponded to specific motive features of the athlete in competitive duels, investigated physical activity of fighters of the top skills in competitive fights taking into account a manner of maintaining a duel.

On the most expressed dominating signs three groups of athletes with various leading types of maintaining competitive duels are allocated:

– group of fighters – "two-peak" – characterized by two increases in the physical activity (PA), on one in every period of fight. The average and group density of technical actions (DTA) at these boards in zones with increased by PA on average by 1.61 conventional units, in other zones – 0.79 conventional units;

– group of fighters – "three-peak" – characterized by three increases Yes, one increase in the first and two increases in the second the fight periods. Average group PTD at these fighters in zones against the increased physical activity of PA is equal to 1.38 units, and in other zones – 0.87 conventional units.

– group of fighters – "uniform" – characterized by rather identical apportion YES throughout all time of conducting a fight. Average and group PTD at these fighters in zones against the greatest YES is equal to 1.08 conventional units, and in other zones – 1 conventional unit.

K.S. Olzoyev [19] in the work with highly skilled sport changes marks out three styles of conducting a fight: "combinational", "power", "tempo". To them it is shown that the style of conducting a fight is characterized by the steady technical and tactical actions (TTA) and special physical qualities, which are objectively corresponding to specific features of the athlete, which developed in the course of the long-term training on fight and effectively applied in the course of duels. By the author it is proved that fighters of power style carry out the smallest volumes of the general and intensive loading. Fighters of tempo style have the highest rates of physical working capacity, general and special endurance. Fighters of combinational style have average values of physical working capacity and special endurance. Use more considerable in comparison with fighters of power style, volumes the general of loading with intensity. By the researcher it is visually shown what technical and tactical actions dominate at fighters of various styles. However, it should be noted what the author's conclusions about advantage of "combinational" and "power" styles before "tempo" in connection with change of regulations of fight in our opinion is insufficiently reasonable.

The purpose of sports activity of high-class fighters – members of national teams is a victory at the main competitions of year (the championship of Asia, Europe, the World, the Olympic Games). Realization of this purpose depends on many factors, the most important of which is detailed studying of structure of SD. Today the huge problem is connected with increase in staginess of fight and consequently its popularity among other sports. The president of FILA M. Ertsegan, in due time, developed "the gold plan" in which these two aspects are widely covered. The set of factors has an impact on the solution of this problem, treat them: rules of competitions, training technique, problem of elementary education, economic factors.

V.G. Ivlev [20] revealed three types of fighters on a manner of maintaining a duel: "technical", "power", "functional". He developed model characteristics of ODES of fighters taking into account specific features, veso-growth indicators, age and reliability of competitive confrontation. The way of assessment of the maximum force and, reserve opportunities of fighters is offered. The nonconventional method of expeditious increase in force of muscles and extent of its use is defined.

V.G. Ivlev showed the percentage of fighters of finalists on individual and typological manners, from 1977 to 1991 and influence on their performance of change of rules of the competitions.

Table 1

A ratio of fighters of different standard manners among national team of the CIS at the international competitions (the European championships and the World)

Competitions	Ratio of standard manners (%)	
	National team of the CIS	finalists international competitions
Competitions 1977-1981.	Technical 41.8 Power 37.5 Functional 21.2	36,6 36,6 26,8
Competitions I98I-I987	Technical 53.3 Power 22.0 Functional 24.5	34,0 36,0 30,0
Competitions 1988-1991.	Technical 50.0 Power 25.0 Functional 25.0	41,4 35,7 22,9

From the table we see that change of rules of competitions influence percentage between athletes (finalists) of various manners. That is, rules of competitions affect structure of the repeated attacking actions, their quantity, intervals, etc. It defines need of a constant search of new ways of optimization of tactical actions. Types of combat sports represent a type of sports activity, rather difficult for the quantitative analysis, on the one hand, and with another – the International federation of wrestling, since 1975, conducts work on increase in staginess of fight.

The first steps in an intensification of competitions are a change of regulations of a duel, the formula of a duel is reduced to 5 minutes. Corrections are brought in assessment of technical actions and a form of punishment for "passive" fight – restriction of parterre fight, encouragement of high-amplitude receptions in a rack and orchestra seats, an exit for a carpet in capture, and also certain tendentiousness of refereeing in relation to our fighters demand constant forecasting of structure of competitive activity for the purpose of increase in reliability of results of a performance of our fighters on the international scene.

In works of many authors the fighters winning due to high technical and tactical preparation treat on a manner of conducting a fight athlete of combinational style. It is not absolutely right as, according to N.M. Galkovsky [21] now in competitive duels effective carrying out technical actions is made generally due to their rational coordination among themselves that is thanks to improvement of tactics of the repeated attacks of a duel. Therefore it is illegal to consider that the rational repeated attacking action is inherent only in one some group of fighters.

Many leading experts on wrestling consider that a necessary condition of success of competitive activity on a carpet is maintaining a duel in the manner which is most corresponding to specific features of the fighter, process of preparation has to is based is individualized taking into account specifics of their technical and tactical skill. As practice shows, not one some quality of the athlete, and a quality complex in a certain interrelation is of great importance, fighters compensate the Lack of one quality by others which predetermine success in competitions and are leading and the main for each athlete.

For the correct organization of educational and training process, effective management and the management of it, control of dynamics of indicators of physical fitness of athletes at various stages and the periods of preparation is of particular importance. Control realization as integral link in a chain of the pedagogical leadership in training process gives the chance to establish the changes happening in physical fitness of the athlete that, in turn, allows to define extent of influence of nature of the performed training work on expediency of the plan of a training and, if necessary, to introduce amendments in this plan [22].

Control of physical fitness of fighters consists in determination of the level of development of force (power qualities), speed (high-speed qualities), endurance, dexterity and flexibility. Distinguish three main options of testing of physical fitness:

– complex assessment of physical fitness with use of a wide range of various tests and indicators;

– assessment of the level of development of any one physical quality (for example, endurance);

– testing of level of one of private manifestations of quality (for example, power endurance).

The tests applied in practice of control of physical fitness of athletes have to meet the following requirements of the theory of tests and the theory of estimates [23]:

– the high informational content and reliability of tests has to be precisely established;

– it is necessary to develop the standardized measurement technique of results in tests and the procedure of testing;

– there has to be precisely a definite purpose of application of each test;

– it is necessary to define the system of estimates of results in tests;

– technology of performance of tasks has to be well mastered by examinees and not have a significant impact on results of testing.

At control of readiness of fighters apply two main ways of registration of power qualities:

1) without use of measuring devices;

2) with use of measuring devices – mechanical dynamometers.

Control of power qualities without use of measuring devices is very widespread in practice of training of fighters. Sometimes for this purpose it is used a direct way of control when assessment of level of power readiness is made on that largest weight which the athlete is capable to lift or keep in technically simple movement. A typical example of such direct control of power qualities is the press of a bar lying.

In cases of application of an indirect way of measurement of power qualities of fighters the simplest tests are used: pulling up on a crossbeam, throwing of stuffed balls, long jumps from the place, bandings extensions of hands in an emphasis lying, a lasagna on a rope. A lack of these tests is that absolute force, how many high-speed and power qualities or high-speed endurance is measured not so much.

Testing of physical qualities of fighters against use of measuring devices allows determining the maximum force both in static and in dynamic the modes. At the same time the indicators of force of any group of muscles registered during measurements, characterize the absolute strength, and the relation of absolute force to the body weight of the athlete, shows value of relative force. In the analysis of the recorded power indicators it is necessary to consider that the more a body weight of fighters, the higher at them indicators of absolute force and are lower than value of relative force though [24] more noted existence of some exceptions in this regularity.

It is usually accepted to distinguish elementary (time of simple reaction, time of the single movement, frequency of movements) and complex forms of high-speed qualities of fighters (time of performance of one or several throws). Control of elementary forms of speed is exercised most often in vitro by means of the chronoreflexometer allowing defining time of reaction and time of the single movement at emergence of any simplest signal. Such measurements have to be strictly standardized. For example, if a signal is the light irritant, then distance between the examinee and this signal, the signal brightness, a way of implementation of response have to be identical at all stages of testing [25].

Increase in reliability of results of testing of time of simple reaction and reaction of the choice, is carried out by increase in number of attempts of performance of a test task. For this purpose not less than 12 attempts are provided to each examinee, then the best and worst results are rejected as accidental, and from the others – the average value which is final result in the test pays off.

Testing of a complex form of manifestation of high-speed qualities is carried out by means of a usual manual electronic stop watch that puts the accuracy and objectivity of measurement into dependence on qualification of the timekeeper. A typical example of complex tests for check of special high-speed qualities of fighters is performance of several throws (usually to five or ten) the partner having equal weight or a training dummy at the maximum speed. Some decrease in reliability of results of testing on such tests is compensated by increase in informational content as all forms of high-speed qualities separately and in total are necessary for the examinee for display of good results, realized in the conditions close to competitive activity of fighters. At the same time the dependence between elementary and complex forms of manifestation of high-speed qualities – is very insignificant that does not allow using for assessment of these qualities of fighters in total any nonspecific indicators of time of simple reaction or time of the local movement. In this regard complex testing of high-speed qualities of fighters has to include measurement of time of reaction, reception performance time in general and speeds of performance of a series of actions in specific tests [26].

The endurance of the fighter is defined by his ability to reliably perform operations throughout a duel and all competition in general without decrease in their efficiency. Manifestations of types of endurance are very diverse and specific to fighters. Such fighter who is capable to support high speed until the end of a duel without increase in quantity of mistakes in technical and tactical actions is considered hardy.

Testing of endurance predetermines need of accounting of the following circumstances:

– manifestations of different types of endurance are the cornerstone various mechanisms of power supply which capacity is important characteristic of endurance;

– the overall performance of mechanisms of power supply substantially depends on technical and tactical skill of fighters, including an indicator of reliability of the equipment;

– level of manifestation of endurance depends on strong-willed qualities of the athlete that predetermines a possibility of emergence of cases when at identical power indicators the level of sports manifestations of endurance can differ considerably.

Control of endurance of fighters is made by the various tests carrying as specific (for assessment of special endurance), and nonspecific character (for assessment of the general endurance). Nonspecific tests by results of which define potential opportunities of athletes to implementation of physical activity in the conditions of the increasing exhaustion include such tasks which on structure of movements and features of functioning of systems of providing considerably differ from conditions of competitive activity. Typical examples of nonspecific tests of fighters are various modifications of the test Cooper (race against time), Harvard a test step (ascension on a step of a certain height), PWC. Such tests, structure of performance of a task and activity of systems which ensuring work in the course of testing are as close as possible to conditions of competitive activity are specific. The informational content of specific tests is significantly higher, than nonspecific, however, it is difficult to standardize the procedure of their performance that reduces reliability of specific tests a little.

In practice of fight the specific tests including the dosed series of the throws which are carried out in various intervals of time were widely adopted: 15 throws of a dummy within 1 minute of three – five – and six-minute tests of throws at a certain speed, imitating conditions of competitive activity throws of the partner or a dummy in strictly set rhythm "to the full".

Control of endurance of fighters against the help of specific and nonspecific tests has to complement each other. On the one hand, application of nonspecific tests guarantees higher precision of measurements, with another – use of specific tests considerably increases motivation of fighters, though increases a possibility of emergence of mistakes when testing. In this regard control of endurance of fighters should be exercised with application of both specific, and nonspecific tests that will provide a comprehensive and solid data.

The dexterity of the fighter as complex, physical quality extremely important in all types of wrestling includes the following abilities:

– to precisely perform coordinating difficult technical and tactical operations;

– quicker than the rival to reconstruct the activity at change of a situation of a duel;

– to quickly master new technical and tactical actions and combinations.

The dexterity is included into a concept the wide block of its various manifestations, are basic of which:

– coordination abilities;

– static balance;

– dynamic stability;

– rationality of relaxation;

– spatial accuracy of movements;

– musculoarticulate sensitivity.

In control of dexterity of fighters define two kinds of actions: first, the accuracy of performance of in advance known tasks taking into account stability of skills in the presence of various forcing-down factors is estimated and, secondly, the efficiency of performance of rather new movements in difficult and atypical situations taking into account accuracy and time of performance of a task is established. In this regard the four-modular complex of tests allowing estimating objectively specific features of manifestation of dexterity of fighters is recommended to application.

1) the first test consists in performance of five somersaults in a row for 10 with then the examinee becomes in the center of a circle with a diameter of 50 cm with in advance put circles in this circle through each 5 cm. In this circle the fighter carries out 10 jumpings up on one leg, trying to land after each jumping up in the center of a circle. The sum of deviations from the center is result in the test.

2) the second test assumes performance by the examinee standing in a starting position in the center of a circle with the head rejected back, a fast inclination forward with the subsequent turn on 360 * and straightening. Such combination of inclinations and turns is carried out the 5th time in a row for 10 pages. After that the examinee carries out 10 jumping up on one leg. Result assessment in the test is carried out as well as in the previous task the third test includes walking along conditional "corridor" 7 m long and 20 cm wide. The examinee blindly passes this "corridor" forward and back, and the result in the test is defined by the relation of the sum of deviations of the examinee from the center line of "corridor" to quantity of steps; 4) the fourth test offers test on the Vertical exercise machine the Examinee puts on a lightproof bandage, then undertakes handles of the Vertical exercise machine, in hanging bends legs in knee joints, takes out them forward at right angle to a trunk, rejects the head back and fixes this situation. Then, it is tenfold rotate on the exercise machine. At the command of "Feet", the examinee has to get up on a support, accept a steady position and as soon as possible release exercise machine handles. At the time of acceptance by the examinee of a rack on a support the stop watch which is switched off after the examinee releases exercise machine handles joins. The result fixed thus called by "indecision time" is also result in the test.

The developed technique of testing meets the following requirements: the used tests are proved from positions of physiology of physical activity; in tests specifics of a competitive fight and activities of the fighter for new rules are correctly and in full considered; the estimated indicators are objective and suitable for a research of fighters of different qualifications, age and weight categories.

Further it is necessary to standardize a testing technique on the basis of big diverse selections; to give the strict technique of execution of the test providing strict and reliable control of technical actions; to statistically prove their reliability, informational content and validity from positions of the theory of tests and mathematical statistics.

Thus, the individual style of activity defines success and stability of sports skill. This question in the theory and practice of sports pedagogies is studied insufficiently, especially in relation to fight. Features of competitive activity of athletes who can be referred to various styles of conducting a fight are insufficiently investigated. The combinational attacking actions realized by fighters of various manners of conducting a fight during a competitive duel are not studied. Deeper development of these questions will allow revealing model characteristics of technical and tactical skill.

REFERENCES:

1. Vorobyov A.N. The principle of individualization – fiction or illegitimacy // Training. Performance Rehabilitation .., 1989.- p. 138-174.
2. Velitz-Geisman JV. Trends of strategy and tactics // Yearbook. – M., 1980, – P. 225.
3. Anokhin P.K. Methodological value of cybernetic laws. // Philosophical aspects of the theory of functional systems.- M .: Science, 1978, – C, 262-291.
4. Dakhnovsky B.C., Leshchenko S.S., Zhiltsov Yu.V. Restoration of the performance of wrestlers after the maximum load // Wrestling, – Vol.1. – Moscow: Physical Culture and Sports, 1979. -P. 31-35.
5. Abolin L.M. Experience in the study of criteria for the psychological selection of wrestlers // Improving the system of training high-class fighters: Mat. All-Union Conference M., 1976. – C, I4-I6.
6. Ivankov Ch.T. Control and evaluation of technical skills of high-class athletes in martial arts. // Mathematical report. conf. VNIIFK, – M., 1979, – S. 55-57.
7. Rybalko B.M. The study of the relationship between the technique of execution of the favorite techniques of wrestling and the level of development of muscle groups involved in this motor act: Abstracts of reports. according to the results of the scientific and technical revolution for 1964 – Minsk: All-Russian State Institute of Physical Culture, 1965.- S. 92-94.
8. Kochurko S.I. Experimental study of the relationship between mobility in the joints and techniques of wrestling: author. dis ... cand.ped.nauk.-Kiev, 1974.-21 p.
9. Novikov A.A., Olenik V.G., Kargin N.N. Modeling in wrestling / Wrestling: Yearbook .- M .: Physical training and sport, 1981. – p. 62-65.
10. Lents A.N. Classical wrestling: Uchebn.posobie.- M .: Physical culture and sport, I960.- 413 p.
11. Tumanyan G.S. Body type and sport, – M. Physical culture and sport .- 1976.- 16 p.
12. Salnikov V.A. Influence of the magnitude of the intensity of the load on the growth of the results of weightlifting riders, differing in typological features of the manifestation of the properties of the nervous system: Avtoref.dis ... candidate of pedagogical science.- M. 1975.- 23 p.

13. Klimov B.A. Individual style of activity, depending on the typological properties of the nervous system to the psychological foundations of the scientific organization of labor, teaching, sports: Autor.d.dis ... Dr. Psych. Science. – L., 1968, – 34c.
14. Tolochek V.A., Dakhnovsky B.C., Aleksandrov N.I. Typological features of higher nervous activity and the structure of the technical actions of judo. // Wrestling: Yearbook . – M., 1984. – C. II-I3.
15. Preobrazhensky S.A. Wrestling is male, – Moscow: Culture and Sport, 1978, – 176 p.
16. Novikov A.A., Akopyan A.O., Yushkov O.P. Simulators and research stands in the preparation of wrestlers of the Mat. International. Science. Method. Conf. on sports wrestling . – M., 1992. – P.28-29.
17. Chuyko Yu.I. Rational planning for the preparation of wrestlers, taking into account their individual characteristics: Avtoref.dis ... PhD.Ped.Science. – M., 1984. – 22 p.
18. Kirov G.A. Methods of assessing the special physical fitness of a fighter, taking into account the peculiarities of a competitive match: Author's abstract. dis. kand.ped.nauk, – M., 1986, – 24 p.
19. Olzoyev K.S. Individualization of preparation for wrestling competitions depending on the style of the fight: Author's abstract. dis ... (candidate of pedagogical science.– M., 1983.– 25s.
20. Ivlev V.G. Typology of competitive activity of highly skilled wrestlers depending on their individual characteristics: Author. Dis. ... candidate of pedagogical science. – M., 1990, – 24 p.
21. Galkovsky N.M. The principles of technical and tactical skill in freestyle wrestling // Brotherhood of heroes. – M., 1976. – p. 31-45.
22. Omarov, B., Orazbaev, E., Baimukhanbetov, B., Abusseitov, B.., Khudiyarov, G., Anarbayev, A. // Test system. national wrestling "Kazaksha Kuresi" Man in India 97 (11), p. 453-462.
23. Sultanovich, O.B., Ergeshovich, S.E., Duisenbekovich, O.E., Balabekovna, K.B., Nagashbek, K.Z., Nurlakovich, K.A. // professionalism of competence of future instructors. Indian Journal of Science and Technology. 9 (5), 87605.
24. Rybalko B.M. Influence of the structure of training means on the level of development of special endurance of wrestlers Text. / B.M.Rybalko, N.I.Tronin, A.P. Khrenov // Theory and Practice of Physical Culture. – 1982. – №2. – C.10-11. Scientific library of dissertations and abstracts disserCat.
25. Onalbek, Z.K., Grinshkun, V.V., Omarov, B.S., Abuseytov, B.Z, Makhanbet, E.T., Kendzhaeva, B.B. // The main systems and trainers' professional competence. Life Science Journal. 10 (4), 320, p. 2397-2400.
26. Onalbek Z.K., Omarov B.S., Berkimbayev K.M., Usenbek R.R., Kendzhaeva B.B., Mukhamedzhanova M.Z. // Forming of professional competence of trainers as a factor of increasing the quality. Middle East Journal of Scientific Research 15 (9), p. 1272-1276.

Габитова В.А.,
КазНУ имени аль-Фараби
Научный руководитель: к.и.н., доцент **Мырзабекова Р.С.**

ВЛИЯНИЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС СОВРЕМЕННОСТИ ИДЕЙ Я.А. КОМЕНСКОГО

Аннотация: *В педагогике наглядность всегда считалась и считается важнейшим принципом обучения, фундаментом для осуществления всестороннего развития личности. Требование необходимости усиления наглядности в педагогическом процессе остается в силе и сегодня, несмотря на то, что насыщенность учебного процесса наглядными образами приближается к достаточности. Однако это не означает, что исчерпается проблема педагогической наглядности вообще. Наоборот, ее актуальность возрастает. Это именно тот случай, когда количественные изменения сопровождаются качественными и само достижение уровня достаточности в обеспечении учебного процесса наглядными материалами порождает принципиально новые вопросы по их использованию и обостряет давние, но ранее малозаметные дидактические проблемы в этой области. Например, психолого-педагогические проблемы, которые затрагивают существенные механизмы формирования знаний в учебном процессе.*

Ключевые слова: *Ян Амос Коменский, принцип природосообразности, дидактические принципы, система образовании.*

Abstract: *In pedagogy, visibility has always been considered and is considered to be the most important principle of learning, the Foundation for the comprehensive development of the individual. The requirement of the need to enhance visibility in the pedagogical process remains in force today, despite the fact that the saturation of the educational process visual images close to sufficiency. However, this does not mean that the problem of pedagogical visibility in General will be exhausted. On the contrary, its relevance is increasing. This is the case when quantitative changes are accompanied by qualitative and the very achievement of the level of sufficiency in providing the educational process with visual materials raises fundamentally new questions about their use and exacerbates long-standing, but previously unobtrusive didactic problems in this area. For example, psychological and pedagogical problems that affect the essential mechanisms of knowledge formation in the educational process.*

Keywords: *Jan Amos Komensky, the principle of environmental compatibility.*

Аннотация: *педагогика көрнекілігі әрдайым саналып болып есептеледі маңызды қағидаты оқу, іргетасы жүзеге асыру үшін жан-жақты жеке тұлғаны дамыту. Педагогикалық үдерісте көрнекілікті күшейту қажеттілігінің талабы оқу процесінің көрнекі бейнелермен қанығуы жеткіліктілікке жақындағанына қарамастан, бүгінгі күні де күшінде қалады. Алайда, бұл жалпы педагогикалық көрнекілік проблемасы таусылып жатқанын білдірмейді. Керісінше, оның өзектілігі артады. Бұл сандық өзгерістер сапалы және оқу процесін көрнекі материалдармен қамтамасыз етуде жеткіліктілік деңгейіне қол жеткізудің өзі оларды пайдалану бойынша түбегейлі жаңа мәселелерді туындататын және осы саладағы бұрынғы, бірақ бұрын көрінбейтін дидактикалық проблемаларды ушықтыратын жағдай. Мысалы, оқу үрдісінде білімді қалыптастырудың маңызды тетіктерін қозғайтын психологиялық-педагогикалық мәселелер.*

Түйінді сөздер: *Ян Амос Коменский, табиғатабағаттылық принципі, дидактикалық принциптер, білім беру жүйесі.*

Сфера образования всегда являлась предметом пристального внимания общества, государства, ученых. В современных условиях модернизации образовательного процесса актуальным становится цели, приоритеты, содержание, эффективность, качество образования. Признание приоритетной задачей государства в области образования молодого поколения именно воспитание, в высшей школе в том числе, а также осознание необходимости уделять внимание духовно-нравственному воспитанию как направлению, являющемуся основой всего комплексного воспитательного воздействия на личность студента, явились причиной для обращения к педагогическому наследию великого чешского мыслителя Яна Амоса Коменского, который призывал развивать «благонравие и нравы в направлении всякой благопристойности согласно со всеми нравственными устоями» [1]. А также актуальность современного осмысления идей Я.А. Коменского обусловлена возвращением педагогики в русло развития европейской педагогической традиции.

Великий чешский педагог Я.А. Коменский прославился своими передовыми идеями о преобразовании педагогической системы, которые актуальны и посей день. Введение таких дидактических новаций как всеобщее обучение, понятие школьного года, классно-урочная система, дидактические

принципы природосообразности, наглядности, последовательности, посильности и другие до сих пор служат прочной основой для образования детей и юношества. Его педагогическое наследие значительно и обширно, оно существенно повлияло на всю мировую педагогику и практику работы в школах. Даже сейчас в современной теории обучения, мы находим немало его дидактических постулатов. Среди наиболее известных его произведений назовём такие, как «Дидактика», написанная им на чешском языке общая теория обучения, которая, будучи переведённой на латынь, получила международный статус, поскольку на тот момент, именно латинский язык, являлся общим языком учёных. В латинском варианте книга стала называться «Великой дидактикой».

Кроме этого им было написано первое в мире руководство по семейному воспитанию «Материнская школа». В качестве основной идеи здесь выступает мысль, что образование начинается не в школе, а в семье.

Значительную часть своей жизни он посвятил рассмотрению проблем воспитания, изложив основные положения своей педагогической концепции в обобщенном виде в труде, названном им «Всеобщий совет об исправлении дел человеческих».

Многое из того, что он ввёл в процесс обучения, используется и сейчас. Возьмём, к примеру, классно-урочную систему. Я.А. Коменский, исходя из тогдашнего понимания естественной природы человека, предложил утвердить в педагогике деление жизни подрастающего поколения на четыре возрастных периода, каждый из которых составляет шесть лет. Классно-урочная система себя не исчерпала до сегодняшнего дня.

Если до её введения ученики обучались чаще всего индивидуально, даже в классах, то Коменский, следуя опыту средневековых университетов и ряда школ эпохи Реформации и Контрреформации, собрал детей в классы для совместных занятий одним и тем же предметом, в определённый промежуток времени, именуемый уроком. Он ввёл не только коллективность обучения одному содержанию, он постулировал его целостность и педалировал систему общего образования для мальчиков и девочек.

Ему принадлежит введение понятия школьного года и связанного с ним понятия программы. Сам процесс учёбы делится на периоды, содержание которых зависит от возраста учеников, т.е. обращается внимание на доступность и восприятие материала. Коменский, исходя из того, что утром восприятие лучше, предложил все занятия начинать в одно и то же время в первой половине дня. Так появилось расписание, где время было строго распределено. Для наглядности материала основные идеи Я.А. Коменского указаны в ниже изложенной таблице 1.

Таблица 1

Основные идеи Я.А.Коменского

Основные труды	Дидактические идеи	Задачи воспитания	Принципы воспитания (принцип природосообразности)	Возрастная периодизация
«Великая дидактика»; «Пансофийская школа»; «Открытая дверь к языкам»; «Мир чувственных вещей в картинках»;	Принцип наглядности; Прочность усвоения; Сознательность учения; Систематичность обучения; Последовательность обучения; Посильность обучения; Разработка классно-урочной системы обучения Развитие познавательных способностей учащихся; Отказ от насилия принуждения, телесных наказаний в школе	Умственное –познание себя и окружающего; Нравственное –управление собой; Религиозное –стремление к богу	Автопсия (самостоятельное наблюдение); Автопраксия (практическое осуществление); Автохресия (применение полученных ЗУН в новых обстоятельствах); Автолексия (самостоятельное изложение результатов своей деятельности)	Материнская школа (от рождения до 6 лет); Школа родного языка (от 6 до 12 лет); Латинская школа / гимназия (от 12 до 18 лет); Академия или университет (от 18 до 24 лет)

Наиболее актуальной проблемой современности является возрождение духовных потребностей человека и общечеловеческих морально-этических традиций и устоев. Сегодня перед обществом ставится задача возрождения духовной составляющей жизнедеятельности человека. Этот призыв содержится в словах Президента РК Н.А.Назарбаева: «Мы должны построить общество, где ценятся честь, достоинство и репутация каждого, где присутствует высокая мораль, этические стандарты и духовные ценности. Всё это возможно только через постижение таких общечеловеческих ценностей, как любовь, добро, истина, красота, нравственность, духовность» [2]. Поэтому вопросы интеллектуального, эстетического, физического и нравственно-духовного воспитания приобретают особую актуальность. Именно нравственность должна выступать показателем общей культуры личности, ее достоинств, приверженности общечеловеческим ценностям.

Таким образом, одной из приоритетных задач образования и высшего профессионального образования, в том числе в современном обществе является воспитание личности, «обладающей высокой нравственностью» и «высокими нравственными принципами».

Если внимательно проанализировать идеи Коменского, изложенные в «Великой дидактике», можно увидеть, что автор, находясь на вершине своих творческих изысканий в области педагогики, системно, последовательно и всесторонне представляет многомерное явление именно воспитания, которое должно готовить юношество к будущему своему саморазвитию и самосовершенствованию.

Теория воспитания Я.А. Коменского представляет собой систему, основанную на гуманистических идеях всеобщего общечеловеческого воспитания, цель которой – воспитание целостной всесторонней личности. Я.А. Коменский в своей воспитательной системе провозглашает идею целостного развития личности, объединяя разум, волю и совесть, «так как они составляют единую душу, так не следует разрывать и три украшения души: образование, добродетель и благочестие» [3].

Необходимость воспитания подрастающего поколения наряду с обучением Коменский сформулировал в следующих строках «Великой Дидактики»: «Рожденным людьми, безусловно, необходимо воспитание для того, чтобы они были людьми, а не дикими животными, не бессмысленными зверями, не неподвижными чурбанами» [3].

Другими словами, в образованности человека, по мнению Коменского, сосредоточиваются обученность и воспитанность в их неразрывном единстве, что актуально для педагогики и сегодня. Воспитание в целостном образовательном процессе в высшей школе играет не менее важную роль, чем обучение для достижения главного результата – образованности личности [4].

Теория воспитания Я.А. Коменского (в своем единстве с обучением) четко представлена в качестве целостной законченной педагогической системы – «Пампедии», то есть универсальное воспитание всего человеческого рода, охватывающая всю жизнь человека, от рождения до смерти, подчеркивая тем самым непрерывность процесса воспитания, что является особенно ценным при воспитании нравственности. Итак, речь идет о том, чтобы обучались все, всему, все-сторонне». Особое значение в системе целостного образования человека Я.А. Коменский придавал воспитанию нравственности. Это отразилось на современном содержании образования, которая подразумевает, что духовно-нравственное образование призвано дать молодому поколению не только систему знаний, но и духовно-нравственные идеалы и ценности, а самое главное – сформировать способность противостоять злу и творить свою жизнь по законам добра. В качестве примера реализации этой идеи в одном из ведущих вузов нашей страны КазНУ имени аль-Фараби компонентом воспитательной концепции является нравственное и духовное воспитание студентов. Требованием к содержанию изучаемых предметов в университете относится формирование мировоззренческих позиций, нравственных идеалов, гуманистических ценностей, общечеловеческие нормы гуманистической морали. В университете на данный момент уделяется особое внимание ряду актуальных вопросов касающиеся интеграции науки и образования, совершенствования духовно-нравственной и интеллектуальной культуры современного общества, реализации задач Стратегии «Казахстан-2050» по построению общества, объединенного национальной идеей «Мәңгілік ел».

Создатель «Великой дидактики» заложил основы новый теории обучения и новых организационных форм обучения – в этом его величайшая заслуга [5]. «Великая дидактика» издана на многих языках мира, и по сей день является одним из главных руководств в педагогической науке. «Великая дидактика» одновременно является и философским сочинением, ибо педагогика Коменского своими корнями уходит в философию [6].

Методология Я.А. Коменского опирается, как на простой опыт, так и на исследование самих основ педагогики. Изучение основополагающих педагогических идей Коменского продолжается до сегодняшнего дня. В дидактическом учении Коменского одно из важных мест занимает вопрос об общих принципах обучения, которые обычно называют дидактическими принципами. Принципы обучения подразумевает те положения общеметодического характера, на которые опирается обучение и учение вообще. В педагогической литературе различают дидактические (общие) принципы обучения и методические (частные) принципы обучения.

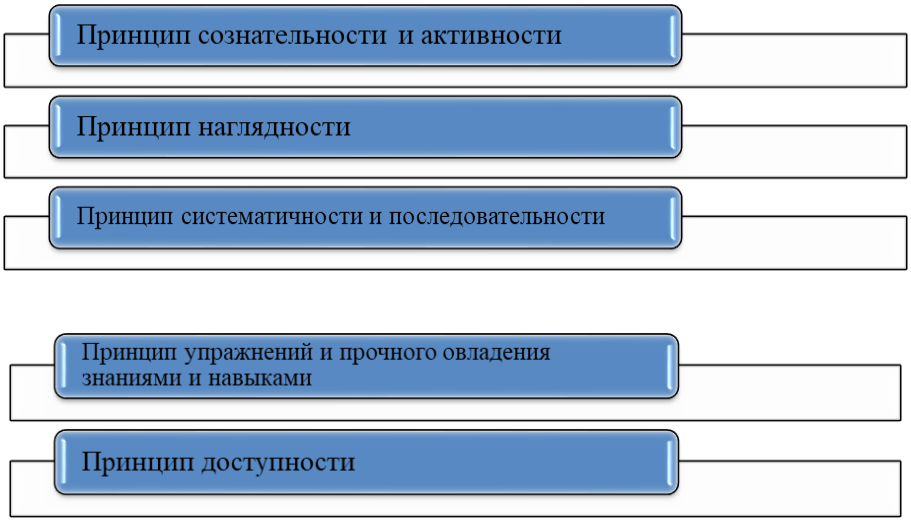

Схема 1 – дидактические принципы (по Я.А. Коменскому)

Коменский впервые в истории дидактики не только указал на необходимость руководствоваться принципами в обучении, но раскрыл сущность этих принципов. Так, принцип сознательности и активности предполагает такой характер обучения, когда учащиеся не пассивно, путем зубрежки и механических упражнений, а осознанно, глубоко и основательно усваивают знания и навыки. Там, где отсутствует сознательность, обучение ведется догматически и в знании господствует формализм.

Принцип наглядности обучения предполагает, прежде всего, усвоение учащимися знаний путем непосредственных наблюдений над предметами и явлениями, путем их чувственного восприятия. Наглядность Коменский считает золотым правилом обучения.

Последовательное изучение основ наук и систематичность знаний Коменский считает обязательным принципом обучения. Этот принцип требует овладения учащимися систематизированным знанием в определенной логической и методической последовательности.

Следующий принцип упражнений и прочного овладения знания и навыками. Показателем полноценности знаний и навыков являются систематически проводимые упражнения и повторения. Коменский в понятия упражнения и повторения вложил новое содержание, он поставил перед ними новую задачу – глубокое усвоение знаний, основанное на сознательности и активности учащихся. По его мнению, упражнение должно служить не механическому запоминанию слов, а пониманию предметов и явлений, их сознательному усвоению использованию в практической деятельности.

И принцип доступности предполагает, что обучение соответствовало индивидуальным особенностям учащихся и уже накопленным знаниям. При этом обучение не должно быть легким, но его трудность должна быть оптимальной и учитывать интересы и жизненный опыт учеников. Я. А. Коменский настаивал на том, чтобы обучение шло от простого к сложному, от известного к неизвестному, от того, что близко, к тому, что далеко.

Мы видим, что все, перечисленные выше дидактические принципы Яна Амоса Коменского имеют место в современной педагогической практике. Я.А. Каменский не только качественный педагог своего времени, который заботился о совершенствовании школьного образования. Это педагог-философ, который смог увидеть в процессе воспитания подрастающих поколений предпосылку дальнейшего прогресса человечества.

Уровень значимости Я.А. Коменского очень высок, его работы актуальны. Особенно важно, что, не смотря на временную и историческую смену реалий, педагогические принципы Коменского гармонично вписываются, они постепенно совершенствуются и приспосабливаются к требованиям времени.

Применение педагогических идей Я.А. Коменского в инновационном обучении предполагает использование личностного подхода, творческого начала в человеке, синтеза двух культур (технической и гуманитарной). Также представляется необходимость особо подчеркнуть актуальной проблемой в стратегии цивилизационного развития является формирование личности, способной реализовать идеи выживания человечества. Для этого необходимы кардинальные изменения в духовной сфере и механизмах цивилизационного развития.

Как педагог и общественный деятель, Я.А. Коменский хорошо понимал, что по мере того, как гуманистические идеи все более проникали в общественную жизнь, они становились неотъемлемой чертой в сфере образования и воспитания. Великий педагог выступал сторонником обновления содержания вузовского образования на основе новейших научных знаний о природе, обществе, познании. Вместе с изменением содержания образования Я.А. Коменский высказывался за поиск новых форм и методов подготовки студентов. Через внедрение новых методов и методик обучения происходит реальное реформирование процесса обучения и образования в целом, которое может реализовать преподаватель на каждом конкретном занятии. Мы считаем, что методы обучения могут задавать темп развития дидактической системы, то есть обучение будет прогрессировать настолько быстро, насколько быстро позволяют ему двигаться вперед применяемые методы.

В общем, рассматривая процесс развития педагогической мысли, можно сделать достаточно обоснованный вывод, что Я.А. Коменский является не просто педагогом, заботившимся о совершенствовании образования. Он был и остается пока единственным педагогом-философом, увидевшим в воспитании подрастающих поколений предпосылку дальнейшего прогресса человечества. Традиционное сведение его заслуг к формулированию узко педагогических принципов и правил обучения не только принижает его значение в истории развития философско-педагогических идей как мыслителя, размышлявшего о судьбах человечества, но и принижает роль воспитания и науки о нем в жизни современного общества, значение истории педагогики в системе подготовки будущих учителей, преподавателей.

Таким образом рассмотрение педагогических идей о воспитании нравственности молодого поколения, идей и трудов в педагогическом пространстве и влияние на современную образовательную систему Я.А. Коменского совершенно оправданно и продуктивно с точки зрения обращения к исторической памяти общества, с одной стороны, и практики использования опыта человеческой деятельности в области образования и воспитания – с другой. Идеи, опыт и авторитет известного в педагогическом мире Я.А. Коменского являются важнейшими и действительно актуальными в контексте данной проблематики до сих пор, и не могут остаться невостребованными педагогическими работниками.

В заключение стоит отметить, что именно идеи Яна Амоса Коменского,

на наш взгляд, играют важнейшую роль в современной образовательной системе в целом. Описанные выше детерминанты всецело отражают громадный вклад учёного в теорию и практику педагогической мысли, которая и до сих пор является актуальнейшим направлением теоретико-практической деятельности. На наш взгляд, идеи выдающейся личности в лице Я.А. Коменского всецело отражают социообразовательный вес и значимость в организации обучения современных обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Овинова Л.Н.,. Шрайбер Е.Г. Актуальность идей Я А. Коменского о воспитании нравственности для современной педагогики. Вестник ЮУрГУ. Серия «Образование. Педагогические науки». 9 2015. Т. 7, № 3. С. 8–15.
2. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: Модернизация общественное сознания. //Казахстанская правда.-2017.-№71 (13 апреля).
3. Коменский, Я.А. Великая Дидактика / Я.А. Коменский. – http://jorigami.ru/ PP_corner/Classics/Komensky/Komensky_Yan_Amos_Velikaya_didakt_izbr.htm
4. Сериков, Г.Н. Образование и развитие человека / Г.Н. Сериков. – М.: Мнемозина, 2002. – 416 с.
5. Г.Н.Джибладзе. философия Комеского. Изд. М. Педагогика. 1982 г., стр.10.
6. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Изд. 2. М., Госполитиздат, изд. с 1955 г., т. 7, стр. 360.

Медеубаева К.Т.,
п.ғ.к., қауымд. проф.м.а.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
medeubaeva_kt@mail.ru

Еркеқұл Ж.,
2-курс магистранты
«Педагогикалық өлшемдер» мамандығы
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Резюме: *В статье рассмотрены различные аспекты и педагогические условия формирования и развития функциональной грамотности учащихся на основе обновленной образовательной программы. А также рассказывается актуальность роль и значение функциональной грамотности в формировании познавательной компетентности учащихся.*

Ключевые слова: *парадигма «жизненного воспитания», функциональная грамотность, компетентность, критическое мышление, когнитивная основа, образовательное пространство.*

Түйін. *Мақалада студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен дамытудың әртүрлі аспектілері және педагогикалық шарттары талқыланып, жаңартылған білім беру бағдарламасына негізделген. Сонымен қатар, ол студенттердің танымдық құзыреттілігін қалыптастырудағы функционалдық сауаттылықтың рөлі мен маңыздылығының маңыздылығын сипаттайды.*

Кілт сөздер: *«Өмірлік білім» парадигмасы, функционалдық сауаттылық, құзыреттілік, сын тұрғысынан ойлау, танымдық негіз, білім беру кеңістігі.*

Abstract: *The article deals with various aspects and pedagogical conditions of formation and development of functional literacy of students on the basis of the updated educational program. It also describes the relevance of the role and importance of functional literacy in the formation of cognitive competence of students.*

Keywords: *Paradigm of "Life Education", functional literacy, competence, critical thinking, cognitive basis, educational space.*

Кіріспе. Қоғамда «өмірлік білім» парадигмасына көшу біртіндеп жүзеге асырылып келеді. Білім беруді жаңғыртудағы мемлекеттің негізгі білім беру саясаты дайын өнімді алуға емес, құзыреттілік тәсіл негізінде алған білімді қабілеттерін және білім, білік дағдыларын дамытуға бағытталған. Қазіргі қоғамға әлемде болып жатқан өзгерістерге тез бейімделе білетін адамдар қажет. Қазіргі кездегі объективтілік тарихи заңдылық пен уақыт талабына сай адамның білім деңгейіне қойылатын талаптарды арттыру болып табылады. Жаңа жағдайларда оқыту процесі «өмірлік білім» тұжырымдамасын іске асыруға ықпал ететін құзыреттілікті дамытуға бағытталуы тиіс. Құзыреттілікті дамытудың алғышарты – функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейінің болуы.

XX ғасырдың ортасынан бастап функционалдық сауаттылық мәселесіне халықаралық ұйымдар назар аудара бастады, 1990 жылды ЮНЕСКО Халықаралық сауаттылық жылы деп жариялады, БҰҰ 2003-2012 жылдарды осы ұғымды кең түсіндіруде сауаттылықтың он жылдығы деп жариялады. Функционалдық сауаттылықтың шартты деңгейі: «Қазіргі азамат білуі және істей алуы тиіс...» деп тұжырымдалады және әрбір ел үшін мәдени және өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып анықталады. Адамның функционалдық сауаттылық компоненттерін игеруінің хронологиялық аймағының кеңеюі салдарынан функционалдық сауаттылық шегі тұрақты түрде үлғаю үрдісінде болады. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру олардың құзыреттілігін одан әрі дамытудың негізі болып табылады. Жаңартылған білім беру мазмұнының өзектілігі функционалдық сауаттылық деңгейін көтеру қажеттілігін сезінетін оқушыларды дайындаудың объективті қажеттілігімен яғни ақпаратты пайдалану, жалпылама мақсаттар мен міндеттерді өз бетінше шешу және қалыптасқан жүйеге тез бейімделуге қарым-қатынастар негізінде анықталады.

Негізгі бөлім. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» мен «Интеллектуалды ұлт-2020» бағдарламасы орта білім беру

мазмұнына функционалдық сауаттылықты енгізудің басым бағыттарын айқындап берді. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында»: «Құзыреттілік тәсіліне және оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға негізделген 12 жылдық білім берудің жаңа стандартын әзірлеу және енгізу жоспарлануда», – деп атап көрсете келе, типтік оқу жоспарлары мен бағдарламалардың функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталуына, оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін негізгі орта және жалпы орта білім берудің құзыреттілік тәсілі негізінде оқу бағдарламаларын әзірлеуге баса назар аударылған [1].

«Болашақ» бағдарламасының стипендиаттарымен болған кездесуде (Астана қаласы, 2008 жылғы 30 қаңтар) Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өз сөзінде қазақстандықтарды жаңа формацияда тәрбиелеуге және Қазақстанды адам капиталы бәсекеге қабілетті елге айналдыруға ықпал ететін интеллектуалды ұлтты дамытудың маңызды аспектілерін атап өтті. Әсіресе, білім беру жүйесін инновациялық дамыту қажеттілігіне ерекше тоқталды: «Жаңартылған білімнің легіне ілесіп отыру үшін қазіргі заман қызметкерлері жүйелі және сын тұрғысынан ойлауды меңгеруі тиіс және үнемі өз білімін жетілдіріп отыруы керек. Бұдан басқа, біздің жастарымыз тек білімді алып қана қоймай, жаңа білім беру жүйелерін құруға да күш салысулары керек. Бүгінгі таңда ең маңызды сапа креативті ойлау, білімді қайта өңдей білу, жаңа шешімдер, технологиялар мен инновациялардың пайда болуы болып табылады. Бұл үшін жаңа әдістер, оқытудың жаңа формалары, жаңа мамандар қажет» [2].

Елбасының «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» [3]. Жолдауындағы маңызды тапсырмасы бес жылға арналған Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі Ұлттық іс-қимыл жоспарын әзірлеу болып табылады. Осыған байланысты Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспары әзірленді, аталған жоспар шеңберінде функционалдық сауаттылық бойынша шетелдердің адыңғы қатарлы тәжірибелерін зерделеу және Қазақстан Республикасының орта білім беру мазмұнының ерекшеліктерін ескере отырып, функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың жолдарын әзірлеу міндеттері қойылды. Аталған міндет Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіруі процесінде де маңызды болып табылады. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарында: «Еліміз үшін маңызды болып табылатын аталған стратегиялық міндетті шешу жағдайында тұлғаның ең басты функциялық сапалары белсенділік, шығармашыл тұрғыда ойлауға және шешім қабылдай алуға, кәсіби жолын таңдай алуға қабілеттілік, өмір бойы білім алуға дайын тұруы болып табылады. Бұл функционалдық дағдылар мектеп қабырғасында қалыптасады», көрсетілген [4].

Қазіргі ұғым бойынша функционалдық сауаттылықты білімнің (бірінші кезекте, жалпы) көп жоспарлы адам әрекетімен байланысын біріктіретін жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделу әрекеті ретінде түсінуге болады. Функционалдық сауаттылықтың ерекшелігі – жылдам өзгеріп отыратын қоғамда барлығы үшін қажетті қолданбалы білімдер негізінде әртүрлі қызмет салаларында өмірлік мәселелерді шеше алуымен сипатталуы.

Ғылыми-әдістемелік зерттеулерде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесі отандық және алыс-жақын шетел ғалымдарының еңбектерінде атап айтқанда, Ж.Ж. Ордабаеваның, А.К. Рауандинаның, С.А. Тангянның, С.Г. Вершловскийдің, М.Д. Матюшкинаның, Б.С. Гершунскийдің, В.В. Мацкевичтің, С.А. Крупниктің, А.В. Хуторскийдің, Н.Н. Сметанниковаңың және т.б. әртүрлі аспектілерде қарастырылған.

Мектептегі білім беру жағдайындағы функционалдық сауаттылық соңғы жылдарда зерттеулер объектісіне айналды. Мысалы, Н.Н. Сметанникова [5] функционалдық сауаттылықты оқуға үйретудің стратегиялық тәсілдері шеңберінде зерттеді. Е.П. Лебедева [6] функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселелерін зерделей келе, мектептің кіші буын оқушыларын оқыту үдерісіндегі тиісті мазмұнды енгізудің перспективасын ашты. С.Г. Вершловский, М.Д. Матюшкин соцологиялық зерттеулерді жүргізудің негізінде қазіргі заманғы мектепті бітірушілердің функционалдық сауаттылық деңгейін талдайды. Дегенмен, жекелеген пәндерді оқыту кезінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесі бойынша нәтижелері мектептегі білім берудің мазмұнына әлі жаппай енгізілмеген барыжоғы бірнеше ғана еңбектер бар. Оларды атап өтсек, қазақстандық зерттеушілер Ж.Ж. Ордабаева [7], А.Ж. Мұрзалинова [8], А.К. Рауадина [9] оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесін қазақ тілінде оқытатын мектептерде физиканы, орыс тілін оқыту, орыс тілінде оқытатын

мектептерде қазақ тілін оқыту барысында қарастырады, ресейлік әдіскерлер Г.Д. Клок, В.И. Анурова функционалдық сауаттылықты қалыптастыру жолдарын химия және шет тілі сабақтарында көрсетеді. Мұндай мектеп жағдайында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мәселесіне қатысты аз көлемдегі жұмыстар оқушылардың функционалдық сауаттылығын жүйелі түрде қалыптастырудың өзекті мәселелерін шеше алмайды.

П.Терешкович пен С. Крупниктің «Новый порог функциональной грамотности вызов 21 века» еңбегінде функционалдық сауаттылықты қоғамның негізгі даму тенденцияларымен байланыстырады. Біріншіден, бұл өндірістік және гуманитарлық қызмет аясын ерекше технологияландыру. Гуманитарлық саладағы технологияландыру (қызмет жүйелерінің элементтерін ұйымдастыру және реттеу) интеллектуалдық және ақпараттық шиеленістердің белгіленген өрісін жасайды. Сондықтан адамның білік қызметтері жүйесінде жұмыс істеуге қажетті біліктің ең төменгі деңгейі айтарлықтай артады. Бұл өз кезегінде, ақпараттар мен ақпараттық техникаларды шығару, қолдану, қызметтің жалпыланған мақсаттары мен міндеттерін өз бетінше белгілей білу және қарым-қатынастардың қалыптасқан жүйеге жылдам бейімделуі. Екіншіден, геометриялық прогрессияда еселеніп отыратын ақпараттар ағыны. Осыған сәйкес, кез келген ақпарат мәдениетті ақпарат бола алмайтынын және оқу үдерісінде міндетті түрде меңгерілуі тиіс нормаға жатқызылуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Ақпараттардың адамның өз қызметі үдерісінде алдына қойған міндеттеріне сәйкес түрлену қасиеттері болады. Үшіншіден, қызметтің шамадан тыс кәсібилілігі (кең ауқымда). Кеңес заманында қол жеткізген білімнің молдығы осы күнге дейін белгісіздік пен тұрақтылықтың жоқтығы, сондай-ақ, өмірлік белсенділіктің құлдырауы, жекелеген кәсіптік салалардың, негізінен өндірістік-техникалық салалардың жұмыс істеу деңгейінің тұрақты режиміне қатысты жеткілікті дәрежеде қолдау көрсету жағдайында мүмкіндік беріп отыр. Төртіншіден, өркениетті дамудың жаһандық мақсаттарының белгісіздігі (Хайек Поппер). Осының барлығы сауаттылық деңгейіне қойылатын белгіленген талаптарды және адамның қызметтер жүйесіндегі өндірістік және қоғамдық қарым-қатынастарға қатысты білімдерін де қалыптастырады. Функционалдық сауаттылық деңгейі елдегі нақты сол немесе өзге де технологиялардың даму деңгейімен бағаланады. Қазіргі таңда өркениетті дамытудың әлемдік үрдістерін есепке ала отырып, ең төменгі қажетті сауаттылық деңгейі: компьютерді пайдалана білуден, қызмет саласы үшін қажетт ақпараттар алудан және оны пысықтаудан, екі немесе одан да көп шет тілдерін меңгеруден (тілдік, бідімдік сауаттылыққ), көлікті басқаруды білуден, құқықтық және қаржылық қарым-қатынастарда білімді көрсетуден тұрады. Осыған сәйкес, зерттеушілер мынадай ұғымдарды айыру қажеттіліктерін атап көрсетеді: қарапайым сауаттылық (оқи, жаза, санай білу және т.б.); функционалдық сауаттылық (сауаттылық барлығы үшін немесе құқықтық және жалпы кәсіби сауаттылық қарым-қатынастарындағы білім); кәсіби сауаттылық (нақты сол немесе өзге де кәсіптік топтардың сауаттылығы); экологиялық сауаттылық (орта сипаттамаларын білу); жағдаяттың саяси және экономикалық-азаматтық сауаттылығын бағалау және әрекетке тиісті шешімдер қабылдау қабілеті.

«Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарында» қазақстандық мектептік білім беруде оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру шеңберінде негізгі құзыреттіліктер анықталған.

Тұлғалық құзыреттілік өзін-өзі тану қабілеттерінде, заманға сай адамның тұлғалық сапаларын қажетті дамытуда; қоғамдағы өз рөлін жете түсінуде; қалыптасқан жағдайларда дұрыс шешімдер қабылдай білулерінде; өздігінен білім алуға, өзін-өзі іске асыруда және өздігінен дамуға деген талпынысында көрініс табады.

Азаматтық құзыреттілік белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыруда, жоғары елжандылық сезімдерде; Отанға қызмет етуге деген дайындықта және оны қорғау мүдделерінде; жүргізіліп жатқан әлеуметтік оқиғаларға баға бере білуде, мемлекеттің мүдделерін есепке ала отырып, әртүрлі өмірлік жағдаяттарда шешім қабылдай білуде, қазақ халқы мен Қазақстан аумағында тұрып жатқан ұлыстардың тарихына, мәдениетіне және өзге де құндылықтарына деген сыйластықта көрінеді.

Басқарушылық құзыреттілік әртүрлі өмірлік жағдаяттарда шешім қабылдай білуді, практикалық қызметте білімді пайдалануды, алынған ақпаратты шығармашылық қайта жөндеуді білдіреді.

Ақпараттық құзыреттілік ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау, өңдеу, жіктеу, синтез жасау, қайта жөндеу, сақтау және бере білуінде, сондай-ақ оны оқу үдерісінде пайдалануда көрінеді.

Технологиялық құзыреттілік оқу және ғылыми-зерттеу қызметтерінің шеңберінде зерттеулерді жобалауда заманауи ақпараттық-қатысымдық технологияларды қолдана білуін білдіреді.

Функционалдық сауаттылық ұғымы. 1957 жылы ЮНЕСКО-ға енгізілген «сауаттылық» термині бастапқыда әлеуметтік контексте қолданылатын оқу мен жазуды қоса алғандағы біліктер жиынтығы

ретінде анықталған болатын. Басқа сөзбен айтқанда, сауаттылық – оқу мен жазудың дағдыларын меңгерудің анықталған деңгейі, яғни баспа сөздерімен жұмыс істеу қабілеті (неғұрлым заманауи мағынада – бұл оқу, жазу, есептеу дағдылары және құжаттармен жұмыс).

«Сауаттылықтың төменгі деңгейі» және «функционалдық сауаттылық» ұғымдары қатар енгізілген болатын. Біріншісі қарапайым хабарламаларды оқу және жазу қабілеттерін, ал екіншісі социуммен өзара әрекет ету жағдайында оқу мен жазу дағдыларын қолдану қабілеттерін сипаттайды (банкте шотты ресімдеу, сатып алынған музыкалық орталыққа қоса берілген нұсқаулықты оқу, сотқа талап-арыз жазуь және т.б.), яғни бұл индивидтің әлеуметтік қоршаған ортада толыққанды әрекетін ете алатындай сауаттылық деңгейі.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, функционалдық сауаттылықтың келесідей ерекше белгілерін атап өтуге болады:

1) түрмыстық мәселелерді шешуге бағытталған;

2) өзін нақты әлеуметтік жағдайларда қалады деп есептейтін жеке тұлғаның жағдайлық сипаттамасы болып табылады;

3) стандартты, стереотипті мәселелерді шешумен байланысы;

4) бұл әрқашанда оқу мен жазу дағдыларының кейбір қарапайым деңгейі;

5) ең алдымен ересек түрғындарды бағалау ретінде қолданылады;

6) ең маңыздысы, сауатсыздықты жылдам жою тәсілдерін іздестіру контексіндегі мақсаттардың болуы.

Қазіргі қоғам өмірінің өзіндік ерекшелігі – қоршаған ортаның тез өсіп келе жатқан өзгергіштігі. Адамзат тарихында алғаш рет заттар, идеялар, технологиялар адамдарға қарағанда жылдам ауысуда. Мұндай қоғамдық өзгерістер ағымындағы қазіргі заманғы білім беру жүйесінің басты мақсаты – білім беру жүйесін дамыту, сонымен қатар білім беру жүйесін жаңғырту, жаңа өмір мен кәсіби қызметтің жаңа жағдайларына уақытылы дайындау, оларды осы ортада өз бетінше әрекет етуге, оның мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға және жағымсыз әсерлерден қорғауға үйрету. Көптеген елдерде білім беру жағдайының ерекшеліктеріне халықтың қолда бар білім деңгейі функционалдық сауаттылықты қамтамасыз етпейтінін көрсетеді. 1987 жылы Канадада жүргізілген зерттеудің қорытындыларына сәйкес 18 жастан және одан жоғары функционалдық сауатсыз 3 миллионға жуық канадалықтар халықтың 29,5%-ын құрайды. Функционалды сауатсыздардың арасында 50%-ы тоғыз сыныпты, үштен бірі толық орта мектепті бітірген, ал 8%-ында университет дипломы бар. Үқсас нәтижелер басқа елдерден де алынған. 1999 жылы Үлыбританияда Клаус Мозер тобы жүргізген зерттеу 7 миллион (олардың 5-тен 1-і ересектер) функционалдық сауатсыз британдықтарды анықтады. Функционалды сауатсыздық қатарына сондай-ақ, 3 миллионға жуық немістер кіреді. Мамандардың бағалауы бойынша, Батыс Еуропа елдерінің белсенді халқының 10%-ға жуығы функционалды сауатсыз. АҚШ-та бұл санатқа ондаған миллион адам жатады.

Көп жағдайда функционалдық сауаттылық проблемасы ғылыми және мағыналық мәселе ретінде емес, В.В. Мацкевич пен С.А. Крупник атап көрсеткендей, іс-әрекет мәселесі ретінде, сауатсыздықты жедел жою тәсілдерін іздеу мәселесі ретінде қарастырылады. Функционалдық сауаттылық – бұл қатып қалған мәдениетті дамып келе жатқан мәдениетке шақыру білімі. Функционалдық сауаттылық деңгейі қоғамда қабылданған нормалар, ережелер, нұсқаулықтар бойынша әрекет ету біліктілігінің қалыптасуын көрсетеді, яғни еңбек, әлеуметтік-саяси, мәдени-бос уақыт, отбасылық-түрмыстық, білім беру қызметінің субъектісі ретінде адамның әлеуметтік функцияларын іске асыруға байланысты стандартты өмірлік міндеттерді шешу қабілеттілігімен сипатталады. Функционалдық сауаттылық – қалыптасқан ережелер мен нормалар негізінде функционалдық проблемаларды шешу қабілеті. Функционалдық сауаттылықтың әрбір элементі күрделі, көп қырлы білім болып табылады. Оның құрамына мыналар кіреді:

танымдық негіз – белгілі бір ережелерді, нормалар мен нұсқаулықтарды түсіну мен орындауды қамтамасыз ететін пәндік, пәнаралық, интегративті білімнің, іскерліктер мен дағдылардың органикалық бірлігі;

білім беру кеңістігі білім алушылар игеретін функционалдық проблемалардың мәні және оларды шешу тәсілдері туралы ақпарат көздерінің жиынтығын білдіреді; іс-әрекет барысында белсенді сұранысқа ие болатын функционалдық мәселелерді шешу әдістері.

О.Е.Лебедев функционалдық сауаттылық құрылымындағы жүйе құраушы өзекше ол білім алушының өзі үшін шешетін мәселенің маңыздылығын сезінуі екенін атап өтеді. Егер бұл жүйе құраушы

өзек болмаса және оқушы шешу үшін ұсынылған проблеманың жеке маңыздылығын түсінбесе, тіпті танымдық негізді, білім беру кеңістігін және проблемаларды шешу әдістерін пайдалануға қарамастан, зерттеушілер В.Г.Онушкин мен Е.И.Огарев «білімді адамның сауатсыздығы» деп атаған фрагменттік сауаттылықтың пайда болу қаупі зор.

«Функционалдық сауаттылық» ұғымына әртүрлі көзқарастарды қарастыра келе, ең маңыздысын кесте түріндегі түсіндірмелер арқылы бердік.

«Функционалдық сауаттылық» ұғымының мазмұндық мәселесі бойынша ғалымдардың ұстанымдары.

Авторлар	«Функционалдық сауаттылық» ұғымының мазмұны
1	2
1978 жылы ЮНЕСКО ұсынған анықтама	Қызметтің барлық түрлеріне қатыса алатын адам функционалдық сауатты болып саналады, сауаттылық оның тобының тиімді жұмыс істеуі үшін қажет және ол сондай-ақ өзінің дамуы үшін және қоғамды дамыту үшін оқуды, жазуды және санауды пайдалануды жалғастыруға мүмкіндік береді.
С.А. Тангян	Функционалдық сауаттылық-бұл қоғамның дамуына қарай білім мен іскерліктің, атап айтқанда, экономика саласына толық құқықты және тиімді қатысу үшін қажетті оқу мен жазу білігінің жоғарылатылған деңгейі, өз қоғамының және өз елінің саяси, азаматтық, қоғамдық және мәдени өмірі үшін, олардың ілгерілеуіне жәрдемдесу үшін және өз дамуы үшін жағдайлар жасау. Қазіргі тез өзгеретін әлемде функционалдық сауаттылық шын мәнінде үздіксіз білім беруді, оның деңгейін үнемі арттыруды және білімді жаңартуды білдіреді.
Б.С. Гершунский	Функционалдық сауаттылық феноменінің пайда болуы адамның сауаттылық компоненттерін: білім, білік, дағды, қызмет тәсілдері, мінез-құлық және дүниетанымдық қасиеттерді меңгеруінің уақыт шеңберін едәуір кеңейтті. Функционалдық сауаттылық компоненттерін меңгеру процесі өмір бойы жүріп отырады. Сауатты – бұл әрі қарай өзінің білімдік әлеуетін байытуға және дамытуға дайындалған адам. Сауаттылық адамды белгілі бір бастапқы мүмкіндіктермен қамтамасыз етеді. Функционалдық мақсаты «сауаттылық» санатын мазмұндық және пәндік түрғыдан толықтыратын білім беру қызметінің нәтижелі компоненті болып табылады.
Г.П. Зинченко	Тек қызметтің тар кәсіби саласында ғана емес, сонымен қатар қоғамдық істерде, өз отбасы өмірінде, өзінің жан-жақты даму мүддесінде өздігінен білім алу, түсіну және тиімді пайдалану қабілеті, сондай-ақ қалыптасқан қажеттілік және үздіксіз білім алуға дайындық, өздігінен білім алу дағдылары, практикалық қызметте меңгерілген және қолданылатын жүйеге жаңа білімді «кірістіру» дағдылары.
В.Г. Онушкин	Функционалдық сауаттылық – белсенді сауаттылық көріністерінің бірі. Термин «сауаттылық» феноменінің тар және кең түсінігіне сәйкес екі жақты түсіндіріледі: біріншіден, күнделікті практикалық міндеттерді шешу үшін жазу, оқу және есептеу біліктері мен дағдыларын қолдану қабілеті ретінде, екіншіден, тәжірибеде табиғи және жасанды тілдердің таңбалы жүйелерін қолдана білу керектігі ретінде.
И.А. Колесникова	Сауатты деп белгілі бір таңбалы немесе коммуникациялық жүйеде кодталған әлеуметтік-мәдени ақпараттың қажетті көлемін оқу, қабылдау және түсіну қабілетін көрсететін тұлғаның әлеуметтік-педагогикалық сипаттамасы түсінеміз.
А.М. Новиков	Функционалдық сауаттылық кәсіби білімнің қажетті құрамдас бөлігі болып табылады және кәсібилікті ауыстыратын құзыреттілік ұғымымен тікелей байланысты.
В.В. Мацкевич С.А. Крупник	Функционалдық сауаттылық – бұл адамның сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсу және оған барынша тез бейімделіп, қызмет ету қабілеті. жеке тұлғаның оқу, түсіну, қарапайым қысқа мәтіндерді құрастыру және қарапайым арифметикалық әрекеттерді жүзеге асыру қабілеті ретіндегі қарапайым сауаттылыққа қарағанда, функционалдық сауаттылық барлық әлеуметтік қатынастар жүйесінде тұлғаның қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ететін білімнің, іскерліктің және дағдылардың атомдық деңгейі, жеке адамның нақты мәдени ортада өмір сүруін жүзеге асыру үшін ең қажет деп саналады.

1	2
О.Е.Лебедев	Функционалдық сауаттылық – бұл нақты жағдайда ережелер мен нормаларды қолдану негізінде әлеуметтік бейімделу проблемаларын шешу мақсатында әртүрлі ақпарат көздерінен алынған білімді (мәліметтерді, ғылыми ұғымдарды, нүсқаулықтарды) пайдалану үшін белгілі бір ережелер мен нормаларға негізделген қызметтің әмбебап әдістерін қолдану қабілеті.
А.В.Хуторской	Оқу-танымдық құзыреттілік аясында келесідей функционалдық сауаттылық талаптары анықталады: фактілерді ойдан айыра білу, өлшеу дағдыларын меңгеру, танымның ықтималдық, статистикалық және басқа да әдістерін пайдалану.

Зерттеуші-ғалымдардың пікірлерін жинақтай келе, келесідей тұжырым жасауға болады: функционалдық сауаттылық – бұл мінездеме, ол білім берудің белгілі бір кезеңінен өткен адамға тіркеледі. Бұл ретте білім саласы сауаттылықтың белгілі бір деңгейін қамтамасыз ететін құрал ретінде қарастырылады. Дайындық, білім беру, тәрбиелеу және оқыту үдерістерінен айырмашылығы сауаттылық міндетті процесс және жаппай білім берудің сипаттамасы болып табылады. Функционалдық сауаттылық – бұл тек білім мен білім әлеміне кіру. Функционалдық сауаттылық – бұл адамдардың, бірінші кезекте, өзіне емес, басқаларға қоятын талабы. Функционалдық сауаттылық – ұлттың, елдің немесе адамдар тобының мәдени немесе гуманитарлық дамуының өлшемі, тек осы сапада сауаттылық жеке адамның даму өлшемі ретінде қолданылады.

Қорытынды. Білім алушылардың білім сапасының көрсеткіштері ретінде қарастырылған «функционалдық сауаттылық» ұғымына берілген түсіндірмелердің негізінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы туралы маңызды көзқарастарды қарастыра келе, келесідей тұжырым жасауға болады:

1) функционалдық сауаттылықты қазіргі оқушының білім деңгейінің бірі ретінде қарастыруға болады;

2) функционалдық сауаттылық – заманауи кәсіби білім берудің қажетті құрамдас бөлігі және құзыреттілік ұғымымен тікелей байланысты;

3) функционалдық сауаттылық – мектеп оқушыларының құзыреттілігін дамыту негізі;

4) құзыреттілік тәсіл – оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың әдіснамалық негізі;

5) функционалдық сауаттылық ақпаратты қабылдау, түрлендіру процесімен, көбінесе практикаға бағытталған білім негізінде тіршілік әрекетінің түрлі салаларындағы типтік міндеттерді шешуге қабілеттілігімен байланысты білім, білік, дағды, дербес қызмет тәсілдерінің жиынтығын білдіреді.

Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы – бұл қазіргі білімнің қажетті құрамдас бөлігі, пәндік, пәнаралық, интегративті білімнің, іскерліктің, дағдылардың және функционалдық мәселелерді шешу тәсілдерінің жиынтығын білдіретін білім деңгейі, ақпаратты қабылдау, өзгерту, оқу міндеттерін шешу үдерісімен, сондай-ақ қоғаммен өзара іс-қимыл жасау міндеттеріне байланысты қызмет процесінде білім алушылар қолданатын оқу-әдістемелік құралдар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана, 2010.
2. Назарбаев Н. Болашақ» бағдарламасының стипендиаттарымен болған кездесу. Астана қаласы, 2008 ж.30 қаңтар.
3. Назарбаев Н. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Астана.
4. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. Астана, 2012.
5. Сметанникова, Н.Н. Стратегиальный подход к обучению чтению (междисциплинарные проблемы чтения и грамотности). Москва, 2005. – 512 с.
6. Лебедев, О.Е. Образованность учащихся как цель образования и образовательный результат. РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. – С. 113–129.
7. Ордабаева Ж.Ж. Развитие функциональной грамотности одаренных учащихся в процессе обучения физике. //Педагогические науки/. Электронный ресурс: http://www.rusnauka.com/18_EN_2009.
8. Мурзалинова А.Ж. Формирование функциональной грамотности учащихся при обучении русскому языку как неродному на старшей ступени школы общественно-гуманитарного направления: Автореферат дисс. д-ра пед.наук. – Алматы: 2003. – 47 с.
9. Раундина А.К. Қазақ тілін оқытуда оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әдістемесі (орыс тілді мектептердің 5-6-сыныптары) п.ғ.к. дисс Автореферат.- Алматы, 2010.

Омаров Б.С.,
PhD, қауымдастырылған профессор м.а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Bahitzhan01@mail.ru

СПОРТТЫҢ ӘР ТҮРІНЕ БЕЙІМДЕЛГЕН МАМАН СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЖАЛПЫ АНАТОМИЯЛЫҚ ДЕНЕ БІТІМІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. *Спорттың әр түріне мамандanған спортшылардың дене бітімінің ерекшеліктері дененің дамуын, сондай-ақ дене құрылымы (конституциялық) ерекшеліктерін қалыптастырушы әсерлер көп. Олардың ішіндегі басшылары: әлеуметтік экономикалық жағдайлар, сыртқы орта, тамақтану ерекшеліктері, бастан кешкен аурулар, дене шынықтыру мен спорт. Әрине дене пішіні мен конституциялық ерекшеліктерді анықтайтын көрсеткіштердің ішінде тұқымқуалай берілетіндері де аз емес. Олар: бой ұзындығы, түлға мен аяқ-қол ұзындығы, олардың көлденең өлшемдері және т.б.*

Дененің дамуын, оның пішіні мен құрылымдық ерекшеліктерін қалыптастырушы себепшарттардың ішінде дене тәрбиесі мен спорттың орны ерекше. Жүйелі жаттығу барысында әр спорт түріне тиімді дене пішіні қалыптасатыны мәлім. Оған спорттық сұрыптау да әсер етеді. Осыған байланысты ғылыми мақалада баяндалған спорт түрлерінде қалыптасатын дене бітімінің ерекшеліктеріне әртүрлі әдебиеттерден мәліметтер жинап, ұсынып отырмыз және бұл мәліметтер спорттық іріктеу кезінде басты көрсеткіштер болып табылады. Сонымен қатар әр спорт түріне мамандanған спортшылардың құрылымдық және қызметтік ерекшеліктерін ескере отырып, олардың дұрыс және тиімді жаттығу жүйесін құру, олардың денсаулығына зиян келтірмей спорттағы жетістіктерін жаңарту жайында баяндалған.

Кілтті сөздер: *спортшылар, спорттың әр түрі, дене дамуы, дене пішіні, бұлшықеттер, буындар.*

ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕГО АНАТОМИЧЕСКОГО И ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СПОРТСМЕНОВ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ РАЗЛИЧНЫМИ ВИДАМИ СПОРТА

Аннотация. *На физические характеристики спортсменов, специализирующихся в различных видах спорта, оказывают множество воздействий, которые определяют развитие тела, а также строение тела (конституцию). Они включают в себя: социальные и экономические условия, внешнюю среду, особенности питания, болезни, физкультуру и спорт. Есть ряд показателей которые определяют форму тела и конституциональные особенности. Они включают в себя: рост, вес, длину стопы и руки, горизонтальные размеры и т. д.*

Кроме того в статье говорится, что изменение подвижности суставов зависит от вида спорта, а также подвижность суставов имеет особенное развитие у высококвалифицированных спортсменов по сравнению с обычными людьми, особенно это видно при получении максимальной нагрузки на мышцы тела. Особенное место в формировании и развитии тела, его форм и структуры занимает физическая культура и спорт. В ходе регулярных занятий спортом, формируется определенная форма тела спортсмена в зависимости от вида спорта. На это также влияет спортивная квалификация. В связи с этим, в научной статье мы собрали и представили данные из различных литературных источников о физических характеристиках спорта и эти данные являются ключевыми показателями при спортивном отборе. Также в статье говорится о необходимости создания эффективной системы тренировок, учитывающей структурные и функциональные особенности спортсменов специализирующихся в каждом виде спорта, о повышении их спортивных достижений без ущерба для их здоровья.

Кілтті сөздер: *спортсменов, каждый вид спорта, физическое развитие, форма тела, мышцы, стыки.*

FEATURES OF THE GENERAL ANATOMIC AND PHYSICAL DEVELOPMENT OF THE ATHLETES WHO ARE ENGAGED DIFFERENT TYPES OF SPORT

Abstract. *On physical characteristics of the athletes specializing in different types of sport make a set of impacts which define development of body and also the structure of body (constitution). They include: social and economic conditions, external environment, features of food, disease, physical culture and sport. There is a number of indicators which define a shape of a body and constitutional features. They include: growth, weight, length of foot and hand, horizontal sizes, etc.*

Besides it is said in the article that change of mobility of joints depends on sport and also the mobility of joints has special development in highly skilled athletes in comparison with ordinary people, especially it is visible when receiving the maximum load on body muscles. The special place in formation and development of a body, its forms and structures is occupied by physical culture and sport. During regular trainings the sport, forms a certain shape of a body of the athlete depending on sport. It is also influenced by sports qualification. In this regard, in the scientific article we collected and submitted data from various references on physical characteristics of sport and these data are key indicators at sports selection. Also, it is told about the need of creation of the effective system of trainings considering structural and functional features of the athletes specializing in each sport about increase in their sporting achievements without prejudice to their health.

Keywords: *athletes, every sport, physical development, body shape, muscles, joints.*

Дененің дамуы деп әр адамның жұмыс қабілеті мен биологиялық жетілу сатысын сипаттайтын құрылымдық және қызметтік көрсеткіштердің жинағын айтады.

Дене дамуының көрсеткіштері ересек адамдар үшін де, балалар мен жасөспірімдер үшін де бірдей: бойдың ұзындығы, дененің салмағы, дененің әр бөлімінің шеңберлері мен диаметрлері, олардың бір-бірімен үйлесімділігі т.б. Бірақ дененің дамуы ересек адамдар организмінің күштілігін, жұмыс қабілетін анықтаса, балалар мен жасөспірімдердің онтогенез барысында өсіп, қалыптасу ерекшеліктерін сипаттайды. Дененің даму ережесі мен үйлесімділігі денсаулықтың басты көрсеткіштерінің бірі болып келеді.

Дененің дамуы адам өмірге келгеннен өлгенге дейін өзгеруде болады: алғашқы 18-20 жыл эволюциялық, одан кейін инволюциялық өзгерістер жүреді. Сондықтан дененің даму дәрежесінің әр адамның биологиялық дамуына сәйкестігін анықтаған жөн.

Дененің дамуы – кешенді және жинақы ұғым, оның көрсеткіштері көп. Қай жағдайда қандай көрсеткіштер анықтау медициналық бақылаудың мақсатына, спорт түріне, жаттығушының спорттық дәрежесіне байланысты шешіледі. Жаппай дене шынықтыру саласында бойдың ұзындығы, дененің салмағы, кеуде қуысының шеңберімен қатар дененің сымбатын, тірек қозғалыс жүйесінің күйін анықтаса жеткілікті [1]. Спортта спорт түріне лайықты, тиімді дене пішінін қалыптастырудың маңызы зор, сондықтан әр спорт түрінде жоғарыда көрсеткен көрсеткіштермен қатар басқа да өлшеулер алынады. Оған қоса спортшының дәрежесі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым тексеру көлемі кеңірек (дененің меншікті, не сыбағалы салмағы, дене салмағының құрамы, жеке бұлшық еттердің күші мен төзімділігі т.б.). Егер медициналық тексерудің басты мақсаты спорттық сұрыптау болса, онда тұқым қуалай берілетін көрсеткіштерге басымырақ назар аударылады. Дегенмен, дене дамуының басты көрсеткіштері дене сымбаты (мүсіні), дене пішіні және дене құрылымы (конституция) болып саналады.

Дене сымбаты деп әр адамның дағдылы отыру, тұру, жүру мәнерін айтады. Ол әдетте омыртқа жотасының табиғи төрт физиологиялық индеріне байланысты. Физиологиялық индердің екеуі мойын мен бел тұстарының алға қарай ойысуы (лордоз), қалған екеуі кеуде мен құйымшақ тұстарының сыртқа тебуі (кифоз). Омыртқа жотасының индері онтогеноз барысында дұрыс қалыптаспаса, дене сымбаты бұзылып, күдіс, күдіс-ойыс тегіс арқа пайда болады. Бұл омыртқа жотасының серпімділігін, солқылдақтығын төмендетумен қатар ішкі ағзалардың қызметтерін нашарлатып, денсаулыққа зиян келтіреді.

Спортшылар үшін маңызы бар көрсеткіштер – дене пішіні (бітімі) мен дене құрылымы.

Дене пішіні деп дененің тотальді өлшемдерін, оның әр бөлімдерінің мөлшерлері мен сыртқы пішінін, олардың бір-бірімен сай келушілігін (пропорция), сүйек, бұлшық ет, май тіндерінің дене салмағындағы үлестерін айтады.

Дененің тотальді өлшемдеріне бойдың ұзындығы, дене салмағы мен кеуде қуысының шеңбері жатады. Сай келушілік тұлға мен аяқ-қолдың және олардың әр бөліктерінің арақатынасымен анықталады.

Дене пішінінің ерекшеліктері дене құрылымына байланысты. Дене құрылымы деп организмнің сыртқы және ішкі әсерлерге жауап өзгешелігін анықтайтын тұқым қуалай және жүре қалыптасқан қызметтік, құрылымдық көрсеткіштерінің жинағын атайды [2].

Дененің дамуын, сондай-ақ конституциялық ерекшеліктерін қалыптастырушы әсерлер көп. Олардың ішіндегі бастылары: әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, сыртқы орта, тамақтану ерекшеліктері, бастан кешкен аурулар, дене шынықтыру мен спорт. Әрине дене пішіні мен конститутциялық ерекшеліктерді анықтаушы көрсеткіштердің ішінде тұқым қуалай берілетіндері де аз емес. Олар:

бойдың ұзындығы, түлға мен аяқ-қол ұзындықтары, олардың бір-бірімен арақатынасы, кейбір диаметрлер мен шеңберлер, сондай-ақ аяқ-қол диаметрі мен шеңберлері.

1-кесте

Кейбір құрылымдық ерекшеліктердің тұқым қуалауы

Тұқым қуалаушылығы %	Құрылымдық көрсеткіштер
85-90	Бойдың, аяқ-қолдың ұзындығы
80-85	Дене түлғасының, қардың, білектің, санның, балтырдың ұзындығы
70-80	Дене салмағы, жамбастың, санның, қардың, тізенің ені
60-70	Иықтың жалпақтығы, балтырдың, білезіктің жуандығы
60 және одан да төмен	Білезіктің, жіліншіктің, санның, балтырдың, қардың, мойынның, белдің, бөксенің шеңберлері

Тұқым қуалай берілетін көрсеткіштерді спорттық сұрыптау кезінде ескерген жөн.

Конститутцияны дене дамуының жинақталған, қорытынды көрсеткіші деп санауға болады, өйткені ол тек дене пішінін ғана анықтап қоймай, әр адамның зат алмасуының, ішкі ағзалар қызметінің бейімделу, толықтыру ерекшеліктерін, тіпті ауруға қарсы түру қасиетін де анықтайды. Соншалықты маңыздылығына қарамастан әлі күнге дейін конститутцияның түрлерін жіктеуге бірыңғай көзқарас жоқ. Дегенмен, спорттық медицинада М.В.Чернороцкий жіктеу кестесі жиірек пайдаланылады [3].

М.В.Чернороцкий жүптауы бойынша конститутциялық дене пішінінің үш түрі бар: нормостеникалық, астеникалық, гиперстеникалық [4].

Нормостеникалық дегеніміз дене бөліктерінің ұзындық және көлденең өлшемдерінің сайкелушілігі, дене пішінінің үйлесімділігі. Астеник адам талдырмаш болып келеді. Олардың ұзындық өлшемдері көлденеңдік, шеңберлік өлшемдерден басым, қол-аяқтары түлғамен салыстырғанда әлдеқайда ұзын, бұлшық еттері онша дамымаған. Гиперстениктер, керісінше, дембелше бойлы, етті, қоңды. Олардың қол-аяқтары түлғасына қарағанда қысқа, дененің көлденең өлшемдері ұзындық көрсеткіштерінен басым.

Дененің дамуын, оның пішінімен құрылымдық ерекшеліктерін қалыптастырушы себепшарттардың ішінде дене тәрбиесі мен спорттың орны ерекше. Бірақ тұқым қуалаушылық себепшартының да маңызы зор. Бұған дәлеле – американ ғалымы Джон Таннердің бірнеше олимпиадалық ойындарға қатысушыларды тексеру нәтижесі. Мысалы, Д.Таннердің тұжырымы бойынша, негрлерден шыққан спортшылардың ақ нәсілділермен салыстырғанда қол-аяқтары түлғасынан қарағанда ұзынырақ, сирақтары жіңішке, жамбас мүйегі тар. Мұндай өзіндік ерекшеліктері қара нәсілді спортшылардың кедергілі жолмен жүргізуде жоғары нәтижеге жетуіне мүмкіндік туғызады [5].

Баскетболшылар ұзын бойлы, сондықтан да олардың басқа құрылымдық көрсеткіштері де жоғары. Олимпиадада жеңімпаз алты команданың 72 баскетболшысының орташа бой ұзындығы 196,4 см-ді құрайды. Бұл көрсеткіш басқа қатысушылардан 11 см-ге жоғары.

Баскетболшылардың дене түлғасының пішіні – кең иықты, түлғалы, жамбасы қушық болып келеді. Баскетболшылардың В.В.Бунак бойынша конституция типтері – кеуделік немесе кеуделік-бұлшық етті, Шелдон бойынша 2-(5-6), (2-4), яғни мезоморфты, аздап эктоморфты болып келеді [6].

Спорт түріне іріктеу кезінде алғашқы кезеңдерде ұзын бойлы жасөспірімдерді таңдайды. Бірақ олардың ағзасы аздап қызметі жағынан әлсіз, өйткені жүрек-қан тамырлар жүйесінің дамуы бойдың өсуіне байланысты аздап қалып қояды, сондықтан тез шаршайды. Бұл жағдайды да ескеру қажет.

Волейболшыларда ұзын бойларымен ерекшеленеді. Олимпиадаға қатысқан жеңімпаз ойыншылардың орташа бой ұзындығы 190,8 см, ал қалған ойыншылардікі 185,5 см. Алдыңғы қатардағы ойыншылар ұзын бойлы және дене бітімінің үйлесімділіктері аздап бұзылған. Себебі жұмыс атқаратын қолдың бұлшық еттері біржақты гипертрофияға (бұлшық еттің жуандауы) ұшырайды, сколиоз және кеуде кифозы пайда болады. Спорттық іріктеу кезіндегі құрылымдық критерийлері баскетболшылар сияқты.

Футболшылар ұзын бойымен онша ерекшеленбейді. Дене өлшемдері жағынан ең ірілері – қақпашылар, орташалары – шабуылшылар. Олардың ішінде барлық конституциялық типтер кездеседі, ең жиі кездесетіні Шелдон бойынша 2-6-2 немесе 3-5-3 яғни, мезоморфты, аздап эндо немесе эктоморфты аралас. Футболшылар тотальді дене өлшемдері бойынша спортпен айналыспайтындардан

айырмашылығы болмайды. Спорттық іріктеу кезінде тек дене өлшемдерін ғана емес, төзімділік, ептілік және жылдам-күш сапасының көрсеткіштерін де ескеру керек.

Спорттық күрес түрінде спортшыларды дене салмағы бойынша топтарға бөледі, бірақ бой ұзындығын да ескеру қажет. Бойдың ұзын болуы күресшілерге белгілі бір артықшылықтар береді, әсіресе ауыр салмақта. Бірақ бой өскен сайын салмағы артып, абсолютті бұлшық ет күші жоғарылайтынын және салыстырылмалы күштің азаятындығын ескеру қажет.

Егер күресшілерді спортпен айналыспайтындармен салыстырсақ, күресшілердің иығы кең, жамбасы қушық, қол ұзындығы қысқалау. Дене пропорциясы салмақ категориясына байланысты: бойы ұзын күресшілердің 88%-ы гигантті типке, 52 кг-ға дейінгі салмақтағы спортшылардың 69%-ы стифроидты және гипостифроидты типтерге жатады.

Күресшілер Шарден бойынша дененің мезоморфты компонентіне аздап эктоморфты типке жатады [7]. Күшті күресшілердің баллмен бағалау келесі нәтижелерді береді: 3-5-4. Бунак классификациясы бойынша күресшілердің конституциясы бұлшық етті және бұлшық етті-құрсақ типке жатады. Әртүрлі салмақтағы күресшілердің дене салмағының бұлшық етті компоненті бәрінде бірдей 48%. Жеңіл салмақтағы спортшылардың май компоненті 8,8%. Ал ауыр салмақтағы спортшыларды 15,2%-ды құрайды. Осыған байланысты дененің меншікті салмағы ауыр салмақтарда төмен, ал жеңіл салмақтарда жоғары болады [8].

Ауыр атлет спортшылардың бойы орташа, салмағы ауырлау, кеуде шеңбері кең, жамбасы қушық болып келеді. Дене өлшемдері мен пропорциясы салмақ категориясына байланысты өзгеріп отырады.

52 кг салмақтан 110 кг-ға дейінгі спортшылардың бой ұзындығы 153,1 см-ден 183,4 см дейін жоғарылайды. Ал кеуде шеңбері 86,8 см-ден 124,1 см-ге дейін өседі. Бой ұзындығымен байланысты қол ұзындығы осы салмақтағы категорияда онша өзгермейді, сәйкесінше 43,6 және 44,4%. Аяқтың салыстырылмалы ұзындығы 51,6%-дан 53,6%-ға жоғарылайды. Аяқтың жуандығы салмақтың өсуіне байланысты өсіп отырады.

Ауыр салмақтағы спортшылардың 47%-ның дене пропорциясы гигантті типке, 40%-ы парагормонидты типке, ал орташа салмақтағы спортшылардың 40%-ы парагормоноидты, 13%-ы гигантті типке, жеңіл салмақтағы спортшылардың 59%-ы стифроидты типке, 14%-ы гипострифоидты типке жатады. Сонымен барлық үш салмақтағы спортшыларға кең иықтылық тән.

Конституция типі Шарден бойынша 3-7-1 немесе 2-7-2 болып бағаланады, яғни мезоморфты типке жатады. Әртүрлі салмақтағы спортшылардың бұлшық етті компоненті дене салмағының 50%-ын құрайды, әсіресе 100 кг-ға дейінгі салмақта оның үлкен маңызы бар. Ауыр салмақтағы спортшыларда май компоненті көбірек. Ал спортшылардың спорттық дәрежесі өскен сайын, май компоненті азая түседі.

Қазақстандағы зерттеулер бойынша жеңіл салмақтағы спортшыларда бұлшық ет дене салмағының 48,3%-ын, май үлпасы 9%-ды құрайды, ал ауыр салмақтарда 58,4%-ды және 22,2%-ды құрайды.

Боксшылар денесінің тотальді өлшемдері олардың салмақ категориясына байланысты. Ең төменгіден жоғарғы салмақ категориясына қарай бой ұзындығы 158,5 см-ден 184,7 см-ге дейін өзгереді. Боксшыларда басқа жылдам-күш және төзімділікке негізделген спорт түрлерімен салыстырғанда аяқ-қол ұзындығы салыстырылмалы түрде жоғары болады.

51 кг салмаққа дейін дене пропорциясының 5 типі де кездеседі (гигантті, паратейноидты, парагормоноидты, стифроидты, гипострифоидты). 60 кг дейінгі салмақта көбі парагормоноидты және гигантті типке, біразы стифроидты типке жатады. 67 кг дейін салмақта парагормоноидты, гигантті тип жиі кездеседі. 75 кг дейінгі салмақта гигантті тип жиі, ал 75 кг-нан жоғары салмақта тек гигантті тип кездеседі.

Осыған байланысты боксшылар кең иықты, аяқ-қол ұзындықтары ұзын және орташа, жамбасы жалпақ немесе орташа болып келеді. Боксшыларда буын қозғалғыштығы жоғары, әсіресе шынтақ және жамбас-сан буынында. Жеңіл салмақтан ауыр салмаққа қарай абсолютті бұлшық ет күші жоғарылайды, ал салыстырылмалы күші әр 1 кг салмаққа 7,4 кг-нан 6,8 кг-ға дейін азаяды.

Спринт (қысқа қашықтыққа жүгіретіндер) спортшылардың бойы 200-400 м-ге жүгіретіндерге қарағанда қысқа болып келеді. Д.Таннердің көпжылдық зерттеулеріне сүйенсек, әртүрлі қашықтыққа жүгірушілердің тотальді өлшемдерінің ерекшеліктері келесі түрде болып келеді: ең ұзын бойлылар – кедергілі жолмен және 100 м-ге жүгірушілер (184 см), 400 м-ге жүгірушілерде орта есеппен 180 см, 800 м-ге – 178,5 см, 1500 м – 178 см, 5000 м – 173 см, ал 10 000 м-де 172 см, марафоншыларда – 167 см.

Қашықтық артқан сайын бойдың ұзындығымен қатар дене салмағы да азаяды: 401 г/см-де 320 г/см-ге дейін. 100 және 400 м-ге жүгірушілердің дене салмағы орта есеппен 70 кг-нан асады, ал марафоншыларда 4,5 кг-нан 10 кг-ға дейін аз, яғни 60-65 кг.

Жеңіл атлетикада спорттық нәтижеге дененің тотальді өлшемдері ғана емес, оның бөлімдерінің бір-бірімен арақатынасы да әсер етеді. Қысқа қашықтыққа жүгірушілер үшін аяқтың тұлғаға шаққандағы көрсеткіші жоғары болғаны тиімді. Мысалы, атақты Спринт В.Борзовтың бұл көрсеткіші 55%-ға тең, ал спринтерлерге тән орташа көрсеткіш 49%, секірушілерде – 51,5%, ал жаяу жүрушілерде – 48%. Жеңіл атлеттердің конституциясы Шелдон бойынша мезоморфты типке жатады [9].

Лақтырушылардың спорттық нәтижесі бұлшық ет күшімен рычаг ұзындығына байланысты екені мәлім. Сондықтан олардың бұлшық еттері жақсы дамыған, күшті болып келеді. Қол, аяқтары ұзын, иықтары мен жамбастары жалпақ.

Гимнастар орта бойлы болып келеді: 159 см-ден 165 см-ге дейін. Кеуде қуысы жақсы дамыған, әдетте тым биік не аласа бойлылар халықаралық мамандар ішінде кездесе қоймайды. Дене бітімінің ерекшеліктері: дене тұлғасы аяқ-қолдарына қарағанда қысқарырақ, аяқтары жіңішке, жамбасы тар, сан шеңбері қысқа болады. Гимнаст қыздарға да осы ерекшеліктер тән, сондықтан оны маскулинизация, яғни ерлерге тән бітім деп атайды.

Спортшылардың буын-байлам аппараттарының құрылыс ерекшеліктеріне дене шынықтыру сабақтарының тәжірибелік үлкен маңызы бар. Спорт түрін таңдап алу үшін, жаттықтырушылардың сабақты ғылымдағы жетістіктерге сәйкес дәлелді жүргізуі үшін мұндай өзгерістерді білу өте қажет. Көптеген спорт түріне иілгіштік тиімді болып келеді.

Спорттық тәжірибеде иілгіштікті дене қозғалысының тербелісі молдығымен түсіндіреді. Дене иілгіштігі денедегі бірнеше сүйектердің бір-бірімен байланысып қозғалуының жиынтығын көрсетеді. Сондықтан дененің иілгіштігі туралы айтқанда әрбір жеке ерекшеліктердің өзара буындасып байланысуы қарастырылады. Ал жеке буындарда иілгіштік деген ұғым қолданылмайды, мұнда буынның қозғалғыштығы деген ұғым пайдаланылады [10].

Қозғалу мүмкіндігі сүйектердің бір-бірімен байланысуына және олардағы тежейтін жүйелі мүшелердің түзілуіне тәуелді. Оның үстіне әрбір адамның өзіне тән ерекшеліктеріне, олардың бейім-делу қабілетіне қарай қозғалу мүмкіндігі болады.

Кейбір спорт түріне: спорттық және көркемдік гимнастика, акробатика, конькимен сәнді сырғанау сияқты спорттық ойындарда өте жоғары нәтижеге жету үшін олардың денесіндегі барлық буын тізбектерінің қозғалысы барынша мол болуы қажет. Спорттың кейбір түрлеріне буындардың жалпы қозғалысына қосымша кейбір мүшелерінің ерекше қозғалысы болуы талап етіледі. Айталық, аяқ буындарының еркін қозғалысы, әсіресе қадамының ұзындығы мол болғаны, жүзгішке аяқбасы буынының қозғалғыш болуы, шаңғышы мен ауыр жүк көтерушіге бұларға керісінше болғаны жөн. Мұндай ерекшеліктер туа пайда болуы мүмкін, сондықтан жастарды спорт түріне таңдағанда осындай табиғи ерекшеліктерге назар аударады.

Буынның тәнтанулық қозғалу мүмкіндігі өте мол, ол екі сүйектің түйісетін буын беттерінің айырмасына байланысты. Тәнтанулық тұрғыдан осындай барынша қозғалудың өзі адамның еркін жүріп-тұру кезінде, белсенді қозғалуы және сырттан күш алу кезінде біршама баяу қозғалатыны байқалады.

Буынның қызметін зерттеу қортындыларына қарағанда буындағы қозғалу тек буын беттерінің аумағында ғана емес, одан өтіп те кететіні мәлім.

Буындағы қозғалу тербелісінің негізгі факторы сүйек кедергісі және буынның шектеуші қызметі болып саналады. Сүйек кедергісіне омыртқа жотасы, шынтақ сүйектің шынтақ өсіндісі, ортан жіліктің үлкен және кіші үршығы, т.б. жатады. Шектеуші қызметіне буынды қоршайтын жұмсақ үлпалар: одақ бұлшықеттері мен байламдар жатады. Мысалы, құс тұмсықтопша байламы иық буынында тоқпан жілікке тіреліп, құлашты жазғанда оны шектеп тұрады, мықынсан байламы санды жазғанда оны шектейді. Буынды шектеуге бұлшықеттер әсер етеді.

Буын шектейтін тетіктер қозғалысты баяулатады. Олардың қозғалуға әсері орталық жүйке жүйесінің реттеуші (басқарушы) қызметіне, сондай-ақ ішкі және сыртқы факторларға байланысты. Мұндай шектеуші факторлар тұрақты болмайды, олар жеңіл өзгереді.

Буынның қозғалғыштығына әсер ететін факторлар: сыртқы ортадағы ыстық-суықтық, тәулік, сүйектің беттесуі, көршілес буын жағдайы, жаттығу дәрежесі болып саналады. Буынның

қозғалғыштығы жынысқа да, жасқа да байланысты. Жүйке жүйесінің қозуы жақсарса, буынның қозғалғыштығы ашу кезінде күшейеді, ал көңілсіз кезде оның тербелуі шектеледі.

Тәуліктік биоырғақ ересектерге қарағанда жас балаларға өте айқын білінеді. Спорттық жарыстарда да тәуліктік ырғақ заңын ескерген жөн. Сондықтан жарыс болатын елдің тәуліктік мерзімі жаттыққан жерге сәйкес келмесе, ағзаны сол ортаға үйрету үшін сол ортаға жарыс болатын күннен ерте барып, бейімделу керек.

Спорт жаттығуларының әсерінен сүйектердің байланысуында да құрылымдық-қызметтік өзгерістер болатыны дәлелденіп отыр. Мұндай өзгерістер тек буынның қозғалғыштығын арттыру ғана емес, керісінше, қозғалғыштықтың тербелісін тарылтып әсер ететінін де ескеру қажет. Мысалы, қай мүшенің қозғалуы күшті болса, ол буынның қозғалғыштығы артады, ал кей буынның аз қозғалуы буынның қозғалу тербелісін кішірейтеді [11].

Буындардың құрылым-қызметінің бейімделу өзгерістері негізінде буын беттері мен пішінінің, шеміршегі мен байламдарының өзгеруі жұмсақ ұлпалардың қайта құрылымы арқылы жүреді. Мұндай өзгерістер көбінесе жасөспірімдерді бір мақсатта (спорттың бір түрінен) жоғары нәтижеге жету үшін ұзақ уақыт бір жақты жаттықтырғанда болады.

Қолбасының қызметі өте күшті болатын қылыштасушы, баскетболшы, қолдоп ойнаушы және көркем гимнастикашылардың білезік буынының сопақ пішіні шар тәрізденіп кетеді. Спорттық гимнастардың білезік буынының пішіні созыңқы болып өзгереді. Олардың білезік сүйектерінің арасы тығыз, байламдары күшті жетіледі. Әсіресе гимнастшылардың үршық буыны жалпаяды.

Футболшылардың үршық буынының ернеуі, сүйек жиегі шорланып кетеді. Осыған байланысты ортан жіліктің шоқпар басындағы тіректік аумағы артады да үршық буыны мекем болады. Олардың үршық буынының солқылдақтың жүйелі мүшелері (байламдары) біршама жетілген, үршық шұңқыры үлкейген.

Футболшылардың жамбас сүйектеріне күш өте көп түседі. Өйткені олар бір аяқпен допты тепкен кезде екінші аяғы барлық денесіне тірек болуы керек. Жамбас қуысының (астауының) сегізкөз-мықын және қасаға буындары аяқдопшыларда ерекше өзгеріп кетеді. Олардың ішінде сегізкөз-мықын буынын алсақ, оның буын саңылауы сагитальды емес, қиғашталып (сагитальды мен маңдай жазықтық арасында) орналасады. Мықын сүйектің қалқаны сегізкөздің бүйір бөлігіне қарай еңкіштенеді, олардың арасында сүйекаралық қатты байлам болады. Оның үстіне сегізкөз бен мықын сүйегінің байланысқан бөлігінің қалыңдап, өзгергені байқалады. Осының нәтижесінде мықын белдеуі берік болып, оның сүйеніштік қызметі артады.

Ауыр күш түсетін буындардың қозғалысы баяу, буын-буындары күшті жетілген бұлшықеттердің талшықтары мен сіңірлері жуан болады. Қол-аяқ буындарындағы қозғалу тізбегі бір-біріне байланысты болатындықтан, ауыр күш түсетін буын ғана өзгермей, оның маңында орналасқан буындарда өзгеріс пайда болады.

Шамадан тыс ауыр жүк көтеру және жаттығуға машықтанудын, сәйкес келмеуі немесе ағзаның бейімделу қасиетінің нашар болуынан буындарда (қозғалу жүйелі мүшесінде) алғашқы дерттік (патологиялық) өзгерістер көрініс береді. Ондай дерттік өзгерістер көбінесе гимнастикашылардың шынтақ буындарында, боксшыларда – шынтақ, қоспа және қолбасы буындарында жиі кездеседі. Сондай-ақ желаяқ және аяқдопшылар (футболистер) да тізе, тілерсек және аяқбасы буындарында өзгерістер болады.

Кейбір ауыр жүк көтерушілердің (штангистердің) омыртқа жотасын рентгендік зерттеу кезіндегі қорытындыларына қарағанда олардың әсіресе кеуде және бел бөліктерінің омыртқа аралық тесіктері мен тегеріштерінің сығылып тартылғаны байқалады. Осындай тарылып сығылып өзгерген омыртқаларда өте ауырсыну пайда болып, оларды емдеу өте қиынға соғады. Сондықтан да ондай дерттік өзгерістердің: алдын алу үшін спортшыларды жаттықтырған кезде дәрігерлік бақылаудан өткізіп түрған жөн.

Спорт түрлеріне байланысты буындардың қозғалғыштығы өзгеретіні туралы жоғарыда айтылды. Осыған орай спорттың жоғары дәрежеге жеткен спортшылардың буындарының қозғалғыштығы басқаларға қарағанда ерекше жетіледі. Оны білудің іс жүзінде маңызы зор (2- кесте).

2-кесте

Мамандық дәрежесі жоғары спортшылардың қол-аяқ буындарының белсенді қозғалғыштығының көрсеткіші

Спортшылар	Буындардағы қозғалтғыштық мөлшер (градус)						
	Шынтаққа	иыққа		Үршыққа		Тізеде	Тілерсекке
	бүгу	бүгу	жазу	бүгу	жазу	бүгу	Бүгу жазу
Гандболшы	136,8	202,7	72,6	127,9	41,2	113,1	75,0
	7,5	17,6	17,6	10,6	4,5	9,3	7,6
Баскетболшы	152,0	190,0	60,0	90,0	51,0	130,0	67,0
Футболшы	146,0	182,0	54,0	76,0	45,0	126,0	62,0
Волейболшы	146,0	193,0	44,0	77,0	50,0	111,0	71,0
Хоккейші	143,0	188,0	60,0	122,0	28,0	112,0	67,0
	7,0	11.4	7,6	8,2	5,0	5,0	6,5
Шаңғышы	132,0	193,0	64,0	126,0	38,0	110,0	76,0
	6,8	16,5	8,0	6,8	5,9	5,7	8,4
Конькиші	140,0	182,0	49,0	69,0	45,0	125,0	63,0
Велосипедші	130,0	185,0	69,0	123,0	29,0	110,0	79,0
	5,9	13,5	9,6	7,5	7,5	6,1	7,7
Гимнастшы	52,0	200,0	70,0	115,0	80,0	130,0	63,0
Жеңіл атлет көп сайысшы	46,0	186,0	64,0	89,0	54,0	125,0	71,0
Лақтырушы	19,0	189,0	50,0	82,0	48,0	110,0	71,0
Жүзуші	42,0	219,0	80,0	91,0	56,0	138,0	75,0
Боксшы (III салмақты)	40,0	191,0	58,0	123,0	31,9	115,0	67,0
Спортшы еместер	48,0	199,0	64,0	121,0	16,0	112,0	65,0
	6,5	9,4	7,3	7,0	4,5	6,9	8,2

Спорт түрінің, ішіндегі кейбір кәсіптік маманданған спортшылардың буындарында ерекшеліктер де байқалады. Атап айтсақ, жүргізушілердің арасында брас әдісімен жүзушілерде аяқ буындарының қозғалғыштығы күшті. Мысалы, браспен жүзушінің аяқ буындарының қозғалғыштығы – орташа жиынтығы – 605°, дельфин әдісмен жүзушіде – 587°, арқамен жүзушіде – 572°, қосаяқтап (кроль) жүзушіде – 557° көрсеткішке тең болған.

Буындардағы қозғалғыштықты арттыру үшін буындардағы табиғи құрылымдық және қызметтік қозғалысқа кедер

гі болатын жағдайларды (механизмдерді) жоғалту мақсатындағы әдістерді жүйелі қолданады. Сондай-ақ бұлшықеттің ауырлық көтеру күшін дамытуға және буынның қозғалу тербелісін барынша кеңейтетін жаттығуға көп көңіл бөлінеді. Бұл жерде спортшының жас ерекшеліктеріне үлкен мән беріледі. Спорттың белгілі түріне арнайы дайындықты 10-14 жастан бастаған жөн, өйткені бұл жастарда буын құрамы біршама жетілсе, екінші жағынан сүйектер байланысына қатысатын жұмсақ үлпалар созылғыш, серіпімді болып келеді.

Спорттың түріне қажет болған буындардың қозғалысын арттырып, жетілдіруге жаттығуларды неше рет қайталау және қанша уақыт (апта, ай) керек болатыны бұлшықет жүйесі мен буын жүйелі мүшесінің адам денесіндегі қай бөлікте орналасуына да байланысты болады. Мысалы, үршық буынының қозғалғыштығын арттыруға тілерсек буынына қарағанда көбірек жаттығу қажет етеді.

Тәжірибелерге қарағанда буынның қозғалу белсенділігін арттыру бұлшықет жүйесінің күшіне тікелей байланысты. Сондықтан жаттығу кезінде бұлшықеттің күшін шынықтыру арқылы буынның қозғалуын молайтып отырған дұрыс.

Спортшылардың әр түрлі мамандануындағы бұлшық ет жүйесінің бейімделуінде спорттық жоғары дәрежеге көтерілу үшін спортшы өте көп еңбек етіп, тер төгеді, яғни ағзаның барлық жүйесіне спортшы еместерге қарағанда үлкен күш салып, жаттығулар жасайды. Осындай жағдайда спортшылардың бұлшықеттерін макроскоскопиялық-субмикроскопиялық тәжірибе және теориялық маңызы зор. Өйткені, бұлшықет құрылысының осындай өзгерісін анықтау арқылы оның қызметтік мүмкіндігін болжайды.

Спорттық тәжірибеден жаттығуды белгілі мақсатқа бейімдеп жүргізсе бұлшықеттердің күші және басқа да қызметтік қасиеті өзгеретіні байқалады. Бірақ бұлшықетке түсетін күш өте көп болып, ол тынықпаса, бұлшықеттің күші төмендейді де спортшы көздеген мақсатына жете алмайды. Сондықтан бұл жағдайда бұлшықет қандай өзгеріс болғанын біліп, спортшыға толық тыныштық (адинамия), өте аз қозғалу (гиподинамия) немесе жаттығуды жеңілдету арқылы көмек көрсетеді.

Бұлшықет жүйесіндегі өзгерісті зерттеудің түрлі әдістері бар. Солардың бірі динамометр әдісі арқылы әр түрлі топ бұлшықеттердің күшін коллен, т.б. динамометр құралы арқылы өлшейді. Коллен құралы негізінде қолбасының бүгетін және омыртқа жотасының жазатын бұлшықеттерінің күшін анықтайтын болғандықтан, ол дене өлшемін жалпылама зерттеген кезде қолданылады

Спорттық тәжірибеде көбінесе көп салалы динамометр (полидинамометр) қолданылады. Бұл құралмен спортшының спорт түріне байланысты өзіне тән қозғалысына келтіретін бұлшықеттердің күшін анықтауға болады.

Мұндай құралға В.М Аблаков динамометрі жатады. Өлшенетін бұлшықетте басуа топ бұлшықеттердің әсерін тигізбейтін етіп өлшейтін А.В.Коробков, т.б. арнайы әмбебеп құрал ойлап тапқан. Бұл құралда адам жатқан күйінде оның барлық бұлшықеттерінің күшін дара-дара анықтауға болады. Алайда құрал өте ауыр, сондай-ақ көшіп-қонуға да қолайсыз. Б.М. Рыбалко осындай құралдың қолда алып жүретін, әрі жеңіл, әрі спорттық қимылдың табиғи күйінде барлық бұлшықет күштерін өлшеуге болатын жаңа түрін тапты [12, 13, 14].

Бұл құралмен бүгетін және жазатын, алшақтататын және жақындататын, т.б. спорттық ерекшелік қозғалысы бар топ бұлшықеттердің күшін өлшей алады. Спортшылардың күш көрсеткіштерін салыстырғанда олардың жалпы қол немесе аяқ бұлшықеттері күшінің жиынтығын, яғни қолдың немесе жиынтығын, яғни қолдың немесе аяқтың жалпы күштерін салыстырады. Сондай-ақ жалпы бұлшықеттің де күшін ажыратып, оны есептеуге болады. 3-кестеде әр түрлі спортшылардың бұлшықет күштерінің көрсеткіштері берілген.

Тонометрлік әдіспен бұлшықеттің жиырылу қуатын қосымша өлшейді. Сондай-ақ бұлшықеттің пішінін анықтауда рентген әдәсән де пайдаланады.

Адам тыныс алған кезде көкет жиырылады және төмен тартылады, ал тыныс шығарғанда көкет босайды және жоғары көтеріледі. Осы жағдайға байланысты көкеттің қозғалысын рентгенге суретке түсіріп, оны бақылауға болады. Рентген әдісімен зерттеу қорытындысына қарағанда спортшының көкет қозғалысы (жоғары және төмен түсуі) қарапайым адамның көкет қозғалысан қарағанда үлкен екені анықталады. Спорттың түріне қарай салыстырғанда көкет қозғалысы қайық ескіш және жүзгіштерде мол болатыны дәлелденді.

Бұлшықеттің микроскоптық және субмикроскоптық өзгерістерін анықтау үшін соңғы кездерде спортшының бұлшықетінен өте кішкене бөлікті ойып алып (биопсия), биопсия әдісін қолданады.

Денеге өте ауыр, кейде қауіпті де күш салу жаттығуларының бұлшықеттің құрылымына қалай әсер ететінін бақылау үшін жануарларға тәжірибе жасайды. Жануарлардың бұлшықеттерінде пайда болған өзгерістерді тікелей адамдарға өткізуге болмаса да жанама түрде тұжырым айтуға болады.

3-кесте

Түрлі спорт мамандардың бұлшықеттерінің толық күшінің (кг) көрсеткіштері (M_ m)

Спорт мамандары	Тұлғаны жазатын	Қар		Білек		Сан		Балтыр		Аяқ-басы
		бүгетін	жазатын	бүгетін	жазатын	бүгетін	жазатын	бүгетін	жазатын	бүгетін
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Ганболшы Хоккейші	184,4 24	50,0 10	69,0 8	44,0 8	31,9 7	54,0 10	142,3 18	30,8 8	77,1 19	146,4 19

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Шаңғышы	177,021	47,09	73,013	45,08	32,06	44,07	177,034	27,06	71,08	187,06
Велосипедші	160,423	52,811	60,011	40,78	30,46	49,17	140,222	31,17	64,113	158,318
Гимнасшы	148,615	39,910	57,410	35,67	25,75	45,48	139,024	27,85	63,112	175,513
Боксшы:										
51 кг дейін	153,0	53,0	71,0	60,0	51,0	55,0	153,0	-	104,0	131,0
60-70 кг дейін	114,716	30,44	43,67	29,62	19,12	25,84	65,010	9,25	37,14	104,722
81 кг жоғары	144,423	38,26	58,38	39,86	24,74	38,26	92,626	11,64	48,04	120,320
Палуан:	173,025	44,67	70,14	46,42,7	29,04	38,83	113,29	14,95	60,27	159,035
63 кг	181,0	56,0	74,0	58,0	57,0	62,0	184,0	-	134,0	145,0
70 кг	195,0	60,0	79,0	62,0	62,0	175,0	200,0	-	143,0	159,0
78 кг	210,0	65,0	86,0	66,0	6700	68,0	219,6	-	158,0	176,0
Спортшы еместер	143,99	37,55	48,06	38,25	25,46	38,66	121,014	23,85	57,59	93,116

Дене шынықтырудың барлық түрінде бұлшықет жүйесінің жұмыс қабілеті артатыны жалпыға мәлім. Спорттық сабақтардың үнемі жүйелілікпен жасалуы нәтижесінде бұлшықет жұмыс күшейіп, оның құрамы қайта құрылып, жаңа ортаға бейімделіп отырады. Мұны бұлшықеттің жұмыс қабілетінің артуы немесе гипертрофиясы деп атайды.

Бұлшықеттің жұмыс қабілеті артуының белгілеріне сол мүшенің салмағының, көлемінің (ұзындығы ені, қалыңдығы) және жасушалар көлемінің артуы жатады. Бұлшықеттің көлемі үлкейген кезде оның талшықтарының саны көбейе бермейді, алайда талшықтардың көбеюі кейбір адамдарда кездеседі.

Бұлшықетке күш салудан немесе күшті спорттық жаттығудан қаңқа бұлшықеттерінде қосымша қылтамырлардың пайда болатыны да дәлелденген. Сондықтан мүшенің белсенді қызметіне байланысты оның зат алмасуы және қанмен жабдықталуы да артып отырады. Күш салып, денені белгілі бір күйде ұстап тұрғандағы бұлшықеттегі өзгеріс күш салып қозғалғанда пайда болатын жағдайдан басқаша болады.

Денені белгілі бір күйде ұстап тұратын бұлшықеттердің көлемімен бірге олардың сүйекке жабысатын көлемі үлкейіп, сіңірі ұзарады, бұлшықет ішіндегі дәнекерлі қаттама эндомизиялары көбейеді. Ондай бұлшықеттерді микроскоппен қараса, бұлшықеттің қоректік (трофикалық) жүйелі мүшелерінің ядросы, үлкейгені байқалады. Әсіресе саркоплазманың үлкеюінен бұлшықеттің әрбір талшығы жуандап, ядролары жұмырланады. Бірақ бұлшықет талшықтарының жиырылғыштық жүйелі мүшесі күшті дамымай болбыр болып қалады.

Бұлшықеттердің талшықтары ұзақ уақыт жиырылып тұрғандықтан, оған қоректік заттарды жеткізіп, керексіздерін алып кету үшін қылтамырлар саны артып, қан тамырлары тарыла түседі.

Бұлшықеттің қозғалу қызметі артқан сайын, жоғарыда айтқанымыздай, оның көлемі, салмағыда (денені белгілі күйде ұстап тұратын бұлшықетке қарағанда) шамалы артады. Әрбір бұлшықеттің құрсақ бөлігі қысқарады. Бұлшықет талшықтары ұзына бойына созылып, біріне-бірі қабаттасып орналасады, миофифриллалар дамиды, ядролары созылып, сопақша болып орналасады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, спортпен шұғылданатын және шұғылданбайтын студенттердің динамометрия көрсеткіштерінің арасында да айырмашылықтар байқалды, әрине алғашқылардың көрсеткіштері жоғары.

Сонымен осы тұжырымдарды қорыта келе, спорттың әр түріне маманданған спортшылардың анатомиялық және физиологиялық ерекшеліктерін анықтау және білу спорттық ілім және тәжірибе үшін маңызды екендігі туындайды.

Спорттық жаттығуларды спортшының шама-шарқына, жас ерекшелігіне қарай зорықтыруға да, титықтатуға жеткізбей жүргізуге көбірек көңіл бөлу керек.

Сонымен дененің дамуы, үйлесімділігі қимыл-қозғалыс әлпісіне, спорттың түріне де байланысты екенін көруге болады.

Дененің дамуы мен денсаулық арасындағы байланыстылық екі жақты:

1. Әртүрлі созылмалы аурулар дененің дамуын тежейді, әртүрлі ауытқулар пайда болады.

2. Дененің дамуы соматикалық денсаулықтың сандық көрсеткіші болып табылады, әсіресе балалар мен жасөспірімдерде.

Дененің дамуын қадағалау денсаулықты сақтауда, балалар мен жасөспірімдерді спорт түріне сұрыптауда, жаттығу жүйесінің тиімділігін арттыруда, организмнің жұмыс қабілетін анықтауда, дене тәрбиесі мен спорттың әсерін бағалауда өзіндік маңызы мен орны ерекше.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мухамежданов Б.Қ, Омаров Б.С, Халилаев А.Н. Жасөспірім балуандардың дене сапаларын жетілдіру амалдары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. № ,2 (44), 2017 ж.
2. Сейдахметов Е.Е, Кенджаева Б.Б, Омаров Б.С. Сыртқы ортаның әртүрлі жағдайларына бейімделу кезіндегі спортшының жұмыс қабілетінің өзгеруін зерттеудің физиологиялық негіздері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №2, Астана, 2017 ж.
3. Черноруцкий М.В. Диагностика внутренних болезней / М.В. Черноруц-кий 3-е изд., испр. – М. : Медгиз, 1949. – 623 с.
4. Черноруцкий М.В. Учение о конституции в клинике внутренних болезней / Труды 7-го съезда российских терапевтов, 1925.-С. 304-312.
5. Tanner J.M. Physique, character and disease: a contemporary appraisal // Lancet. Vol. 2. 1956. P. 635-637.
6. Бунак, В В // Большая российская энциклопедия, 2006. – С. 344-345.
7. Шарден Т. П. де. Феномен человека. М., 1965.
8. Omarov B, Orazbaev E, Baimukhanbetov B, Abusseitov B, Khudiyarov G, Anarbayev A. Test battery for comprehensive control in the training system of highly Skilled Wrestlers of Kazakhstan on national wrestling "Kazakhstan Kuresi" Man in India. 2017. 97(11), c. 453-462.
9. Борзов В. Ф. 10 секунд – целая жизнь. – М.: Физкультура и спорт, 1982. – 128 с.
10. Халилаев А.Н, Омаров Б.С, Уразбаев А. Қазақ күресімен шұғылданатын балуандардың күш-қабілеттерін дамытудың әдіс-тәсілдері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. № 1, (43), 2017 ж.
11. Әбдіғапбарова Ү.М, Омаров Б.С. 17-19жас аралығындағы студенттердің спирометриялық көрсеткіштерінің жылдық өзгерістері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. № 4, (56), 2017 ж.
12. Абалаков В.М. Аппаратура для исследования спортивной техники / В.М.Абалаков. – М.: Физкультура и спорт, 1960. – 186 с.
13. Коробков, А. В. Двигательный режим и здоровье / А.В. Коробков. – М.: Знание, 2018, – 729 с.
14. Рыбалко Б.М. Спортивная борьба – Минск: Белорусь, 1968, – 53–95 с.

Рамазанова А.Р.
преподаватель, магистр филологических наук,
КарГУ имени Е.А. Букетова,
Караганда, aliar08@mail.ru

Жумабекова П.Б.
преподаватель, магистр педагогических наук,
КарГУ имени Е.А. Букетова,
Караганда, perizat812@gmail.com

Палина А.А.
старший преподаватель, магистр педагогических наук,
Карагандинский Государственный Университет имени Е.А. Букетова,
Караганда, antossik_anna@mail.ru

РАБОТА С ПОСЛОВИЦАМИ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *Мудрость различных народностей копится веками и проявляется в народном фольклоре в виде пословиц, поговорок, сказок и т.д. В пословицах и поговорках отображен багаж знаний, накопленный опытом народа, который связан с их трудовой деятельностью, бытом, культурными ценностями, отдыхом. Английские пословицы и поговорки обладают ценным лингвистическим материалом и поэтому могут стать источником информации при изучении иностранного языка, потому как успешное овладение языка невозможно без привлечения знаний об истории и культуре его носителей. Работа с пословицами и поговорками на уроках английского языка помогает разнообразить учебный процесс, сделать его более насыщенным и увлекательным.*

Ключевые слова: *английские пословицы и поговорки, национально-культурная семантика, языковой материал, коммуникативная компетенция, грамматические формы.*

Аннотация. *Мақал-мәтелдер халықтың еңбек қызметімен, тұрмысымен, мәдени құндылықтарымен, демалуымен байланысты тәжірибесі жинақталған білім жүгі бейнеленген. Ағылшын мақал-мәтелдері бағалы лингвистикалық материалға ие, сондықтан шет тілін үйренуде ақпарат көзі болуы мүмкін, себебі тілді жақсы меңгеру оны тасушылардың тарихы мен мәдениеті туралы білімді тартпай мүмкін емес. Ағылшын тілі сабақтарында мақал-мәтелдермен жұмыс оқу үдерісін әр түрлі етіп, оны қызықты әрі қызықты етуге көмектеседі.*

Кілт сөздер: *ағылшын тіліндегі әңгімелер мен кездесулер, ұлттық-мәдени семантика, языковой материал, коммуникативная компетенция, грамматические формы.*

Annotation. *The wisdom of various nationalities has been accumulating for centuries and manifested in folklore in the form of proverbs, sayings, fairy tales, etc. Proverbs and sayings reflect the baggage of knowledge accumulated by the experience of the people, which is associated with their work, lifestyle, cultural values and leisure. English proverbs and sayings have valuable linguistic material and therefore can be a source of information when learning a foreign language, because the successful mastery of the language is impossible without attracting knowledge about the history and culture of its speakers. Working with proverbs and sayings in English lessons helps to diversify the learning process, to make it more intense and exciting.*

Keywords: *English speaking and talks, national-semantic semantics, grammatical material, communicative competence, grammatical forms.*

Мудрость различных народностей копится веками и проявляется в народном фольклоре в виде пословиц, поговорок, сказок и т.д. В пословицах и поговорках отображен багаж знаний, накопленный опытом народа, который связан с их трудовой деятельностью, бытом, культурными ценностями, отдыхом. Уместное употребление пословицы или поговорки делает речь говорящего выразительной и образной. Кроме того, пословицы и поговорки являются ценным материалом для понимания особенностей национального менталитета, они отражают характерные черты этноязыковой группы, специфики восприятия окружающей действительности ее представителями. Именно поэтому стоит отметить важность историко-лексического пласта для лингвистов, которые занимаются решением задач, связанных с изучением взаимосвязи языка и культуры.

Английские пословицы и поговорки обладают ценным лингвистическим материалом и поэтому могут стать источником информации при изучении иностранного языка, потому как успешное овладение языка невозможно без привлечения знаний об истории и культуре его носителей.

Лингвокультурологическое рассмотрение поговорок и пословиц неразрывно связано с внешними факторами: с культурой страны, ее историей, бытом и т.п. Изучение поговорок и пословиц в лингвострановедческом отношении помогает уточнить, а в некоторых случаях определить вспомогательные смысловые оттенки пословиц с национально-культурной семантикой.

С учетом того, что поговорки и пословицы содержат в себе свод опытной народной премудрости, имеет смысл подвергнуть анализу весь этот свод с позиции, содержащейся в нём информации, либо, по крайней мере, обнаружить основные его составляющие и разобрать главные отражённые в нём концепты [1].

Так, лингвисты Е.В. Чудина и Ю.И. Моисеева выделяют следующие функции поговорок и пословиц:

1) функции привлечения внимания адресата: поговорки и пословицы используются на фоне нейтрального контекста и привлекают внимание к себе образностью, обобщенностью значения, дидактическим смыслом. Возможность пословиц, поговорок стимулировать внимание, формировать предпосылки для нацеленного понимания, помогает усиливать речевое влияние, что в дальнейшем может быть использовано для преподавания иностранного языка;

2) функция выделения коммуникативно значимых элементов речи: эта функция взаимосвязана с функцией привлечения внимания, потому что значимые черты в образной форме выступают адресатом;

3) функция компрессии информации: пословицы и поговорки являются эталоном языкового минимализма и стимулируют упрощение передаваемой информации, что достигается образным характером пословиц и поговорок [2].

В научной литературе существует также классификация, построенная на смысловом принципе:

1) окольное выражение, говорящее о человеке, характеристика внутренних и внешних качеств человека;

2) состояние человека: физическое, материальное, психическое;

3) определение и оценка действия;

4) обстоятельства: причина, место, время действия;

5) явления, предметы, их определение и оценка; количество и качество.

Изучение пословиц и поговорок тесно связано с изучением истории народа. Ученые полагают, что первые пословицы были связаны с необходимостью укрепить в человеческом разуме какие-нибудь неписаные советы, обычаи, правила, законы. Они представляют собой языковой материал, позволяющий дать оценку настоящему и прошлому, отношениям человека в разнообразных ситуациях в жизни [3]. Принимая во внимание культуру народа, нельзя забывать о влиянии менталитета на создание пословиц. По мнению В.Н. Телия, ментальность развивается с помощью культуры [4]. Мировосприятие народа активно воздействует на дальнейшее формирование его культуры. Это две взаимодействующие и взаимозависимые категории, вопрос о первичности одной из них вряд ли можно считать корректным с научной точки зрения.

Помимо этого, менталитет обусловлен еще и природными факторами, внешними условиями бытия народа и не ограничивается культурными рамками. Пословицы в качестве лингвокультурных текстов состоят из культурно-маркированных единиц и порождают в сознании носителей языка некоторую совокупность знаний, которая, с первой стороны, устанавливает их логическое строение, а со второй – определяет границы применения данного высказывания, его стилистику, связь с конкретными ситуациями в жизни, явлениями культуры и истории народа. Совокупность данных знаний и образует культурно-историческую атмосферу пословиц [5].

Среди культурологически значимых аспектов фонда пословиц английского языка можно выделить несколько, каждый из которых заслуживает отдельного, более глубокого рассмотрения. Обнаруживаясь значимыми составляющими фонда фразеологии, поговорки и пословицы на существенном уровне пополняют общую языковую картину англоязычного мира. В них хранится и фиксируется, переходя из поколения в поколение, достаточно большая часть информации об окружающей реальности, при этом отдельные факты, реалии и события, которые легли в основание той либо другой поговорки (пословицы), не отображены в словарной системе английского языка. Современные российские и зарубежные учителя-практики постоянно трудятся над совершенствованием познавательной

деятельности учащихся через внедрение в обучение новых методов, идей, подходов, которые бы создавали благоприятную атмосферу для формирования положительной мотивации обучающихся, повышение интереса к учебному процессу, развитие стремления к практическому применению иностранного языка, т.е. к общению. Другими словами, формировали коммуникативную компетенцию. Содержание обучения включает в себя необходимые навыки, знания, умения, компетенции, овладев которыми учащийся сможет пользоваться языком как средством общения, которые также помогут сформировать и развить личность.

А использование пословиц и поговорок, как прием организации обучения, признано одним из наиболее лучших способов сделать урок ярким, насыщенным и неординарным, и главное интересным для учащихся, что, безусловно, способствует лучшему запоминанию. Формирование артикуляционных навыков всегда начинается с первых занятий. Употребление пословиц и поговорок сделает этот процесс интересным и эффективным, они помогут презентовать новое фонетическое явление; выполнить упражнения на повторение и закрепление фонетического материала; сделать фонетические зарядки [6].

Употребление в рамках урока пословиц и поговорок способствует активизации и доведения до автоматизации различных грамматических форм или конструкций. Поэтому целесообразно их применять для иллюстрации вводимых впервые грамматических явлений, или в тренировочных упражнениях. К примеру, повелительное наклонение широко представлено в пословицах. Оно выполняет в общении функцию побуждения (совет, запрещение, просьбу, предложение, разрешение, пожелание, предостережение). Don't throw out your dirty water before you get in fresh. Don't burn your bridges behind you. Do as you would be done by. Never say die. Don't teach your grandmother to suck eggs.

Кроме того применять пословицы эффективно при изучении грамматических форм:

1. Неправильные глаголы (Ill gotten ill spent. One link broken, the whole chain is broken. What is done can't be undone. If one claw is caught, the bird is lost).

2. Времена глагола (Murder will out. Bad news travels fast. Care killed cat. One swallow doesn’t make a summer).

3. Модальные глаголы (The cat would eat fish and would not wet her feet. When pigs can fly. You can't eat your cake and have it. You may take a horse to the water but you can't make him drink. In good time people want to advertise, in bad time they have to. It would make even a cat laugh. You can't catch old birds with chaff. Never put off till tomorrow what you can do today).

4. Пассивный залог (One story is good till another is told. To lock the stable-door after the horse is stolen. A bird may be known by its song).

5. Степени сравнения прилагательных (The hardest work is to do nothing. The best fish swim in the bottom. Little by little and bit by bit. Better late than never. A good name is better than riches. Promise little, but do much. Too much of the thing is good for nothing. A change is as good as a rest. The least said, the soonest mended). Пословицы и поговорки влияют на все феномены реальности, отображают жизнь и мироощущение народа во всем разнообразии, они становятся источниками передачи бытовых, социальных, философских, религиозных, морально-этических, эстетических народных взглядов.

Национальный характер – это самый неуловимый феномен этничности. Культура, история народа, условия жизни и деятельности любого народа формируют систему определенных психологических особенностей, свойственных именно этому народу (этносу), осознаваемых как один из его признаков. Н. Джангильдин определяет национальный характер совокупность специфических психологических черт, свойственных той или иной социально-этнической общности в конкретных экономических культурных и природных условиях ее развития. [7]

Главная функция пословиц – формировать оценку народа объективных феноменов реальности, отображая тем самым мироощущение его представителей. И с этой функцией пословицы справляются эффективно, их многофункциональность не имеет границ. Они отображают все аспекты жизни человека, в т.ч. его духовной культуры.

Пословица должна быть содержательной, краткой, контекстуально-

гибкой, она должна синтезировать ситуацию, давая нравственный совет. В этом аспекте английские пословицы и поговорки являются своеобразным фундаментом к правильному пониманию уникальных свойств английского языка, а также пониманию особенностей английского менталитета. В связи с этим при изучении английского языка, английского нрава и образа жизни непременно стоит обращаться к пословицам и поговоркам как к ценному хранилищу знаний не только о языке, но и культурно-историческом наследии его носителей. В ходе обучения английскому языку осуществляются

такие цели: формирование и становление коммуникативной компетенции (речевой, языковой, социокультурной, компенсаторной, учебно-познавательной).

Работа с пословицами и поговорками на уроках английского языка помогает разнообразить учебный процесс, сделать его более насыщенным и увлекательным. Она помогает решить ряд масштабных образовательных задач учебного, воспитательного и развивающего характера.

Более того пословицы способствуют формированию коммуникативных навыков учащихся, необходимых для осуществления межкультурной коммуникации с носителями изучаемого языка, приобщению к их культуре. Благодаря пословицам, учащиеся знакомятся с особенностями духовного наследия, национального характера представителей иноязычной культуры, с их образом мышления и способом выражения мыслей. [8]

Изучение пословиц и поговорок, их оценка и сопоставление с аналогами в родном языке помогает развивать у ребят познавательный интерес к изучаемому предмету и культуре страны изучаемого языка, расширять кругозор, формировать образное мышление, творческие задатки, языковую догадку, а также внимание, память и логику. Пословицы и поговорки – народное наследие. [9]. Пословицы и поговорки помогают формировать фундамент грамматического материала, значительно обогащают словарь говорящего, совершенствуют произносительные навыки, а также подготавливают к межкультурной коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аникин В.П. Русское устное народное творчество / В.П. Аникин –Москва : Высшая школа, 2001. – С. 237-270.
2. Магировская О.В. Национально-культурные особенности лингвистической картины мира (на материале английских и русских пословиц и поговорок): Учебное пособие по английской филологии. /О.В. Магировская. – Красноярск: РИО УГПУ, 2005. – 116 с.
3. Долгирева Т.В. Использование английских пословиц, поговорок и фразеологизмов при изучении языкового материала разного плана. Открытый урок/ 1 сентября./ Т.В. Долгирева. Режим доступа: URL:http://festival.1september.ru/authors/104-234-574
4. Комаров А. С Пословицы английского языка и их русские аналоги :учеб. Пособие / А. С. Комаров. – Москва: Флинта: Наука, 2008. – 112 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь Москва: Директмедиа Паблишинг, 2008. – 5987 стр. Мультимедийное информационное электронное издание. Режим доступа: http://archive.is/BCmcK
6. Даль В.И. Пословицы русского народа./ В.И. Даль – Москва: Издательство Эксмо, Изд-во ННН, 2003, 616 с.
7. Джангильдин Н. Нация и ее психический склад – Алма-ата, 1971.
8. Копжасарова У.И., Шипицына А.Ю. Особенности использования пословиц как источников народной мудрости на уроках иностранного языка. / Алматы: Издательско-полиграфический центр КазУМОиМЯ им. Абылай хана,2014, с.168.
9. Түрманжанов Ө.. Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы: Ана тілі, 1997. С.184.

Сайдуллаева Н.С.,
Абдуалиева М.А.,
Жайдакбаева Д.,
Асанбек Б.
Южно-Казахстанский Государственный Университет им. М. Ауэзова,
г. Шымкент, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР УЧИТЕЛЕЙ В ПРИМЕНЕНИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ЭЛЕКТРОННЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. *В статье рассмотрены место и значение методологических культур в обучении. Изучаются основные источники, факторы содержания образования и ожидаемые результаты включения системы методологических культур в школьного образования. Дидактические условия формирования и усвоения методологических культур при обучении основам наук школьного курса. Анализируется принципы и критерии приобретения методологическими знаниями учащихся. Рассматриваются принципы научности, системности, систематичности, межпредметных связей и наглядности, как наиболее важным дидактическими принципами, требующим включения методологических знаний в содержание образования. Определяется дидактическая и методологическая функция этих принципов как качественная характеристика отбора содержания учебного материала. Предъявляется требовании представленности методологических знании в учебном предмете. Процедура отбора комплекса методологических знаний и их дидактические и методические основания.*

На основании анализа основных источников, показываются, что методологические знания отражаются во всех элементах содержания образования, на всех его уровнях в виде целого комплекса знаний. Методологические знания включаются в содержание образования в неявной форме в виде знаний: о научных методах познания (всеобщем, общенаучных и частнонаучных, или специфических); логики научного познания (формальной и диалектической); закономерностей процесса научного познания; логики научной деятельности. При изучении учебного предмета рекомендуется показать природу научного познания и его эффективность, специфику методов каждой области знаний, пользоваться теми и другимы методами, которые имеют общенаучный и общеобразовательный характер.

Ключевые слова: *методологическая культура, методологические знания, школа, будущий учитель, учебный предмет.*

Аннотация. *Мақалада оқытудағы әдіснамалық мәдениеттің орны мен маңызы қарастырылған. Білім мазмұнының негізгі көздері, факторлары және мектептегі білім беруде әдіснамалық мәдениет жүйесін қосудан күтілетін нәтижелер оқытылады. Мектеп курсының ғылым негіздеріне оқытудағы әдіснамалық мәдениетті қалыптастыру мен меңгерудің дидактикалық шарттары. Оқушылардың әдіснамалық білім алу принциптері мен критерийлері талданады. Ғылыми, жүйелілік, жүйелілік, пәнаралық байланыстар мен көрнекілік принциптері, әдістемелік білімді білім беру мазмұнына енгізуді талап ететін ең маңызды дидактикалық принциптер ретінде қарастырылады. Осы принциптердің дидактикалық және әдіснамалық қызметі оқу материалының мазмұнын іріктеудің сапалық сипаттамасы ретінде анықталады. Оқу пәнінде әдіснамалық білімнің ұсынылуы талап етіледі. Әдістемелік білім кешенін іріктеу процедурасы және олардың дидактикалық және әдістемелік негіздері.*

Негізгі дереккөздерді талдау негізінде әдіснамалық білімдер білім беру мазмұнының барлық элементтерінде, оның барлық деңгейлерінде тұтас білім кешені түрінде көрініс табатыны көрсетіледі. Әдістемелік білім білім беру мазмұнына мынадай білім түрінде: танымның ғылыми әдістері туралы (жалпы, жалпы ғылыми және жеке ғылыми немесе арнайы); ғылыми таным логикасы (формальды және диалектикалық); ғылыми таным процесінің заңдылықтары; ғылыми іс-әрекет логикасы. Оқу пәнін оқу кезінде ғылыми таным табиғатын және оның тиімділігін, әр білім саласы әдістерінің ерекшелігін көрсету, жалпы ғылыми және жалпы білім беру сипатындағы басқа да әдістерді қолдану ұсынылады.

Түйінді сөздер: *методологиялық мәдениет, әдіснамалық білім, Мектеп, болашақ мұғалім, оқу пәні.*

Annotation. *The article deals with the place and importance of methodological cultures in learning. The main sources, factors of the content of education and expected results of inclusion of system of methodological cultures in school education are studied. Didactic conditions for the formation and assimilation of methodological cultures in teaching the basics of science school course. The principles and criteria of acquisition of methodological knowledge of students are analyzed. The principles of scientific, systematic, systematic, interdisciplinary connections and visibility are considered as the most important didactic principles that require the inclusion of methodological knowledge in the content of education. The didactic and methodological function of these principles is defined as a qualitative characteristic of the selection of the content of educational material. There is a requirement of representation of methodological knowledge in the subject. Selection procedure of a complex of methodological knowledge and their didactic and methodical bases.*

Based on the analysis of the main sources, it is shown that methodological knowledge is reflected in all elements of the content of education at all levels in the form of a whole complex of knowledge. Methodological knowledge included in the content of education in the form of implicit knowledge in the form of: o scientific methods of knowledge (General, General scientific and specially scientific or specific); the logic of scientific knowledge (formal and dialectical); the regularities of the process of scientific knowledge; the logic of scientific activities. In the study of the subject it is recommended to show the nature of scientific knowledge and its effectiveness, the specifics of the methods of each field of knowledge, to use those and other methods that are General scientific and educational in nature.

Key words: *methodological culture, methodological knowledge, school, future teacher, educational subject.*

Введение

Методология педагогики – это совокупность теоретических положений о познании и преобразовании педагогической действительности: принципов построения учебной и воспитательной деятельности в области образования, форм, методов и приемов организации учебного процесса.

Методология педагогики указывает на то, как надо осуществлять научно-исследовательскую и практическую деятельность. Такие знания необходимы каждому педагогу. Учителям необходимо иметь представление и определенные знания об уровнях методологической культуры педагогических работников, о методологии педагогики и уметь использовать эти знания в своей деятельности по преодолению проблем и в практическом применении при появлении различных педагогических проблем.

Одним из элементов, составляющих основу педагогического мастерства является система методологических знании и методологическая культура и учителей в применении дидактических средств обучения.

Основная часть

Методологическая культура – существенная составная часть, слагаемое педагогической культуры, характеризующее степень глубины и основательности овладения педагогом знаниями основ методологии педагогической и психологической науки, умение применять эти знания творчески, с высокой эффективностью при организации учебно-воспитательного процесса.

Вопросы педагогической методологии разрабатываются также педагогами: В.С. Гершунским, В.И. Загвязинским, В.В. Краевским, В.М. Полонским, И.Я. Лернером, М.Н. Скаткиным, В.А. Сластениным, Ш. Таубаевой и др. Основное внимание ими уделяется методологии конкретных педагогических исследований, общей схеме педагогических исследований, методике применения в педагогике общенаучных подходов: структурного, системного, системно-деятельностного, кибернетического и т.д. Формирование современной личности, способной к саморазвитию, к самостоятельному принятию решений в условиях постоянно изменяющегося по нелинейным законам мира, требует дальнейшего совершенствования формы, методов о средств обучения. Школа должна научить ученика учиться, обеспечить его системой знаний и умений, которые необходимы для дальнейшего самообразования, развить его способности, воспитать смостоятельно мыслящую творческую личность, максимально развивать их умственную активность. В развитии умственной активности учащихся важное значения имеет формирования системы методологических знаний. Формирование у учащихся методологических знаний приводит к развитию у них научного мировоззрения, мышления и прочих аспектов, характеризующих человека как личность. К авторам, разрабатывающим данный подход, относятся дидакты А.В. Усова, С.И.Архангельский, Н.Ф. Талызина, В.В. Краевский В.В. Гоноболин В.С., Ш. Т. Таубаева, Е.И. Бурдина, А.А. Жайтапова, Б.А. Тургынбаева, McDermott, D.R. Sokoloff, R.K. Thornton, И.А. Halloun, Б.А. Оспанова, Н.А. Шамельханова, Р.И. Кадирбаева и др. и методисты (В.Ф. Ефименко, В.Н. Мощанский, В.Г. Разумовский, Д. Рахымбек, В.И. Решанова и др.).

Но, несмотря на наличие глубоких научных разработок проблем методологической культуры рядовой учитель сегодня не обладает методологической культурой научного исследователя. В литературе не раз указывалось на неосведомленность, неготовность и неспособность основной массы педагогов воспринять передовой опыт, внедрить проектную разработку, реализовать новую педагогическую идею. Такая ситуация, помимо социо-культурных причин (отсутствие возможности и желания педагогов овладевать методологической культурой), может быть объяснена и отсутствием механизма формирования методологической культуры, что, в свою очередь, является следствием неразработанности концепции методологической культурой вообще и методологической культуры педагога, в частности.

К анализу самого понятия "методологическая культура" и его содержания обратились лишь недавно. Существует лишь несколько работ, где специально анализируется методологическая культура. В разделе "Методологическая культура в контексте образования" монографии А.А.Касьяна "Контекст образования" (Нижний Новгород. 1996) методология рассматривается как способ взаимодействия философии и науки, а методологическая культура является показателем уровня развития методологии науки и характеристикой личности в сфере образования. Ш. Таубаевой «Методология педагогики». Содержание методологической культуры педагога раскрывается в ряде статей в научных педагогических журналах. В.К.Кириллов в статье "Методологическая культура учителя, ее формирование в учебном процессе педвуза" ("Новые исследования в педагогических науках – 1991, N 1) делает акцент на дидактическом аспекте методологической культуры.

Методологическая культура педагога включает в себя следующее:

1. Проектирование и конструирование учебно-воспитательного процесса.

2. Осознание, формулирование и творческое решение педагогических задач.

3. Методическая рефлексия.

Основным критерием владения знаниями и методики методологической культуры учителя является использование педагогом научно-педагогических знаний для совершенствования своей работы с применением анализа, других методов исследований в своей практической работе.

Основные уровни методологической культуры педагога (от высшего к низшему): философский, общенаучный, педагогический.

Философский уровень методологической культуры педагога предполагает наличие знания различных педагогических теорий, которые базируются на противоположных методологических законах, обусловленных различными мировоззренческими направлениями. На этом уровне выявляются навыки исторического и логического приемов изучения, абстрактного и конкретного принципов, метафизического, диалектического и системного исследования явлений педагогической науки. Поэтому педагог должен свободно ориентироваться в данных принципах и приемах, уметь определять наиболее эффективные методы использования каждой альтернативной теории.

Методологические установки философского уровня определяют методологию низших уровней: общенаучного и педагогического. Таким образом, можно сказать, что высшим уровнем методологической культуры педагога является философский.

Общенаучный уровень методологической культуры педагога представляет собой применение в педагогике:

1) общенаучных принципов (эволюционизма, рационализма и др.);

2) приемов идеализации, универсализации;

3) различных подходов – системного, вероятностного, структурно-функционального и т.д.

На этом уровне происходит выдвижение гипотез, разработка педагогической теории и проверка ее в педагогической практике.

Педагогический уровень методологической культуры педагога включает в себя следующее:

1) знания в области истории педагогики и современных педагогических теорий;

2) знания основных законов и признаков, используемых в качестве основополагающих установок в педагогике (например, принципы доступности, индивидуальности, единства обучения, воспитания и развития и т. д.);

3) навыки в применении различных методов ведения урока (словесные, наглядные, проблемные, поисковые и т. д.);

4) навыки практической работы в воспитательной деятельности преподавателя.

Достигнув определенного уровня методологической культуры, преподаватель имеет способность и возможность сформировать передовой опыт своей практической работы, сформулировать проблему исследования и проверить ее с помощью наблюдения, эксперимента, анализа, синтеза, моделирования и т. д.

В. А. Сластенин считает, что кроме знаний и умений к методологической культуре относится следующее:

1. Установка на преобразование педагогической теории в метод познавательной деятельности.

2. Стремление выявить единство и преемственность психолого-педагогического знания в его историческом развитии.

3. Критическое отношение к положениям, аргументам, лежащим в плоскости обыденного педагогического сознания.

4. Рефлексия по поводу предпосылок, процесса и результатов собственной познавательной деятельности, а также движения мысли других участников обучения и воспитания.

5. Доказательное опровержение антинаучных позиций в области человекознания.

6. Понимание мировоззренческих, гуманистических функций педагогики и психологии». [1]

Понятие "методологическая культура" сложное. Оно включает в себя такие родовые понятия, как "методология" и "культура". Для анализа специфики методологической культуры необходимо выделить самые существенные свойства культуры. Такими являются свойства, обеспечивающие выживаемость человека в изменяемом им самим мире. Культура пришла на смену биолого-генетического регулирования поведения, и она дает возможность иного взаимодействия со средой, она же требует от человека и способности взаимодействовать со средой по-новому, а следовательно, принуждает его развиваться.

Свойства: во-первых, культура предстает в этом случае в виде "внебиологически выработанного способа человеческой деятельности", При таком подходе культура – это, по выражению С.И.Гессена, "непреходящее прошлое", которое, сохраняясь, передается от поколения к поколению, а методологическая культура – это многообразные формы и методы познавательной и практической деятельности. То, что было использовано в прошлом опыте, что должно быть сохранено и использовано в будущей деятельности в качестве ее образца, способа. Это все методологические установки (идеи, принципы и т.д.).

Вторая сторона культуры, которая поможет нам приблизиться к пониманию сущности и специфики методологической культуры, связана с ценностным подходом к культуре. Следуя такому пониманию культуры, можно утверждать, что методологическая культура заключается не только в безудержном поиске новых способов деятельности (инновации), но и предпочтении уже оправдавших себя методов (традиции). Без традиций культура распадется, так как остается только единичное, всеобщее же, смысл всего исчезает. В этом отношении культура является средством регулирования будущей деятельности.

Методологическая культура учителя – это особая форма деятельности педагогического сознания, живая, т.е. пережитая, переосмысленная, выбранная, простроенная самим педагогом методология личностно-профессионального самоизменения. Развитая методологическая культура учителя определяет возможность порождения им новых идей в конкретных проблемных ситуациях, т.е. обеспечивает эвристичность педагогического мышления. Методологический поиск – это деятельность учителя по обнаружению смысла, основы, идеи учебного материала или педагогического явления как личностно значимых для своего саморазвития, так и для последующего развития личностных структур сознания своих учеников. Умения вести методологический поиск обеспечивают возможность самоформирования (самоорганизации) следующих методологических умений более высоких уровней:

– обнаруживать смысл, основу, идею учебного материала или педагогического феномена; устанавливать связи различных смыслов, выявлять неявные мотивы, обусловившие возникновение той или другой концепции, причины ее целеполагания;

– проводить сравнительный и феноменологический анализ педагогических феноменов: парадигм, систем, предмета, целеполагания, принципов, содержания, условий, средств воспитания и обучения в различных подходах к образованию; владеть проблемным видением; распознавать педагогические теории и системы на предмет их соответствия гуманистической парадигме; вычленять и сопоставлять разные по времени основания, послужившие тем или другим педагогам базой для разработки их подходов; определять явные и скрытые источники зарождения педагогического замысла, их противоречивость и порождаемые ею неявные смыслы, которые закладывались в ту или иную ситему;

– устанавливать связи философско-педагогических замыслов с событиями исторической, социокультурной и др. значимости эпохи его создания; давать разностороннюю оценку значения замысла – для времени создания и для современности; определять и преодолевать кризисные узлы в обучении и воспитании, перестраивать имеющиеся знания, конструировать на их основе культуросообразные и гуманные смыслы педагогической деятельности и т.д.

– устанавливать собственные смыслы альтернативных педагогических подходов; целеполагания, определения ведущих принципов, отбора и перестройки содержания, моделирования и конструирования условий и средств, формирующих и развивающих личностные структуры сознания учащихся; мо-

делировать условия воспитания творческой личности; применять средства педагогической поддержки личностной самореализации, нравственной самоактуализации, самоопределения учащихся; использовать и создавать технологии прояснения личностных ценностей, вступления в педагогический контакт, предупреждения и угашения конфликтов, взаимодействия и объединения, смены ролей, преодоления барьеров на уроке, личностного обращения к ученику, выбора, кульминации и разрядки и т.д.

Методологическая знания школьника формируются и развиваются прежде всего, средствами научного познания. Средства научного познания обобщаются в научных методах познания, знаниях о знании или методологических знаниях и историко-научных материалах. Учащиеся должны овладеть и основами логики научного познания. Мы рассмотрим только те дидактические принципы, которые непосредственно требуют включения методологических знаний в содержание образования, а именно: принципы научности, системности, систематичности, межпредметных связей и наглядности. Содержание принципа научности выяснялось, в частности, М.Н. Скаткиным и Л.Я. Зориной [2]. Требования, составляющие содержание принципа научности, формулируются в виде трех связанных между собой положений. Содержание образования должно: 1) соответствовать уровню современной науки; 2) включать содержание, необходимое для создания у учащихся представления о частных и общенаучных методах познания; 3) показывать учащимся важнейшие закономерности процесса познания [5]. Оособое значение имеет учет двух последних требований, без которых не представляется возможным сформировать у учащихся систему методологических знаний, научное мировоззрение и диалектическое мышление. Эти три признака научности содержания взаимосвязаны; они являются необходимыми и достаточными условиями, реализация которых позволяет судить о научности содержания учебного предмета. В этой связи их можно рассматривать в качестве критериев отбора учебного материала, которые требуют, чтобы в содержании учебного предмета были включены собственно предметные знания, соответствующие уровню развития современной науки, знания о методах познания (общенаучных и специфических), историко-научные знания, показывающие путь научного познания и путь познания ученого, а также соответствующие виды деятельности.

Современное образование, являющееся источником социального прогресса, фундаментом развития культуры, нацелено на расширение возможностей, предоставляемых молодежи, которой предстоит жить и трудиться в условиях инновационного, информационного общества. Образовательные системы сегодня ориентируются на развитие интеллектуального потенциала обучаемых с точки зрения не только освоения содержания предмета, но и обработки, адаптации и использования существующей информации, генерирования новых идей. Возросшая значимость интеллектуального труда, основанного на использовании все увеличивающихся информационных ресурсов, требует от современного человека, вне зависимости от его профессии и особенностей деятельности, умений работы с электронными средствами поиска, обработки, сохранения и передачи информации.

Следствием этих процессов является широкое проникновение информационных и коммуникационных технологий в различные сферы образовательной деятельности.

Дидактические электронные средства обучения играют ведущую роль в процессе образования. Обучения в новых условиях требует комплексного подхода к применению технических, методических и информационных средств обеспечения учебных занятий. Использование новых технических устройств, информационных и коммуникационных технологий ведет к новому пониманию педагогического процесса, установлению новых учебно-воспитательных задач и способов их решения, изменению требований к современному учителю.

Одной из важнейших задач информатизации образования является формирование системы методологических культур учителей, уровень которой определяется знаниями об информации, информационных процессах, моделях и технологиях; умениями и навыками применения средств и методов обработки и анализа информации в различных видах деятельности; умением использовать современные идактических средств обучения в профессиональной деятельности.

Различные аспекты процесса формирования информационно-коммуникационной компетентности раскрываются в работах Н.Л. Дашниц, Т.В. Капустиной, С.В. Панюковой и др., которые исследуют динамику и диалектику таких понятий, как «информатизация образования», «информационная культура», «педагогическая культура», «информационная компетентность», «информационная грамотность», «информационно-коммуникационная грамотность», «информационно-коммуникационная компетентность» и т.д.

При этом отмечается необходимость формирования информационно- коммуникационной компетентности на четырех уровнях: методологическом, теоретическом, методическом и технологическом.

Методологическая культура учителя в применении дидактических электронных средств обучения- это интегративное личностное образование, характеризующееся совокупностью системных научных знаний, умений и навыков, формируемых в специально организованном процессе обучения информатике и информационным и коммуникационным технологиям; способностью ориентироваться в образовательной среде на базе современных дидактических электронных средств и готовностью их творческого использования в своей профессионально-педагогической деятельности.

Содержание информационно-коммуникационной компетентности учителя, структуру которой представляют когнитивный, деятельностный, рефлексивный и мотивационно-ценностный компоненты, определяется современными тенденциями информатизации образования: оснащение образовательных учреждений средствами ИКТ и использование их в качестве нового педагогического инструмента; увеличение зависимости образовательных технологий от дидактических электронных средств; трансформация функций учителя в образовательном процессе, протекающем в условиях информатизации и др.

Модель процесса формирования методологического культура у педагога, основанная на идее его непрерывности, включает в себя совокупность целевого, потребностно-мотивационного, содержательного, процессуального, контрольно-регулировочного и результативного компонентов, а также методологические подходы, принципы, педагогические условия, положенные в основу комплексной технологии формирования исследуемого личностного образования при взаимодействии субъектов образовательного процесса.

Комплексная технология формирования методологического культура у педагога представляет собой совокупность традиционных и инновационных технологий с использованием проникающих технологий, характер и многофункциональность которых позволяют выстроить динамику восхождения от адаптационно-репродуктивного этапа к поисково-творческому и творческо-преобразующему этапу в течение всего периода обучения.

Эффективность процесса формирования методологическая культура в применении дидактических электронных средств обучения у учителя обеспечивается специальным диагностическим сопровождением, позволяющим на основе информационного, технологического и результативного критериев оценить степень готовности учителя осуществлять педагогическую деятельность в условиях информатизации образования на низком (интуитивном), среднем (нормативном) или высоком (творческом) уровне.

Методологическая информационно-коммуникационная культура современного учителя, определяющая его готовность к работе в новых условиях информатизации образовании – это способность педагога решать профессиональные задачи с использованием современных средств и методов информатики и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ); его состоявшееся личностное качество, характеристика, отражающая реально достигнутый уровень подготовки в области использования дидактических электронных средств в профессиональной деятельности; особый тип организации предметно-специальных знаний, позволяющих правильно оценивать ситуацию и принимать эффективные решения в профессионально-педагогической деятельности.

Следует помнить, что методологическая культура учителя пронизывает все виды его профессиональной деятельности и носит «надпредметный», общеучебный, общеинтеллектуальный характер. Связано это, в первую очередь, с необходимостью и готовностью работать в новой информационной образовательной среде, принципиальное отличие которой от традиционной заключается в специфике ее технологической подсистемы. Ведь интеграция ИКТ в образовательный процесс любого образовательного учреждения сопровождается радикальными изменениями во всех других подсистемах (дидактической, организационной, экономической, теоретико-методологической) образовательной системы.

Но для эффективного использования возможностей дидактических электронных средств педагог сам должен обладать полным набором пользовательских, ориентировочных, инструментальных компетенций. Являясь участником единой дидактических электронных средств, учитель сам должен уметь формировать локальную образовательную среду на своем учебном занятии. Под информационной образовательной средой учебного занятия обычно понимается специально организованный комплекс компонентов, обеспечивающих системную интеграцию дидактических электронных средств в педагогическую систему учебного занятия с целью построения личностно ориентированной педагогической системы.

Понятие «информационная компетентность» не является однозначно определенным. Его рассматривают с разных сторон, и как составляющую профессиональной компетентности, и как составляющую информационной культуры личности. К числу значимых признаков относят знание информатики как предмета, использование компьютера как необходимого технического средства, выраженность активной социальной позиции и мотивации субъектов образовательного пространства, совокупность знаний, умений и навыков по поиску, анализу и использованию информации.

При исследовании проблем формирования методологическая культура в применении дидактических электронных средств обучения у учителя выделяются три уровня владения ИКТ-компетенциями :

– базовый – на данном уровне накапливаются базовые знания, умения и навыки, необходимые для знакомства с компьютерной грамотностью; применение дидактических электронных средств на данном уровне минимально (владение общими приемами создания, редактирования, сохранения, копирования и переноса информации в электронном виде, представление информации средствами презентационных технологий, освоение навыков поиска информации в сети Интернет и т.д., выбор способа сетевого взаимодействия (или их комбинации), наиболее соответствующего характеру проблемы и позволяющего выработать пути ее решения наиболее оптимальными способами);

– технологический (на данном уровне дидактических электронных средств становятся инструментом в осуществлении прикладной деятельности (оценка потенциала Интернет-ресурсов, степени их интерактивности и информативности с позиций целевой предметной области; анализ программных средств и ресурсов сети глобальной компьютерной сети с учетом основных технологических, экономических, эргономических и технических требований; оценка качества, средств и форм представления в глобальной сети Интернет программно-технологического и информационного обеспечения и др.);

– практический (профессиональный) – на данном уровне целесообразно говорить о создании новых инструментов для осуществления информационной деятельности.

В соответствии с трехуровневой моделью ИКТ-компетенции у учителя можно выделить: базовый уровень – инвариант знаний, умений и опыта, необходимый преподавателю-предметнику для решения образовательных задач средствами ИК-технологий общего назначения; предметно-ориентированный уровень – освоение дидактических электронных средств и формирование готовности к внедрению в образовательную деятельность специализированных технологий и ресурсов, разработанных в соответствии с требованиями к содержанию и методике того или иного учебного предмета; педагогический (психолого-педагогический, методический, творческий) уровень – разработка собственных электронных средств учебного назначения, использование дидактических электронных средств для решения профессиональных и личных задач.

На основе анализа разработок в области повышения квалификации педагогических работников в сфере информатизации образования за последние пять лет, выделена общие для всех региональных систем повышения квалификации направления повышения квалификации и переподготовки учителей в области дидактических электронных средств. Эти общие направления представлены двумя ступенями: «Базовые ИКТ-компетенции педагогических кадров» и «Профессиональные ИКТ-компетенции педагогических кадров», и в каждой из ступеней предусматривается несколько уровней.

Согласно данной структуры базовые ИКТ-компетенции педагогических кадров включают два уровня: уровень 1. «Пользовательские ИКТ-компетенции педагога и уровень 2. «Специальные ИКТ-компетенции педагогических работников». Для ступени «Профессиональные ИКТ-компетенции педагогических кадров» характерно формирование профессиональных компетенций в области дидактических электронных средств так же на двух уровнях: формирование умения использовать в работе автоматизированное рабочее местопедагогического работника (уровень 3); регулярное использование дидактических электронных средств в образовательном процессе (уровень 4). Причем, уровни 3 и 4 могут быть представлены несколькими профильными направлениями. Так для уровня 2 предлагается рассматривать пять профилей подготовки педагогических работников: учебно-предметный , дистанционно-методический, информационно-методический , учебно-административный, медиатечный. А для уровня 3 – предлагается выделять еще четыре специализации обучения: «Проектирование учебного процесса с помощью дидактических электронных средств», «Проектирование дистанционной поддержки конкретного учебного процесса», «Стратегическое планирование процессов и программ информатизации образования», «Основы педагогического дизайна».

В соответствии с этим набор базовых методологических культур учителей в применении дидактических электронных средств обучения для преподавателя может включать в себя следующие группы:

наличие общих представлений в сфере дидактических электронных средств; наличие представлений об электронных образовательных ресурсах; владение интерфейсом операционной системы; наличие общих представлений в сфере мультимедиа; владение техникой подготовки графических иллюстраций на основе растровой графики; владение навыками пользователя офисных технологий в контексте подготовки дидактических средств по предметной области и рабочих документов; владение базовыми Интернет-сервисами и технологиями; владение основами технологии построения web-сайтов.

Таким образом, в представленном перечне указаны большинство возможных умений и навыков в использовании средств дидактических электронных средств, которые педагог может использовать в своей профессиональной деятельности. Причем очень важно при выделении набора базовых методологических культур учителей в применении дидактических электронных средств обучения и их последующего формирования не отождествлять данный процесс с "компьютерным всеобучем", поскольку ключевым моментом формирования культуры именно опыт деятельности, освоение преподавателем дидактических электронных средств общего назначения, что в свою очередь должно предполагать реализацию контекстного обучения, позволяющего преподавателю отработать различные приемы и навыки деятельности в информационной образовательной среде.

Не менее важной проблемой после выделения конкретного перечня методологических культур для педагогов является проблема формирования методологических культур в применении дидактических электронных средств обучения у педагогических работников..

Процесс обучения может предполагать чтение установочных лекций, обучение начальным навыкам дидактических электронных средств обучения, дистанционного самостоятельного обучения, проведение практических занятий по темам, которые могут вызвать трудности при самостоятельном изучении, выполнении лабораторных работ, семинаров и практики.

Таким образом, содержательно наиболее распространенная модель формирования методологических культур педагога в применении дидактических электронных средств обучения предполагает последовательную реализацию процессов формирования базовой, повышенных и специальных ИКТ-компетенций, вписанных в контекст формирования профессионально-педагогической компетентности, и в итоге представляет их целостное единство.

В качестве основных принципов формирования методологических культур педагога следует выделять, в первую очередь, принцип профессиональной направленности и принцип комплексной информатизации образовательного процесса. При этом принцип профессиональной направленности предполагает сочетание теоретического обучения и межпредметных связей для подготовки педагога к активному использованию дидактических электронных средств в профессиональной деятельности в соответствии с личными интересами и задачами образования, а реализация принципа комплексной информатизации образовательного процесса – предусматривает определение комплекса дидактических электронных средств, позволяющего сформировать методологических культур учителя в применении дидактических электронных средств обучения требуемого уровня.

Заключение

Эпоха научно-технической революции в корне изменила представления о современном мире, захлестнув общество потоком разнообразной информации. В наши дни информацию рассматривают как источник ресурсов наравне с трудовой деятельностью, а информационные технологии – как средство повышения производительности и эффективности труда. Сегодня ни одно предприятие и учебный процесс не может обойтись без таких технологий. Несомненно, информация и все, что с ней связано, играет и будет в дальнейшем играть решающую роль во всех сферах жизнедеятельности. Человечество находится на пути к информационному обществу, основанному на разуме, интеллектуальных способностях, эрудиции, умении ориентироваться в самых разнообразных нестандартных ситуациях.

Вхождение человеческой цивилизации в такое информационное общество предъявляет принципиально новые требования к системе образования. Новая образовательная парадигма предполагает:

– переход от усвоения значимых объемов информации, накопленных при изучении какой-либо дисциплины, к овладению способами непрерывного приобретения новых знаний и умения учиться самостоятельно;

– освоение навыков работы с любой информацией, с самыми разнородными данными и формирование на этой основе самостоятельного (критического), а не репродуктивного типа мышления;

– дополнение традиционной цели «формировать знания, умения и навыки» целью «формировать компетентность обучающегося».

Такие кардинальные изменения в системе образования необходимы для целенаправленной подготовки учащихся к жизнедеятельности в информационном обществе. Одним из путей решения данной проблемы является формирование методологических культур учителя в применении дидактических электронных средств обучения , так как именно они являются проводниками новых идей в массовой школе, функционирующей в условиях информатизации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зорина Л.Я. Дидактические основы формирования системности знаний старшеклассников. – М.: Педагогика, 1978. – 128 с.
2. Рахымбек Д. Оқушылардың логика методологиялық білімдерін жетілдіру. – Алматы: РБК, 1998. – 258 с.
3. Таубаева Ш.Т. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования, – Алматы: Алем. 2000. – 381 с.
4. Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы. М.: Высшая школа, 1991. – 224 с.
5. Rakhymbek D., Abdualiyeva M.A.,Torebek Y.Z., Madiyarov N.K., Altynbekov S.Y. Didactic Conditions to the Construction of Educational Subject Causing Enforcement of Methodological Components of Knowledge. “Man In India”, ISSN: 0025-1569.Vol. 97,July (2017). P. 501-516.

UDC 37.011.33:81

Sarsembayeva A.A.
candidate of Pedagogical sciences, associate professor
D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University
Ust-Kamenogorsk, araily@mail.ru

IMPLEMENTATION OF LEVEL TEACHING FOREIGN LANGUAGES BY THE COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF REFERENCE FOR LANGUAGES-CEFR AT A TECHNICAL UNIVERSITY

Summary. *The paper studies the experience of implementing the Common European Framework of References for Languages (CEFR) into the practice of teaching foreign languages at non-linguistic universities. The problem of integrating language education in higher education institutions of Kazakhstan with the system of teaching foreign languages in the world's leading universities is especially relevant today since it is the level language teaching that leads to the practical knowledge of a foreign language and the passage of an international language exam. Level education in foreign (English) languages in the university has a stage approach: Stage 1 – basic English training within the framework of "Foreign (English) Languages" discipline (2016-2017 academic year), Stage 2 – teaching "English for Special Purposes" within the framework of "Professionally-Oriented Foreign Language" discipline (2017-2018 academic year), Stage 3 – preparation for the passage of international language examinations within the framework of "Preparation for IELTS/TOEFL" elective course.*

Keywords: *language teaching at university, level teaching, Common European Framework of References for Languages, CEFR, descriptors, control form.*

Аңдатпа. *Бұл мақалада тілдік емес жоғарғы оқу орындарында шет тілін меңгертуді (құзыреттілік) еуропалық (CEFR) жүйесін енгізу арқылы оқыту жайында айтылған. Қазыргі таңда Қазақстанның жоғары оқу орындарында, әлемдік жетекші жоғарғы оқу орындарында тілдік интеграция білім беру мәселесі өзекті болып табылады, себебі шет тілін деңгейлеп оқытудың нәтижесі шет тілін іс жүзінде білу мен халықаралық емтихандарды тапсыра алуга әкеп соғады. Жоғарғы оқу орнында шетел тілін деңгейлеп оқытудың (ағылшын тілін) кезеңдік сипаты бар: 1 кезең – « Шетел (ағылшын) тілі пәні бойынша» базалық оқыту (2016-2017 оқу жылы), 2 кезең -"Кәсіби-бағытталған шетел тілі" пәні бойынша ағылшын тілін арнайы мақсатта оқыту «English for special purposes» (2017-2018 оқу жылы), 3 кезең- Халықаралық IELTS/TOEFL тілдік емтихандарын тапсыру үшін тілдік курстар арқылы дайындық.*

Түйін сөздер: *жоғары оқу орнында тілдік дайындық, деңгейлеп оқыту, шетел тілін меңгердегі еуропалық жүйе CEFR, дескрипторлар, тексерістің пішіні.*

Аннотация. *В статье рассматривается опыт внедрения европейской системы уровней (компетенций) владения иностранным языком (CEFR) в практику преподавания иностранных языков в неязыковых вузах. Проблема интеграции языкового образования в вузах Казахстана с системой обучения иностранным языкам в ведущих мировых вузах сегодня особенно актуальна, так как именно уровневое обучение языкам ведет к практическому владению иностранным языком и прохождению международного языкового экзамена. Уровневое обучение иностранным (английскому) языку в вузе имеет поэтапный характер: 1 этап – обучение базовому английскому языку в рамках дисциплины «Иностранный (английский) язык» (2016-2017 учебный год), 2 этап – обучение английскому языку для специальных целей «English for special purposes» в рамках дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» (2017-2018 учебный год), 3 этап – подготовка к прохождению международных языковых экзаменов в рамках курса по выбору «Подготовка к IELTS/TOEFL».*

Ключевые слова: *языковая подготовка в вузе, уровневое обучение, европейская система уровней владения иностранным языком, CEFR, дескрипторы, форма контроля.*

Introduction.

CEFR – Common European Framework of Reference was officially adopted by the European Councils in 2001. The standard formulates the main components of the up-to-date teaching languages process but there is no rigid control of this process and reliance on any linguistic theory. The core of the international standard is the level training, which is described in detail in the common European competencies. The basis of level education is the activity approach, and trainees are regarded as activity subjects, "… solving the problems… under certain conditions, in a certain situation, in a certain field of activity". The learning process description in terms of the activity approach involves the use of the following concepts: competence, context, speech activity, types

of communicative activity, communicative processes, text, sphere of communication, strategy, and problem. These concepts are interrelated, they provide a vertical and horizontal description of the FL acquisition levels. The vertical one is understood as the description from A1 level "full debutants" up to C1 level – "almost native speaker". In the horizontal description, the characteristic of communicative activity and communicative competence is given [1].

Level teaching of foreign languages entered our life through the teaching practice. The first thing we met and that attracts the attention of the methodologists most often is the vertical description of the levels, the so-called level descriptors which have already formed the basis for the Concept of the Development of Foreign Language Teaching, the National Standard for Teaching Foreign Languages and Model Programs in Foreign Languages in our country. The descriptors that characterize the level model of vertical language learning allow planning the educational process more carefully which provides continuity between the teaching stages, which should take place not only within the same educational institution, but also between different educational institutions. In other words, a common level system notably simplifies the cooperation between different sectors of education.

In addition to the descriptors representing the description of the levels along the vertical, the Competencies contain 8 descriptors of spoken and written speech generation, 3 descriptors of speech generation strategies, 11 descriptors of spoken and written speech perception, interaction descriptors. The descriptors allow comparing different control systems and determining the effectiveness of teaching foreign languages. All descriptors available in the Competencies meet the following requirements: 1) the general system of levels is not tied to a specific educational context, for example, to the educational institution type, 2) the levels description has a solid theoretical justification, 3) the number of accepted levels does not exceed the number at which the differences between them become almost inconspicuous, in other words, the descriptors reflect the qualitative difference of each level.

Level education, in our opinion, has a number of attractive features: 1) a clear definition of the ultimate goals for each level of foreign language proficiency and a realistic continuity of teaching, 2) the use of authentic teaching and methodological complexes and tests developed for each level, 3) an opportunity to confirm a foreign language proficiency level with an internationally recognized certificate of the studied language country.

The teaching based on the international standard begins with the shaping of skills that allow communication from the elementary level – the "survival level" (A1). Further, the skills are developed without losing the reference point for communication, and at the end of learning they reach the level of "Mastery or proficiency" (C2). In descriptors, the A1 level is considered the lowest one, and the C2 level is the upper one. However, the learning can begin not only from the A1 level, but from any other, as well as to end with any other. The level choice in each case depends on the placement test results, which is taken before the teaching starts. Each level is quite autonomous, but it necessarily includes all levels below it on the descriptor scale.

The creation of a levels common system is certainly a huge step forward in language policy and the foreign languages teaching area. On the other hand, the appearance of this scheme and subsequent attempts to implement it in various countries have caused many comments and discussions. It turned out that simple transferring the competence system to the realities of a particular national educational system or a separate school / university can cause a large number of questions and contradictions. That is why the most successful area of practical CEFR application today is testing, because the international exams (or scales of their assessments) today directly correlate with the system of competences, (for example, FCE – First Certificate in English or BEC Vantage-B2 – Business English Certificate, KET-A2 – Key English Test, 7,5 IELTS-C2 – International English Language Testing System). However, the researchers note that the construction of teaching courses program, as well as bringing national systems of assessment (state and final exams) in line with the European system, is much slower and more complicated [2].

The CEFR potential is beyond doubt nevertheless, the practical implementation of the document is complicated with the lack of clear recommendations for adapting the tasks assigned to it to the needs of various stakeholders, including teachers, employers, publishers, and those responsible for the development and adoption of educational standards.

The problems of implementing CEFR can be divided into several categories:

1. CEFR does not mention translation skills, which certainly play a significant role in the training of a specialist. This circumstance drew the attention of various researchers, including the participants of The Com-

mon European Framework of Reference for Languages (CEFR) and the development of language policies: challenges and responsibilities, taken place in Strasbourg in February 2007 [2].

2. CEFR descriptors are presented in a rather general form, which is also noted by many authors. Undoubtedly, the task of formulating descriptors at advanced levels is complicated by the fact that the emphasis in competencies is transferred from general to professional ones. Consequently, the set of descriptors, for example, for medical professionals, must drastically differ from that for economists, which entails great work of the expert community (both language teachers and representatives of the profession), which requires a lot of time.

3. In the field of higher education, the problem of reorienting the educational process on CEFR basis cannot be considered outside the context of the introduction of CEFR levels in public educational standards because to obtain a state diploma, universities graduates should, first of all, meet the requirements of the standard. At the moment, the process is not systematic and homogeneous – it is rather carried out at the level of individual projects, which both show the complexity of combining the examination requirements with the requirements of state educational standards. An example is, a two-sided program to confirm the results of examinations between Ca'Foscari University, Venice and Trinity College London [3].

Main body. The problem of adapting level-based teaching of foreign languages in CEFR to the system of teaching foreign languages in higher professional education, namely, in non-linguistic universities, is practiced by many Kazakhstani practitioners [4]. Various aspects of the teaching foreign languages in higher education today make the object of study – building a unified system for all non-linguistic higher education institutions in Kazakhstan from one level of a foreign language knowledge to another, teaching basic English in the framework of the "Foreign Language" discipline, learning professional terminology in foreign language classes on the examples of engineering specialties, using multimedia in the course of professional foreign language, etc.

The level teaching foreign languages to the students according to The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) has been implemented by the Foreign Languages Sub-Department in the "Foreign Language" discipline for all first and second year students at D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University. The need for introducing the level education is due to the following reasons: – introduction of trilingual training, – gradual transition to learning in English; – academic mobility of students.

Adaptation to the realities of higher education in the Republic of Kazakhstan and the introduction of FL level teaching in the educational process of the university was carried out on the basis of The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) (descriptors) and such state program documents in the field of education as – the National Plan "100 Concrete Steps" of the Head of State to implement the five institutional reforms; State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2016-2020; State Program for the Development and Languages Functioning in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020; normative and methodical documents of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and EKSTU – Roadmap for the Trilingual Education Development of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2015-2020; Strategic Development Program of D. Serikbaev EKSTU for 2016-2018.

The goal is improving the level and quality of language teaching to bachelors by shaping their communicative, professional, linguistic, pragmatic, discursive and socio-cultural competencies. The objectives are foreign language teaching on the basis of The Common European Framework of Reference for Languages (CEFR); step-by-step language teaching (transition from one level of the FL acquisition to the next one) and preparing students to pass a language international exam.

Level teaching of foreign languages in the university has been implemented in three stages: Stage 1 – basic English teaching within the framework of "Foreign (English) Languages" discipline (2016-2017 academic year), Stage 2 – teaching "English for Special Purposes" within the framework of "Professionally-Oriented Foreign Language" discipline (2017-2018 academic year), Stage 3 – preparation for the passage of international language examinations within the framework of "Preparation for IELTS/TOEFL" elective course.

The first stage of implementing the level teaching of foreign languages (2016-2017 academic year) – basic English teaching within the framework of "Foreign (English) Languages" discipline.

Placement test taking. In August, 2016 the first and second year students took the placement test which included tasks in listening, writing, reading, grammar and vocabulary.

778 first year students and 370 second year students showed the following levels. First year students: A0 – 119, A1 – 604, A2 – 24, B1 – 18, B2 – 17. Second year students: A0 – 55, A1 – 309, A2 – 6. In the re-

sult of the test there were subgroups of 5 levels formed to study a FL: A0-Beginner, A1-Elementary, A2-Pre-Intermediate, B1- Intermediate, B2 – Upper-Intermediate.

To increase the number of classroom hours for FL learning the specialty curricula introduced a complementary academic hour – "Complementary Foreign Language" after agreement with the Academic Department and majoring sub-departments (Table 1).

During the academic year the students were prepared for ICT and POFL ("Professionally Oriented Foreign Language") disciplines in the course of taking CFL.

Table 1

Classroom hours in FL and CFL disciplines

Semester	Classroom hours number	
Discipline	FL	CFL
1 semester	45	15
2 semester	45	15
Total for the academic year	90	30
Total	120	

To make the teaching process successful methodological complex of disciplines (MCD) was developed for 5 CEFR levels (Beginner, Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate) – 5 Module Curricula and Syllabi, control-assessment tools for the intermediate and final control – tests and 5 test basis and MCD for A0-Beginner level on D. Petrov method of intensive FL teaching – 1 Module Curriculum and Syllabus, control-assessment tools for the intermediate and final control – tests and 1 test bases.

According to CEFR level teaching was with the use of textbooks developed according to CEFR, which included Student's book, Workbook, iTools, supplements and developments for the teachers: "New Headway", "New English File", "Upstream". D. Petrov method of FL teaching was carried out using the learning materials developed by D. Petrov Center of Intensive Foreign Languages Teaching and additional authentic textbooks: "16 Lessons of English. Beginner Course", locally developed "Subject-Oriented English in "ICT (Information-Communication Technologies)" discipline, which included topics, glossary, exercises. During the academic year, different forms of level teaching and students progress control were used, namely, the current monitoring of all types of verbal activity, either orally or in writing, in the course of practical classes; intermediate control in the form of close and open type and reading, writing tasks, oral speech done by the teacher in the classroom using the textbooks content (Rating 1,2), final control (library research, computer tests).

The intermediate control consisted of assessing knowledge and speech skills in all of speech activity types.

The first and second stages of the intermediate control of the level teaching and learning progress took place in the first semester of 2016-2017 academic year from 17.10. till 22.10, 2016 and from 05.12. till 10.12, 2016. The intermediate control was carried out based on the textbooks content including all speech activity types (speaking, writing, listening, understanding of read texts) in every student group. The criterion of success was the percentage of the test (at least 50%).

The third and fourth stages of the intermediate control of the level teaching and learning progress took place in the second semester of 2016-2017 academic year from 27.02. till 04.03, 2017 and from 24.04. till 29.04, 2017 (Table 2).

Table 2

The results of intermediate control of the level teaching and learning progress (1st and 2nd semesters)

Results	**1 semester**	
1	2	3
The control form	R1	R2
The number of students	1158	1158
Higher than 50%	1110	1106
Lower than 50%	48	52

1	2	3
%	96%	95,5%
	2 semester	
The number of students	1158	1158
Higher than 50%	1080	1079
Lower than 50%	78	79
в %	93%	93%

From 12.12. till 31.12, 2016 writing and speaking skills were assessed, the students presented their library research (Table 4). The following requirements were developed for the library research: the structure – front page, Introduction in which it is required to reflect the topic, brief description of the work structure, body (6-10 multimedia presentation slides), Bibliography. Criteria for the presentation assessment: the relevance of the library research to the stated topic – 10 points; compliance with the general requirements of the library research – 10 points; the consistency of the material presentation (a clear composition and structure) – 10 points; the absence of spelling, punctuation, stylistic and other errors – 20 points; independent study of the content and analysis, the absence of plagiarism – 20 points; the work presentation – 30 points (10 – for the content , 10 – for the design, 10 – oral presentation). Language requirements for writing and presentation of the research: language correctness (grammatical and lexical correctness); lexical variety of speech; correct pronunciation of words. The library research topics: «About myself (appearance, personality, family, friends, interests, hobbies)», «My daily routine», «My study (university subjects, our university)», «Sweet home», «My hometown», «Healthy way of life (sport, health problems, harmful habits)», «Different foods (eating habits, healthy food)», «National holidays», «Famous people (celebrities)», «Travelling (the world around me)».

Table 3

The results of intermediate control of the level teaching and learning progress (library research) (1st semester)

Results	**1 semester**
The control form	Library research
The number of students	1158
Higher than 50%	1115
Lower than 50%	43
%	96%

The results of the winter examination period confirm the success of the level teaching, which stipulates the further introduction of the FL level teaching in EKSTU and the gradual preparation of students for international language examinations.The final control (the “Foreign Language” exam presented a computer test according to the level test bases). The final control and the assessment of students skills according to their levels took place in the period from 02.05. till 20.05, 2017.During the academic year, 6 level bases for the following levels were Beginner (A0), Elementary (A1), Pre-Intermediate (A2), Intermediate (B1), Upper-Intermediate (B2), D. Petrov methodology (A0) were developed. The first final assessment included the points for Rating 1, 2 (2nd semester) – 60% and the computer exam – 40%. The results of the level teaching show: 373 students out of 1152 failed the final control because of: 54 students got 0-49 points, 212 students got 50-74, 87 students failed to present their library research and had low rating grade (rating 1,2), 12 students were suspended by the dean’s office, 8 students missed the exam because of an illness or the examination period extension. 1152 students took the final control from 2.05. till 20.05, 2017, including 782 first-year students and 370 second-year students. 779 students, (69%) successfully confirmed their FL acquisition and moved to the next level, 507 first-year students, 272 second-year students. 373 students, (31%) stayed at the same level including 275 first-year students and 98 second-year students.

Figures 1,2,3 show the level teaching results.

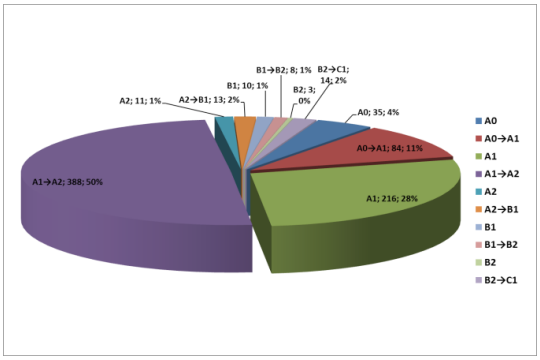

Figure 1. Results of level teaching of foreign languages to the first-year students

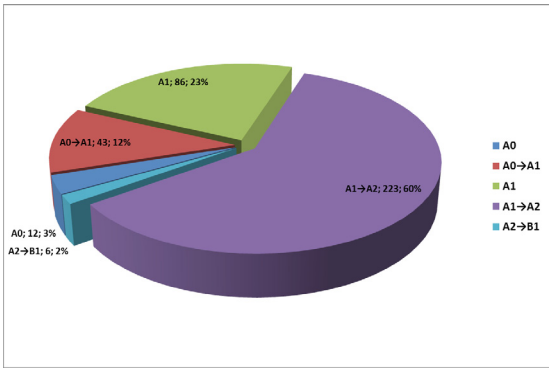

Figure 2. Results of level teaching of foreign languages to the second-year students

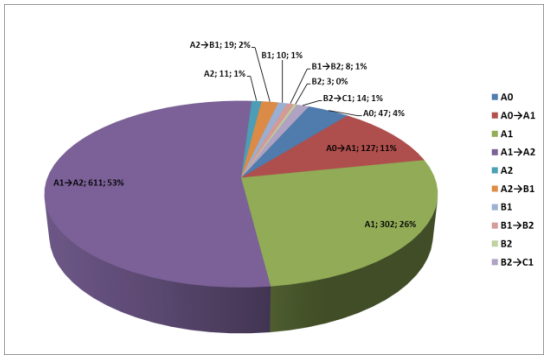

Figure 3. Total results of level teaching of foreign languages to the students (2016-2017 academic year)

In addition to monitoring the level teaching of foreign languages to university students and their progress in learning English, we conducted a survey among the first- and second-year students the university (total 258 respondents) on the topic “Learning English at a University”. According to the survey, 24% of respondents have the lowest level of English (A0), 56% – have elementary level, they are able to read and understand the simplest phrases (A1), 43% – know English at the threshold level (A2), 25% – can communicate verbally and in writing on known or particularly interesting topics (B1), 12% – are able to make clear, detailed reports on various topics and set out their views on the main problem (B2), 2% – can create an accurate, detailed, well-built message on complex topics, demonstrating the acquisition of the text organization models. There are no students with the mastery level. The second question was “Do You Consider Learning English?”. 98% of the respondents answered "Yes", which indicates that students understand the role of English for vocational education and further careers. The next question “Why Do You Study English?” revealed the goals of studying English by university students. And 57% of respondents answered – for further study abroad, 78% – for suc-

cessful employment, 51% – for the opportunity to travel freely and live abroad, 29% – like to learn languages, 67% – for the opportunity to make friends with people from other countries, learn about their lives. The next question "What Language(s) Do You Want to Connect Your Professional Activity with and Why?" presents us with a picture of the languages relevance among the university students, 95% of respondents chose English as an opportunity for further study abroad and professional career, 90% – Kazakh language for building a professional career, 82% – the Russian language as the language of communication in Kazakhstan with representatives of other nationalities, 12% – the Chinese language to create their own business and business contacts with China, the largest regional neighbor, 1% – French as the language of business communication, 1% – German for further education or residence. There was the sentence "Assess the Degree of Your Motivation to Learn English". 58% of residents answered "high", 92% – "average", 2% – "low". The final question "In Which Area English Can Be Used?" was intended to identify possible areas of English use by students. As it turned out, 87% of respondents believe that English can be used in education, 92% in business, 90% in tourism, 81% in science, 69% in everyday life.

Conclusion. The results of the level teaching according to the international standard of the Common European Framework of Reference for Languages, CEFR, in D.Serikbaev EKSTU show that the process of CEFR system integration into the higher professional education of Kazakhstan is quite successful and is necessary for teaching students of a technical university for the passage of international language certification.

Level teaching of foreign languages will allow the subsequent monitoring of FL acquisition and facilitate the gradual transition to learning in English.

Further, the implementation of the level FL teaching in the university will be implemented in the following areas:- development of MCD for «English for Special Purposes» orienting at "English for Engineering Specialties", "English for Economic Specialties", "English for IT" according to the requirements of CEFR level teaching; – development and implementation of "Academic Writing" course for B2-C1 levels; the course target group (an elective course) are forth-year students, post graduates, PhD students. The teaching goal is to develop skills of scientific (written) speech activity (teaching writing an article, summaries, descriptions of experiments, filling out forms, etc.); – development and implementation of "Preparation for IELTS/TOEFL" course for B2-C1 levels; the target group includes students, post graduates engaged in the academic mobility. The process of wide implementation of international certificates in the teaching of a foreign language at a university should be supported by serious methodological work on creating textbooks, it is a way, on the one hand, to shape the necessary skills for passing the exam, and on the other hand, to develop professional competencies in a foreign language.

REFERENCES:

1. A Common European Framework of Reference for Languages Learning, Teaching, Assessment – Strassburg, 2001.
2. Little D. The Common European Framework of Reference for Languages: Perspectives on the Making of Supranational Language Education Policy // The Modern Language Journal. V91, N4, Winter 2007. – PP. 641-653.
3. Ссылка: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Source/Survey_CEFR_2007_EN.doc/27.11.2017 (Executive summary of results of a survey on The use of the CEFR at national level in the Council of Europe Member States)
4. Concepts for the development of Foreign-Language Education in the Republic of Kazakhstan. – Almaty: Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. – Almaty, 2006 – 215 p.

ӘОЖ: 372.1.31
МРНТИ: 14.07.07

Саурықова Ж.М.
3 курс PhD докторанты,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қаласы, Қазақстан, e-mail: tarmpi_school@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ПӘНАРАЛАҚ БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада, бастауыш білім беру кезеңінде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың дидактикалық негіздері қарастырыла отырып, оқушының жеке тұлғалық және дүниетанымдық болмысының дамуына ықпал етуші педагогикалық үдеріс ретінде қарастырылады. Оқушының пәнаралық байланыстар негізінде игерген білімдері оның жеке тұлғалық бейнесіндегі саналық болмысына әсер етуі – ақыл-ойы мен дүниетанымдық жетілуінде ерекше орынға ие болатын психологиялық құбылыстардың заңдылықтары ретінде де қарыстырылады. Сондай-ақ, оқушының танымдық болмысының даму үдерісіндегі көрсеткіштері ретінде оның тілдік қарым-қатынасқа түсуі – сөйлеу, баяндау, ойын жеткізе білу т.б. әректтері пәнаралық байланыстар негізінде алған білімдерінің ерекше орынға ие болатындығы айтылады. Сонымен бірге, қазіргі бастауыш білім беру кезеңінде педагогикалық үдерісті ұйымдастыруға арналған жаңартылған оқу бағдарламаларының қағидалары басшылыққа алынған.*

Түйін сөздер: *бастауыш сынып, оқушы, дүниетаным, пәнаралық байланыс, тілдік қарым-қатынас, жек тұлғалық болмыс, жаңартылған білім беру бағдарламасы.*

Саурықова Ж.М.
PhD докторант 3 курса,
Жетысуского государственного университета И. Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан, e-mail: tarmpi_school@mail.ru

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖПРЕДМЕТНОЙ СВЯЗИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. *В статье рассмотрен педагогический процесс развития познавательной деятельности и личности, дидактические основы межпредметной связи в период преподавания в начальных классах. Рассматривается как закон психологических явлении занимает особое место и влияет на развитие познавательной деятельности учащихся. А так же говорится о том что знания полученные на основе межпредметной связи занимают особое место в разговоре, докладе, отражении своих мыслей. А также руководствуется правилами обновленной программы в преподованиийпредшкольной подготовки.*

Ключевые слова: *начальный класс, обновленная программа,ученик, личность, мировозрение, языковое отношение, межпредметная связь, языковое общение.*

Saurykova Zh.M.
3rd year PhD student
I. Zhansugurov Zhetysu State University,
Taldykorgan, Kazakhstan, e-mail: tarmpi_school@mail.ru

DIDACTIC BASES FOR INTERDISCIPLINARY COMMUNICATION IN PRIMARY SCHOOL

Summary. *The article considers the pedagogical process of development of cognitive activity and personality, the didactic bases of intersubject communications in the period of teaching in the elementary grades.*

Law is seen as a psychological phenomenon has a special place and influences the development of cognitive activity of students. As well as stating that the knowledge obtained on the basis of interdisciplinary connections hold a special

place in the conversation, the report, the reflection of your thoughts.And also guided by the rules of the updated program prepodavanii preschool preparation.

Key words: *the initial class, the updated program, the student, personality, worldview, and language relationship, interdisciplinary communication, communication.*

Қазіргі кезеңдегі ықпалдастықтың мазмұны мемлекеттер мен қоғамдық құрылымдар және ғылымдар аралық т.б. біздің өмірімізде кеңінен орын алып отырғандығы анық. Әсіресе, жалпы ғылыми танымдық үдерісті жүзеге асыруда ғылымдардың ықпалдастығы немесе ғылым негіздерін беретін пәндердің мазмұндық құрылымын өзара байланыстыру яғни, пәнаралық байланысты жүзеге асыру жолдары кең орын алуда. Бұл бізді қоршаған ортаны тұстастық тұрғыдан тануға және жеке адамдардың танымдық болмысын жүйелеуге көмектесетіні анық. Оқу үдерісінің барысында бастауыш сынып оқушыларының танымдық, тәжірибелік мақсатты-бағдарлы іс-әрекеттермен шұғылданады. Осы іс-әрекеттердің нәтижесінде оқушыда пәнаралық байланыс іскерлігі қалыптасады. Осы бағыттағы мәселемен айналысушы ғаламдырдың ой-түйіндеулері бойынша: «бастауыш білім беру кезеңінде оқушыларының ойлауын білмді меңгеруге жалпы қабілеті түрғысынан қарастырады. Бастауыш сынып оқушыларының оқу үлгірімі олардың ақыл-ой дамуымен – анализ, синтез, салыстыру, қорыту сияқты ой операцияларын қалыптастырумен, ақыл қасиеттерімен әрі нақты және абстракциялы ойлау түрлерінің арақатынасымен тығыз байланыстырады» – деп негіздейді өз зерттеулерінде Н.А.Оразахынова. Яғни, пәнаралық байланыс бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес және олардың өзіндік даму сипатына орай жасалынады [1].

Бұл мәселе бойынша философтар, қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану-математикалық, эстетикалық білім мен тәрбие беру бағыты саласымен айналысатын ғалымдар мен педагог-психологтар және жеке пән әдіскерлері бірлесе отырып ғылыми еңбектер жазып-қарастырған және заманауи талаптарға негізделген білім беру мазмұнындағы ерекшеліктерге негізделе жаңаша көзқарастағы озық ойлы пікірлерін айтуда. Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың өзіндік ерекшеліктерімен заңдылықтары мәселесіне психологиялық, педагогикалық, пәндерді топтастырудық құрылымдық жүйесіндегі әдіснамалық қызметінде қарастырған. Пәнаралық байланыстар пәндерге ортақ мәліметтерді, түсініктер, идеялар, іскерліктер мен дағдыларға орай қалыптастырылуы қажет. Сондай-ақ пәнаралық байланыстар кең танымдыққа бағыттайтын жан-жақтылық сипатта болады. Өйткені, олардың қызметі мен ықпалы барлық пәндерге жалпы, ортақ, оқушылардың танымдық болмысын тұтастық ғылыми түрғыдан дамыту болып келеді. Психологтар пәнаралық байланыстың негізгі нәтижесі – тәртіппен топтастырылып, өзара байланыста толықтырыла берілген білімдер жүйесінің мида орналасуы – жеке пәннің білім мазмұнынындағы өзіне тән қағидалық ерекшеліктеріне яғни, жекелік емес тұтастық түрғыдағы көзқарас басымдық орын алады. Бұл оқушылардың шығармашылық іс-әрекетке дайын екендігін дәлелдейді. Ал, педагогтар жалпы білім беру мазмұны пәнаралық байланыс негізінде жетілдіреді. Оқу үдерісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі оқушыда пәнаралық байланыс іскерлігі қалыптасатындығын атап көрсетеді. Жеке пән әдіскерлері, педагогтар мен психологтардың ғылыми негідеріне сүйен отырып оқушыларға білім мен тәрбие беруді ұйымдастыру арқылы дүниетаным дамытуда пәндерді топтастыру және бір пәннің білім мазмұны төңіргеніне басқа пәндердің білімдерін кіріктіру негізінде сабақтарды жүргізу барысы оқушылардың дүнитанымдық болмысын тұстастық түрғыдан байланыстырып дамытуды басшылыққа алатындығын және оның құралдары жайында да ой-пікірлерін білдіреді. Пәнаралық байланысты жүзеге асырудың құралдарының ең басты түрінің бірі ретінде – тілдік қатынасты айтады.

Отандық орта білім мазмұнын жаңарту барысында қазіргі өмірде кең ауқымды дағдыларға көп көңіл бөлінеді. Бұл дағдылар жалпы адамзаттық және этномәдени құндылықтарға негізделе отырып, оқушыларға оқудағы, сондай-ақ өмірдегі проблемаларды шешуіне мүмкіндік береді. «Кең ауқымды дағдылар» келесі іс-әрекет түрлерінен тұрады: білімді шығармашылықпен қолдану; сыни түрғыдан ойлау; зерттеу жұмыстарын орындау; АКТ қолдану; тілдік дағдылармен бірге қарым-қатынастың коммуникативтік тәсілдерін қолдану; топта және жеке жұмыс жасау біліктілігі. Жаңартылған білім мазмұны жағдайындағы мектептің ерекшелігі – оқудағы жетістіктер нәтижелі сипатқа ие, ал оқу процесі оқушылардың әрбір сабақта білімді «табудағы» белсенді қызметімен сипатталады. Бұл жағдайларда оқушы – таным субъектісі, ал мұғалім оқушылардың танымдық әрекетінің ұйымдастырушысы қызметін атқарады. Әрбір оқушыны жасына да, мүмкіндігіне да қарамастан тұлға ретінде қабылдауға

қол жеткізуге үмтылу қажет. Оқыту мақсаты оқушы және мұғалім үшін ортақ болады, міне, білім мазмұнын жаңартудың педагогикалық аспектісінің мәні осында. Бұған қол жеткізуде әрбір мұғалім өзінен бастайды, ол жаңарту үдерісінің әлеуметтік аспектілерін көрсетеді. Мұғалім педагогикалық ойлау немқұрайлығын жеңуі және оқушымен бірге өзі де оқуы тиіс. Бұл оқушылардың қолайлы дамуы үшін достық қарым-қатынастағы ортаны құру болып табылады [2].

Жаңартылған білім беруді ұйымдастыратын оқу бағдарламасыда оқушылардың танымдық, білімдік, тәрбиелік деңгейлерінің өсуі мен дамуында қарым-қатынастық оның ішінде тілдік мәселенің басты орынға ие болуы – педагогикалық үдерісті ұйымдастырудағы оқыту, оқу іс-әрекетін жүргізудегі білім, мен тәрбие беру жұмыстарында оқушылар мен мұғалім арасында жұмыстың нәтижелі болуының нгегізі ретінде қарастыру қажеттілігі алынған. Мәселен, оқу бағдарламаларында:«Пәннің мазмұнын зерделеуді қолдау мақсатында пән мұғалімдері пәндік академиялық тілді үйренуді де қолдайды (1.5-бөлім)». «Бүкіл оқу бағдарламасында оқушылардың жазбаша түрде де, ауызша түрде де өздерінің жолдастарымен, мұғалімдерімен және біршама ауқымды жұртшылықпен құралдардың және академиялық тілдің тұтас диапазонын дұрыс пайдалана отырып, өзара қарым-қатынаста болуына қолдау көрсетіледі (1.8-бөлім)».Бастауыш сыныпта оқу үдерісінде пәнаралық байланысты ұйымдастыр.

Жаңартылған оқу бағдарламаларының ерекшеліктерінің бірі -пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру және бір білім беру аясындағы мақсатында «ортақ тақырыптардың» берілуі Білім берудің тиісті деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында «Тіл мен әдебиет» білім беру саласындағы пәндердің мазмұнында сөйлеу әрекетінің төрт түрі бойынша дағдыларды дамытуға бағытталған коммуникативтік тәсілді қолдану көзделеді. Олар: тыңдалым және айтылым, оқылым, жазылым [3].

Қазақтың көрнекті ғалымы, психолог Ж.Аймауытов білім негіздерінің ана тілі арқылы меңгерілетінін айта келіп: «Ана тілін жақсы меңгермей тұрып, өзге пәндерді түсіну мүмкін емес. Ана тілі- халық болып жасағаннан бергі жан дүниесінің айнасы болып, өсіп-өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі. Жүректің терең сырларын, басынан кешкен дәуірлерін, қысқасы, жанның барлық толқындарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп сақтап отыратын қазынасы мол халықтың тілі» деп, оқушыларға оқылатын пәндерден білім беруді ұйымдастыру арқылы танымдық болмысын дамытудағы негізгі қызмет атқаратын құралдардың бірі – тіл екендігіне ерекше мән беріп оның әлеуметтік орта мен қоғамдық мәнін аша түскен. Сондай-ақ, оқушылардың ғылыми танымдық болмысын дамытуда пәндерден берілетін білім мазмұнын өзара байланыстыру тасымалдау барысында тілдік қатынастың орны екеше екендігіне мән бергендігіне көз жеткіземіз – бұл өз кезеңінде айтылған пікір болса да бүгінгі күндеде үлкен мәнге ие болып отырғандығы анық [4, 268 б.].

Ғалымдардың тіл туралы мүндай психологиялық ой-пікірлері – оқушының танымдық болмысын тәрбиелеу мен дамытудағы басшылыққа алатын қағида екендігі анық.

Оқушылардың түрлі пәндерден байланыстыра игерген білімдерінің жүйесі қоршаған ортаны танудағы тұтастығы мен оны баяндау және өзара заңдылықтарын салыстырмалы түрде ашу барысында байланыстырып сөйлеуі – қоршаған дүниедегі заттар мен құбылыстардың сыртқы көрінісі мен құрылысына қарай бір-бірімен байланыстыра қабылдайды, ойлайды. Сол арқылы танып-біліп, баяндай білетіндігін психолог-ғалымдар Т.Тәжібаев [5], Қ.Жарықбаев [6], М.Мұқанов [7] т.б., ғылыми түрғыда тұжырымдаған болатын.

Псхолог Т.Тәжібаев, «Бастауыш мектепте оқушы дүниедегі заттар мен құбылыстардың шын мазмұны мен қарым-қатынасын да толық аша алмайды. Заттардың мазмұны мен ішкі байланыстарын дұрыс аша алмағандықтан, оқушы көбінесе заттардың сыртқы көрінісі мен құрылысына қарай бір-бірімен байланыстыра қабылдайды» – десе, [5]. Қ.Жарықбаев, «Мектеп жасына дейінгі оқушылар түрлі нәрселерді үстап, байқап, сипап қарайды, олардың формасын, үлкен-кішілігін көреді. Кейін есейіп, тәжірибесі артып, ой-өрісі кеңейген кезде заттардың кеңістікке орналасуын жақсы аңғара алатын болады» деп атап көрсетті [6, 157 б.].

Ф.Н.Гоноболин, «Өмірмен әртүрлі іс-әрекет үдерісінде қоршаған орта құбылыстарының әсерінен адамда өзін қоршаған заттар мен құбылыстарға, сондай-ақ өзіне белгілі бір көзқарас қалыптасады. Яғни «дүниетаным» туғаннан пайда болмайды, ол адам іс-әрекетімен, өмірдің әр түрлі қырларында қоршаған ортамен қарым-қатынасында қалыптасады» деп көрсеткен болатын [8,125б.].

Бұл сыртқы дүниені танудағы танымдықтың алғашқы қадам сезім мүшелерін түйсігі, қоршаған дүниедегі құбылыстардың қасиеттерін бейнелеу арқылы тани білетіндігін көрсетеді.

М. Мұқанов өз тұжырымдауында: «Бастауыш мектеп оқушыларының таным әрекетіне қоршаған дүниенің заттары мен құбылыстары бірінен соң бірі тәртіпсіз көрінеді. Оны қабылдау үшін ойша тәртіпке келтіруді ұсынады. Ойша тәртіпке келтіру деп отырғаны мынау: құбылыстар мен заттар тым шексіз, форма мен қызмет жағынан үқсас болып келеді. Заттар мен құбылыстардың осыңдай үқсас жақтарын, біріншіден, бірұғымға жатқызып, топтастырып отыру қабылдау кезінде тәртіпсіздікпен күресуге мүмкіндік беретінін айтады. Екіншіден, тиісті нәрселерді ойша тәртіпке келтіру үшін нендей қасиеттер мен құбылыстар нәрсенің қандай түріне жататынын білу қажет. Үшіншіден, біз бәлендей заттың салмағын, көлемін ұзын не қысқа екенін өлшемей-ақ ажырата алмасақ, онда ортамызға бейімделу қиынға соғар еді. Топтастыруды алсақ бұл қасиетке оқушы (5-6 жасынан) ие бола бастайды. Мысалы, шелек, тостаған, кесе т.б. заттарды оқушы «ыдыс» деген ұғымға жатқызып, осыларды әр нәрселерден мысалы, стол, орындық, диван, т.б. ажыратады. Топтастырудың бұл түріне бастауыш мектепте үйрене алмаса, психикалық даму жағынан оқуға даяр бола алмас еді» – деген ой қорытындысын жасайды [7,65-66 б.]. Ғалымның пікірінен бастауыш білім кезеңінің сатылық деңгейіне қарай балалардың алған білімдерінің жүйесінде заттар мен құбылыстарды топтастыруда қоршаған орта, дүние туралы білімді қабылдаумен оқушының байқағыштық қасиетін дамытудың мәні зор екенін көреміз.

Оқушылардың ой-өрісін, дүниетанымын, өзіндік іс-әрекетін дамыту зат пен құбылысты тікелей қабылдауды және нақты көрнекілікті үнемі керек қылмайтын ойлаудың ең жоғарғы түрін абстракциялық ойлау деп – психология ғылымында дәлелдейді, бұл 6-7 жастағы оқушының дами бастауы – еңбектің жаңа түрі – оқу әрекетін орындауға және оны алып жүруге дайындайды. Көпшілік жағдайда бұл жастағы балалардың ойлауы көрнекі ойлау болады. Оқушы ойлағанда көрнекі бейнелер және елестеулер негізінде ойлайды. Бұл жастағы оқушыда көрнекі ойлаумен қатар абстракциялық ойлау элементтері де дами бастайды. Оқушының сөйлеуі едәуір дамып, сөз байлығы артқандықтан, ол өз ойын жүйелі түрде баяндап бере алады. Бастауыш сыныпқа алғаш келген оқушының сөз байлығы өздерінің танымдық деңгейлеріне сай келеді, одан әрі бастауыш сыныптарда алған білімдерінің аясында толып, кеңейе түседі – яғни, бұл жастағы балалардың қарым-қатынастық жүйесінде тілдің алатын орынға ерекше мәнге ие болады. Оқушының сөздік қорының үлғайуы жеке пәндердің оқу материалдарын игеруге толық және жеткілікті болады деп тұжырымдайды. Бұдан шығатын қорытынды алты-жеті жастағы оқушыны мектепке дайындауда алдымен психологиялық дайындық, сонан соң жалпы және дидактикалық дайындыққа баса назар аудару қажеттігін меңзейді. Ғалымның оқушының сөз байлығына байланысты келтірген сапалық көрсеткіші, бастауыш білім беру кезеңінің ерекшелігіне орай педагогика саласында тіл дамыту мәселесі бойынша жүргізілген ғылыми зерттеулердің көрсеткішіне жуық болуы педагогика мен психология ғылымдарының бір арнаға тоғысқанын көрсетеді.

Жоғарыдағы пікірлерді басшылыққа ала отырып, табиғатты қабылдау негізінде елестетулер пайда болады. Елестетулер санадағы заттар мен құбылыстардың сезімдік көрнекі бейнелері екендігін тұжырымдаған. Сондықтан біздің ойымызша, мектепке даярлық тобындағы балалардың санасында елестетулер нақты сипаттағы көрнекі бейнелер түрінде пайда бола алады. Елестетулер тек бақылау нәтижесінде ғана емес, жыл мезгілдеріне орай табиғаттағы серуен, мұражайларға бару, саяхат кезіндегі нақты табиғи көрнекі құралдармен жұмыс, тәжірибе жасау, тапсырма орындау барысында қалыптасады. Оқушының қиялы қоршаған дүниедегі құбылыстар мен табиғат аясында күшті дамып, байланыстырып сөйлеуі қалыптасады және дұрыс дамиды.

Оқушының жас кезінде танымдық, қабылдағыштық қабілеттерінің ерекше болатындығына байланысты тілді тез меңгеретіндігі туралы психологтар ғылыми түрғыда зерттеп, өзіндік тұжырымдар ұсынған. Бұдан біздер оқушы тілінің дамуын кезеңдерге бөліп көрсетуінің өзі олардың психологиялық ерекшелігін ескере отырып, байланыстырып сөйлеуге үйретуде деген пікірін өз жұмысымызға негіз етіп алдық.

Оқушының қабылдауы, түйсінуі, ойлау үдерістерімен қатар дамып, қабындаған заттардың атын немесе абсрактылық бейнеленудегі түрлі нәрселердің мәнін біліп отырады. Бұл – қабылдау үдерісінің дамуы. Бастауыш сынып оқушысының жүйелі қабылдауы тәлім-тәрбие мен жеке пәндерді оқытып-үйрету нәтижесінде ғылыми түрғыдан дамып, жетіледі. Бұл пікірден біз, егер оқушы қоршаған орта туралы білімдерді пәндердің өзара байланысы арқылы дұрыс қабылдаса, онда оның ғылыми танымдық болмысы дамиды және оны өз тарпынан айтып, түсіндіріп бере алатындығын түсінеміз.

Сонымен педагогика және психология ғылымдары түрғысынан қарастырған зерттеулерге сүйене отырып, 6-7 жас аралығындағы оқушыларының байланыстырып сөйлеуін дамытудың психологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін анықтауға бағыт көрсетеді. Бұл психологиялық зерттеулердің

көпшілігі оқушылардың тіл байлығын дамыту мен қоршаған дүниені танып-білуін ғылыми негіздеп, оның нәтижелері мектеп тәжірибесіне ене бастағанымен, мектеп жасына дейінгі балалардың байланыстырып сөйлеуінің психологиялық негіздеріне де ерекше мән беру керектігіне көңіл аудартады, себебі, бастауыш сынып оқушысының тілдік қатынастарының дамуының іргесі ол мектепке дейінгі кезеңнен басталатынын назарда ұстау керектігін аңғартады.

Оқушыны қоршаған дүниемен ғылыми көзқарас түрғысынан таныстыру – ақыл-ойының жүйелі әрі, тұрақты түрде дамыту болып табылса, оның жеке тұлғалық сапасын дамытудың қажетті шарты – пәнаралақ байланыстар негізінде білім беруді ұйымдастыру болып табылады. Қазіргі бастауыш сынып мұғалімінің жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында атқаратын кәсіби іс-әректінің мазмұны оқушылардың танымдық ой-өрісін жан-жақты кеңейту. Бұл бастауыш сынып оқушысының танымдық болмысын дамытуды пәнаралық байланыстар негізінде жүзеге асыру – қоршаған ортаны, әлемді, танып-білудің тізбектеліп берілу заңдылығына бағындырыла отырып жүзеге асырылады. Яғни, оқушы өзінің танымдық іс-әрекетіндегі тізбектелу заңдылығы аясында игерген білімдер жүйесімен оқу материалдарын қайта айтып беру барысында тілдік оралымдары да жүйелік сипат орын алатындығы анық. Бұндай ғылыми жүйелену оқушының ой-өрісінің тілдік бейнеленуін тізбектелу заңдылығына келтіреді, дұрыс сөйлеуге, тілдік қарым-қатынастағы тәртіптілікке үйретеді.

Мәселен, Р.С. Немов өз зерттеулерінде «Бізді қоршаған ортада сансыз көп әр түрлі заттар мен құбылыстар бар. Егер біз олардың әрқайсысын жеке сөзбен атауға талпынсақ, онда біздің сөздік қорымыз қолдануға қиын, ал тіліміз адамзат оқушысына түсініксіз болып қалады. Ғылыми тілмен айтқанда біз тілді қарым-қатынас, коммуникация құралы ретінде пайдалана алмас едік. Табиғатта кездесетін жеке заттар мен құбылыстардың әрқайсысына арнайы атау, дербес сөз ойлап табудың қажеті жоқ. Өзіміздің қарым-қатынасымызда, ойлауымызда сөздердің шектеулі санын қолданамыз. Әрбір сөз бір ғана затқа емес, бір типті заттардың үлкен тобына тиесілі» болады деп негіздейді [9, 174 б.].

В.С. Мухина, «Оқушының қоршаған дүниеге көзқарасы, оның қасиеттері мен өзге адамдар арасында алатын орнымен, үлкендер тарапынан болатын үміт және әсер ету жүйесімен анықталады. Оқушының жеке басының дамуының екі жағы бар – оның бірінші жағы оқушының қоршаған дүниені біртіндеп біліп, өзінің одан алатын орнын түсіне бастауы, осыдан мінез-құлық мотивтерінің жаңа типтері пайда болады, соның әсерінен оқушы белгілі бір қылық көрсетеді. Екінші жағы – сезім мен еріктің дамуы. Олар осы мотивтердің ықпалдылығын, мінез-құлықтың тұрақтылығын және оның сыртқы жағдайлардың өзгерістеріне тәуелділігін қамтамасыз етеді», – деген ой атады [10, 136 б.].

Психологтардың негіздеуінше баланың және кейін оқушының – әлемді түсіндіру оқушының жас кезінен басталып бүкіл өмір бойы жалғасады. Оқушыға көмек көрсету отбасы мен мектептің міндеті. Олардың табиғат құбылыстары түсіну деңгейі, тереңдігі, дүниетанымдық ұстанымын, үлкендердің оқушылардың ізденгіш ойын қалай және қайда бағыттайтынына байланысты болады. Психологтардың бұндай ғылыми негіздегі пікірлері бүгінгі таңдағы бала дамуының заңдылықтарына баса мән бер отырып, қоршаған дүниемен таныстыруды бастауыш білім беру кезеңінен бастап жүргізу керектігін және де үлкендердің дұрыс ұйымдастырған жұмыстарына байланысты деп негіздейміз.

Бастауыш сыныптағы оқушылардың ойлауы – таным сатысы ретінде көрініп, қоршаған дүние құбылыстарын тани отырып, оны бірінші, екінші сигналдық жүйеде сөздермен сәулелендіреді. Сөздің мәні ойдан көрінеді. Ой тіл арқылы айтылып қоймай, сонымен бірге безендіріледі.

Ойлау мен тілдің арақатынасы туралы құнды пікірлерді алғашқы айтушылардың бірі – Л.С. Выготский болды. Ол «Сөз – ойлау мен тілдің негізгі жиынтығы. Сөз жеке заттың дербес атауына қойылған таңба емес, ол үнемі зат пен құбылыстың сипатын ашады, сондықтан ойлау іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады. Сонымен бірге сөз – қарым-қатынас құралы. Өйткені, ол тілдің құралына енеді. Егер сөз мағынадан айырылса оның ойлауға да, тілдесуге де қатысы болмайды. Ал, сөздің мағынасы болса – ойлау мен тілдің органикалық жағынан маңызды бөлігі болып саналады» деген қорытынды жасаған [11].

Мәселен, «Табиғатқа көзқарасының жиынтығы, жеке адамның дүниетанымдық – қоғамдық өмірдің әр түрлі қырларына және жеке адамның қарым-қатынасына бағыттылығы жеке тұлғаның дүниетанымының қалыптасуына қоғамдық тұрмыс көп әсер етеді. Бұл әсер адамдардың шынайы қарым-қатынасында, олардың қоршаған ортадағы іс-әрекетінде айқын көрінеді дей келе, жеке адамның дүниетанымының сипаты бойынша беруге болатының айқында да: ғылымилық, жүйелілік және тұтастық, логикалық, бірізділік және дәйектілік, жалпылық және нақтылық іс-әрекет сақтану ережелерін орындау арқылы қоршаған ортадағы табиғат құбылыстары мен байланыс айқындалады», – деп психолог В.В. Богословскийдің [12, 88 б.] тұжырым жасауы – жеке дамуда қоршаған орта өзара байланыста және біртұтастық жүйеде ықпалдастық заңы негізінде әсер ететінін негіздейді. Бұл өз

кезегінде бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын дамытуда білім беруді пәнаралық байланыстар жүйесімен іске асыру қажеттігін дәлелдей түседі. Бастауыш білім беру кезеңінде пәнаралық байланыстар негізінде білім беру мен оқытуды іске асыру – оқушының танымдық іс-әрекетін мұғалімдер тарапынан жүйелі ұйымдастыру болып табылады, яғни, педагогикалық үдерісті ғылыми және шығармашылық негізде басқару деп тануға болады. Ал, оқушының танымдық ой-өрісінің қалыпты дамуын бақылау мен бағалау, яғни, игерген білім нәтижелерін қорытындысын оқушымен мұғалімнің арасындағы қарым-қатынастар арқылы көрініс табанының анық. Бұл қарым-қатынастың бастысы – тілдік болып табылатыны анық. Оқушының пәнаралық байланыстар негізінде игерген білімдерінің санада бейнеленуін тілдесу арқылы жеткізуі – оқушының байланыстырып сөйлеуіне, көргенін баяндап айту арқылы тілінің дамуына жағдай жасауға болады. Психологтардың зерттеулерінде тіл адамның практикалық іс – әрекеті негізінде қалыптасатыны дәлелденген. Кез келген адамның түсінігі заттың не құбылыстың табиғаттағы қызметі мен маңызын ұғыну негізінде қалыптасады. Ұғыну сезімдік – бейнелік қабылдаумен, олармен жеке іс – әрекет арқылы меңгерілетіні дәлелденілген.

Қорытындылай келе, бастауыш білім беру кезеңінде пәнаралық байланысты жүзеге асырудың үш жағын қарастырып өттік. Біріншіден, педагогикалық үдерісте пәнаралық байланыстар негізінде білім беруді жүзеге асыру барысында оқушылардың танымдық болмысының дамуына кешенді түрде ықпал ету арқылы дүниені танудағы тұтастық түрғыда бейнеленуін қарастыратындығы және олардың өзара ішкі байланыстағы заңдылықтарын сақтай отырып тізбекетеліп берілуі, екіншіден, оқушының танымдық болмысының дамуындағы сана, ақыл-ой жүйесінің қызметтері психология ғылымының заңдылықтарына бағынатын күделі үдеріс ретінде қарастыра келіп оның мәнін ашу, үшіншіден, оқушының тұлғалық болмысының даму деңгейінің көрсеркіштерінің бірі ретінде тілдік қарым-қатынастың құралдың өзіндік орнына тоқталдық. Бұл негіздемелеріміздің барлығы бастауыш білім беру кезеңінің өзіндік ерекшеліктері мен ондағы пәнаралық байланысты жүзеге асырудағы дидактикалық заңдылықтарды баян ету. Бұл пәнаралық байланыстың негізгі міндеттерінің бірі – диактикалық мәселенің білім беру мен оқыту және оқу үдерісінің дамытушылық сипатының арасындағы байланыстың бар екендіктерін незідейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оразахынова Н.А. Межпредметные связи как средство совершенствования учебно-воспитательного процеса (на примере преподования казахского языка). Автореф. дисс. к.п.н. Алматы, 1993, 26 с.
2. «Білім берудің тиісті деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 25 сәуірдегі №327 қаулысы.
3. 2016-2017 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Үлттық білім академиясы, 2016, 257 б.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 3 том: Повесть, әңгіме, аудармалары / Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы: Алаш, 2005, 304 бет.
5. Тәжібаев Т. Жалпы психология: Оқу құралы /Т Тәжібаев; (Алғы сөзі мен түсініктемелерін жазып, автор еңбектерінің тізімін жазған және құрастырған профессор Қ.Жарықбаев пен доцент Ж.Түркпенұлы).- Алматы: Әль-Фараби ат. Қазақ ҰУ университеті, 1993, 240 бет.
6. Жарықбаев Қ. Жалпы психология: /Жоғары және арнаулы орта оқу орындарының, пединституттардың педагогика және бастауыш мектеп әдістемесі факультеті студенттеріне арналған оқулық/. Қ.Жарықбаев. – Өңделіп, бесінші басылуы. – Алматы: Эверо, 2004, 378 б.
7. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология.: Педагогтық институттарға арналған оқулық /М.М. Мұқанов. – Алматы, 1982, 247 б.
8. Гоноболин Ф.Н. Психология./Ф.Н.Гоноболин. Алматы: Мектеп, 1976, 237 с.
9. Немов Р.С. Психология. В 3-х кн. Кн.1.: Общие основы психологии: Учебник для студентов высш. пед. учеб.заведений/Р.С Немов.- 4-е изд.- М.: ВЛАДОС, 2003, 688 с.
10. Мухина В.С. Детская психология: Учеб. для пед. ин-тов /В.С.Мухина: Под ред. П.А.Венгера.-2. Изд, перераб. и доп.-М.: Просвещение, 1985, 272 с.
11. Выготский Л.С.. Психология развития ребенка. /Л.С.Выготский.-М.: ЭКМОС, 2005, 512 с.
12. Богословский В.В. Психология воспитания школьника: Учеб.пособ. для пед.ин-тов / В.В Богословский.-Л.: Ленингр.гос.пед.ин-т им.А.И.Герцена, 1974, 164 с.

УДК14.09.01

Ровнякова И.В.,
к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента
Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, email автора: ivr1906@mail.ru

Стеблецова И.С.,
к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента
Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, email автора: ira1969st@mail.ru

Радченко Н.Н.
к.п.н., доцент кафедры педагогического образования и менеджмента
Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, email автора: radchenkon76@inbox.ru

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ И ПЕРЕПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

Аннотация: *В статье освещается проблема подготовки компетентных педагогических кадров через внедрение инновационных подходов в системе подготовки будущих педагогов и системе повышения квалификации педагогических работников. Обозначены основные направления инноваций, дана краткая характеристика предложенных направлений. Обоснована необходимость внедрения компетентностного подхода с целью достижения наиболее эффективных результатовв процессе подготовки и переподготовки педагогических кадров. Описаны возможности применения инновационных подходов при подготовке компетентных педагогических кадров в высшем учебном заведении через анализ трендов современного образования.*

Ключевые слова: *подготовка и переподготовка педагогических кадров, обновление содержания образования, технологизация процесса обучения, образовательное пространство.*

Түйін: *Мақалада педагогикалық қызметкерлердің біліктілікті арттыру жүйесіне және болашақ мамандарды дайындау жүйесіне инновациялық тәсілдерді ендіру арқылы құзыретті педагогикалық кадрларды дайындау мәселесі қарастырылады. Инновацияның негізгі бағыттары көрсетіліп, ұсынылған бағыттарға қысқаша сипаттама берілген. Педагогикалық кадрларды даярлау және қайта дайындау үдерісінде ең тиімді нәтижеге жету мақсатында құзыреттілік тәсілін енгізу қажеттілігі негізделген. Заманауи білім беру үрдістерін талдау арқылы жоғары оқу орындарында құзыретті педагогикалық кадрларды дайындауда инновациялық тәсілдерді қолдану мүмкіндігі сипатталған.*

Кілт сөздер: *педагогикалық кадрларды дайындау және қайта даярлау, жаңартылған білім мазмұны, оқу үдерісін технологияландыру, білім кеңістігі.*

Summary: *The article deals with the problem of training competent pedagogical personnel through the introduction of innovative approaches in the system of training future teachers and the system of professional development of teachers. The main directions of innovation are indicated, a brief description of the proposed directions is given. The necessity of introducing a competence-based approach with the aim of achieving the most effective results in the process of training and retraining of teaching staff is substantiated. The possibilities of applying innovative approaches in the preparation of competent teachers in higher education institutions through the analysis of trends in modern education are described.*

Key words: *training and retraining of teachers, updating the content of education, technologization of the learning process, educational space.*

Масштабные содержательные изменения, происходящие в казахстанской системе образования, затрагивают всех участников образовательного процесса. В связи с этим одной из важных является проблема подготовки компетентных педагогических кадров, так как педагог остается центральной фигурой, от которой зависит качество образования. Приоритетные направления данного процесса отражены в «Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы». Одно из них – внедрение инновационных подходов в системе подготовки будущих педагогов и системе повышения квалификации педагогических работников. При этом инновации

связаны с внесением изменений в цели, содержание, методы и технологии, формы организации процесса обучения в профессиональном образовании и повышении квалификации и, как следствие, с повышением качества образования.

Исследователь А.Кусаинов [1] выделяет три критерия качества образовательной деятельности: 1) качество персонала, которое определяется степенью академической квалификации преподавателей и научных сотрудников вузов. Качество персонала и качество образовательных программ в сочетании процесса преподавания и научных исследований, при соблюдении условия их соответствия общественному спросу, определяют академическое качество содержания обучения; 2) качество подготовки студентов – при условии диверсификации образовательных программ, преодоления многопланового разрыва, существующего между средним и высшим образованием и повышения роли механизмов учебно-профессиональной ориентации и мотивации молодежи; 3) качество инфраструктуры и «физической учебной среды» высших учебных заведений, охватывающее «всю совокупность условий» их функционирования, включая компьютерные сети и современные библиотеки, что может быть обеспечено за счет адекватного финансирования.

Опираясь на точку зрения А.Кусаинова, мы считаем, что основными направлениями инноваций при подготовке и переподготовке педагогических кадров должны стать:

1. обеспечение фундаментальности и качества образования в условиях постоянного роста уровня наукоемкости технологий современного производства, его автоматизации и т.д.;

2. обновление содержания образовательных программ и форм подготовки и переподготовки педагогов с учетом мировых образовательных тенденций и основных направлений модернизации казахстанского образования;

3. технологизация процесса обучения, актуализация деятельности по использованию личностно-ориентированных и студентоцентрированных технологий, интерактивных методов обучения, обеспечивающих реализацию деятельностного и компетентностного подходов;

4. проектирование развивающей образовательной среды.

Кратко охарактеризуем каждое из направлений.

Новые социальные запросы определяют новые цели образования и стратегию его развития. Фундаментальное ядро содержания общего образования, в свою очередь, конкретизирует цели как результаты общекультурного, личностного и познавательного развития учащихся.

С точки зрения классической дидактики, фундаментальность образования характеризуется такими принципами, как научность, систематичность и последовательность. В соответствии с ними содержание образования должно быть строго научным, объективно отражающим современное состояние соответствующей отрасли научного знания и учитывающим тенденции и перспективы его развития. Знания, компетенции должны формироваться в определенном порядке: каждый элемент учебного материала должен быть логически связан с другим, последующее опирается на предыдущее и готовит к усвоению нового. Таким образом, значимость фундаментального образования – прежде всего, в целостности. Принцип целостности и взаимосвязанности процесса обучения является одним из основополагающих при разработке содержания образования [2; С.90].

В.Тестов [2; С.91] отмечает, что фундаментальное образование необходимо строить на базе сочетания новейших естественно-научных и гуманитарных знаний, диалога культур. С этим связано более глубокое осмысление связей между дисциплинами; оно обеспечивает такой фундамент подготовки, который позволит будущему педагогу решать различные проблемы, выдвигаемые научно-техническим прогрессом. Взаимосвязь и объединение отдельных учебных предметов имеет целью создание в итоге обучения в сознании будущего специалиста целостной научной картины, служащей научной основой его будущей практической деятельности.

Следующее направление – обновление структуры образования – заключается в преодолении традиционного репродуктивного стиля обучения и переходу к новой развивающей, конструктивной модели образования, обеспечивающей познавательную активность и самостоятельность мышления личности.

В условиях обновления содержания образования педагогу важно уметь использовать инновационные подходы к организации образовательного процесса, в частности:

– новые подходы в преподавании и обучении;

– обучение критическому мышлению;

– использование ИКТ в преподавании и обучении;
– преподавание и обучение в соответствии с возрастными особенностями учеников;
– обучение талантливых и одаренных учеников;
– управление и лидерство в обучении;
– критериальное оценивание.

Программа обновления образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях специально созданной среды, должна осуществляться дифференциация обучения, в процессе осуществления должны реализовываться межпредметные связи. Обязательным является использование ИКТ, диалоговое обучение, должны применяться различные методы исследования, своевременно удовлетворяться образовательные потребности учащихся.

С целью достижения наиболее эффективных результатов необходимо, на наш взгляд, внедрение компетентностного подхода при организации образовательного процесса. Компетентностный подход выдвигает на первое место не информированность учащегося, а умение решать проблемы, возникающие в познании, во взаимоотношениях людей, в профессиональной жизни, в личностном самоопределении. Ядром данного процесса выступает функциональная грамотность, под которой понимают способность человека решать стандартные жизненные задачи в различных сферах жизни и деятельности на основе полученных прикладных знаний [3; С.37].

Для того, чтобы в будущем быть успешными, обучающимся необходимы как знания, так и компетенции. Это требует от них перехода от запоминания информации к ее осознанию, пониманию и применению этих знаний в различных контекстах. Именно такое применение знаний позволит обучающимся приобрести широкий круг компетенций, которые называют навыками двадцать первого века или навыками широкого спектра. Например, способность эффективно общаться является компетенцией, которая может опираться на знание индивидом языка, практических навыков в области IT технологий и отношение к тем, с кем он общается.

Содержание обновленной образовательной программы определяет уровень предметных знаний, навыков, компетенций с учетом ряда ценностей и навыков широкого спектра, отраженных в таблице 1.

Таблица 1

Ценности и навыки широкого спектра личности, необходимые для достижения успешности в обществе

Ценности	Навыки широкого спектра
- творческое и критическое мышление; - коммуникативные способности; - проявление уважения к другим культурам и точкам зрения; - ответственность; - дружба и забота об окружающих; - готовность учиться на протяжении всей жизни.	- критическое мышление; - способность творчески применять знания; - способность решать проблемы; - научно-исследовательские навыки; - коммуникативные навыки; - способность работать в группе и индивидуально; - навыки в области ИКТ.

В мерах по обновлению содержания среднего образования основное внимание уделяется развитию навыков, имеющих широкий спектр применения в современной жизни: функциональное и творческое применение знаний; критическое мышление; проведение проектных и исследовательских работ; использование информационно-коммуникационных технологий; применение различных способов коммуникативного общения, в том числе, языковых; умение работать в группе и индивидуально. Базируясь на общечеловеческих и этнокультурных ценностях, эти навыки позволяют решать проблемы как учебного, так и жизненного характера.

В современном мире доступна практически любая и разноплановая информация. Поэтому обновление содержания образования ориентировано, прежде всего, на то, чтобы педагог мог научить ученика искать, отбирать, правильно интерпретировать и использовать информацию. Для успешной социальной адаптации человека в современном информационном обществе ему нужны не только глубокие научные знания, но и умение творчески применять их на практике, в повседневной жизни. Например, результатом применения творческих заданий на уроках может стать выполнению мини – проектов, которые могут выполняться как группой учащихся, так и индивидуально. Проекты могут быть

различными по своей типологии: информационными, практико-ориентированными, творческими, игровыми и пр. Но главная идея – самостоятельная поисковая, исследовательская, проблемная, творческая деятельность обучающихся, совместная или индивидуальная.

Роль педагога – научить учиться. Чтобы учение содействовало развитию мышления обучающихся, нужно вооружать их не только системой знаний, но и системой приемов умственной деятельности, применяя методы критического мышления.

Говоря о третьем направлении в использовании инновационных подходов при подготовке и переподготовке педагогических кадров, следует отметить: успешность в реализации новых стратегий развития образования непосредственно связана со способностью учителя стать субъектом инновационной деятельности. Поэтому одной из важнейших проблем является задача формирования технологической компетентности учителя.

В трудах современных ученых (Ю. Арутюнов, В. Безрукова, В. Беспалько, В. Иванченко, Д. Кавтарадзе, В. Питюков, Л. Подымова, Е. Полат, В. Сериков, В. Симоненко, В. Сластенин и др.) технологическая компетентность педагога рассматривается с точки зрения единства его теоретической и практической подготовки. Теоретическая подготовка проявляется в обобщенном умении технологически мыслить и преполагает наличие у учителя аналитических, прогностических, проективных и рефлексивных умений. В содержании практической подготовки они представляются, в первую очередь, умениями выделять и устанавливать взаимосвязи между компонентами педагогического процесса, целями и средствами педагогической деятельности, конструировать педагогический процесс наиболее оптимально, без издержек и потерь. В.П. Беспалько и В.А. Сластенин [4, 5] отмечают: обладать технологической компетентностью – значит уметь вычленять основную задачу (проблему) и находить способы ее оптимального решения в реальной профессиональной деятельности.

Решая проблему формирования технологической компетентности учителя, необходимо, в первую очередь, опираться на принципы развития профессионализма педагогов: диверсификации, предполагающий многообразие, вариативность форм, содержания развития профессионализма; личностно-ориентированного подхода, учитывающего запросы, потребности, а также индивидуальный уровень профессионализма каждого педагога; оптимальности содержания, форм, методов развития профессионализма; открытости и доступности, предполагающих добровольность участия и свободу выбора индивидуальной программы и образовательной траектории развития профессионализма педагога, возможность перехода с одной формы на другую и их сочетание и т.д.

Следует отметить тот факт, что сегодня учитель перестал быть для ученика единственным источником информации, и нередко ученики превосходят учителей в умении пользоваться ИКТ и интернет-ресурсами. Поэтому нужны новые средства и подходы для обучения и развития умения размышлять, понимать, анализировать, т.е. для привития практических навыков. При этом весьма важным условием становится проектирование развивающей информационно-методической среды для развития профессиональной компетентности педагога путем актуализации, систематизации и совершенствования методической работы. Находясь в ней, педагог может выбрать собственную траекторию развития, определять содержание, формы, варианты развития своего профессионализма.

Понятие «образовательная среда» отражает взаимосвязь условий, обеспечивающих образование человека. В этом случае предполагается присутствие обучающегося в образовательной среде, взаимовлияние, взаимодействие окружения с субъектом. Это влияние, по существу, задает направленность образовательной среды через включение значимых для человека знаний и использование комфортных условий обучения. Комфортная инновационная образовательная среда выражает не просто общую направленность образовательного пространства, но и включает личностно ориентированный образовательный процесс, который влияет на развитие профессионализма будущих педагогов.

Определяя сущность инновационной образовательной среды, Е.А. Алисов, Л.С. Подымова [6] отмечают, что ее отличительной чертой является «синтез основополагающих факторов развития личности – среды жизнедеятельности, воспитания, самообразования и самовоспитания, направленных на реализацию творческого потенциала обучаемого. Такая среда представляет собой комплексную форму функционирования и реализации основополагающих принципов инновационной педагогики и является единым образовательным пространством учебного заведения, позволяющим кооперировать усилия всех заинтересованных субъектов и объектов в качественной подготовке будущих специалистов».

Инновационная образовательная среда базируется на инновационном содержании образования и его обновлении, отраженном в авторских образовательных программах и в индивидуальных образовательных траекториях обучающихся; на инновационных технологиях образования, основанных на транс- и мультидисциплинарном подходе, интерактивных методах обучения; на инновационных методах воспитания, основанных на уточненных методах воспитательной работы с молодежью в современных условиях; на безопасной образовательной среде, основанной на непрерывном мониторинге и регуляции условий, влияющих на качество образования.

Одной из форм создания такой среды является разработка и внедрение в системе переподготовки педагогических кадров курсов по обновленному содержанию образования и использованию инновационных технологий обучения. На сегодняшний день эту функцию успешно выполняют Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные Школы», АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу». Целью проводимых курсов является освоение инновационных подходов к процессу обучения, овладение новыми образовательными технологиями в контексте обновленного содержания образования. Курсы помогают учителям совершенствовать своё педагогическое мастерство в контексте обновления образовательной программы, учат применять в своей практике систему критериального оценивания, создавать коллаборативную среду, использовать новые формы, методы, активные стратегии обучения. Они позволяют пересмотреть роль учителя и роль учащегося в учебном процессе, а также ознакомиться со структурой, содержанием, последовательностью, целями и задачами обновлённой образовательной программы по предмету [7, 8].

В основе подготовки кадров в системе профессионального образования – изменение содержания образования дисциплин и, в целом, образовательных программ. В целях реализации 78 шага Плана нации «100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ» разработан Закон Республики Казахстан от 4 июля 2018 года №171-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам расширения академической и управленческой самостоятельности высших учебных заведений», в котором предусмотрено поэтапное расширение самостоятельности вузов от 65% до 85% с учетом опыта Назарбаев Университета. Одним из главных полномочий вузов является самостоятельная разработка образовательных программ с учетом мнения работодателей и, что весьма важно, – идей обновления содержания образования на основе тенденций, происходящих в системе дошкольного и среднего образования.

Сегодня в продвинутых вузах страны функционируют Академические советы по образовательным программам и направлениям подготовки. Именно этот совещательный орган, в состав которого обязательно входят работодатели, решает, какая дисциплина может сформировать необходимые компетенции у будущего специалиста для обеспечения его конкурентоспособности на рынке труда.

На наш взгляд, основные инновационные подходы в подготовке компетентных педагогических кадров в системе высшего образования достаточно четко обозначены доктором Терлоу К. – экспертом в области высшего и дополнительного профессионального образования (Saxion University of Applied Sciences, Голландия), который связал их со следующими трендами современного образования:

1. Работа на результат: 1) обучение, направленное на получение в рамках высшего образования практического результата, при этом важна роль качественных методов преподавания, которые в современных реалиях приходят в образование из самых разных областей (например, наставничество, пришедшее из сферы кадрового менеджмента); 2) активное использование методов и наработок из сферы труда. Обучающиеся рассматриваются как молодые, уже работающие педагоги, их необходимо стимулировпть работать на результат, которым может быть курсовая, научный отчет или статья в журнале и пр.

2. Конструктивизм: преподавание должно ориентироваться на уже имеющиеся у обучающихся знания и навыки, при этом необходимо ставить конкретные сложные задачи из будущей профессиональной сферы, чтобы развивать профессиональные компетенции, которые понадобятся выпускникам на рабочем месте.

3. Системный подход и кулуарное обучение: 1) управление знаниями (подход из сферы корпоративного менеджмента). Преподаватель при работе с обучающимися должен организовать систему сбора, хранения и обмена важной информацией, а также экспертными знаниями. Если над каким-то научным проектом работает команда исследователей, они все должны постоянно контактировать друг с другом, делиться своими наработками и выводами, развиваться в рамках своей профессиональной сре-

ды; 2) создание системы поддержки качества образования, обеспечивающей ее участникам различные уровни доступа к информации тогда, когда это необходимо. Так, важно создать различные системы поддержки проектирования обучения, включая инструменты для правильной постановки целей, организации лекций, создания тестов и пр.; 3) использование технологий e-learning, встраивание в учебный процесс инструментов обучения онлайн; 4) обучение в неформальной обстановке. Неформальное обучение представляет собой неофициальные, незапланированные, подчас спонтанные способы получения знаний и навыков. Например, как подсчитали исследователи, 68% сотрудников компаний отмечают, что получают важные знания по e-mail, а 42% работающих утверждают, что много нового узнают из «неформальных дискуссий». Университеты могут перенять некоторые полезные «рабочие» практики.

4. Сети, игры и наука: 1) использование социальных медиа. Блоги, Wiki, подкасты, социальные закладки, Youtube необходимо использовать в обучении. К примеру, блоги хорошо встраиваются в образование как средство обратной связи преподавателя и обучающихся, в Youtube можно продемонстрировать лекцию; 2) введение в обучение образовательных игр, при этом преподаватель должен подходить к ним весьма критически и четко понимать, зачем он встраивает в учебный курс ту или иную игру; 3) использование новых технологий в процессе обучения, в том числе, дистанционного обучения, проектирование трансляции знаний от студента к студенту; 4) мобильное образование, включая мобильные обучающие платформы, а также использование в обучении возможностей планшетов и смартфонов для оценки учебных достижений обучающихся, развития их понимания и аналитических навыков, запоминания и пр. Конечно, мобильное образование таит в себе определенные опасности, и его нужно очень аккуратно интегрировать в процесс обучения. Необходимо использовать только качественное программное обеспечение, а также учитывать то, что мобильное устройство – это еще и отвлекающий фактор [9].

Таким образом, эффективность в системе подготовки и переподготовки педагогических кадров может быть обеспечена внедрением инноваций с учетом современных мировых и национальных тенденций образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кусаинов А.К. Качество образования в мире и в Казахстане. – Алматы, 2013. – 268 с.
2. Тестов В. Качество и фундаментальность высшего образования // Высшее образование в России. – 2008. – №10. – с. 89-92.
3. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании // Школьные технологии. – 2004 г. – №5. – с. 36-39.
4. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 1989 г.
5. Сластенин В.А. Формирование личности учителя в процессе его профессиональной подготовки. – М., 2000 г.
6. Ефимов П.П., Костин В.Н. Сущность инновационной образовательной среды вуза // Молодой ученый. – 2014. – №7. – С. 502-506. [Электрон. ресурс]. – 2017. Режим доступа: URL: https://moluch.ru/archive/66/10991/ свободный. (Дата обращения: 23.03.2019).
7. Сманов Б.Ө., Жайтапова А.А. Новые подходы к совершенствованию содержания повышения квалификации и переподготовки педагогических кадров Республики Казахстан в модели 12-летнего образования / Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Алматы, РИПКСО, 2010.
8. Жайтапова А.Ә. Инновационные подходы в развитии профессиональной компетентности руководителей организаций образования / Материалы республиканского семинара. – Астана, 2010.
9. Десять трендов современного образования [Электрон. ресурс]. – 2016. Режим доступа: URL: https://www.hse.ru/news/science/63841790.htm свободный. (Дата обращения: 23.03.2019).

UDC 372.881.111.1

Tayeva R.M.,
Associate Professor of Foreign Philology and Translation Studies
Department, al-Farabi KazNU

Kaliyeva M.S.,
2nd year MA student
specialty "Foreign Philology" al-Farabi KazNU
kms2405@mail.ru

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING AND FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary. *This work aims to investigate the effects of neuro-linguistic programming techniques during teaching English as a foreign language. First, it seeks to see how nlp is performed. These techniques allow students to develop understanding and supporting system of coping with any problem related to learning a foreign language. In this article, we are going to try to apply it to foreign language teaching process.*

Keywords: *neuro-linguistic programming, foreign language teaching, foreign language acquisition, teaching techniques.*

Резюме. *Данная работа направлена на изучение влияния методов нейролингвистического программирования при преподавании английского языка как иностранного. Мы выясним, как нлп-техники могут применяться на занятиях. Эта методика позволяет студентам выработать понимание и поддержку системы решения любой проблемы, связанной с изучением иностранного языка. В этой статье мы постараемся применить её к процессу обучения иностранному языку.*

Ключевые слова: *нейролингвистическое программирование, обучение иностранному языку, овладение иностранным языком, методика обучения.*

Түйін. *Бұл жұмыс ағылшын тілін шет тілі ретінде оқытуда нейролингвистикалық бағдарламалау әдістерінің әсерін зерттеуге бағытталған. Біз нлп-техниканың сабақтарда қалай қолданылатынын анықтаймыз. Бұл әдістеме студенттерге шет тілін үйренумен байланысты кез келген мәселені шешу жүйесін түсіну мен қолдау көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада біз оны шет тілін оқыту үдерісіне қолдануға тырысамыз.*

Түйінді сөздер: *нейролингвистикалық бағдарламалау, шет тілін оқыту, шет тілін меңгеру, оқыту әдістемесі.*

NLP is a modern branch of practical psychology. It was created in the early 70s of the twentieth century in the United States. The authors and founders of NLP are John Grinder, a professor of linguistics at the University of California, and Richard Bandler, a psychologist. The scientists have developed their first communication model, reflecting an understanding of how people are "programmed" through language (sensory and linguistic) so that they have regular and systematic actions and reactions. In this chapter, we are going to consider some nlp presuppositions and try to apply them in foreign language teaching process.

NLP presupposition 1 (mind and body are interconnected). According to this hypothesis, our mind affects our body and our body affects our mind. If we are relaxed and cheerful, we tend to feel good physically, as well as mentally. Moreover, the better our bodies feel, the better our minds work. For this reason, physical activity in the classroom optimizes learning conditions. Inviting learners to relax provides more effective learning process. A teacher should also teach students to control their breathing. Physical exercises and relaxation activities are helpful in stress conditions. Being able to interpret students' posture helps teachers to understand their state. Therefore, controlling students' physical state and posture is also essential. As S. V. Kondratieva states, "Knowledge of students' psychology is an important condition of pedagogical mastery." [1]

A person sitting in a relaxed pose is more open and receptive; moreover, positively perceived information lightens a person's body, while negative information makes a person feel heavier and want to lower all his or her body parts. In general, if a person is leaning on something, for example, "snuggling" on a table, bends over, it means weakening of interaction, loss, carelessness or even hostility.

Some body movements are almost uncontrollable. For example, lowering of corners of one's mouth is very difficult to portray without experiencing negative emotions. Additionally, crossing one's arms on the chest is a protective posture. If a student is sitting with his or her arms crossed, it means that he or she does not

trust a teacher or shuts himself or herself out of information. This position generally has a negative connotation. The psychology of gestures interprets crossed arms as a person's desire to isolate himself or herself from what is happening outside of his or her inner world. If your interlocutor crosses his or her arms, then he or she either does not listen to you at all, or disagrees with you on something. Therefore, it is essential for the teacher to make the student change his or her posture to a more comfortable one.

As long as a person's arms remain crossed, negative attitude to situation will continue. No matter how positive he or she is in words, the truth is hidden in the gesture. Is there anything that can be done to change the student's attitude? There are several effective techniques. The first is to occupy the interlocutor's hands. Give him or her something to hold and watch. It can be anything, the main aim is to make the other person open their arms and slightly lean forward. This technique will allow the teacher to involve the interlocutor in a friendly cooperative way. The second strategy is to show them your palms and ask the interlocutor about his or her opinion about the issue under discussion.

Leaving your palms visible, you non-verbally inform the other party that you expect to receive an honest and open answer from him or her. Politicians usually use this position to look more appealing to potential supporters. People subconsciously tent to trust people who often display their palms.

NLP presupposition 2 (communication is non-verbal as well as verbal). As experience shows, communication is mostly non-verbal than verbal. Foreign language learners should also be aware of that. Moreover, teachers are non-verbal communication models. As a result, they need to consider language, gestures, attitudes, views and messages they transmit.

One of the most important qualities of any teacher is the ability to organize learning process in such a way as to ensure the creation of favorable and creative atmosphere in classroom. To achieve this goal, the teacher chooses a suitable communication style, on which verbal and non-verbal sides of entire communication process are interdependent. If communication system is implemented correctly, students will have a desire to take active part in the learning process. [2] Interpreting non-verbal communication in English lessons can significantly affect communication process and help the teacher establish optimal interaction with students. Despite the fact that verbal communication is the main form of interaction between people, the means of non-verbal communication, one way or another, are always involved in the process of communication. That is why one should not underestimate the role of non-verbal means in the learning process.

During a foreign language lesson, the teacher has the opportunity to present teaching material verbally (translation, interpretation, definition) and non-verbally, that is, to transmit information in symbolic form, but without using speech and language means, and through mimicry, gestures, signs and various visual aids. Using non-verbal means, we reduce time of the teacher's speaking, in favor of increasing students' speaking time, which ensures the achievement of the main practical goal. E. I. Passov believes that "every lesson should solve some practical problems and bring the student closer to his or her goal ..." [3]. The difference between foreign language lessons and other subjects lies in the very content of the subject, the practical orientation of training, and the fact that a foreign language acts not only as a goal, but also as a means of learning. This means that classes should be conducted in a foreign language, but the teacher's speech should not prevail, since long statements of the teacher, which do not involve students, can harm the learning process: students lose concentration and interest in classes. [4]

In order to encourage students to speak more in a foreign language, one should use non-traditional methods of teaching foreign languages. One of such methods is the Total Physical Response method, which is based on structural linguistics, behaviorism and psychology about the coordination of speech and physical actions. Dr. James J. Asher, a psychologist and the founder of this method, proceeded from the fact that the process of mastering a native language, which is absorbed in two stages, must imitate the process of mastering a foreign language: first, children learn to understand speech by ear, and only then, they themselves try to reproduce it. J. Asher found that understanding speech is facilitated if it is accompanied by actions. This fact formed the basis of his method. [5]

According to this method, the teacher reproduces certain lexical units or grammatical structures (sometimes – complete sentences) in a foreign language, accompanying what was said with actions. In the meantime, students listen, watch, and then repeat the teacher's movements. Thus, the method affects main channels of perception, such as auditory, visual and kinesthetic. The role of non-verbal means of communication in the method of reliance on physical actions is incredibly large, since students are extremely active at the same time. Some examples can be given:

– the use of non-verbal means during giving instructions [read the text, look at the pictures];

– the use of non-verbal means during the semantization of words associated with movements [run, walk, jog];

– the use of non-verbal means during the study of imperative [find a picture, go to page 9 etc.]

– during story telling (movements accompanying a story).

The knowledge of sign language allows you to better understand your interlocutor and anticipate what impression you make on him or her before he or she expresses himself or herself on the subject. Proper interpretation of non-verbal signals is an essential condition for effective communication.

NLP presupposition 3 (the use of representation system in teaching). As we mentioned in the previous chapter, each person discovers the world in different ways, and most people tend to have a preferred representation system when they remember or imagine it.

At the present stage of foreign languages teaching development, the methodology focuses on completely new trends of basic teaching methods choice. Preference is given to methods that are focused on the formation of second language personality. [6]

While choosing modern teaching methods, it is necessary to consider the degree of their compliance with following criteria. They should:

– create an atmosphere in which each student feels comfortable and develop his or her interests, stimulate the desire to use a foreign language in practice;

– activate a learner, making him or her the main character in the learning process;

– involve the learner's emotional side, his or her feelings and sensations in learning process; strengthen cognitive, speaking and creative abilities;

– create situations in which the teacher is not a key acting member, and homework is not assigned the main role;

– teach oneself to learn, which sets the basis of training through the world;

– use various forms of work: individual, collective, group.

In order to form more homogeneous and productive educational groups and make the process of learning and memorization more rapid and effective, we should take into account the peculiarities of individual sensory perception of the world. The most important characteristics of a person's nervous organization include characteristics of perception and information processing. These are individual models of perception of what our senses convey to us. Our own life experience provides the strongest influence on the formation of our "maps". As linguists, we could claim that any language speaker forms his or her speech without awareness of language rules. In the same way, the rules of non-verbal behavior are masked by their very essence: they are unconscious. Therefore, knowing students' representative system is essential. However, how can we distinguish them from each other in students?

During interaction (including educational communication), certain patterns of behavior become apparent. The language of representative systems can work in two ways. In addition to pointing out how a person interprets his or her experience, he or she can also provide an extremely effective method of obtaining rapport with this person. The sooner a person begins to adapt to the interlocutor's predicates and speak his or her language, the faster he or she achieves effective communication. Thus, it is possible to identify the preferred representative system of a person with the help of observation. In this case, a teacher should give all the students the same tasks, and then carefully observe how they perform these tasks. If, after such testing, the preferred representative system has not been identified, then you can put a student in the condition of an artificially created stressful situation (for example, solve a complex rebus, find a way out of a drawn maze). In stress conditions, a person uses the preferred representative system. Although one should not exclude mixed types of preferred representative systems.

The preferred representative system of a person is a system that he or she uses to build his or her individual world map. There is a way to find out which system a person prefers on a daily basis. It is a representative system bias test. In this case, we give appropriate types of tasks for students with different preferred channels of perception.

Most students are proficient in visualization. If the visual channel is preferred, then information should be provided in a form of graphs, charts, diagrams. In this case, audiovisual materials are more suitable for audial and kinesthetic students. When visuals get tasks in an oral way, they have trouble – most of them need visual aids and written tasks. In addition, it is recommended for visuals for better memorization of informa-

tion transmitted orally, to record it. Difficulties encountered in listening lessons can be resolved by giving out transcripts or decoding the record before listening. However, visuals must train auditory organs.

Students-audials can benefit from their sensory preference by listening to teachers, friends, films, and radio and television programs as much as possible. We would recommend them to make audio recordings of classes for later listening. The most acceptable types of classes for audials are lectures and communication with other students. Such kind of activities, like composing and presenting dialogues, discussion, dubbing of a silent video sequence, are good for them.

Kinesthetic students have lower marks when working with tests with answer choices. For them, such tests are the manifestation of "disappearance of information" [7]. For kinesthetics, it is desirable to manipulate real objects. A teacher should give them an opportunity to move around the audience. They need enough space for activities more than students with other preferences do. The Total Physical Response method is the best for them. [8] It will be effective to use various games and give students homework requiring them to search for answers in the outside world.

Students- discretes need to work independently more than anyone else. They trust charts, tables, graphs, diagrams, and other logical descriptions. For them, the scientific language is the only acceptable one, and they will be more likely to trust information that they receive from books and other reliable, in their opinion, sources, than teacher's or classmates' words. They tend to memorize entire blocks of scientific descriptions, rather than to explain in their own words. Usually, these students control their learning process themselves. They collect tables, draw diagrams, and rarely listen to other's opinions regarding their own learning. It is necessary to take into account these components when implementing a person-centered approach. This allows the teacher not only to understand his or her students, but also to help them realize themselves, their interests and needs in the learning process, thereby making it effective.

Students with a predominant visual perception channel of information (visuals) prefer reading. Therefore, they have better understanding of the nature and structure of language. They perceive new material better when it is written in a book, on a blackboard, presented schematically in a presentation. Visuals write better than talk. Audials better perceive texts by listening, it is easier for them. Kinesthetics prefer to use role-playing games, working with cards, they are ready to write. When working with an audience, the teacher must use different ways of presenting the same language material.

How can a teacher please audials, visuals, kinesthetics, and discretes at the same time? This is where neurolinguistic programming techniques come to the rescue. It is known that the same idea can be expressed in different ways. As research has shown, it is possible to isolate a certain vocabulary characteristic of a particular personality type. For example, the same treatment will sound different: 1) Look! (visual); 2) Listen! (audial); 3) Imagine! (kinesthetic). Some linguists provide whole tables of synonymous expressions used by various types of personality. A teacher can use ready-made tables or compose his or her own and use them as much as possible when explaining new material in order to attract the entire audience and find key words for everyone.

Let us provide an example of explaining English tenses in several effective ways.

1. A teacher can depict the tenses continuum as a straight line on the blackboard and mark the sequence of times on it with dots. For a student with an abstract mindset, it will be enough.

2. The drawing can be complicated by adding "communal apartments" in order to show the combination of times more figuratively. For example, you can say that Past Simple "peacefully shares an apartment" with Past Continuous, Past Perfect "lives together" with Past Perfect Continuous, etc. Thus, we attract visuals and audials.

3. It is necessary to place kinesthetics in this tenses continuum and let them feel themselves in it. D. Nikulicheva mentioned this interesting finding in the "Game with Time" seminar. Students are invited to imagine the "river of life" and themselves standing on the steep bank above it: the river flows from left to right, smoothly curving, where the pre-past time "hides" behind the turn; they are in the present, and the future goes to the right, slightly upwards.

It is certain that that after such a three-step explanation students will have an understanding of the ratio of English times, which is always a difficult material for Kazakh and Russian speakers.

The study of polyglossia phenomenon showed that it is impossible to give clear recommendations for the study of foreign languages. Each of well-known polyglots had their own method of learning a foreign language. It is connected both with the peculiarities of perception, and with the existing base on which each subsequent language lay. However, one way or another, everyone tries first to see transparently the grammati-

cal structure of any language. It suggests that conscious mastering of a language is proceeding the development of a new language system.

It is claimed that there are some physiological age limitations for learning foreign languages when a child is not able to do everything at once: it is the period between 5 and 14–15 years old. These are so-called zones of failure in the development of an individual. However, favorable periods for language learning are scattered throughout life evenly. One of the most favorable periods is 20-25 years.

In order for the effect of learning a foreign language to be tangible, intensive classes of 8–10 hours per week are needed throughout a year. Of course, if the result is not consolidated in subsequent courses by lectures and seminars on individual specialties, then by the time one graduates from a higher education institution, they can forget a foreign language. Therefore, consistency is essential in this case.

To achieve the maximum effect in teaching a foreign language, the teacher needs to plan work with "limiting beliefs" of students. To do this, they should use various forms of reflection with subsequent correction. This work must be personally oriented and can be organized in a group or individually. Such "limiting beliefs" are often complaints about lack of time and poor memory. Sometimes inattention and inability to concentrate, as well as the rare use of natural laws of memorization (impression, repetition, association) are taken as a violation of memory. There are many recommendations for memorizing words and expanding memory. They include mnemonics (formation of associative links), working with cards, marking method (stickers with words to relevant subjects), story writing method with new words, phonetic association method (Atkinson method) and, of course, computer programs like OpenBook, EZ MemoBooster, LM Bomber, MyNewWords, etc. The following memory scheme seems to be the most optimal for us:

1) read and pronounce the word correctly (by syllables – it will help to write them correctly in the future), the word should be pronounced easily and comfortably;

2) any word must be remembered in a situation, and if it is a verb, then in a grammatical structure of this verb;

3) pronounce this sentence out loud.

Summarizing the above mentioned, the following conclusions can be made: to obtain a high result in teaching a foreign language, time spent on training must be compressed up to 1 year, with an intensity of studies of 8–10 hours per week. It is recommended to oversupply material directed at all types of personality at the same time. Work with "limiting beliefs" should be personality-oriented, students should be motivated to learn a language.

Emotional involvement into teaching process

While Teaching English to students, the teacher tries to diversify the learning process as much as possible, i.e. not only make the study of problematic topics interesting, but also submit information regarding grammatical and lexical structure of the studied language in an emotionally appealing way. In this regard, music can become a communicative peak, a kind of "highlight" of lessons. The legitimacy of using music in a foreign language lesson not only as an entertaining moment, but also as a teaching tool is scientifically justified: when people listen to music, the areas of the brain responsible for learning and analyzing the language are activated. Moreover, both language and music are systems based on a set of rules. Many reading mechanisms can also be applied to music, and for all languages the pitch, rhythm and stress are important [9].

When developing exercises using musical or song fragments for an English class, the teacher must answer a number of questions that serve as a guide in this process:

– What aspect of language competence is required to be updated?

– Which musical direction most closely corresponds to the activation of this aspect?

– How can you make the task not only useful, but also fun?

E.g., samples of the rap culture that is very popular today can be used to develop a sense of rhythm of the English language, which is especially important for younger students of language faculties as part of a phonetics course. Using samples of rap culture allows the teacher to relieve tension that some students may experience due to their own musical incompetence – not everyone has a musical ear and a strong voice, but everyone can try to speak more rhythmically. In addition, rap almost immediately won the sympathy of young audience – this culture is attractive for younger generation primarily as an opportunity to express their true opinions and express strong feelings [10].

In our opinion, it is advisable to select a relatively small fragment of a known composition. In order to help students catch and repeat the rhythmic pattern of a particular rap track, you need to create a so-called

beat. It is not necessary to look for a minus-record of the composition (although such an option is possible) – it is possible to involve the students themselves in this task. For most performers, a bit for ¾ is suitable (two claps on knees, a clap with hands, and a missing fourth score). The teacher has to master the elementary skills of rap reading even at home, since he or she is the first to show an example of reading a fragment under a bit. Together with the students, it is necessary to outline the accent structure of the passage. Only after that, you can invite the most active students to repeat the fragment, observing a clear rhythmic pattern. Finally, all the students are asked to read the fragment "along the chain" – every two lines the reader changes, and the group does not interrupt the beat.

After students get used to the rhythmic structure of the English text, you can invite them to try to create their own rap song on a free topic in micro groups and present it to the whole team. Writing and presenting rap songs also allows the teacher to clearly present the features of modern colloquial speech, in particular, abbreviated forms used by native speakers very actively. Often reduction is associated with phonetic assimilation:

I am not happy = I ain't happy.

I am going to fix it = I'ma fix it.

What are you going to do? = What'cha gonna do?

Don't you dare do that! = Don'cha dare do that!

Of course, it is necessary to provide this information with a cultural commentary – students should be aware not only of the existence of these conversational forms (to be easily heard), but also that the use of these abbreviations is often an indicator of a low level of education, and forbidden in the official context. Lexical units that do not fit into complex and multidimensional concept of language norm nevertheless deserve to be studied. "We need to recognize that even if these words are entered into circulation and are used primarily by uneducated people ... in a certain area, we treat them as full lexemes. For the word to be included in the language pattern, it is necessary to "sanction" all classes of the country where they speak the language by both educated people and those who have not received sufficient education" [11].

Lyrics are also able to illustrate the use of vocabulary and the functioning of grammatical phenomena. Instead of simply identifying the studied grammatical features, you can perform an exercise aimed at identifying syntactic and lexical links in a sentence. The text of the song is cut into fragments, which are mixed together; students are encouraged to restore the original order accordingly by working in small groups. Subsequently, the teacher and students listen to the song entirely, checking the correctness of the given assignment. Depending on the level of students' language competence, fragments can vary in size from half or one-third of a verse to individual lines or even words. B. Russell, a teacher who successfully integrates music into the process of learning English, argues that texts of not only pop but also folk songs are ideally suited to perform this exercise, since they have a pronounced narrative component [9].

Music and songs can also be used to develop students' speaking skills, and the presence of words is not necessary for it. J. Revell and S. Norman, supporters of neuro-linguistic programming in teaching English, propose to distribute sheets shaped as stars while listening to a 5–7-minute piece of music and to ask students to write down or sketch associations that arise in the imagination while listening to a song. J. Revell and S. Norman believe that the fixation of these images creates a kind of communicative anchors in minds of students that allow them to develop fragmentary notes in interesting essays or stories [12].

The use of music in the English language class can be given a more narrow focus – for example, a teacher could devote a "musical fragment" of a lesson to the development of lexical material. In this case, students are given the text of a thematically relevant lesson of a song that was previously "processed" by the teacher that contains errors in the use of active vocabulary (for example, violations of the usual word combinability). Students are encouraged to eliminate inaccuracies while listening to the song. The teacher can train students' vocabulary by putting occurring errors. In our opinion, it is advisable to inform students about the number of inconsistencies that they have to find, in advance. "Wrongly heard" words can create the most unexpected alliances between given themes and songs.

Finally, compositions of a problematic nature can provide the teacher with the opportunity to provoke an interesting discussion of a particular topic. In case music or songs are not an auxiliary element of a lesson, but its thematic focus, it is desirable to make music the final stage of work. It may include the following activities: creation (or just a description) of a clip to this song; writing a letter (or SMS message) from one of the lyric heroes of the song; writing a fragment of the diary of one of the characters; dialogue or role-playing game. Some of the listed tasks are in the nature of projects or mini-projects. The main stages of project activity

and methodological recommendations for students and teachers are clearly described by V. V. Novikova in "A Guide to American and British Culture" study guide [13].

In case of adhering to basic methodological rules, music in learning a foreign language can become a source of new discoveries in the field of vocabulary and grammar. Additionally, it helps to develop speaking skills. Music contributes to not only creating learning material, but also involving students in the development of these materials. The teacher can help students make these discoveries with pleasure.

Over the past decade, music has taken a strong position in foreign language teaching. All modern educational and methodical complexes include a lot of educational, author's songs and even instrumental music. Ulrike Kvast highlights the following functions of music in foreign language teaching [14]:

– psychological (promotes memorization);
– psychohygienic (relieves stress);
– function of mood, expressions of emotions and feelings;
– socio-psychological (development of group dynamics);
– formation of cognitive processes;
– function of unconscious learning of the English language;
– stimulating the process of communication.

Along with literature and films, music serves as a means of forming linguistic and cultural expertise. Reading, collecting and presenting background information about performers and the content of songs allows trainees to interpret and assimilate facts about political, social, historical conditions and events of the country of the studied language.

Let us give some examples illustrating this provision. The song "Russians" says that the United States and Europe are struggling with any threat, that people are united regardless of ideology, and that war with Russia would destroy the whole world, but everyone should be prudent. Another good example is Stevie Wonder's songs. He is known as an outstanding singer and composer, a versatile musician who plays various instruments, a sound producer and an activist in life. He helps the disadvantaged, opposes racial discrimination, supports the idea of nuclear disarmament. His famous songs "We are the world" and "Pastime Paradise" call for helping starving nations and fighting indifference. Of all the diversity of songs in English, they should be selected in accordance with texts, which would meet the following requirements:

– they should be informative;
– encourage discussion;
– correspond to the level and age of students;
– should not be too voluminous;
– if possible, performers should have good diction, clearly articulate texts;
– lyrics should give the opportunity to develop grammar and lexical skills.

In accordance with general theory of methodology and didactics of teaching foreign languages, tasks with different songs can be classified corresponding to the plan of material presentation: tasks before, during and after listening. Before starting working with a song, it is necessary to activate the stock of knowledge related to the theme of the song. To introduce trainees into a situation, we suggest using the following forms of work:

– presentation and description of suitable illustrations to the song;
– presentation of the video clip to the song with the sound turned off, collecting hypotheses regarding the content of the song;
– writing text with individual words from the song, preselected by the teacher, creating associagrams or intellect card for a given topic.

While listening to the text, the following tasks can be offered: find the correct sequence of lines or stanzas, fill in gaps in the text, write down words on a specific topic, and fill in the blanks with the words from the assignment during the audition. Tasks after listening are formulated as follows: play a dialogue between characters, multiple choice tasks, retelling a story or a description of a situation, write another text to rhyme with text of the song, write a parody to the text of the song, grammar tasks (for example, change the tense forms of verbs), create illustration or collage to the song. Tasks for the lyrics can be classified by types of speech activity (listening, reading, writing, speaking) or types of skills (lexical, grammar).

Tasks that develop listening skills include the following: fill in the gaps in the lyrics when listening, find the correct sequence of lines or stanzas, add rhymes, correct incorrect words or phrases in the text, write down words of a certain category (for example, all adjectives, all verbs in certain time form, etc.)

Tasks that develop reading skills include the following types of tasks: reconstruct the text of the stanza or the entire song from individual fragments (before listening), fill in the gaps with suitable words, read the text fragments before listening, and suggest the content of the song. To control the understanding of the text, you can suggest finding pairs of sentences with similar content.

The following types can be attributed to tasks for developing writing skills: write text with these words, write text or a story based on the lyrics of the song (What happened before? What will happen next?), write your opinion about the song or review it on the forum, create a semantic field of the theme of the song, write the final stanza to the song.

Tasks on the development of oral speech skills include the following: transferring the content of a song, playing a dialogue on the plot of the song, discussions on the type of song, sharing your own ideas and experiences on this issue. The undoubted advantages of working with songs is also the fact that the song allows students to work on all speech skills in a real communicative situation, which is fully consistent with the principles of communicative activity approach.

Thus, music not only introduces the diversity into the learning process and increases motivation, thanks to its emotional potential, but also contributes to the formation of correct pronunciation; the lyrics allow consolidating lexical and grammatical skills, containing a huge amount of regional and cultural information. The above-mentioned examples of the development of songs show that songs, along with the formation of listening and reading skills, allow individual interpretation, which contributes to the formation of productive types of speech activity: speaking and writing.

REFERENCES:

1. Kondratyeva S.V. Teacher-student. M.: 2002. – 77 p. – p. 5.
2. Kan-Kalik V.A. To Teacher about Pedagogical Communication. M., 1987. – 190 p. – p. 35.
3. Passov E.I. Foreign Language Lesson in High School. M.: Prosveshcheniye, 1988. – 223 p. – p.13.
4. Shchukin A.N. Theory of Teaching Foreign Languages (linguodidactic foundations): a manual for teachers and students of linguistic universities. M.: VK, 2012. – 226 p. – p. 118.
5. Asher J.J. Total Physical Response Approach to Second Language Learning. The Modern Language Journal. Vol. 53. No. 1, 1969. Pp. 3-7.
6. Mirolyubov A.A. History of Local Methods of Teaching Foreign Languages. M., 2002. – 446 p. – p. 248.
7. J. Grinder, Lloyd L. Neuro-linguistic Programming in Pedagogy. M., 2007. – 445 p. – pp.105–110.
8. Pavlovskaya I.Y. Bashmakova N.I. Principles of Foreign Language Teaching Methodology. SPb. 2007. – 237 p. – pp. 313–323.
9. Fernando Pérez Niño D. The Role of Music in Young Learners' Oral Production in English. Profile Issues in Teachers´ Professional Development. 2010. – 157 p. – p. 141.
10. Lin A. Hip Hop and English Language Learning: Empowering Youth with Positive English-Speaking Identities // Global Perspectives, Local initiatives. Singapore, 2010. – pp. 25–27.
11. Bechtel J. H. Slips of Speech: A Helpful Book for Everyone Who Aspires to Correct the Everyday Errors of Speaking and Writing. Kessinger Publishing, 2004. P.82.
12. Ravell J., Norman S. In Your Hands: NLP in ELT. L.: Saffire Press, 1997. – 144 p. – p. 87.
13. Novikova V. V. A Guide to American and British Culture / Ural State Pedagogical Univ. Yekaterinburg, 2009.
14. Quast, Ulrike. Easier learning with music. Theoretical premises and application examples for teachers and learners. Bern: Publisher Hans Huber, 2005. – 175 p. – pp. 53-71.

УДК 15.01.09.

Уахитов Р.У.
Преподаватель,
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
Казахстан. г.Актобе, e-mail: uahitov.rustem@bk.ru

Жалтаев Н.Р.
Преподаватель,
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова,
Казахстан. г. Актобе, e-mail: nurum@bk.ru

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК АСПЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ПУТИ ЕЕ ФОРМИРОВАНИЯ

Резюме. *Статья раскрывает теоретические основы эмоционального интеллекта в структуре социальной компететности и педагогические пути ее формирования. Авторами разработана программа тренинга формирования социально-психологических компетенций, осуществлена ее апробация в процессе обучения студентов в вузе.*

Түйін. *Мақала әлеуметтік құзыреттілік құрылымындағы эмоциялық интеллектінің теориялық негіздерін және оны қалыптастырудың педагогикалық жолдарын ашады. Авторлармен әлеуметтік-психологиялық құзыреттілікті қалыптастыру тренингінің бағдарламасы өзірленді, ЖОО-да студенттерді оқыту процесінде оның апробациясы жүзеге асырылды.*

Summary. *The article reveals the theoretical foundations of emotional intelligence in the structure of social competence and pedagogical ways of its formation. The authors developed a training program for the formation of socio-psychological competencies, carried out its testing in the process of teaching students at the university.*

Будущее нашего поколения страны заключается в вхождении в число конкуретноспособных цивилизованных стран мира. И конечно, ключевую роль в этом играет обновление содержания образования. Система образования Республики Казахстан ориентирована на повышение качества обучения, в соответствие с требованиями международных стандартов. Этот процесс сопровождается изменением парадигмы образования. В новой образовательной парадигме выдвигается на первое место личность обучаемого, развитие личности посредством образования[1]. Это отслеживается в контексте профессионального развития педагогов.

Основная задача в сфере педагогического образования заключается в поиске и разработке эффективных методов нововведения, в содержание образования, с точки зрения организации социально-педагогической деятельности. Это проблема всегда относилась к числу одних их актуальных. Закономерно возникают новые требования к подготовке подрастающего поколения к адаптации социально-экономическим задачам общества, что делает наше исследование актуальным.

Одна из актуальных проблем, на данное время, это существующие проблемы в межличностном взаимодействии в современном мире, причинами которых является отсутствие способности у большинства людей эффективно взаимодействовать с другими людьми, предугадывать эмоции, намерения, мотивацию собеседника,способность управлять своими эмоциями и эмоциями других людей, выстраивать эмоциональные связи. Для начала мы обратились к анализу исследованиий профессиональных педагогов-психологов, которые занимались изучением данной проблемы.

В системе высшего и среднего образования идет ориентир на формирование профессиональных компетенций, которые определяются понятием не как «знать и усвоить», а как генерация полученных знаний, имеющих теоретическую и практическую значимость. Применение усвоенного знания должно пройти через синтез и оценку, результатом будут сформированные компетенции будущих специалистов[2].

В данном исследовании мы рассмотрим эмоциональный интеллект в структуре социальной компетентности. Социальная компететность это система знаний о социальной действительности, о себе, о системе сложных навыков и умений взаимодействия, поведения в различных социальных ситуациях,

позволяющих быстро и адекватно адаптироваться к быстро меняющимся условиям социальной жизни, оперативно принимать решения [3].

Одним из важнейших компонентов социальной компететности является эмоциональный интеллект. Эмоциональный интеллект предполагает эмоциональную грамотность. Существуют следующие навыки эмоциональной грамотности:

– Способность к правильной самооценке;
– Управление собственными эмоциями;
– Самомотивация;
– Способность к самопереживанию;
– Умение поддерживать отношения с людьми
– Вступление в эмоциональный контакт;
– Активное слушание и сопереживание;
– Познание себя;
– Выравнивание эмоционального напряжения партнера.(табл.1)

Таблица 1

Структура эмоционального интеллекта

Источник понятия	Трактовка определения «эмоциональный интеллект»
Библия. Книга Притчей. Публиус Сириус. 1 в до н.э. Исторически понятие «эмоциональная мудрость» отражается в религиозных трактатах.	Цитаты «У глупого точас же выскажется гнев его, благоразумный скрывает оскорбление», «Долготерпеливый лучше храброго, а владеющий собой лучше завоевателя города». «Управляй своими эмоциями, в противном случае эмоции будут управлять тобой».
Эмоциональный интеллект как условие самопознания.	Оценка себя, своих внутренних качеств. «Чего я достиг?Что я чувствую? Как оцениваю я себя?»
Способность к правильной самооценке	выявление собственных ощущений.
Управление собственными эмоциями	-умение справляться со страхами и неуверенностью в различных ситуациях.
Самомотивация	-умение контролировать свои эмоции.
Способность к самопереживанию	-умение проявить понимание чувств и взглядов других людей; -признание за людьми права на собственное восприятие событий.
Умение поддерживать отношения с людьми	-управление чужими эмоциями.

Умения и навыки, составляющие структуру эмоционального интеллекта, необходимы каждому будущему специалисту в его профессиональной деятельности. Цель нашего исследования заключалась в разработке программы формирования социально-психологических компетенций, составляющих структуру эмоционального интеллекта и апробации ее в процессе обучения студентов в вузе.

Методы исследования которые мы использовали и отразили в данной статье это анкетирование, анализ и синтез литературных источников, разработанная программа тренинга обучения социально-психологическим умениям межличностного взаимодействия с другими людьми.

Общеизвестно, что межличностное взаимодействие включает в себя интерактивные и технологические аспекты общения. Большая часть взаимодействия педагогов с обучаемыми, студентов происходит в форме общения. Разработанная нами программа тренинга и преподавание педагогических дисциплин в процессе прохождения педагогической практики, ориентирована на формирование социально-психологических компетенций.

На этапе констатирующего эксперимента определялась актуальность, целесообразность и корректность поставленных задач исследования, выявлялись профессионально важные качества будущих учителей, устанавливались критерии оценки уровня сформированности эмоционального интеллекта у студентов.

В начале исследования нами были разработаны анкеты, выявляющие уровень сформированности эмоционального интеллекта у студентов педагогических специальностей. С целью определения

структуры профессионально важных качеств было проведено анкетирование среди студентов первого и четвертого курсов, специальности «педагогика и психология, физическая культура и спорт, начальная военная подготовка». По результатам анкетирования были выявлены три группы качеств: «управление собственными эмоциями», «способность к сопереживанию» и «умение поддерживать отношения с людьми». Всего на констатирующем этапе эксперимента приняло участие 24 студента. Из них 16 студентов первого курса и 8 студентов четвертого курса

Анкета включала ряд вопросов направленных на изучение представления студентов о эмоциональном интеллекте как феномене, на определение степени важности профессиональных качеств для студентов, на выяснение стремления студентов к необходимости развития у себя необходимых качеств, а также вопросов, посвященных самовосприятию студентов. Помимо этого, выясняется мнение студентов о том, где можно формировать эмоциональный интеллект (учебные занятия, научная работа, кружки, тренинг).

По итогам анкетирования были выявлены студенты, которые выразили стремление к развитию социально-психологических качеств эмоционального интеллекта.

Наше исследование предполагало приобщение студентов педагогических специальностей к эмоциональному интеллекту. Эта работа осуществляется на факультативных занятиях, тренингах, при выполнении коллективных учебных проектов на практических занятиях, при выполнении курсовых работ, на различных творческих конкурсах, олимпиадах, при участии в студенческих общественных организациях.

В процессе этой деятельности студенты педагогических специальностей овладевают социально-психологическими умениями. У них формируются такие умения как:

– прислушиваться к самому себе, понять мотивы собственной деятельности;
– овладеть мотивами саморегуляции;
– психологическая закалка, развитие уверенности в себе;
– умение работать в команде и выступать перед аудиторией;
– умение проявить понимание чувств и взглядов других людей;
– признание за людьми права на собственное восприятие событий.
– умение управлять чужими эмоциями.

При этом образовательная стратегия приобщения рассматривается как сопряжение деятельностных компонентов педагогического обеспечения, привлечения студентов педагогических специальностей к овладению ими способами выполнения совместной деятельности, с одной стороны, и освоения студентами собственных и целесообразных методов и средств взаимодействия, с другой стороны [4].

Таблица 2

Программа социально-психологического тренинга

Задачи
1. Собрать и проанализировать информацию по целям. **Auditory** – Кто члены группы? – Студенты 1-4 курсов педагогических специальностей **Behaviour** – Какое поведение и умения являются целью тренинга? –Формирование социально-психологических умений входящих в структуру эмоционального интеллекта. **Condition** – Каковы условия тренинга? В течение 1 часа на протяжении 1 месяца - **Degree** – Ожидаемый результат или уровень достижений? У студентов будут сформированы способности к оценке себя, своих внутренних качеств, управление собственными эмоциями, самомотивации, к самопереживанию, умению поддерживать отношения с людьми, объединить студентов для решения совместной задачи в условиях знакомства и партнерства; создать позитивное эмоциональное единство группы
2. Выбор технологии обучения (анализ ситуации, ролевых и имитационных игр, проведения тестирования).
3. Подготовка информационного и иллюстративного материала, используемых игр и упражнений.
4. Проведение конкретных упражнений и заданий.

Логика нашего исследования опиралась на технологию реализации целостного педагогического процесса: знание теории целостного педагогического процесса (идеальная модель объекта деятельности педагога-владение методикой диагностики состояния реального процесса в конкретном учебно-воспитательном учреждении- использование теории объекта деятельности для моделирования (про-

гнозирования) изменения состояния реального процесса в целом или его законченных форм, ситуаций- определение порядка действий (алгоритмов деятельности педагогов и учащихся) для решения профессиональных задач [5].

В заключении исследования было выявлено, что наибольшие изменения организационных и социально-коммуникативных качеств личности студентов, происходят в специальных организованных познавательно-профессиональных ситуациях, в участии студентов в тренинге. Следовательно, если систематически проводить данную работу, будут формироваться социально-психологические умения, составляющие основу эмоционального интеллекта, создаваться основа их поведения в будущем, выработается образец поведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мынбаева А.К., Анарбек Н. Принципы проектирования академических стратегий вузов как инструментов образовательной политики. Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки» №1(44), 2015, с.115.
2. Государственный общеобязательный стандарт образования от 25 августа 2006, г.Астана, с.2.
3. Омарова В.К. Инновационные подходы в образовании. с 19-21;56, Алматы, 2014 г.
4. Бордовская Е.А. Учебник нового века. с.81, Москва,2015 г.
5. Хмель Н.Д., Коркина В.И. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса. с.78, Алматы, 2000 г.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLOGICAL SCIENCE

УДК: 37.015.3-026.15

Саутенкова М.Ю.
кандидат психологических наук, доцент
АРГУ им. К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан

Кутыбаева Д.Т.
магистрант 2го курса специальности «Педагогика и психология»
АРГУ им. К.Жубанова
г.Актобе, Казахстан

МЕТОДЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И ДИАГНОСТИКА КРЕАТИВНОСТИ

Түйін. *Мақалада мектеп жасындағы балаларда диагностикалауға болатын креативтілік туралы бірқатар мәселелер қарастырылады. Біздің ойымызша, оқушылардың креативтілігін дамыту құрылымы үш негізгі компоненттің: танымдық белсенділігінің, шығармашылық қабілеттерінің және қызметтің өзіндік мектеп түрлерінің (ойын, нәтижелі қызмет түрлері) ерекшеліктері мен даму деңгейін талдау жолымен сипатталуы мүмкін, онда оқушы өзінің шығармашылық мүмкіндіктерін субъект ретінде іске асыра алады. Бұл тәсілдің арнасында креативті оқушы-бұл мектеп бағдарламасын жылдам игеретін оқушы емес, өзінің жасы негұрлым толық өмір сүретін оқушы.*

Тірек сөздер: *креативтілік, креативтілікті дамыту, оқушының қабілеті, әдіс, әдістеме.*

Резюме. *В статье рассматривается ряд вопросов о креативности, которые могут быть диагностированы у детей школьного возраста. На наш взгляд, структура развития креативности учащихся может быть охарактеризована путем анализа особенностей и уровня развития трех основных компонентов: познавательной активности, творческих способностей и специфических школьных видов деятельности (игровые, результативные виды деятельности), в которых ученик может реализовать свои творческие возможности как субъект. В русле данного подхода креативный ученик-это не ученик, который быстро осваивает школьную программу, а ученик, который живет более полно своего возраста.*

Ключевые слова: *креативность, развитие креативности, способности учащихся, метод, методика.*

Summary. *The article deals with a number of questions about creativity, which can be diagnosed in school-age children. The structure of development creativity pupils of, in our opinion, can be characterized by analyzing the specifics and level of development of three main components: cognitive activity, creativity and specific school activities (games, productive activities), in which the pupil can realize their creative abilities as a subject. In line with this approach, a creative pupil is not the pupil who quickly learns the school program, but the one who most fully lives his age.*

Key words: *Creativity, development of creativity, abilities of the pupil, diagnostics, method, methodology.*

Интенсивные изменения, происходящие в последние десятилетия в казахстанском обществе, задают новые ориентиры во всех сферах общественной жизни и предъявляют новые требования к личности обучающегося.

Сегодня востребован человек творческий, интеллектуально развитый, умеющий учиться, гибко адаптироваться к постоянно меняющимся жизненным ситуациям, способный применять полученные знания на практике, искать пути рационального и нестандартного разрешения, возникающих проблем [1] .

Следует помнить, что как бы не был креативен школьник, его нужно учить. Важно приучить к усидчивости, приучить трудиться, самостоятельно принимать решения. Креативный школьник не терпит давления, притеснений, окриков, что может вылиться в серьезную проблему. У такого школьника трудно воспитывать терпение, усидчивость и ненавязчивость. Необходима огромная загрузка школьника, с школьного возраста его следует приобщать к творчеству, создавать обстановку для творчества. Для развития своих творческих способностей школьники должны свободно распоряжаться временем и пространством, обучаться по расширенному учебному плану и чувствовать индивидуальную заботу и внимание со стороны своего учителя. Широкие временные рамки способствуют развитию проблемно-поискового аспекта. Акцент делается не на то, что изучать, а на то, как изучать. Если творчески способному школьнику предоставлена возможность не спешить с выполнением задачи и не перескакивать с одного на другое, он наилучшим образом постигнет тайну связи между явлениями и научится при-

менять свои открытия на практике. Неограниченные возможности анализировать высказанные идеи и предложения, глубоко вникать в существо проблем способствуют проявлению природной любознательности и пытливости, развитию аналитического и критического мышления.

Применительно к проблематике креативности можно отметить несколько основных направлений психодиагностических исследований.

В тех случаях, когда задача ставится шире и предполагает не только отбор, но и психологическую помощь креативному школьнику, сфера диагностики существенно расширяется. Она может включать выяснение особенностей взаимоотношений школьника со сверстниками, со взрослыми. Наличие или отсутствие различных форм дисбаланса (социального, эмоционального, моторного) в развитии психики школьника и другие параметры.

Помимо указанной прикладной психодиагностики специальную область составляют диагностические исследования, которые проводятся с целью получения новых теоретических и экспериментальных данных о проблематике креативности. Эти исследования могут включать весьма широкий спектр диагностических методов, которые направлены на выявление новых закономерностей и взаимосвязей между параметрами, характеризующими креативность, и другими характеристиками самого субъекта, окружающей его среды и т.п.

В Казахстане в последнее время широкое распространение получили всевозможные тесты, направленные на выявление креативности личности. Вместе с тем, психолог упускает из виду, что в интерпретации результатов тестирования существенную роль играет теоретическая основа того или иного теста, соотнесение методических позиций исследователя с базовой моделью теста. Игнорирование этого обстоятельства снижает эффективность тестирования и может привести к некорректной интерпретации.

Обычно диагностика креативности проводится в целях создания особых условий обучения для детей с незаурядными способностями в рамках специально разработанных для этого учебных и развивающих программ, которые реализуются в специальных кружках, учебных классах и школах для творчески способных. Эффективность освоения отобранными школьниками этих программ и является для многих учителей своеобразной оценкой качества проведенного диагностического обследования, условия же приема в подобные учебные заведения часто диктуют требования к методам диагностики: они должны быть стандартизированы, не занимать много времени.

Однако и при весьма квалифицированном использовании лучшие тесты не гарантируют защиты от ошибок, кроме того, надо учитывать, что ни один из существующих тестов не охватывает всех видов креативности.

Основным методом при развитии креативности у школьников являются наблюдение и эксперимент. При подходе к школьнику нельзя обойтись без наблюдения за его индивидуальными проявлениями. Чтобы судить о его креатвиности, нужно выявить то сочетание психологических свойств, которые присуще именно ему, то есть нужна целостная характеристика, получаемая путем разносторонних наблюдений. Преимущество наблюдение и в том состоит, что оно может происходить в естественных условиях, когда наблюдателю может открыться немало тонкостей.

Существует так называемый естественный эксперимент, когда, например, организуется нужная для исследователя обстановка, которая является для школьника совершенно привычной и когда он может не знать, что за ним специально наблюдают. И здесь можно вызывать и повторить интересующее нас явление. Применяют и так называемое включенное наблюдение, когда сам наблюдатель является участником происходящего.

А.Ф.Лазурский разработал следующие правила составления психологической характеристики:

– наблюдатель выбирает факты, представляя себе, по крайней мере, в общих чертах, к какой именно стороне личности относится данное проявление;

– записываются только факты, и если отдельные наблюдения противоречат друг другу, противоречия не следует сглаживать;

– необходимо также описывать и внешние условия, при которых данное проявление было замечено.

Может показаться, что первое и второе требование до некоторой степени противоречат друг другу: наблюдатель с одной стороны, должен записывать только факты, а с другой – обязан отдавать себе отчет в том, что может означать описываемое проявление. Однако противоречие это кажущееся.

Большой интерес представляют соображения А.Ф.Лазурского о двух возможных способах оформления характеристик. Первый – составляется сводка фактических данных в известной последовательности, в порядке намечавшейся программы описания; когда такая обстоятельная сводка закончена, остается сделать резюме. Другой способ – исследователь. Приступая к составлению сводного материала не придерживается заранее принятого порядка изложения, а сразу же выдвигает те черты, которые по его мнению, являются в данном случае наиболее характерными, подкрепляя свои выводы фактами.

Никто в дальнейшем не превзошел А.Ф.Лазурского в разработке конкретной технологии подготовки характеристик.

– Лонгитюдные исследования. Признаки креативности школьника важно наблюдать и изучать в развитии. Для их оценки требуется достаточно длительное прослеживание изменений, наступающих при переходе от одного возрастного периода к другому. Такое исследование называется лонгитюдным (т.е. продленным, долгим) [2]. Имеется в виду систематическое наблюдение над испытуемым на протяжении ряда лет. Изучение может быть непрерывным, изо дня в день, а может быть и с перерывами – как бы «срезы», соединяемые «пунктиром».

Как писал в свое время М.Я. Басов «такие наблюдения за одним и тем же школьником дают возможность видеть, как быстро он изменяется в своем внешнем и внутреннем облике, как расцветает его личность, усложняясь и дополняясь день ото дня, месяц от месяца, год от года все новыми чертами»[3].

– Иногда поперечные срезы противопоставляют лонгитюду как непрерывному прослеживанию изменений. Но если такие срезы достаточно часто повторяются, то они тоже становятся особой формой лонгитюда. Содержательные психологические характеристики – отдельных ли срезов или всего продольного ствола психического развития могут сопоставляться друг с другом, давать основания для выделения и классификации типов развития школьников, в частности, вариантов хода развития интеллекта и отдельных его сторон.

– В этой связи большой интерес для изучения креативности представляет так называемый биографический метод.

Издавна существующий интерес к биографиям выдающихся людей, как известно. Привело созданию особого жанра психологических жизнеописаний. В психологии изучения биографии ученых стало, в частности, одним из способов выявления тех личностных и интеллектуальных качеств, которые благоприятствуют творческой деятельности. Многие годы составления и анализ биографий практиковались. Главным образом в отношении тех, кого уже нет в живых, или тех, для кого уже настала пора подводить итоги прожитой жизни. Но постепенно возрастал интерес к еще далеко не завершенным судьбам, например, к истории умственного подъема ученых, находящихся в расцвете сил.

– Опросники. В последнее десятилетие изучение жизненного пути стало распространяться как весьма эффективный подход к выяснению особенностей испытуемого в данный период, а отчасти и к прогнозу на будущее. Разработка биографического метода связана с применением таких способов получения информации, как опросники, обращенные к самому исследуемому лицу, беседы и интервью с ним, а также опросники для окружающих, изучение продуктов деятельности. Дневников, писем и т.д.

Вместе с тем проявляется тенденция к формализации самих приемов биографического метода. В частности, более обширными и стандартизированными становятся опросники.

Биографические опросники могут быть использованы для выявления психологических особенностей лиц, чья креативность определялась другими способами.

– Индивидуальный лонгитюд. Креативность – «дело штучное», это всегда индивидуальность, и здесь каждый случай требует, прежде всего индивидуального лонгитюда, то есть монографического описания и анализа.

Необходимо снизить вероятность ошибки, которую можно допустить в оценке креативности школьника как по положительному критерию, так и по отрицательному критерию: высокие значения того или иного показателя не всегда являются свидетельством креативности, низкие значения того или иного показателя еще не являются доказательством ее отсутствия. Данное обстоятельство особенно важно при интерпретации результатов тестирования. Так, высокие показатели психометрических тестов интеллекта могут свидетельствовать всего лишь о мере обученности и социализации школьника, но не его интеллектуальной креативности. В свою очередь низкие показатели по тесту креативности могут быть связаны со специфической познавательной позицией школьника, но никак не с отсутствием у него творческих способностей.

Проблема выявления креативных школьников имеет четко выраженный этический аспект. Идентифицировать школьника как «креативного» или как «некреативного» на данный момент времени – значит искусственно вмешаться в его судьбу, заранее предопределяя его субъективные ожидания. Многие жизненные конфликты креативных и некреативных коренятся в неадекватности исходного прогноза их будущих достижений. Следует учитывать, что творческая способность не гарантирует талант взрослого человека.

С учетом вышесказанного могут быть сформулированы следующие принципы выявления креативных школьников:

комплексный характер оценивания разных сторон поведения и деятельности школьника, что позволит использовать различные источники информации и охватить как можно более широкий спектр его творческих способностей;

– длительность идентификации (развернутое во времени наблюдение за поведением данного школьника в разных ситуациях);

– анализ его поведения в тех сферах деятельности, которые в максимальной мере соответствуют его склонностям и интересам (включение школьника в специально организованные предметно - игровые занятия, вовлечение его в различные формы соответствующей предметной деятельности и т.д.); использование тренинговых методов, в рамках которых можно организовывать определенные развивающие влияния, снимать типичные для данного школьника психологические «преграды» и т.п.

При этом следует иметь в виду возможный консерватизм мнения эксперта, оценка признаков креативности школьника не только по отношению к актуальному уровню его психического развития, но и с учетом зоны ближайшего развития (в частности, на основе организации определенной образовательной среды с выстраиванием для данного школьника индивидуальной траектории обучения); преимущественная опора на экологически валидные методы психодиагностики, имеющие дело с оценкой реального поведения школьника в реальной ситуации, таких как: анализ продуктов деятельности, наблюдение, беседа, экспертные оценки учителей и родителей, естественный эксперимент. Следует подчеркнуть, что имеющиеся валидные психодиагностические методы идентификации креативности весьма сложны, требуют высокой квалификации и степени обучения.

При развитии креативных школьников, как было сказано раньше более целесообразно использовать комплексный подход. При этом может быть задействован широкий спектр разнообразных методов: различные варианты метода наблюдения за школьниками (в лабораторных условиях, во внешкольной деятельности и т.п.); специальные психодиагностические тренинги; экспертное оценивание поведения школьников учителями, родителями, психологами; проведение «пробных» уроков по специальным программам, а также включение школьников в специальные игровые и предметно-ориентированные занятия; экспертное оценивание конкретных продуктов творческой деятельности школьников; организация различных интеллектуальных и предметных олимпиад, конференций, спортивных соревнований; проведение психодиагностического исследования с использованием различных психометрических методик в зависимости от задачи анализа конкретного случая креативности.

Однако и комплексный подход к выявлению креативности не избавляет полностью от ошибок. В результате может быть «пропущен» креативный школьник, или, напротив, к числу креативных может быть отнесен школьник, который никак не подтвердит этой оценки в своей последующей деятельности.

Оценка школьника как креативного не должна являться самоцелью. Выявление креативных школьников необходимо связывать с задачами их обучения и воспитания, а также с оказанием им психологической помощи и поддержки. Последнее обстоятельство позволяет существенно расширить сферу используемых психодиагностических методов и учесть целый ряд дополнительных моментов: особенности взаимодействия школьника со сверстниками и взрослыми; наличие (или отсутствие) различных форм дисинхронии в развитии креативного школьника; особенности развития эмоциональной сферы школьника и т.п.

Специальную область составляют экспериментально психологические исследования креативных школьников, которые проводятся с целью получения новых теоретических и эмпирических данных о природе творческих способностей. Эти исследования могут использовать самые разнообразные психологические методики, направленные на выявление структуры разных видов креативности, а также закономерностей взаимоотношений креативного школьника с окружающей социальной средой. Без таких исследований невозможен в практической деятельности процесс, связанной с выявлением и раз-

витием креативных школьников. Итак, проблема выявления креативных школьников сложна и требует привлечения специалистов высокой квалификации.

В нашем исследовании для диагностики креативности школьников мы использовали следующие психодиагностические методики:

1. Методика" Солнце в комнате" (авторы: В. Синельников, В. Кудрявцев).
2. Методика "Складная картинка"
3. Методика "Как спасти зайку"
4. Методика Г. Дэвиса предназначена для определения творческих способностей учащихся[4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III "Об образовании" (с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.01.2013 г.).
2. Таюпова Э.К. Развитие творческих способностей учащихся. Автореферат, РК, Караганда, 2010.
3. Рождественская Н.В., Толшин А.В. Креативность: пути развития и тренинги.-СПб.: Речь, 2006. – 320с.
4. Матюшкин А. М. Мышление, обучение, творчество. М.: Изд-во 11СИ; Воронеж: НПО "МОДЭК", 2003. – 720 с.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

Айдарбек Қ.Ж.
ф.ғ.д., А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері,
Алматы қаласы, aidarkar_10@mail.ru

Чубанова С.А.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу
институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының
1 курс магистранты,
Алматы қаласы, saginish_0790@mail.ru

ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАНЫМЫНДА «АҚҚУ» ОРНИТОНИМІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ТАЛДАУ

Түйіндеме. *Мақала қазақ тіліндегі орнитонимдердің қатысуымен жасалған тілдік бірліктерді зерттеуге арналған. Авторлар «аққу» атауына қатысты тұрақты қолданыстардың прагматикалық ерекшеліктерін мифологиялық таным тұрғысынан қарастырған. Қазақ халқының рухани және мәдени өміріндегі киелі құстың рөлі мен орны лингвокогнитивтік тұрғыдан сипатталған.*

Тірек сөздер: *орнитоним, наным-сенім, ырым, тыйым, паремия, теңеу, мифологиялық таным, тілдік ұжым, когнитивтік сана.*

Айдарбек К. Ж.
д.ф.н., главный научный сотрудник,
Института языкознания им. А. Байтурсынова,
г. Алматы, aidarkar_10@mail.ru

Чубанова С.
магистрант 1 курса
специальности 6М021300 – Лингвистика,
Факультет филологии и мировых языков,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
город Алматы, saginish_0790@mail.ru

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ С ОРНИТОНИМОМ «ЛЕБЕДЬ» В КАЗАХСКОМ МИФОЛОГИЧЕСКОМ ПОЗНАНИИ

Резюме. *Статья посвящена изучению языковых единиц с орнитонимами. Авторами рассматриваются прагматические особенности устойчивых языковых употреблений с названием «лебедь» с точки зрения мифологического познания. Описываются роль и место священной птицы в духовной и культурной жизни казахского народа.*

Ключевые слова: *орнитоним, приметы, поверья, табу, паремия, сравнение, мифологическое познание, языковой коллектив, когнитивное сознание.*

Aidarbek K.
doctor of Philology, chief science researcher
A.Baitursynov Institute of Linguistics
Almaty city, aidarkar_10@mail.ru

Chubanova S.
1st year master student
of 6M021300 – Linguistics speciality
al-Farabi Kazakh National University
Almaty, saginish_0790@mail.ru

LINGUISTIC AND COGNITIVE ANALYSIS OF LANGUAGE UNITS THAT ARE USED WITH ORNITHOMIMUS «SWAN» IN KAZAKH MYTHOLOGICAL KNOWLEDGE

Summary. *The article is devoted to the study of language units with ornithonyms. The authors consider the pragmatic features of stable language use with the name «Swan» from the point of view of mythological knowledge. The role and place of the sacred bird in the spiritual and cultural life of the Kazakh people are described.*

Key words: *ornithonym, signs, beliefs, taboos, paremia, comparison, mythological knowledge, language team, cognitive consciousness.*

Резюме. *Статья посвящена изучению языковых единиц с орнитонимами. Авторы рассматривают прагматические особенности устойчивого использования языка с именем "Лебедь" с точки зрения мифологического знания. Роль и место священной птицы в духовной и культурной жизни казахского народа описаны.*

Ключевые слова: *орнитоним, знаки, убеждения, табу, паремия, сравнение, мифологические знания, языковая команда, когнитивное сознание.*

Резюме. *Мақала орнитонимдермен тілдік бірліктерді зерттеуге арналған. Авторлар мифологиялық білім тұрғысынан "Аққу" атымен тілді тұрақты пайдаланудың прагматикалық ерекшеліктерін қарастырады. Қазақ халқының рухани және мәдени өміріндегі қасиетті құстың рөлі мен орны сипатталған.*

Түйін сөздер: *орнитоним, белгілер, сенімдер, табу, паремия, салыстыру, мифологиялық білім, тілдік команда, когнитивті сана.*

Халқымыздың тарихи тамырының тереңдігін көрсететін тіліміздің бай сөздік қоры, онда елеулі орны бар сан алуан бейнелі қолданыстар, теңеулер, әдемі сөз өрнектері сияқты этникалық сарасана көріністерін зерттеу – қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі. Көл жағалап көп көшкен қазақ халқының бар тыныс-тіршілігі кең даласымен үзілмес байланыста болған. Табиғат, қоршаған әлемнің сұлу сәулеті көшпендінің қиялын тербетіп, жоғары әлемге деген қызығушылығын оятқан. Олар өздері сезінсе де, қол жеткізе алмас жоғары әлемнің керемет көрінісі ретінде аққу құсты таныды. Махаббат, сұлулық, пәктікке деген іңкәрлігін, тіпті тәңірлік кереметті аққу құс бейнесінде көрген халқымыз аққуды ұзақ уақыттан бері қасиет тұтып, қадірлейді. Оны көркем сөз бен көрікті ой иелері ақындар да үнемі жырларына қосады. Сол себепті қазақ дүниетанымындағы аққу бейнесін көркем сөздегі тілдік қолданыстар негізінде қарастырудың берері мол. Осы күнге дейін сұлулық, мәңгілік махаббат символы ретінде жырланып келген аққу құстың қазақы тілдік санадағы көрінісін халқымыздың когнитивтік санасындағы бейнеленуімен байланыста зерделеудің маңызы зор. Сондықтан көне дәуірлерде пайда болып, бізге ауызша жеткен дүниелердегі желінің халық жадында сақталып, бабалардан мирас болып қалған сөз маржанымен бірге дүниетанымдық, мәдени-этикалық құндылықтарды жеткізуі, әдеби шығармалардағы көріністері негізінде аққуға қатысты қалыптасқан ұғым-түсініктерге лингвокогнитивтік түрғыдан талдау жасауға талпынамыз. Ол үшін халық ауыз әдебиетіндегі аңыздардың қазіргі қазақ поэзиясындағы іргелі ұғым киелілікпен сабақтастығына назар аударамыз.

Ауыз әдебиетінде аңыз-әңгімелер елеулі орын алады. Өйткені жазу дамымаған, баспасөз шықпаған кезде этнос өміріндегі тарихи уақиғалар, ел басқарған адамдар, айнала қоршаған табиғат құбылыстары жайындағы мәліметтер мен ұғымдарды ауызекі сөзбен баяндайтын бұл шығармалардың білім берерлік, өмір танытарлық маңызы үлкен болған. Онда бірнеше ұрпақ өкілдерінің бастан кешкені, көргені мен естігені, өмірлік тәжірибесі жинақталып, ой-тұжырым ретінде қорытылған. Алдыңғы буынның кейінгі буынға айтар кеңесі, аманат өсиеттері сақталған және олар ондаған, жүздеген ақылой иелерінің, сөз шеберлерінің сыны мен өңдеуінен өткен. Сондықтан жалпы халық шығармаларының, оның ішінде аңыз әңгімелердің ақпарат сақтаушылық, яғни кумулятивтік қызметімен бірге ғибраттық, эстетикалық мәні де зор және оларды мифтік танымнен байланыстыра қарастырғанда қызықты жайттардың басы ашылады.

Қазақ халық аңыздарында тарихи уақиғалар, тұлғалар, жер-су атаулары, аспан-әлем жаратылысы, ру-тайпалар, т.б. туралы аңыз-әңгімелер сақталған. Оларда кездесетін кейіпкерлер: Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.), Әзірет Әлі, Сүлеймен патша, Қыдыр әулие /Қызыр баба/, Рашит патша, Қожа Ахмет Ясауи, Алтыбай әулие, Марал ишан, Әзірет Әлінің баласы Мәді, Бекет ата т. б.

Аңыз-әңгімелердің үлкен бір бөлігін XIV-XV ғасырларда өмір сүрген абыз ақсақал, халық арасында Асан Қайғы атанған Хасан Сәбитұлы туралы аңыздар құрайды. Асан Қайғы халық ауыз әдебиетінде қазақ хандығын құруға қатысқан, оны нығайтуға ат салысқан және туған елі үшін жайлы қоныс іздеген халық қамқоры ретінде, жер, ел және қоғам туралы болжамдар айтқан сәуегей-философ бейнесінде сипатталады. Ол туралы ең кең таралған шығармалар аңыз-әңгімелер десек, қателеспейміз.

Біз Асан қайғы туралы көп аңыздардың ішінен мифтік танымға сай эпизодтарға құрылғандарына тоқталамыз. Мына аңызға назар аударайық:

Асан Еділ бойында жүріп бір перінің қызына «үйленеді». Қыз сөйлемейді, бірақ есті әйел болады. Асан әйелін ертіп базар аралап жүргенде әйелі үш рет езу тартып күледі. Асан: «Неге күлдің, айт» деп әйелін қыстайды, айта қоймаған соң қол да жұмсайды.

– Бір күлген себебім – базарда біреу той жасаймын деп мың теңге шығарып ет, май, күріш, өрік, мейіз – неше түрлі тағам, жеміс сатып алды. Ал түзға келгенде бір теңгені қимай қымбатсынып алмай кетті. Түзсыз тамақ ас бола ма! Екінші күлгенім – біреу өріктің сүйегін тісімен шағып дәнін алып жеп түр екен. Тістің құны мың теңге, өріктің құны бір теңге. Мың теңгелік асылды бір теңгелік жасыққа жұмсап түрған ақымақтығына күлдім. Үшінші күлгенім – біреу бір етікке саудаласып: «етігің жеті жылға шыдай ма?» – деп сұрайды. Өз өмірінің неше күнге жететінімен ісі жоқ. Соның ақымақтығына күлдім, – дейді перінің қызы. Соны айтады да «мені уақтысынан бұрын сөйлеттің, енді мен саған жоқпын», – деп жүріп кетеді...

Осы аңыздың кейбір нүсқаларында перінің қызы аққуға айналып ұшып кетеді. Бұл – әлемдегі көптеген халықтардың мифологиясында бар, танылған желі. Осымен байланысты, «Аққу» дегеніміз қандай мифтік бейне? деген сұраққа арғықазақ мифологиясын зерттеуші С. Қондыбай былайша жауап береді: «Ең алдымен, дәстүрлі қазақ (түркі) фольклорының материалдарына жүгінсек, «аққулар» дегеніміз – қыздар, дәлірек айтқанда, су пері қыздары. Баба түкті Шашты Әзіз де, Асан қайғы да, басқа қазақ аңыз-эпостарының қаһармандары да пері қыздарына үйленіп, олардың қойған шарттарын бұзғанда, осы қыздар аққуға айналып ұшып кетеді. Міне, осы типтес мифтік сюжеттердегі «дарияға келіп қонған аққулардың қызға айналуы» «қысқы күн тоқырау сәті», ал «пері қызының қайтадан аққуға айналып ұшып кетуін» – «жазғы күн тоқырау сәті» деп түсіндірген едік...» [1: 261].

Асан асығыстық жасап сол қыздан айырылып қалғанына қатты қайғырып, содан Асан Қайғы атаныпты-мыс. Әрине, бұл – кейінгі айтушылардың қосқаны, шындығында Асанның қайғысы – өз заманының, әлеуметтік құрылыстың қайғысы еді.

Тағы бір аңызда Әз Жәнібек хан Асан Қайғыға:

– Үш рет той жасап шақырдым, соған келмедің, – деп өкпе айтады. Сонда Асан Қайғы ханның халық қамынан гөрі қара басының қамын күйттеп кеткенін, аламанға ақыл салмай, әр істің ақырын болжамай бейқам жүргенін бетіне басып былай дейді:

Әй, Хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің,
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп /өзеуреп/ неге сөйлейсің?!
Қорған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп,
Оны неге білмейсің?!
... Он сан Ноғай бүлінді...
Мұны неге білмейсің?! [2:24].

Міне, осындай халқың бет-бетімен бытырап, бүкіл Ноғайлы елі бүлініп жатқанда сен «қарадан қатын алдым, құладынға қу ілдірдім деп мәз боласың, қымыз ішіп мастанасың, қорған салдым деп

мақтанасың, оның қызығын қызметшілеріңнен басқа кім көріп жатыр? Айнала жау, аймағыңа көз салмайсың, – дейді Асан Қайғы Жәнібек ханға.

Осындағы «қарадан қатын алғаның, құс төресі аққуды құстың құлы құладынға ілдіргенің – жаман ырым; түбінде сен де құлдардың қолынан өлесің» дегенді аңғартады. Бұл арада абыз жыраудың аққудың киелілігін меңзегені анық. Ал ол түжырым қазақ санасында көнеден келе жатқан «аққу – құс төресі» деген түсінікке негізделіп отыр.

Сонымен аққу – қазақтың мифтік танымында да, әлем халықтарының мифологиясында да – адамға, оның ішінде қызға, су перісінің қызына айнала алатын тылсым сыры ашылмаған бейне.

Кез келген ұлттың табиғатты түсіну, қабылдау ерекшелігі бар. Біздің халқымыздың көшпелі түрмысы табиғатпен етене жақын. Көшпелі түрмыс кешкен біздің ұлттық ұғымымызға ең жақыны – аққу құс, яғни көшпелілер ұғымында аққу – киелі құс. Оны атуға, етін жеуге болмайды. Тәңірлік діннің негізгі діңгегі, сенімдік тірегі – тотемизм болса, аққудың тотемдік түсінікпен байланысып жатқандығы күмәнсіз. Саха, алтай, туфа, бурят, кет, селькут т.б. халықтарда аққу – тотемдік құс және ол – рудың аналық тармағының басы. Тува халқында хуу (қу) руы да бар. Туваларда жеті аққу құс ең күшті шамандарға ғана қызмет етеді, ал жіберуші рухтардың басшысы, өлген құдайдың баласын кумандар «Қара-құс» деп атаған.

Құстар, сөз жоқ, жоғары әлеммен байланыстырылады. Мифтік таным бойынша, адам жан тапсырған соң, оның жаны нақ осы құс бейнесінде көкке ұшады немесе құстың қанатына мінеді. Аққу құс тек өлгендердің жанын алып кетпейді, сонымен бірге жаңа туған нәрестелердің өмірін алып келеді.

Аққуды қазақтар да киелі құс деп қастерлейді. Ерекше қадірлейтін киелі құсы болғандықтан, оны ешуақытта атып өлтірмейді (табу), су бетінде жүзіп жүрген аққуды көрсе, оған жаны қуанып, сүйсіне қарайды...

Ел арасында аққуға байланысты ырымдар мен тыйымдар да көп. Аққуды атпайды, өйткені киесі ұрады деп қорқады. Оны атқан адам бұ(л) дүниеде де, о дүниеде де «оңбайды». Алайда әйелдер «Аққудың етіне жерік» болған кезде, оны Тәңірге сыйына, кешірім сұрай отырып, ұрлапататын болған. Аққуға оқ кезенбес бұрын аңшы өз саусағын өзі қанатуы – шарт. Аққу қауырсынын, терісін басқа ырымдамайтын аңшылардан сатып алады.

Аққу құстың көркемі деп саналғандықтан, қыздардың сұлулығын аққуға теңеген және жақсы көрген адамын «аққуым» деп еркелеткен. «Аққу құстай кіршіксіз ақ», «аққу құстай жарқылдау», «аққудай», «аққудай сылану», «аққу құстың мойнындай», «айдынның ерке сұлу аққуындай», «аққудың мамығындай», «аққудай тізілу», «аққудың топшасындай» т.б. теңеулер мен тұрақты тіркестер көркем шығармаларымызда көптеп кездеседі. Айдынның ерке сұлу аққуындай, аспанда жүзді жайлап нұрлы алтын ай (Қ.Аманжолов). Арғымақ аққу құстай кіршіксіз ақ, бергендей досқа ғана досы қиып (С.Сейфуллин). Ақ жұмыр қос білегі Аққу құстың мойнындай (І.Жансүгіров).

Мифология зерттеушісі С. Қондыбай: «Қазақтың тектік танымында аққудың орны айрықша… Мифологияда аққу – үш кеңістікте, яғни, суда, жерде, аспанда қозғала алады, сондықтан да үш кеңістікті жалғастыру қабілетіне ие аққуды мифтік медиаторлар қатарына жатқызады» – [2: 253] деп жазады.

Қасиет, кие ұғымдары көбінесе ұлттық мифологиядағы көнеден келе жатқан, мифтік санамызда орныққан бейнелермен көрсетілетіні мәлім. Солардың бірі – аққу. Түркілік мифологияда бұл құстың қасиеті мен киелілігі жайлы әңгімелер көп. Аққу – халық сенімінде атуға тыйым салынған аң-құстардың қатарында. Осымен байланысты, ел аузындағы аңыздарда айрықша жаратылған керемет иелерінің, әулиелердің аққу болып ұшуы туралы желілер осындай таным-түсінікпен сабақтасқан. Мысалы, Бекет ата туралы бір аңызда «Бекет ата Хиуадағы өзі оқыған Шерғазы медресесінде әр жұмада таң намазын оқу үшін аттанғанда, үнемі ақ сары бас аққу болып ұшады екен… Бекет ата қайтыс болған соң, қырық жылға дейін аптаның жұма күндері екі аққудың қосарланып, қаңқылдап, Оғыланды тауларын әлденеше айналып ұшып жүргенін көргендер болыпты. Бұрынғылардың айтуынша, ол екі аққу Бекет ата мен оның ұстазы Бақыржан қожа аруақтары екен...» делінеді.

Бекет атаның алыс жерге аққу болып ұшып баратыны, жанында жеті балапан жүретіні ел аузында кең тараған. Жеті балапанын ертіп, ұшып бара жатқан аққуды бір тентек атып, бір балапанын жаралайды. Нәтижесінде мылтық қақ айрылып, әлгі тентектің бетін от шарпып, екі көзі бірдей соқыр болып қалады. Аққудың Бекет ата аруағы екенін білген жігіт кешірім өтініп, тәубасына келеді...

Бекет атаның ұлысқа ұран болуы да аққу оқиғасымен байланысты айтылады. Жаудың бес жүз сарбазына елу кісімен қарсы түрсақ болар деген ата сөзіне ел ақсақалдары сенер-сенбесін білмейді.

Ақыры бес жүз сарбазға қарсы елу адам тұрады. Сонда Бекет атаның алдын-ала айтуы бойынша, жауға қарай бір аққу қаңқылдап ұшады. Сол сәтте күшті жел соғып, шаң көтеріледі. Жау әскері үрейленіп, кері қашады. Осыдан бастап Бекет ата есімі ұранға айналған екен деседі...

Сонымен, когнитивтік санамызда аққу – махаббат, жастық, еркіндіктің символы ретінде көрініс табады. Махаббаттың символы болар аққу үнемі сыңарымен бірге – жұбай аққу. Неге жұбай аққу? Өйткені, аққу табиғатында «қосағымен қоса ағаратын» құс. Олар төрт жасқа дейін ата-анасының жанында жүреді. Содан толып, толысып, иір мойын, қызыл аяқ, аршын төс, пісте мұрын, сүмбіл қанатты нағыз құс төресіне айналғанда аталық-аналық боп жүп құрады. Жүп құрғанда өзге құстардай тұрақсыздық ұстанымымен емес, өле-өлгенше бірге болуға серт байласып, өмірінің соңына дейін бір-біріне серік болуға уағда беретін көрінеді... Аналық аққуды атасы ұзатады екен де, аталық аққуды анасы әкеліп қосады екен. Бұл – кәдімгі адамдардың құда түсіп, қыз ұзатқанындай салтанат-мереке. Сол күннен бастап жұбы жазылмайды, күндіз бірге жайылып, бірге серуендейді, түнде бір-біріне сүйеніп ұйықтайды. Өте тату. Басқа құстардай бажылдасып, шақ-шақ етіп ұрысып, шоқысып, төбелесіп, сабаласып қалу – бұларға жат. Үндемейді. Үнсіз түсінеді. Сұлулығы адамдарды ғана емес, өзге қанаттыларды да таңқалдыратын секілді. Жанынан қос аққу өтіп бара жатқанда үйрек-қаздар шетке ысырылып орын береді. Мұны әдемілікке табыну десек те, алып құстан қаймығу десек те шындыққа жанасымды. Мойнын судан көтеріп, қанатын сәл ғана көтеріп қомдай бастаған түсы – аққу біткеннің ең әсем кезі. Мұны көрген жан түгел сүйсінер. Сондықтан да, қазақ халқы осы ерекшеліктерін түсініп, түйсініп, бағалай отыра құстардың ішінен тек аққу құсты ен табиғаттың ішінде адам баласына ғана берілген, ұлы жүректен ғана орын алар махаббат сезімінің символына теңейді. Онымен байланысты ұлттық танымымызды айшықтайтын көптеген реалийлердің символдық мағынасы өзектеледі. Мысалы, жұбай аққуды жырлаған көрнекті ақын Сәкен Сейфуллин көлдегі жасыл құрақты шымылдыққа теңейді:

Пай шымылдық жасыл құрақ.
Қалың біткен ту құрақ.
Кейде аққулар жасырынад
Шымылдыққа судырап.
Айна көлді мекен еткен.
Бір-екі аққу бар еді.
Мақсұтына бірге жеткен,
Екі ғашық жар еді [3:98].

Қазақ халқының ұғымында шымылдықтың алар орны ерекше. Оны екі жағдайда пайдаланады. Бірі – адам өмірден өткенде мәйітті оң жаққа қойып, бөтен адамдарға көрінбес үшін, екі ортаны шымылдықпен бөліп қояды. Мұндағы шымылдық – о дүниемен бү(л) дүниенің ара жігін ажыратып тұрған негізгі дүние. Яғни, адам фәни жалған дүниенің бар жамандық, кері әсерін тигізер сыртқы күштерден тазарып, оны тазалықта сақтап, о дүниеге бар күнәларынан арылып барсын деген ниетпен шымылдық пайдаланылады.

Ал екінші жағдайда жас келін бөтен үйге келін болып түскенде, табалдырықты оң аяғымен аттатқызып, құрылған шымылдық ішіне отырғызады. Екі жағдайда да шымылдық тазарту ғұрпын жасау үшін пайдаланылады. Сол секілді ақын да аққулар сезімінің пәктігінің куәсі ретінде шымылдықты алып отыр.

Сонымен, көптеген ақындарымыздың поэтикалық мифологемасына айналған аққу ұлттық дүниетанымымызда да қасиет пен киенің, тылсым күштің құс бейнесінде кейіптелуін қамтамасыз етті. Аққу орнитонимі махаббаттағы адалдықтың, сезім әлеміндегі тазалықтың және сұлулықтың стереотипі ретінде қалыптасып, тілдік ұжымның когнитивтік санасында біржолата орнықты. Асан Қайғының «Аққу – құстың төресі, ен жайлап көлді жүр еді...» деп толғануының философиялық-поэтикалық астары да осыған саяды. Рухтың азаттығы мен ғажап сырларын аққу, қаз, қыран, т.б. құстар арқылы ишаралау – жалпы әлемдік танымдағы тұрақты желі. Біз мақаламызда аққу орнитониміне байланысты тілдік деректерге тоқталдық, алайда қазақтың ұлттық танымында айрықша орын алатын басқа да құс атауларына байланысты тұрақты бірліктер көп. Оларды теолингвистикалық аспектіде қарастыруға арналған талпыныстар да жоқ емес [4]. Дегенмен ондай паремиологиялық қолданыстарды халқымыздың дәстүрімен, ырым-тыйымдарымен байланыстыра отырып, жан-жақты зерттеу қажет және оларға толыққанды лингвокогнитивтік талдау жүргізу келешек еншісінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 12-т. Арғықазақ мифологиясы. 4-кітап. А.: Арыс, 2008. – 536 б.
2. Ай, заман-ай, заман-ай. А., 1991, 1-т. –384 б, 24 б.
3. Сейфуллин С. Екі томдық өлеңдер мен шығармалар жинағы. Алматы: Қазығұрт, 2004,280 б.
4. Сүйеркүл Б. М., Бигелдиева Н.Н. Орнитонимдердің қатысуымен жасалған тұрақты қолданыстарға теолингвистикалық талдау // С.Торайғыров атындағы Павлодар Мемлекеттік Университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. №1, 2019, 79-83 бб.

Албатыр И.
І. Жансүгіров атындағы Жетысу мемлекеттік университеті
Azamat_520@mail.ru

Есенбек Ж.Б.
І. Жансүгіров атындағы Жетысу мемлекеттік университеті
yessenbek.zhumagali@gmail.com

Дүтбаева Н.С.
І. Жансүгіров атындағы Жетысу мемлекеттік университеті
nazym_ds@mail.ru

АҚПАРАТ АҒЫНЫ ЖӘНЕ ЖАҺАНДЫҚ ҮРДІС

Аңдатпа: *Ақпарат жанры заман ағымына сай едәуір өзгеріске ұшырады. Кез-келген уақытта ғаламның әр түкпірінен тың және сенімді ақпарат алу бүгінгі адамдар үшін өте маңызды. Сол себепті бүгінгі мақалада ақпарат жанрының қыр-сырын ашып, анықтама беріп, еліміздің дамуына қосып жатқан үлесін айшықтауды мақсат етті к.*

Түйін сөздер: *Ақпарат, БАҚ, эволюция, жанр, репортаж, фельетон, эссе.*

Аннотация: *Информационные жанры сегодня претерпевают изменения. Получение новой и надежной информации из любой точки мира имеет важное значение для современного человечества. Вот поэтому наша главная цель-раскрыть особенности информационного жанра и подчеркнуть вклад в духовную жизнь страны.*

Ключевые слова: *Информация, СМИ, эволюция, жанр, репортаж, фельетон, эссе.*

Annotation: *Information genres today are changing. Receiving new and reliable information from anywhere in the world is essential for modern humanity. That is why our main goal is to reveal information of the genre, to emphasize the contribution to the spiritual life of the country.*

Keywords: *Information, media, evolution, genre, reporting, feuilleton, essay.*

«Жанр – газет, журнал материалының, радио және телевизия хабарларының өмір сүру және беру формасы», – деп қоғам қайраткері, зерделі зерттеуші Т. Қожакеев жанр эволюциясы ұғымына ғылыми түрғыда дәл және нақты баға беріпті [1]. Оны қайта айналып келмейтін, тура бағытталған тарихи даму үрдісі ретінде қарастырудың өзіндік маңызы бар. Кезінде яғни өткен ғасырда бұқаралық ақпарат беттерінде қарымды қаламгерлеріміз сілкінте, төгілте, нөсерлете жазып, елді елең еткізген памфлет, фельетон жанрын бүгінде емге таппаймыз. Жағаға соғылған сең сияқты репортаж, очерк, баспасөзге шолу қылаң береді. Барлығы жаһандану дейтін жаһандық тартылыс пен үрдістің үдесіне «ләппай» қызмет атқарып бара жатқандай. Дені айбары қайтқан арзан сөзге әуестеніп, ойы он саққа бөлінген эссе, ақпарат ағыны мен сұхбатқа құрылып барады. Осындайда сөз зергері Зейнолла Қабдоловтың: «Жанрлар туады, өседі, өзгереді, жоғалады, жаңадан пайда болады», – деген түжырымы ойға оралады [1,2]. Біздіңше, қазіргі журналистиканың көріну қалыбы, нысаны замандық өзгерісте төрт тағандап, қайраткер айтпақшы тоқырау мен жоғалу үрдісіне дөп келіп отыр. Нақты болмыс-құбылысты жазып, суреттеп айтып берудің, оқиға, фактілерді көрсетудің ғылым белгілеген, жүрт танығ ан формалары болады. Өзіндік сипаты, белгілері бар сол нысан өзіне ғана тән, құрылымдық-композициялық, тілдік, стильдік ерекшелігімен айқындалып, халықтың келешегіне жұмыс істесе құба-құп. Бұл жөнінде М. Барманқұлов жанрлар эволюциясы: а) жойылу (декрет, мәлімдеме, манифест, декларация), ә) қайта келу (репортаж, сұхбат), б) қайта түрлену және жаңа мазмұнмен толығу (публицистикалық шолу), в) дәстүрлі жанрлардағы өзгеріс; г) жанрдың басқаша мағынаға ие болуы», – деп айшықтап, кеңінен түсіндірді [1,3]. Жанр эволюциясын да біріншіден, уақытпен, екіншіден, бейнелеуші құралдармен, үшіншіден, жанрдың атқаратын функциясымен байланыстыра қарастыру керек деп байлам жасайды. Келешекке жасалған замандық пікір, толғамды ой. Айтқаны алдыңнан айнытпай шықса, келіспеске шараң қанша?!

Біз бұл бір ғана зерттеуде аталған барлық жанрлардың тарихын ашып, теориялық, практикалық мәселелерін шешіп бере қоюымыз мүмкін емес. Бұл істе басқа зерттеушілердің де үлесіне тиер сыбаға аз болмас. Келешекте олардың жанрлар проблемасы жөніндегі пікірді дамыта, толықтыра, орнықтыра

түсері даусыз. Әрбір болмыс-құбылыс үнемі дамуда, өзгеруде, жаңғыруда дейтін болсақ, журналистің ой-өріс көрінісі де, туындыларының жанрлық түрі де әрқашан жаңа қыр-сырмен ерекшеленіп отырады. Бұл үнемі жаңа зерттеу жүргізіп, тың пікір айтып түруда таптырмас алаң дер едік. Сондықтан да біз бұл жолғы зерттеу материалымызда жоғары да өзіміз тілге тиек етіп отырған ақпараттық жанрды елеп, екшеп кетуді жөн санадық. Әрине бұнымыз «Жеңілдің астымен, ауырдың үстімен» бағыт алғанымыз емес, жас ғалымының өз әлеміне ізденіс жасаған қадамы деп түсінген абзалырақ болар.

Ақпарат, яғни «информация» сөзі латын тіліндегі «informatio» – мәлімет, түсініктеме деген мағына береді. Аталмыш ұғым жайында барлық ғылым саласында жылдар бойы пікірталастар толастамаса да бәрі біркелкі мойындаған, бір ізді етіп белгіленген түжырымдама әзірше анықталған жоқ. Әркім айналысып жүрген саласы бойынша, қызмет түріне сәйкес «ақпаратты» өзінше ұғынып, өз қабылдауынша игілігіне жаратып келеді. Біз дүниежүзілік ақпарат әлеміндегі ірі өзгерістерден, белең алып келе жатқан жаһандану үдерістерінен ешбір елдің саяси өмірі мен бұқаралық ақпарат құралдары тыс тұра алмайтын күрделі кезеңмен бетпе-бет келіп отырмыз. «... біздің өмір сүріп жатқан қоғамымыздың мазмұнын анықтайтын фактор – ақпарат. Оны біз ақпараттық қоғам деп те жүрміз. Бүкіл әлем бір сәтте үйіңізге сыйып кетеді. Интернет, электрондық пошта жүйесі, жетілген коммуникация әлемді тұтастырып барады. Бұрынғыдай әр елдің «сырын» жасыру мүмкін емес. Ел ішіндегі оқиға күні ертең әлем тілдеріндегі басылым беттерінде жария естілмек. Мұның бәрі қазақстандықтардың ой-өрісіне, сезім-санасына, мінезіне, тұрмысына сапалы өзгерістер енгізуде»,-дейді академик Ғ. Есім [2]. Орамды ой, қисынды пікір. XXI ғасырда өмір сүрып отырған адамзат баласы үшін тартымды, тағылымды, тұшымды уәж кестелеген. Бұған қоса ақпарат – материя, энергия сияқты ежелгі әрі іргелі ұғымдардың бірі деген де зерттеушілер пікірі бар. Оған сәл кейін тоқталамыз. Алдымен өзіміз зерттеп отырған осы тақырыпқа дәлме-дәл анықтама бере алмасақ та оның басты сипаттарын анықтап көрдік:

1. Ақпарат – қабылдаудан бұрын мүлде беймәлім болған жаңа мағлұмат.

2. Ақпарат – материалдық зат емес. Десекте, әрбір арнайы белгі, дыбыс сияқты материалдық тасымалдаушылар арқылы көрініс табады.

3. Аталмыш белгілер жеке дара және көптеген жиынтықтары арқылы да ақпаратты сақтай алады.

4. Қандай да бір белгі және дыбыс – тек оның мәнін ұғатын, түсінуге қабілеті жететін қабылдаушыға ғана ақпарат жеткізе алады.

Міне осылай өз әлімізше баламалап, бағдарлап, тізбектеп келе жатсақ, американдық заңгер Нейдердің: «Информация – основная валюта демократии»,-деген сөзі көлденеңдеді [3]. Демек, ақпарат бүгінде тек адамзат баласына ақпар беріп қана қоймай демократияландыру үрдісінің басты өлшемдерінің біріне айналған. Сонымен ақпарат – қоғамдық мәнге сай жаңа мағлұмат, білім. Қазіргі үшқан құстай дамыған қоғамда әрбір елдің ең негізгі ұлттық құндылығы – білім, білігі және ақпаратымен айқындалатынына ешкім күмән келтіре қоймас. Осыдан келіп-ақ, белгілі бір елде зайырлы қоғамның орнауының, материалдық өндірісінің қуаты, рухани ойының потенциалы сондағы айналымға енгізіліп отырған ақпараттың мөлшері мен сапасы арқылы бағаланатын үрдіс әлемде қалыптасқанын байқаймыз. Сондықтан да, «Ақпарат деген ұғымның мазмұны мен маңызы ерекше өсіп, материя, энергия секілді ғылымның іргелі ұғымдарымен тең дәрежеге жетті»,-деген филология ғылымдарының кандидаты, доцент Қ. Шамахайұлы мен орыс ғалымы, техника ғылымдарының докторы В. Плыкиннің: «Разум вселенной – первичен, информация – вторична, энергия третична, а материя и сознание – произведены от первых трех» (Ғаламның санасы, ақыл-ойы – алғашқы, ақпарат – екінші, энергия – үшінші кезекте пайда болса, ал материя мен таным осы үшеуінен бастау алады) деген түжырымдарының бір-біріне жақындығына көз жеткіземіз [4]. Батыс философы Роберт А.Уилсонның «Новая инквизиция» еңбегіндегі: «Информация: степень непредсказуемости сообщения; грубо говоря, информация – это то, что вы не ожидаете услышать. Информация в этом смысле может быть «истиной» или «ложной», но всегеда непредсказуемой»,-деген пікірі де жоғарыда айтылған ақпараттың сипаттамаларына сайып келеді [5].

Масс-медиа саласында да ақпарат деген ұғым әрдайым басты назарда. Мұнда негізінен екі түрлі бағыт үстану бар. Бірінші бағыт бойынша, ақпарат дегеніміз – әр түрлі хабарламалардың жиынтығы деп анықталады. 1999 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Заңында «ақпаратқа» мынадай анықтама берілген: «Бұқаралық ақпарат – тұлғалардың шектеулі топтарына арналған баспа, дыбыс-бейне және өзге де хабарлары мен материалдары» [6]. Масс-медиадағы

екінші бағыт – ақпаратты журналистиканың белгілі бір жанры деп біледі. Журналистика жанрларының ең негізгісі әрі атасы ақпараттық жанрлар. Ақпараттық жанрдағы материалдар субъективтік көзқарастан, жеке тұлғаның қорытындысынан ада болатындықтан әлем журналистикасын зерттеушілер оны жарияланымның жоғары формасы деп атап жүр. Өзге жанрлардан гөрі ақпараттық жанр түрі артық шеберлікті, нақтылықты, жинақтылықты талап етеді. Ақпараттық хабарда әсіресе қызыл сөздермен тіл безеудің де, өте қара байыр тілмен түрпайы жазудың да зияны бірдей болғандықтан, жалпы және кәсіби шектеу ақпарат жазушының іс-әрекетін ретсіздіктен, жүйесіздіктен сақтап, нағыз іскер, әрі шығармашылық түрғыдан тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік жасайды. Сондықтан да ақпараттық жанр – ең өнімді жанр деуге негіз бар. Қоғамдық-саяси мазмұнына сай әркімге ең жақын әрі тартымды жанр болып табылатындықтан ақпарат құралдары, соның ішінде мерзімді басылымдардың онсыз күні қараң деуге болады. Газеттер мен электрондық ақпарат құралдарындағы барлық жарияланымдардың 50 пайызға жуығы ақпараттық туындылар иеленіп жатқаны бұл сөзіміздің айғағы.

Шынымен де ақпараттық жанрдың баспасөзде ерекше ойып алар орны бар. Ол – газет тілшілерінің болған оқиғаның ізін суытпай, жеңіл де ыңғайлы жаза қоятын жанры. Ол – бүгінгі өмір тынысын, шетелдегі түрмыс шындығын жан-жақты көрсетеді. Ақпараттық жанрды баспасөзбен эфирде орынды пайдалана білсе, оның мүмкіндігі шексіз. Сондықтан бүгінгі өскелең өмірдің мәні мен сәнін келтіріп жүрген аталмыш эволюция жаңалықтың хабаршысы болуы көңілге сияды. Ендеше, ақпара айдынындағы желкеніміз төмен түспесін демекпіз!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Астана ақшамында мәдениет тақырыбының көтерілуі»//https://el.kz/en/amp-news, 17.09.2017.
2. Молдахметұлы Ж. Екінші сыныптан күнделік жазған жазушы//Айқын, 30 шілде 2008.
3. Белинский В.Г. Сто русских литераторов//ПСС. Т. V. – М.: АН СССР, 1954.
4. Дүйсембекова Л. Қазақты намысы қамшыласын//Ана тілі, 17 сәуір 2008. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект Пресс, 1996.
5. Штейнгольд А.М. Сюжет в критической статье (К постановке проблемы). – Сюжет и художественная система. – Даугавпилс: ДПИ, 1983.
6. Ссылка: http://adilet.zan.kz/kaz

МРНТИ 11.25.41

Әділбаева Ұ.Б.,
ф.ғ.к., доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., Jalgas.biken@mail.ru

Гайипова Г.А.,
Әл – Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., gaiipova.gulipa@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА КАЗАК ТИЛДЕРИНИН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫН ЛЕКСИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Аннотация. *Бул макалада биз казак-кыргыз тилдериндеги фразеологизмдердин колдонулушу, жасалышы семантикалык топтору, грамматикалык өзгөчөлүктөрү, ошону мене катар лексикалык курамы боюнча айрым өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, аталган тилдерде фразеологизм проблемасынын калыптанышы жана тектеш тилдеги айырмачылыктарды көрсөтүү туралуу айтмакчабыз.*

Түйүн сөздөр: *тил, классификация, фразеологиялык ширешме, семантикалык топтор, салт-санаа, түп нуска.*

Аннотация. *Мақалада қазақ және қырғыз тілдеріндегі фразеологиялық бірліктерді, семантикалық топтарды пайдалану мәселесі қарастырылады, сондай-ақ, егер жоғарыда аталған тілдердегі лексикалық құрамы бойынша кейбір айырмашылықтарды ескермесе, фразеологизмдерді қалыптастыру мәселесі және осы туыстық тілдердің айырмашылықтарын сипаттау қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *тіл, классификация, фразеологиялық айналым, семантикалық топтар, салт-дәстүрлер, түпнұсқа.*

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос использования фразеологических единц в казахском и кыргызском языках, семантические группы, а также, если не учитывать некоторые различия по лексическому составу в вышеуказанных языках рассматривается проблема формирования фразеологизмов и описание различий этих родственных языков.*

Ключевые слова: *язык, классификация, фразеологический оборот, семантические группы, обычаи и традиции, оригинал.*

Abstract. *The use of phraseological units in the Kazakh and Kyrgyz languages, semantic groups, and also, if some differences in lexical composition are not taken into account, the problem of forming phraseological units and a description of the differences of these related languages are considered in this article.*

Key words: *language, classification, phraseology, semantic groups, customs and traditions, original.*

1. Киришүү. Азыркы кезде кыргыз жана казак тилдери мамлекеттик тил статусуна ээ болуп, ушул эки тилде сүйлөөчү боордош кыргыз жана казак калкы өз тилдеринин кылымдарды карыткан тарыхын терең билип, ооз эки адабияттын, которулган башка элдин адабиятынын тил аркылуу тартууланган көркөм образдарын, жеткиликтүү кылып андан да көркөмдүүрөөк кылып жеткизген эне тилдеринин касиет баалуулуктарын билүү азыркы күндө өзгөчө мааниге ээ болуп олтурат.

Ар бир тилдин тилдик образдары ошол тилде сүйлөгөн калктын дүнүйөтанымынын, маданиятынын көрсөткүчү, ошондуктан кандай тил болбосун улуттук сапаты басымдуураак болот. Ушул себептен, фразеологизмдерди изилдөөчүлөр илимдин маданият таануу бөлүгүнө көбүрөөк токтолушу кажетүүрөөк деп санайбыз. Себеби салт-санаасы, маданияты, курчаган ортосу, тили жана менталитети, жашоо-шарты окшош элдердин тилдик образдарында улуттар аралык окшоштуктар өтө көп кездешет. Улуттар аралык көркөм образды талдоо үчүн биз эзелтеден тарыхындагы, турмуш тирилчилигиндеги, жашоо шартындагы, тилиндеги окшоштуктары жакын казак жана кыргыз тилдерин алдык. Бул макалада биз Муктар Ауезовдун «Абай жолу» роман эпопеясындагы фразеологиялык бирдиктердин түп нуска казак тилинен кыргыз тилине которулушу тууралуу сөз козгомокпуз. Башкача айтканда, фразалык тиркештердин маанисн менен тилдик көрүнүштүн окшоштуктарына жана өзгөчөлүктөрүнө токтолобуз. «Абай жолу» роман эпопеясынын казакча түп нускасы жана кыргызча котормосу биздин негизги объектибиз болуп саналат.

Дүйнөлүк тилдерде котормо аркылуу рухий-маданий байланыштар жогорку деңгээлде жолго коюлуп, котормонун теориясы жана практикасы боюнча жүздөгөн илимий жана практикалык эмгектер жарык көргөн. Бул багыттагы иш аракеттер бүгүнкү күндө да улантылууда. Мындай алгылыктуу иш-чаралар, ар бир элдин, улуттун тилинин жана маданиятынын өркүндөп өсүшүнө өбөлгө түзүп, дүйнөлүк маданиятты байытып келе жаткандыгын да баса белгилей кеткибиз келет.

Ал эми түрк тилдериндеги бул багытта жүргүзүлүп жаткан иштердин абалы башкачараак. Котормо боюнча аздыр-көптүр изилдөөлөр жүргүзүлүп жаткандыгына карабастан алдыда али лингвистикалык-теориялык, практикалык жактан ыкчам чечүүнү талап кылган маселелер арбын. Ошол эле учурда түрк тилдеринде, анын ичинде азыркы казак жана кыргыз тилдеринде жарык көргөн лингвистикалык сөздүктөр, аталган тилдердин фразеологиясы боюнча корголуп жаткан диссертациялык иштер, монографиялык эмгектер аталган тектеш тилдердин фразеологизмдердин салыштырып изилдөөгө обьект, предмет жана факты-материал боло алат.

Түрк тилдеринин фразеологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдеген окумуштуулардын ичинде алгач аларды классификациялоо маселесин колго алган казак окумуштууларына:

А.Т. Кайдаров, Р.Е. Жайсакова, С.Т. Наурызбаева жана Ш.У. Рахматуллаевдерди ж.б. кошууга болот. Р.Е. Жайсакова кандидаттык диссертациясынын экинчи бөлүмүн казак тилинин фразеологиясын лексикалык-семантикалык жактан классификациялоо маселесине арнаган. Изилдөөдө туруктуу сөз айкаштарындагы компоненттердин өз-ара байланышына карай үч топко бөлүп караган. Биринчи, жалпы мааниси сөз айкашына кирип турган компоненттердин мазмуну менен байланышсыз фразеологизмдер, маселен, таш боор, жүрөк жуткан; экинчи, маанилери далилденген фразеологизмдер (значение которые мотивированы) мисалы кулак угуп көз көргөн, жер тееп ыйлоо; үчүнчү, сөз айкашына кирген компоненттердин кээ бирөөлөрүнүн мааниси өзгөчөлөнүп келген фразеологизмдер, мисалы чалкыган көл, аскар тоо ж.б. деп бөлгөн. Окумуштуу казак тилинин фразеологиясын түзүлүшү жагынан эки компоненттен тартып беш компонентке чейин түрлөрүн морфологиялык жагынан адвербиалдуулук, атоочтук, адьективтүүлүк, этиштик формалары, сүйлөө (речевые) штамптары деп топтоштурган. Ал эми синтаксистик өзгөчөлүгү жагынан: фразеологизмдерди-сүйлөмчөлөр жана синтаксистик кызматы жагынан айрымалана турган фразеологизмдер деп топтоштурган. Ошону менен бирге Р.Е. Жайсакова казак тилиндеги фразеологизмдерди заттык-тематикалык топторго: зоонимдик, өсүмдүк атоолору менен келе турган, астрономиялык түшүнүктөрдү бере турган, диний мифологиялык ишенимдерге байланыштуу, сан аточтор менен келе турган, адамдын кулк-мүнөзүн башка да өзгөчөлүктөрүн билдире турган фразеологизмдерди белгилейт. Ал эми М.М. Копыленко тилдердеги фразеологизмдерди топтоштурууда жогоруда айтылган пикирлерге карама-каршы өзүнүн ой-пикирин сунуш кылат. Ал фразеологизмди айырып көрсөтүүдө даяр калыбында колдонуу белгисин сунуш кыла отуруп, тилде белгилүү бир лексема менен бирге (туташ) лексемалар категориясы да даяр калыбында колдонуу касиетине ээ дей отуруп, орус тилиндеги «будить» (ойготуу) этишин жандуу заттарды билдире турган жана ойлоо, сезүү касиеттерин билдирүүчү лексемаларга кошуп аны фразеологиянын катарында караштыруу керек деген. (97). Биздин изилдөө жумушубуздун объектисине тилдеги фразеологизмдерди топтоштуруу маселеси кирбейт. Анткен менен, кыргыз жана казак тилдеринин фразеологиясынын курулумдук-семантикалык жүйөсүнө жана тематикалык топторго талдоо жүргүзүү үчүн эки тилдин фразеологиялык корундагы белгилүү бир орток касиетке ээ фразологизмдерди тандап алууга тура келди. Биз ушул кыргыз жана казак тилдеринин фразеологизмдерин айырмалап көрсөтүүдө жалпы тил илиминде С.И. Ожегов, В.П. Жуков, А.И. Молотковдун сунуш кылган багыттарды колдонобуз. Салыштырмалуу талдоо жасала турган кыргыз жана казак тилдеринин фразеологизмдери образдуулукка, тыянактуулукка, маани туташтыгына жана даяр калыбында колдонуу касиетине ээ.

2. Ыкмалар жана натыйжа. Тилдердеги фразеологизмдер эркин айкаштардын маанилеринен тыянакталып, айкашка кирген компоненттердин лексикалык маанисинин алсырап кээде такыр маанисинен четтеп калуунун натыйжасында жасалат. Демек, эркин айкаштардын курамындагы лексикалык бирдиктердин бири-бири менен байланышуу амалдары-туруктуу айкашка, анын ичинде фразеологизмге ылайыктуу. Фразеологизмдин образдуулугу, улуттук өң, семантикалык өзгөчөлүк, өзгө тилге сөзмө-сөз которулбоосу, компонентарлык байланыштардын жоголушу, кыскача айтканда идиомалуулугу-

көптөгөн изилдөөчүлөрдүн фразеологиялык бирдиктерди моделдөөгө болбой тургандыгы тууралуу тыянак жасоого алып келет. Салыштырып жаткан тилдердин экөө бири-бирине тектеш болгондуктан, алгач, бул эки тилдин (казак жана кыргыз) материалында фразеологизмдердин жасалышындагы жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү белгилөө менен, алардын окшоштук жана айырмачылык жактарын белгилеп кетмекчибиз.

Казак жана кыргыз элдери коңшу жашап, турмуш-тиричилик, кесип, дүйнө таануусу, коомдук-социалдык абалдары, экономикалык байланыштары кылымдар бою өтө тыгыз болгондуктан, тил жагынан болсун, турмуш шарттары жагынан болсун, бири-бирине жакын элдер экендиги белгилүү.

Фразеологизмдердин колдонулушу, жасалышы семантикалык топтору, грамматикалык өзгөчөлүктөрү да бул тилдерде, негизинен, бирдей лексикалык курамы боюнча айрым өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, аталган тилдерде фразеологизм проблемасы, анын калыптаныш, өнүгүш булактарынан өтө кескин айырмачылыктарды көрсөтүү да кыйын. Фразеологизм жүйөсүндө мындай өзгөчөлүктөрдү башка түрк тилдери менен салыштырууда деле байкоого болот. Бирок бул маселени нагыз илимий бүтүм катары кароо да тура эместей сезилет. Анткени тектеш тилдер бири-бирине кандай деңгээлде жакын болгондугуна карабастан, лексикалык өзгөчөлүктөр, сөздөрдүн колдонулуш даражасы, өзгөчө фразеологизмдердин компоненттеринин колдонулуш жагын изилдөөгө алган учурда, сөзсүз, белгилүү айырмачылыктарды учуратабыз.

Фразеологизмдер кепте даяр бир бүтүн бирдик катары анын курамындагы сөздөр алган ордун анчейин өзгөртпөй, бирдиктүү тартипте жайгашкандыгы менен эркин сөз айкаштарынан, макал-лакаптардан ой-корутунду чыгарылып, окуяны кыска, так таамай түшүндүргөндүгү менен айырмаланса, татаал сөздөрдөн курамындагы компоненттеринин саны өзгөрүү даражалары, маанилик катыштары аркылуу айырмаланып турат.

Кыргыз тили боюнча соңку чыккан эмгекте фразеологизмдердин семантикалык мүнөздөмөсү төмөнкү маселелер менен бирге чечилиши баса белгиленет:

а) фразеологизмдердин бир бүтүндүк жана өтмө мааниси;

б) фразеологизмдердин семантикалык топтору;

в) фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер;

г) фразеологизмдердин синонимдери;

д) фразеологизмдердин варианттары;

ж) фразеологиялык антонимдер, (4,73б).

Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси өзүнүн курамындагы ар бир сөздүн тике маанисинин өтө эле күңүрттөп, жоголуп кетиши менен пайда болсо, эркин сөз тизмегиндеги өтмө маани андагы сөздөрдүн башка бир нерселерге колдонулушунан келип чыккандыгы белгиленип, тиешелүү мисалдар аркылуу далилденет (сайраган булбул, жайнаган билим). Ал эми фразеологизмдер бир бүтүндүк ширелишкен маанини билдирүү үчүн жалпы эл тарабынан салттуу колдонулуп, эркин сөз тизмектериндеги өтмө маанини фразеологизмдер менен чаташтырбоо керектиги, анткени фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси салтту мүнөзгө ээ болуп, эл тарабынан даяр кептик материал катары колдонулушу белгиленген. (4,111б). Өтмө маани көбүнчө көркөм чыгармаларда автордук-жеке өзгөчөлүктө пайдаланылат.

Биз өз изилдөөбүздө да Ж. Осмонованын берген фразеологизмдердин негизги семантикалык топторун жетекчилике алып, анын айрым элементтерин колдонобуз. Анткени биздин изилдөө көбүнчө тектеш тилдердеги фразеологизмдерди салыштыруу иретинде болмокчу.

3. Талкулоо. Казак жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырганда, негизинен, төрт өзгөчөлүккө көңүл буруу зарыл.

I. Казак жана кыргыз тилиндеги эч өзгөрүүгө учурабай колдонулган фразеологизмдер.

II. Айрым компоненттери башка сөздөр менен алмаштырылып колдонулган фразеологизмдер.

III. Ар бир тилде өз алдынча колдонушка ээ болгон фразеологизмдер.

IV. Алкыш, наалат, каргыш түрүндөгү фразеологизмдер.

Биринчи өзгөчөлүктөр боюнча төмөнкү семантикалык топторду бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Мезгил, өлчөм, мейкиндик, орун, жаш куракты билдирген фразеологизмдер:

№	Кыргызча	Казакча	Түшүндүрмө мааниси
1	Атам замандан бери	атам заманнан бері	небак мурда, илгертеден, көп мезгил мурун
			болжол менен 1,5 – 2 саатча убакыт, элдик убакыт
2	бээ саам убакыт	бие саумдай уақыт	өлчөмүн аныктоо моделинде пайда болгон *өтмө мааниде* – адамдын жүрүм-турумунда, чечимдеринде өзгөрүлүп турууну сыпаттайт
3	бир күнү-бээ бир күнү төө	бір күн-бие, бір күн-түйе	анчалык узак эмес убакыт
		шай қайнатым уақыт	бул да, тигил да дүйнөдө «вовеки веков тынчтык бейпилдик өкүм сүрүү
4	чай кайнам убакыт	екі дүниеде	өтө тез
5	эки дүйнөдө	ел аяғы басылғанда	жыргал заман орноо
6	эл аягы басылганда	қас қағым	
7	каш какканча	қой үстіне боз торғай	
8	кой үстүнө торгой жумурткалаган (уялаган) заман	жұмыртқалаған кез	жапжаш, жаштык курагы эми эле башталган
		он екіде бір гүлі ашылмаған	ат чабылчу жердей аралык
			өлүм алдында
9	он гүлүнүн бири ачыла элек	ат шаптырым жер	
		бір аяғы жерде, бір аяғы көрде	байыртадан, атам замандан
10	ат чаптырым жер		түпкү теги, ата-бабалары
11	бир буту жерде, бир буту көрдө	әлімсақтан-бері	дүйнө жүзү
		жеті ата	алыс адам жете албаган аралык ченеми
12	ал мустактан бери	жеті әлем	тез жете турган аралык ченеми
13	жети ата	ит өлген жер	карылыгы жеткен, өлөрүнө жакын калган
14	жети аалам	тай шаптырым жер	кыйынчылык, кысталыш мезгилде көрүшүү
15	ит өлгөн жер	төрінен көрі жақын	
16	тай чаптырым		
17	төрүнөн көрү жакын канжыгада көрүшүү	қанжығада көрісу	
18			

2. Адамдардын сыпаттык белгилерин билдирген фразеологизмдер:

№	Кыргызча	Казакча	Түшүндүрмө мааниси
1	ағы-ак, қызылы-қызыл	ағы-ақ, қызылы-қызыл	татынакай, бардыгы келишкен
2	ак көңүл	ақкөңіл	көңүлүндө кири жок
3	эгиз козудай	егіз қозыдай	жаны окшош бирге
4	эгиздин сыңары	егіздің сыңары	ынак жакын
5	эки бакыр, бир-тукур	екі бақыр, бір-түқыр	ынтымакташуу, баш кошуу
6	замзам суусундай	зәмзәм суындай	ыйык суудай, өтмө мааниде
7	колоң чач	қолаң шаш	калың,узун чач
8	коен жүрөк	қоян жүрек	өтө эле коркок, өтүмү жок
9	оймок ооз	оймақ ауыз	жакшынакай ооз
10	шалпаң кулак	салпаң құлақ	тыңчы
11	сары ооз	сары ауыз	акыл эси толо элек
12	сегиз кырдуу, бир сырдуу	сегіз қырлы, бір сырлы	акылман адам
	сүттөн ак, суудан таза тиш		
13	каккан	сүттен ақ, судан таза	таза эч күнөөсүз
14	таш боор	тіс қаққан	көптү көргөн такшалган
15	узун кулак	тас бауыр	ырайымсыз
16		ұзын құлақ	көп нерседен кабардар

Адамдардын сапаттык белгилерин сыпаттаган фразеологизмдер. Бул топ эки түрдүү өзгөчөлүктү өзүнө камтып турат алар: оң жана терс сапатты билдирген фразеологизмдер .

а) Оң сапатты билдирген фразеологизмдер:

№	Кыргызча	Казакча	Түшүндүрмө мааниси
а) Турмуштагы ынтымак, үмүттөнүүнү, эскертүүнү, жетишүүнү, иши оңунан чыгуун у туюндурган фразеологизмдер:			
1	чүкөсү айкур алчы түшүү	асығы алшысынан түсу	иши оңунан чыгуу, оңолуу
	ат жалын тартып минүү	ат жалын тартып міну	
2	колго да карга чычаар	біздің де қолга қарға тышар	эресеге жетүү
3		дәм-тұзы жарасу	биздин үйдө да майрам болоор
	даам-тузу жарашуу	делебесі қозу	
4	делебеси козголуу	жүлдызы жарасу	ынтымакта жашоо
5	жылдызы жарашуу		ыракаттануу
6		құлағына алтын сырға	бейпил жашоо, бири-бирине төп
	кулагына алтын сырга	ләм демеу	келишүү
7	лам дебөө		кыйытып айтуу
8			эч кандай сөз чыгарбоо, макул болуу
б) Калыстыкты, адилеттүлүктү, момундукту, берилгендикти билдирген фразеологизмдер:			
1	кара кылды как жарган	қара қылды қақжарған	адилеттү
2	кой оозунан чөп албаган	қой аузынан шөп алмайтын	эч кимге зыяны жок
	чөп башын сындырбаган	шөп басын сындырмайтын	
3	ысыгына күйүп, сугууна тоңуу	ыстығына күйіп, суығына тоңу	момун адам
4			кубанычты жана жамандыкты тең бөлүшкөн, берилген
в) Адамдардагы достук, туганчылык, жакынчылыктын белгилерин көрсөткөн фразеологизмдер:			
1	карыш-карыш, сөөм-сөөм	қарыс-қарыс,сүйем-сүйем	адамдардын жакынчылык мамилелери
2	үзөнгүлөш дос	үзеңгілес дос	замандаш дос, бир курак курдаш
г) Кара санабоо, жамандык кылбоо, бири-бирине карата актык бектикти билдирүүчү фразеологизмдер:			
1	ала жипти аттабоо	ала жібін аттамау	жубайдык турмушта бири-бирине ак, бек болуу
2	каш-кабагына кароо	қас-қабығына қарау	көңүлүн калтырбай мамиле кылуу
д) Шарттуу белги, болорун болгондугун, жашырын иштер жүргүзүлгөндүккө байланыштуу колдонулган фразеологизмдер:			
1	бармак басты, көз кысты	бармақ басты, көз қысты	жашыруун иш
		бастан құлақ садаға	
2	баштан кулак садага	болары болды, бояуы сіңді	аман болсок болду
3	болору болду, боёсу канды		кылган иш бүтүү, өзгөртүүгө мүмкүн эмес
ж) Бийлик жөнүндө айтылган фразеологизмдер:			
1	эки тизгин, бир чылбыр	екі тізгін, бір шылбыр	толук бийликти колго алуу
2	ай дээр ожо, кой дээр кожо жок	әй дейтін әже, қой дейтін қожа жоқ	бийликтеги башаламандык, тартипсиздик
з) Баатырдык кайраттулукту билдирген фразеологизмдер:			
1	жүрөгүндө оту бар. жүрөгүндө	жүрегінде оты бар жүрегінде	эр жүрөк
2	жалы бар	түгі бар	
и) Уялуу, сагынуу, күтүү, ашкерелөө, уяткарууну билдирген фразеологизмдер:			
1	бет мончогу төгүлүү, бетинен оту чыгуу	бет моншағы үзіліп, бетінен оты шығу	өтө уялуу
2	эки көзү төрт болуу	екі көзі төрт болу	узак убакыт күтүү, сагынуу
3	кебез менен мууздоо	мақтамен бауыздау	бычаксыз мууздоо
к) Илим, билим, этнографиялык фразеологизмдер			
1	ийне менен кудук казгандай	инемен құдық қазғандай	өтө оор эмгек, акыл эмгеги
	өз үйүм, өлөң төшөгүм	өз үйім, өлең төсегім	
2	соогат суроо	сауға сұрау	өз үйүм, өз бешигим
3	сөөк жаңыртуу	сүйек жаңғырту	азаттык (боштондук) суроо
4			туугандык мамилени кудалашуу аркылуу кайра түзүү
5	таарынсаң таласка бар	тарынсаң таласқа бар	бири-бири менен түшүнүшү

b) Терс сапатты билдирген фразеологизмдер

№	Кыргызча	Казакча
1	оозу алты карыш	ауызы алты қарыс
2	оозу менен орок оруу	аузумен орақ ору
3	оозуна кум куюу	ауызына күм кую
4	оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу	ауызынан ақ ит кіріп, қара (көк) ит шығу
	ооздууга сөз, буттууга жол бербөө	ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеу
5	оозун куу чөп менен сүртүү	ауызын қушөппен сүрту
6	сөзгө конок бербөө	сөзге қонақ бермеу
7		
8	айдаганы беш эчки, ышкырыгы таш жарат	айдағаны бес ешкі – ысқырығы жер жарады
	ачкадан өлүп, көчтөн калбоо	аштан өліп, көштен қалмау
9	куюшканга кыстырылуу	құйысқанға қыстырылу
10	чычкан мурдун канатпаган	тышқан мүрнын қанатпаған
11	чөп башын сындырбоо	шөп басын сындырмау
12		
13	башына кара жамынуу	басына қара жамылу
14	бөдөнөдө уя жок, кайда барса бытпылдык	бөдененің үйі жоқ, қайда барса бытпылдық
	көңүл айтуу	көңіл айту
15	кара басуу	қара басу
16	кара кагаз	қара қағаз
17		
18	жер жебирине жетүү	жер жебіріне жету
19	зыгарданы кайноо	зығарданы қайнау
20	колтугуна суу бүркүү	қолтыққа су бүрку
21	төө чечкендей кылуу	түйе шешкендей қылу
22	акесин таанытуу	әкесін таныту
23	эшектин мээсин жеген	есектің миын жеген
24	бөйрөктөн шыйрак чыгаруу	бүйректен сирақ шығару
25	жумурткадан кыр чыгаруу	жұмыртқадан қыр шығару

Казак жана кыргыз тилдеринде ар бир тилге карата колдолунган фразеологизмдердин тобу да кездешет. Бул өзгөчөлүктө салыштырылган тилдерден синоним, варианттарды табууга мүмкүн болгон материалдар караштырылды. Мындай фразеологизмдер эки элдин каада-салты, үрп-адаты, турмуштиричилигинде, маданияты, чарбачылыгындагы айрым өзгөчөлүктө жасалып, лексикалык курамы жагынан да башка сөздөр аркылуу уюшулгандыгын аңдоого болот. Мындай туруктуу сөз айкаштары эки тилде тең кеңири кездешип, бирок алардын синонимдерин табу оңой.

Төмөндө биз талдоого алган материалдардан алардын вариант, синонимдерин табууга аракет кылып көрөлү.

Казакча: Ағаш атқа мінгізу «сделать посмещищем» – кыргыз тилинде стилистикалык синоним катары, «абийирин айрандай төгүү» деген фразеологизмди берүүгө болот. Казакча басынан күс үшырмау «не позволять никакого произвола и насилий», бодам болу «быть в зависимом положении», бүйымтайым сұрау- «узнать желание гостя», бұралқы сөз- «несерезное слово, пустые разговоры», бір тарының қауызына сыйгызу «согнуть дугу (в три дуги)», бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай «словно сговорились» дәулетіне – сәулеті сай – «богатая, комфортная жизнь», дәті шыдамау «не выдерживать», діңкесі күру «выбиться из сил» сыяктуу туруктуу сөз айкаштары ушул лексикалык курумда кыргыз тилинде колдонулбаса да, мааниси жагынан шайкеш келген фразеологизмдерди табууга болот: баш көтөртпөө – «көз ачырбай үстөмдүк кылуу», кууп салуу – «бирөөнүн көзүн кароо», конок каадасын суроо – « келген меймандардын ал – жайын билүү», тили суук, керооз – « оозуна алы жетпеген», акесин таанытуу – « теске салу», тилин табуу – «сүйлөшүп алгандай макул кылуу», жайыл дасторкон – « дүйнөдө батырап бай жашоо».

Ал эми, дөнен қымыз – «четырехдневный кымыз», төрт күн туруп ачыган кымыз, шикі өкпе «недоросль», отыршағы шыққан кедей – «беден как лазарь» деген атоочтук фразеологизмдер казак тилине гана тиешелүү колдонулуп, кыргыз тилинде бул варианттар сөзмө-сөз кездешпейт. Бирок айрым-

дарынын синонимдерин табууга болот. Алгачкы үч туруктуу сөз айкаштарына колдогу сөздүктөрдөн синонимдеш жана вариантташ эквивалент кезиктире албадык. Кийинки материалдарга «кесип алса кан чыкпаган», «битин сыгып кан жалаган, чычкан мурдун канатпаган», «колу кууш», «аягы суюк», «өзөк жалгоо», «таш кулак», «койдон жоош», «кой оозунан чөп албаган» сыяктуу фразелогизмдер маанисин жагынан жакын турат.

Казак тилинде: бес аспап «мастер на все руки, золотые руки», көк бака «худой», қоқан лоқы – «ложная угроза», от ауызды, орақ тілді – «остер на язык», сөзі мірдің (тілдің) оғындай – «с острым языком, не в бровь а в глаз», сұлу пышақ, қу табақ «все красиво, но бедно» деген сыяктуу фразеологизмдер менен кыргыз тилиндеги «колунан көөрү төгүлгөн», «жез оймок», «Ормон опуза», «кара кылды как жарган», «тили буудай кууруган», «таңдайынан чаң чыгуу», «тилинен бал тамган», «тилинде мөөрү бар», «куу казан» сыяктуу туруктуу сөз айкаштары маанилеш колдонулгандыгын байкайбыз.

Казак тилиндеги төмөнкү етиштик фразеологизмдер кыргыз тилинде лексикалык жактан шайкеш колдонулбагандыгын белгилеп кетүүгө болот: бетегеден биік, жусаннан аласа, «тише воды, ниже травь», бет пердесін ашу «разоблочать в чем либо», додага түсу «вступить в жаркий спор», дінкесі құру «взбиться из сил», екі езуі екі құлағында «рот до ушей», екі иығына екі кісі мінгендей «косая сажень в плечах», екі сартқа – бір тартар «двум сартам одна птица», екі шоқып, бір қарау «быть крайне осторожным, с оглядкой», жайылып жастык, иіліп төсек болу «усюждать кому-либо», жалғанды жалпағынан басу «жить в свое удовольствие», жанын шүберекке түю «рисковать жизнью», жар құлағы жастыққа тимеу «не знать покоя», жерден жеті қоян тапқандай қуану «прийти телячий восторг, вне себя (от радости)», жыпасы жығылу «терпеть поражение», жынын алдырған бақсыдай болу «потерять высокий дух», зым-зия болу «исчезнуть бесследно, ни слуху, ни духу», кеудесіне нан піскен «считающий себя важным человеком, смотрет сверху вниз», көзіне көк шыбын үймелету «показать ему, где раки зимуют», көк іненің көтіне түртпеген «лозырь», қақырғаны-құйма алтын, түкіргені түйме алтын «все сказонное ни дорого и ценна», мал құлағы саңырау «уши животных глухи к речам, шито-крыто», Сырдың (дария) суы сирағынан келмеу «море по колено». Бирок бул фразеологизмдерин айрымдарына-бети ачылуу, эки тиштеп, бир жутуу, жанын тиштөө, жаны жай албоо, кубанычы койнуна батпоо, жер жуткандай, ай тийген жердин күкүгү ж.б.

4. Корутунду. Казак жана кыргыз тилдеринде фразеологизмди жасаган компененттер жан – жаныбарлар, үй жаныбарлар менен байланыштуу түзүлгөндүгүн байкоо кыйын эмес.

Алсак, казак тилинде: теке тірес, «беспочвенные препирательство», тұлыпқа мөңіреген сиырдай «верить обману», түйедей жасты «ровесник», түйені түгімен, биені жүгімен жұтқан «жадная натура, ненасытная утроба», түйе үстінен сирақ үйіту «делать что-либо спустя рукава», түлкі бұлаңға салу «вертеть хвостом, водить за нос», ит арқасы қиянда «на краю света», көзіне көк шыбын үймелету «показать где раки зимуют», ағаш атқа мінгізу «сделать посмещищем», басынан құс ұшырмау «не позволять никакого произвола», қозы көш жер «не большая расстояние, рукой подать», сөзі түйеден түскендей «бросать в лицо, нетактичный разговор». Бул өзгөчөлүктөгү фразеологизмдер кыргыз тилинде да арбын кездешет: ажыдаардын куйругун басуу «каарына калу», ак койдон аңкоо, боз койдон момун «куу, митаам», ак төөнүн карды жарылган «бышыкчылык, кененчилик», ала койду бөлө кыркуу «бөлүп-жарып мамиле жасоо», аттын кулагы менен тең ойноо «атка мыкты жүрүү», ач кенедей асылуу «суранып артынан калбоо», балыкка тил, дөңгөчкө жан киргизүү «эпчилдигин көрсөтүү», бөкөн желиш «тез жүрүш», бөрүгө кой кайтартуу «ишенүү», жыландын уюгуна тийүү «бир нерсеге катылуу», жылаңач тоону бучкакка чапкандай «шыдыр, шар», төө чечкендей болуу «уят болуу, төөнүн куйругу жерге тийгенде «кеч калуу», түлөгөн тайлактай «кейпи кетүү», түлкү тиштемей «алдоо» ж.б.

Казак жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык бирдиктерин кыргыз, казак элдеринин дүйнө таанымы, үрп-адаты, салт-санаасы, турмуш-тиричилик шарты, ой-жүгүртүүсү менен бирдикте караган учурда жасалган корутундулар тил илимине айрым маселелерди тактоодо белгилүү бир даражада пайдаланылса болот. Ушул мезгилге чейин лексикалык, грамматикалык салыштыруулардын негизинде изилденип келген түрк (кыргыз, казак) тилдеринин өз ара карым-катышын фразеологиялык деңгээлде изилдөө теориялык жаңы натыйжаларды бербей койбойт. Изилдөөнүн кээ бир натыйжаларын кыргыз жана казак илимдеринин фразеология багытында айрым маселелерди чечүүдө негиз кылып алууга болот.

Ар бир улуттун эне тили көркөм адабий чыгармаларда образдуу эстетикалык функцияны аткарып жазуучуга улуттук мүнөздө жана да ошол элдин ойлоо, салт – санаа, турмуш-тирилчилигин ар тараптуу кылып көрсөтүүсүнө жардам берет. Бул жагынан алып караганда улуу тарыхый чыгарманын автору

Муктар Ауезов казак калкынын тилдик-лексикалык байлыгын, көркөм образдарын толугу менен ачып көрсөтүүгө жетишкен. Автор өзүнүн жазуучулук чеберчилигин колдоно олтуруп фразеология жана сөз айкаштары аркылуу казак тилинин стилистикалык жана лексикалык байлыгын кеңинен пайдаланган.

Корутундулап айта турган болсок байыртадан коюн-колтук алышып келе жаткан казак жана кыргыз элинин маданиятындагы, тилиндеги жана да башка өзгөчөлүктөрү анча байкалбаган менен али да болсо терең изилдөөгө жата турган тема деп эсептейбиз жана келечекте изилдене турган маселелери жеткиликтүү деп санайбыз. Бул теманы бир гана макала көлөмүндө изилдөө мүмкүн эмес ошондуктан казак-кыргыз тилдеринин фразеологиясы мындан ары дагы көптөгөн илимий изилдөөлөрдүн темасы болушуна ишиенимибиз мол. Биздин жалпы котормо маселесин козгоп олтурганыбыздын бирден бир себеби, ушул эки калктын көрүнүктүү көркөм чыгармалары мындан ары да көбүрөөк которулуп, келечектеги жаш окмуштууларга изилдөө үчүн илимий темалар болоорун сунуш кылабыз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Ожегов С. И. О структуре фразеологии // Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высшая школа, 1974, 182 с.
2. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978, 219 с.
3. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания. ФСРЯ. – М., 1967, 341с.
4. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. – Ф: Мектеп, 1972, 161 б.
5. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек: КТМУ, 2001, 518 б.
6. Ауезов М. Абай жолы. I-II кітап. – Алматы, 1961.
7. Ауезов М. Абай жолу. I-II китеп. – Фрунзе, Кыргызмамбас, 1963.
8. Ауезов М. Путь Абая. Т. I-II. – М., 1971.

ӘОЖ 821.112.28

Әділбекова Л.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а.

Копесбаева М.Б.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің магистранты

Темирешова Н.Н.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің магистранты

АСҚАР СҰЛЕЙМЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

Түйін: *Мақалада жазушы, драматург, аудармашы Асқар Сүлейменовтің шығармаларындағы қанатты сөздердің көркемдік ерекшеліктері, құрылымы мен ой қуаттылығы қарастырылады.*

Кілт сөздер: *Қазақ қанатты сөздері, драматург, Асқар Сүлейменов, көркемдік қуаты, жанр.*

Резюме: *В статье рассматривается художественная сила и особенности афоризмов видного казахского писателя, драматурга и переводчика Аскара Сулейменова.*

Ключевые слова: *Казахские афоризмы, драматург, Аскар Сулейменов, художественная сила, жанр.*

Summary: *The article considers the artistic power and peculiarities of the aphorisms of the prominent Kazakh writer, playwright and translator Askar Suleimenov.*

Keywords: *Казахские афоризмы, драматург, Аскар Сулейменов, художественная сила, жанр.*

Асқар Сүлейменов шығармаларындағы әдеби-эстетикалық мәселелер туралы сөз қозғағанда, жазушының әдеби-мәдени өмірімізде тарыдай шашылып тараған сұңғыла ойлары, пікірлері, грегерийлері, сентенциялары мен қанатты сөздері оралары анық. Әлем әдебиеті бойынша қарастырғанның өзінде қанатты сөздерге берілген нақты түжырым әзірге жоқ. Ой тереңдігі мен кемелдігіне қатысты философтар, тілдік бірлік ретінде лингвистер, поэтикалық сұлу, әрі ықшам көркем сөз тіркесі ретінде әдебиетшілер қанатты сөздерді өз аясына тартып, өз түрғысынан бағалауға тырысып келген, әрі бұл үрдіс жалғасуда [1]. Әйтсе де, қанатты сөздерді, ең алдымен, әдеби жанр екендігін мойындауымыз керек. Қалай десек те, қанатты сөздердің ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен құрылымы жөнінен ұқсастығы болғанмен, қанатты сөздердің қай жағынан да аясы кеңірек. Негізгі энциклопедиялық жинақтарда қанатты сөздерге, немесе, афоризмдерге апофегмаларды, максималарды, сентенцияларды т.б. [2, 64] жатқызады. Егесі бар, авторы анық бұл сөздердің ортақ ерекшеліктеріне: ақиқатқа ұмтылған терең ойы, көлемінің қысқалығы, «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» екендігі, қосымша түсініктемені қажет етпейтіндей, аяқталған ой екендігі, айтылған ойдың анықтығы, дәлдігі, ойының көркемдігі, сыртқы сұлу сымбаты, эстетикалық тартымдылығы жатады. Яғни, нақылдардан, мақалдардан қанатты сөздер түр пішінімен де, шығу тегімен ажыратылады. Айтар ойы толық аяқталғанған қанатты сөз эпиграммадан үлкен тематикалық тереңдігімен, парадокстан – ой ақиқатына жету құштарлығымен, эсседен – кішігірім көлемімен, лаконизмімен ерекшеленеді. Жоғарыда көрсетілген басты айқындауыштық құрамы – ақиқатқа жеткісі келетін терең ой болса, ондағы басты мақсат – автордың күрделі мәселені айта отырып, оның көзқарасы бойынша адамдарға ең дұрыс жолды жеткізгісі келуі. Қанатты сөздер көптеген деректер мен сана-сезімнің синтезінен туады және оны түжырым, ереже, ұстаным, қорытынды деп санауға болады. Сонымен қатар, ықшамдылық – қанатты сөздің ең байыпты өзгешілігі әрі бұл ерекшеліктер оқушыға ойда жақсы жатталынып қалатындай әсер етеді. Ойдың аяқталғандығы – қанатты сөздердің дербес тіршілік ете алатындығын көрсетеді. Бейнелілік, кемелділік, үшқыр ой, нақтылық – оқырманды өзіне тартатын қанатты сөздің қасиеті десек те болғандай.

Қанатты сөздердің стилистикасы туралы айтпас бұрын, алдымен композициялық ерекшеліктерін қарастыру керек. Қанатты сөздер негізінен екі бөлімнен тұрады: нақты ой және түйінделген түжырым. Кейде бұл сыңарларды бөліп қарастыра алмайсың. Алайда, олар әрқашан көрініс тауып отырады. Түжырымда, әдетте афоризмнің «сөлі» – бірінші бөлімге деген авторлық баға мазмұндалады. Қанатты

сөздерге өзара жиі қарама-қайшылықта келетін екі аспекті тән. Мысал келтірсек, А.Сүлейменовтің [3] «Ай айнасын бұлт басса, жан айнасын шаң басқан», «Өтірікті кешіруге болады – тек ақтауға емес» сөздерін алып қарастырайық. Айды бұлт басқанынан жан айнасын шаң басқаны қауіптірек, өтірікті ақтауға болмайды кешіруге болса да. О.Уайльдтің: «Көңіл толмау – адамның да, ұлттың да алға жылжудағы (прогресс) алғашқы қадамы», – деген қанатты сөзін [4] алар болсақ, «көңіл толмау – әрекетке итермелейді» деп жеңіл түсіндіруге де болар еді. Қанатты сөздердегі қарама-қайшылықтар оларды парадокстерге айналдырмайды. Парадокстер жалпылай пікірге қарама-қарсы тұрады. Ал қанатты сөздердің қарама-қайшылығы олардың өз ішінде түйықталады.

Қанатты сөздер әрқашан да қос аспектілі, бірақ олардағы қарама-қайшылықтар үнемі байқала бермейді. Мына қанатты сөздерді алып қарастырайық: «Келер қазақтың да ішетін уы мен балы – Абай», «Қазақтың екі «жауы» бар. Бірі, дос-жауы – Абай, қалғандары – қас жауы», «Кемталант мүмкіндігінше, шын талант қалағанынша жазады» [3] (Асқар Сүлейменовтен). Қанатты сөздердің композициялық-стилистикалық қасиеттерін осы түрғыдан анықтай отырып, олардың көркемдік-стильдік ерекшеліктерін қарастыруға болады. Ойының дәлдігі мен тапқырлығы түрғысынан, көркемдігі түрғысынан, қанатты сөздерді шешендік тапқырлыққа жатқызу да орынды. Енді осы түрғыдан, көлемділеу болса да белгілі бір ырғақты сақтаған Асқар Сүлейменов айтқан пікірлерге жол берейік. «Әр сөздің өз ұяты бар. Жақсы кітап – ұяттың антологиясы. Жақсы кітапта ұят сөз де ұятын төкпей көрінеді», «Дін құрыса тіл сақтайды, тіл құрыса үн сақтайды, бәрі құрыса діл сақтайды (иahуди-еврейлер мысалы). Дін, тіл, діл тізе қосқанда оны оқ қана жеңеді», «Ажал келмейді, ажалға барасың. Барған бетте аудиенция береді», «Радловтың: «қазақтар – шығыстың француздары» дегенін «француздар – еуропаның қазақтары» деп қисындауға болады», «Цивилизация сияқты мың сан үйірден тұратын ұлы ұғымның ішіндегі алмауыты – ойлана білу, оның мәдениеті. Бұл болмайынша ұлттық сананың ілгерілеуі қиын», «Елдің, жұрттың, ұлттың құруы, алдымен, интеллигенцияның иттігінен, сатымпаздығынан басталады».

Қанатты сөздің қасиеті туралы XVII ғасырда әдеби афоризмдің бірінші теоретигі Бальтасар Грасиан [5] өзінің үшқыр ойлар туралы трактатында жазған болатын. «Шешендік тапқырлық» дегеніміз, Грасиан бойынша, бұл – ақылдың үшқырлығы, өткір ойлау, ол өз ішіне логика мен эстетиканың қасиеттерін жинай отырып, олардан асып түседі. «Үшқыр ойлау шеберлігі, – деп жазады ол – сананың бір актісі арқылы байланысқан екі немесе алыс түсініктерді үйлесімді салыстырған нәзік үндестіктен тұрады». Бұл анықтаманың дәлдігі қазір де айқын. Б.Грасианның трактатында, әсіресе үшқыр ойдың әсемдігіне баса назар аударылады. Ол: «Үшқыр ой топшылауға қарағанда бір ғана шындықты қанағат тұтпайды, әсемдікке ұмтылады», – деп жазады [6]. Ой мен оның мәніндегі әсемдікті өте маңызды қасиет деп санайды және әсемділікке түрлі көркемдік құралдарды қолдану жолы арқылы жетуге болады. «Трактаттар мен шешендік фигуралар – үшқыр ойдың өзіндік әсемдігін құрайтын материал және негіз болып табылады. Сөз неғұрлым аз болса, оның мәні соғұрлым терең болады», – деп жазады ол. Б.Грасиан өз трактатында өткір ойларды беруде даналық пен әсемдіктен басқа дәлдік қасиетін атап көрсетеді, әрі қанатты сөздердің анықтамалық және парадокстік, антитезалық, градациялық, риторикалық сұрақ, эллипсис сияқты құралдарды қолданған кезде жеткен нәтижелеріне талдау жүргізеді. Сондықтан да, ұлы ойшыл ғалым өзінің трактаты арқылы көркем әдебиеттегі қанатты сөздердің теориялық негізін қалады. Әлемдік әдебиетте стилистикалық фигуралар мен троптар сияқты көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар арқылы қанатты сөздердің көркемдік қырын анықтаған ғалым өз тұжырымдарын «Қалталы оракул» сияқты маңдайалды шығармаларымен дәлелдеді. Зерттеушілер қанатты сөздердің көркемдеуіш құралдарын бірнеше топқа бөһліп қарастырады. Антитеза – әсерді күшейту үшін қарама-қайшы образдар мен түсініктерден құрау: «Сенімсіздік философтарға жарасқанмен, солдаттарға қауіпті» (Н.Грибачев). Параллелизм – екі үшты ойды бір арнаға тоғыстырып, образ құрайтын құрал: «Жастық білгенде ғой, қарттық қолынан келгенде ғой» (А.Этьен). Хиазм – негізгі ұғымдарды білдіретін біркелкі екі сөз тіркесінің қарама-қарсы мәнде жұмсалуы: «Адамдардың санасы тұрмысын анықтамайды, керісінше, қоғамдық тұрмысы санасын анықтайды» (К.Маркс); «Тірілер өлгендерді оқыта алмайды, ал өлгендер тірілерге сабақ бола алады» (Шатобриан); «Күште шындық жоқ, шындықта күш бар» (В.Кубанев). Риторикалық сұрақ – белгілі бір сұраққа жауап алу үшін емес, қайта белгілі бір жауапты бекіту үшін қолданылады. Бұл қанатты сөздерге көтеріңкі леп береді: «Көшпенді, көшпенді, көшпенді – сонда Сауран, Саудакент, Созақ, Түркістан, Шымкент, Ташкент, Тараз, Алматыдағы біздің дәуірге дейін қазылған су жүйелері қайда қалады? Осы біз көрген дихандар, біздің көкпар тартып жүріп мираб болған, торлама қауынды құранды ердің алғы қасына ұрып жеген жеті аталарымыз қайда қалады?

Арқа көшті екен деп тозып кетеміз бе?! Оратын жерін орған, егетін жеріне еккен, жайлайтын жерін жайлаған жұрт болмай ма? Бицивилизация дегенді естіп пе едіңіз?»(А.Сүлейменов) [7]. Градация – мағыналы ойдың мазмұнын күшейтетін (түсіретін) біркелкі сөздердің орналасуы: «Өмір – тән, өнер – жан, тән түншыққанда – жан шыңғырады» (А.Сүлейменов). Анафора – бастапқы сөздердің қайталанып жұмсалуы. Бұл эмоциялық реңкті күшейту мақсатында қолданылады: «Мен жанбасам лапылдап, сен жанбасаң лапылдап, біз жанбасақ лапылдап, қараңғыны кім жояд?» (Назым Хикмет). «Мүсіреповті мадақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» (З.Қабдолов) [8].

Осындай әр түрлі стилистикалық фигуралардың қолданысы арқылы қанатты сөздердің мағыналық сипаты мен эмоциялық күші арттыруға болады. Сы ерекшеліктерге тоқтала отыра, қанатты сөздерді көркем әдебиеттің бір жанры ретінде есептеуге болады.

Қорыта айтатын болсақ, сұңғыла ой иесі Асқар Сүлейменов қанатты сөздерінің тақырыбы адамзаттық, ғаламдық, адам өмірінің ең байыпты жақтары мен адами қоғамға, адамдарды мазалайтын басты мәселелерге бағытталған. Жазушының әдеби-эстетикалық ойларынан түратын қанатты сөздері қазақ әдебиетіндегі сентенциялық әдеби жанр дамуының үдерісінің көрсеткіші болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок. Москва: Транзиткнига. – 2006, 1119 стр.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Под ред. А.Н.Николкин. Москва: Интелвак.-2001, 1596 стр.
3. Сүлейменов А. Шашылып түскен тіркестер.- Сүлейменов А. Шығармаларының толық жинағы.- Алматы:Қазығұрт.I-II-III-IV Т.- 2006.
4. Энциклопедия афоризмов. Мысль в слове. Борхов Э. – Москва:издательство АСТ.- 2001, 711 стр.
5. Грасиан Бальтасар Карманный оракул. Пер. Е. М. Лысенко. Москва, «Астрель: Полиграфиздат», 2012 (серия «Philosophy»).
6. Оганисьян М.Ю. Творчество Бальтасара Грасиана в контексте барочной риторической традиции // Сервантесовские чтения. 1988, Л., с.224–228.
7. Бөпежанова Ә. Асқар Сүлейменов: Шашылып түскен тіркестер. Түркістан газеті. 16.05.2017. Үлт тәуелсіз интернет басылымы. http://ult.kz/post/askar-suleymenov-shashylyp-tusken-tirkester
8. «Ана тілі» газеті. №50. желтоқсанның 14-і, 2006 ж., 6-бетте.

ӘОЖ 821.112.31

Әділбекова Л.М.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а.

Темирешова Н.Н.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің магистранты

Копесбаева М.Б.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің магистранты

АҚЫН ӘЙЕЛДЕР МҰРАСЫ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ТҰРҒЫСЫНАН

Түйін. *Мақалада қазақ халқының ұлттық айтыс өнерінің маңызы мен айтыс өнеріндегі әйел ақындардың алатын орны сөз болады. Жұмыс тақырыбы әнші ақын әйелдер мұрасына қатысты болғандықтан, ұлы даланың «жеті қырының бірі» саналатын айтыс өнерінде өзіндік із қалдырған, әуелетіп ән салған әншілігімен қоса суырып салма ақындығымен айтыс майданында сайысқан қыз-келіншектердің ерекше өнерінің қазақ руханияты мен әдебиетіндегі орнын анықтау. Мақалада XIX-XX ғасырлардағы айтыс өнеріне қатысқан ақын әйелдердің шығармашылық мұрасы арнайы қарастырылып, даму, өркендеу кезеңдері бағамдалады.*

Кілт сөздер: *Әйелдер мұрасы, рухани жаңғыру, ақын-әйелдер, айтыс өнері, импровизатор.*

Резюме. *В статье затронуты вопросы о роли женщин-поэтесс в народном искусстве айтыс. Искусство айтыс является «одним из семи грани великой степи». Женщины участвовавшие в айтысах искусно владели и импровизаторским талантом, и приятным голосом. В статье анализируется творческое наследие женщин-поэтесс. Казахская импровизаторская литература женщин-поэтесс до сих пор является одной из сфер литературы, требующей специальных исследований, экспертиз. В данном исследовании рассматриваются этапы развития и возрождения казахской женской импровизаторской литературы XIX-XX веков.*

Ключевые слова: *Женское наследие, духовное обновление, женщины-поэтессы, искусство айтыс, импровизатор.*

Summary. *The article describes the important role of the national aitys art of the Kazakh people, as well as the role of female poetess in aytys. The art of aitys is "one of the seven facets of the great steppe." The women participating in the Aitys skillfully owned both improvisational talent and a pleasant voice. The creative heritage of female poetess is analyzed in the dress. The Kazakh improvisatory literature of female poetess is still one of the spheres of literature requiring special studies and expertise. This article examines the stages of development and revival of the Kazakh female improvisational literature of the nineteenth and twentieth centuries.*

Keywords: *Female heritage, spiritual renewal, female poetess, art of aytys, improviser.*

Ұлтымыздың ұлттық брендтерінің бірі айтыс өнері болып табылады. Дүние есігін ашқаннан ертеңгі ел анасы ретінде төріне отырғызып, дәмдісін беріп, жақсысын кигізіп, өнегелі істер мен сөздерге үйреткен қазақ қыздары суырып салма айтыс өнеріне де еркін қатысып, қыз бен жігіт, жеңге мен қайны, әкпе мен іні болып айтыса отырып, жауһар жыр мен өркенді ойға толы жыр жолдарын халқына тарту өткен. Жаһандану дәуіріндегі әлем ағысында әр ұлттың өзіндік үнін сақтап қалудың бірден бір жолы, әлбетте, ұлттық құндылықтарды сақтау, заманауи зерделеу және өркендету болып табылатындығы ақиқат. Бұл үрдіс ұлт болып ұлттық құндылықтарымызды рухани жаңғырту негізінде нәтижелі болмақ. Мақала тақырыбы әнші ақын әйелдер мұрасына қатысты болғандықтан, аталмыш жұмыста дархан даламыздың «жеті қырының бірі» саналатын айтыс өнерінде өзіндік із қалдырған, әрі әуелетіп ән салған әнші, әрі суырып салма ақындығымен жай оғындай жарқылдап, сөз семсерін айтыс майданында жұмсаған нәзік жандылардың ерлікке татитын өнерінің қазақ руханияты мен әдебиетіндегі орнын анықтауға тырыстық. Айтыс тақырыбына зерттеу жұмыстардың әдебиетімізде кемшін еместігін ескергенмен, сол айтыс өнерімен тарихта қалған ақын қыздарымыздың әдебиеттен алар орны қандай, қосқан үлесі қандай деген сұрақтарға келер болсақ, бұл туралы күні бүгінге дейін арнайы зерделенген жұмыстың жоқтығын байқаймыз. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатымен, «тамағында құс сайраған» Үлбике ақыннан бастап, күні бүгінгі айтыс жеңімпазы Жансая қызға дейінгі аралықтағы әнші ақын әйелдер мұрасын рухани жаңғыру тұрғысынан зерделеп шығуға тырыстық.

Бүгінде әлемнің алдыңғы қатарлы отыз мемлекетінің қатарынан орын алуға ұмтылған егемен еліміздің, тәуелсіз мемлекетіміздің экономикалық, әлеуметтік мәселелермен қатар, рухани салаға да бет бұрып, игілікті істер жүзеге асырылып жатқандығы анық. Әр ұлттың бірінші белгісі – тілі екендігін ескерсек, бай да құнарлы, әуезді қазақ тілінің алтын діңгегінің бір тамыры суырып салма айтыс өнері болып табылады. Бүгінде мәдени мұра, рухани жаңғыру, даланың жеті қыры сынды ұлттық бағдарламалар [1] негізінде ұлттық құндылықтарымыз ұлықтала бастағандығы ақиқат. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы болып табылатын Президентіміздің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы «Ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт», «Тарихи сананы жаңғырту» атты бөлімдерден тұратыны белгілі. Президент ұлттық болмысымызды сақтап, тарихымызды жаңғырту жайына кеңінен тоқтала отырып, әсіресе жас буынды ұлттық тәрбиемен сусындату керектігін баса айта отырып, біздің даңқты батырларымыз, ойшылдарымыз бен ел билеушілеріміз тек Қазақстан ғана емес, сондай-ақ бүкіл әлем бойынша еліктеуге лайықты тұлғалар екендігін тілге тиек етті. «Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді. Көне жылнамалар бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұланғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың беталысын талай рет түбегейлі өзгерткені туралы сыр шертеді» – деп түжырымдайды ойын Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев[1, 1 б.]. Бұл бағдарламалар аясында ұлттық бренд деуге лайықты айтыс өнері де жандануда. Әдебиет – өмір айнасы деген сөзге тоқталар болсақ, соның ішіндегі айтыс өнері, талассыз халықтың тұрмыс-тіршілігінің, қуанышы мен ренішінің көрінісі болмақ. Аталмыш жұмыс та қазақ халқының сан ғасырлық тұрмысымен, салт-дәстүрімен бірге жасасып келе жатқан айтыс өнеріндегі әйелдер шығармашылығын арнайы қарастыру арқылы, ғылыми тұрғыдан бағалау болып табылады. Тәуелсіз мемлекетімізде белең алған «100 жаңа есім», «100 жаңа оқулық», «100 мектеп», «100 аурухана» сынды игілікті бағдарламалар аясында есімдері мұқым елге, тіпті әлемге танымал дала аруларын арнайы жинақтау жұмыстары жүргізілуде. Соның бірі, «Ұлы дала арулары» топтамасымен жарық көріп жатқан Сүйінбике, Бозоқ аруы, Бегім сұлу, Үкөк ханшайымы, Үржар айымы, Лалабибі, Әнуар ана, Гауһар ана, Домалақ ана, Айша бибі, Ақбикеш, Қарашаш, Үлбике ақын туралы тұшымды мәліметтерге толы жинақтарды атауға болады [2]. Бұл тізімге Тұмар, Зарина, Теркен хатун сынды тарихи есімдер туралы да [3] бірқатар мәліметтер енгізілген Түрсын Жұртбаев еңбектерін атау да орынды. Қысқарта айтсақ, ана тілдің уызын қанып ішкен ақындардың шығармашылығы кестелі сөз өрнегіне бай болумен қатар, өз кезеңінің, өз дәуірінің айқын көрсеткіші. Олжас ақын айтқандай: «Тілдер – бұл... тарихи мәліметтердің қоймасы, ...өртенбейтін, жанбайтын, шайылмайтын, идеология ықпалына берілмейтін мұрағат. Ата-бабалардың сансыз үрпақ алмасуларынан бізге қалған басты зияткерлік мұра» [4, 204 б.]. Осы зияткерлік мұраның негізгі өзектерінің бірі, әлбетте, айтыс өнері. Айтыс өнерінің ғасырлар қойнауындағы халық бейнесін, оның өмірлік таным-түйсіктерін, дәстүр-салтын, әдет-ғұрпын, әдебиеті мен мәдениетінің айқын көрсеткіші екендігін ескерсек, бүгінгі рухани жаңғыру тұрғысынан сарапталатын әнші ақын әйелдер мұрасы, қазақ руханияты мен әдебиетімізден алатын орны мен маңызын көрсету арқылы өзіндік қырларын анықтау болып табылады.

Бүгінгідей интернет желісінің өріс алып, телеарналардың айтыс өнеріне қатысты бағдарламаларды кеңінен таратуына байланысты, өткен ғасырдың сексенінші жылдары басталған бұл үрдіс бүгінде көрермен аудиториясын тұтас қамтыған десек те болады. Бұл айтыскер ақындарымыздың есімдері мен өнерін кеңінен танымал етумен бірге, екінші жағынан, кемшін тұстарын да көрсетіп, халықтың ой-пікірін де тікелей білуге жағдай туғызды. Бұл тақырыпқа байланысты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткен «Қазіргі айтыс: дәстүрлі келешегі. Көкейкесті мәселелер» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция аясында да белгілі ғалымдар тұшымды баяндамалар жасағанын айту орынды. С. Қирабаев қазіргі айтыс бағыты турасында, Р. Нұрғали айтыстың драмалық сипаты турасында, Ж. Жақыпов айтыстың диалогтік сипатын, Ш. Керім жұмбақ айтыс сырлары туралы, Б. Омарұлы айтыстағы зарзаман көрінісі туралы, Б. Рақымов жанрлық тұрғыдан, М. Серғалиев, Ж. Асылбекова тілдік тұрғыдан өзекті ойларымен бөліскен-ді. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», – дейтін халқымыз жүйелі сөз жүйесін табатынын, жүйесіз сөз иесін табатынын ертеден түсінген. Алқа топта сөз бастаған оңай ма, қан майданда қол бастаған оңай ма? Жауабы белгілі, алқа

топта сөз бастап, ойын жүйелі жеткізе білу – батырлықты, тапқырлықты, терең білімді қажет ететін өнер атаулының төресі десек те шындыққа жанасатын болар. Халық арасында «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» сертімен турасын айтып, ақиқатын ақтарып, әділдігімен, сөз көркімен ел аузында жатталған сөздер көп. Төле бидің, Әйтеке бидің, Қаз дауысты Қазыбектің шешендік сөздері бұған дәлел болса керек. Өздері өмір сүрген қоғамның саяси-әлеуметтік жағдайын тіліне ту еткен би шешендер сөздері қашан да халық жүрегінен орын алған. Бұл түрғыдан, жиналған әлеуметтің алдына шығып, суырып салып айтысатын айтыс өнерін де шешендік өнердің бір саласы ретінде қарастыруға да болғандай. Айтыс жанрына қатысты соңғы жылдары жарық көрген К. Сейдехановтың «Күрес пен жеңіс жырлары: (Халық ақындарының творчествосындағы тарихи жырлар)»[5], М. Жармұхамедұлының «Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы»[6], К. Асановтың «Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты»[7] т.б. көптеген монографиялық еңбектерді атаса болар еді. Алаш ардақтысы, ұлт зиялысы Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері туралы теориялық тұжырымдар да күні бүгін де өзектілігін жойған жоқ. «Күлтегін», «Тонықөк» жазбаларынан бастап орта ғасырлық Йассауи, Йүгнеки жазбаларына дейін поэтикалық көркем шығармалар болумен қатар, философиялық ой шыңының биік мұнаралары болып табылады. Ақыл-нақыл, ғибрат сөз сыпатында келетін дидактикалық шығармалар да айтыс өнерінің азығы болғандығы белгілі. Мысалы, Үлбике ақынмен айтысқысы келген бір ақынға әкесі «үш жылдық білімің кем» деп рұқсат бермеген екен. Демек, топты жарып шырқап ән салу, суырып салып сөзін құрастыру табиғи талантпен бірге телегей-теңіз білімді де қажет еткен. Бұл ретте, қазақ поэзиясының аса құнарлы саласы – жыраулар поэзиясының жанрлық спецификасы да ақындық, әншілік, суырып-салма импровизаторлық өнермен тығыз астасып жатыр. Қазақ поэзиясының Гомері атанған, жүз жасаған Жамбыл қарт та бірнеше жыр-аңыздарды жатқа айтумен қатар, халық арасына кең тараған айтыс жырларының авторы. Сұрапыл соғыс жылдарында да Қ.Аманжолов, Ж.Саин, Ж.Молдағалиев, Ғ.Орманов сияқты ақындармен қатар Жамбыл Жабаев, Кенен Әзірбаев сияқты халық ақындарының творчествосы қазақ әдебиеті мен мәдениетінен лайықты орын алды. Айтыс жырлары қай уақытта болмасын, күллі поэзияға тән адамның үлкен сезім дүниесінің әр алуан қырларын бейнелегенін көруге болады. Бұл пікірімізге дәлел болу үшін 1966 жылы жарық көрген «Айтыс» жинағының алғы сөзін келтіруге болады. Аталмыш жинақтың екінші бөлімі тұтастай Үлы Отан соғысы жылдарының тақырыбына (1941-1945) арналған және осыған байланысты жинақта: «қазақ кеңес айтысының, нағыз творчестволық өрлеу кезеңі 1940 жылдардан басталады. Осы отты жылдар ішінде облыстық, республикалық ақындар айтысының (1941,1943,1945) негізгі нысанасы: «Бәрі де – майдан үшін! Бәрі де Отан үшін!» деген патриоттық ұран, үндеу түрінде халықты достық-ынтымаққа, жеңіске шақырса, тылдағы еңбекк ерлерін майданға көмектесуге жұмылдырды. ... Идеяға толы, психологиялық, эмоцияға құрылған бұл айтыстар – маңызын әлі де жоймаған, ... адамдарды патриоттық сезімге тәрбиелейтін мәні үлкен туындылар» [8] деп баға берген. Сонымен қатар: «Қазақ ауыз әдебиетінің үлкен саласының бірі – айтыс өлеңдерінің де өзіне лайық үлесі, алатын орны, өсу, даму тарихы бар. Әлем әдебиеті тарихына үңілсек, революцияға дейінгі айтыс дәстүрінің әр халықта әр түрлі дәрежеде дамығанын байқаймыз. Көне Шығыс (Үнді, Иран, Араб) елдерінде, Орта Азия халықтарында және ортағасырлық Еуропа (француз, герман, славян) мемлекеттерінде өзіндік айтыс ділмарлық (шешендік) бәсекесі болғаны мәлім. Айтыстың өткендегі эволюциялық ұзақ сүрлеу жолын іздеу, оның даму процесін зерттеу өз алдына үлкен бір мәселе. Ол жөнінде нақтылы пікір айту, ой түю, топшылау, талдау жасау бір күннің, не бір жылдың жұмысы емес» [8, 3 б.] – деп көрсеткен.

Бүгінгідей қоғамның рухани жаңғыру тетіктерін қарастыру кезеңінде қашан да ел айнасы бола білген айтыс жанрының белді өзегі әнші ақын әйелдер шығармашылығын жеке қарастыру да уақыт талабы болса керек. Әйел ақын қатысқан айтыс біткенді қыз бен жігіт айтысына жатқыза салу да, біздіңше, дұрыс шешім дей алмаспыз. Әлеуметтік, елдік мәселені көтерген айтыс жырларын, мүмкін, қыз бен жігіттен гөрі, жалпы айтыс жырларына жатқызып, қарастырса да, айтыс аулынан алысқа ұзамайтыны шындық. Бір жағынан ақынның шығармашылық, орындаушылық қабілетін, ал екінші жағынан ақындық дарынын, көркем ой өрісін анықтайтын айтыс өнерінің майталмандары басым жағдайда ұлттық музыкалық аспаптарда да еркін ойнағанын еске ұстағанымыз абзал. Жыр айту, сөзді әуенді етіп айту қай халықта болмасын саз аспаптарымен сүйемелденгендігі белгілі. Домбыра, қобыз, жетіген, сырнай, сыбызғы сияқты саз аспаптарымыз қай дәуірде дүниеге келсе, ән-күй, айтыс сияқты төл өнер түрлері де бірге өмірге келіп, өркендегендей. Біз қарастырған айтыскер қыз-келіншектер өз айтыстарында негізінен домбыра аспабын қолданған. Әйтсе де, танымал әнші Майра Уәлиқызының

сырнаймен ән салғаны белгілі. Зерттеуші К.Д.Асанов «қобыз сүйемелдеуімен айтысқан немесе толғаужыр айтқан ақындарды да («Кетбұғы», «Қодан», бертіректе Жанақ, Түбек) тарихтан кездестіруге» [7, 29 б.], болатынын арнайы атап өткен. Көнеден келе жатқан ауыз әдебиеті саласының үлкен үлгілерінің бірі ретінде айтыс өнері күні бүгінгідей жаһандану заманында да, компьютерлік технология өркендеген, интернет заманы болғанына қарамастан, ұлттың өзіндік бренді, тұрмыс-тіршілігі мен дәстүрінің бір көрінісі іспетті халықпен бірге жасасып келеді. Демек, ұлттың тілімен бірге, айтыс өнері де өсіп-өркендей бермек десек қателеспеспіз. Әдебиеттің өмір айнасы екендігі қандай ақиқат болса, сол әдебиеттің алтын өзектерінің бірі айтыс өнері де халық тұрмысының айнасы. Ел тарихындағы елеулі оқиғалар, халық сүйген батырлар, батыр сүйген арулар, әділдігімен қара тасты қақ жарған бишешендер т.б. айтулы жайттар айтыс тақырыбына да өзек болған. Сонымен қатар, «ұл туса – ұрпағың, қыз туса – ұлтыңның өскені» деп бағалайтын қазақ халқының арулары айтыс өнеріне де белсене қатысып, ізін қалдырған. Демек, әйел ақындардың, оның ішінде алқа топта әуелетіп ән салған айтыс ақын қыздарының жырларына ғылыми тұрғыдан баға беріп, бағамдау – бүгінгі уақыт талабы.

«Жазушы» баспасынан 1965 жылы жарық көрген «Айтыс» кітабының бірінші томында «салт-дәстүр» топтамасымен 6 айтыс жарияланса, барлығы дерлік қыз баласының қатысуымен келтірілген. Олар: «Бәдік», «Жар-жар», «Қыз бен жігіт», «Ақбала мен Боздақ», «Аймаңдай мен Бабас», «Бабас пен қыз» айтыстары. «Бәдік» айтысында кездесетін қыз бен жігіттің әзіл айтысы тауып айтылған әдемі әзілге толы. Мысалы:

Жігіт:

Қаратауым дегенге Қаратауым,
Тау басынан соғады қара дауыл.
Сіздің үйде бір бәдік бар дегенге,
Қаптай көшіп келеді біздің ауыл.

Қыз:

Бәдік кетіп барады таудан асып,
Таудан асқан бұлтпен араласып.
Енді екеуміз бәдікті тауып алып,
Шын құмардан шығайық, сабаласып.

Жігіт:

Темір бәдік дегенге темір бәдік,
Қу қыздардың шекесін кемір, бәдік.
Семіз қыздың, ішіне кіріп кетіп,
Бүйрек майын же-дағы семір бәдік.

Қыз:

Бәдік кетіп барады Мекесіне,
Ешкі арығын білдірмес текесіне.
Онан кешер жайыңды мен айтайын,
Бар да жабыс жігіттің шекесіне. [9, 40 б.]

Сонымен қатар, осы жыр жинаққа келтірілген жар-жар әндерінің үлгісі ретінде берілген жігіт пен қыз айтысы да әдемі өрілген жыр иірімдеріне толы. Елі, туған жерінен кеткелі жатқан қызға айтқан жігіттің басуы, ақ қоянның жоталап қашуымен, ақ тайлақтың боталап өсуімен теңестіріле отырып, «Артыңнан інің барар «апалап», жылама» сынды жауабына, ұзатылар қыздың текеметтің шет бауын оя түрсын, той басына ту бие соя түрсын, «мен шешеме айтайын «Әкеме айт» деп, жар-жар-ау! Мені десе – биылша, қоя түрсын, жар-жар-ау!» сынды жауабы өскен ұясын қимаған қыздың анасы арқылы әкесіне қимастық назын білдіруі ерекше түсінікті, ерекше нәзік, ерекше қимастық сезімінен сыр шертеді.

Жігіт:

Ақ қоян қашар жоталап, жар-жар-ау!
Ақ тайлақ өсер боталап, жар-жар-ау!
Мұнша неге жылайсың!
Артыңнан інің барар «апалап», жар-жар-ау!

Қыз:

Текеметтің шет бауын
Оя түрсын, жар-жар-ау!
Той басына ту бие
Соя түрсын, жар-жар-ау!
Мен шешеме айтайын
«Әкеме айт» деп, жар-жар-ау!
Мені десе – биылша
Қоя түрсын, жар-жар-ау!

Қыз назына жігіттің берген жауабы да орынды. «Жол мұраты жету, қыз мұраты кету» демекші, туғаннан жат жұрттық, қонақ саналатын қыз баласы кезі келгенде ұядан құстай ұшары анық. Қайымдасудың қайталанатын осы бір жеріндегі тармақ та сәтті алынған. «Қызыл қыршын замандас, қызыл қыршын, қызыл қыршын ішінен қырғи үшсын, жар-жар-ау!» деп басталатын жігіт сөзі өмір заңына мойынсынуға шақырғандай.

Жігіт:

Қызыл қыршын замандас,
Қызыл қыршын, жар-жар-ау!
Қызыл қыршын ішінен
Қырғи үшсын, жар-жар-ау!
«Әкем бар»,— деп, арқаға
Медеу қылма, жар-жар-ау!
Алып кетер мал берген
Сен бір құссың, жар-жар-ау!

Қыз:

Түндігімнің төрт бауы —
Бас бауымды, жар-жар-ау!
Алты жеңгем сұрайды
Шаш бауымды, жар-жар-ау!
Алты жеңгем сұраса,
Аласын да жар-жар-ау!
Айналайын, жан әкем,
Қаласың да жар-жар-ау!

Үзатылып бара жатқан қызды жұбату үшін келесі бір кезекте бұл сәттің тым ауыр еместігін, анасының ертіп баратынын айтып жұбатқан жігіт сөзіне, қыз баласының туғаннан мәпелеп өсірген шешесін де тастап, жатқа кететіндігін айта отырып, өмір заңына көну бар. «Он екі айда айналып, бір келермін жар-жар-ау! Сары інгеннің ботасын, сақта, шеше, жар-жар-ау!» сынды қыз жауабы өзін де, өзгені де жұбатқандай әсер қалдырады.

Қыз:

Түндігімнің төрт бауы —
Мақта, шеше, жар-жар-ау!
Қызың кетіп барады,—

Жатқа шеше, жар-жар-ау!
Он екі айда айналып
Бір келермін жар-жар-ау!
Сары інгеннің ботасын
Сақта, шеше, жар-жар-ау! [9, 43-44-б.]

Айтыстағы тіл құрылымы, оқиға мәні мен жыр мазмұны еш қиындықсыз-ақ ақындардың өмір сүрген уақытын, қоғамдық ортасын тануға жақсы мүмкіндіктер бере отырып, қазақ дәстүрінен көрініс береді.

Қай айтыста болмасын қыз бен жігіт айтысы қашан да құнарлы, қызықты болып отырғандығына көз жеткізу қиын емес. Айтыс өнеріне қатысты сөз қозғаған зерттеушілердің бірде бірі он тоғызыншы ғасырда өмір сүрген Үлбике ақын айтыстарына тоқтамай өтпейді. Әрі қыз бен жігіт айтысының бастау бұлағында «тамағына құс жұмыртқалаған» Үлбике ақын түрғандығын Мәшһүр Жүсіп Көпеевтен бастап, барша жұрт мойындаған. Аталмыш жинақта Үлбикенің Күдерімен, Сараның Біржанмен айтыстарынан бастап, Күйкентайдың Оспантаймен, Дәменің Мансұрмен, Шәріпжамалдың Әжекпен, Тыныштықтың Мұратпен, Шөкейдің Жүсіпбекпен, Қадишаның Ысқақпен, Ақсұлудың Кеншімбаймен, Манаттың Шәдімен, Рысжанның Әсетпен, Ақбаланың Боздақпен, Айқынның Жарылғасынмен, Болықтың Елентаймен, Тәбияның Омаркүлменмен, Ажардың Уақатпен, Меңештің Әжініязбен, Айманның Майлықожамен, Гүлханымның Майлықожамен, Бибісарының Нүржанмен, Ырыстының Оңғар жырау және он алты ақынмен, Жекейдің Қарасақал Ерімбетпен айтыстары жинақталған. Бір бойында табиғи дарын мен нәзіктікті, ақыл-ой мен суырып салма шешендікті сіңірген айтыскер қыздарымыз көп жерде жеңбесе жеңіле қоймағандығы ақиқат. Демек, ұлт руханиятының бір саласы, ұлы даланың жеті қырының бір саналатын айтыс өнеріндегі әрі әнші, әрі суырып-салма ақын қыз-келіншектер мұрасын арнайы бағамдау да кезегі келген керекті жұмыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры / «Егемен Қазақстан» газеті, 21 қараша 2018 жыл.
2. Ұлы дала арулары. Сүйінбике. Құрастырушы Ш.Б.Бейсенова. – Астана: 2018, 233 б.
3. Жұртбаев Т. Дулыға. – Алматы: Жалын, 1994, 477б.
4. Сулейменов О. Язык письма. – Алматы-Рим: San Paolo, 1998. – 497 с.
5. Сейдеханов К. Күрес пен жеңіс жырлары: (Халық ақындарының творчествосындағы тарихи жырлар). – Алматы: Рауан, 1991, 184 б.
6. Жармұхамедұлы М. Айтыс өлеңдерінің арғы тегі мен дамуы. – Алматы: Мұраттас, 2001, 293 б.
7. Асанов К. Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты. Электрондық оқулық. –Алматы: – 280 б.
8. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1966. – 3 т. – 620 б.
9. Айтыс. – Алматы: Жазушы, 1965. – 1т. – 383 б.

ӘОЖ 37.016:811.512.122’1

Әнепияева А.М.
Сулейман Демирел университетінің 2 курс магистранты
ai_kerim_95@mail.ru

Нұржанова А.Б.
Сулейман Демирел университетінің қауымд. профессоры, ф.ғ.к.
aisulu.nurzhanova@sdu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін. *Мақалада «Тіл» және «мәдениет» ұғымдары қарастырылады, оның бір бөлігі ретінде халық мәдениеті мен тілдің өзара іс-қимыл тәсілдері анықталады, лингвомәдени құзіреттілікті анықтау мәселесі қойылады, лингвомәдени құзіреттілікті анықтаудың әртүрлі тәсілдері анықталады.*

Түйінді сөздер: *тіл; мәдениет; лингвомәдени құзыреттілік..*

Резюме. *В статье рассматриваются понятия «язык» и «культура», выявляются способы взаимодействия культуры народа и языка как ее части, ставится вопрос об определении лингвокультурологической компетенции, выявляются разные подходы к определению лингвокультурологической компетенции.*

Ключевые слова: *язык; культура; лингвокультурологическая компетенция.*

Summary. *This article is devoted to the review of the notions “language” and “culture”. The author tries to reveal the processes of the interrelation of the national culture and the language as its part. The question is posed about different approaches to the definition of lingua-culturological competence.*

Keywords: *language; culture; lingua-culturological competence.*

Лингвомәдени зерттеулердің бұрыннан келе жатқан дәстүрі бар және Еуропалық лингвомәдени дәстүр Ф. де Соссюр, Р. Якобсон, Р. Барт, Т. ван Дейктің есімдерімен байланысты. Мәдени-ахуалдық үлгілердің лингвистикалық теориясына Л. Витгенштейн, Г. Гадамер, Г. Гийом, М. Хайдеггер, Н. Хомский, К. Ясперс елеулі үлес қосты. Халықтардың дүниетанымын олардың тілдері арқылы анықтаудың бастауында В. Гумбольдт түрды. Оның идеялары А.А. Потебня, сондай-ақ А. Мейе, Ж. Вандериес, Э. Бенвенист еңбектерінде өз жалғасын тапты.

Олардың әрқайсысында тіл мен мәдениет байланыстарын түсіну қалыптасқан: антрополингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика, психолингвистика және т. б.

Лингвомәдениеттану – бұл лингвистика мен мәдениеттану тоғысында пайда болған және тілде көрініс тапқан, халық мәдениетінің көріністерін зерттейтін ғылым. Сонымен қатар, жаңа ғылымның «түйісу» сипатына назар аудару қажет емес, өйткені бұл екі байланыстағы ғылымның мүмкіндіктерін «қосу» оңай емес, атап айтқанда фактілерді зерделеудің шектеулігін еңсеруге қабілетті жаңа ғылыми бағытты әзірлеу және сол арқылы олардың жаңа көзқарасы мен түсіндірілуін қамтамасыз ету.

Нақты және қарама-қайшы емес өлшемдер негізінде оның қалыптасуын кезеңдеуді беруге талпыныстар табысты бола ма: біріншіден, уақыт өте аз өтті, екіншіден, белгілі бір кезеңдегі ғылымның өмір сүру қорытындыларын бағалау Р.М. Фрумкинаның әділ ескертуі бойынша объективті бола алмайды, өйткені олар белгілі бір ғылыми салада жұмыс істейтін зерттеушінің субъективті пікірін көрсетеді.

Лингвомәдениеттану дамуындағы екі кезеңді бөліп көрсету тиімді болып табылады: бірінші кезең – ғылымның дамуының алғышарттары – В. Гумбольдт, А.А. Потебня, Э. Сепир және т.б. еңбектері және екінші кезең – лингвомәдениеттануды зерттеудің дербес саласы ретінде ресімдеу. Ғылымның даму қарқыны тағы бір – үшінші кезеңді болжауға мүмкіндік береді.

Қазіргі лингвомәдениеттану пәні екі түрлі кодтардың – тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуі кезінде қалыптасатын тілдік белгілердің мәдени семантикасын зерттеу болып табылады,өйткені әрбір тілдік тұлға бір мезгілде мәдени тұлға болып табылады. Сондықтан тіл белгілері «мәдениет тілі» функциясын орындауға қабілетті, бұл тілдің оны тасымалдаушылардың мәдени-ұлттық менталдығын көрсету қабілеттілігінен көрінеді. Осыған байланысты барлық тілдік нормаларды сақтаған жағдайда да туындауы мүмкін «мәдени кедергі» туралы айтуға болады. Мысал ретінде А Вежбицкая сипаттап

берген неміс оркестрін басқаруға шақырған кездегі ағылшын дирижерімен болған сыпайы оқиғаны келтіруге болады. Жұмыс жақсы болған жоқ. Дирижер ағылшын тілінде сөйлеуіне байланысты музыканттар оны «өзім» деп қабылдамайтынын шешті. Ол неміс тілімен айналыса бастады және алғаш рет мұғалімнен неміс тілінде «тыңдаңдар, меніңше, егер біз осылай ойнасақ жақсы болар еді» деген сөздерді қалай айтылатынын сұрады. Мұғалім ойланып қалды, содан кейін былай деді: «Әрине, фразаны осылай құруға да болады, бірақ «Осылай ойнау керек» деп айтқан дұрыс [1, 147]. Осы жерден шығатын қорытынды: мәдени кедергі тілдік мінез-құлықтың нормаларындағы айырмашылықтармен, сонымен қатар қарым-қатынас қатысушыларының сол бір сөздерге, фондық білімге және т.б. сәйкес келмейтін мәндермен байланысты.

Біз тіл фактілерін түсіну үшін Мәдениет туралы білу үшін осы тілді тартуға болатын жағдайларды әрқашанда ажыратып отырдық. Ғасырлар тоғысында тіл туралы қазіргі ғылымда – ең алдымен когнитивті семантикада мәдениеттанулық дәлелдің орны мен салмағы өзгерді. Мәдениет контекстіндегі тілдік бірліктерді талдау лингвистика үшін жаңа бірқатар мәселелерді қоюға алып келді. Лингвомәдениеттану білімнің дербес саласы ретінде өзінің ерекше міндеттерін шешуі тиіс және бұл ретте ең алдымен жалпы түрде осылай тұжырымдауға болатын бірқатар мәселелерге жауабын былай көрсетуге болады:

– мәдениет тіл тұжырымдамаларын құруға қалай қатысады;

– «мәдени мағыналар» тілдік белгі мәнінің қай бөлігіне жатады;

– бұл мағыналар сөйлеушілерге және тыңдаушыларға түсінікті ме және олар сөйлеу стратегияларына қалай әсер етеді;

– шын мәнінде мәтіндерде жүзеге асырылатын және тіл тасымалдаушылармен мәдени мағыналарды танитын тіл тасымалдаушысының лингвомәдени құзыреттілігі бар ма?

– қандай концептосфера (осы мәдениеттің негізгі тұжырымдамаларының жиынтығы), сондай-ақ бір мәдениетті, көптеген мәдениетті тасымалдаушылардың репрезентациясына бағдарланған мәдениет дискурстары; екі түрлі пәндік саланың – тіл мен мәдениеттің өзара іс-қимылы негізінде қалыптасатын тілдік белгілер деректерінің мәдени семантикасы;

– осы ғылымның негізгі ұғымдарын қалай жүйелеу керек, яғни тіл мен мәдениеттің динамикадағы өзара іс-қимыл мәселесін талдауға мүмкіндік беріп қана қоймай, осы ғылыми парадигма – антропологиялық немесе антропоцентрикалық шегінде өзара түсіністікті қамтамасыз ететін ұғымдық аппарат құру.

Берілген міндеттер тізімін аяқталған деп санауға болмайды, өйткені оларды шешуде алға жылжу келесі міндеттер топтамасын және т.б. тудырады.

Бұл Р.М. Фрумкина барлық ғылымдар үшін ортақ деп санайтын жоғары немесе жалпы эпистемологиялық міндеттер, бірақ мәдени ақпарат, т.б. есепке алынатын аударма, тілді оқыту, сөздіктерді құрастыру мәселелеріне байланысты жеке тапсырмалар бар [2, 21]. Олар тек «жоғары» міндеттерді шешкеннен кейін немесе эпистемологиялық міндеттерді шешуден біршама озған кезде ғана шешілуі мүмкін деп ойлайды.

Осы міндеттерді шешу кезінде осы мәселені зерделеуде қосымша қиындық тудыратын бір аса маңызды ерекшелікті ескеру қажет: тілдік белгілердің мәдени ақпараты артықшылығы бойынша имплициттік сипатқа ие, ол тілдік мағынаның артына жасырынып тұрғандай көрінеді.

В.Н. Телия тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени мағынасын интерпретациялаудың өз тәсілін ұсынады – тілдің «ішінен», ішкі бақылаушы ретінде.

Біздің тұжырымдамамыз шеңберінде В.Н. Телия ұсынған интерпретациялау тәсілінен басқа сыртқы бақылаушы тұрғысынан тілдік фактілерді талдау қажет деп тану керек.

Бүгінгі таңда лингвомәдениеттану жоқ секілді кейіп танытып, лингвистикада жұмыс істеуге болмайды. Оны елемеу ғылыми қауымдастықтың этносын бұзады, онда базалық пайымдаулардың бірі сабақтастық талабы болып табылады (тіпті ол дәлелсіз теріске шығару түрінде болса да). Мәдени факторлармен түсіндірілетін ұлттың өмірі мен беталысында көптеген нәрселер бар екенін көрмеуге болмайды.

Лингвомәдениеттану әдістері – тіл мен мәдениеттің өзара байланысын талдау кезінде қолданылатын аналитикалық тәсілдер мен шаралар жиынтығы. Лингвомәдениеттану – мәдениеттану мен тіл білімінде, этнолингвистика мен мәдени антропологиядағы зерттеу нәтижелерін қамтитын білімнің интегративті саласы болғандықтан, мұнда «тіл және мәдениет» мағыналық орталығының айналасында

топтастырылған танымдық әдістер мен қондырғылар кешені қолданылады. Лингвомәдени талдау барысында мәдениеттану және лингвистика әдістері іріктеп қолданылады.

Ғылыми зерттеудің кез келген нақты әдісі өзінің қолдану шеңберіне ие, яғни қазіргі ғылымның аксиомасы кез келген әдістің шектеулілігі туралы тезис болып табылады. Өзара әрекеттесетін тіл мен мәдениет соншалықты көпаспектілі, бұл олардың табиғатын, қызметін, генезисін бір әдістің көмегімен тану мүмкін емес. Сонымен қатар, өзара қосымша қатынастардағы бірқатар әдістердің болуы түсіндіріледі.

Лингвомәдениетте лингвистикалық, сондай-ақ мәдениеттанушылық және әлеуметтанулық әдістерді – контент-талдау әдістемесін, фреймдік талдау, нарративті талдау, далалық этнография әдістерін (сипаттама, жіктеу және т.б.), психология мен әлеуметтануда қолданылатын ашық сұхбаттарды, мәдениетті лингвистикалық қайта құру әдісін қолдануға болады, материалды этнографияның дәстүрлі әдістерімен қатар эксперименталды-когнитивті лингвистика әдістерімен де зерттеуге болады. Бұл әдістер өзара толықтырушылыққа, әртүрлі танымдық принциптермен, талдау тәсілдерімен ерекше үштасушылыққа қатысты болады, бұл лингвомәдениеттану өзінің күрделі объектісін – тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін зерттеуге мүмкіндік береді.

Дж. Лакофф ұсынған метафораны талдау аппаратының үлкен түсіндіру күші бар және тіл мен мәдениет мәселелерін шешу үшін маңызды нәтижелер алуға мүмкіндік береді. Мысалы, метафораның когнитивті теориясы кейбір шеттілді идиомалардың оңай түсіндіретілінін және басқа тілден енгізуге болатынын, ал кейбіріне бұл мүмкін емес екенін түсінуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс салыстырмалы тілдердің арасында когнитивті негізделген сәйкессіздіктерді орнатуға мүмкіндік береді. Мұндай айырмашылықтар кездейсоқ емес және сол немесе басқа халықтың әлем фрагменттерін ұғыну ерекшелігі туралы куәландырады.

Зерттеудің ерекше саласы – мәдениеттің шынайы сақтаушысы болып табылатын мәтіндерді лингвомәдени талдау. Адамды мәдениетке баулу оларға «өзге» мәтіндерді беру арқылы жүргізіледі. Әлемнің кіші элементі бола тұра, мәтін (кітап) әлемді таңдайды, бүкіл әлем болып, оқырман үшін бүкіл әлемді алмастырады. Сондықтан герменевтикалық парадигма аясында мәтіндерді талдау маңызды (герменевтика – түсіну ғылымы). Мұнда интерпретациядан психолингвистикаға дейінгі зерттеудің түрлі әдістері мен тәсілдері қолданылады.

Қазақстандық білім беруді жаңғырту тұжырымдамасы тұлғаның өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруға қажетті жаңа әлеуметтік талаптарды анықтайды. Білім беру нәтижелерін бағалауды «дайындық», «оқыту», «тәрбиелілік» ұғымдарынан «құзыреттілік», білім алушылардың «құзыреттілігі» ұғымдарына қайта бағдарлау жүргізіледі.

«Құзыреттілік» ұғымы латынның «compete» сөзінен шыққан, «қол жеткіземін», «сәйкес келемін», «үйлесемін» деп аударылады, бұл ұғым психологиялық және педагогикалық әдебиетте бұрыннан қолданылады, алайда оған деген жоғары қызығушылық тек соңғы уақытта ғана пайда болды. Мүмкін, бұл біздің жылдам өзгеретін шындығымыздың қыры көрінуіне байланысты.

Бүгінгі күні құзыреттілік оқушының алған білімдеріне, оның зияткерлік және өмірлік тәжірибесіне, танымдық іс-әрекеті мен білім беру тәжірибесі нәтижесінде дамыған құндылықтар мен бейімділікке негізделген өз бетінше жүзеге асырылатын қабілет ретінде қарастырылады.

Құзыреттілік – бұл адамның білімі мен практикалық қызметі арасындағы қатынастар саласына тиесілі санат. Б.Ю. Эльконинның анықтамасы бойынша, құзыреттілік – ол қызметке қосылу кезінде алынған индивидтің біліктілік сипаттамасы [3, 87].

«Құзыреттілік – іс-әрекет атқаруға қабілеттілікті білдіретін жалпы балама термин. Әдетте, белгілі бір әлеуметтік-кәсіби біліктілігі бар адамдарға қатысты қолданылады, оның орындайтын міндеттері мен шешетін күрделі проблемаларының нақты деңгейіне сай білім мөлшерін анықтайды» [4, 54].

Құзыреттілік – (лат. competentis – қабілетті) шет тілін оқыту процесінде қалыптасатын білім, дағды, іскерліктер жиынтығы. Демек, «тіл» – адамды қоршаған әлем ғана емес, оның менталитеті, ұлттық сипаты, өмір салты, салт-дәстүрлері мен әлем көрінісі көрініс беретін мәдениет айнасы болып табылады. Тіл лексика, грамматика, фольклор, жазбаша және ауызша сөйлеу түрінде мәдени құндылықтардың сақтаушысы болып табылады.

Коммуникативтік құзыреттіліктегі жетекші компонент сөйлеу (коммуникативтік) біліктері болып табылады.:

– тілдік дағдылар;

– лингвоелтанушылық және елтанушылық білім.

Коммуникативтік құзыреттілікке келесі маңызды біліктер кіреді:

– күрделі емес, дәлме-дәл мәтіндерді оқу және түсіну (негізгі мазмұнды түсінумен және толық түсінумен));

– оқу-еңбек, мәдени, тұрмыстық салада стандартты жағдайларда ауызша қарым-қатынас жасау;

– ауызша түрде өзі, ортасы туралы қысқаша айту, пікір білдіру, баға беру;

– қарапайым ақпаратты (хат) жазбаша рәсімдеп бере білу.

Шет тілдері бойынша мемлекеттік білім беру стандартында коммуникативтік құзыреттіліктің ең төменгі деңгейі анықталады [5, 62].

Қазақ тілі жоғары оқу орындарының барлық факультеттерінде оқылады. Бұл курсты оқып үйрену студенттерге қазақ тілінде оның даму барысында орын алған өзгерістер туралы анық түсінік беріп, тілге дұрыс ғылыми көзқарас қалыптастыруға көмектесу керек.

Тіл – бұл қоғамдық құбылыс. Демек, тілге барлық қоғамдық құбылысқа тән даму тән.

Ал сөзде халықтың мыңдаған жылдар бойы сақталған рухани қазынасы қарапайым адамның санасына бекіп, сол халықтың өзіне тән мінез-құлқын, философиясын, өмірлік қағидаларын айқындайды. «Қоғамдық сана мен жаңа бағыттағы зерттеулер деңгейі контексінде ұлттық болмысын дәлелдейтін күшті құрал ұлттық тіл екенін сезіну зерттеу мәселесіне бұрынғыдан басқаша келу талабын қойып отыр: атап айтқанда, ұлттық тіл ерекшелігінің сырын, табиғатын сол тілде сөйлеуші ұлт өкілінің рухани, психологиялық, әлеуметтік, т.б. сипаттарымен біртұтастыққа зерттеу» деп атап көрсетеді профессор Ж.А. Манкеева [6, 75].

Бірақ кез келген қоғамдық құбылыс белгілі бір заң бойынша дамиды. Тіл, ерекше қоғамдық құбылыс ретінде белгілі бір заңдар бойынша дамиды, олар тек тілге тән және тілді дамытудың ішкі заңдары деп аталады.

ЖОО-да студенттерді кәсіби тәрбиелеудің мақсаты еңбек нарығында бәсекеге қабілетті және кәсіби мансапты құруда табысты білікті маман дайындау болып табылады. Екінші жағынан, кәсіби қызметтің кез келген саласы саланың корпоративтік мәдениетінің негізін меңгерген ЖОО түлегі – маманды алғысы келеді, өйткені бұл оны жұмысқа жылдам қосуға мүмкіндік береді, ал бейімделу кезеңі айтарлықтай қысқарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. – М.: Рус. словари, 1996.
2. Астапова Н.О. Лингвистические аспекты межкультурной коммуникации. – Барнаул, 2007.
3. Асеев В.Г. Возрастная психология [Текст] / В.Г. Асеев. – Иркутск: Издательство ИГПИ, 1989.
4. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. Монография. – Астана. 2001.
5. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя / Н. Д. Гальскова. – М.: АРКТИ, 2003.
6. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008.

УДК 81’25

Bayekeyeva A.T.
MA, PhD Student
L.N. Gumilyov Eurasian National University

Tazhibayeva S. Zh.,
doctor of Philological sciences, professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University

TERM BUILDING IN ENGLISH LANGUAGE: EXAMPLES OF MINING TERMINOLOGY

Summary. *The article deals with the English scientific and technical terminology, the ways of term building. The author of the article considers the term building based on the terminological system of mining terminology.*
Keywords: *term, terminology, technical term, term building.*

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ТЕРМИНЖАСАМЫ: ТАУ-КЕН ІСІ ТЕРМИНДЕРІНІҢ МЫСАЛЫНДА

Түйін. *Берілген мақалада ағылшын тілінің ғылыми техникалық терминологиясы мен олардың жасалу жолдары қарастырылады. Автор техникалық терминдердің жасалу жолдарын тау-кен ісі терминологиялық базасы негізінде зерттейді.*
Түйін сөздер: *термин, терминология, техникалық термин, терминжасам.*

ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: НА ПРИМЕРЕ ГОРНОРУДНЫХ ТЕРМИНОВ

Резюме. *В данной статье рассматриваются вопросы английской научно-технической терминологии и их способы образования. Автор рассматривает способы формирования технических терминов на примере терминологической базы горнорудной отрасли.*
Ключевые слова: *термин, терминология, технические термины, терминообразование.*

Introduction

The world is facing with the ‘fourth industrial revolution’ [1] and the President of Kazakhstan also mentioned the fourth industrial revolution in his annual address to the people of Kazakhstan [2] and noted this process as the major trend in developing the country’s economy.

The middle of the XXth century was marked by the development of new fields in industry, science, and technology. This progress, in its turn, led to a sharp increase in the interest of linguists and specialists in various branches of industry, science, and technology to the problems of creating relevant scientific and technical terms, which is explained by the increasing flow of scientific and technical information, integration processes and proper links of sciences. The scientific and technical terminology of the English language is traditionally considered as a priority for international vocabulary as a result of a shift in the English language as a source of this vocabulary and under the influence of the intensive development of industry and technology, scientific and technical terminology is enriched with units of English origin.

The terms express special scientific and technical concepts: these are the names of special objects, instruments of labour, various phenomena, processes, qualities characteristic of a particular field of industry, science and technology. [3] The specific use of terms as a special lexical category of words is that they are created in the process of production and research activities and therefore function only among people with relevant industrial and scientific realities, and remain incomprehensible to people who are not engaged in this field.

Every technical document may contain narrow technical area specific to any field, the number of terms does not exceed 150-200 units and can be both highly specialized and comprehensible, understood and used not only by specialists in this field. The boundaries between highly specialized and commonly understood terms are variable. In connection with the spread of culture and the development of industry, science and technology, some terms become widely known, gradually spreading in the language of everyday communication, although they are most often used in the speech of professionals.

Term Building Peculiarities of the English Technical Language

The terms should provide a clear and accurate reference to real objects and phenomena; establish an unequivocal understanding of the transmitted information by professionals. Therefore, a special requirement is imposed on this type of words. While considering the terms, we have to bear in mind the following facts: First of all, the term has the exact meaning in each field of study, i.e. to have a strictly defined meaning, which can be revealed by a logical definition, establishing the place of the concept designated by the term in the system of concepts of a certain industry, science or technology. [4,5,6,8]

The set of terms of a particular field of industry, science and technology is called professional terminology, and each field has its own terminology in accordance with the subject and method of its work. Terminology is the core of the scientific style. It can be said that the term embodies the main features of the scientific style and is extremely consistent with the tasks of scientific communication.

In English, there are unambiguous terms, such that express only one concept in any branch of industry, science or technology. Along with them, there are both homonymous and synonymous terms that completely coinciding with each other in external form, call different objects in different branches of industry, science and technology, or having one and the same meaning with various terms: enrichment and beneficiation has the same meaning of treating the ore in order to get various types of metals.

Gradually, the content of technical knowledge of the source language (SL) begins to penetrate the signs of the other language, enrich the vocabulary of the target language (TL). In any language, the word or the phrase is already inseparable from their meaning, and here the content of technical knowledge becomes an element of the language in a certain field, in our case the mining industry. The technical knowledge, which has found its expression in a word, in a term of SL, passes into a qualitatively new stage, joining the semantic structure of TL, becoming a component of the terminological system of the given language.

The processes of formation of new terms in modern English technical and scientific communication are associated with the emergence of new industrial, technical and scientific ideas and research fields, the development of new technology, the creation of new technological processes. For this reason, the new terms absent in the dictionaries of TL are usually carriers of the most important information for the recipient of the message, in order to extract which they are processed and studied. Much attention is paid to the systematic nature of the newly created terms. In many areas, special rules have been developed for the formation of terms for concepts or objects of a particular class. According to the classification of term building in English, the most intensive way of enriching the terminological composition of the word occurs via the following processes:

1. Affixation, i.e. the formation of new single-word terms by adding prefixes and suffixes borrowed from Greek and Latin languages to the roots. In English, the addition of the prefix pre is used to convey the idea of advancing in time or position: predesign is a draft design or Pre-FS (Pre-Feasibility Study) is a draft or primary Feasibility Study of any project. The prefix inter is derived from the Latin word inter, meaning between, among interchangeability. The prefix trans means through, beyond transition. The suffixes have a broader meaning, indicating the category to which the term is being defined. For example, using the suffixes -er, -or, -ist, nouns are formed to indicate a specialist worker: steelworker, metallurgist, as well as machines, tools and instruments: cutter, jaw crusher, dozer, pressure filter, rock-breaker, cornish feeder. With the help of suffixation, new terms and words can be formed that fulfill the role of a noun, adverb or verb in a sentence.

The suffixes and prefixes used in the English term formation system are mainly borrowed from common word-forming means of the English language. For the formation of terms with the help of suffixes and prefixes, the choice of the number of derivational elements is those that are acceptable for the construction of terms. Specific to special terminology is the desire to assign certain terminological meanings to certain suffixes. This is especially characteristic of metallurgical, chemical and geological terminology, where the specialization of suffixes is most fully studied. In English, the following are formed: the names of basic organic compounds and halogens formed with the suffix -ine [en] (amine, oxygen); names of non-basic organic compounds formed with the suffix -ine [in], -yne (alcaline, propyne). English prefixes dis-, en- are widely used in the formation of

mining terms: dislocation, enrichment.

2. Conversion of a word or term, with the help of which a new term is derived from an existing word or term relating to another part of speech, for example: to know+how=know how (know-how production technology). In English, in many cases, new terms are formed from words already existing in the language without any change in their spelling or pronunciation. The most common type of conversion is the formation of verbs from nouns, so from the noun generator the verb to generator (to work in the generator mode). In modern English, the formation of verbs from nouns is widespread and serves as one of the sources of the appearance of neologisms.

3. Direct borrowing of terms from Greek and Latin languages, for example, locus (geometric location of points); versus (depending on how the function of any argument).

4. Formation of complex terminological groups by adding various definitions to the original term: evaporation system. This term is highly specialized and unambiguous, as it is used only in metallurgy and enrichment and has no homonyms. It should be noted that this prevailing method of term formation by adding definitions to a term in the industrial, scientific and technical literature is explained by the tendency of modern science and technology to create complex systems and objects, which in turn consist of sets of constituent elements.

5. Shortening and blending the words or phrases in the specific field. Recently, the tendency to form new terms by shortening existing words and phrases has intensified. The growth of abbreviations and acronyms is explained by the fact that complex words and phrases are inconvenient in professional use and, naturally, there appears a desire to convey them briefly. Abbreviations and acronyms are both shortened versions of word combinations and expressions where both can often be represented as a series of letters. An abbreviation is any shortened or contracted form of a word or phrase: Mon. (Monday), Jan. (January), TechSpec (Technical Specification), etc. An acronym is a specific type of abbreviation formed from the first letters of a multi-word term, name, or phrase, with those letters pronounced together as one term: FS (Feasibility Study), JORC (Joint Ore Reserves Committee), MPP (Mining and Processing Plant), etc. [9]

In many industrial areas, special rules for the formation of terms for concepts or objects of a certain class have been developed: the names of various types of rocks and minerals are created by analogy with the suffix -ite, indicating the origin of the materials: andesite, dacite, diorite, pegmatite, peridotite, quartzite, and etc.

Conclusion

Based on the foregoing, it can be concluded that the scientific and technical terminology in English has evolved over a long time and has now been formed into a strict terminological system. Within this system, certain forms of term building have been formed, the degree of productivity of which makes it possible to determine the dynamics of growth of terms and further ways of their development. In connection with the progress of industry, science and technology, where new concepts are constantly being opened, for the designation of which it is necessary to use more and more new terms in the English language, the formation of terminology takes place both at the expense of the resources of the English language itself and by borrowing from other languages. This process lets the language develop, makes the terminology international, which allows scientists and professionals to understand better each other. In addition, the growing number of abbreviations and acronyms indicates a tendency to save language means and simplify the language.

REFERENCES:

1. The Fourth Industrial Revolution: what it means and how to respond. World Economic Forum. Retrieved 2018-03-20.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар.
3. Manerko L.A., Klaus-Dieter Baumann, Hartwig Kalverkämper. Terminology Science in Russia today: From the Past to the Future. Frank&Timme, 2014.
4. M. Teresa Cabrė, Terminology: Theory, Methods and Applications. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadephia, 1998.
5. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993.
6. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Филол.ғыл.докторы дис. Автореферaты. – Алматы, 1997.

7. Бейсенова Ж.С. Отраслевая терминология: системность, типология, функционирование. Монография, издание второе. Астана, 2011.
8. Baisenova Zh. Intercultural Approach of Professional Lexicon in Veterinary Medicine. Aitmatov Academy, London, 2014.
9. Баекеева А.Т. Technical Translation: Translating Abbreviations and Acronyms for Mining Industry // Вестник ПГУ им. С. Торайгырова, №1, Павлодар, 2019.

ӘӨЖ 372.881.161.1

Байгулина Э.А.
«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығының 2 курс докторанты
Абылай хан атындағы ҚазХҚӘТУ
Алматы қ., elmedira@mail.ru

КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ ШЕТТІЛДІК БІЛІКТІЛІКТІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. *Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында заманауи әдістеме тұлғаға бағытталған білім беру парадигмасы негізінде дамытылады. Шетел тілі сабағында білім алушылардың негізгі тәсілі- коммуникативтік оқыту тәсілі болып табылады. Шетел тілінде оқытудың коммуникативтік біліктілігін негізгі біліктілігі ретінде қарастыруға болады, себебі ол басқа құзіреттіліктерге негізделеді. Коммуникативтік біліктілікті басқа оқу ақпараттық біліктерімен және шетел тіліндегі мәселелерді шеше алу қабілеттілігімен бірге қалыптастырып, дамыту қажет. Шеттілдік коммуникативтік біліктіліктің мазмұны сөйлеу іс-әрекеті арқылы жүзеге асады. Осыған орай, жоғары оқу орындарында шетел тілі сабағында коммуникативтік біліктілігін қалыптастыру және дамыту мәселелері сабақтың негізгі мақасаты болады. Қазіргі кезде шетел тілін оқыту барысында коммуникативтік, тілдік лингво-мәдени және дискурстық біліктіліктерді дамыту мен жетілдіру көкейкесті мәселе болып табылады және ерекше назар аударылады. Мақалада жоғары оқу орындарындағы шеттілдік коммуникативтік біліктіліктің ерекшеліктері, жаңа міндеттері, білім алушылар арасындағы іс-әрекеті көрсетіледі.*

Кілт сөздері: *коммуникативтік біліктілік, лингвистикалық біліктілік, кәсіби лексика, сөйлеу қызметі, кәсіби құзыреттілік, біліктілік тәсілдемесі.*

Аннотация. *На сегодняшний день современная методика в высших учебных заведениях, развивается на основе парадигмы образования, направленной на личность. Основное средство для обучающихся на занятиях иностранного языка является средство коммуникативного обучения. Иноязычную коммуникативную компетенцию обучения можно рассматривать как основную компетенцию, так как она основывается на другие компетенции. Коммуникативную компетенцию необходимо формировать и развивать вместе с другими учебно-информационными компетенциями и способностью решать проблемы на иностранном языке. Содержание иноязычной коммуникативной компетенции осуществляется посредством речевой деятельности. В связи с этим, основной целью занятии иностранного языка в вузе, являются вопросы формирования и развития иноязычной коммуникативной компетенции. В ходе обучения иностранному языку развитие и совершенствование коммуникативной, языковой, лингво-культурной компентенций остаются актуальным вопросом и уделяется особое внимание. В статье представлются особенности иноязычной коммуникативной компентенции в высших учебных заведениях, новые задачи, взаимодействие между обучающимися.*

Ключевые слова: *иноязычная коммуникативная компетенция, лингвистическая компетенция, профессиональная лексика, речевая деятельность, профессиональная компетенция, профессиональный подход.*

Annotation. *Today, aimed on personality modern methods in higher education institutions are developing on the basis of an education paradigm. The main means for students in a foreign language classroom is a communicative learning. Foreign language communicative competence of learning can be considered as the main competence, as it is based on other competencies. Communicative competence should be formed and developed together with other educational and informational competencies and the ability to solve problems in a foreign language. Content of communicative competence is carried out through speech activity. In connection with, the main purpose of foreign language learning at the university is the formation and development of foreign language communicative competence. In the course of learning a foreign language a special attention is paid on developing and improvement of communicative, linguistic and cultural competencies. New tasks, interaction between students are the main features of foreign language communicative competence in higher education institutions.*

Key words: *a foreign language communicative competence, linguistic competence, a professional vocabulary, a speech activity, a professional competence, professional approach.*

Жоғары білім берудің қазіргі кездегі жағдайы кейінгі тенденциялармен қатар білімгерлерді дайындауда қойылатын жаңа талаптарды алдыға шығарып отыр. Олардың қатарын кәсіби түрғыдан терең біліктілік пен іскерлік, қолдана білу, тілдік байланысқа бейімділік, коммуникативтік белсенділік, сонымен қатар өзін-өзі үздіксіз дамытып отыруға әзірлік. Оқу орындарының бәсекеге жарамдылығы

тек кәсіби түрғыдан жоғары біліктілігімен анықталмайды, сонымен қатар олардың шеттілдік қатынаста мәселелерді шеше алу маңызды болып отыр. Осыған орай, коммуникативтік біліктілік жоғары оқу орындарының шеттілдік біліктілігінің құрамдас бөлігі болып табылады. Лингвистикалық түрғыдан тілдік біліктілік шет елдің жаңашылдығымен танысуға мүмкіндік туғызып қана қоймайды, әлемдік ғылыми жетістіктермен қаруландырады, өз тәжірибелерінде оларды қолдануына әсер етеді.

Шеттілдік біліктіліктің құрамдас бөлігі ретінде тілдік біліктілікті қалыптастыру тілдік білім берудің мазмұнын жобалаудың әдіснамалық негізі ретінде әрекет етуі қажет.

Пән мен тілді кіріктіре оқыту тәсілін қолдану білім беру үрдісін жоғары оқу орындарының мен білім алушының қажеттіліктерін талдау негізінде құруды, шеттілдік бағыттар бойынша және коммуникативтік біліктіліктің халықаралық нормаларына сәйкес түлектің күзіретті моделін әзірлеуде шеттілдік біліктілікті пайдалана отырып шешуге болатын және шешімі табылуы қажет мамандықтар бойынша бағдарлама әзірлеу бойынша тілдік меңгеру деңгейлерінің дескрипторларына сәйкес жүргізуді көздейді. Коммуникативтік біліктілік қазіргі заманғы шет тіліндегі тиімді коммуникацияға әзірлік мәселесі бойынша жоғары оқу орындарының нақты тапсырмасына жауап беруге мүмкіндік береді [1].

Шетел тілін оқу пәні ретінде өзінің міндеттерін тек оқу жүйесінің барлық аспектілері (шетел тілін оқыту, қарым-қатынасқа үйрету, кәсіби лексиканы анықтау) тең жағдайда қарастырылса ғана толыққанды орындай алады. Бұл білім алушының шеттілдік коммуникативтік біліктілігін қалыптастыру үшін маңызды. Болашақ лингвист емес маманның тілдік, кәсіби біліктілігін қалыптастыру мәселесі жаңа саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайларды ескере отырып, кәсіби шеттілдік қарым-қатынасқа түсуде, қабілеттілік пен дайындық ерекше мағынаға ие болады және бұл жоғары оқу орындарының міндеттерінің бірі болып саналады. Сонымен қатар, жоғары оқу орнының болашақ мамандарды дайындау негізінде біліктілік тәсілдемесіне тоқталып өту қажет [2,3,4].

Ғалымдар жұмысына талдау жасау барысында «құзіреттілік» ұғымына түсініктемелер берген, яғни:

– бір нәрсеге талдау жасауға мүмкіндік беретін құзіреттіліктерге, білімдерге ие болу дегенді білдіреді;

– қандай-да бір аймақта жан-жақты білімдерге ие және оның пікірі салмақты, беделді болады.

Осыған байланысты құзіреттілік –белгілі бір саладағы білімдер мен тәжірибе, біреудің хабардарлығының аясы, ал біліктілік- бұл құзіреттілікке ие болу дегенді білдіреді [5].

Жалпы білім беру саласындағы құзіреттілікті зерттеу И.А.Зимняяның еңбектерінен көруге болады. Болашақ мамандардың коммуникативтік біліктілігін қалыптастыру дегенде, бірінші орынға оқу-танымдық мәселені шешудегі оның біліктілігі түруы тиіс. Жоғарғы оқу орындарының шеттілдік құрамдас бөлігі ретінде қарастырып отырған коммуникативтік біліктілікті қалыптастыруда белгілі нәтижеге жету мақсатында іс-әрекетті меңгерту үшін алдымен кәсіби білімін тәжірибемен үштастыра білуді іске асыру қажет. И.А.Зимняяның көрсетуінше, құзіреттілік білім алу нәтижесінде тұрақталған, білім мен тәжірибеге негізделген жеке тұлғаның әрекет жасауға дайындығы және осыған орай, жалпы қабілеттерін жатқызған [6].

Бұдан шығатын қорытынды болашақ мамандардың шеттілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға жоғарыда ғалымдар көрсеткен біліктіліктер негіз болуы тиіс деп есептейміз. С.Е.Шишов, И.Агаповтардың пайымдауынша, «құзыреттілік » ұғымын жеке тұлғаның білімі мен тәжірибесі, іс-әрекетке даярлығы және жалпы қабілеттілігі, тұлғаның оқу-танымдық үдеріске өздігінен қатысуы және оның еңбек әрекетінің нәтижеге бағытталуы болып табылады. Болашақ мамандардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда белгілі нәтижеге жету мақсатындағы іс-әрекетті меңгерту үшін алдымен кәсіби білімін тәжірибемен үштастыра білуді іске асыру қажет.

Кан-Калик, коммуникативтік біліктілікті қалыптастыру міндетінің келесі кезеңдерін ұсынады:

– коммуникативті міндетті түсіну;

– әуелгі берілген міндеттерді талдау;

– болжамды ұсыну;

– коммуникативті әрекеттесттіктің әдістерінің жүйелерін анықтау;

– мәселелердің шешілуі.

Бірінші кезеңде, педагогикалық мақсатты іске асыруға қажеттігі талап етілетіндіктен, коммуникативті міндетті түсіну алдыңғы қатарға шығады. Коммуникативті міндетті анықтағаннан кейін,

оқытушы жағдайларды саралайды, онда болашақ мамандардың жасы, ұйымдастырушылық мүмкіндіктері ескеріледі. Болжам болашақ мамандардың өзінің рөлін орындауын болжауға мүмкіндік береді. Бұл үдеріс, болашақ мамандардың жеке ерекшеліктерін, коммуникативтік біліктілік деңгейін ескере отырып, жұмыс жасайтын оқытушының бағдарымен байланысты болғандықтан, коммуникативтік әрекеттесттіктің әдістер жүйесін анықтау үшін өте маңызды. Міндеттің шешімін табу үшін оқытушы өзінің мақсаты мен міндетіне сәйкес таңдап алатын, қатынастың вербальды және вербальды емес құралдарын қолдану арқылы коммуникативтік міндеттерді тікелей іске жүзеге асырады.

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерге сәйкес, коммуникативтік біліктілік келесі компоненттерді қамтиды:

– эмоциональды (эмоциональды көмек, эмпатия, басқа адамға деген сезімталдық, бірге қайғыра алу, оның әрекетіне деген назар);

– когнитивті (басқа адамның түсінігімен байланысты, басқа адамның мінезін болжай алу қабілеті, адамдар арасында пайда болған әртүрлі мәселелерді пайдалы шешу);

– мінез-құлықтық (білім алушының серіктесттікке деген қабілетін, қатынастағы нақтылығын, ұйымдастырушылық қабілеттерін және т.б. көрсетеді).

Коммуникативтік біліктілік– адамға, қоғамдағы өмір ережелері мен тәртіптерін нақты орындауға мүмкіндік беретін коммуникативтік шеберлік.

Жоғары оқу орындарда шетел тілді оқыту үдерісінде мақсат қою, оны жоспарлау болашақ маманнан зеректік, ізденімпаздық, еңбекқорлық, шабыт, белсенділік, қызығушылық, өмірлік белсенді ұстаным сияқты көптеген қасиеттерді талап етеді.

Сонымен, шеттілдік коммуникативтік біліктілік талаптарын, сондай-ақ оларды ұйымдастыру жолдарын зерттеу мәселесін тетігін анықтау мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

– болашақ мамандардың шетел тілде ойлау дербестігін, логикалық, жүйелі ойлауын дамыту арқылы олардың карым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға болады;

– танымдық іс-әрекет түрлері төменнен жоғары, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде ақпаратпен жұмыс істеу қабілеттері дамиды;

– танымдық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру олардың қызығушылығы мен ізденімпаздық, шығармашылықтың қалыптасуына баулиды.

Шеттілдік коммуникативтік біліктілік болашақ маманның кәсіби қызметтің барлық аясында тұрақты өмірлік іс-әрекетін қамтамасыздандыруға қабілетті, маңызды факторлардың бірі болып табылады. Болашақ мамандар жемісті қызметінің кәсіби қызметті орындауға қажетті кәсіби білімдерден, біліктер мен дағдылардың тұратын қажетті шарты болып табылады.

Осылайша, жаңа буын коммуникативтік біліктілік жоғары оқу орындарда шеттілдік біліктіліктерінің құрамдас бөлігі ретінде көре алады және коммуникативтік біліктілік барлық сала бойынша қолданыста жүреді. Зерттеушілер жоғары оқу орындарында оқу іс-әрекеті өзіне келесі кезеңдерді қосқан жағдайда тұтас болады деген тұжырымға тоқталды: әлемге деген эмоционалды-бағалаушылық көзқарас; тіл тапқыштық, қарым-қатынас мәдениеті, төзімділік, мақсаттылық, ынтымақтастықта жұмыс істей білу, шығармашылық белсенділік сияқты тұлғалық сапалар дамиды; зияткерлік және танымдық қабілеттердің дамуы қамтамасыз етіледі, соның ішінде, шетел тілін дербес және үздіксіз үйренуге қабілеттілік және дайындық, соның көмегімен әрі қарай өз бетінше білім алу; жоғары оқу орындарында мамандық бойынша базалық білім аясында алынатын қызметтің кәсіби тәжірибесі жинақталады.

Сонымен бірге шеттілдік коммуникативтік біліктілік тілді нақты бір жағдайда қолдануды анықтайтын және міндеттейтін фактор ретінде оған көңіл бөлінуі керек. Шетел тілін оқыту мазмұнының құрамдас бөлігі білім алушының тіларалық еркін қарым-қатынас алуға себеп болады және тілдік диалогқа еркін қатыса алуға себеп болатын тұлғалық қасиеттерін дамытуда маңызды рөл атқарады. Ағылшын тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдік коммуникативтік қызметін ескере отырып, оны коммуникативтік танымдық жағынан меңгертуді көздейді.

Осы мәселе жөнінде, яғни кәсіби ағылшын тілін оқытудағы коммуникативтік біліктілік деңгейді Германияның оқу бағдарламасын жасаған неміс ғалымдары Г.Нойнер, Г.Хунфельд былай түсіндіреді: коммуникация тіл және іс-қимыл (күлу, дауыс ырғағы сияқты) әрекеттер арқылы болады. Ол алдын-ала жоспарланған, дайындалған болуы мүмкін.

Шеттілдік коммуникативтік біліктілік мынандай оқу мақсаттарын қамтиды: когнитивті мағыналық мақсат, яғни білім алушы коммуникативтік жағдаяттарды әңгімелесу, сөйлесу, қарым-

қатынас туындайтын жағдайларды таба білуі керек; ол өзінің іс-әрекетінің, сөйлесуінің қарым-қатынас жасауының барысында – осы жайттарды ескеруге дағдылануы, үйренуі қажет; әлеуметтік мақсат, оны жүзеге асыру кезінде өзін-өзі қалай ұстайтынын біле отырып, өз іс-әрекетіне жауап бере алады.

Бұл мақсатқа сәйкес ЖОО-да білім алушылар ойларын, іс-әрекетін сөйлеп жеткізе алуға ынталы болады. Бұл үш компонент жеке-дара емес, керісінше өзара тығыз байланыста болады деп көрсетеді Г.Нойнер. Осы аталған коммуникативтік біліктілікке қол жеткізудің жолын іздестіруші Е.И.Пассовтің пайымдауынша шетел тілін оқытуда мына жайттарды ескергенде коммуникативтілікке ие болатынын байқаймыз:

1) коммуникативтік сипаттағы оқыту тәсілдерін пайдалану;

2) арнайы жаттығулар жасау;

3) оқу процесін мақсатты түрде ұйымдастыру.

Сонымен, коммуникативтік біліктіліктің ерекшеліктері төмендегідей:

1) коммуникативтілік оқу процесіндегі білік, дағдыны жетілдіруге бағытталады. Ағылшын тілінде үнемі сөйлеу білім алушылардың тілді білмеймін деген ойданарылтып, оқуға деген қызығушылығын арттырады. Ол үшін жаттығулар тілдесімге жетелейтін мақсатта болуы керек.

2) коммуникативтік бағытта оқыту білім алушының жеке бас ерекшелігін ескертуді көздейді, яғни, білім алушының бойындағы барлық жеке қасиеттері ескерілуі керек. Бұл оның белсенділігін арттырып, ізденуге ұмтылуы үшін ең басты құралы болып саналады.

3) коммуникативтілік функционалдылықпен де байланысты, себебі кез келген коммуникация процесінде белгілі бір қызмет атқарады. Ізденуші зерттеуді үйрене бастағаннан бастап іс-әрекетті қолданып жаттықпаса, кейін оларды есіне түсіре алмай, дұрыс пайдалана алмайды. Білім алушылар белгілі бір дәрежеде ағылшын тілінде сөйлеуге, өз ойын басқаға жеткізе алатын, біреудің сөйлеген сөзін, жазғанын түсіне алатын дәрежеге жеткізу үшін, ағылшын тілінде сөйлеп, талдап үйренуі қажет [7].

Сондықтан, ағылшын тілін оқытуда шеттілдік коммуникативтік біліктілікті қолдану –еркін сөйлей білуіне мүмкіндік береді және жоғары оқу орындарында жиі қолдану өз нәтижесін береді.

Жоғарыдағы айтылған теориялық идеяларға сүйене отырып, зерттеу тақырыбымыз бойынша, болашақ мамандардың коммуникативтік біліктілігі – алған теориялық тілдік білімін тәжірибеде пайдалана білу белсенділігі, шеттілдік біліктіліктің құрамдас бөлігі ретінде қарау, болашақта таңдаған мамандығына сәйкес кәсіби даярлығына қатысты қарым-қатынас әдістері, технологиялары мен құралдарын меңгеруде ақпараттық технологияларды саралап, өзінің даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларын шеше алатын тұлғаның қасиеттер жиынтығы, – деген өз анықтамамызды береміз.

Қорыта келе, әрбір болашақ маман өзінің тұлғалық сапасын, біліктілігін жетілдіруге, толықтыруға, сыртқы әлеммен тілдік қарым-қатынастарда өз орнын табуға, кәсіби мамандықтарында кездесетін тілдік ерекшеліктерді меңгерген, өзінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру бойынша алған білімі мен білігінің негізінде тілді үйрету әдістемесін тәжірибеде шығармашылықпен қолдануда белсенділік танытуға ұмтылуы тиіс деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Вестник Карагандинского университета, Серия «Педагогика». № 1(85) 2017.
2. Смятских А.Л., Туркина Т.М. / Формирование профессиональной компетентности студентов педколледжа. М., 2003. – 13-15 стр.
3. Шишов С.Е. Понятие компетенции в контексте качества образования. / Стандарты и мониторинг в образовании. 1999. № 2. – 285-292 стр.
4. Юдин В.И. / Развитие профессиональной компетентности учителя в процессе освоения вариативных педагогических технологий. 1996. – 38-40стр.
5. Артамонова Л.С. / Подготовка студентов гуманитарных вузов к иноязычной профессиональной коммуникации: М., 2008. – 150-155 стр.
6. Зимняя И.А. / Компетентностный подход в образовании. Проблемы качества образовании. Уфа, 2004 – 35-40 стр.
7. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы / «Педагогика ғылымдары» сериясы, №3(47), 2015 ж. – 65-70 стр.

УДК 82:81-26; 82:81'38

Bolgar K.A.[1], Chsherbovskikh I.G.[2], Seralieva N.Zh.[3]
1.master of pedagogical Sciences, teacher
bolgar_k@mail.ru
2. candidate of philological Sciences, acting associate Professor
3. candidate of pedagogical Sciences, associate Professor
ZhSU named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan

MEANS OF CREATION OF COMIC EFFECT AND IRONY IN POSTMODERN TEXT

Summary: *The article is devoted to the use of means of creating a comic effect and irony in the postmodern text. The relevance of the topic is due to the high level of research activity to the issue. The article is of interest to all who are interested in the poetics of the postmodern text.*

Key words: *Comic relief, irony, postmodernism, the ironic mask, trickster myth.*

Болгар К.А.[1], Щербовских И.Г.[2], Сералиева Н.Ж.[3]
1. педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы
bolgar_k@mail.ru
2. филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор міндетін атқарушы
3. педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент)
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған, Қазақстан

ПОСТМОДЕРНИСТІК МӘТІНДЕ КОМИКАЛЫҚ ӘСЕР ЖӘНЕ ИРОНИЯ ЖАСАУ ҚҰРАЛДАРЫ

Аннотация: *Мақала қаражатының пайдаланылу мәселесі құру комического әсерін және иронии " постмодернистском мәтінінде. Тақырыптың өзектілігі ашылған мәселеге зерттеу белсенділігінің жоғары деңгейіне байланысты. Мақала постмодернистік мәтінге қызығушылық танытатын барлық адамдар үшін қызығушылық тудырады.*

Түйін сөздер: *Күлдіргі бедері, ирония, постмодернизм, ирониялық маска, трикстер мифі.*

Болгар К.А.[1], Щербовских И.Г.[2], Сералиева Н.Ж.[3]
1.магистр педагогических наук, преподаватель
bolgar_k@mail.ru
2. кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора
3. кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (доцент)
ЖГУ имени И.Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан

СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ КОМИЧЕСКОГО ЭФФЕКТА И ИРОНИИ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОМ ТЕКСТЕ

Аннотация: *Статья посвящена вопросу использования средств создания комического эффекта и иронии в постмодернистском тексте. Актуальность темы обусловлена высоким уровнем исследовательской активности к раскрываемому вопросу. Статья представляет интерес для всех, кто интересуется поэтикой постмодернистского текста.*

Ключевые слова: *Комический эффект, ирония, постмодернизм ироническая маска, трикстерский миф.*

Means of creating a comic effect and irony occupy an important place in the poetics of postmodern texts. Therefore, increasing interest in this issue from the literary science looks quite natural phenomenon. Among the active researchers of this topic are the following names: R. bartez, I. P. Ilyin, M. A. Kuchmenko, J.Bart, M. Y. Gotcheva, V. T. Sosnovsky, etc. Especially actively studied irony in the postmodern text. A. A. Shcherbinina, O. P. Ermakova, E. A. Zemskaya, V. N. were engaged in research of irony. Vinokourov and others.

In modern literary studies, the dominant position is that postmodern irony comes from intertext. That is, the authors-postmodernists use irony as a way to rethink the motives, stories and thoughts of writers of the past, trying to survive the experience of past generations in modern conditions. Irony can be called a characteristic feature of modern literature,

The use of means of creating a comic effect, irony, sarcasm is very clearly manifested in the work of the Russian writer, TV presenter, publicist and literary critic, winner of the literary prize "Triumph" (2001) and the television award "TEFI" (2003), Tatiana Nikitichna Tolstaya.

The use of comic means in the works of T. N. Tolstaya often wears a pronounced folk color. The researcher Du Jui notes that in her texts "the comic is often contrasted with the tragic and the sublime" [7, 2009, p.57].

In the texts of small prose, we can find situations where sick people perceive the comic as a tragic and high cross given to them by fate. So, the hero of the story "Night", being mentally defective, considers himself a brilliant writer, believing that the world around him is arranged incorrectly, but his role is predetermined. He has to carry his word to the people. "Why not? Wants and will. Take a piece of paper, a pencil and be a writer." [14, 2002, p. 123].

Sometimes such a ratio of comic and tragic is transmitted through the perception of the world by the hero-child. Then the text acquires new colors, is saturated with a completely different meaning. It is easy to find out by reading the story "sitting On the Golden porch", where the narrator compares his surroundings with fairy-tale characters, as if waiting for a fairy-tale gift at the end of the story. However, the reality is not like a fairy tale. "They leave life, often without receiving something important, and, leaving, are perplexed as children: the holiday is over, and where gifts? And life was a gift, and they themselves were a gift." [14, 2002, p. 148].

Very interestingly, the writer uses the method of materialization of the spiritual, in which the stupidity of certain categories of people is demonstrated through too direct interpretation of the meaning of spiritual values, famous phrases, etc. For example, the hero of the work "Poet and Muse" craves posthumous glory. Like the lyrical hero of the famous poem "Monument", he is looking for ways to gain this glory, but not through his work, but through the will of his own skeleton of the Academy of Sciences, and not for free, but for 60 rubles. "He will not, as he feared, lie in the damp earth, but will stand among the people in a clean, warm hall, laced and numbered, and the students – cheerful people – will clap him on the shoulder, click on his forehead and treat him with a cigarette." [14, 2002, 267]. Its not enough conscious relation to the death of this character is reminiscent of Tolstoy's Ivan Ilyich, who lived a very strange, and death is perceived in a similar way.

The role of laughter in such works, revealing the theme of human life and death, is very great. I would like to quote the words of the famous academician D.S.Likhachev on this occasion: "Laughter contains a destructive and creative beginning at the same time. Laughter breaks existing in the life context and values. Laughter shows the meaninglessness and absurdity of the relations existing in the social world, interpreting the existing phenomena, conventions of human behavior and life of society. Laughter "makes you stupid", "reveal", "expose", "bares". [11, 1987, p.343].

Thus, through the use of laughter, Tolstaya demonstrates the worthlessness of the lives of some of the characters in her texts.

Often, the irony in a postmodern text can be seen as a technique: "a Kind of comic: a mockery containing a negative, condemning assessment of what is criticized; a subtle, hidden mockery. The comic effect is achieved by saying the exact opposite of the implied" [1]. It is well known that any irony contains an allegorical implication, a kind of cunning or a kind of deception. Researcher O. P. Ermakova in his work "Irony and its role in life language" notes, that irony, unlike deception, not simply hides truth, but and expresses its, only special, allegorical way [8, 2012, p.59].

In light of the above, attempts to analyze Sergei Dovlatov's prose look very interesting. S. R. Davletshina in his article "the Function of irony in prose S. D. Dovlatov notes that in the pages of his works Dovlatov,

"as a really good writer, transformed the events of his life into a beautiful prose, which, however, had little in common with reality" [2]. A striking example, confirming this idea can serve as an excerpt from the story "Reserve": "...cat Efim, deeply respected by me for sensitivity. Not like my best friends and acquaintances, he aspired to be a man..."the reader can guess that it is a lack of ethics in the relationship of people [3, 2012, p. 61]. It can be assumed that the direct meaning of the phrase is not a value proposition. The reader has to look for this judgment between the lines. For example, in the story "Reserve" Tanya talks to her husband, joking and agreeing with him:

– Pushkin chasing after women... Dostoevsky indulged in gambling... Yesenin carousing and fighting in restaurants... Vices was peculiar to the genius of the people in the same way as virtue...So you're half a genius, 'agreed my wife, for the vices you have enough" [4, 2012, p. 63].

In Dovlatov's prose ironic words and expressions of the main characters and secondary characters are very interesting. All these elements can be divided into two groups, described in detail in the work of I. A. Sternin "Problems of analysis of the structure of the meaning of the word": common language and individual authors [13, 1979, p. 68]. The first group of ironic words includes bookish and obviously outdated lexical means: to contemplate, deign, to be honored, separate meanings of polysemous words, etc. So, describing the Hara of the guide Volodya Mitrofanov, the narrator in the story "Reserve" ironically calls him "the genius of pure knowledge". This technique was spread in other texts of S. D. Dovlatov. An example of this is an excerpt from the story "Our»:

– Your enemies – it's a cheap port wine and dyed blonde!

– Then, – I say, – I am a true Christian." For Christ taught us to love our enemies... [5, 2013, p. 72].

Dovlatov as if trying on a variety of ironic masks. As an illustration, it is appropriate to cite the following passage: "In the life of a newspaper man there is everything that is beautiful life of any decent man. Sincerity? The newspaperman sincerely says not what he thinks. Creativity? Paperboy no end of doing, wishful thinking. Love? The newspaperman dearly loves what is not worth loving." [3, 2000, p. 75] The mask emphasizes the false admiration of the newspaper man and his activities. However, this is only one of his masks. More common in postmodern text mask gullible simpleton. This is very evident in the dialogues:

– Are you a philologist? Agapova asked.

Linguist, actually. I deal with the problem of phonematic Russian "Shch"...

Is there a problem?

– One of the most burning... [3, 2000, p. 78].

It shows the credulity and seriousness with which the young journalist Agapova refers to the interlocutor, clearly mocking her.

S. R. Davletshina points out another interesting use of irony by S. D. Dovlatov: "For texts Dovlatov typical and the mechanisms of irony, how ironic harmony, the promotion of the ironic, ironic solidarity with the forwarding of irony and other" [2]. As an example of ironic agreement, it is possible to give an excerpt from the work "Solo on underwood»:

– Published a story?

– Printed.

– Got the money?

– Got.

– Good?

– Good. But little. [6, 2013, p. 82].

Also in the texts of SD Dovlatov you can find examples of ironic compensation:

"I rejected the payment with indignation. But every morning I gave him a ruble for wine" [5, 2013, p. 85].

The peculiar structure of dialogues, where both the question and just the first replica of the dialogue can contain irony, but it can also contain an answer and a replica – a reaction to an ironic stimulus, are a characteristic feature of the style of S. D. Dovlatov as a postmodernist.

– Kostya, you've decided not to drink anymore?

– Yes, I decided not to drink anymore.

– You promise?

– Promise.

– So, never again?

– Never again!

Kostya was silent and added:
– And less – never!
– What hurts?
– Belly and head.
The paramedic took out a pill, broke it into two parts and said sternly:
– It's from the head.[4, 2013, p. 88].

One of the striking features of the postmodern text is the use of precedent sources. For postmodern irony, such a text-source is a folk anecdote, or rather, a trickster myth, where the trixteriad is the reverse side of a serious and high myth, which is with it in the following paradigmatic relations: space – chaos, order and law – confusion and chance, high – low, etc.

This point is very well traced in the analysis of the story V. Voinovich "By mutual correspondence." Instead of a clear road, a bright path to the future, fixed in the mass consciousness of the myth, there is a circular wandering in the darkness, as soon as the hero gets into the "other world", the mysterious station Kirzavod: "... the wind howled, the snow was falling thickly and flashed in the light of the one at the station lantern shaggy snow"; "the wind Blew, his eyes flew crude snow, Altanic went sideways... Houses and fences, it is unclear blackened on the sides, no fire, no sound, even if the dog barked... Turned right, left, right again. Sometimes it seemed to him that they were circling in one place...". This road has not collapse, life picks up a random character and has not let go: "But where to run when it is wet, slippery and unfamiliar place?" [15].

Sometimes it is not the individual passages, and the whole postmodern text as a whole is a systematically organized the irony. A classic example of such a text is the work of V. Erofeev "Moscow-Petushki". This text is connected simultaneously with the carnival attitude, the phenomenon of foolishness, alternative literature and Russian classical tradition, contains some knowledge about the world and man, a new philosophy of existence.

The core embodiment of this artistic principle is the Central figure of the poem – the very broom Erofeev, both the protagonist and the narrator, and the double of the author-Creator. The latter circumstance is emphasized by the complete identity of the writer's name with the name of the character, as well as many autobiographical signals such as indicating the place where the poem was written ("On cable works in Sheremetyevo – Lobnya") in direct proximity to the description of these most cable works in the history of the short brigadiership of Venichka (chapters "Kuskovo – Novogireevo", "Novogireevo – Reutovo").

The hero of the poem Yerofeyev, as danevski Scytale,TS is several "circles" of hell, people's lives, transmitted through the motives of the bottom, the booze, the images of fellow travelers Broom, etc. Semantic and symbolic centre becomes the description of the eyes of the people in the Chapter "Karacharovo – Cohline" (several perefraziruya it again in the Chapter "the 43-km – Khrapunov"): "But my people – what eyes! They are constantly bulging but with no tension in them. The complete absence of any sense – but includes what might! (What spiritual power!) These eyes will not sell. Nothing to sell and nothing to buy. Whatever happens to my country, in the days of doubt, in the days of painful reflection, in the time of all trials and tribulations, these eyes will not be blinded. Them all God's dew..."[9].

Of course, this technique can not be called new in literature. One of the important works, which is associated with the poem of V. Erofeev, is the work of F. Rabelais "Gargantua and Pantagruel". In the work of V. Erofeev used a lot of allusions to this novel by F. Rabelais. For example, here is a quote from the comments to the poem "Moscow-Petushki" made by Eduard Vlasov. Regarding the reasoning of Venechka about hiccups, he writes: ""Serious", a pseudoscientific treatise on the "low" subject – an integral element of the discourse of Rabelais; under the scientific report, for example, built the famous lecture of Panurg about the codpiece" [10].

Through the carnival tradition as a means of expressing the author's irony, the Wreath is as if connected with the people, it is in the General mass of the people, but there is no single merger of the hero and the people. Let us demonstrate this by the example from the poem itself.

The most acute is the conflict evident in Wenecki when he lived in a dormitory with workers. The conflict with the people arises from the fact that the Wreath does not want to go "to the wind", like all the others. Here is a quote from the work:

"Yeah you know what. You don't walk to the wind , that's what. We immediately felt that something was wrong. Since you moved in, we've never seen you go to the bathroom. Ah, okay, on big need still okay! But never even a small one... even on small!

And all this was said without a smile, in a tone of deathly offended.

No, you guys misunderstood me... just me...

No, we got you right...

No, you don't understand. I can't get out of bed like you, say out loud, "Well, guys, me ..fuck off!"or "Well, guys, me ..fuck off!"I can't do that...

Why can't you do that? We can, and you can't! So you're better than us! We're dirty animals, and you're like a Lily!..

No... How can I explain it to you?..

We have nothing to explain... we're clear.

You listen... understand this... there are things in this world..." [10].

V. V. Savelyeva, analyzing genre features of postmodernism, writes, as if summing up our reflections that they "are subject, saturated with dramatic, tragic, and often comic events. Everything in them is as it is mixed in life: great and insignificant, sad and funny" [12].

Thus, on the material of the texts analyzed by us T. N. Tolstoy, S. Dovlatov, V. Voinovich, V. Erofeev it is appropriate to draw a conclusion about the variety of means of creating a comic effect and irony in the artistic world of postmodernists. These elements are very important components of any postmodern text, organically creating its special artistic world.

Средства создания комического эффекта и иронии занимают важное место в поэтике постмодернистских текстов. Поэтому усиление интереса к данному вопросу со стороны литературоведческой науки выглядит вполне закономерным явлением. В ряду активных исследователей данной темы можно назвать следующие фамилии: Р.Бартес, И.П.Ильин, М.А.Кучменко, Дж.Барт, М.Ю.Чотчаева, В.Т.Сосновский и др. Особенно активно исследуется ирония в постмодернистском тексте. Исследованиями иронии занимались А. А Щербинина, О. П. Ермакова, Е. А. Земская, В. Н. Винокуров и другие.

В современном литературоведении доминирует позиция, согласно которой постмодернистская ирония исходит из интертекста. То есть авторы-постмодернисты используют иронию как способ переосмысления мотивов, сюжетов и мыслей писателей прошлого, предпринимая попытки пережить опыт ушедших поколений в современных условиях. Иронию можно назвать характерным признаком литературы нового времени,

Использование средств создания комического эффекта, иронии, сарказма очень ярко проявляется в творчестве российской писательницы, телеведущей, публициста и литературного критика, лауреата литературной премии «Триумф» (2001) и телевизионной премии «ТЭФИ» (2003), Татьяны Никитичны Толстой.

Использование комических средств в произведениях Т.Н.Толстой нередко носит выраженную фольклорную окраску. Исследователь Ду Жуй отмечает, что в ее текстах «комическое нередко противопоставляется трагическому и возвышенному» [8, 2009, p.57].

В текстах малой прозы мы можем найти ситуации, когда больные люди воспринимают комическое как трагическое и высокий крест, данный им судьбой. Так, герой рассказа «Ночь», являясь душевно неполноценным, считает себя гениальным писателем, полагая, что мир вокруг него устроен неверно, но его роль предопределена. Он должен нести людям свое слово. «А почему бы и нет? Захочет и будет. Возьмет бумажку, карандаш и будет писателем». [13, 2002, p. 123].

Иногда подобное соотношение комического и трагического передается через восприятие мира героем-ребенком. Тогда текст приобретает новые краски, насыщается совершенно иным смыслом. Это легко обнаружить, вчитавшись в рассказ «На золотом крыльце сидели», где повествователь сравнивает своих окружающих со сказочными персонажами, как бы ожидая в конце повествования сказочного подарка. Однако реальность не похожа на сказку. «Они уходят из жизни, часто недополучив чего-то важного, и, уходя, недоумевают как дети: праздник окончен, а где подарки? А подарком и была жизнь, да и сами они были подарком». [13, 2002, С.148].

Очень интересно писательница использует прием материализации духовного, при котором глупость отдельных категорий людей демонстрируется через слишком прямое толкование смысла духовных ценностей, известных фраз и т.д. К примеру, герой произведения «Поэт и муза» жаждет посмертной славы. Подобно лирическому герою знаменитого стихотворения «Памятник», он ищет пути обретения данной славы, но не через свое творчество, а через завещание собственного скелета Академии наук, причем не безвозмездно, а за 60 рублей. «Он не будет, как опасался, лежать в сырой земле, а будет стоять среди людей в чистом, теплом зале, прошнурованный и пронумерованный, и студенты –

веселый народ – будут хлопать его по плечу, щелкать по лбу и угощать папироской» [13, 2002, С.267]. По своему недостаточно осознанному отношению к смерти этот герой напоминает толстовского Ивана Ильича, который и жил весьма странно, и смерть воспринял подобным образом.

Роль смеха в подобных произведениях, раскрывающих тему жизни и смерти человека, очень велика. Хочется процитировать слова знаменитого академика Д.С.Лихачева по этому поводу: «Смех заключает в себе разрушительное и созидательное начало одновременно. Смех нарушает существующие в жизни связи и значения. Смех показывает бессмысленность и нелепость существующих в социальном мире отношений, осмысляющих существующие явления, условностей человеческого поведения и жизни общества. Смех «оглупляет», «вскрывает», «разоблачает», «обнажает». [12, 1987, С.343].

Таким образом, через использование смеха Т.Толстая демонстрирует никчемность жизни некоторых героев своих текстов.

Зачастую, иронию в постмодернистском тексте можно рассматривать как прием: «Вид комического: осмеяние, содержащее отрицательную, осуждающую оценку того, что критикуется; тонкая, скрытая насмешка. Комический эффект достигается посредством того, что говорится прямо противоположное подразумеваемому» [1]. Общеизвестно, что любая ирония заключает в себе иносказательный подтекст, своеобразную хитрость или некий обман. Исследователь О.П.Ермакова в своей работе «Ирония и ее роль в жизни языка» отмечает, что ирония, в отличие от обмана, не просто скрывает истину, но и выражает ее, только особым, иносказательным образом [9, 2012, p.59].

В свете вышесказанного очень интересно выглядят попытки анализа прозы Сергея Довлатова. С.Р.Давлетшина в своей статье «Функция иронии в прозе С.Д.Довлатова отмечает, что на страницах своих произведений Довлатов, «как по-настоящему хороший писатель, преобразовал события своей жизни в прекрасную прозу, которая, однако, мало общего имела с действительностью» [3]. Ярким примером, подтверждающим данную мысль может послужить отрывок из повести «Заповедник»: «... кот Ефим, глубоко уважаемый мною за чуткость. Не в пример моим лучшим друзьям и знакомым, он стремился быть человеком...» читатель может догадаться, что речь идет о недостатке этики во взаимоотношении людей [4, 2012, С. 61]. Можно предположить, что прямой смысл фразы не представляет собой оценочного суждения. Читателю приходится искать данное суждение между строк. Например, в повести «Заповедник» Таня беседует с мужем, шутя и соглашаясь с ним:

– Пушкин волочился за женщинами… Достоевский предавался азартным играм… Есенин кутил и дрался в ресторанах… Пороки были свойственны гениальным людям в такой же мере, как и добродетели…Значит, ты наполовину гений, – соглашалась моя жена, – ибо пороков у тебя достаточно» [5, 2012, С. 63].

В прозе Довлатова очень интересно проявляются ироничные слова и выражения главных героев и второстепенных персонажей. Все эти элементы можно разделить на две группы, подробно описанные в работе И.А.Стернина «Проблемы анализа структура значения слова»: общеязыковые и индивидуально-авторские [14, 1979, С. 68]. В первую группу иронических слов входят книжные и явно устаревшие лексические средства: лицезреть, соизволить, сподобиться, отдельные значения многозначных слов и т. д. Так, описывая Хара экскурсовода Володю Митрофанова, рассказчик в повести «Заповедник» иронично именует его «гений чистого познания». Этот прием получил распространение и в других текстах С.Д.Довлатова. Примером этому может служить отрывок из рассказа «Наши»:

– Твои враги – это дешёвый портвейн и крашеные блондинки!

– Значит, – говорю, – я истинный христианин. Ибо Христос учил нас любить врагов своих… [6, 2013, С. 72].

Довлатов словно примеряет разнообразные иронические маски. В качестве иллюстрации уместно привести следующий отрывок: «В жизни газетчика есть все, чем прекрасна жизнь любого достойного мужчины. Искренность? Газетчик искренне говорит не то, что думает. Творчество? Газетчик без конца творит, выдавая желаемое за действительное. Любовь? Газетчик нежно любит то, что не стоит любви» [6, 2000, С. 75]. Маска подчеркивает ложное восхищение газетчиком и его деятельностью. Однако это только одна из его масок. Более распространена в постмодернистском тексте маска доверчивого простака. Это очень наглядно проявляется в диалогах:

– Вы филолог? – спросила Агапова.

– Точнее – лингвист. Я занимаюсь проблемой фонематичности русского «Щ»...

– Есть такая проблема?

– Одна из наиболее животрепещущих... [6, 2000, С. 78].

Здесь показана доверчивость и серьезность, с которой молодая журналистка Агапова относится к собеседнику, явно насмехающемуся над ней.

С.Р.Давлетшина отмечает еще одну интересную сторону использования иронии С.Д.Довлатовым: «Для текстов Довлатова типичны и такие механизмы иронии, как ироническое согласие, ироническое поощрение, ироническая солидарность с переадресовкой иронии и другие». [3] В качестве примера иронического согласия возможно привести отрывок из произведения «Соло на ундервуде»:

– Напечатали рассказ?

– Напечатали.

– Деньги получил?

– Получил.

– Хорошие?

– Хорошие. Но мало. [Довлатов С.Д., 2013, С. 82].

Также в текстах С.Д.Довлатова можно найти примеры иронического возмещения:

«Плату с негодованием отвергал. Зато я каждое утро давал ему рубль на вино» [4, 2013, С. 85].

Своеобразное строение диалогов, где и вопрос, и просто первая реплика диалога может содержать иронию, но также ее может содержать ответ и реплика- реакция на иронический стимул, являются характерной чертой стиля С.Д.Довлатова как постмодерниста.

– Костя, ты ведь решил больше не пить?

– Да, я решил больше не пить.

– Обещаешь?

– Обещаю.

– Значит, больше – никогда?

– Больше – никогда!

Костя помолчал и добавил:

– И меньше – никогда!

– Что у тебя болит?

– Живот и голова.

Фельдшер вынул таблетку, разломил ее на две части и строго произнес:

– Это – от головы.[5, 2013, С. 88].

Одним из ярких признаком постмодернистского текста является использование прецедентных источников. Для постмодернистской иронии таким текстом-источником служит фольклорный анекдот, а точнее, трикстерский миф, где трикстериада – оборотная сторона серьезного и высокого мифа, находящаяся с ним в следующих парадигматических отношениях: космос – хаос, порядок и закон – путаница и случайность, высокое – низкое и т. д.

Этот момент очень хорошо прослеживается при анализе повести В.Войновича «Путем взаимной переписки». Вместо ясной дороги, светлого пути к будущему, закрепленному в массовом сознании мифом, возникает круговое блуждание во тьме, едва лишь герой попадает в "иной мир", на загадочную станцию Кирзавод: «...шумел ветер, густо валил и вспыхивал в свете единственного на станции фонаря лохматый снег»; «Дул ветер, в глаза летел сырой снег, Алтынник шел боком... Дома и заборы неясно чернели по сторонам, нигде ни огня, ни звука, хоть бы собака залаяла... Поворачивали направо, налево, опять направо. Иногда ему казалось, что они кружат на одном месте...». С этой дороги уже не свернуть, случайная жизнь подхватывает героя и уже не отпускает: «Но куда побежишь, когда мокро, скользко и незнакомое место?» [2].

Иногда не отдельные отрывки, а весь постмодернистский текст в целом представляет собой системно организованную иронию. Классическим примером такого текста является произведение В.Ерофеева «Москва-Петушки». Данный текст связан одновременно с карнавальным мироощущением, феноменом юродства, альтернативной литературой и русской классической традицией, содержит некое знание о мире и человеке, новую философию существования.

Стержневым воплощением этого художественного принципа становится центральная фигура поэмы – сам Веничка Ерофеев, одновременно и протагонист, и повествователь, и двойник автора-творца. Последнее обстоятельство подчеркнуто полным тождеством имени писателя с именем персонажа, а также множеством автобиографических сигналов типа указания места, где была написана поэма («На кабельных работах в Шереметьево – Лобне») в прямом соседстве с описанием этих самых кабельных

работ в истории недолгого бригадирства Венички (главы «Кусково – Новогиреево», «Новогиреево – Реутово»).

Герой поэмы Ерофеева, как дантевский скитале,ц проходит по нескольким "кругам" ада народной жизни, передаваемой через мотивы дна, пьянки, образы попутчиков Венички и т.д. Смысловым и символическим центром этого момента становится описание глаз народа в главе "Карачарово – Чухлинка" (в несколько перифразированном варианте оно повторится в главе "43-й километр – Храпуново"): «Зато у моего народа – какие глаза! Они постоянно навыкате, но – никакого напряжения в них. Полное отсутствие всякого смысла – но зато какая мощь! (Какая духовная мощь!) Эти глаза не продадут. Ничего не продадут и ничего не купят. Что бы ни случилось с моей страной, во дни сомнений, во дни тягостных раздумий, в годину любых испытаний и бедствий, – эти глаза не сморгнут. Им все божья роса...» [11].

Конечно, этот прием нельзя назвать новым в литературе. Одним из важных произведений, с которым связана поэма В. Ерофеева, является произведение Ф. Рабле «Гаргантюа и Пантагрюэль». В произведении В. Ерофеева используется множество аллюзий на данный роман Ф. Рабле. Для примера приведем цитату из комментариев к поэме «Москва-Петушки», сделанных Эдуардом Власовым. По поводу рассуждений Венечки об икоте он пишет: «“Серьезный”, псевдонаучный трактат о “низком” предмете – неотъемлемый элемент дискурса Рабле; под научный доклад, например, построена знаменитая лекция Панурга о гульфиках» [14].

Через карнавальную традицию как средство выражения авторской иронии Венечка как бы связан с народом, он находится в общей народной массе, но не происходит единого слияния героя и народа. Продемонстрируем это на примере из самой поэмы.

Наиболее остро это конфликт проявился у Венечки, когда он жил в общежитии с рабочими. Конфликт с народом возникает из-за того, что Венечка не хочет ходить «до ветру», как все остальные. Приведем цитату из произведения:

«- Да известно какого дела. До ветру ты не ходишь – вот что. Мы сразу почувствовали: что-то неладно. С тех пор как ты поселился, мы никто ни разу не видели, чтобы ты в туалет пошел. Ну, ладно, по большой нужде еще ладно! Но ведь ни разу даже по малой... даже по малой!

И все это было сказано без улыбки, тоном до смерти оскорбленных.

Нет, вы меня не так поняли, ребята... просто я...

Нет, мы тебя правильно поняли...

Да нет же, не поняли. Не могу же я, как вы: встать с постели, сказать во всеуслышание: «Ну, ребята, я ..ать пошел!» или «Ну, ребята, я ..ать пошел!» Не могу же я так...

Да почему же ты не можешь! Мы – можем, а ты – не можешь! Выходит, ты лучше нас! Мы грязные животные, а ты как лилея!..

Да нет же... Как бы это вам объяснить...

Нам нечего объяснять... нам все ясно.

Да вы послушайте... поймите же... в этом мире есть вещи...»11].

В.В.Савельева, анализируя жанровые особенности постмодернизма, пишет, как бы подводя итог нашим размышлениям, что они «сюжетны, насыщены драматическими, трагическими, а часто и комическими событиями. Все в них так, как бывает перемешано в жизни: великое и ничтожное, грустное и смешное» [15].

Таким образом, на материале проанализированных нами текстов Т.Н.Толстой, С.Д.Довлатова, В.Войновича, В.Ерофеева уместно сделать вывод о разнообразии средств создания комического эффекта и иронии в художественном мире постмодернистов. Эти элементы являются очень важными составляющими любого постмодернистского текста, органически создающими его особенный художественный мир.

REFERENCES:

1. Belokurova S. P. Dictionary of literary terms // Gramma.ru ahhh! – Access mode: http://gramma.ru/LIT/?id=3.0&page=1&wrd=%C8%D0%.
2. Davletshina S. R. Function of irony in S. D. Dovlatov's prose. The preview: http://journals.uspu.ru/attachments/article/1760/9.pdf
3. Dovlatov S. D. Invisible newspaper. – SPb.: ABC, 2000. – 232 p.
4. Dovlatov S. D. Our. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus, 2013. 160 p.

5. Dovlatov S. D. Reserve. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus, 2013. – 110 p.
6. Dovlatov S. D. Solo on underwood. – SPb.: Azbuka, Azbuka – Attikus, 2013. – 256 p.
7. Du Jui. Folk Comedy in prose of Tatiana Tolstoy. Bulletin of the TSU. Issue 11 (79), 2009.
8. Ermakova O. P. Irony and its role in life language. – M.: FLINT, 2012. 190 p.
9. Erofeev V. V. Moscow-Petushki. The preview: https://mybook.ru/author/venedikt-erofeev/moskva-petushki/read/
10. Yerofeyev V. Moscow-Petushki with the comments by Eduard Vlasov. The preview: http://loveread.me/read_book.php?id=58164&p=93
11. Likhachev D. S. Laughter in Ancient Russia. Selected works in 3 vol., L., 1987. Vol. 2 P. 343
12. Savelyeva V. V. Stories in modern prose of Kazakhstan: criticism and actualization of the genre. – Neva. -2015. – №12. The preview: http://magazines.russ.ru/neva/2015/12/21s.html
13. Sternin I. A. Problems of analysis the structure of the word meaning. – Voronezh: Voronezh state University publ., 1979. 122 p.
14. Tolstaya T. N. Night: stories. M., 2002
15. Voinovich V. N. By mutual correspondence. The preview: https://ru.bookmate.com/books/LuOLk5s0

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Белокурова С. П. Әдебиет терминдерінің сөздігі // Gramma.ru. – Танысу режимі: http: // gramma. Ru / LIT /?id=3 .0&page= 1&wrd=% C8 %D%.
2. Войнович В.Н. Арқылы өзара хат-хабар алмасу. Танысу режимі:https://ru.bookmate.com/books/LuOLk5s0
3. Давлетшина С.Р. С. Д. Довлатов прозасындағы ирония функциясы. Танысу режимі:
4. Довлатов С. Д. Қорық.– СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 110 б.
5. Довлатов С. Д. Біздің– СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 160 б.
6. Довлатов С. Д. Көрінбейтін газет.– СПб.: Азбука, 2000. – 232 б.
7. Довлатов С. Д. Ундервудта соло. – СПб.: Азбука, Азбука- Аттикус, 2013. – 256 б.
8. Ду Жуй. Татьяна Толстаядың прозасындағы фольклорлық комизм. ТГУ хабаршысы. 11-шығарылым (79), 2009.
9. Ермакова О. П. Ирония және оның тіл өміріндегі рөлі.– М.: ФЛИНТА, 2012. – 190 б.
10. Ерофеев В.В. Мәскеу-Петушки. Танысу режимі: https://mybook.ru/author/venedikt-erofeev/moskva-petushki/read/
11. Ерофеев В.В. Мәскеу-Петушки Эдуард Власовтың түсіндірмесімен. Танысу режимі:http://loveread.me/read_book.php?id=58164&p=93
12. Лихачев Д.С. Ежелгі Ресейде күлкі. 3 т. таңдаулы жұмыстар, Л., 1987. Т.2 Б.343
13. Толстая Т.Н. Түн: әңгімелер.М., 2002.
14. Стернин И. А. Талдау мәселелері сөз мәнінің құрылымы. – Воронеж: Воронеж университетінің баспасы,1979. – 122 б.
15. Савельева В.В. Қазақстанның қазіргі прозасындағы әңгімелер: жанрды сын және өзектендіру.– Нева. -2015. – №12. Танысу режимі:http://magazines.russ.ru/neva/2015/12/21s.html

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белокурова С. П. Словарь литературоведческих терминов // Gramma.ru. – Режим доступа: http:// gramma.ru/LIT/?id=3.0&page=1&wrd=%C8%D0%.
2. Войнович В.Н. Путем взаимной переписки. Режим ознакомления: https://ru.bookmate.com/books/LuOLk5s0
3. Давлетшина С.Р. Функция иронии в прозе С.Д.Довлатова. Режим ознакомления: http://journals.uspu.ru/attachments/article/1760/9.pdf
4. Довлатов С. Д. Заповедник. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 110 с.
5. Довлатов С. Д. Наши. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 160 с.
6. Довлатов С. Д. Невидимая газета. – СПб.: Азбука, 2000. – 232 с.
7. Довлатов С. Д. Соло на ундервуде. – СПб.: Азбука, Азбука- Аттикус, 2013. – 256 с.
8. Ду Жуй. Фольклорный комизм в прозе Татьяны Толстой. Вестник ТГУ. Выпуск 11 (79), 2009.
9. Ермакова О. П. Ирония и ее роль в жизни языка. – М.: ФЛИНТА, 2012. – 190 с.
10.. Ерофеев В.В. Москва-Петушки. Режим ознакомления: https://mybook.ru/author/venedikt-erofeev/moskva-petushki/read/
11. Ерофеев В.В. Москва-Петушки с комментариями Эдуарда Власова. Режим ознакомления: http://loveread.me/read_book.php?id=58164&p=93

12. Лихачев Д.С. Смех в Древней Руси. Избранные работы в 3 т., Л., 1987. Т.2 С.343
13. Толстая Т.Н. Ночь: рассказы. М., 2002.
14. Стернин И. А. Проблемы анализа структура значения слова. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1979. – 122 с.
15. Савельева В.В. Рассказы в современной прозе Казахстана: критика и актуализация жанра. – Нева. -2015. – №12. Режим ознакомления: http://magazines.russ.ru/neva/2015/12/21s.html

ҒТАХР 17.01.09

Доскеева Ш.А.
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті
Қазақстан, Семей, shaizaasanovna_68@mail.ru

ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫНДАҒЫ ЗАМАН ЖӘНЕ АДАМ ҚАТЫНАСЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУІ: ДӘСТҮР МЕН САБАҚТАСТЫҚ

Түйін. *Зерттеу жұмысында – Қазақстанның халық жазушысы, майдангер-қаламгер Әзілхан Нұршайықов шығармашылығындағы замандас бейнесі нақтылы туындылар арқылы қарастырылады. Жазушының шығармашылық зертханасы, терең философиялық өлшемі мен өмірлік тәжірибесі, көркемдік арнасы мен стиль даралығы да тиісті тұстарда сөз етіледі. Сыр-сипаттары сараланады.*

Әдебиеттегі замандас бейнесі теориялық тұрғыда сараланып, Әзілхан Нұршайықов туындыларындағы замандас келбетінің шынайы бейнесі, түпкі арнасы, заманауи қырлары, жан әлемі және психологиялық, ішкі моральдық келбеті, мінез пайымы, көңіл толқыныстарының суреттелу ерекшелігі шығармалардың композициялық-сюжеттік құрылымдарымен бірлікте алынып талданды. Сондай-ақ, жазушы туындылары әдеби жанрлардың естелік, хат, күнделік, мақала, очерк, әңгіме, повесть, роман сынды мол түрлерін қамтитыны, олардың замандастар образдарын сомдаудағы әсер-ықпалы көрсетіледі. Сонымен бірге жазушының заман мен замандас бейнесін ашудағы көркемдік тәсілдері, стильдік тіл айшығы, тағылымдық, мазмұндық мәндері де арнайы сөз етілді.

Қысқасы, Ә.Нұршайықов шығармашылығындағы замандас бейнесін жасау жолындағы ізденіс мұраттары, өзіндік өзгешеліктері әр алуан жанрдағы еңбектері негізінде қарастырылды.

Түйін сөздер: *кейіпкер, замандас бейнесі, суреткер, туынды.*

Доскеева Ш.А.
кандидат филологических наук,
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
Казахстан, Семей, shaizaasanovna_68@mail.ru

ОПИСАНИЕ ОТНОШЕНИИ ЭПОХИ И ЧЕЛОВЕКА В ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ: ОБЫЧАЙ И ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Резюме. *В исследовательской работе рассматривается образ современника в творчестве народного писателя Казахстана, фронтовика-писателя Азильхана Нуршаихова при помощи точных произведении.*

В соответствующих моментах обсуждаются творческая лаборатория писателя, глубокая философская мера и жизненный опыт, художественное русло и стилистическая индивидуальность. Анализируются черты.

Настоящий образ, основное русло, современные грани, духовный мир и психологический, внутренний моральный облик, соображения характера, особенности описывания волнении облика современника в произведениях Азильхана Нуршаихова разбираются в единстве с композиционно-сюжетными структурами произведении, анализируя образ современника с теоретической точки зрения. А также, видно то, что произведения писателя охватывают множество видов литературного жанра, такие как воспоминания, письмо, дневник, статья, очерк, повесть, роман, и их влияние в изображении образов современников. Вместе с этим специально обсуждались художественные приемы, языковой стиль, влиятельность, смысловое значение в раскрытии образов эпохи и современника.

Короче говоря, поисковые цели, собственные особенности на пути составления образа современника в творчестве А.Нуршаихова рассматривались на основе работ в разных жанрах.

Ключевые слова: *персонаж, образ современника, художник, произведение.*

Doskeyeva Sh.A.
Candidate of Philological sciences,
Kazakh humanitarian-juridical innovative university
Kazakhstan, Semey
shaizaasanovna_68@mail.ru

DESCRIPTION OF EPOCH AND MAN RELATIONSHIPS IN LITERATURE HISTORY: CUSTOM AND CONTINUITY

Summary. *In the research work considered the image of a contemporary in the works of the national writer of Kazakhstan, the veteran writer Azilkhan Nurshaikhov with the help of exact works.*

The writer's creative laboratory, a profound philosophical measure and life experience, an artistic stream and stylistic individuality are discussed at appropriate points. Analyzed the traits.

The real image, mainstream, modern facets, spiritual world and psychological, internal moral character, considerations of nature, features of describing the excitement of the appearance of a contemporary in the works of Azilhan Nurshaikhov are analyzed in unity with the compositional and plot structures of the work, analyzing the image of the contemporary from a theoretical point of view. And also, it is clear that the writer's works encompass many types of literary genre, such as memoirs, writing, diary, article, essay, story, novel, and their influence in depicting images of contemporaries. At the same time, artistic techniques, language style, influence, meaning in the disclosure of images of the epoch and contemporaries were specially discussed.

In short, the search goals, their own peculiarities on the way of composing the image of a contemporary in the works of A.Nurshaikhov were considered on the basis of works in different genres.

Key words: *character, image of contemporary, artist, work.*

Кіріспе

Әдебиетте замандас бейнесін суреттеу – әдебиет тарихында көне дәуірлерден келе жатқан әдеби-эстетикалық үрдіс. Әр дәуірдің әдеби даму ерекшеліктеріне, әр халықтың ұлттық нақышына, сондай-ақ заман мен қоғамның саяси-әлеуметтік ұстанымдарына қарай әдеби-көркем шығармалардағы замандас бейнелері авторлардың өмірлік дүниетанымдары мен көзқарастарына сай әр алуан мазмұнда бейнеленді.

Кеңес дәуіріндегі социалистік реализм әдісінің қасаң қағидалары құрсауындағы социалистік қоғам мен социализм құрылысшыларының образдарын жасаған әдеби туындылардың ішінде, сол қоғамның ішкі қайшылықтарын шығармалар сюжеттеріндегі образдар тартысы арқылы ашық та астарлы түрде суреттеген Ә.Нұршайықовтың шығармашылық мұраларындағы замандастар образдары – жеке зерттеудің жүйесін құрайды. Өйткені, ұлттық мұрат орнына – интернационализм танымы, ұлттық құндылықтарды – социалистік қоғам идеалдары, адамзаттық мораль мен гуманизмді – таптық, социалистік идеялар, әдебиет дәстүрінен нәр алған көркем образдарды – саяси-идеологиялық бейне алмастырған Кеңес дәуірі әдебиетіндегі замандастар образдарының галереясын жасаушы көркемсөз шеберінің туындылары жеке зерттеуді қажет етері даусыз. Оған қоса, публицистика және эпика жанрының сан алуан үлгілерінде ұлттық әдебиеттің көркемдік деңгейін көтеріп, оның сапалық биігін танытуда зор еңбек сіңірген, бүгінде тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің ұлттық өрнегін өрістетуге ерен еңбек етіп жүрген қаламгер шығармашылығы жаңаша ғылыми танымның өзегіне айналуы ұнамды құбылыстардың бірі.

Сөз өнеріндегі Ә. Нұршайықовтың табыстарын жоғары бағалаған мақалалар мен жарық көрген еңбектер баршылық. Алайда, Ә. Нұршайықов шығармаларындағы қоғам мен адам, замандастар образын суреттеудегі шығармашылық зертханасының қыр-сырын, осы жолдағы суреткерлік қалам қарымын дәйектеу түрғысында арналы қарастырылған еңбектердің әдебиеттану ғылымында бола қоймауы – зерттеудің қажеттілігін, яғни тақырыптың өзекті мәселеге айналғанын айқындай түседі. Ең негізгісі, зерттеу тақырыбы – өмір-уақыт шындықтарын арқау етеді, әрі ондағы замандастар бейнесінің көркемдік-рухани құндылықтарын, басты ұстанымын жан-жақты ашуымен де өзекті, мәнді болып табылады.

Негізгі бөлім

Адам тұжырымдамасы – көркем шығармашылық пен эстетикалық ой үшін де ең басты мәселе. Көркем әдебиеттегі әр суреткердің бейне жасаудағы әдіс-тәсілдері өнердегі адам тұжырымдамасынан туындайды, содан бағыт-бағдар алады. Өйткені, адам қоғамның негізгі қозғаушы күшінің әдебиеттегі коннотациялық жиынының көрсеткіші бола алады. Қоғамдағы адамның жекелік қасиеті, рөлі турасында әр заманда түрліше пікір, пайымдар болды. Біздің мәселе қылып отырған тұлға – жеке адам ғана емес, сонымен қатар ол әлеуметтік тип. Оның бойынан, қасиетінен күресуші таптың идеологиясы, психологиясы, сайып келгенде оның мақсат-мүддесі айқындалып түруы тиіс. Сондықтан ғылыми

жұмыс барысында Ә.Нұршайықовтың шығармашылығындағы замандас бейнесінің жасалу жолдары мен маңызды түстарына, басқа да кейбір мәселелеріне тоқталамыз.

Тақырыпқа қатысты кеңестік кезеңнің әдеби-қоғамдық сипатын нақтылау, қайсыбір түстарына ден қою артық емес. Реализммен сусындаған кеңес суретшілері өмірді өз қалпында суреттеуді, күнбе-күн көріп жүрген нәрсенің көшірмесін жасауды емес, өмірді терең зерттеп көрсетуді реализм деп ұғынды. Сондықтан кеңестік қоғам адамының өзіне тән қасиеті, ерекшелігі, өзгешелігі бар.

Жеке адам жөнінде әр түрлі анықтамалар сол кездің өзінде өріс алды. Солардың ішінде бір-біріне қарама-қарсы мынадай екі түрлі түжырым болды: «Бірінші көзқарас бойынша – тұлға деп тек өзіндік ерекше ойлау қабілеті, сезім тереңдігі бар адамдарды атайды. Екінші көзқарас бойынша – кез келген әлеуметтік маңызды сипаты бар әр адам тұлға деп есептеледі» [29,1971].

Кеңес адамы жөніндегі бұл екі көзқарастың көріністері көпшілік әдебиеттерде көрініс тауып, қолданысқа енген. Ол социалистік қоғам адамы туралы жақсы түсінікті қалыптастырды. Осыған байланысты социализм адамының бойында мынадай қасиеттер мен қағидалар орын алды:

1. Басқаларға қарағанда ой тереңдігінің үшқыр болуы;
2. Әр нәрсеге көзқарас ерекшелігі;
3. Өзіндік сезім мен түйсіктің жарасым табуы;
4. Күші, еркі болуы;
5. Ішкі рухани жинақылық;
6. Өзіндік құмарлығы, ынтықтығы;
7. Өзіндік түсінігі мен түйсігі;
8. Философиялық тереңдік;
9. Эстетикалық талғам;
10. Эмоциялық толғаныстар, т.т.

Бұл қасиеттерді өн бойына жинақтаған кеңес адамының бейнесі сол заман шындығының ең жарқын көрінісі болды. Кеңес дәуірі әдебиетінде осы қасиеттер барынша әспеттеліп, жинақталып, дараланған жазушы туындысы эстетикалық, эмоциялық, әдеби көркем шығармалар қатарына жатқызылды. Бұдан басқа, атап айтқанда, адам мен оның өмірі, кезең-қызметтері, қоғамдық һәм шығармашылық іс-әрекеттері де тиісінше бағалануы тиіс. Демек: «Адам қашанда әдебиеттің басты кейіпкері болып қалады. Бірақ, Адам адам болғаны үшін ғана емес, қоғамға, елге пайдалы күресімен, еңбегімен көрінсе құба-құп. Адам тұлғасын биіктететін де оның күрескерлігі, еңбекшілдігі. Ал өмір шындығын бір жақты, оның күнгей бетін ғана көрсету, шынында кеңес әдебиетін сыңаржақтыққа ұрындырды. Өмір шындығы екі жақты суреттелсе, социализм ұрандап жатқан жаңа құбылыстар мен соның құрбаны боп жатқан халық трагедиясы қатар суреттелсе, біз өмір шындығын әдебиеттен-ақ танып болар едік. Сорымызға қарай, әдебиет ол тақырыпқа бара алмай, біз шындықты бүгінгі тарихтан ғана танып отырмыз. Социалистік реализмнің сыңаржақтығын да осыдан деп түсінуіміз керек... Әдебиеттің өзіндік заңдылығымен өмір сүруі, көркемдік ерекшеліктері басты назарда болуы керек. Әдебиет адам баласына ой саларлық, көркем ғибрат берерлік мектеп болса, өз міндетін орындағаны. Кеңес тұсында да осы міндетті атқаруға тиіс еді, бірақ белгілі ықпалдың күшімен таза идеологияға көбірек бой алдырды. Көркемдікпен ұғылатын дүниелер тікелей үгітпен жасалды» [16, 1998]. Өкініштісі де сол, бірнеше буын кеңестік жүйенің әсер-ықпалымен өмір сүрді, еңбек етті. Көркемөнер, шығармашылық жұмыстар осы бағытта өріс алды. Адам мұраты мен құндылықтары (жастық, достық, ізгілік, игілікті істер т.с.с.) әдебиетте көркем шығармалардан көрініс тапты. Осы орайда, жастықтың жаршысы болған Ә.Нұршайықов шығармаларындағы адал, пәк, махаббатқа берік кейіпкерлер ибалық пен адамгершілікті, қазақылық пен мінезділікті бойына жинақтаған замандастардың жинақты бейнелерін құрады. Оның өз замандасының қайсысын алсақ та, биік пафоспен, ұлы сыршылдықпен, философиялық мәнермен, психологиялық пайыммен ерекшеленетін бейнелер болды. Жазушы өз кезегінде «замана махаббатының» ардақты бейнесін жасады. Әдебиеттегі махаббат мәселесі турасында Қ.Мәшһүр-Жүсіпов «Өлең – сөздің патшасы» деген еңбегінде былай дейді: «Бүгінгі жастар поэзиясында махаббат – кең жырланып жүрген мәнді тақырыптың бірі. ...Махаббатты жырлау сонау көне заманнан, ауыз әдебиетінен басталатыны белгілі. Мәселен, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында ғашығын іздемек болған баласына анасы: «Сансыз жылқың, сан қойың қалды артыңда, Кімге тастап кетесің, Қозы Көрпеш?» – десе, ұлы: «Сансыз жылқы, сан қойым қалса артымда, Бір күнде қырылса да керек емес» – деп жауап қатады. Міне, мұнда Қозының махаббат үшін ештеңеден тартынбауы, дүние

бетіне қарамауы, бірбеткейлігі біршама ашылған. Сондай-ақ Қозының одан әрі жол азабына шыдауы, қауіп-қатерден сескенбеуі – бәрі де махаббатқа деген шексіз құштарлықты танытады. Осы орайда, ұнамды қаһарманның сүйгеніне деген шексіз құштарлығы, асқан төзімділігі, ерен ерлігі ерте заманда шығыс елдеріне кең тараған. «Бозжігіт», «Сейфүлмәлік», «Таһир-Зуһра», «Жүсіп-Зылиха», т.б. хикая-дастандарына өзек болғанын еске алу орынды. Сөз жоқ, бұл туындыларда қиындықты беруде де, қаһармандардың сол кедергілерді жеңу процесін бейнелеуде де әсірелеу, шарттылық орын алады» [21, 1991]. Ә.Нұршайықов шығармашылығындағы махаббат мәселесін суреттеуде де осындай әуезділікке, саздылық пен наздылыққа, шарттылық сюжеттерге құрылған әдеби көріктеу тәсілдері мол. Бастысы, әрине өмір шындығын көркем бейнелер – замандастар арқылы жүйелі жеткізді.

Әдебиетте жеке адам бейнесін жасау және сол бейненің қоғам дамуына тигізетін әсерін реализм тұрғысынан суреттеу – 1960-1980 жылдардағы қазақ жазушыларының алдарына қойған күрделі мәселелердің бірі болды.

Жеке адам мен қоғам мәселесі тек арнаулы құжаттарда ғана емес, күнделікті әдебиет пен өнерде, баспасөзде жан-жақты бейнеленіп, суреттеліп келеді. Бірақ, оның біз біліп болмаған қырлары мен сырлары көп. «Литературная газетада» «жеке адам және қоғам» туралы 1978-1979 жылдары өткен дискуссия осының айғағы. Мұнда әдебиетшілер мен сыншылар, ғалымдар мен суретшілер және басқа да мамандық иелері болашақ адамының қасиеттерін, ішкі жан-дүниесін, характерін ашудың сан қилы мәселелеріне үңіледі. Адам мұраты мен еңбегі, кезеңі алдыңғы кезекте көрінеді.

Міне, мұның өзі қоғамымыздағы адамның, соның ішінде жеке адамның ерекшелігін, оның қоғаммен, қоршаған ортамен қатынасын аша түсу, байыпты көрсету дәуіріміздегі ең күрделі мәселелердің бірі екендігін көрсетеді.

Бұл мәселе төңірегінде ғалымдар, зерттеушілер тарапынан жасалып келе жатқан тұжырымдар, болжамдар, ой түйіндері аз емес. Мәселен, бір топ автор жазған «Коммунизм и личность» деген еңбекте социалистік қоғам кезінде барлық тап және әлеуметтік топ мүшелеріне ортақ әлеуметтік атрибуттар болатындығы айтылған [11, 1964]. С.С.Батенин «Критерий прогресса личности» атты мақаласында («Книга личность при социализме») «социалистік қоғам адамының коллективизм, қоғам алдындағы жауапкершілік, саналылық және қоғамдағы белсенділік» [5, 1968] сияқты белгілері болуы қажет екендігін жазады. Ал осы кітапта Л.М.Архангельский жаңа адамға: «біріншіден, еңбекке деген қалтқысыз қатынас, екіншіден, социалистік меншікті көздің қарашығындай сақтау жөнінде қамқорлық, үшіншіден, коллективизм, төртіншіден, гуманизм» [2, 1968], міндетті түрде керек деп ой түйеді. Әрине, бұл көзқарастың бәрі түгелдей дұрыс деп айта алмаймыз. Онда біріншіден, жаңа адам қасиеттерін бір жүйеге келтіру жетіспесе, екіншіден, мәселенің ішіне үңілмей, сыртқы пішінін баса айтушылық сарыны бар.

Қоғамды алға апарушы жеке адам бейнесінен түлғалы тип жасау, олардың басқа қоғам адамдарынан айырмашылығын, ішкі жан дүниесін, психологиясын терең ашып суреттеу – әдебиеттің басты шарты. Сол батырлардың, адамдардың басқаларға үлгі-өнеге боларлық қасиеттерін, жан сұлулығын, рухани байлығын жарқырата ашып, көпшілік қауымға көрсете білу де – қаламгер атаулының абыройлы борышы.

Әдебиет пен өнер – қоғамдық өмірдің айнасы екені мәлім. Ол да әр тарихи дәуір шындығын басшылыққа ала отырып, сол кезеңнің идеалы, мұраты болғандай бейнелерді тудыруды мақсат етеді. Заман рухынан туып, белгілі кезеңнің келелі мәселелерін көтерген сом бейнелер ғана өнегелі, өміршең болмақ. Және сол бейнелер өз кезеңіндегі әдебиеттің тағылымды қаһармандары бола отырып, кейінгі әдебиетке өз ізі мен таңбасын үлгі ретінде қалдырады. Сөйтіп, тарихи шындық пен көркемдік шындықтың тоғысқан жерінен жеке тұлға бейнесі шығады. Ол көркем бейненің заманауи сипаты мен келісті сом тұлғасын құрайды.

Ә.Нұршайықов шығармашылығындағы кейіпкерлердің дені кеңестік дәуірдің табиғатынан

нәр алған жиынтық бейнелер. Ербол мен Меңтай – замана тудырған махаббаттың символы болса, Бауыржан – Ұлы Отан соғысының батыры ретінде көрінген халықтың қалаулы азаматы, ер жүрек, өжет ретінде көрініс береді. Сол сияқты жазушы сол орта мен қоғамның небір жағымды әрі жағымсыз бейнелерін нақышына келтіріп сомдады. Сол арқылы Кеңес дәуірінің психологиялық ортасын, қоғамдық-саяси ахуалын суреттеді. Әдебиет зерттеушісі Гүлзия Пірәлиева әдебиеттегі психологизм, көркемдік тұрғыдан алғандағы бейненің психологиялық қырына мынадай тұжырымдама жасайды: «Психологиялық роман жанрының табиғатына тән көркемдік қасиеттің бірі – адамзаттың

табиғи жаратылысын танытатын: бәрі адамтануды тереңдеп зерттеуге өзіндік үлесін қосатын қосалқы көмекші құралдар. Олардың түп тамыры тереңде, халықтың салт-дәстүрінде, тұрмыс-тіршілігінде, әдет-ғұрпында жатқанын да атап өткен жөн» [28, 2003].

Біз Ә. Нұршайықов шығармаларын таза психологиялық туындылар деп айта алмаймыз. Бұл шығармалар – реалистік, романтикалық, философиялық тұрғыда келістіріліп жазыла келе, өн бойына ұлттық, яки қазақы психология, жеке тұлғалық (индивидтік) қасиеттер, адами болмыс пен табиғи мінездеулерді жинақтаған синкретті көркемөнер туындылары. Жазушы шеберлігі сол – ол шығармаларын әр тарап бойынша келістіріп, жан-жақты қоғами, адами, саяси мәселелерді адам психологиясының түп қазығымен байланыстыра бейнелейді.

Заманның есте қаларлық жағымды тұлғасының келісті бейнесін өз шығармаларында үлкен шабытпен бейнелей алған үздік суреткерлеріміз, сол әдеби кейіпкерлер ғұмыры мен халқымыздың қажырлы күрес тарихын өзара байланыста ала отырып, еліміздің жаңару, өзгеру, ілгері даму шежіресін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келді.

Суреткер алдына бүгінгі күн міндеті ретінде қойылып отырған заманымыздың ұлылығына сәйкес замандас бейнесін жасаудағы шеберлікті арттыра түсу мәселесінің арғы төркіні 20-30 жылдармен сабақтасады. Демек, бұл саладағы дәстүр бастамасы жаңа кеңестік реализм әдебиетінің қалыптасу дәуірінде-ақ бой көрсеткен болатын. Осы тұста қоғамдық өмірмен ілгері қадам басқан жаңа тұрпатты кейіпкерлер бейнесін сипаттауда озықтық көрсеткен жазушыларымыздың бірі – Әзілхан Нұршайықов.

Әдебиетімізде заман тынысы мен замандас бейнесі жаңа қырларымен бейнеленіп көрініс тапты. Прозаиктердің 60-70 жылдары жарияланған роман, повестерінде, әсіресе, Ұлы Отан соғысы оқиғаларының фонында ауыл өміріндегі елеулі өзгерістер мен замандас бейнелерін бейнелеуге бетбұрыс айқын байқалады.

Бұл – кездейсоқ құбылыс емес. Соғыс адамдардың ар-ұждан тазалығына қатал сын болды. Соғыстан кейінгі халық тұрмысы, ауыл адамдары, хал-ахуал, жастар мәселесі, қоғамдық-саяси түстар, өмір, тіршілік харекеттері жазушылардың сынына түсті. Қатерлі сынға біреу төтеп беріп, төзіп, шыңдалып, құрыштай шыныға түссе, біреулердің моральдық дүниесіндегі сызаттар, бітеу жара үлғая келе дертке айналып, адамдық қасиеттен жұрдай етті. Бірақ ауылдағы шешуші күш мұндайлар емес, жаны, ары таза, шын патриот, еңбекші халық еді. Осындай негізгі идеялық-эстетикалық тұжырымдамаға құрылған шығармалардың әрқайсысында өзіндік бояу-өрнегімен заман және адам мәселесі толғанады. Ә.Нұршайықов өз туындыларында замандас келбеті мен жеке адам тұлғасын әр түрлі бояу-нақыштармен бейнелеп, кестеледі. Бұл тұста, сөз жоқ басты бағыт: «Жеке адам мен коллектив, көпшілік, басшы мен оған ерген халық – совет әдебиетінің алғашқы күнінен бастап батыл және көп көтерген тақырыбының бірі. Бұл, әсіресе, жаңа қоғамдық жағдайларда, әлеуметтік күрес жолында көбірек көрсетіледі. Көркем әдебиет сол арқылы жаңа жағдайларда, коллективтік ортада жеке адамның өсу, жетілу жолдарын көрсетуге тырысады» [15, 1976].

Шынында, жазушы өзі өмір сүрген ортаның жырлаушысы десек, сол заман бейнесі оның шығармаларында өз көрінісін берері айқын. Ә.Нұршайықов туындылары осындай заманның көркемөнердегі суретін нәзік лиризм мен гуманистік идея бесігіне бөлеп бейнелеген туындылар болды.

Тақырып өзегі әдебиеттану ғылымындағы көркем бейне, бейне болғандықтан, зерттеуімізде айтылып отырғандай, көркем бейне немесе бейне – әдебиеттің, яғни көркем шығарманың басты нысаны ретінде қаралады.

Мұның өзі, сайып келгенде көркемділік, көркемдік шындық пен көркем бейнеге алып келеді. Демек: «Көркемдік шындық – өмір шындығынан, жазушының ой-елегінен, шығармашылық көрігінен өтіп, қорытылып, әдеби шығармалардағы баяндалған, көркем суретке айналған қалпы. Көркем шығарма өмірдегі шындықты кең толғап түсіну, терең сезіну, оған жазушы өз қатынасын білдіру арқылы туады». Ал «Көркемділік – өнер шығармаларынан өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы – дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суретшілік, бейнелілік, өрнектілік» болса, онда: «Көркем бейне – көркем бейне, ... әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс-қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасалған тұлға-бейнесі» [14, 2005].

С.Қирабаевтың «Әдебиет және дәуір талабы» атты еңбегінде әдебиеттегі адам бейнесіне мынадай тұжырым жасаған: «Әдебиеттің негізгі зерттейтіні – Адам мен оның өмірі, еңбегі екені жалпыға мәлім. Алайда, оны көркем бейнелеудің жолы алуан түрлі. Біреу адам өмірін оның нақты іс-әрекетін

суреттеу арқылы көрсетуге тырысса, біреулер оның ойын, айналасын, өмір сүрген ортасын танытуға көңіл бөледі. Осындайда адаммен қарым-қатынаста болатын өмір құбылыстарының ешқайсысы да сырт қалмайды. Адам сезімін, ой-дүниесін тереңірек бейнелеуге табиғат та, оның маңындағы жан-жануарлар тіршілігі де қатыса алады. Өйткені, Адам – жалпы тіршіліктегі ең биік сапалы, саналы өмір иесі, қалған тіршілік құбылыстары оны толықтыруға, оның реніште-қуанышты сезімдерін ашуға көмектеседі, оның жанын, ұғымын байытады» [15, 1976]. Расында, адамның жаны – түпсіз терең тұңғиық, өз алдына ұлы әлем. Оның тылсым сырын ашып суреттеу, сөз зергерінің негізгі нысаны. Э.Межелайтис айтқандай: «Адамның ішкі дүниесіне тереңірек үңілген сайын оның анағұрлым күрделі екендігіне көз жеткіземіз. Адам жаны неғұрлым тереңірек суреттелсе, шығарма да күрделі болады» [22, 1972]. Бұл жердегі тереңірек суреттелу деген сөз – бар ынта-ықыласпен, күш-жігермен нанымды әрі сенімді, әр оқырманды тебірентетіндей, сол оқиғамен иландыратындай халге жеткізу. Яки, адам жанын, әрі адам өмір сүрген қоғамды, уақытты, қысқасы заман һәм замандастар туралы суреттеу – жазушының шығармашылық кредосы.

Табиғат тепе-теңдігін сақтаушы, өмір өткеліндегі ең саналы, биік дәрежелі тіршілік иесі – адамзат баласы. Сол адамзат баласы қарапайым өмірде жекелік, жалғыздық сипатқа ие болады. Ал көркемөнерде бейне жинақталады, дараланады, сараланып, салмақталады. Академик З.Қабдоловша айтсақ: «Әдебиетте адам бейнесін жасаудың амалы алуан түрлі. Ол сөздегі суретпен ғана бітпейді, көркем бейне жасауға қажет өмірлік материалды жинақтаудан әдеби тұлғаны даралауға дейін барады» [13, 1992]. Шынына келсек, бейне жасау – жазушының ең бір шығармашылық ізденісінің, қалам қуатының танылар қыры. Өйткені, қаламгер бейне жасауда материалдарды алдымен жинақтайды, тақырып пен идеяны айқындайды, одан соң шығарманың композициясы мен пішінін жасайды. Мұның бәрі жазушының шеберлігіне, жазушылық зертханасына, өмірді танып, ғұмырды бастан кешіріп, замана сазымен ілесе алатын жаңашылдығына байланысты. Әдебиет теориясындағы көркем бейне ұғымына орыстың белгілі ғалымы Л.И.Тимофеев мынадай баға береді: «Бейне – эстетикалық мәні бар, ойдан шығару арқылы әрі нақты, әрі жинақты жасалған адам өмірінің әсем суреті» [30, 1971]. Шынында, бейне – бір жағынан қиялдан туып, фантазиямен жалғастық тауып жатса, екінші жағынан өмірдің өзінен табылып жатады.

Жазушының махаббат тақырыбындағы туындыларының жазылу әдістерінің өзі – ерекше әдеби-көркем түрде құралған. Мәселен, сұхбат (ауызша) түріндегі берілетін үлгілерге «Әсем», «Махаббат жыры», «Ғажайып адам» секілді шығармалары жатса, қолжазба, естелік, хат түрінде (жазбаша) жазылған туындыларға «Ботагөз», «Ескі дәптер» секілділері жатады. Бұл шығармалардың ортақ негізі – жастардың арман-тілегі, асқақ рухы, болашақ аңсарлары, биік мақсаты мен мәртебелі мұраттары, олардың бойындағы шынайы қасиеттері мен нәзік сезімді сырлары, адалдығы мен ар-ұяттылығы. Бұл жерде жазушы қоғам, заман шындығын, адамдар іс-әрекеттерін терең, нанымды ашады. Замандас бейнесін әр қырынан көрсетеді. Алайда, бұл туындыларда кейіпкерлер бір-біріне ұқсамайтын дара қасиеттерімен ерекшеленеді. Әр кейіпкер – жеке тұлға, әркімнің өмірі әртүрліше өрбиді. Сондықтан өнердің даралық сипаты, құдіреті – бейнеде. Ғылымның бүгінгі даму сатысында бейне термині әр түрлі қырынан қаралады:

1. философиялық ұғымда
2. психологиялық ұғымда
3. өнердегі ұғымда.

Ең алдымен терминдер арасындағы шекараны айырып алмай, олардың мәнін анықтамай, біз көркем бейненің, оның ішінде әдебиеттің табиғатын түсіне алмаймыз. Сондықтан бейненің жеке-дара тармақтарын саралау шарт.

Философиялық ұғымындағы бейне – объективті болмыстағы құбылыс атаулының санадағы көрінісі. Бұл ретте түйсік, сезім, ұғым, жеке фактілердің адам санасындағы сәулесі – бейне. Оларды біріне – бірін қарсы қоюға, шатыстыруға болмайды. Жалпы бейненің ең кең мағынасы философиялық ыңғайда түсіндіріледі.

Психологиялық бейне – сезімге, адам есіне қатысты бейнелер. Бұл философиялық ұғымға қарағанда аясы тар, шеңбері шағын термин.

«Өнердегі бейне – өзіне ғана тән пәні, объектісі бар, болмысты бейнелеудің, танудың айрықша мағыналы құрамы» [23, 1986], – деген Р.Нұрғалиевтің пікіріне сүйенсек, жазушы туындыларындағы кейіпкерлер әлемі жоғарыда аталған үш бейнеге тиесілі. Жазушы шығармашылығындағы бейнелер

бірде ойшыл, өзіндік пікір-пайымы бар, даналы жас болса, енді бірде жан-дүниесі бай, ішкі сарайын толқынды әлем кернеген мінезді болады. Ал енді бірде әр оқырманның идеалына татыр бейнеде кескінделеді. Ә.Нұршайықовтың шығармашылық зертханасының бір керемет түсы – оның кейіпкерлері жағымды немесе жағымсыз болсын, бәрібір жасық, қорқақ, өмірден өз орнын таба алмайтын дәрменсіз, күйрек емес, тек өзіне сеніп, болашақты жұмақтай көретін оптимист тұлғалар түрінде суреттеледі. «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы бейнелер осылай суреттеліп, романтикалық және реалистік шеберлікпен тұлғаланған. Жазушы өз шығармашылығы арқылы өз дәуірінің, өз замандастарының бейнесін өшпес көркем мұраға айналдырды. Қаламгер туындыларындағы замандастар өз дәуірлері құбылыстарына ой көзімен қарап, өткен шаққа салауат айтып, болашақпен тілдеседі. Біз бұл шығарманы бүгінгі күн талабы бойынша саралап, сараптауымыз қажет. Романға жазушы өз басынан өткен махаббат сезімін арқау еткен. Сөйтіп, өмір мен өнер егіз, қатар ұғым дейтін болсақ, өз өмірін сөз өнерімен сабақтастыра білген жазушының қаламынан қымбат та асыл дүние шыққан. Тағы бір елеулі нәрсе – Ә.Нұршайықов туындылары өте бай тіл бедерімен, стиль ерекшелігімен, көркемдік арнасымен тоғысқаны бір бөлек, оның шығармашылығы аса бай әрі таза өмірден, табиғи түрмыстан алынған оқиғалылығында. Маңыздысы сол, Ә.Нұршайықов қайсібір туындысында да заман, адам мұратын айқын көрсетіп, соған сай бейнелерді жүйелі, нақты суреттейді. Замандас бейнесін толық, нанымды ашады. Оның қоғамдағы орнын, көркемдік-эстетикалық тұғырын анық айқындайды.

Жеке тұлға – тек психологияның нысаны ғана емес. Ол – әдебиеттің ең басты предметі. Бірақ әдебиеттің өзі жеке-дара ғылым саласы болғанымен, басқа да ғылым түрлерімен байланыс таппаса, онда әдебиет ғылымы дамымай қалар еді. Әдебиеттің өз арнасында көркемдік психологизмнің ұлттық сипатының алар орны зор. Қай халық болса да, оның өзіне тән мінезі мен ерекшелігі болады. Қоғам байлығы – адам дейтін болсақ, ал адамның бәрін бір нүктеге бойлататын қазық – ұлт. Ал ұлттың мінез-құлқы мен бояу-өрнектері қаламгерлер шығармашылығынан орын тепсе, ол – заңдылық.

Жалпы көркем бейненің өзі әдебиеттану ғылымында мынадай сипатқа ие: «Бейне – өнерді қайта құру және игеру тәсіліне тән ерекше мінезделетін, эстетикалық категория» [19, 1987]. Осы пікірді негізге ұстанар болсақ, әдебиеттегі көркем бейне – өзіндік эстетикалық және тарихи шындықты бойына жинақтаған образ.

Ал қазақ әдебиеті тарихында көркем образға мынадай анықтама берілген. «Көркем бейне дегеніміз – көркемөнерде, соның ішінде әдеби шығармада жинақталған түрде суреттелетін өмір құбылысының нақтылы көрініс қалпы, кейіпкердің көркем ой елегінен өткізіліп, қорытындылап жасаған тұлға бейнесі» [3, 1998]. Осындай анықтамаларды басшылыққа алсақ, біз айтып отырған көркем бейненің заманалық сипаты мен көркемдік маңызын терең жүйелей аламыз.

Жазушының «Махаббат қызық мол жылдар» романдағы Меңтай образы қазақтың қарапайым қазақ қызының типтік бейнесі ретінде көрініс табады. «Көркем туындыдағы адам образын сомдау, мүсіндеу үшін бірнеше көркемдік тәсілдердің қатысатыны аян. Әрқайсысы суреткер көздеген ойды, алдына қойған мақсатты жеткізуде өзіндік қызметке ие» [8, 2002], – деген ғалым А.Жаманғараеваның пікірін алға жетелер болсақ, психологиялық тұрғыдан алғандағы ең көркем әрі қуатты тәсіл – портрет болып табылады.

Портрет арқылы ғана адамның болмыс-бітімін танып біліп, ішкі сезімін айқындауға болады. Мәселен, Меңтай портреті лирикалық қаһарманның шегінісінен бастау алады. Яғни Ерболдың Меңтайды алғаш көрген сәттегі суреттеп-сипаттауларынан басталады. «Өзге қыздар күлгенмен, ақ қыз әсем ернін қытықтай бастаған күлкіні кері қайырып жіберді. Мұнысымен ол барша ұстамды қыздың бетінен еш нәрсені білдіртпейтін, жақсы иә жек көргенін ешқашан аңғартпайтын ең үлкен өнерін танытқан еді. ...Осы кездегі оның ризалық, биязылық, сыпайылық, сүйкімділігін көргенде менің жүрегім бұрынғыдан бетер дүбірлеп, дүрсілдеп кетті» [24, 1992], – деген жолдардағы Меңтай образы шығарманың идеясын, тақырыбын айқындап тұрғандай. Осы ретте орыс ғалымы Л.И.Кричевскаяның: «Портреттің ең қиын міндеттерінің бірі – адамның сырт келбеті арқылы тұлғаның психологиялық сипатын, адамзат өмірінің ішкі өмірін айқындау» [10,1994], – деген пікірін келтіре кету орынды. Өйткені, онда қазақ қызына тән сыпайылық, қарапайымдылық, нәзіктік сияқты қасиеттерді қаламгер түрлі әдеби тәсілдер, нақты мысалдармен дәлелдеген. Мәселен, жаңадан келген Ерболды аға деп сыйлап, оны майдан шебіндегі өз ағасына ұқсатып, көп қамқор болады. Жаңа ортаға келген Ерболға барлық қолдан келген көмегін аямайды.

Жазушы бүгінгі қоғамда әлі күнге дейін неше түрлі Тұмажандардың жүргендігін айтып, олардың қазіргі кезде іші өзгермеген, түсі өзгерген, өйткені олар қара костюм, ақ көйлек киіп, екі

беттері шиқандай болып, менменсіп мейманханалардың маңында жүретіндерін ашына суреттейді. Жазушы озбыр бейнені лас іс-әрекеттері арқылы аямай әшкерелейді. Ал оны ұғынып, өз бағасын беру – оқырманның билігінде. Ғалым М.И.Андроникованың: «Суретші тек қана үлгінің көшірмесін, тек қана оның сұлбасын жасамайды – ол арқылы өз әсерін, ол туралы өз ойын білдіреді» [1, 1974], – деген сөзін қостар болсақ, онда авторлық позицияның образды айқындау сәтінде бейнені жандандыру мәселесінің тереңдігін мойындау керек. Өмірдің диалектикалық заңы деген осы. Әрқашан да жақсы мен жаман, әділеттілік пен әділетсіздік, ақ пен қара, әлсіз бен әлді, кішіпейілділік пен озбырлық қатар жүретін тағдырдың, өмірдің заңы – әр адамның басында болар іс. Қаламгер осы тұста да қыздарды осындай жел өкпелерден сақ болып, махаббатына берік тұра білуге, озбырлардың қармағына түсіп қалмай, әдемі өмір сүруге шақырады. Тұмажан образы арқылы мынадай қағиданы ұсынуға болады. Қыз намысын қорлау, оның абыройына, пәктігіне дақ келтіру – жазасы ешқашан өтелмес, күнәсі ауыр қылмыс жасағанмен бірдей. Адам бойындағы ең бір ізгі де ардақты қасиеттердің асылы – адамгершілік. Барлық адам бойындағы жақсы қасиеттерді өрбітіп, дамыта отырып, қаламгер өз замандастары мен келешек ұрпаққа тағылымды ой тастайды. Өйткені, адам бойындағы адамгершілік махаббатпен, патриоттықпен, адалдықпен, адамдықпен, кішіпейілдікпен, ұлағаттылықпен, сүйіспеншілікпен ұласады, сонымен сабақтасады. Осындай бойында адамгершілік нұры төгіліп тұрған Ә.Нұршайықов жасаған бейнелердің бірі – «Махаббат жыры» повесіндегі Әділжан бейнесі. Бұл повесть әдемі лиризмге, сұлу да бай мінезге құрылған. Әдетте әдебиетте, көркем шығармада мінез болмайтыны ақиқат.

Өйткені, өткен күн, болған нәрсе сол қоғамға, келер ұрпаққа сәулесін түсіріп тұруы, өз көлеңкесін көрсетуі – заңды құбылыс. Осы жерде орыстың көрнекті ғалымы А.Ф.Лосевтің мынадай терең пікірін келтірсек: «әрбір адамға тән келбеті, жүрісі, киім киісі, тіпті тамақ ішісіне дейін қатаң қадағалау арқылы оның ішкі өміріне ене аламыз. Олардың өзін қоршаған ортаға, затқа т.б. деген көзқарастары ішкі әлемді танытар бірден-бір көркемдік кілт» [17, 1991]. Қаламгер бірде-бір қимылды қалт жібермей, әр іс-әрекетті байыппен суреттейді. Өйткені, әр қимыл, әр ишарат, әр әрекет – образдың жаңашыл түсын тануға көмектесер сюжет құрылымы. Бұған белгілі жазушы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Дулат Исабековтің журналист сауалына берген мына жауабын дәйек ретінде алуға болады: «Кеңес өкіметі кезінде де бүгінгі тақырып жазылмай жатыр деген әңгіме болып тұратын. Жоқ деп айтуға болмас, қазір де азды-көпті жазылып жатыр. Кейіпкер жайлы айтсақ, адамның бәлкім ішкі жан-дүниесі, мінез-құлқы өзгермесе, адам қашанда адам ғой. Жазушы пікірін алға тартатын болсақ, шындығында, заман кейіпкерді жасайды деген тоқтамға келуіміз заңды. Бейне жасау – жеке-даралық сипатқа ие бірнегізді нәрсе емес, ол – өз арнасына бірнеше факторларды біріктіретін кешенді құбылыс. Сол себептен де әдебиеттегі замана көрінісі мен замандас бейнесі – бірін-бірі толықтырып тұратын, бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын дихотомиялық процесс. «Әдебиет пен өнерде жай зат жоқ. Олар міндетті түрде өз иелеріне қызмет етуі тиіс» [18, 1595], – деп көркем өнердегі адам, табиғат, заттар әлемінің орны мен көркемдік қызметін зерттеген Б.Е.Галанов айтқандай, қаламгер де шығарма сюжетіне сәйкес адам мен оның табиғаты, адам және оның заты секілді жайларды қатар қоя отырып, салғастыра бейнелейді.

Әдебиет – қазынасы мол, ауқымы кең, тереңі таусылмас мұхит. Әдебиеттің жырламайтын, қарастырмайтын тақырыбы жоқ. Әдебиеттің құдіреттілігі сонда, өмірдің сан алуан қыр-сырын егжей-тегжейіне жетіп, толыққанды жүйемен қамтамасыз етіп, уақыт пен кеңістікке төтеп бере алады. Литвалық әдебиетші Ян Парандовскийдің сөзіне сүйенсек: «Әрбір жазушының жаны – бейне бір толғаныс, күйзеліс тағы басқа да толып жатқан сезімдер қоймасы іспетті» [27, 1990], – дейді. Сонда, әдебиет – жазушы – кейіпкер деген үштік әрқашан бірлікте өмір сүреді дейміз. Өйткені, әдебиеттің өзінде бірнеше категория жатыр, олар: шығарма, оның тақырыбы, идеясы, сюжеті, композициясы. Ал жазушы – әдебиет пен кейіпкерді өз сезімінің, өз жүрегінің қоймасынан, яки шығармашылық қиял мен өмірлік шындық байланысынан тудырады.

Қаламгер Ә.Нұршайықовтың қаламынан туған образдардың келесі легі – қаламгерлер бейнелері. Әдебиеттің түріне қарап саралар болсақ, жазушының бұл саладағы шығармаларын тарихи негізді шығармалар деп атау орынды. Өйткені, ешбір қоспасыз, бәрін қаз-қалпында баяндаған бәрімізге белгілі тұлғаларды жырлаған шығармалары тарихи және көркемдік шындықпен астасып келген.

Жазушының жанын тек жазушы түсінеді. Өйткені, олардың ішкі дүниесіндегі жалғастық, өтетін процесс біркелкі. Мәселен, белгілі бір образ жасау үшін жазушы алдымен сезімін сол бейнеге теліп, өзін бір сәт кейіпкер орнына қояды. Өзінің «Борис Полевой туралы әңгіме» атты естелігіндегі қаламгердің бейнесін жазушы оның түрлі қимылдары мен әрекеттері арқылы береді. Экскаваторшы Дмитрий Слепуханың қазіргі өмірі мен Отан соғысы кезіндегі ерліктерін сипаттау үшін әңгіме

жазады. Б.Полевой егер Д.Слепуханың айтқанын көркем әңгіме етіп жаза қойса, онда шығарманың түк дәмі болмас еді. Өйткені оқиғаны айтушы жазушыға түсінікті тілмен жеткізе алмауы мүмкін, өз басындағы өткен жағдайды ашық айта алмаған болар еді. Ал қаламгер болса, образдың нанымды шығуы үшін еңбектенді. Ә.Нұршайықов оны былай суреттейді: «Құрылыс жаңа басталып жатқан болатын. Шын мәнінде онда әлі айта қоятын да еш нәрсе жоқ сияқты еді. Осылай ойлаған өзге жұрт жайбарақат жүргенде Борис Полевой таяуда жер қазып жатқан экскаватордың болат тістері жерден тот басқан зеңбіректі жоғары қарай көтере берді. Бұл кешегі өткен соғыстың өшпеген ізі еді. Борис Полевой көзін сығырайтып, аспанда бақадай тырбаңдап түрған зеңбірекке ұзақ қарап қалды. Содан соң, қабағын сәл шытып, қойын дәптеріне бірдеңелерді тез-тез түртіп алды. Келесі сәтте оның темір сатымен өрлеп, экскаваторшының кабинасына қарай көтеріліп бара жатқанын көрдік. Полевой биіктен кезегін аяқтаған экскаваторшы Слепухамен бірге түсті. Онымен ілесіп, үйіне дейін барды. Кешке жазушы мен экскаваторшы бірге клубта болды. Ертеңгі күнді ол тағы да соның қасында өткізді. Слепуха мен Полевой жарыса жұмыс істеді. Бірі тарихты болат шөміштің жүзімен, екіншісі болат қаламның ұшымен жазып жатты» [25, 1992]. Қаламгер осылайша ғажап портрет, портрет болғанда жанды сурет жасаған. Екеуінің қатар түрып, бірінің тарихқа, бірінің әдебиетке қосқан үлестерін шығармашылық параллель көркем тәсілмен береді. Қаламгер осылайша жазушылық ізденістің, жазушылық зерттеудің белгісі ретінде Б.Полевой әрекетін көрсете білді.

Жазушы Б.Полевойдың жазушылық, азаматтық келбетін жырлай отырып, оның бойындағы қарапайымдылық, еңбексүйгіштік, ізденімпаздық деген сияқты қасиеттерді де алға тартып, үлгі етті. Қандай нәрсе болса да, еңбекпен келеді. Сондықтан Ә.Нұршайықов алып отырған тақырыпты көбелекше шыр айналдырып, идеяны жарқ еткізіп көрсетудің басты бір қағидасы ретінде еңбекшілдікті зор бағалайды. Б.Полевой – заман адамы, ол өз дәуірінің жыршысы. Шынында да, қаламгер өз дәуірінің барлық қыртысын жазып, бүкпесін ашып кетуі тиіс. Арғы тарихқа көп қалам тербемесе де болады. Өйткені әр дәуірдің өз жырлаушысы болуы тиіс.

Ә.Нұршайықов жазушының ерлікті зор қолпаштап, елі үшін отқа түскен есіл ердің еңбегін бағалап, оған деген борыштық сезімін алға тартып, бас игендей көзқарас танытатын ең бір керемет түсы – оның «Нағыз адам туралы аңыз» романы. Біз адам табиғатын танытатын ғылымды адамтану (антропология) ғылымы дейміз. Бірақ әлемдік аренада ең бір адамтанудың ізгілендіру саласындағы пәні – әдебиет болып саналады. Сол себепті адам табиғатына тән тылсым жаратылысты, ой мен сезім ара жігін, іс-әрекеттер легін жіті қадағалай зерттеу – кез келген емес, психолог жазушының міндеті. Әдебиеттанушы-ғалым А.Байтұрсынов сөз өнері ғылымы 3 негізге сүйенеді:«1. Ақылға. 2. Қиялға. 3. Көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің түрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – түю, толғау» [4, 2002], – дейді. Сонда, жоғарыда аталған үш негіз – әр қаламгердің көңілге бойтұмардай етіп ұстар негізгі объектісі. Бұл объект – образ жасауда көмекке келер негізгі құрылғылардың бірі деуге болады. Борис Полевойдың ақыл ісі, қиял ісі, көңіл ісінің көмегімен өз шығармасының кейіпкерін толық сомдап, оқырманға жеткізе білуі содан. Бұл турасында Ә.Нұршайықов былай дейді: «...Оның қарапайымдылығы мен еңбек сүйгіштігіне қызығамын. Бәсе, «Нағыз адам туралы аңыздың» авторы осылай болуға тиіс деймін. Осы тамаша шығарманы оның қалай жазғанын есіме аламын... Атақты Орел шайқасы аяқталып қалған кезде Полевой «Правдаға» очерк жазу үшін самолетпен ұшып, сол маңдағы үздік авиация бөлімдерінің біріне барды. Мұнда ол ұшқыш Алексей Маресьевпен кездесті. Алғашында жазушы ұшқыштың екі аяғы бірдей протез екенін де білмеді. Оны тек түнде, жатарда ғана аңғарды... Сөйтіп, жазушы керемет көрініске тап болды. Ол екі аяғы бірдей жоқ адамның аспанда самғағанына сүйсінді. Жай ғана самғау емес, жау самолеттерін қарғадай қалбаңдатып құлатқанына таңқалды. Осындай ғаламат үлдар өсірген халыққа ғажап таңанды. Ол таң атқанша отырып, ақсақ ұшқыштың әңгімесін тыңдады. Жан жүрегі елжіреп, шынайы ерлікке егіле отырып, түні бойы көз ілместен ұшқыш баяндаған жалынды жырды дәптеріне көшірумен болды» [25, 1992]. Қаламгер Ә.Нұршайықов Б.Полевойдың адамгершілік мұраты мен қаламгерлік қуатын, бейне жасаудағы ерлік пен елдік мәселесін биік қоятындығын әсерелей көрсетті. Сонымен, Б.Полевойдың бейнесі – еңбексүйгіштігімен, адамгершілігімен, әдебиетті үлкен-кіші деп бөлмей, адами түрғыда нағыз шығармашылықтың жанашыры ретінде биік талғаммен сомдалған кесек тұлға.

Орыс әдебиеттану ғылымында лирикалық қаһарман немесе лирикалық образ – жеке тұлғаны танытуда ерекше рольге ие. Лирикалық қаһарман замандас келбетін толық аша алады және ол автор ойымен

өзектес, бір арналы болады. В.П.Крючков атты орыс ғалымы оған мынадай түсінік береді: «Лирикалық кейіпкер лирик-ақынның кез-келген шығармасында кездесе бермейді, лирикалық кейіпкерді бір өлең арқылы талдауға болмайды, лирикалық кейіпкер туралы ой бір ақынның өлеңдер циклы арқылы немесе оның бүкіл ақындық жолы арқылы қалыптасады. Бұл – автор түсінігін айқындаудың ерекше түрі:

1. Лирикалық кейіпкер – бұл сөз иесі, кескін бөлігі. Ол автор мен бейнеленген әлем арасында тұрады; біз лирикалық кейіпкерге не жақын екенін, неге қарсы тұратынын, ол әлемді және әлемдегі өз орнын қалай қабылдайтынын т.б. талдай аламыз.

2. Лирикалық кейіпкерге ішкі идеялық-психологиялық бірлік тән; бірдей өлеңдерде тұтасқан азаматтық тұлға әлемге және өз-өзіне қатысты ашылады.

3. Ішкі сұлба бірлігімен биографиялық бірлік сәйкесуі мүмкін. Мұндай жағдайда әр түрлі өлеңдер бір адам өмірінің өмір белестері болып бірігуі ықтимал» [12, 1997].

Жазушының қиял әлемі, қалам қарымы, оның идеялық-психологиялық қалпы өз бейнесін, өз кейіпкерін жасауда көрінеді. Бейне жазушының қолынан түптеліп, жинақталып шығатын болғандықтан, ол жазушыға тәуелді.

Ақын Әбділда Тәжібаев, жазушы-майдангер Тахауи Ахтанов турасындағы естеліктерінде олардың бейнесі заманауи, әдеби мәнде жан-жақты және толық сомдалған. Оларға тоқталмас бұрын образдарды ашу барысында қолданылатын көркем әдебиеттегі психологиялық талдау мәселесіне байланысты сөз қозғасақ. Белгілі әдебиеттанушы-ғалым Б.Майтанов: «...психологизм сөз өнерінің тектік белгісі ... қаһарманның рухани әлемін, жан сырын жеткізудің амал-тәсілдердің жиынтығы...» [20, 1987], -дегендей, сөз өнері атты ғылымның аясында психологизм зор орын алатын категория екенін жоғарыда айттық. Ал Ә.Нұршайықов – бернелеу және баяндау құралдары арқылы бейненің сезімін, ойын, толғанысын тереңдетіп, жан-жақты суреттеп, эстетикалық деңгейге жеткізуші тұлға.

Осы жерде психологиялық шығарма деген ұғым туады. Бірақ, шығарманы психологиялық талдаудың астарында әдеби-көркемдік талдау ұғымы жатыр. Көркем шығарманы психологиялық талдау мен жалпы психологиялық талдаудың арасы жер мен көктей. Бұл турасында К.Г.Юнг адамды психология ғылымы мен көркем әдебиет екі түрлі бағытта және екі түрлі мақсатта зерттейтінін, әдеби шығармаға психологиялық әдістемемен келу бір басқа да әдеби-көркемдік түрғыдан талдау мүлдем өзге өрнекте өрістейтінін ескертеді [31, 1991]. Шынында, әрбір нәрсенің, әр құбылыстың, жаратылыстың мазмұн-мәнін идеялық-әсерлілік негізін қайталанбас қадір-қасиеті түрғысынан бағалау – көркемдік тану көкжиегінде өзіндік орны бар дара ұғым. Шын суреткердің көркем бейне тудыруы – қашан да адам қатынасымен, қайғы-мұң, қуаныш-сүйініш сияқты көңіл-күй әсерімен қанаттанған шынайы өнер туындысы дейміз. Қандай суреткер болмасын, оның қиялынан туған ой, ұғым, бейне қай жанрда да бағалы, көрнекті болады. Қаламгердің рухани жан байлығы, ойшылдығы, тереңдігі қоршаған орта, дүниені, жаратылыс мәнін ойнақыландыра ашуға жан-жақты көмегін тигізеді.

Көркем туынды – белгілі бір тарихи дәуірдің, қоғамдық жағдайдың, заман шындығының жемісі. Ал замандас келбеті – осы жемістің негізгі дәні. Әрбір көркем дүниенің ұлттық сипаты болады. Әйтпесе оның еш құндылығы қалмақ емес. Ұлы философ Гегель: «Әрбір көркем шығарма халқына, өз уақыты мен ортасына тән және ерекше тарихи, басқа да мақсат-мүдделерге бағынышты» [7, 1938], – дегендей, көркемөнер туындысы белгілі уақыт пен көркем бейнеге телінеді. Ә.Нұршайықов жасаған көркем дәуір мен көркем бейне – ұлттық сипатқа негізделіп жасалған модель.

Қаламгер шығармашылығының көпшілігі кеңес дәуірінде дүниеге келді. Оның кейбір туындыларында кеңестік саясаттың басым бағыттары жылт етіп көрініп қалады. Зерттеуші П.С.Выходцевтің: «Әдебиеттің ұлттық негізі, ұлттық дәстүрінің социалистік реализмнің ең күрделі мәселелерінің бірі күйінде әлі де қала беретіндігін ешбір әсірелеусіз-ақ айтуға болады» [6, 1973], – дегеніндей, бір кездері ұлттық әдебиетіміздің арнасы социалистік реализмнің сағасына барып тоғысты. Бірақ социалистік реализм жалпы адамзаттық мәселелерді, ұлттық сипатты шешіп бере алған жоқ. Осы ретте кеңес дәуірінде болған мынадай пікірталасты келтіріп кеткен жөн. Кеңес әдебиетінің ұлттық сипаты жөнінде пікір айтушылардың басты назар аударғаны – әдебиет кейіпкерлерінің мінезіне әдебиеттің ұлттық сипаты түрғысынан талдау жасау. В.Освоцкий бастаған ғалымдар тобы көркемөнердің жалпы адамзаттық, жалпы ұлттық сипатын жалқы ретінде қарастырып, олардың ара жігін жалпы мен жалқы ұғымдарының аясына сыйғызды. Жалпының бірте-бірте жалқыны ығыстыратынын айта келе, «ұлттық мінезді» «советтік мінез» деп атауымыз керек деп түсіндірді [26,1957]. Бірақ көркемөнердің ұлттық сипаты – қай халықта болса да алдыңғы шепте тұратын болмыстық құбылыс. Ол талай ғасырдың арнасынан өткен ұлттық

категория болғандықтан, оны күштеп жою, басқа бір идеологиямен араластыру еш мүмкін емес жайт. Бұл ретте ғалым Бағдат Кәрібозұлының мына пікірі айтылған ойымызды айқындай түседі: «ұлттық араласу, жақындасулардың совет үкіметіндегі 70 жылдан аса тарихи тәжірибесі көрсеткеніндей, көркемөнердің, сондай-ақ, әдебиеттің қандай жағдай болса да ұлттық сипатының жойылмайтындығы, керісінше, бұндай сын сағатта өміршеңдік танытқандығы деп айтуға болады» [9, 2005]. Шындығында, көркемөнердің ұлттық сипаты – ұлт бар жерде, оны жасаушы халық бар жерде, халықтың болмысы, мінез-бітімі бар жерде мәңгілік жасай беретін құбылыс. Ұлттық психология – ұлттық дәстүрдің ерекше түрі. Түрі ғана емес, ұлттық дәстүрді қалыптастырушы басты фактор.

Қорытынды

Жазушы туындыларының тақырып ауқымы кең. Соның бірі – заман және адам тақырыбы. Ол өз шығармалары арқылы оқырмандарын қадірлеп, сүюге, оны бағалауға шақырады. Ербол, Меңтай, Әділжан, Ләйла мен Ермек, Ақан мен Әсет, Еркеш пен Ботагөз, Қабира бейнелері арқылы заман жастарының толық түлғасын жасап шығарды.

Қаламгер шығармаларындағы бейнелер – өзіндік мінезге, болмысқа ие қаһармандар. Олардың әрқайсының мінезі, істер қимылы мен әрекеті сан алуан. Өйткені, қаламгер бұлар арқылы замана тудырған бейнелердің галереясын жасады деуге болады. Осы галереяға қарап отырып, әр адам өзінің идеалын немесе антиидеалын табады. Және сол жастықтың адами, арда қасиеттерін, рухани қазынасын, жалынды құлшынысын, табиғи таңғажайыптарды бойға сіңіріп алуды көздеп, оқырманды жан тереңінің түкпіріне бойлатып, әдемілікке құштар еткізіп, шынайы сүйіспеншілікті насихаттайды. Ә.Нұршайықов шығармашылығындағы кейіпкерлер сомдаудағы басты ерекшелігі – кейіпкерлерінің жастықты жалау еткен жастар немесе келбеті кәрі болғанмен, көңілі, жүрегі жас жандар екендігінде. Оның қай шығармасын алсақ та, қай кейіпкерін алсақ та жастық туралы әңгіме айтады, өзі де жас болып көрінеді. Сонда жазушы шығармашылығының басты өзегі – жастық дейтін болсақ, замандас келбеті өте үлкен пафоспен жырланады. Өйткені, жастық тақырыбы – мәңгілік тақырып екені ежелден белгілі. Жазушы жастар бейнесін сомдай отырып, кейде лирикалық шегіністер арқылы өткенге шолу жасайды. Кеше мен бүгінді өзара салыстыра отырып, әдеби-эстетикалық көркем бейне сомдайды. Жазушы жастар арқылы көптеген мәселелердің басын ашады. Жетімханадағы жастардың арман-тілегі, студент жастардың аяулы махаббаты, Ұлы Отан соғысы кезіндегі жастардың Отанға деген махаббаты, жастардың жақсы білім мен тәрбие алып, елге, халыққа қызмет етіп, пайда келтіруі деген тақырыптарды жазушы кеңінен ашып, өмірмен өзектестіреді. Алынып отырған кейіпкерлер жай образдар емес, олар – типтік образдар. Қаламгер бұл образдар арқылы замандастар бейнесінің кең ауқымды панорамасын туғызған.

Демек, Ә.Нұршайықов шығармаларындағы замандас бейнесі – өмір шындығы алға тартқан, уақыт үнімен сабақтастық тапқан, әр буын өкілдерін де табиғилығымен, қарапайым да көкейкестілігімен бағалап, болашаққа үмітін үлғайта түседі. Жазушы шығармаларының өміршеңдігі мен рухани байлығы осы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Андроникова М.И. От прототипа к образу. – Москва, 1974.
2. Архангельский Л.М. Личность при социализме. – Москва: Наука, 1968.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Құрастырғандар: Ахметов З., Шаңбаев Т. – Алматы: Ана тілі, 1998.
4. Байтұрсынов А. Әдебитет танытқыш. – Алматы: Жібек жолы, 2002. – 208 бет.
5. Батенин С.С. Личность при социализме. «Критерий прогресса личности»– Москва: Наука, 1968.
6. Выходцев П.С. Национальное и интернациональное в эстетике социалистического реализма // «Курс лекций по теории социалистического реализма. – Москва: Высшая школа, 1973. – 100 с.
7. Гегель Г.В. Лекции по эстетике. Соч., Т.12. – Москва, 1938.
8. Жаманғараева А. Ғ.Қайырбековтың «Дала қоңырауы» поэмасындағы портрет. Әдебиет және өнер мәселелері. Ғылыми мақалалар шығарылымы. 4-шығ. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2002. – 214 б.
9. Кәрібозұлы Б. Беталыс. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 бет.
10. Кричевская Л.И. Портрет героя. АО Аспект Пресс, – Москва, 1994.
11. Коммунизм и личность. – Москва: Политиздат, 1964.
12. Крючков В.П. Русская поэзия XX века: Очерки поэтики. Анализ текстов. В 2-х ч. Ч.1. – Москва: Просвещение, 1997. – 278 с.

13. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
14. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 576 б.
15. Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы.– Алматы: Жазушы, 1976. –300 б.
16. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1998.–224 бет
17. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – Москва: Политиздат, 1991. – 525 с.
18. Литературная энциклопедия терминов и понятий. – Москва: НПК «Интелвак», 2001. – 1595 с.
19. Литературный энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1987.
20. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 бет.
21. Мәшһүр-Жүсіпов Қ. Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. –216 б.
22. Межелайтис Э. Контрапункт. – Москва: Известия, 1972.
23. Нұрғалиев Р. Телағыс. – Алматы: Жазушы, 1986. – 440 б.
24. Нұршайықов Ә. Төрт томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 1992. – 430 б.
25. Нұршайықов Ә. Төрт томдық шығармалар жинағы. II том.- Алматы: Жазушы, 1992.–436 б.
26. Оскоцкий В. Литературный герой и его национальный характер // Дружба народов, 1957. №1.
27. Парандовский Ян. Алхимия слова. – Москва: Правда, 1990. – 656 с.
28. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы:Алаш, 2003. – 328 б.
29. Смирнов Г.Л. Советский человек. – Москва: Издательство «Политической литературы», 1971.
30. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – Москва: Просвещение, 1971.
31. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество // Самосознание Европейской культуры XX века. – Москва: Политиздат, 1991. – 448 с.

REFERENCES:

1. Andronikova M.I. Ot prototipa k obrazu. [From prototype to image] – Moskva, 1974.
2. Arhangelski L.M. Lichnost pri sotsialzme. [Personality in socialism] – Moskva, Наука, 1968.
3. Ahmetov Z., Shanbaev T. Adebiettanu terminder sozdigi. [Term vocabulary of literary criticism] – Almaty: Ana tili, 1998.
4. Baitursunov A. Adebiet tanytqysh. [Literary recognizer] – Almaty: Jibek joly, 2002. – 208 bet.
5. Batenin S.S. Lichnost pri sotsialzme «Kriterii progressa lichnosti» [Personality in socialism «personality progressing criterias»] – Moskva: Nauka, 1968.
6. Bychodzev P.S. Natsionalnoe i internatsionalnoe v estetike sotsialisticheskogo realizma // «Kurs lekcii po teorii sotsialisticheskogo realizma [National and international in social realism easthetics // «Lectures course on theory of socialistic realism»]. – Moskva: Vysshaya shkola, 1973. – 100 s.
7. Gegel G.V. Lektsii po estetike. Soch., T.12 [Lectures on easthetics. Comp., V.12]. – Moskva, 1938.
8. Jamangaraeva A. G. Qaiyrbekovtyn «Dala qonyrauy» poemasyndagy portret. Adebiet jane oner maseleleri [Portreit in Kayirbekov's poem «Dala qonyrau». Problems of literature and art].– Almaty: Adebiet jane oner instituty, 2002. – 214 b.
9. Karibozuly B. Betalys [Direction]. – Almaty: Arys, 2005. – 200 b..
10. Krichevskaia L.I Portret geroya [Hero's portrait]. A.O. Aspekt Press, – Moskva, 1994.
11. Kommunizm i lichnost [Communism and personality] – Moskva: Politizdat, 1964.
12. Kriuchkov V.P. Russkaia poezia XX veka [Russian poesy of XX century]: Ocherki poetiki. Analiz tekstov. V 2-x ch. Ch.1. – Moskva,: Prosveshenie, 1997. – 278 s.
13. Qabdolov Z. Soz oneri [Word art]. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 352 b.
14. Qazaq adebieti. Entsiklopedialyq anyqtamalyq [Encyclopedial directory].– Almaty: Aruna, 2005. – 576 b.
15. Qirabaev S. Adebiet jane dauyr talaby [Literature and epoch demand]. Almaty: Jazushy, 1976.–300 b.
16. Qirabaev S. Kenes dauyryndegi qazaq adebiety [Kazakh literature in Soviet epoch].– Almaty: Bylym, 1998.– 224 b.
17. Losev A.F. Filosofia. Mifologia. Kultura [Philosophy. Mythology. Culture]. – Moskva: Politizdat, 1991. – 525 s.
18. Literaturnaya entsiklopedia terminov i ponyatii [Literary encyclopedia of tems and concepts]. – Moskva: NPK «Intelvak», 2001. –1595 s.
19. Literaturnyi entsiklopedicheskii slovar [Literary encyclopedic vocabulary. – Moskva: Sovetskaya encyklopedia, 1987.
20. Maitanov B. Qacharmannyn ruhani alemi [Hero's spiritual world].– Almaty: Jazushy, 1987. – 232 b.
21. Mashhur-Shusupov Q. Olen – sozdin patshasy: Zertteuler [Poem-lord of word: researches]. – Almaty: Jazushy, 1991. –216 b.
22. Mejelaitis E. Kontrapunkt [Counterpoint].– Moskva: Izvestia, 1972.
23. Nurgaliev R. Telagys [Telagys]. – Almaty: Jazushy, 1986. – 440 b.

24. Nurshaiykov A. Tort tomdyq shygarmalar jinagy. I tom [Four volume works digest. I volume]. – Almaty: Jazushy, 1992. – 430 b.
25. Нүршайықов Ә. Tort tomdyq shygarmalar jinagy. II tom [Four volume works digest. II volume]. – Almaty: Jazushy, 1992. – 43+6 b.
26. Oskotskii B. Literaturnyi geroi i ego natsionalnyi harakter // Drujba narodov [Literary character and his national nature // People's friendship], 1957. №1.
27. Parandovskii Ian. Alhimia slova [Word's alchemy]. – Moskva: Pravda, 1990. – 656 s.
28. Pyralieva G. Korkem prozadagy psihologizmnyn keibyr maselelery [Some problems of psychologism in artistic prose].–Almaty:Alash, 2003.–328 b.
29. Smirnov G.L. Sovetskii chelovek [Soviet man].– Moskva: Izdatelstvo «Politicheskoi literatury», 1971.
30. Timofeev L.I. Osnovy teorii literatury [Literature theory bases]. – Moskva: Prosveshenie, 1971.
31. Iung K,G. Юнг К.Г. Psihologia i poeticheskoe tvorchestvo // Samosoznanie Evropeiskoi kultury XX veka [Psychology and poetic creation // Consciousness of XX century European culture].– Moskva: Politizdat, 1991. – 448 s.

ӘӨЖ81'44

Есеналиева Ж.Ж.
филология ғылымдарының докторы,
Абылай хан атындағы КазХҚжӘТУ доценті,
Алматы қаласы, Казақстан
e-mail: prof.esenalieva@mail.ru

Аққожина Б.Қ.
филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы КазХҚжӘТУ доценті,
Алматы қаласы, Казақстан

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ КОНЦЕПТУАЛДЫ МЕТАФОРА

Аннотация. *Когнитивтік лингвистикадағы метафора теориясы тіл білімі ғылымының ең танымал жетістіктеріне жатады. Оның негізі Калифорния (Беркли) университетінің профессоры Джордж Лакофф пен философ Марк Джонсонның (Стэнфорд университеті) «Біз өмір сүріп жатқан метафоралар» (1980) – жақында толығымен орыс тіліне аударылған әлемдегі шоқтығы биік ғылыми бестселлер кітабында ұсынылған [Лакофф, Джонсон 2004].*

Тірек сөздер: *когнитивтік лингвистика, концептуалды метафора, танымдық ерекшелік, концепт, Лакофф, Марк Джонсон Н.Хомский.*

Есеналиева Ж.Ж.
доктор филологических наук,
доцент КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
город Алматы, Казахстан
e-mail: prof.esenalieva@mail.ru

Аққожина Б.Қ.
кандидат филологических наук,
доцент КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
город Алматы, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *Теория концептуальной метафоры принадлежит к наиболее известным достижениям когнитивной лингвистики. Ее основы изложены в книге лингвиста-теоретика, профессора Калифорнийского университета (Беркли) Джорджа Лакоффа и философа Марка Джонсона (Стэнфордский университет) «Метафоры, которыми мы живем» (1980) – мировом научном бестселлере, лишь недавно полностью переведенном на русский язык [Лакофф, Джонсон 2004].*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, когнитивная особенность, концепт, Лакофф, Марк Джонсон, Н. Хомский.*

Esenalieva Zh.Zh.
doctor of philology,
docent of Kazakh Ablai Khan University
of International Relations and World Languages,
Almaty city, Kazakhstan
e-mail: prof.esenalieva@mail.ru

Akkozhina B.K
doctor of philology,
docent of Kazakh Ablai Khan University
of International Relations and World Languages,
Almaty city, Kazakhstan

CONCEPTUAL METAPHOR IN COGNITIVE LINGUISTICS

Summary. *The theory of conceptual metaphor belongs to the most famous achievements of cognitive linguistics. Its foundations are presented in the book of the linguist theorist, professor at the University of California (Berkeley) George Lakoff and philosopher Mark Johnson (Stanford University) "The Metaphors We Live With" (1980) – the world's scientific bestseller, only recently fully translated into Russian [Lakoff, Johnson 2004].*

Keywords: *cognitive linguistics, conceptual metaphor, cognitive feature, concept, Lakoff, Mark Johnson, N. Chomsky.*

Тіл білімінде «Метафора» ұғымын әдетте әдебиетпен байланысты қолданамыз. Көркем әдебиетте тілді ерекшелендіріп айшықтау, әсерлеп, әсемдеу, құбылту үшін қолданамыз және ассоциациялаймыз. Алайда метафоралардың когнитивтік және танымдық қызметіне көп көңіл бөлмейміз. Шын мәнінде, метафораларды адамдар ғасырлар бойы, ұзақ жасайды. Метафораларды жасағанда адам санасы үлкен танымдық, концептуалдық әрекетті іске асырады. Бір нәрсені өзге бір нәрсеге ұқсату үшін алдымен осы нәрсені тану керек, ол заттың тілдік бейнесін жасау қажет. Қоршаған ортаны танудың, әлемді концептуализациялаудың ең ауқымды тараған түрлерінің бірі – концептуалды метафора. Концептуалды метафора ұғымды, түсінікті, бейнені категоризациялап қана қоймайды, сонымен бірге, ол жиналған білімді еске сақтауды да қамтамасыз етеді. Қазіргі қазақ тілінде метафоралардың зерттелу бағыттарын былайша саралауға болады:

– қазіргі метафоралардың тілдік табиғатын ашу, оған қазіргі тілге сай ғылыми анықтама беру;
– метафораның түрлерін айқындау;
– жаңа мағына жасаудағы метафораның танымдық рөлін көрсету;
– әлемнің тілдегі көрінісін танып білуде метафораның қызметін көрсету;
– көркем мәтіндегі ұлттық еркешелікті көрсетудегі метафораның маңызы;
– метафораның концептуалдық қызметі, номинативті мағына жасау қызметі.

Қазақ тіл білімінде метафораны ұзақ уақыт бір жақты түсіну орын алып келгенін жоғарыда айттық. Метафора – тек көркем шығармадағы көріктеу амал-тәсілдерінің бірі ретінде, бұған дейінгі жазылып, зерттеліп жүрген дүниелердің барлығында көркем шығарманың тілдік аспектісінде ғана троптың түрі ретінде, стильдік ыңғайда сөз етіліп келді. Қазақ ғалымдары да метафораны тек осы тұрғыдан қарастырып, зерттеді.

Тіл – қоғаммен, оның ой-санасы, қоғамдағы таным-біліммен бірге өзгеріп, бірге дамып келе жатқан, бірінен бірі ажырамас құбылыс. Тілдің лексикалық құрамының үнемі жаңа сөздермен қоғамдық диалектілермен өзгеріп, толығып, дамып отыруы заңдылық. Қазіргі заманда қазақ халқының саяси, әлеуметтік мәдени өміріне, ғылым-біліміне көптеген жаңа технологиялар мен жаңалықтар енді. Жаңа бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарында метафораның түрлеріне, өзіндік жасалу жолдарына және олардың қолдану ерекшеліктеріне қатысты соны пікірлер пайда болды.

Ең алдымен біз метафораларды жаңа, тың қырынан зерттеген Джордж Лакофф туралы және оның метафоралар мен әлем туралы ойларына тоқталған абзал. Джордж Лакофф (George Lakoff) – американдық лингвист, Калифорнияның Беркли университетінің профессоры. Ғалым ндивидтің ойлауындағы метафораның басым рөлі туралы еңбектерімен белгілі болған. Лакофф кейін Хомскийдің трансформациялық грамматика бағытын жалғастырған. Еңбектері: "Women, fire, and dangerous things". («Әйелдер, от және қатерлі заттар») 1987; "A field guide to poetic metaphor" («Поэтикалық метафораға бастаушы») 1989; "Philosophy of the flesh: the embodied mind" («Тән философиясы: денелік сана») 1999; "Metaphors we live by" («Біз метафоралармен өмір сүреміз») 2003 (1980).

Соңғы еңбегінде ғалым метафоралар туралы іргелі ойларын білдірген және сол зерттеуінде ол ерекше ғылыми пайымдауларыарқылы өзін когнитивист ғалым ретінде танытқан. «Metaphors we live

by” еңбегін Джордж Лакофф 1980 жылы Марк Джонсонмен бірігіп жазды. Орыс ғылыми әдебиетінде бұл еңбек «Метафоры, которыми мы живем» болып аударылып жүр, кейбір қазақ аудармашылары еңбектің атын «Біз метафоралардың арасында өмір сүреміз» [1] деп көрсетеді. Дегенмен бұл еңбекті, дәлме-дәл, сөзбе сөз «Біз метафоралармен өмір сүреміз», аударса дұрыс болар ма еді? Метафоралар әлемді тану, білім жинау, ақпарат алу, өңдеу, ақпарат алмасу, тілдік қарым-қатынас жасау үшін маңызды рөл атқарады.

Американдық тіл білімінде Джордж Лакоффқа дейінгі ғалымдар метафораларды тек тілдік құбылыс, троптың ерекше түрі деп есептеді де, көркем-әдеби түрғыдан ғана зерттеді. Лакофф алғаш рет метафораларды когнитивтік, танымдық түрғыдан зерттеп, үлкен жаңалық ашты. Кітапта тек метафоралар мен олардың жасалу жолдары туралы ғана емес, концептілер, концептілердің метафораларда көрініс табуы, метафоралардың бірізділігі, субъективизм және объективизм туралы да жазылған. Автордың өзі «кітапта тек тілге деген жаңаша көзқарас қана емес, өмірдің өзіне, адамның жинаған өмірлік тәжірибесіне деген тың көзқарас көрініс табады» деп көрсеткен.

«Біз өмір сүретін концептілер» бөлімінде Лакофф мынадай негізгі постулаттарды атайды:

– Метафорасыз өмір жоқ, өмірдің өзі метафоралық құбылыс

– Концепт (Лакофф «концепт» және «ұғым» сөздерін синоним ретінде қолданады) метафоралар арқылы жүйеленеді

– Метафоралар адамның өмірлік тәжірибесін бір жүйеге түсіруге көмектеседі

– Концепт метафоралық түрғыдан жүйеленген, әрекет метафоралық түрғыдан жүйеленген, сәйкесінше, тіл метафоралық түрғыдан жүйеленген

Мысал ретінде «дау деген – соғыс» концептуалды метафорасын талдайық. Бұл ретте дау мен соғысты бір нәрсе деп түрғанымыз жоқ, дауды соғысқа теңеу орын алып түр. Бұл метафорадан мынадай метафоралық бірліктер келіп шығады:

Ағылшын тілінде	Орыс тілінде	Қазақ тілінде
To demolish the arguments – to demolish the opponent in the war	Разбить аргументацию – разбить противника на войне	Дауда қарсыласты тас-талқан ету – соғыста қарсыласты тас-талқан ету
His words were right on target – his arrow was right on target	Его слова били точно в цель – его стрела била точно в цель	Сөзі дөп тиді – оғы дөп тиді. Айтылған сөз – атылған оқ.
To win the argument – to win the war	Выиграть спор – выиграть войну	Дауда жеңіп шығу – соғыста жеңіп шығу

Демек, бір ұғым туралы екінші бір ұғымның терминдерін қолданып сөз етеміз де, екі ұғымды да бір метафора арқылы бейнелейміз.

Ағылшын тіліндегі «time is money» (уақыт деген – ақша) метафорасы.

Ағылшын тілінде	Орыс тілінде	Қазақ тілінде
To spend time – to spend money	Тратить время – тратить деньги	Ақша жұмсау – уақыт жұмсау
To spare money – to spare time	Выделять деньги – выделять время	Ақша бөлу – уақыт бөлу
Don’t waste your money – don’t waste your time	Не трать деньги зря – не трать время зря	Ақшаны босқа құртпа – уақытыңды зая кетірме

Екі концептіні біріне бірін теңеуді күшейту үшін, бірдей тілдік бірліктерді пайдаланамыз. Қазақ тіліндегі «қымбат уақыт», «алтын уақыт» деген секілді метафоралар да «уақыт деген – ақша» метафорасымен салғастырылады. Дегенмен, қазақи менталитет пен ұлтымыздың психологиясына, тарихымыз бен географиямызға байланысты біз Батыстан гөрі кішкене жайбасарлау халықпыз, оны мойындау қажет. Сол үшін уақытты ақшаға теңеу, одан пайда табуды көздеу, үнемі асығу қазақ халқына тән емес.

Сонымен, концептілер мен ұғымдар метафоралар арқылы жүйеленеді. Бірақ егер екі ұғым метафоралар арқылы толығымен жүйеленсе, бұл екі ұғым бір-біріне тең болар еді. Тілде олай емес.

Мысалға, соғыстың мақсаты – жауды жою, қыру, өлтіру болса, даудың мақсаты – келісімге келу. Кейбір мәдениеттерде дау соғыспен емес, бимен салыстырылуы мүмкін, себебі дауда екі жақ та бірдей маңызды.

«Уақыт деген – ақша» метафорасын алар болсақ, тағы да уақыт пен шын ақшаның, яки материалды құндылықтың арасында бірқатар айырмашылықтар бар. Уақытты банктен ала алмаймыз. Уақыт қарызға берілмейді. Зая кеткен уақыт қайта келмейді. «Мен сізге уақыт жұмсасам, сіз маған ол уақытты қайтарып бере алмайсыз, бірақ маған дәл сондай уақыт жұмсай аласыз» (Дж.Лакофф).

Демек, метафора арқылы ұғымдар бір-біріне толығымен теңестірілмейді, тек осы ұғымдардың неғұрлым анық, ұқсас аспектілері салыстырылады. «Өмір – өзен» десек, өмір де, өзен сияқты тез ағып өтетіні, яғни жылдамдық екеуіне ортақ ұқсастық болса, ал өзеннің жағасының болуы, өмір жағалауынаың шығу мүмкін емес.

Біз көрсеткен Дж.Лакоффтың философ М. Джонсонмен бірлесіп жазған «Біз метафорлармен бірге өмір сүреміз» атты еңбегінде метафораны тілде көрініс табатын жаңа когнитивтік ұғымдарды қалыптастырудың құралы ретінде сипаттайды.

А.Ченки «метафора – өнім, метафора – процесс» деп, мәтіндегі метафора мен концептуалды метафораның ара жігін ажыратады.

Тілдегі метафоралық құбылыстарды зерттеумен концептуалды метафора теориясы (conceptual metaphor theory) айналысады.

Концептуалды метафора ұғымды, түсінікті категоризациялап қана қоймайды, сонымен бірге, ол жинақталған білімді еске сақтауды қамтамасыз етеді.

Когнитивтік лингвистикаға когнитивтік ғылымының көрнекі өкілдері психологтар – Э.Рош, Д.Слобин, С.Палмер; философтар – М.Джонсон, ДЖ.Серл, П.Черчланд; жасанды интелект бойынша мамандар, нейрофизиологтар – П.Черчланд және А.Дамасио өздерінің іргелі зерттеулерімен үлестерін қосты.

Тарихи түрғыда когнититивтік лингвистика Н.Хомскийдің генеративизиміне альтернатив ретінде пайда болды. Қазіргі когнитивтік лингвистика да екі теориялық бағытқа жіктеліп отыр. Бірі ол теорияны қабылдаса, екіншісі Хомскийдің теориялық ұстанымын мүлде қолдамайды.

Қазіргі таңда когнитивтік лингвистиканың басты орталығы Калифорния университетінің Беркли және Сан-Диего бөлімдері, сондай-ақ, Буффалодағы Нью-Йорк университетінің Когнитивті ғылымдар орталығы. Европада когнитивті лингвистика әсіресе Голландияда, Германияда ерекше дамуда.

Ресейде когнитивтік лингвистика бағыты бойынша А.Н. Баранов, Е.С.Кубрякова, В.И.Карасик, Н.Н. Болдырев т.б. ғалымдар аса маңызды зерттеулер жүргізуде және бүгінгі таңда «когнитивтік лингвистика» лингвистиканың ерекше бағытының біріне айналды. Қазақ тіл білімінде профессор Б.Қалиевтің еңбектерін атап өтуге болады [2, 2008, 91 б.], [3, 2012, 232 б.]

Концептуалды анализдің негізгі тәсілдерінің бірі – концептінің концептуалды белгілерін анықтау арқылы оны сипаттау. Концептінің құрылымын қалыптастыратын белгілерді анықтау арқылы оны сипаттау әдістемесі осы не өзге мәдениеттегі тіл иелерінің білімі мен тәжірибесінің бейнеленуінің этноспецификасы туралы мәлімет алуға көмектеседі. Осы әдістемеге байланысты зерттеу мынадай кезеңдерден тұрады [4, 2002,62 б]:

1.Атау-сөз концептінің этимологиясы зерттеледі, сөз мағынасының тарихы қарастырылады, концептінің уәжді белгілері анықталады.

2.Компонентті анализ әдісі арқылы атау – сөздің сөздіктегі дефинициясы және синонимиялық қатардағы сөздердің дефинициясы зерттеледі, нәтижесінде түсіндірмелі белгілері анықталады.

3.Метафоралық үйлесімділігі зерттеліп, нәтижесінде концептің бейнелі белгілері анықталады.

4.Зерттеудің барлық кезеңдерінде концептің анықталған белгілері топтастырылады. Бұл топтар род немесе түр мінезі негізінде бірігіп концептуализацияның осы не өзге тәсілін сипаттайтын белгілердің жиынтығынан құралады. Осы не өзге топтың белгілерінің сандық көрінісі негізінде Әлемнің тілдік бейнесінде концептіні танудағы белгілі бір когнитивті белгілерінің маңыздылығы туралы қорытындылар жасалады.

Сенсорика деп аталатын осы сезім мүшелерінің жүйесі арқылы біз қоршаған ортаның жылы не суық, шулы не тыныш, жарық не қараңғы, тәтті не ащы екенін біле аламыз.

Алайда қоршаған ортада естуге, көруге, дәмін татуға болмайтын абстракт ұғымдар мен концептілер бар. Адам барлық ақпаратты өз денесі арқылы қабылдайтындықтан, осы абстракт

ұғымдарды материалды заттарға теңей бастайды. Бұл осы абстракт ұғымдарды тереңірек тану үшін жасалады. Сөйтіп ерекше ориентациялық, «денелік» метафоралар пайда болады.

Ориентациялық метафоралар. Жоғары мен төменді қарсы қою.

Happy is up, sad is down. (Бақыт – жоғары, қайғы – төмен)

Сонымен, Джордж Лакофф келтірілген мысалдар арқылы мынадай постулаттарды дәлелдей түседі:

– Әрбір метафора түрлі метафоралық тіркестер арқылы жүйеленеді

– Метафоралар да, метонимиялар да адамның ұзақ жылдар бойы жинаған тәжірибесі негізінде пайда болады

– Метафоралар, әсіресе онтологиялық (денелік) метафоралар әлемді жақсырақ тануға көмектеседі

– Бұдан бөлек когнитивті лингвистика аясында «концептіні концепт ететін бірліктердің бірі – метафора» деген түжырым жасауға болады.

Метафора мен метонимия Джордж Лакоффтың зерттеуіне дейін тек әдеби тілді айшықтау құралдары ретінде зерттеліп келді. Көбінесе авторлық, «әдемі» метафоралар зерттеу объектісі болды. Джордж Лакофф болса, дәстүрлі, «өлі», тіпті біз метафора деп қабылдамайтын үйреншікті тіркестерді зерттеп, метафораның адамның әлемді тану әрекетінің бір бөлшегі екенін дәлелдеді. Адам когнитивтік процесте алған білімін метафоралар мен метонимияларға балайды да, осы білімді жеткізеді. Сол себепті метафора тек троптың түрі ғана емес, сонымен бірге – әлемді тану құралы, әлемнің тілдік бейнесін жасау құралы.

Концептуалды метафора – тілдің атауыштық, ұғымдық және семантикалық аппаратын байыту құралы. Ол тілде адамның танымдық процесіне байланысты туып, ғылыми ұғымның атауы ретінде қолданады. Концептуалды метафорадағы бейнелілік тілдік және поэтикалық метафораға қарағанда бәсеңдеу, алайда оларда міндетті түрде азды-көпті бейнелілік болуға тиісті дейді, профессор Б.Қ.Қалиев. Әйтпесе ол концептуалды метафора деп аталмас еді.

Бұл ұстанымның мақсаты – дүниетану кезінде тікелей танылуы өте қиын немесе күрделі нәрсені метафора арқылы танылуы оңай, қарапайым және нақтылы нәрсеге теңеу, болмаса ұқсату. Ол сайып келгенде когнитивтік тіл білімінде анология бойынша бейнелеу (кескіндеу,кейіптеу) деп аталатын іс-әрекет (процесс) болып табылады. Алайда бұл іс-әрекеттің мәнін түсіну- когнитивтік модельдер мен құрылымдардың қатысуынсыз мүмкін емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем. А.Н. Баранов аудармасы. -Мәскеу, 2004.
2. Қалиұлы Б. Қазақ тіл білімінің ғылыми бейнесі. – Алматы, 2008. – 91 б.
3. Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін. Алматы, 2012.- 232б.
4. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы, Қазақ университеті, 2002. – 162 б.

ӘӨЖ81'44

Есеналиева Ж.Ж.
филология ғылымдарының докторы,
Абылай хан атындағы КазХҚжӘТУ доценті,
Алматы қаласы, Казақстан
e-mail: prof.esenalieva@mail.ru

Қожабекова Ш.Б.
филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы КазХҚжӘТУ доценті,
Алматы қаласы, Казақстан
e-mail: Sholpan200965@mail.ru

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТТІҢ БІР-БІРІНЕ ӘСЕРІ

Аннотация. *Тіл және мәдениет байланысы көлеміне, сипатына, өзара әрекеттесу дәрежесіне және қарым-қатынастарына байланысты бүгінгі күні тіл білімінің, мәдениеттанудың, семиотика мен философияның ең күрделі және қарама-қайшы мәселелерінің бірі болып табылады. Мәселенің қиындығы оның көп өлшемділігімен, үлкен хронологиялық өлшемнің болуымен, тіл мен мәдениеттің байланысы үлкен формальды, құрылымдық, функционалдық әртүрлілігімен анықталады.*

Тірек сөздер: *тіл, мәдениет, мәдениеттану, лингвомәдениеттану, жеке тұлға, индивид, қоғам, дүниетаным.*

Есеналиева Ж.Ж.
доктор филологических наук,
доцент КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
город Алматы, Казахстан
e-mail: prof.esenalieva@mail.ru

Кожабекова Ш.Б.
кандидат филологических наук,
доцент КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
город Алматы, Казахстан
e-mail: Sholpan200965@mail.ru

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *Проблема, связанная с объемом, характером, степенью взаимодействия и взаимоотношения языка и культуры, является на сегодняшний день одной из самых сложных и спорных в лингвистике, культурологии, семиотики и философии. Сложность проблемы определяется её многоаспектностью, колоссальной хронологической протяжённостью, огромным формальным, структурным, функциональным разнообразием того, что относится к языку и к культуре.*

Ключевые слова: *язык, культура, культурология, лингвокультурология, личность, индивид, общество, мировоззрение.*

Esenalieva Zh.Zh.
doctor of philology,
docent of Kazakh Ablai Khan University
of International Relations and World Languages,
Almaty city, Kazakhstan
e-mail: prof.esenalieva@mail.ru

Kozhabekova Sh.B.
kandidat of philology,
docent of Kazakh Ablai Khan University
of International Relations and World Languages,
Almaty city, Kazakhstan
e-mail: Sholpan200965@mail.ru

THE INTERACTION OF LANGUAGE AND CULTURE

Summary. *The problem associated with the volume, character, degree of interaction and interrelationships of language and culture is today one of the most complex and controversial in linguistics, cultural studies, semiotics, and philosophy. The complexity of the problem is determined by its multidimensionality, colossal chronological extent, a huge formal, structural, functional diversity of what is related to language and culture.*

Keywords: *language, culture, cultural studies, cultural linguistics, personality, individual, society, worldview.*

Тіл мен мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты десек те, ол әлі күнге дейін бірізді шешімін таппаған мәселе. Заманауй тіл білімі мен лингвомәдениет тарапынан жасалған болжамдардың бәрі екі түрлі гипотезаға алып келеді:

1. Тіл мен мәдениет бір-бірімен байланысты емес;
2. Тіл мен мәдениет бір-бірімен байланысты.

Лингвистика мен философиядағы тіл мен мәдениеттің бір-біріне тәуелсіздігі туралы гипотезаға байланысты концепциялар кейде қарама-қайшы келеді. Кейбір зерттеушілер тіл мен мәдениет мазмұны жағынан да, қызметі жағынан да ұқсамайды дегенді айтады. Мәселен, мәдениетті адамзаттың жетістігі десек, тіл олай емес. Бұл бағытты ұстанатын зерттеушілер тіл қоғамдық, мәдени және басқа жағдайларға тәуелді емес, тек өз ішкі заңдарына ғана бағынатын имманенттік жүйе деген постулатқа жүгінеді. «Тіл тек өзінің тәртібіне ғана бағынатын жүйе»[1, 1977, с.66].

Солай бола түрса да, қазіргі таңда тіл білімі мен философияда зерттеушілердің көпшілігі тіл мен мәдениеттің байланыстылығы туралы гипотезаны қолдайды. Тіл мен мәдениеттің байланысын ең алғашқылардың бірі болып В. фон Гумбольдт өз зерттеулерінде қарастырады. Ғалым әлемді ерекше танудың негізінде тілде көрініс табатын ұлттық нақыштағы мәдениет идеясының негізін салды.Тіл мен мәдениет бір-бірімен тілдік бірліктер арқылы байланысқан, тіл мен мәдениеттің онтологиялық бірлігін қамтамасыз ететін, әрқайсысы жеке дара феномен болып табылады.

Тіл арқылы адами мәдениеттің сабақтастығы, бұрын қалыптасқан тәжірибенің игерілуі мен жинаталуы атадан балаға берілуі арқылы іске асады. Тіл идеологияны, ұлттық характерді, өмір сүру салтын, мінез-құлықты, адамды қалыптастырады.

Тіл мен мәдениет әртүрлі семиотикалық жүйеге енеді, оларды қарастырғанда осыны ескеру қажет.Тіл мен мәдениеттің ұқсас жақтары да айырмашылықтары да бар.

Тіл мен мәдениеттің айырмашылықтары:

1. Мәдениетте элитарлық қатынас орын алса, тілде адресат бұқара болып табылады;
2. Мәдениет те тіл секілді таңбалар жүйесі болса да, өзінен-өзі пайда болмайды.

В.А. Маслова тіл мен мәдениеттің ұқсас жақтарын лингвомәдениеттануда қалыптасқан дәстүр бойынша былай көрсетеді [2, 2001, 208 с.]:

1. Мәдениет, тіл сияқты, адамның дүниетанымын көрсететін сананың бір формасы;
2. Мәдениет және тіл өзара қарым-қатынаста, диалогта өмір сүреді;
3. Мәдениет пен тілдің субьектісі,- бұл әрқашан жеке тұлға, индивид және қоғам.

Бұған қарап, тіл мен мәдениеттің коммуникация кезінде, тілдік қарым-қатынас процесінде, онтогенезде (тілдік қабілеттіліктің пайда болуы), филогенезде (қоғам адамының қалыптасуы) бір-бірімен тығыз байланыста болатынын көреміз.

Тіл және мәдениет арасындағы қарым-қатынасты анықтайтын маңызды ерекшеліктерді анықтай отырып, біз олардың арасындағы өзара әсер ету деңгейін анықтауға тырыстық: мәдениет қандай дәрежеде тілді анықтайды, қалай оған әсер етеді және тіл мен мәдениеттің бір-біріне әсер ету шегі қандай?

Лингвистиканың, мәдениеттанудың қазіргі заманғы зерттеушілерінің көпшілігі мәдениеттің тілге әсері айқын екендігі туралы пікірді айтады. Тілдер бір-бірінен өте ерекшеленеді және бұл тілдік айырмашылықтар ол тілдердегі дамыған мәдениеттің маңызды айырмашылықтармен және үйрену тәсілдерімен байланысты болса керек.

Мәдениеттердегі айырмашылықтар әртүрлі тілдерде сөздердің семантикасы ерекшеленуі мүмкін. Орысша «күн» деген сөз өзбек тіліндегі «куешь» және тәжіктің «офтоб» деген сөзінен ерекшеленеді. Фон айырмашылықтарына байланысты, көптеген сөздер толығымен трансляцияланбайды; барлық фразеологиялық сөздер іс жүзінде аударылмайды. Кез келген сөздіктен біз басқа тілдерде біркелкі аудармалары жоқ сөздерді таба аламыз. Бұл эквивалентсіз сөздік деп аталады – және ол жергілікті мәдениеттің ерекше құбылыстарының белгілері. Мысалы, Эскимос тілінде ағылшын тілімен салыстырғанда қарды сипаттайтын сөздер өте көп.

Мәдениеттің тілге әсері әртүрлі мәдениеттердегі қарым-қатынас процесінің бірегейлігімен ерекшеленеді, бұл лексика мен грамматиканың кейбір ерекшеліктеріне, сондай-ақ тілдің нормативтік-стилистикалық әдістерінің ерекшеліктеріне әсер етеді. Сөйлеу – рөлдік ойын тәрізді, адам мінезінің маңызды құрамдас бөлігі: «Әртүрлі халықтарда сөйлеу барысында (мысалы, ерлі-зайыптылар, әке мен ұл арасындағы, танымайтын адамдар арасындағы сөйлеу) әртүрлі стилистикалық тоналдылықта болады» [4, 2004, С. 72].

Мәдениеттің тілге әсері айқын, біз осы фактіні дәлелдейтін маңызды аспектілерді көрсетуге тырыстық. Дегенмен, тілдің мәдениетке кері әсері туралы мәселе бүгінгі күнге дейін ғылымда шешуін таппаған мәселе дейді кейбір ғалымдар.

Зерттеушілер мәдениетке тілдің әсер ету дәрежесі туралы әртүрлі жорамал айтады. В.А. Маслова, Л.С. Касьяненко қазіргі заманғы лингвистикада, философияда, антропологияда және этнографияда осы мәселені шешудің бірнеше жолы бар екенін атап өтеді.

Бірінші тәсілді қолдаған ресейлік философтар С.А Атановский, Г.А.Брутян, Э.И.Кукушкин, Е.М. Маркарян. Мұндай көзқарастың негізгі ұстанымы – тілге «мәдениет айнасы» ретінде қарау. Мұндай көзқараспен қарым-қатынас «тіл мәдениеті» бір бағытта сипатталады. Мәселенің бұл көзқарасы бізге «бір жақты» сияқты көрінеді, өйткені бұл жағдайда тілдің рөлі пассивті болып көрінеді, мәдениет фактілерінің ресми көрінісіне түседі, тіл тек қана өз тәуелсіздігінің құралы ретінде көрінеді.

Екінші тәсілдің өкілдері ойлау үрдісінде тіл белсенді рөл атқаратынын алға тартады, тілдің тікелей мәдениетке әсерін таниды. Лингвистикалық салыстырмалық гипотезасын әзірлеген американдық зерттеушілер Е. Сепир мен Б. Уорф тіл мен мәдениет арасындағы себеп-салдардың байланысын және әлеуметтік шындықты қабылдаудың негізі ретінде тіл басым, шешуші рөл атқаратынын айтты. Мәдениет және тіл, олардың ойынша, тұтастықтың бір түрі болып табылады: тіл мәдениетке «ұласады, өседі», тұтастай алғанда бүкіл мәдениетті дамытудың міндетті шарты тіл болып табылады.

Адам өмір сүретін нақты әлем белгілі бір қоғамның тілдік нормаларына сәйкес пайда болады. Әр түрлі қоғамдар өмір сүретін әлем әртүрлі тілдерді қолданатын бір әлем емес, бірнеше әлемді құрайды. Бұл гипотезаға сәйкес, адамдар өздерінің ана тілі арқылы әлемді қабылдайды, әр тіл әлемдік шындықты өзінше көрсетеді: «Біз кез келген құбылыстарды әр түрлі көреміз, естиміз және қабылдаймыз, негізінен, біздің қоғамдағы лингвистикалық нормаларға сәйкес қабылдаймыз» [3, 1993, С. 261]. Мұндай идеялар лингвистикада көптеген қайшылықтар туғызды.

Дегенмен, тіл адамның ойлау мен танымдық белсенділігіне белгілі бір әсер ету фактісі жоққа шығарылмайды, өйткені ойлау мен таным тек тіл негізінде ғана іске асуы мүмкін, когнитивті әрекеттің нәтижелері алдыңғы үрпақтар тілінде көрініс табады, яғни тіл – эмоционалдық әсер ету құралы болып та табылады [5, 1965, 111 с.].

Ең дұрыс деп саналатын үшінші тәсілдің мәні – бұл тіл мен мәдениет диалектикалық бірлікте екенін көрсетеді. Олар автономды тілдік таңбалар жүйесі бола тұра, бір-біріне тәуелді және бір-бірімен үнемі өзара әрекетте болады.

Тіл мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, оның негізгі құралы – біздің рухымыздың шындығы. Тіл ұлттық ой-сананың ерекшеліктерін көрсетеді. Тіл – адам алдында сананы ашатын механизм. Екінші жағынан, мәдениет те тілдің құрамына кіреді, себебі мәдениет мәтінде көрініс табады.

Бұл көзқарасты қазіргі заманғы лингвисттердің көпшілігі құптайды. Бұл бағыт лингвомәдени теорияның кілті болып табылады.

Бұл теорияда тіл әлемнің алғашқы концептуализациясының әмбебап нысаны ретінде қарастырылады; ата-бабаларынан мұраға қалған мәдениеттің бір бөлігі; мәдениетті игеретін құрал;

қабылдаушы, ақпаратты сақтаушы және тасымалдаушы және білімді, бүкіл әлем туралы ақпаратты жеткізуші құрал болып табылады.

Сонымен қатар, тіл тек мәдениеттегі нәрсені атап ғана қоймайды, оны («тілдің пассивті функциясын») көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар, мәдениетті қалыптастырады, (тілдің белсенді рөлін) «қалыптастырып қана қоймайды», сонымен қатар мәдениетте тілдің өзі де дамиды.

Лингвистикалық-мәдени түрғыдан алғанда, мәдениет ең алдымен, көп үрпақ жинақтаған ұлттың шексіз тәжірибесі ретінде түсіндіріледі. Алайда, мәдениет генетикалық мұра болып табылмайды сондықтан оны болашақ үрпаққа жеткізу үшін, беру үшін тасымалдаушы керек, ол тіл болып табылады. Мәдениет болмаса, тілдің болмауы сияқты, тілдің де мәденниетсіз өмір сүруі мүмкін емес.

Мәдениет – халық дамуындағы үрпақтан-үрпаққа беріліп отыратын ұлттық құндылықтар жиынтығы. Әр ұлттың ана тілінде оның бүкіл өмірі, тарихы, тыныс-тіршілігі, жан дүниесі, яғни, мәдениеті көрініс табады. Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлеуметтік азығы. Тілдің әлеуметтік маңызы тіл мен мәдениетті, тіл мен қоғамды бірге алып қарағанда ғана ашылады. Адамның жан дүниесі мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы – оның тілі. Тіл – мәдениеттің көзі, ұлт өмірінің айнасы. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, себебі ол мәдениеттің бір көрінісі. Ал, кез келген мәдениеттің түрлері, атаулары тіл арқылы бейнеленіп, тілдің кумулятивтік қызметі арқылы үрпақтан-үрпаққа жеткізіледі.

Сонымен, тіл – халықтың мәдениеті, салт-дәстүрі, қадір тұтатын заттары мен құндылықтар дүниесінің, қоршаған ортаның т.б. өмір сүру үлгілерінен хабардар ететін құрал. Мәдениет – адамның тілде көрініс табатын бүкіл рухани өмірі, тәжірибесі.

Қазіргі таңда «тіл мен мәдениет», «адам және тіл» байланысын когнитивтік түрғыдан қарастыру өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Когнитивті бағыттың маңыздылығы мен өзектілігі оның тек теориялық лингвистикадағы контексті полипарадигматизміндегі доминанттылығында емес, сонымен бірге ауқымды кең ғылыми бағдар ұсынуында, мәселен, тілдік құбылыстарды экспликациалау, тіл мен мәдениет байланысындағы адамның рөлі, адам және тіл мәселесі, басқа тіл құбылыстарын және аппаратын қарастыру (Е.С. Кубрякова, Ю.Д. Апресян, В.З. Демьянков, В.В. Колесов, Е.В. Рахилина, В.Б. Касевич, Ю.С. Степанов және т.б.).

Когнитивтік лингвистика лингвистикалық зерттеулердің шеңберін маңызды түрде күшейте түсетін қазіргі антропоцентристік парадигмалар шегіндегі когнитивизм негізінде туындайды.

Кез келген қарым-қатынас, коммуникация тіл арқылы жүзеге асады. Бұдан барып мәдениетаралық коммуникация теориясы да «адам – тіл – мәдениет» үштігіне (триадасына) сүйенеді. Осыған орай алдымен коммуникация, тіл және мәдениет деген ұғымдарға түсінік берілген жөн.

Коммуникация – өзара түсінікті мақсат етіп қойған және түрлі құралдардың көмегі арқылы берілетін түрлі сипаттағы және мазмұндағы ақпарат алмасудың әлеуметтік шартты үрдісі.Коммуникация – ой алмасу.

Тіл – адамзат болмысы, адамзат жаратылысының негізгі қасиеті. Оның дамуы – қоғамның дамуымен бірге жүретін егіз құбылыс. Тіл халықтың танымы мен бүкіл түрмыс – тіршілігін суреттейтін қатынас құралы, құндылығы. Қай халықтың тілін алмайық, сол халықтың тұнып түрған түрмысынан, тарихынан, мәдениетінен, дүниетанымынан хабар береді. Тіл құдіреті сөз мағынасында. Сөз мағыналарына үңіле отырып, жан-жақты өмір саласынан мағлұмат алуға болады. Тіл – адамдардың қарым-қатынас, коммуникация құралы. Коммуникация мәдениетаралық түрғыдан түрлі мәдениет иелерінің арасындағы қатынас құралы ретінде қарастырылады, бұл коммуникация үрдісіне мәдениеттанулық көзқарас түрғысынан қарауды қажет етеді. Коммуникация тіл арқылы (вербалды немесе вербалды емес) іске асады. Ендеше тіл мен мәдениет өзара тығыз байланысты.

Мәдениетаралық коммуникация өзінің мазмұны жағынан бірнеше ғылым саласымен тығыз байланысты. Қарым-қатынастың негізгі кейіпкері-адам. Ендеше адам табиғатын, әлемдегі құбылыстарға адамның қатынасын, әсерін зерттейтін ғылым саласы – антропология. Мәдениетаралық коммуникацияда ұлт өкілдерінің мінез-құлқы – психология, әр адам белгілі бір қоғамның, ұлттың, топтың т.б. мүшесі – социология, тіл мен тіл иесі адам санасының тұтастықта қарастырып, тілді адам дүниетанымының кілті, адам санасында әлем туралы түсінікті құраушы, сана қызметінің нәтижесі деп қарайтын-когнитивтік лингвистикамен тікелей байланысты.

Мәдениетаралық коммуникация кең көлемді ұғым. Әр ғылым саласы мәдениет ұғымын қалай қарастырса, мәдениетаралық коммуникация да солай қарастырады. Олардың ішінде мәдениетаралық

коммуникация теориясын психологиялық, әлеуметтік және лингвистикалық тұрғыдан зерттеу ерекше орынға ие. Мәдениетаралық коммуникация теориясы сөйлеу қатынасы мен жалпы коммуникация теориясының жеке дара көрінісі. Мәдениетаралық ерекшеліктерінің психологиясы – әртүрлі этникалық топтарға жататын индивидтердің психологиясындағы ерекшеліктерді, мәдениет арасындағы ерекшеліктерді зерттейді. мәдениетаралық коммуникация теориясының социологиялық тұрғыдан зерттеудің мәні ерекше. Негізгі ұғымдары тіл және қоғам. Адам, тіл және мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты. Қазіргі тіл білімінде қандай жаңа бағыттар болса, мәдениетаралық коммуникация теориясында зерттеудің де сондай бағыттары бар: этнолингвистикалық сипаттағы бағыт, когнитивтік бағыт, лингвомәдени бағыт т.б.

Мәдениетаралық коммуникация – әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынас. Қай ұлт болмасын өзінің өмір сүрген дәуіріне қарай, күн көріс, тұрмыс-тіршілігі, сол ұлтқа тән әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, мәдениеті бар. Осылардың бәрін зерттеп білу, оларды өз мәдениетіндегі жағдаяттармен салыстыра бағалай білу, ондағы ерекшеліктер мен айырмашылықтарды коммуникация кезінде дұрыс пайдалана білу керек. Белгілі бір концепт төңірегіндегі тіл бірліктерін дұрыс түсініп қолдана білу мәдениетаралық коммуникацияда ерекше мәнге ие.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – В кн.: Ф. Соссюр Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 66
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
3. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – С. 261.
4. Тимашева О.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М.: УРАО, 2004. – С. 72.
5. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. – М – Л: Наука, 1965. – 111 с.

Жақсылықбаева Р.С.
Филология ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті,
Алматы қаласы, e-mail: jak-rimma@mail.ru

ҒЫЛЫМНАМАЛЫҚ ЕҢБЕКТІҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ

Түйін. *Ғылым тақырыбы – бүгінгі қазақ журналистикасы теориясында там-тұмдап қана қарастырылып отырғаны белгілі. Өйткені, қазіргі ақпарат тасқындаған дәуірде ғылыми құндылықтарға назар аудару саябырсып қалғаны жасырын емес. Автор мақалада V-VI ғасыр бұрын өмір сүрген ғұлама ғалым, шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты еңбегіне талдау жасай отырып, бүгінгі ғылымға да өз бағасын береді. Ғылыми еңбектің сонылығына жан-жақты пікір, нақты дәйек, ой айтады.*

Автор ғылыми мақалада сондай-ақ, ғылыми еңбекке қойылатын талаптар мен міндеттерді зерделей отырып, ғылыми тұрғыда тұщымды ой мен пайымды пікір білдіреді.

Кілт сөздер: *ғылым, білім, журнал, мақала, дерек, дәйек, ғұлама, жұлдыз, ғылыми әдіс, ғылыми мәселе, тәжірибе.*

Резюме. *Тема науки сегодня широко известен в теории казахской журналистики. Не секрет, что в эпоху современной информации внимание к научным ценностям уменьшилось. В статье автор анализирует работу великого ученого, целителя Отейбойдака Тлеукабылулы «Шипагерлік баян», жившего в V-VI веке до нашей эры, и дает оценку научную точку зрения. На оригинальность труда выражается разностороннее мнение, реальная цитата, мысль.*

В научной статье автор также дает научно обоснованные мысли и суждения, изучая требования и задачи научной работы.

Ключевые слова: *наука, образование, журнал, статья, источник, цитата, мыслитель, звезда, научный метод, научная проблема, практика.*

Summary. *The theme of science today is widely regarded in the theory of Kazakh journalism. It does not matter what the current knowledge of the epoch has changed in science value. In the article the author analyzes the work of the great, studied Otoobodak Tleukeley "Healer Story", live in V-VI to the present, and gives a look at the scientific point of view. The originality of the work is disconnected from the difference, the actual quote.*

The author of the scientific article also teaches scientifically illustrated essays and essays, the demand of which is the subject of the research work.

Keywords: *science, education, journal, article, data, clause, science, star, scientific method, scientific problem, practice.*

Ғылым (араб.: عِلْم (ілім) – білім, тану; лат. scientia – білім) – ақиқат жайлы объективті білімдерді жетілдіру мен жүйелеуге бағытталған адам іс-әрекетінің саласы. Жалпы мағынасы: жүйелік білім мен тәжірибе. Арнайы мағынасы – ғылыми жолмен жинақталған білім жүйесі, сонымен қатар зерттеумен келген ретті білім жинағы [1].

Ғылым – қоғамның рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Адамзат дамуының белгілі бір кезеңінде ғылым дами келе, қоғамдық сананың дербес түріне айналады. Себебі, қоғамдағы сан-салалы мәселелер көп жағдайда ғылымның араласуымен шешіледі. Ең алдымен, ғылымтанушылардың назар аударған мәселесі – латынша «Scieniia» сөзінің этимологиясы болды, оның мағынасы «білім» дегенді білдіреді. Ал кез келген білімнің ғылым емес екендігі белгілі. «Білім – адамзаттың әр қилы тіршілік ету сферасынан: қарапайым өмірден, саясаттан, экономикадан, өнерден тағы басқа жағдайлардан алынады. Ғылым – тәжірибе жүзінде анықталған нақты дәлелдемелер мен логикалық заңдарға сүйенетін қорытындылардың негізінде білім әлемін жасайды» [2].

«Тарихшылар атасы» атанған грек ғалымы Геродот Египетте Ніл өзенінің тасуы салдарынан дүркін-дүркін су басқан егістік жерлерді дәл өлшеп отыру мүқтаждығы геометрияны туғызды, ол кейіннен Грецияға ауысты десе, Демокрит жер бетінде түзу сызық жүргізуде өзінің Египет жер өлшеулерінен тіпті кем түспейтінін айтып мақтаныш еткен. Египеттіктер жаратылыстану ілімдерін меңгеруде де көрнекті табыстарға жетті. Астрономияда олар жұлдыздар картасын жасады. Сүмбіле жұлдызының орнын, батып-тууын зерттей келе бір жылда 365 күн бар екенін білді. Осы негізде Египет календары құрастырылды. Астрономия мүддесі уақытты дәл білуді талап етіп, олар Күн сағатын, кейіннен Су сағатын (клепсидра) жасап шығарды [3].

Қазақтың ұлы ақыны Абай өзінің отыз сегізінші қарасөзінде: «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады. Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік хайуандық болады»,-деп жазады [4]. Абай ақынның ұғымынша Адам ғылымы Алла ғылымы емес, бар нәрселер хикметін анық білетін ғылым – Алла ғылымы. Адам ғылымы осы Алла ғылымына ынтықтықты білдіреді. Осы ынтықтықтың өзі адам ғылымына мазмұн болады. Абай қарасөзінің мәні: ғылым жолына түскен адамды ақиқат жолына, яғни Алла тағала жолына түскен жан деп санау. Адам баласын қор қылатын надандық білімсіздікке, жігерсіздікке алып баратын қасиеттер екендігін шегелеп көрсетеді.

Осыдан V-VI ғасыр бұрын ғұлама ғалым, қараүзген шипагер бабамыз Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының өз басынан өткізген төл тәжірибелерінен тұратын, медицина жөніндегі үлкен ғылымнамалық «Шипагерлік баян» атты еңбегінде тек қана шипагерліктің шын мәніне жету үшін оған астрономияны, философияны, психологияны, этнографияны, ұлттық салт-сананы, тарихты тығыз ұштастыра білді. Бұл кітап 1994 жылы араб қарпімен Үрімжіде басылып шықты. «Түрлаулар», «Қанықталғы», «Көз мұрын дестір», «Нарықталғы», «Оң қол дестір», «Дарымдалғы», «Қол көз дестір», «Тектелгі» сынды сегіз бөлімнен тұратын «Шипагерлік баян» – медициналық еңбек. Өзінің жүйелілігі, ғылымилығы жағынан осы заманғы медициналық ғылыми еңбектердің қай-қайсысынан еркін теңесе алатын кітаптың авторы Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы – Жетісуда туып, Жиренше шешеннің жан досы, Жәнібек хан тұсында өмір сүрген ғұлама адам. Жиреншенің ертуімен Ақордаға барған ғалым ойламаған жерден Жәнібек ханмен жолығады. Осы ғылымнамалық ұлы еңбегінің жазуына себепші болған сол Жәнібек хан: «Үлгіңді титтей де қалдырмай, жасырып-жаппай, бүкпесіз, толық ашық жазып шық. Болғаннан соң ордаға келіп жеке өзіме оқып бер. Қазынада сақтатамын. Қасырқағаңа қарай сыйыңды алып, мәртебеңді иелейсің»,-деген екен [5]. Жетпіс жасында «Шипагерлік баянды» жазуды қолға алған ғұлама еңбектің алғашқы нұсқасын аяқтап, ханға енді тапсырамын дегенде, Темір хан түтқиылдан шабуыл бастап, Жәнібек хан қаза табады. Сөйтіп, ғұламаның шипагерлік кітап қазақ халқына таралып, жас жеткіншектерді шипагерлік өнерге баулып, халықтың ауру-сырқау бейнеті жеңілдей ме деген арман, үміті жүзеге аспай қалады. Өйткені, Жәнібек ханға үлкен үміт артқан еді. Бүкіл өмірін ғылымға арнаған ғұлама:

Ой, дүние-ай!
Іске аспады арманым, қараң қалды,
Шың басына шығарда арандалды.
Өтейбойдақ қойыпты атымды әкем,
Жаман ат, жаман ырым мазамды алды.
Қалмады үрпақ, Өтейбойдақ аяндалды,
Мені өшірмес «Шипалық баян» қалды.
Бұ да менің үрпағым жөн білгенге,
Тілкімменен жалғасқан аян қалды, – деп жазады [5, 34 б.].

Енді еңбектің оқырманға қажетті тұстарынан үзінді келтірсек. «Шипагерлік баянда» бүгінгі күн аттарының басқаша атауларымен танысамыз, олар: «Алла тағала он сегіз мың ғаламды алты-ақ күнде жаратқан, ол күн аттары: Бақтал (сенбі), Баттал (жексенбі), Сақтал (дүйсенбі), Жақтал (сейсенбі), Ат-

тал (сәрсенбі), Ғаттал (бейсенбі), Мереке (жұма). Жұма – он сегіз мың ғаламның жаралып біту мереке күні»,-дейді. Діни сауаты өте жоғары Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы бабамыз еңбегінде: «Алла алты күнде жаратқан күллі әлемнің жаны да, тағдыры да Алланың ғана қолында. Басқасы адамзат мінсіз бітісі мен мінді бітістілігі және оның несібелік, несіптік ризығында. Соның үшін бұл – шипагерлік өзегі. Бұл өзек түғыр жинамасы алты, сондықтан алты түғыр делінбегі шарт. Алла адамды топырақтан жаратқан. Алдымен илеген балшықтан адамзат бейнесін келтіріп, ішін қуыстап, онан соң тоңазытқан. Сырты ортасына дейін қатып, іші жібу түрғанда Күн нұрын түсіріп, алла оған жан енгізген кезде, тоңы жібіп жұмсап, суы шып-шып шығып, бірте-бірте кепкен... Жартқан Алла өзі адамды көріп түру үшін, сол кезде Айды жаратқан. Сондықтан тумақ Айдың әр айда толысып, он бесіне толған күні адамзат ата-анасы Хауата мен Хаувананы жаратып, жан енгізген мерейлі түн болып саналымдық бермек...»,-деп жазады [5, 45-46 бб.].

Ғылыми еңбекте көктегі жұлдыздардың өзіндік сырына да қанықты біршама ойлар айтылады. Мәселен, «Дүниеге іңгәлап бір нәресте туылса, бір жұлдыз сол қолтуманың жұлдызы ретінде жарық көрген нәрестемен бір мезгілде, ұқсас уақпен жарқырап көктен туылады». «Бір адам өлсе, оның жұлдызы жаны шығысымен тең ағып түспек». «Жұлдыздың күндіз көрінбеуі жердегі адамның сорын жасырып, сездіргісі келмегендігі айқын ұғыныс». «Жұлдыздың түнде көрінуі «Бағың жанады, деміңді ал» деп пендесіне дем бергендігі ұғыным айқындығы». «Тақ жылдың тақ айының тақ күні туылғандар жұлдызы қыбылада – маңлай жұлдызды; Жұп жылдың жұп айының жұп күні туылғандар жұлдызы артта – шүйде жұлдызды». «Күндіз дәл түсте туылған кімде-кім болса да ел билейді. Қара қылды қақ жаратын әділ болмақ. Майқы би осы уақта туылыпты»,-деген тәрізді қызықты мәліметтерді көптеп кезіктіруге болады [5, 107-108 бб.].

Еңбекте әр адамның туылған күні мен айына байланысты мінездеме беріліп, жұлдыздар арқылы ауа райына қатысты болжам ойлары айталады. Қазақи ырым, тиымдар жоралғысына да ғылыми түжырымдар жасалғандығы таңғалдырады. «Ауыз саналғы: Жетіге тиіспеу: 1. Көктемде көктеп келе жатқан өскінге тиіспеу. 2. Көктемде көбеймелі жорғамаларға тиіспеу. 3.Көктемде көрінген қорғалағыштарға тиіспеу. 4. Көктемде көз ашпаған шикілікке тиіспеу. 5. Қай-қашанда қонжатқа тиіспеу. 6. Қай-қашанда көршіге тиіспеу. 7. Қай-қашанда елшіге тиіспеу» [5, 113 б.]. Бұдан ары қарай «Көз саналғы. Қырық бірге жүғыспау», «Көз мұрын саналғы. Он екіден айрылмау», «Кектеніс», «Сескеніс», «Жиіркеніс», «Шошыныс», «Күйіктеніс», «Торығыс», «Үрейленіс», «Өкініс», «Түршігіс», «Атпалы үшық» т.с.с. адам бойында кездесетін түрлі қасиеттердің себеп-салдарын ғылыми тәжірибесі арқылы баяндап өтеді.

Ғұлама еңбегінің бір жерінде «Сегіз ат сабылтқыны» ауызға алады. Қазір «Сегіз ат сабылтқы» дәстүрі күңгірттеніп, тілімізде тек «ат сабылту» дейтін сөз тіркесі ғана сақталғанымен, кезінде қазақтың ат міну мәдениетінің өзі үлкен бір ғылым, атқа қалай жүруде де өзіндік өре, мән болғаны байқалады. «Сегіз ат сабылтқы» – аса бір шұғыл жағдайды білдіретін асығыс та қатты суыт жүріс [5, 145 б.].

Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянында» ай аттары: Ергеу (наурыз); Көктеу (көкек); Мезгеу (мамыр); Көзгеу (маусым); Шілдеу (шілде); Тамызық (тамыз); Дәндеу (мизам); Соқтау (қазан); Күйек (қараша); Қауыс (ықтырғы); Ығыс (желтоқсан); Қаңтар (қаңтар) деп берілсе, ал жыл атаулары: Сумақы (тышқан); Маңғаз (сиыр); Айбар (барыс); Секем (қоян); Сумаң (жылан); Түлпар (жылқы); Иртек (ұлу); Шопан (қой); Мешін (мешін); Айтақ (ит); Шақырауық (тауық); Қорысқы (доңыз) деп ескіше жазылған екен [5, 166 б.].

Ғылымнамалық еңбек ертеректе жазылғандықтан, бізге түсініксіздеу сөздер мен сөз тіркестері өте көп кездеседі. Тек мұқият оқу барысында ғана мағынасын ұғынуға болады. Қаншама ғасыр өтсе де өз тәжірибесі арқылы дәлелденген бұл дүние әлі де өзінің жоғары бағасын алып отыр.

Өзбек халқының данышпан перзенті – астроном, математик, географ, геолог, философ, филолог, тарихшы және этнограф, дәрігер және ақын Әбурайхан Мұхаммед ибн Ахмед Бирунидің ғылыми-зерттеуге қоятын сегіз міндетті атап өтеді, олар:

Зерттеуші ескі әдістерден бақталастардан олжа түсіру мақсаттарынан арылу керек. Табиғат құбылыстарын түсіндіргенде табиғаттағы заңдылықтарға, анық деректерге, тәжірибелерге ғана жүгінуі керек.

Мәселені зерттеуді сол мәселені құрастыратын білімдерден бастау керек. Зерттеу жұмыстарында дедкуцияға сүйену керек. Оған сезім арқылы алынған деректерді арқау ету керек.

1. Ғылыми қорытындылар жасау үшін асықпай әбден ойлану керек.

2. Құбылыстарды бақылай білу керек. Ол жөніндегі әртүрлі пікірлерді салыстыру керек.

3. Әртүрлі құбылыстарды зерттегенде белгіліден белгісізге қарай, нақтыдан жалпыға қарай аттанып отыру керек.

4. Ертеде болған құбылыстарды зерттеуде олардың тарихын біліп алу керек [6]. Бұл міндеттердің әрқайсысы күні бүгінге дейін өз мәнін жоя қоймағандығы таңғалдырады.

«Ғылыми әдіс – бұл автордың шындықты бейнелеуге деген көзқарасына жауап беретін және оқырманды қабылдау шегінен тыс қалған тәсілдердің жиынтығы. Әдіс қандай да бір түрдегі міндеттерді шешу үшін қажетті ақыл-ой және тәжірибелік сипаттағы ғылыми негізделген іс-әрекеттердің дәйектілігі болады» [7]. 1960-жылдардың басында «Лениншіл жас» (қазіргі «Жас Алаш») газетінде терең білімді публицист Камал Смайылов идеясымен туындаған «Бәрін білгім келеді» (ББК) атты ғылыми бағыттағы тұрақты айдардың болғандығын білеміз. Қалың оқырманға ғылымның қыр-сырын таныта отырып, кейіннен қарымды публицист «XXI ғасырға саяхат» атты туындысын өмірге әкелді. Бүгінде қазақ журналистикасында ғылым тақырыбын терең меңгерген Камал Смайылов ізбасарлары, ғылым тақырыбына сауатты қалам тербеп жүрген журналистер тым аз. Өйткені, ғылыми-техникалық дамудың қазіргі жағдайында ғылыми мәселені көтеру үлкен күш-жігерді талап етеді. Ғылым тақырыбында зерттеу жүргізуде ерік-жігері мықты, ғылыми ақиқатқа жету үшін мақсатты болуың қажет.

«Ғылыми мәселе – теориялық немесе тәжірибелік мәселелерді, ғылымдағы білімге немесе қолданбалы әдістемелерге қайшы келетін, ғылыми зерттеулерді жаңаша жолымен шешуді талап ететін жиынтық» [8]. Сондықтан да, зерттеуші ғылыми мәселе тақырыбын өзі таңдап, зерттеу нәтижелерінің ғылыми жаңалығы мен тәжірибелік маңыздылығының негіздемесін жасауы тиіс. Болжанатын зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әзірлемелердің жай-күйін зерделеу кезінде бар білімдерді топтастыру мынадай түрде жүргізілуі қажет:

а) ғылыми жұртшылықты жалпыға бірдей мойындаған және тәжірибеде қолданылатын білім;

б) ғылыми негіздемені қажет ететін және жеткілікті әзірленген пікірталас сұрақтары;

в) күн тәртібіне қойылған немесе аз қамтылған, тәжірибемен ұсынылған тақырыпты таңдау. Осы талаптарға сай бағытталған ғылыми еңбектің де нәтижесі анық болады.

Қорыта келгенде, бүгінгі ғылымға қойылатын басты талаптардың бірі – жүйелілік. Ғылыми білім қашанда белгілі бір жүйе ретінде қарастырылады. Ғылым үшін тәжірибелік фактілер, сараптамалар, тәжірибелік қорытындылар мен ұсыныстардың зор маңызы бар. Ғылымға қойылатын тағы бір критерий – қоғамда онымен айналысатын бір дарынды адамдардың және қажетті материалдар мен технологияның болуы.

«Шипагерлік баянды» өмірге әкелген Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының ұстазсыз ұстаз екендігін мойындасақ, ғылымға бейімділік туа біткен қабілет мен ізденіс, терең білім мен ынталылықпен байланысып жататындығын аңғаруға болады. Шала сауаттылық пен ғылымға қыры жоқтық ғылым жүгін жеңілдете қоймайды, ілгері жылжуына мұрындық болмайды. Сондықтан да, ғылымға тек тазалық пен даралық керек.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ғылым туралы анықтама / https://kk.wikipedia.org/
2. Ғылым және оның қоғам өміріндегі рөлі. https://kitaphana.kz
3. Көбесов А. Әл-Фараби. –Алматы: Қазақстан, 1971. -8 б.
4. Құнанбаев А. Екі томдық шығармалар. II Т. –Алматы: Жазушы, -1968. -194 б.
5. Тілеуқабылұлы Ө. Шипагерлік баян. Араб қарпінен көшіргендер: Елемес К., Мәсімхан Д. –Алматы: Жалын, 1996. – 15б.
6. Исақов М.Ә., Кенжалин Т. Әбурайхан Бируни, Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары (IX-XI ғасырлары). Құрастырған: Исақов Б. –Алматы, 1964. 96 б.
7. Методы журналистского творчества. Применение методов частных наук в журналистике / https://mydocx.ru
8. Основы научных исследований (учебное пособие). Автор: Сафонов А.А., редактор: Александрова Л.И. –М.: -2000.

МРНТИ 17.07.31

Жутаева А.К.,
2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com

Әбдиманұлы Ө.,
ф.ғ.д., профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ БЕЛГІЛЕРІ

Түйін. *Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністерінің детальдық және менталитеттік аражігі ажыратылып, олардың прозадағы көрініс тапқан сюжеттері қарастырылған. Жазушы лабораториясының негізгі мәселелері талданып, постмодерндік бағыттың басты идеясы талқыланады.*

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары жарық көрген шығармалар нысанға алынып, зерттелді. Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкелетіндігі, ұлттық-генетикалық және «кірме» жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайтындығы сараланды. Зерттеу нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетінің даму үдерісін, құрылымдық ерекшеліктерін анықтайды.

Түйін сөздер: *постмодернизм, концепт, интерпретация, иллюзия, адресат.*

Zhutayeva.A.K.,
2nd year master student
Almaty, Kazakhstan, e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com

Abdimanuly O.,
professor, doctor of Philological sciences
Al-Farabi Kazakh National University

MANIFESTATIONS OF POSTMODERNISM IN KAZAKH LITERATURE

Summary. *This article identifies the differences in the detailed and mental picture of the post-modernism of modern Kazakh literature and also describes their manifestations in prose scenes. The author analyzed the main problems of the writer's laboratory and discussed the idea of a postmodernist trend.*

The object of the study were works, published after independence. The article highlights the combination of postmodernism and literature, which leads to the genre uniformity of the culture of harmony and determines the typological homogeneity of national-genetic or adopted genres. The research results determine the process of literary development and the structural specifics of modern Kazakh literature.

Key words: *postmodernism, concept, interpretation, illusion, addressee.*

Жутаева А.К.
магистрант 2-курса
г. Алматы, Казахстан, e-mail: assel.zhutayeva@gmail.com

Абдиманулы О.
д.ф.н., профессор
Казахский национальный университет им. аль-Фараби

СВОЙСТВА ПОСТМОДЕРНИЗМА В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме. *В данной статье определяются различия детальной и менталитетной картины постмодернизма современной казахской литературы, также рассмотрены их проявления в прозаических сюжетах. Автор проанализировал основные проблемы лаборотории писателя и обсудил идею постмодернистского направления.*

Объектом исследования стали произведения, опубликованные после обретения независимости. В статье выделяется сочетание постмодернизма и литературы, которое приводит к жанровой равномерности культуры гармонии и определяет типологическую однородность национально-генетических или заимствованных жанров. Результаты исследования определяют процесс литературного развития и структурной специфики современной казахской литературы.

Ключевые слова: *постмодернизм, концепт, интерпретация, иллюзия, адресат.*

Кіріспе: Адамзат өркениеті дамып, сол өркениетпен бірге әдебиет пен мәдениет, философия мен жалпы ғылым қатар дамып отырады. Әсіресе әдебиет құрылымдық та, жанрлық та сипаты жағынан жыл сайын жаңашыл үрдісте даму үстінде. Қазақ әдебиеті де дәстүр мен жаңашылдық арасындағы өзара байланысты қамти отырып, бүгінгі әдебиетке тың ізденіс әкелуде. Әдебиеттегі ағым мен бағыттар жыл сайын өздеріне тән белгілері мен детальдық ерекшеліктерін шығарма желісінде көрсетуде. Соның ішінде әлем әдебиетінде де, қазақ әдебиетінде де өзіне сай элементтері бар постмодерндік бағыт көптеген пікір тудырып, ғалымдардың көзқарастарын танытуда. Постмодернизм адамзат өркениетінде ежелден бар құбылыс. Десе де теориялық тарихы жағынан XX ғасырдың екінші жартысынан бастау алып, қазіргі өнер мен мәдениетте, философияда, әдебиетте және тағы басқа ғылым салаларында ең көп талқыланатын өзекті мәселеге айналып отыр. Тіпті постмодернизмді культті дүниелерде де кеңінен қолданады. Әлемдік сәулет өнері мен көркемсурет өнерінде де постмодернизм термині қолданылады. Әдеби шығарма негізінде деректер мен деректілік формасы, тарихи дәуір шындығын көрсету үшін фактілерді арнайы дәйектемелермен көрсете отырып түгел шығарманы тарихи оқиғаға құру шарт емес. Десе де шығарманың материалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі ақиқат оқиғалар құрамайынша, тарихи көркемдікті дұрыс бере алу тағы да қиын. Идеялық, көркемдік, тіпті тақырыптық болмысында тарихи деректіліктің атқаратын қызметі өте жоғары. Ал постмодернизм арнайы шектеулерді ысырып, жазушының жеке қиялы мен қоғамның жалпы көрінісіне баса көңіл аударады. Постмодернизм бағыты жазушының жеке-дара ішкі түйсігі мен таным деңгейін, сезіне алу қабілеті мен түйсіне алу қасиетімен ерекшеленеді.

Әдебиет төңірегіндегі постмодернизм ұғымын жіктеген тұста, тек қазақ әдебиеті ғана емес, жаһандық әдебиеттегі жаңашыл ізденістер мен көркемдік таным деңгейі постмодернизм төңірегінде зерттелуді қажет етіп тұр. Әдебиеттегі жалпы тенденция жекелей ұлттың әдебиетіне де өз әсерін тигізбей қоймайды. Өз алдына мемлекет болып, егемендік алып, жекелей қалыптасқан қазақ әдебиетінде де ауқымды өзгерістер болып, әдебиеттің өрісі кеңейді. Әлем әдебиетінде болып жатқан өзгерістерге қазақ әдебиеті де бей-жай қарай алмайды. Сол тұрғыда постмодернизм құбылысының қазақ әдебиетіндегі элементтерінің, шығармалардағы жекелеген көркемдік бейнелерде кездесуін, әрекет деңгейінде өзіндік байланысуын, автордың бұл құбылысқа деген көзқарасын қарастырамыз. Мақаламыздың зерттеу нысаны негізінде қазақ әдебиетіндегі постмодернизм элементтері кездесетін жазушылардың шығармаларынқарастырамыз. Олардың қатарына Асқар Алтайдың «Кентавр», «Түсік», Айгүл Кемелбаеваның «Мұнара», Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар», Мұхтар Мағауиннің «Жармақ», Аслан Жақсылықовтың «Сны окаянных», Таласбек Әсемқұловтың «Талтүс» шығармаларын негізге ала аламыз. Аталған авторларды айтқан тұста қазіргі әдебиеттің жай-күйіне, дамуына тоқталмай кетуімізге болмайды. Қазіргі қазақ әдебиетінің зерттелуі процесі алғашқы онжылдығы 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбектің «Тәуелсіздік кезеңі» (1991-2001), екінші онжылдығы « XXI ғасыр әдебиеті» (2001-2011) атты ұжымдық еңбектерде қарастырылған, әлі де зерттелу үстінде. Шын мәнісінде шынайы, көркем шығарманың дүниеге келуі – күллі қоғамның рухани өміріндегі, белгілі бір әлеуметтік ортаның парасат дүниесіндегі бүтін бір оқиғамен тең. Кез келген шығарма сол кезеңдегі қоғамның айнасы екендігі айқын.

Бүгінгі әдебиетте қамтылатын тақырыптардың басым көпшілігі адамның ойы, арманы, мұраты, күші мен қасиеті сынды ұғымдарды құрайды. 1960-1980 жылдары ұлттық әдебиетімізге өзіндік үнімен, суреткерлік қолтаңбасымен, жаңашыл ізденісімен, ерекше образдар мен жаңаша сипаттар әкелген қаламгерлер І. Есенберлин, Т. Ахтанов, Қ. Жұмаділов, Ә. Кекілбаев, С. Жүнісов, О. Бөкеев, М. Мағауин, Д. Исабеков, Ә. Тарази, Т. Әбдіков, Д. Досжанов, С. Сматаев т.б. жатады. Аталған авторлардың қазақ әдебиетіне әкелген тың туындылары мен желісі өзгеше шығармалары әдебиеттің сол кезеңдегі ең үздік туындылар қатарын құрады. Осы буыннан кейінгі әдебиеттің бағыты тіпті басқа болды. Әдебиеттің дамуымен қатар қоғамның өзінде түрлі жағдайлар орын алды. Қазақ әдебиетіндегі ең үздік шығармалар саналатын көркем әдебиет XX ғасырдың 1960-1990 жылдарында түрлі тарихи

– қоғамдық өзгерістерді бастан өткергені белгілі. Кеңестік жүйенің ыдырап, Одақтың құлауы оның құрамындағы ұлттардың төл мәдениетін, тарихын, әдебиетін т.б. зерттеп, тануына зор мүмкіншілік жасады. Бүгінге дейін қазіргі қазақ әдебиетін зерттеуде бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді. Соның нәтижесінде, қазіргі қазақ прозасында жас қаламгерлер, орта буындағы қаламгерлер өте көп.

Соңғы жиырма жыл ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Кеңестік кезеңдегі саяси шектеуден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ әдебиетінде шығармалардың өмірге келуі азайып қалғаны рас. Қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлер тудырды. Алайда көркем өнер тез күш жинап, батыл ізденістерге барғанын зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр. Үшқыр да оңтайлы жанр – поэзияны былай қойғанда , шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанры ширақ қимылдап, жаңа заман биігінен қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар жаңа тақырып, тың сюжеттерді алып келді. Қазіргі қазақ прозасының көркемдік көкжиегі кеңейіп, шағын жанр әңгіме мен повесть жанрының болсын шығармашылық обьектілері көбейді.

Бүгінгі проза терең ойлануды қажет ететін материалдардан тұрады, бұл материалдардың біразы қым-қуыт байланысып жатыр. У.Бенжаминнің пікірінше: «Проза жеке адамның тыныс-тіршілігі. Проза ауызша әңгіме айтуға ұқсамайды. Ол кітапты қажет етеді. Проза жалғыздықтан жабырқаған адамның туындысы. Өз мәселелерін аршып айтудан қалған, онысын түсіндіріп те бере алмайтын, басқалардың ақылына құштар емес, басқаларға ақыл айтқысы келмейтін. Жан дүниесін толқын атып, кемерін керіп тұрған, сондай көңіл – күйге бой ұра беретін күй. Проза дегенің жан иесінің терең толғануға құштарлығы».

Әдеби шығарма негізінде дерек, факт жатуы, тарихи дәуір шындығын көрсету үшін жазушының шығарма желісін бастан-аяқ тек қана тарихи болған оқиғаға құруы шарт емес. Алайда шығарманың материалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі, ақиқат оқиғалар құрамайынша, белгілі тарихи дәуірдің шындығын шынайы суреттеу тағы да қиын. Өткен тарихи дәуір шындығын суреттейтін қазіргі қазақ романының көркемдік жүйесінде, идеялық, тақырыптық болмысында тарихи фактінің атқаратын қызметі өте жоғары. Документ, факт жазушыға шындықтың бар болмыс-бітімін, мәні мен мағынасын, сыры мен сымбатын ашып бере алмайды. Өмір шындығы мен өнер шындығы арасында жер мен көктей айырмашылық барын ірі суреткерлердің қай-қайсысы да айтады. Мысалы, Л.Н.Толстой, өзінің бар еңбегі өмірлік құбылыстарды іздеп, жинап, оларды көшіру ғана болса, онда оларды жариялауға ұяты жібермейтінін айтады.

В.Г.Белинский тарихи факт дегеннің шебер үшін кірпіш пен тас қана екендігін, олардан сәулетті ғимарат жасау тек суреткердің ғана қолынан келетін ғажайып іс екендігін жазады. Ал К.Паустовский өзінің “Алтын раушан” повесінде жазушы еңбегін зергерлік шеберханалардың шаң-тозаңы арасынан алтын үнтағының түйіршіктерін бір-бірлеп теріп жинаған, ақырында одан алтын раушан жасаған Шаметтің бейнетімен салыстырады. Адам ғұмырының шындық бейнесі мен әрекет-оқиғаларының қым-қуыт тіршілігінің арасынан керекті, типтік сипаты маңызды, мағыналы фактілерді көре білу үшін де зергерлік зерде қажет. Жазушының өмір материалдарының мол тобын іздеп тауып, оны байқап бақылауы да, танып пайымдауы да қиындығы мол, қаралымы көп жұмыс. Бірнеше емес, бір шығарманың материалдық негізін анықтау, бірнеше емес, бір жазушының өмір шындығын игеру үдерісіндегі өзі мен өзгелерге ортақ белгілер, сипаттар және өзгелерде жоқ, оның өзінде ғана бар бөлек ерекшеліктерді анықтап байқаудың, бағдарлап пайымдаудың өзі де оңай шаруа емес. Шындығында жазушының өмір материалдарынан өнер туындысын жасау процесінің басты сатыларын, қиын, нәзік иірімдерін, көпшілікке беймәлім қырларын анықтауға талпынып, оның қайсыбір жайларының мәнісін ұққан сайын, шығармашылық өнердің шын сырларының құпия, жұмбақ сипаты айқындалып, арта түседі. Әйтсе де жазушы еңбегінің терең сырларын тану мүмкіншілігін жоққа шығаруға болмайды, бірақ оның барша шетін, нәзік, терең иірімдерін жете білу мүмкін емес. Жазушының тарихи шындықты сұрыптап, екшеу, жинақтауының басты ерекшеліктерін анықтау осы бір өте күрделі, көп сатылы процестің кейбір маңызды негізгі деген қырларын тануға көмектеседі әрі әдеби шығарманың көркемдік-идеялық бітімін, поэтикалық жүйесін анықтауға жол ашады.

Жоғарыда айтылып өткен пікірлерге қарамастан, постмодернизмнің сыртқы формасына сай өзінің әңгіме-повестьерін жариялап жүрген жазушыларымыз баршылық. Олардың қатарына Төлен Әбдіков, Асқар Алтай, Дидар Амантай, Роза Мұқанова, Айгүл Кемелбаева т.б. жатқызуға болады.

Постмодернистік бағыттың белгі-көріністерін аталған жазушылардың шығармаларындағы детальдық көріністерден аңғара аламыз. Айгүл Кемелбаева екі оқиғаны бір желіге сыйғыза отырып баяндаса, Дидар Амантай ескілік пен жаңашылдықтың ортасына өзара байланыс (связка) жасайды. Асқар Алтай мифтік бейнелердің көрінісін бүгінгі қоғамның әрекетімен көрсетеді. Сонымен қатар Төлен Әбдіковтің адам бойындағы психологиялық факторларды физикалық құндылықтармен қатар беруі де постмодернизмнің кішігірім көріністерін аңғартады. [5, 1991, 25 6]. Кейінгі жас жазушылардың шығармаларында да осы секілді белгілер кеңінен кездеседі. Бұлардың барлығын түгелдей дерлік постмодернистік шығармалар немесе постмодернизмнің негізгі белгілері деп айта алмаймыз. Алайда көрініс беретін, кей концептілері сәйкес, фрагменттері тұтас осы бағыттың деңгейінде қарастыратын, сөздік немесе сөйлем ерекшеліктеріндегі құрылымдық яки құрылыстық қайта жасақталу номалары (деконструкция) да зерттеуді қажет ететін дүниелер деп айта аламыз. [4, 2001].

Әлем әдебиетіндегі постмодернизмдік шеңберге Кобо АБЭ, Кэндзабуро ОЭ, Умберто Эко, Габриель Гарсиа Маркес, Харуки Мураками сынды жазушыларды айта аламыз. Олардың шығармаларынан орын алатын мәселе адамдардың қарым-қатынасындағы қайшылықтар, мүдделердің қақтығысы туралы ғана емес, кең тұрғыдан алғанда, келешек үрпақ жайлы. Адам санасының ең биік ойлау шкаласын өлшеп білмей-ақ, әр адамның тең құқықты екендігін жеткізгісі келеді. Ал біздің қазақ әдебиетіндегі бұл бағыттың алар орнында өзіндік өзгеше мазмұн бар. Кейіпкерлердің ішкі әлемі, адам мен тылсым арасындағы байланыс, дәстүр мен жаңашылдық дейтін дүниелерге назар аударуымыз керек. Соңғы жылдары әдебиетте ой еркіндігімен, талғам биіктігімен танылып үлгерген бір топ жас буын өкілдері бар. Орта буын өкілдерінен шыққан Асқар Алтай, Жүсіпбек Қорғасбек, Талаптан Ахметжан, Нұрғали Ораз, Жаңабек Шағатай, Роза Мұқанова т.б. сынды суреткерлердің тәуелсіздік жылдары жазған әңгімелері мен повестері нарықтық тарихымызға да, қоғам өміріне де ықпалы болғандықтан, бүгінгі қазақ прозасының мағыналы мазмұнына айналды.

Әр жазушының өзіндік ерекшелігі, әдебиеттегі орны бар. Қазақ әдебиетінің тарихында еліміздің тәуелсіздік арнасына түскеннен кейінгі кезеңі өзіндік даму бағытымен, көркемдік ізденістерімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік әкелген өзгерістерді, рухани әлеміміздегі желісі үзілмеген тарихи сабақтастықты, азат сана тудырған айшықты оралымдарды осы кезеңдегі ақындар шығармашылығынан айқын аңғарамыз. Тың тыныс, соны серпінді байқаймыз. Әрине, ұзақ жылдарға созылған азаттық таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық күрестердің һәм олар туындатқан тарихи оқиғалардың төл поэзиямызға тигізген әсері ерекше екендігі сөзсіз. Үсынылып отырған зерттеу еңбекте тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясының даму үрдістері, қазіргі поэзияның көркемдік тұтастығы мен бейнелеу құралдары, түрлік-пішіндік, идеялық-мазмұндық ізденістері жан-жақты талдау нысанына айналған. Постмодерндік бағытты ұстана отырып, постмодернистік сананың жетегінде жүрген елдердің көпшілігінде ұлттық дүние, моральдық ерекшеліктер мен ұят мәселесі екінші орынға ауысқан. Сол үшін де олардың кеңістік төңірегіндегі еркіндігі тым күрделі мәселелерді қамтиды. Батыс жазушыларының бұл бағытта ой өрбіте алуы қалыпты құбылыс. Себебі, олар әлдеқашан демократиялық қоғам құру үшін қан төгіп, күресіп, алты-жеті ғасыр бойы саналарын құлдықтан босатты. Сөйтті де, еркіндіктің қоғамдық көрінісі демократияға қол жеткізді. Осыған орай біртіндеп санада ірі-ірі жарылыстар жасалды. Ал біздің қоғам, соның ішінде Қазақстан тоталитарлық қоғамнан күні кеше ғана босап, бірден демократияға өтті. Ал сана әлі де сол коммунистік идеология сипатынан арыла алмай жүр. Сол үшін де постмодерндік бағытты толық қамтитын шығарма әлі де жоқ. Сонымен қатар әр ұлтқа сай таным мен түйсік деңгейі де біздің елдің менталитетімен ерекшеленеді. Шындығында қазақ әдебиетіне бұл бағыттың берері бар ма?

Постмодернизмнің әдебиетпен бірге қатарласа отырып үндесу мәдениеті жанрлық дүниелердің бірқалыпты болуына әкеліп, ұлттық-генетикалық және «кірме» жанрлардың типологиялық біртектілігін анықтайды. Өзімізге бұрыннан белгілі балладалар, поэмалар, толғаулар, сонеттер, эллегиялар, одалар сияқты жанрлармен қатар, бұдан сирегірек кездесетін жанрлар мен жанр түрлері (сонымен қатар, эпитафия, мадригал, эпиграмма, идиллия, дифрамб, рондо, секстина, сега, рубаят, хокку, спич, памфлет, гимн, реквием, күнделік, дәптер және т.б.) сияқты жанрлардың тілдік көркемдіктерінің өзгеріске ұшырау барысы оның пішіндік қалпын да түрлендіруге саяды.

Қазіргі қазақ прозасында саралау ол өз бейнелілігінің түп-тамырына барып қана қоймай, кері байланыста болуы мүмкін екенін мойындауға мүмкіндік береді: көркем түсініктер мен ұғымдар жаңаша бояулармен жаңғыртылып, кең көлемді метафоралар мен көріктеуіш құралдар қалыптастырып, қазір прозаның бейнелік қорын ғана емес, оның әлеуетті жанрлық – стильдік арсеналын да кеңейте отырып, образдылықтың бастапқы архетиптері өзектеліне түседі. [5, 1991]

Қазіргі қазақ прозасы өкілдерінің бір бағыт ұстанып, бір мектепке бірікпеуінің тарихи астарлы себептері де бар. XX ғасырдың соңы – қандай да бір қоғамдық құрылымдар жойылып, ортақ идеалдардан бас тарту заманы болды. Бірнеше адамның бір идеяны ұстануы сирек кездесетін құбылысқа айналды. Әр жазушы аласапыран дүниеден шындықты өзі ғана іздейді, әрі соны жалғыз ақиқат деп дәлелдеуге тырысады. Жазушылардың әрқайсысы өз субъективті пікірін ұстанады, өз дүниетанымын өзгелерге тануға ұмтылады. Бүгінде әлемдік сананың өзгеруі жаңа дүниетанымға негіз болды, жаңа кейіпкер типін жасауға, сол кейіпкер бойына өз субъективті қабылдаулары мен түсініктерін дарытуға әкеп соқты. Сонымен қатар бұл дәуірдің кезеңінде қазақ әдебиетіне еркіндіктен гөрі ұлттық идеяларды қамту негізге алынды. Осы тұрғыдан алғанда модернистік шығармалар кеңінен орын алды. Өзіндік моральдың шеңберінен шыға қоймады. Оқырман талғамы бірқалыпты үрдіспен шектелді. Автор жақсы дегенді жақсы, жаман дегенді жаман деп қабылдау керек деген түсінік қалыптасты. Бүгінгі әдебиеттің сарыны мүлдем басқаша. Оқырман автор ойымен келіспесе де, қабылдамаса да өз еркі. Қазіргі тәуелсіз қазақ әдебиетінде постмодернистік сарын үлгісі басқа арналармен бірлескен. Постмодернизм көріністері қазақ әдебиетінде қалай көрініс табады?

Эксперимент: Н. Қожабекова қазіргі қазақ прозасындағы кейіпкерлер туралы төмендегідей пікірде. Ең басты қатынас – өз-өзімен ішкі "менімен" қатынасы. Мұндай көріністе тән сипаттар постмодернизмге берген анықтамаға сүйенсек, М.Мағауиннің, Ә.Нұрпейісов, Т.Әбдіков, А.Алтай, Р. Мұқанова, Д. Амантай шығармаларынан байқалады. Осы орайда көрсетілген жазушыларымыздың шығармаларына әдебиеттің нормасына сай зерттеу жүргізер болсақ, әр деталь мен штрихты оңай аңғара аламыз. Ендеше, мақаламыздың алғашқы талдау шығармасы ретінде әдебиетте қалыптасқан өзіндік стилі қалыптасқан, сөздік қоры бай жазушы Айгүл Кемелбаевадан бастайық.

«Постмодернистік ойын» элементтерін шебер меңгерген қаламгер бірінші жақтық баяндау әдісін ұсынғанымен, оны сан алуан аралық мәтін арқылы (интертекст), сарқылмайтын реминенсценция мысалдарымен байытып, көркейте түседі. Осы бағыттағы өзге шығармалармен салыстырғанда «Мұнара» шығармасында іс – әрекет иелер тіптен аз. Шығарманың бас кейіпкері – Айжан есімді Москвадағы әдебиет институтында оқитын студенттің бес жылғы уақыт көлемі соңғы мерзімдерге арнайы тоқталу түрінде суреттеледі. Еске алу, шегініс жасау амалдары бар. Бір романда екі шығарманың көрінгеніне қарап, жазушы әлем әдебиеті үлгілерінде кездесетін, бүгінгі таңда қазақ әдебиетінде де бой көрсетіп жүрген «интертекстуалдық» яғни әңгіме ішіндегі әңгіме, роман ішіндегі роман сияқты әдіс-тәсілді қолданғандығын байқаймыз.

Айгүл Кемелбаева өз шығармасына адам тағдырын арқау ете отырып, сол адамның ішкі-сыртқы танымын мінсіз көрсете алған. Оны оқырманға дәл жеткізу үшін шығарма кейіпкерлерін әр түрлі қоғамдық, әлеуметтік жағдайлармен беттестіріп қояды. Сонымен қатар шығарма желісіндегі өзге де кейіпкерлерді танымы бөлек адамдармен қарым-қатынасқа түсіреді, оны өмір тартысының әр кезеңінде жекелей формада суреттейді. Соған сай, «Мұнара» романында да Айжанның мінез көрінісі сан қырынан ашылады. Романның қысқаша мазмұнына тоқтала кетсек, ол былайша өріледі. Мәскеудің әдебиет институтында оқитын Айжан есімді қыздың оқу бітірер шағы елдегі Кеңес үкіметінің ыдырау уақытына түспа-түс келеді. Ресей мен Қазақстан арасында пошта байланысы тоқтап қалып, ата-анасынан келген ақша мен тамақты ала алмай, алып шаһарда аш құрсақ, көк тиынсыз қалған студент қыздың қиын күндерінен сыр шертеді. Автор романның бірінші бөлімінде санаулы кейіпкерлер арқылы адам өмірінің қиын кезеңін, психологиялық жан күйзелісін айқын көрсете алған. Бас кейіпкер Айжанның қатты аштықтан қамыққаны соншалық өзі оқыған шығармаларынан Гамсунның «Аштық» романын, Гогольдің «Өлі жандар» романындағы Чичиковтың дастархан үстіндегі сәтін көз алдына елестетіп: «...Соңғы күндері астан өзге ештеңе ойлауға қабілетім жоқ болып кетті, дұрыстап құнарлы ас жемей, еттен қағылған соң, аш қарын ештеңе мұқтаж емес...» дейді.

Осы қиындықтың кесірінен жұмыс іздеуге кірісіп, құрбысы Лиляның көмегімен бала күтушілікке орналасады. Бала күтушілігімен қоса, сол үйдің құдды бір күңі секілді барлық үй шаруасына жауапты болады. Рухани жағынан ештеңе бермейтін, байлаулы ит тәрізді күй кештіретін іш пыстырарлық тірліктер Айжанның төзімін тығырыққа тірейді. Кейде ойланып,

«Демек, бұл фәниде неге болса да шыдап, көніп бағудың арты жаман болмайды, алдамшы дүниеде не көрсең де Құдайдың басқа салғанына көнуден артығы жоқ болар. Өйткені кішірейтетін де бір Өзі, зорайтатын да бір Өзі» дегенінен Аллаға сенімін ешқашан жоғалтпағанын, мұсылмандық құндылықтарды да дәріптей отырып, ертеңгі күнге зор сеніммен қарайтынын байқауға болады.

Романның екінші бөлімі бірінші бөлімді одан әрі өрбітпейді. Қайтадан жаңа құрылыммен екінші әңгіме басталады. «Соңғы жолбарыс» аталатын шығарманың өн бойы аты айтып түрғандай жолбарыстың қасиетімен суреттеліп, оқырманға өзге ой салу арқылы өрбиді. «Соңғы жолбарыста» қарт аңшы Тарбақ арқылы Арқадағы аң-құстардың тыныс-тіршілігінен толықтай хабардар етеді. Бастысы Жолбарыстың мінез-құлқын, сыртқы бейнесін жан-жақты ашып, туған жерін адамнан да қатты сүйетінін, оған ерекше қамқор болып иелік еткен махаббатына оқырманды қайран қалдырады. Жазушы романын сәтті шыққан нағыз реалистік шығарма деп бағалауға болады. Өзі куә болған нақтылы құбылыстармен, сонымен қоса бір кейіпкер тағдырын суреттей отырып, бірнеше адамның басындағы әртүрлі әлеуметтік жағдайларға назар аударту тырысқан. Яғни, жеке мінездеуден типтік мінездеу тудырады. [6, 2009]

А.Кемелбаеваның «Мұнара» романы – қазіргі қазақ романының үлкен жетістігі. Әдебиетші ғалымдар бүгінгі қазақ прозасында мәдениетті кейіпкер образының, яғни жаңа заманға сай, жаңа қазақ адамының қалыптасып келе жатқанын алға тартуда. «Мұнара» романындағы Айжан да мәдениетті кейіпкер, жаңа әлемнің адамы. Әр жазушының шығармашылық лабораториясын зерттеген адам оның өмір шындығын көркем жинақтау, яки әдеби бейнелерді типтендіру әрекеті, көбінесе әр типке прототип табудан басталғандығынан шебер жазатындығына куә болады. Прототип шығарманы шынайы суреттеп, көркем бейнені нанымды етудің, шындықты шынайылаудың құралы секілді. Жазушы кейіпкер психологиясының, оның жасаған іс-әрекетінің әр-алуан бұралаң иірімдерін ғана емес, көркем бейнені жасауға керек материалдың өзін сұрыптап пайдаланады. Жазушы, әдебиет зерттеушісі Түрсын Жұртбай: «Әр жазушының жазушылық тағдыры, жазушылық психологиясы, жеке өмірі болады. Үшеуі бір-бірімен қашанда тығыз байланыста.

«Мұнара» романы Айгүлдің жан-дүниесінің ашылуы деп қабылдаймын. Өзінің тағдырын көркемдікке айналдырып, өз-өзінің ақылының түбіне жетеді. «Мұнара» натурализм мен сентиментализмнің арасында, өткен дәуірді бүгінгі дәуірмен қатар ала отырып баяндайтын көркем шығарма. Кішкентай трагедия болғанмен де, түсініп оқыған адамға астарында үлкен трагедия бар. Адамның жалғыздығы, әйел адамның жан күйзелісі, өзегінің үзілгендігі жатыр» дейді. Жалпы романның әдебиеттің басқа жанрларынан айырмасы, мұнда бір дәуірді, кезеңді өз заманындағы идеясы кең көрсететін кесек әрекет алынады. Автордың бұл шығармасында постмодернистік сипаттардың ерекшелігі басым. Мәскеуде үй күтуші болған автор Айжан есімді қыздың нарраторлық шеберлігі бірінші бөлімде жай ғана хабарлы сөйлемдермен жүзеге асады. Ішкі монолог пен ішкі түйсіктің қарым-қатынас негізімен әңгіме өрбиді. Ал екінші бөлімі алдыңғы бөлімнің мазмұндық ерекшелігіне қарамай-ақ бірден сонау мифологиялық жолбарыс бейнесінің ару санасындағы қадір-қасиетінің сипатталуымен ерекшеленіп кетеді. Екі бөлім іштей байланыс құра алғанымен, сырттай екі әлемді қатар, бір уақыттың еншісінде баяндайды. Бірақ кеңістік екі түрлі. Айгүл шығармаларындағы ерекшелік те осы. Ол адам санасының ең түңғиығына бойлай отырып, ішкі жан-дүниенің үйлесіміне баса назар аударады. Әдебиеттегі уақыт пен кеңістік қамтыла отырып, постмодерндік бағыттың терең үшқындары орын алады. Айгүлдің бұл шығармасына көптеген пікірлер айтылып, авторды модернистік және постмодернистік дүниелерді толық меңгерген авторлар қатарына жатқызды. Десе де оның бұл шығармасын модернистік бағытқа жатқызатындар да аз емес. [9, 2003]

Философ П. Гречко : «Модернистер дөрекі, алабажақ, түрақсыз, шындықты ар жағынан жоғары шындық, жоғары өмір, сабақтас әлем, іргелі тұтастық, өзгеше ой, тың ауқымды идея іздестірді. Өмір олар үшін көріксіз де, тазалық пен әсемдік өнерде ғана сақталмақ» дей келіп, модернизм мен постмодернизмнің айырмашылығын былайша көрсетеді: « Постмодернизм мұндай кемшіліктерден ада, олар, біріншіден, осы сәттегі тысқары нәрсеге назар аударады» деген екен. Қазақ ғалымы Б. Майтанов: « Модернизм көз алдында түрған шындықты місе тұтпаса, үлкен –кіші деп бөлмейді, кез-келген зат, құбылысты дүние санауға бейім. Ол техногенді, постиндустриалды қоғам негізінде бей-берекет тіршіліктен безер болудың орнына бәріне көнген, бекінген, қасіретін ішіне түйген қалыпта, ешнәрсеге қатты алаңсыз, жүйкесін сауытпен қоршап күн кешуді жөн санайды. Тығырықтан шығар жол іздеудің қажеті жоқ. Егер адамзат өркениеттің жар қабағында түрса, оған амал іздеу мүмкін емес. Әркім өзінде бар әлем, үлесіне тиген тағдыр мен сағат, сәттің түтқынына сол күйіне жасымай, зар төкпей тыныстауы қажет» деді. Шындығында Айгүлдің «Мұнара» шығармасы бірінші жақтан баяндала отырып, ондаған кейіпкердің шындық әлемін түрлі тәсілдер арқылы ашып көрсетеді.

Басы мен аяғы бар бүтін шығарма болғанымен, бейтарап автор, бейтарап оқырман, интертекстуалдылық сынды дүнилер орын алады. Айгүл Кемелбаеваға дейін де «Киллер сауысқан»,

«Атаукере», «Кербұғы», «Сайтанкөпір» шығармаларында мұндай көріністер аңғарылып отырды. Бірақ ұлттық дүниеде аталмыш шығармалардағы бейнелер дәстүрлі форманы сақтай алған. Сол үшін де біз оларды таза классикалық шығармалардың қатарына жатқызамыз. Ал Айгүл шығармасындағы жолбарыс бейнесі – атадан балаға деген сенімнің негізіндегі қиялдан туған күрделі бейне екені айқын. Автор осы бір кішігірім эпизодтың өзінде түс көру, елес қуу, эпитафия құбылыстарын ұтымды пайдаланған. Біздің түгел кездеспегенімен, кей шығармалардың өн бойынан көрініс тауып жатады дейтініміз де осының дәлелі. Сол бір соңғы жолбарыс арқылы туған жерге деген студент қыздың сезімін үштастырып әкеліп, оқырманға ұтымды сюжет, талғамды шығарма ұсынады. А. Кемелбаеваның «Мұнара» романын Б. Майтанов « Автор және мәтін – кентавр» деп аталатын бірнеше жазушылардың прозалары қарастырылған мақаласында: «Постмодернистік ойын» элементтерін әдемі меңгерген қаламгер...» деп бағаланған. Басқа да көптеген жазушылардың оң пікіріне іліккен, «Мұнара» романы талай зерттеулердің нысанасы бола беретіні хақ. [9, 2003, 149]

Соңғы жиырма жыл ішінде қазақ қоғамында болып жатқан түбегейлі өзгерістер әлеуметтік рухани өмірімізді жаңа белеске шығарды. Кеңестік кезеңдегі қоғамдық шектеуден, социалистік реализм құрсауынан босаған қазақ көркем сөзі абдырап қалғаны рас. Қоғамда «қазақ әдебиеті тоқырауға ұшырады, бүгінгі заманның жедел қарқынына ілесе алмай қалды» деген пікірлер тудырды. Алайда көркем өнер тез күш жинап, батыл ізденістерге барғанын зерттеу нәтижелері көрсетіп отыр. Үшқыр да оңтайлы жанр – поэзияны былай қойғанда , шығармашылық толғанысы ұзаққа кететін проза жанры ширақ қимылдап, жаңа заман биігінен қарап жазылған бірқатар үлкенді-кішілі шығармалар жаңа тақырып, тың сюжеттерді алып келді. Қазіргі қазақ прозасының көркемдік көкжиегі кеңейіп, шағын жанр әңгіме мен повесть жанрының болсын шығармашылық обьектілері көбейді. Бүгінгі проза терең ойлануды қажет ететін материалдардан тұрады, бұл материалдардың біразы қым- қуыт байланысып жатыр. У.Бенжаминнің пікірінше: «Проза жеке адамның тыныс-тіршілігі». «Проза ауызша әңгіме айтуға ұқсамайды. Ол кітапты қажет етеді. Проза жалғыздықтан жабырқаған адамның туындысы. Өз мәселелерін аршып айтудан қалған, онысын түсіндіріп те бере алмайтын, басқалардың ақылына құштар емес, басқаларға ақыл айтқысы келмейтін. Жан дүниесін толқын атып, кемерін керіп тұрған, сондай көңіл – күйге бой ұра беретін күй. Проза дегенің жан иесінің терең толғануға құштарлығы».

Образ тереңнен ойлау кез келген оқырманға яки кез келген жазушыға беріле бермейтін қасиет. Сонау тәуелсіздік алған жылдардың басында жапон жазушы Кэнзабуро Оэ Нобель сыйлығын иемденді. Ал сол жеңімпаз болған шығарма желісі – адамзаттың бүгінгі қасіретінің қатерлі көрінісі ақиқат пен аңыз астарластыра, асқақ құдіретпен сомдалған әлем келбетін жасағаны үшін берілді. Осы жерді әлем келбеті деген не? деген сұрақ туады. Шындығында ұлттық деңгейде жазылған шығарма сол ұлттың оқырман шеңберінде ғана қалып қояды. Ал ортақ мәселе ұлт, нәсіл, дін дегенді бөліп қарамай, түгел қауымдық ерекшелікке сай, адами құбылыстарға бағыттала отырып жазылса жер шарындағы біршама оқырманға жететіні де белгілі. Әлемдік деңгейдегі постмодернистік шығармалардың үздігі болып танылатын «Замандастар ойыны» шығармасында көне аңыз бен бүгінгі қоғамның шынайы бет-бейнесі бір байланыста, бір уақыт пен бір кеңістікте ғана суреттеледі. Оқырман оны оңай қабылдағанымен, роман соңында кімді жақтарын білмей дел-сал болады. Кейіпкер Күйретуші ойы ішкі сезіммен үндессе, халық билігінен де алыстай алмайды.

Шығарма бинарлық оппозиция тудыруымен қатар, бедел дағдарысына әкеліп соқтырады. Осы секілді ерекшеліктерді саралай келе, оқырман ретінде постмодерндік сарынның басты көріністерінің бірі – аңыз бен ақиқатты, жалған мен шынды, болмыс пен қасиетті сабақтастыра отырып, тың идея танытуы дер едім. Алайда аталған дүниелерді өз шығармаларында сабақтастырудан түркі әдебиетінде, өзіміздің қазақ әдебиетінде Әбіш Кекілбаев пен Шыңғыс Айтматовты атап өтпесек болмайды. Олар да өткір, әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, ол жерде баяндалған дүниелер арқылы өз елінен, өз қоғамынан арнайы кейіпкер тауып отырды. Жалпы алғанда, қазақ әдебиетінде постмодерді бағыттың сарынын түгел бір романға құйып қою еш мүмкін емес. Себебі, сана енді-енді әлемдік шеңберді қамти отыра, көп нәрсеге құлақ асуды үйреніп келе жатыр. Ал дәл осы жағдайда шағын ғана детальдар мен эпизодтар арқылы көз үйретіп, тақырыптық ерекшелікке бой үйретуі тиімді. Сол үшін де қазақ әдебиетіне бұл бағыттың немесе кей ғалымдар айтпақшы бұл ағымның керек екені рас. Осы постмодернистік бағытқа сай жазушыларымыз жеке-дара стиль қалыптастырып та үлгеруде. Нарраторлық шеберліктің де жан-жақты қырлары сараланууда. Автор мен оқырман арасында тұрақты қарым-қатынас орнап, талғам мен таным қалыптасты. Пастиш, ризома, субьект өлімі мен автор өлімі, ойын қағидасы мен

абстрактілі оқырма жүйесі бір ізге түсіп, жүйелене бастады. Ендігі бір – екі ғасырдан кейін адами сананың дамуы дәрежесінде фантазияға толы жаңа романдардың дүниеге келетіні заңдылық. Көне түркі дәуірінен беріге дейінгі уақытты қамтығанда жоғарыда көрсетілген терминдердің барлығы дерлік қазақтың фольклорынан бастап, бүгінгі әдебиетті қамти алады. Ежелгі салт-дәстүрдің негізінде де әрекеттердің көрінісі постмодернизмнің кей элементтерін айқындай алады. Ал сол ежелден көрініс тапқан кей терминдердің қазір жаңаша формада түрленуінің нәтижесінде әдебиетке жаңа есімдер, тың тақырыптар келді. Олар сол терминдерге сай түрлі тақырыпта ой қозғады. [10, 2009]

Нәтиже-талқы: Жоғарыда аталған шығармалардың басым көпшілігі бүгінгі әдебиеттің орта буын өкілдерінің шығармалары. Кейінгі толқыннан да Аягүл Мантай, Думан Рамазан, Сәуле Досжан, Арман Әлменбет, Лира Қоныс, Мадина Омарова сынды жас жазушылардың шығармалары бар. Бүгінгі қоғамның беткі көріністері мен заманның таза бейнесі соңғы шығармаларда тікелей ажыратылады. Әдебиеттің даму үдерісінде тың терминдер қазақ тіліне аударылып, шығармаларда көрініс ала бастады. Постмодернизм төңірегіндегі қолданыс табатын терминдердің бірқатарын жоғарыда атап өттік. Оларды қазақ әдебиетіндегі қолданыс ерекшеліктеріне сай талдай алуымыз қажет.

Қорытынды: Постмодернизмді бетке алған бір топ қазақ жазушысының пайда болуы, атап айтқанда Д.Амантай, Ә.Қодар (ақын), Р. Мұқанова, Ықсан және басқалары. Қазақ әдебиетінде мифологиялық желінің дамуы мифологиялық реализмнің қалыптасуын білдірді. «Сана ағымы», «жаттану», «көп дауыстылық», тәмсілдеу, символизм, үқсастық секілді баяндаудың модернистік формаларының қабылдануы үрдістің 20 ғасырдың соңында да әдебиетте жалғасқандығын көрсетеді. [10, 2009] Ал қазіргі 21 ғасырда әдебиет ағымы тым күрделі. Әдебиет тек прозамен шектелмейтіні белгілі. Әдебиетте поэзия, драматургиялардың алар орны бар екенін ескерер болсақ, постмодернизм әр салада жекеше көрініс табатынын да назарға алу керек. Бүгінгі жазушыларымыздың жазу шеберлігіндегі ойлау деңгейі мен ойды жеткізу шеберлігі бүгінгі күннің экосоциологиялық мәселелерді түрлі эмоциямен бейнелі, ал жалпы идеялық бірлікті астыртын түрде салыстырған идеологеманы құрайды.

Қорыта айтқанда, постмодернистік бағыт постиндустриалды қоғамның дамуымен тікелей байланысты. Біздің қоғам әлі күнге дейін ұлттық болмыс пен ұлттық дүниелерден алшақтамауымыз керек деген пікірді ұстанады. Десе де әдебиеттің осыдан екі ғасыр бұрын қозғаған мәселелерін қазақ әдебиеті де өз деңгейіне сай саралай алуы қажет. Философиялық ойлардың жиынтығын әр оқырманның сана деңгейі мен сана ағымына сай бірлікке жіктей алуы шарт.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нагорная Н.А. Сновидения в постмодернисткой прозе. – Русская речь. 2003, № 3,14-16 с.
2. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм: мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств – Харьков: Фолио, 2000, 256 с.
3. Гречко Л. К. Интеллектуальный импорт, или О периферийном постмодернизме // Общественные науки и современность. 2000, №. 2, С.166–179.
4. Ильин И. «Постмодернизм. Словарь терминов. – Москва: ИНИОН РАН – INTRADA/2001, 1-12 с.
5. Әбдіков Т. Таңдамалы: Роман және повестер. – Алматы: Жазушы, 1991, 512 б.
6. Ісімақова А.С. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009, 376 б.
7. Постмодернизм: Энциклопедия / Сост. А.А.Грицанов, М.А.Можайко. – Минск: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001, 767 с.
8. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 158 с.
9. Кемелбаева А. « Мұнара» – Алматы, 2003, 149 б.
10. Қасқабасов С. «Қазақ әдебиеті», №13, 10 сәуір, 2009 ж.

ӘОЖ 821.512.122(091)

Қалқабаева С.Ә.,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Казақстан
salima25111961@gmail.com

ӘДЕБИЕТ ПЕН ТОПОНИМИКА БАЙЛАНЫСЫН ЗЕРТТЕГЕН ҒАЛЫМ

Түйін: *Бұл мақалада фольклорист-ғалым А.Ш. Пангереевтің фольклор, мифология, әдебиет тарихы және топономастика мәселелеріне арналған ғылыми-зерттеулері сөз етіледі. Әдебиет пен топонимиканың байланысын алғаш зерттеген ғалым деп тани келе, фольклорлық топонимиканың дербес жанр ретіндегі қалыптасу, даму ерекшеліктері мен оның жанрлық түрлері жайындағы зерттелуіне талдау жасалады.*

Түйін сөздер: *Топонимикалық фольклор, мифтік фольклор, гұрыптық фольклор, мифопоэтика, тарихи аңыз, топонимдік аңыз, топонимдік әпсана, топонимдік хикаят, топонимдік әңгіме.*

Резюме: *В данной статье рассматриваются научно-исследовательские работы учёного-фольклориста А.Ш. Пангереева, посвященные на темы фольклора, мифологии, истории литературы и топономастики. Признавая учёного исследователем, который первый изучил связь литературы и топонимики, анализируются его исследования в формировании фольклорной как самостоятельный жанр, особенности его развития и жанровые виды.*

Ключевые слова: *Топонимический фольклор, мифический фольклор, ритуальный фольклор, мифопоэтика, историческая легенда, топонимическая легенда, топонимическая легенда, топонимическая история, топонимическая повесть, топонимический рассказ.*

Summary: *This article discusses the research work of folklorist scholar A. Sh. Pangereev, devoted to the themes of folklore, mythology, literary history and toponomastiks. Recognizing the scientist as a researcher, who first studied the relationship of literature and toponymy, his researches in the formation of folklore toponymy as an independent genre, especially its development and genre types are analyzed.*

Keywords: *Toponymic folklore, mythological folklore, ritual folklore, mythopoetics, historical legend, toponyms legend, toponymic legend, toponymic history, toponymic story, toponymic narrative.*

Адамзат өнері мен көркем ойлауының байырғы әдеби үлгілері болып табылатын фольклорлық туындылардың синкреттілігі мен көркемдік дәстүрдің негізі болуы ерекшеліктері әлі күнге дейін зерттеушілер назарын аударып келе жатқаны аян. Бүгінгі таңда ғылымның көптеген салаларымен тығыз байланыстылығын айқындап, халықтың ілкі заманнан бергі дүниетанымы мен наным-сенімін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін бойына сақтап асыл дүниемізге айналған фольклордың алуан түрлі қырларын зерттеп құнды еңбектер жазған фольклорист-ғалымдарымыздың бірі – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан ПҒА академигі Пангереев Абат Шамұлы.

Фольклортанушы А.Ш. Пангереевтің ғылыми-зерттеулері негізінен фольклор, мифология, әдебиет тарихы және топономастика мәселелеріне арналады. «Үстазы мықтының – ұстанымы мықты» демекші, әдебиеттану ғылымы мен фольклористиканың марқасқа мамандарының кеңес беруімен іргелі зерттеулерді қолға алған А.Ш. Пангереев 1997 жылы филология ғылымдарының докторы, профессор М. Мырзахметовтың жетекшілік етуімен «Қазақ поэзиясында жер-су ұғымдарының бейнеленуі» тақырыбында кандидаттық диссертация жазып, ғылыми дәреже алды. Одан кейін де топонимиканың көркем әдебиеттегі қызметін зерттей келе, 2010 жылы ҚР ҰҒА академигі С.А. Қасқабасовтың жетекшілігімен «Қазақтың топонимдік фольклоры» атты докторлық диссертация қорғады. Әдебиет пен топонимиканың байланыс-бірлігін деректі дәлелдермен ғылыми негізде тұжырымдап бергендігін ғалымның көптеген зерттеулерінен көре аламыз. Атап айтсақ, «Жер-су атауларының поэтикасы» (1996), «Әдебиет және топонимика» (2003), «Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері» (2014), «Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері» (2018), «Жер-су атаулары және ұлттық руханият» (2018) атты монографиялары мен оқу құралдары, сонымен қатар халықаралық және республикалық конференция материалдарында, шетелдік және отандық басылымдарда жарық көрген көптеген ғылыми мақалалары да ғалымның тынымсыз ізденістерінің көрсеткіші. Жоғарыда аталған еңбектерінде, көрнекті әдебиетші-ғалым Құлбек Ергөбек айтқандай, «...табанды ғалым фольклор мен

топонимиканың аралығында, тарих пен топонимиканың тоғысында толайым жаңалықты ойлар толғап, гипотезелар айтумен келді. Қалай сүйсінбессің? Бұрын тіл ғылымында аз-аздап әңгіме арқауына айналған топонимиканы әдебиетке айналдырған, әдебиетте байырқаландырған Абат Пангереев жер-су атауларына байланысты ізденістерін протүріктік дүниетанымына дейін ойша сапар шегіп, ойын Орхон-Енисей тас жазуларындағы затты айғақтармен мықтап бекітеді. Тіпті «Орхон-Енисей руна жазулары» табиғатын алғаш ашып, оқыған Томсен, Малов ізімен жүріп те жер-су ұғымының ұлылығына ден қояды» [1, 12]. Әдебиет пен ономастика, фольклор мен топонимика саласында бірнеше маңызды еңбектердің жазылып, жариялануы ғалымның осы мәселеге аса ден қойып, нәтижелі еңбек еткенін аңғартады. Пангереев Абаттың бірнеше жылдар бойы Ақтөбе облысының ономастика комиссиясының мүшесі болып, қала, облыс аумағындағы елді мекен, көше атауларына ұлттық ұғымға сай атаулар беру ісіне де атсалысып, үлес қосуынан ел азаматы ретінде парызын сезіне білген тұлғалық болмысын танимыз.

А.Ш. Пангереев – ғылымға тың көзқарас, жаңаша ізденіспен келген ғалым. Ономастиканың бір саласы топонимика бұған дейін тіл білімі, география салаларының зерттеу объектісі ретінде ғана қарастырылып келсе, Абат Шамұлы топонимиканы алғаш рет әдебиет пен фольклор тұрғысынан қарастырады. Фольклор мен топонимиканың тығыз байланыстылығын, бір-бірін дамытып, толықтыратындығын айта келе, фольклорлық топонимиканы дербес жанр ретінде қабылдауға қажетті шарттардың бәрі бар екендігін айқындап береді. «Фольклор ұлттық тарихи жадының куәсі, ұлт тарихының айнасы деп білсек, онда бұл екеуі ажырамас бірлікте екені аян. Сондықтан фольклор мен топонимиканың етене байланысы қазақ халқының мәдениеті, көшпенділік өмір салты, поэтикалық зердесі, эстетикалық арман-мұраты, жалпы барлық ұлттық ерекшеліктерінен туындайтын құбылыс», – дейді автор «Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері» атты еңбегінде [2, 9].

А.Ш. Пангереевтің «Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері» атты еңбегі қазақ фольклористикасы мен топонимика ғылымына қосылған іргелі зерттеу. Фольклорға тән басты ерекшелік деп айтуға болатын жер-су атаулары арқылы көрінетін халықтың танымы мен эстетикалық мұраты жайын зерттеуге арналған бұл еңбекте фольклордың топонимикамен байланысы, топонимдік фольклордың жанр ретінде қалыптасу, даму ерекшеліктері, жанрлық түрлері, олардың қоғамдық, ақпараттық, танымдық қызметтері, миф және басқа да ғылым салаларымен байланысы сияқты мәселелер жүйелі зерттеу обьектісіне айналған. Әдебиет пен фольклордағы жер-су атауларының баян етілуі халықтың байырғы тарихынан сыр тартып, танымы мен мекен еткен кеңістік аясын танытатын дерек көздері мен ақпараттық мәліметтер болып табылатындығын негізді тұжырымдармен дәлелдейді.

Қазақтың фольклорлық туындыларында жер-су атауларының мол кездесуі, олардың сюжет пен кейіпкерге қатысы, поэтикалық және танымдық сипатқа ие болуы сияқты факторлардың топонимдік фольклор жанрының туып қалыптасуына негіз болғандығын айта келе, ғалым топонимдік фольклорды ұлттық фольклордың бір саласы деп есептейді. Қазақ фольклорындағы топонимдік сюжеттердің атқаратын қызметтерінің маңыздылығына тоқтала келе, «фольклор сюжеттерінде сипатталатын жер-су атауларын алып тастар болсақ, онда ол сюжеттер жалпылай абстракцияға ұшырап оқиға дәл баяндалғанымен әйтеуір нақтылы мазмұндалу жағы жетімсіздеу болар еді» [2, 9], – дейді. Сайып келгенде сюжеттер фольклор мен топонимиканы туыстастыратын негізгі мотив ретінде танылады. Топонимдік сюжеттерді мазмұнына, баяндау, ақпарат беру ерекшеліктеріне қарай топонимдік аңыз, топонимдік хикаят, топонимдік әпсана, топонимдік әңгіме деп бөлуді үйғарады. Топонимдік фольклор туындыларын жанрлық түрге осылайша классификациялай отырып, оның танымдық қызметін басты орынға шығарады.

Халықтық таным сипатында ауыздан-ауызға, үрпақтан-үрпаққа беріліп келген аңыз жанрының ішінде топонимдік аңыздың шоқтығы биік. Өйткені топонимдік әпсана, хикаят сюжеттерінің басым көпшілігі аңыздық сарындардан өрбіп, көркемдік сипаттауларға ие болып, басқа жанрлық формаға ауысады. Тарихи деп жүрген аңыздарда топонимдік мотивтердің кездесіп отыруының өзі жер-су атауының қойылуынан сыр шертетін аңыздарды елді мекендердің шежірелі тарихы деп қарауымызға негіз бола алады. Сол себепті фольклор туындыларында баян етілетін оқиғалардың тарихилық сипатын анықтауда топонимикаға жүгіну маңыздырақ. Мәселен, «Қарауылкелді», «Ақсақ Темір төбесі», «Ақсақ Темір орны», «Башмақ төбе» сияқты топонимдік атаулар белгілі бір оқиғаның туу себебін, болған орны мен мерзімін меңзеуі арқылы тарихи дерек көздерін танып білуге, деректі етіп баяндауға септігін тигізеді. Зерттеу еңбектерінде осындай байламдар жасайтын фольклорист-ғалым Абат Шамұлының топонимдік әпсана жанрының ерекшеліктері жайлы талдауларынан дара ізденісін көреміз.

Әпсана ұғымына теориялық тұрғыдан жан-жақты түсініктеме бере келе, оны аңыздан айыруда уақыт пен кеңістік принципіне жүгіну керектігін, аңызда өткен оқиға баяндалса, әпсанада уақытқа шек қойылмайтындығын айтады. Әпсананы аңыз бен ертегі аралығындағы қарапайым халық прозасының көркем фольклорға айналған түрі, бұның басты функциясы танымдық, мағлұматтық емес, болған немесе болды деген оқиғаны көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру деп айтқан белгілі фольклортанушы С.Қасқабасовтың пікірін тілге тиек етіп, өзінің де түжырымдарымен былайша толықтырады: «... егер жер-су атаулары белгілі бір тарихи оқиғаны растайтын факті ретінде көрінсе – аңыз, ал жер-судың аты көркемделе қиял арқылы баяндалса, не болмаса белгілі бір оқиғаға байланысты айтылғанда тарихи дерегі болмай, ғибраттық сипаты ғана болса – әпсана болады» [2, 101]. Ал енді ислам дінінің таралуымен байланысты қалыптасқан топонимдік хикаяттың әпсанадан айырмасын – онда діни-кітаби сюжеттердің баяндалатындығы, астарында мифтік белгілердің болуы сияқты өзгешеліктерден байқалатындығымен түсіндіріледі. «Шайтанкөл», «Зәмзәм суының бұлағы», «Қазығұрт тауы» туралы хикаяттарда діни түсінік пен діни бейнелердің болуы осы жанр ерекшелігін түсіндіруге мысал бола алған.

Топонимдік фольклор жанрының типологиялық ерекшеліктерін жете білетін А.Ш. Пангереев жер-су атауларының шығу тарихына байланысты туған топонимикалық аңыз, әпсана, хикаяттардың қатарына жаңа түр – топонимикалық әңгіме жанрын қосады. Сюжеті шындыққа құрылған, орындалуы фольклорлық дәстүрге сай келетін бұл туындыны топонимдік әңгіме деп атауды ұйғарады. Топонимдік әңгімеде кеше, жақын арада ғана болған жағдай баяндалады. Әңгіменің бұл түріне шыншылдығымен, жаңашылдығымен ерекшеленетін, өзіне дейінгі даяр модельдердің ізімен баяндалатын, халық ішінде кең тарап, ауызша айналымға түсіп кеткен фольклордың кенже түрі деген сипаттама беріледі. Алдыңғы түрлерге қарағанда өзіндік композициялық құрылымы бар топонимикалық әңгімеде экпозиция мен оқиға шешімінің орны маңызды. Экспозицияда әңгімеші алдымен оқиғаның қай жерде, қай мезгілде, кім туралы, кімнен естіді деген сияқты жайттардан хабардар етсе, оқиғаның шешілуі топонимнің шығу тарихын айқындаумен аяқталады. Тағы бір ерекшелік – оқиғаның дәл, анық баяндалып, кейіпкерлердің нақты бейнеленуі. Теориялық түйіндеріне дәлел ретінде «Қуандық бұлағы», «Байқоңыр», «Айша бұлағы», «Байбике» туралы топонимдік әңгімелер келтіріледі. Қазақ жерінің көптеген аймақтарында айтылатын мұндай әңгімелердің аңыз, хикаяттардан айырмасы ертеде емес, күні кеше болғандай әңгімелене беретіндігінде. Топонимикалық фольклор жанрларының жаңа түрі деп танылып отырған топонимикалық әңгімелер жайында айтылған ғалым мәліметтерін саралар болсақ, тарихилығы мен этникалық ерекшеліктердің басым болуымен қатар, оларға ауызша орындалуы, түсініктілігі, оқиғалылығы, тәрбиелік мәні, айтып отырған оқиғаның ойдан шығарылмағандығы, сөйлеу тілінің көркемдігі, топонимдердің нақты географиялық аймаққа сәйкес келуі сияқты белгілер тән екен. Дара жанрлық түр деп тануға болар лық дәлелдерді келтіре отырып, топонимикалық әңгімені халықтың шығармашылық өнерінің дәстүрлі жалғасы ретінде қалыптасуына негіз бар екендігін айтады.

Пангереев Абат Шамұлының жоғарыда аталған зерттеу еңбектерінде ұлтық руханияттың негізі саналатын фольклорды этнография, этнология, ұлттық болмыс секілді салалармен байланыста қарастырады. Топонимикалық фольклорды ғылымның бірнеше жанрлық түрлерімен тығыз байланыстылығын тілге тиек ете келе, ежелгі мәдени мұралардың жер-су атаулары арқылы танылатын ерекшелігін де аша түсуді мақсат етеді. Әріден тамыр алып тарамдалып жатқан топонимдік фольклордың мифофольклормен, ғұрыптық фольклормен байланысты тұстары мен ара-жігін аша түсетін жайттарға да түсініктеме беріледі. Топонимдік фольклордың негізгі жанры саналатын топонимикалық аңызға мынадай анықтама береді: «... топонимикалық аңыз деп жер-судың, тау тастың пайда болуы мен атын мифтік ұғыммен немесе мифтік кейіпкердің іс-әрекетімен емес, бір оқиғамен, я болмаса белгілі қайраткер атымен байланысты түсіндіретін әңгімені айтамыз» [2, 87]. Ал мифтік сана мен мифопоэтиканың фольклорға сіңісуі нәтижесінде пайда болып дербес жанрлық түр ретінде қалыптасқан мифофольклорды «мифтік-сана мен ойлау жүйесінің, мифтік таным мен сенімнің фольклор нұсқаларында кездесіп, олардың астарында көркемделген форма мен мазмұнды пішінде көрініс табуы» [2,67] деп түсіндіреді. Мифтік фольклордың мифологиядан айырмашылығы көркемдік пішіннің тұрақтылығы мен ұлттық поэтиканың жоғарылығында екендігі айқындалады. Жалпы осы ерекшеліктермен қатар, негізінде наным, философия, дін жатқан мифтің әлі күнге дейін әдебиетімізде тарихи трансформаланған күйінде жалғасын тауып келе жатқанын қазіргі көркем шығармаларда көрініс алып жүрген мифопоэтикалық ағымдар үрдісінен де аңғарамыз. Жалпы миф қалай сақталады?

Бұл сұраққа автор ел арасындағы кейбір ғұрыптық, салттық, танымдық, діни қатпарлардың астарында сақталуы мүмкін деген болжамын айтады.

Абат Шамұлының зерттеулерінің бір бағыты топонимдік сюжеттердің эпикалық жанрлардағы қолданысына арналады. Жер-су атауларының эпикалық шығармалардағы атқаратын қызметіне уақыт пен кеңістік категориясы тұрғысынан қарастыруды жөн санайды. Өйткені фольклордағы уақыт пен кеңістік мәселесі жанрлық түрлер арасындағы өзгерістерді айқындай түсіп, идеялық-мазмұндық жаңалықтар әкелетіні мәлім. «Эпостық жырларда кең қолданысқа түсетін топонимдік атаулар шығарма сюжетіне деректілік танытумен бірге кейіпкердің аймағының, туған жерінің келбетін қоса танытады. Сондықтан эпоста көрініс беретін мәселенің бірі – топонимдер арқылы танылатын туған жер идеясы» [2, 124], – деген ойларында жер-су атауын туған жер ұғымының заттанған бейнесі деп қабылдаушылық бар. Осылайша топонимді эпос табиғатының ішінен алып зерттеу арқылы жырдың генезисі мен типологиясының жаңа қырларын тани түсуге мүмкіндіктер ашады.

Ұлттық фольклорымыздың қойнауларында жатқан асыл арналар мен құнды деректерден сыр тартып, ұмыт болуға жақын қалған халқымыздың атамекен, жер-су атаулары туралы аңыз-әңгіме, әпсана-хикаяттарын жадымызда қайта жаңғыртып, ұлттық танымды кеңейте түсетін мұндай зерттеулер бүгінгі таңда аса қажет. Ата қоныс, мекен-жайдың тарихын баян ететін топонимикалық фольклордың мән-маңызы ешқашанда жоғалмақ емес. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласының аса маңызды бағдары – Ұлттық жаңғыру. Ұлттық жаңғыру ұғымы ұлттық сананың кемелденуін білдірсе, халықтың тарихы мен тағлымы жатқан топонимикалық фольклорды замана сынынан сүрінбей өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастық тауып келе жатқан рухани мұра деп танимыз. Жаңғыру осындай ұлттық-рухани тамырлардан нәр алып, оларды алдағы өркендеудің діңі ете отырып қадам басуға тиіс.

Мәдени-рухани құндылықтар санатына жататын қазақ фольклорының бір саласы болып табылатын қазақ топонимдік фольклорының қоғамдық, тарихилық, деректілік, ақпараттық, таным мен тағылымдық аспектілерін өзекті мәселе ретінде қарастырып, аса мәнді ғылыми негіздемелер мен жаңаша тұжырымдамалар жасаған фольклорист-ғалым Абат Шамұлы Пангереевтің ғылыми еңбектерін бүгінгі қоғам танымы мен руханият талабына сай ізденістер деп толық айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Әдеби-рухани мұра: мәдениетаралық коммуникация контексінде»: фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Ш. Пангереевтің 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспа бөлімі, 2019, 380 б.
2. Пангереев А. Қазақ фольклорының мифтік-топонимдік аспектілері.–Алматы: Эверо, 2018, 216 б.

Қырғызбаева А.Д.
2 курс магистранты,
«6М021400 – Әдебиеттану»,
М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты
a.qirgizbaeva@gmail.com

Шегебаев А.М.
2 курс PhD докторанты,
«6D021400 – Әдебиеттану»,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
aibek.shegebaev@gmail.com

ҮМБЕТӘЛІ КӘРІБАЕВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Түйін. *Мақалада екі ғасыр тоғысында өмір сүрген Жамбылдың сүйікті шәкірттерінің бірі Үмбетәлі Кәрібаевтың ақындық шеберлігінің көркемдігі қарастырылады. Ақынның өлеңдері мен толғаулары көркемдік заңдылықтарға сәйкес зерттеліп, ұсынылып отыр.*

Кілт сөздер: *ақын, жыршы, фольклор, метафора, эпитет.*

Резюме. *В статье рассматривается поэтическое мастерство Умбетали Карибаева. Стихи поэта изучены и представлены в соответствии с художественными закономерностями.*

Ключевые слова: *поэт, жыршы, фольклор, метафора, эпитет.*

Summary. *The article deals with poetic skill, have Umbetali Karibayev. The poet's poems are studied and presented in accordance with the artistic laws.*

Key words: *poet, zhyrshy, folklore, metaphor, epithet.*

Халықтың асыл арманы мен биік мұратын бейнелер озық ой, сұңғыла сөз өлмейді. Асыл сөз азбайды, ескірмейді, не ықылым замандарды көктей өтіп, әрдайым келешек күндермен табысып отырады. Мұндай сипат қазақ ақын-жыраулары шығармашылығына да тән. Оларда да өз дәуірінің шежіресіндей, абзал ақылшымыздай, жан сарайымыздың айнасындай бағалы сөздер аз емес.

Қазақ халқы табиғатынан ақын, жыршы халық. Белгілі шығыстанушылар, білікті орыс ғалымдары мұны талай мойындап жазған. Есте жоқ ескі замандардан бергі ел тарихының көркем шежіресін үздіксіз жасаушылар – сөз зергерлері – ақындар, өлеңшілер, жырау, жыршылар.

Ұлы Абай айтқандай, «іші алтын, сырты күміс» жыр туралы Жамбыл, Нұрпейіс, Үмбетәлі, Иса тағы да басқа көптеген ақындар өздерінше жырлап келді. Жырдың қоғамдық ролі мен эстетикалық өресін олардың бәрі де жоғары бағалаған.

Ақын-жыршылардың әр кез шығарған өлеңдері, терме, толғау, дастандары күнделікті тұрмыстық тіршілік жағдайды дидактикалық, публицистік кейде лирикалық сарында бейнелейді. Өздері куәсі болған ел өміріндегі елеулі оқиғалар, жүректерін толқытып, көңілге қозғау салған құбылыстардың қай-қайсысына болмасын үн қатпай қалғандары кемде-кем. Бұл – олардың ақындық, азаматтық борыштарын терең сезінгендігінің куәсі. Жеке бастық сезім, толғаныс-тебіреністер жалпы халықтық, тіпті дүниежүзілік мәні, мағынасы бар кесек, ірі құбылыстарға жалғасып отырады.

Үлкен лирик ақынымыз, зерттеуші Ә.Тәжібаев жыршы мен тыңдаушының ішкі шығармашылық байланысы туралы толғамды түжырым жасайды. «Нағыз эпик жыраулардың дайын дастандарды айту мен бірге оған өз көңілінің шабытты күйін туралауы қызықты процесс. Мысалы, қырғыздың атақты манасшылары да қаумалаған қалың жұртқа жалт-жұлт қаранып алмай, олармен ішкі байланысын әбден түсініп болмай, жосылып кете бермейді. Манасшы тыңдаушылар еркін әбден билеп, өз жетегіне тартынбай еретін қып баураған соң ғана ұлы дастанның айдын жолына түседі. Оған дейін тыңдаушы болатын құлақтарды өзге көлденең дыбыстардан тазартып, тек өзіне қарататын әрекеттер жасайды. Содан соң басталады жойқын жорық» [1,290]. Бұл да жыр мен жыршылықтың күрделі өнер екендігін, эпикалық, фольклорлық дәстүрдің ерекшелігін тануға көмектесетін пікір деп білеміз.

Қайсыбір ақын болмасын өзінің ұстаздары, замандас ақын, жыраулары, ақындық, айтқыштық өнер жөнінде сөз қозғағанда, ағыла жөнелетін әдеті бар емес пе. Осы орайда Кенен Әзірбаевтың Үмбетәлі Кәрібаевтың ақындық шеберлігі туралы: «әнебір жылы қайтыс боларының алдында Үмбетәлі

келді. Төкпе жырдың қара жорғасы атанған жырау жүдеп қалған екен. Мен оны көңілдендірейін дедім де, домбырамен өзінің бір термесіне салып, төрден есікке дейін малдас құрып ырғала жылжып барып, отырған орныма қайтып келдім. Есіл ақын көзіне жас алды. Қайтсін, ақындық өнері, жас кезі есіне түскен ғой... Сол Үмбетәлі жырды осылай айтар еді» [2,13], – деп жазады өз естелігінде. Бұл пікірден, Үмбетәлі ақынның орақ тілді, арқалы ақын, өнер дегенде «ішкен асын» жерге қояр азамат екендігін аңғартады. Ұлттық тілдегі мақал-мәтелдерді, сөз тіркестерін жүйрік білген жыршының көптеген өлең жолдары бірте-бірте нақыл сөздерге айналып отыр:

Бағалы болсаң халыққа,
Басыңа талап, бақ қонар.

Ел болсаң, ем бол,
Ел сүйенер бел бол.

Тұрақсыз адам белгісі,
Құбылмалы қу болар.

Өнерлінің белгісі,
Отырған жері ду болар.

Жел сөзге біреу олақ, біреу ұста,
Үқсамас ажыратсаң алтын мысқа.

Жақсы жолдас сол болар,
Шашпай сырын жинаған.

Жаман жолдас сол болар,
Орынсыз жерде қинаған.

Тамаша жұлдыз жарығы,
Балқып нұрлы ай болмас.

Ақынның өлең-жырларында, айтыстары мен дастандарында «ойым – балық», «қырым – киік», «от – жалын», «Отан – қамал», «тілім серік», «ажал қиғақ – орақ», «тілің – шекер», «сөзің – бал», «талабым – тау», «өндірісің – көк теңіз», «ерін – қақпақ», «тілім – тиек» сияқты ассоциациялық тіркесімдер баршылық. «Көсемге» өлеңінде:

Етек – төсек, жең – жастық,

Талай мұзға түнедім – деген тіркестерде ақынның шебер екенін аңғартады. Бұлар шығарманың, өлең – жырлардың эмоционалдық – экспрессивтік мәнерлілігін, көркемдік әсерлілігін күшейтеді.

Сонымен қатар, Үмбетәлі халықтың ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын, тіпті, екінің бірінің аузында жүретін тұрақты бейнелі сөзтіркесінің «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман», «Көп асқан бір тоқсанға», «Жіңішке түйе жолы», «Тірі еткенді құр етпеспін», «Елу жылда ел жаңа», «Қабағынан қар жауып» тәрізді толып жатқан түрлерін қолданған. Ал бұлардың бәрінің де ақынның ойын білдіріп, мазмұнды тереңдетіп және ашық, айқын танытуға әсер етіп тұрғаны сөзсіз. Сонан соң бұлардың қысқа, аз сөз көп ойды білдіретін ұтымдылығы тағы ғажап.

Халықтық бейнелі сөздің ең бір өткірі, нысанаға дөп тиер пәрмендісі, ойды аз сөзбен терең жеткізудің бір жолы – мақал-мәтелдер болса, Кенен Әзірбаев бұларды да дәл осы мақсатта шебер пайдаланып отырған. Мысалы, ақын шығармашылығында «Ынтымақ – ырыс алды», «Ант ауса – ат жүгірмейд», «Ұрлықтың түбі қорлық», «Сын түзелмей, мін түзелмес», «Жалған сөз – жанға зауал» тәрізді мақал-мәтелдер жиі кездеседі. Ақын бірде мақалды өзгертпей, халықтық нұсқасын сақтап пайдаланып отырса, бірде өлең өлшеміне, үйқас, ырғаққа бағындырып, инверсияға құрып, сөздердің орнын ауыстырып, шығарма мазмұнын әсерлі, ойын мәнерлі беру үшін, халықтық мақал-мәтелдерді өзгертіп, түрлентіп қолданған. Айталық халықтық нұсқадағы: «Ырыс алды – ынтымақ» деген мәтелді ақын бір жолға сыйғызып, «Ынтымақ – ырыс алды» деп алған. Сондай-ақ «Жалғыз шапқан ат жүйрік» деген белгілі мәтелді ««Ат жүйрік жалғыз шапқан» деп қоғамдық жаңа жағдайға, адамның жеке басының

қадір-қасиеті, адамдық парасат, ар-намысына байланыстырып, өзгертіп, инверсияға құрып қолданған. Бұл өлеңде халықтың бұрынғы, қазіргі, болашақтағы мәңгілік даму жолының кепілі адамгершілік-имандылық өлшемдері екендігі абыздық, азаматтық түйіндеулерімен жырланған:

Мысалы бұрынғыдан қалған мақал:
«Ат жүйрік жалғыз шапқан!» деген дейді.
Жәдігөй дүниенің ысытпасы,
Бекітіп қайыр жолын шегендейді...
Өмірден бір жақсылық күткендей боп,
Көңілім әлденеге елеңдейді.

Үмбетәлі халық шығармашылығын бұлай қолданылуын ақынның бір оқпен екі қоян алып отыр деп ұғынғанымыз жөн. Дәлел, біріншіден, Үмбетәлі халық мақалын өзгертіп қолданып, жаңа қоғамдағы жаңа жағдайға байланысты халықтық дәстүрді бүгінмен жалғастырып отырса, екіншіден, жаңашылдық жасағаны.

Үмбетәлі Кәрібаев шығармашылығында бейнелеу тәсілінің халықтық үлгісінен шешендік сөздердің нүсқасы да кездесіп отырады.

Ағайынның жаманы,
Алдыңа түсіп бас болмас,
Артыңа еріп дос болмас.
Ойлағаны қараңғы,
Кеуілің оған хош болмас.
Борышты тамақ ас болмас,
Болмас бала тырысқақ,
Болар бала жас болмас.
Балшық мың күн илесең,
Дүр бір жауһар тас болмас [3,48].

Мұндай дәстүр қазақ поэзиясында ертеден бар. Бұл да өмір сабағынан туған нақыл сөз. Ақын жақсылық пен жамандықтың , достық пен қастықтың, пайда мен зиянның , ақылды іс пен ақымақтықтың ара салмағын тіршілік сабақтарынан алады, оны жинақтай айта біледі.

Ақын шығармашылығында ең көп үшырасатын, ақынның әртүрлі жағдайда әр қилы қолданып көрген көркемдеу құралының бірі – бейнелеу сөз үлгілері. Мысалы, Үмбетәлі Кәрібаевтың «Жамбыл салтанатына», өлеңінде үстазына деген құрметі, шәкірттік ықыласты айту үшін бейнелі сөздің:

«Жамбылдың салтанатында»:
Дарынды Жамбыл сен едің,
Арындап аққан сел едің.
Айналаңда біз қайық,
Сен бір үлкен кеме едің, –

деген сөздер бейнелі теңеу үлгілерін қолданған. Бұлар жамаудай жабысып шығарма бойына жараспай түрған жоқ, қайта өлеңнің мазмұнымен қабысып, ақын ойын жеткізуге қызмет етіп түр.

Үмбетәлі Кәрібаев поэтикасы толық қалыптасып, өз стилін тапқанға дейін көркемдеу құралдарының өзінен бұрынғы халықтық үлгісін қолданған. Ақын мынау халықтық екен, фольклорлық екен деп таңдамай, талғамай қолдана салмаған, өз идеясын, ойын айқын, ашық жеткізу мақсатына бағындырып қолданған. Ал көркемдеу құралдарының халықтық үлгісі, бейнелі сөздің фольклорлық үлгісі, фольклорлық тәсіл Үмбетәлі ақында соншалық көп те емес. Мұның белгілі дәрежеде заңдылығы да бар секілді.

Үмбетәлі ақын табиғатында төкпе ақын, тасып төгілмесе, сөз таппай қысылғаны байқалмайды. Айтам дегенін жеткізіп, өткір, терең және түжырымды да шебер айта алған адам. Мысалы:

Тоқырама, тоқтама,
Қаншалық шама-шарқың бар [3,85].

Немесе:

Күлін көкке үшырдың,
Быт-шыт қылып денесін [3,69]

Немесе:

Төңкеріп, төгілтіп сөз, күй менен ән,
Түр елім бақыт құшып, шат боп шалқып [3,98], –

дейді. Осы жолдардағы сөздер біріншіден, Үмбетәлінің сөз қорының молдығын танытады. Өйткені мұнда мәндес сөздер басқаша айтқанда, синонимдер қолданылған.

Үмбетәлінің антоним сөздерді қолдануында өзіндік ерекше жайлары да бар. Мысалы, ақынның өлеңдерінде:

Достарың жүрсін сүйсініп,
Дұшпаның жүрсін қалтырап [3,85]

Немесе:

Білімсіз туған көп үлдан,
Білімді туғар бір артық [3,27]

Немесе:

Ақылды үзын, ашуды қысқа үста [3,45], –

деген ақынның өсиет, нақылға құралған өлеңдері антоним сөздерге құрылған. Мұнда антоним сөздер өлеңнің мазмұнының өзінде іштей образдық контраст жасап, рельстей жарысқан егіз, қарама-қарсылық жүйе ақын ойын, оның көңіл-күйінің бір толқынын өнер айнасына түсіріп, өмір шындығын өнер шындығына айналдырған.

Бұдан шығатын қорытынды синоним сөздер мен антоним сөздер, өнерде сөз ойнақылығын жасайтын оның бір ғана жылтырақ бояуы, жай бір деталь ғана емес, қолдана білсең, өнердің өзегі, тіпті өзегі емес, өзі екен. Ақынның шендестіре жырлаған «Алғаның жақсы жолықса» өлеңінде:

Алғаның жақсы жолықса
Қонақ қонса үйіңе,
Қоңыр қаздай байпаңдар.
Алғаның жаман жолықса,
Үйіңде мейман отырса,
Баласын ұрып қағытып,
Өз-өзінен сайтандар [3,36], –

деп ақын жақсы мен жаман бейнесін қарама-қарсы қою арқылы ұтымды антитеза жасаған.

Үмбетәлі Кәрібаев қазақ поэзиясында бар өлең түрлерін түгел игерген ақын. Ол халық поэзиясының жеті буынды жыр үлгісінен бастап, он бес – он алты буынды болып келетін көп буынды өлең түрлерін жазып, артына мол мұра қалдырған ақын. Ақынның қай өлеңін алып оқысақ та, өзіндік жеке сезімі мен тарихи шындық арасында үнемі біте қайнасып отыратын тамаша үндестік бар, сезімтал ақын күйіне де күрсіне де біледі. Ол ишарат сияқты аз сөзбен көп жайды аңғартады. Қай өлеңі де сазынан аумайтын домбырадай қашан қағып қалсаң да, жанға жайлы, жүрекке жылы тиеді де, шипа болардай әсем бір ағысымен ала жөнеледі. Ақынның көркемдік құралдарын пайдалануы да, тілдік қолданыстарды жаңалауы да, өлең құрылысына әкелген жаңалығы да өз алдына үлкен бір ақындық, әсемдік әлемін қалыптастырады.

Тарихты жасайтын – халық, оны ақындар жақсы білген. Сондықтан да олар халықты әр кез жоғары бағалаған. Халық үшін батырларды ертеден мадақтаған. Кенен ақын да осы дәстүрді өмірінің

соңғы жылдарына дейін сақтап келді. Жаңа құбылыстың жаңалығын ескі дәстүр үлгісінде жырлай бермей, жаңаша жырлау, дәстүрдің өзін жалғастырып, жаңартып отыру шарты бұл ақынның алдындағы творчестволық міндет деп санайды. Үмбетәлі ақынның «Ақыл салтанаты» деген өлеңінде:

Ленин бақ құлыпын ашқан кілтін,
Желді мініп, аспанның қуған бұлтын [3,71], – десе,

«Көктемде» деген өлеңінде:

Қылыш алған қыс кетіп,
Үскірік аяз, ақ қардан,
Әлсіреді күш кетіп
Жаһанның бәрін мәз етіп.
Арудай сұлу әлемге,
Бұралып көктем наз етіп [3,104] –

деп бейнелейді. Ақын жырларынан абстрактылы ойға нақтылы қимыл беріп, суретке айналған бейнелерді көру, сөз жоқ, ізденістің нәтижесі еді. Бұл тұстағы ақын жырларында дәстүрлі үлгілермен қатар осы алуандас ауыз түшытар сәтті, тапқыр жыр шумақтары мен жолдары аз кездеспейді.

«Даланың сайы, белі, тау-тасы, өзен көлі – қыр адамы кезінде бір көрініп қызықтайтын ғана көрініс емес, оның ғұмыр кешетін, малын бағып, орын теуіп отырған ортасы, мекен жайы. Сондықтан ол әр тасты, әр биікті, әр қырды, әр суды жақсы біледі, жазбай айырады. Айналасындағы табиғаттың әр сипат-белгісі оның ой-санасында ерекше орын алады» [4,31], – деген ғалым Зәки Ахметовтың пікіріне сүйенетін болсақ туған жер тақырыбы кез келген ақын затына жақын тақырып. Осы ретте Үмбетәлі ақын да өз туған жері туралы:

Құлпырсын жер,
Бөленсін ел,
Ну орманды,
Нұрлы қызыл гүлменен.
Менің тұңғыш,
Тұнық сулым,
Туған жерім Қарғалы [3,180], – деуі осының дәлелі.

Халық поэзиясының асылы мен шырайлысын Үмбетәлі Кәрібаев творчествосынан көптеп кездестіруге болады. Үмбетәлі Кәрібаев – ана тіліміздің өрісін кеңейткен, шекарасын жылжытқан, өрнегін байытқан сөз шебері.

Үшқан құс, жүгірген аң, шыбын-шіркей,
Жер анам еміп жатқан елім сауып.
Құрыш күш, алып дене бойды кернеп,
Күнде той, күнде думан, күнде сауық [3,152].

Қазақ шындығы мен ұғымына тонның ішкі бауындай етене жақын. Дала табиғатының сырларына үңілу, ерекшеліктерін аңдау, өзіне лайық белгілерін қырағы танып, ақындық ойға желі ету – эстетикалық құбылыс. Осы шумақтың соңғы екі жолына зер салайықшы. Жердің өзі бөбегіне бар асылын берген ана кеіпінде жырланып, «анасын емген бала» тәрізді етіп жер ана мен елдің яғни адамдардың арасын өте ұтымды көрсетеді..

Үмбетәлі жас кезінде өлеңді ауызша айтқаны белгілі. Кейіннен ақын бірте-бірте жазба әдебиеттің стиліне көше бастайды және бұл бетбұрыс табысты да болды. Сонымен қатар Үмбетәлі жазба әдебиетке ауыз әдебиетінің тамаша қасиетін де ала келді.

Айталық, сауыт, уәзір, қалқан, жабы, айтұяқ, қалқан, сауыт, қазанат, қоңы, ділдә, пұл, тамтық, шолғыншы, құйысқан, мүрит, өңге, т.б. архаикалық ескі сөздердің түйдегі ақын өлеңдерінде бар. Сонымен бірге, Үмбетәлі шығармаларында жергілікті елдің ауызекі сөйлеу мәнерінде кездесетін диалект сөздер де жоқ емес. Ақын шығармаларында кездесетін сөздің ендігі бір саласы неологизмдер (жаңа

сөздер). Қоғам құбылысының өзгерістеріне, ғылым, техника, өндіріс, ауыл шаруашылығы саласында қол жеткен жетістіктеріне байланысты: біргәдір, автобус, электр, фабрика, колхоз, совхоз, завод, машина, бұғалтыр, өндіріс, большевик, коммунист, радио, трактор, театр, комбайн, клуб, самолет, статья, т.б. жаңа сөздер түйдегі үшырасады. Мәселен «Киров» атты өлеңінде «Орындалмай қойсынба, ХТЗ-ы мен ЧТЗ-ы, Мінген соң түлпар құрышты», – десе, біре «Трактор ЧТЗ-дай терең түлпар» дейді «Жаңарды бүгін Жетісу» деген өлеңінде. ««Түлпар» – метафора. Ұлы Отан соғысы алдындағы бесжылдықтар түсында да, соғыс кезінде де Жамбыл бастаған ақындар трактордың, комбайнды , шөп машинасын жалпы «түлпарға» теңеді. Ал соғыстан кейінгі дәуірде «түлпар» ұғымын ақындарымыз трактор, комбайнның белгілі бір түрімен байланыстырып, соның төңірегінде ғана жалпыламай оның мағынасын кеңейтіп айтатын дәрежеге көтерілді» [5,76], – деп көрсетеді ғалым Т.Сыдықов. Ал Үмбетәлі ақынның «Киров» өлеңі соған дәлел.Ақындардың поезды, трактордың жорға атқа, түлпарға балауы әрі ескі, әрі жаңа. Ескі дейтініміз – жорға мен түлпар ежелгі ел әдебиетінде қалыптасқан көне обрздар. Жаңа дейтініміз – халық таланттары көне образдарды пайдалану арқылы социолистік қоғамның техника саласындағы табыстарын ұлттық ұрымға сай етіп берген. Соған орай, мұндағы дәстүрлі образдар жаңа тілдік, бейнелік сипаттарға ие болып тұр. Совет адамдарының қоғам өміріндегі, еңбектегі істерінен коммунизм нышандарын көріп, қызметшілердің жағымды да, жұғыды қасиетін жинақтап көрсете отырып, сөз кестелерін аянбай төгіп, оны еркін қолданып отырады. Мәселен комунистік қоғамға аяқ басқан кезде сәулетті келешекті, дәулетті болашақты өз қолдарымен құрушылардың белгілері тек жоғарыда келтірілгендей ұлттық тілдің құрамындағы «ер», «батыр» , «шолпан», «ұлы көш» , «түлпар» секілді теңеу сөздермен көрінбей, Ұлы Отан соғысы кезінде қазақ поэзиясына еніп орын тепкен «герой», «геройша», «геройлар» және соңғы кезеңдерінде қолданысқа енген «спутник», «ракета», «космаос» деген сөздерменде мағынасы терең жымдасып, әбден кірігіп кеткен. Осы ретте Үмбетәлі ақынның «Ол ұшқан біздің космос ракетаны, Күнде ғашық болып тұр «дереу жет» деп», – деген жолдары дәлел.

Ақындар ана тіліміздің бай дәстүрін жалғастыра отырып, оның обрызды қырларын жетілдіріп, көркейтудің жолдарын бұған ұйытқы болатын осы сөздерден, бейнелерден бастайды. Ақынның қиял зердесі неғұрлым бай болса, соғұрлым ақындық тілдің бейнелеу, суреттеу құралдары көп болады. «Алтын» сөзі жиі қолданысқа ие екені бәрімізге мәлім. Мағынасы да әр түрлі болып келеді. Мысалыға, «алтын күз», «алтын шаш» тіркестеріндегі мағынасы сары түсті меңзейді. «Алтын» сөзі 1) түсті (алтын күз); 2) әдемілікті (алтын асықтай); 3) құтты мекенді (алтын бесік –туған жер); 4)сұлулықты (алтын айдар); 5) атақ-дәрежені (алтын жыға); 6) асыл-қымбатты, қазына байлықты (алтын сандық); 7) жаны таза, адамгершілігі мол кісіні (алтын қыз, алтын адам); 8) алғырлықты (саусағы алтын сұңқар) деген мағыналарда жұмсалады [6,92] деп қарастырады халық ақындар творчествасында. Осы ретте Үмбетәлі Кәрібаев «Не алтында» өлеңінде бәрін түшымды еділ көрсете білген:

Берекелі, бейілді,
Бетегелі белі алтын.
Иісі жұпар аңқыған,
Көкорай шалғын шөбі алтын.
Түбі терең, ең алыс,
Көз жетпейтін көп алтын.
Жүтса мейір қандырған,
Сылдырап аққан суы алтын.
Қарағай, қайың, тал, терек,
Тамылжыған нуы алтын.
Ақ мамықтай мақтасы,
Ақтарғаны ақ алтын.
Санағанмен сан жетпес,
Сай-саласы және алтын.
Қарсақпайдан шығып түр,
Сапасы ғажап сары алтын.
Тонналап поезд тиеген,
Қарағанды беріп түр,
Қақырғанда қара алтын.
Арпа, сұлы, тары мен,
Ақ бидайдың дәні алтын [3,163].

Үмбетәлі көзіне көрінген үсақ-түйектің бәрін жаза берген емес. Оның әрбір өлеңі өмірімен тығыз байланысты. Заманның өзгеруіне қарай туған оқиғаларға әрдайым үн қосып, оған өз көзқарасын, түсінігін білдіріп отырады. «Ақынға ақын болу үшін ең басты шарт – өзінен бұрын жасалған халық әдебиетін барынша жақсы білу» [7,147], – дейді ғалым С.Мұқанов. Осы пікірге сүйене отырып Үмбетәлінің толғау жырларына зейін қойсақ, ақын халық тілінің көркемдік құралдарымен қаруланғандығын бірден байқауға болады. Мысалы, ақынның «Жамбылға» атты толғауында:

Омыртқасы отаудай,
Түлпарға біткен түяғы.
Құлағы тік қамыстай,
Қаламның жонған қияғы.
Тақымыңда ойнайды,
Бұл жалғанның пырағы.
Тал бойында міні жоқ. [3,297.], –

деген жолдарында, немесе:

Танадай көзі жалтылдап,
Жібектей жалы жалпылдап.
Жебелей басып қарқындап,
Тебінгісі сартылдап.
Күмістей жүні жылтылдап,
Ойынды еті бұлтылдап.
Суға салған қайықтай, [3,297], –

деген жолдарында халық поэзиясының дәстүрлі үлгісіне жүгінеді.

Ақынның қиял қуатын, түйсік-зеректігін, салт-санасын, арманын, кәсібі мен халқының әдет-ғұрпын мәңгілік жандандырып тұратын құрал – тіл. Қоғамның қай салада болмасын тарихи оқиғалары мен жетістіктерін келешекке жеткізу де тіл арқылы жүзеге асады. Поэзияның көркемдік табиғатын шартты түрде жіктейтін болсақ төмендегідей болып шығады. Біріншіден, поэзия образдылық пен шындыққа негізделеді. Екіншіден, көркемдік безендірулер мағына мен мәнге үйлесім береді. Үшіншіден, өлең сөздері салмақты, ойлы, эстетикалық мәнге ие болуы керек. Осы аталған ерекшеліктердің барлығын бойына сіңіре білген Үмбетәлі Кәрібаевтың ақындық мұрасы өлеңдерге, толғаулар мен дастандарды қамтиды. Ақынның шығармашылығын зерттеу барысында өлең сөздерінің тереңдігі мен биіктігінің, сыры мен сипатының шегі жоқ екенін аңғардық. Бұны ғалым М.Жолдасбекотың: «Жамбыл жырларының ойнақы өткірлігі, айтқыштығы – Үмбетәліге дарыған» деген пікірінен анық аңғаруға болады. Әрине, жыр жампозы Жамбыл Жабаев «қаражорғам» деп талантын жоғары бағалаған ақын мұрасы тәуелсіз Қазақстан өз деңгейінде бағасын тапсы құба күп болар еді. Қорыта айтқанда, Үмбетәлінің ақындық өрімдерінен жаттандылық аңғарылмайды. Қандай тақырыптарда жырласа да қазақтың төл сөздерінің барлығы да жаңарған, жаңғырған мағыналы реңктермен түрлене құлпырады. Ақынның табиғат қоршаған тіршілік иелері туралы поэтикалық оралымдары мен бейнелілік өрнектері тыңдаушыларды рухани, эстетикалық таным тереңдіктеріне жетелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы; Бесінші том. –Алматы: Жазушы, 1981. –703 б.
2. Әзірбаев К. Екі томдық таңдамалы шығармалар: Бірінші том. /Құраст. Төреқұлов Н, Әзірбаев Б. –Алматы: Жазушы, 1984. –360 б.
3. Кәрібаев Ү.Толық шығармалар жинағы. – Том 1. Алматы: «Ан-Арыс» баспасы, 2014 ж.
4. Ахметов З. «Өлең сөздің теориясы. Алматы 1973-31бет
5. Сыдықов Т. Толғандырар тағдырлар. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 139 б.
6. Дүйсенов М., Сейдеханов К., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты (Совет дәуірі). – Алматы: Ғылым, 1982. – 192 б.
7. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 236 б.

Лю Ц.
магистрант 1 курса филологического факультета
КазНУ имени аль-Фараби

Байелі Ә.Ж.
к.ф.н., и.о.доцента
кафедры Иностранной филологии и переводческого дела
КазНУ имени аль-Фараби

Сапарбаева Н.Б.
доктор Ph.D
кафедры Китаеведения
КазНУ имени аль-Фараби

Абаганова А.
доктор Ph.D
кафедры Ближнего Востока и Южной Азии
КазНУ имени аль-Фараби

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ И ПРИЁМЫ ПЕРЕВОДА КИТАЙСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

Аннотация. *Бұл мақалада қытай мақал-мәтелдерін орыс тіліне аударуда қолданылатын көркемдік образдар мен тәсілдер зерделенген.*

Түйін сөздер: *зоморфті түр, ақиқат, қытай фаунасы, мифологиялық кейіпкер, қытай менталитеті.*

Annotation. *This article explores artistic expressions and techniques used to translate Chinese proverbs and sayings into Russian.*

Keywords: *zoomorphic type, reality, chinese fauna, mythological creatures, chinese mentality.*

Аннотация. *В статье исследуются художественные выражения и приемы, используемые для перевода китайских пословиц и поговорок на русский язык.*

Ключевые слова: *зооморфный тип, реалии, китайская фауна, мифологические существа, китайский менталитет.*

Актуальность темы исследования: Тема данной работы актуальна потому, что с маштабным экономическим развитием Китая, число говорящих на китайском языке становится все больше и больше. Носителей китайского языка насчитывается больше миллиарда. Поэтому людей которым нужен перевод на китайский язык тоже немало. История китайского языка очень богата и насыщенна. Так как на протяжении многих веков китайский язык обогащался и не раз изменялся, впитывая в себя духовную и материальную культуру народов населяющих Китай. Выполняя перевод, с русского на китайский язык мы должны учесть многогранность языка. Лингвисты, переводчики, экономисты, банкиры стали интересоваться китайским языком. Ведь все страны хотят узнать и понять китайский народ и ход их мышления. Китайцы любят использовать в своих беседах пословицы и поговорки и не зная культуру китайского народа невозможно их понять, а тем более построить партнерские отношения.

В последнее время ученые хотят узнать душу народа, а душу народа можно узнать только через язык. Стал изучаться фольклор китайского народа, многие жанры фольклора, в том числе и афористические. Тем не менее многие аспекты китайского фольклора еще мало изучены, что обусловливает актуальность данной работы.

Научно-методологическая база исследования: при написании данной статьи нами были использованы теоретические методы исследования. Нами был проделан анализ и сопоставление источников. Также был использован историко-сравнительный метод современной фольклористики, что дает возможность проанализировать методы и приемы перевода китайских пословиц и поговорок.

Один из особенных элементов поэтики пословиц и поговорок – это образ. В нем можно увидеть единство формы и содержания художественного произведения. Под образностью и разнобразностью

пословиц и поговорок подразумевается их насыщенность тропами и поэтическими фигурами. Образы можно делить на 4 вида:

1. абстрактно-символические;
2. предметно-символические;
3. растительные;
4. зооморфные;

В данной статье особое внимание мы уделили зооморфным образам, так как в китайских пословицах и поговорках используются немало зооморфных образов [6, с. 25].

В китайских пословицах описывается жизнь и суждения народа, набранные жизненным опытом на протяжении многих веков. Изобилие китайской фауны повлияло на то, что в китайских пословицах и поговорках часто используются образы животных. Например образ дракона был придуман китайцами пять тысяч лет назад, китайцы верили что когда-нибудь они станут могущественными как дракон. И спустя тысячалетия так и получилось.

При написании данной статьи был проанализирован двухтомный «Сборник китайских народных речений, пословиц и поговорок» [1, с. 205] который является наиболее полным и объемным из изданных в Китае. Где было выявлено что в китайских пословицах и поговорках часто используются образы таких животных как: тигр, лошадь, петух, рыба, насекомое, дракон, змея, рак, лягушка, скорпион. Кроме этих животных в китайских пословицах и поговорках часто используются мифологические животные например дракон. В образе дракона используются части разных животных: рыбы, осла, коня и тд. И появляется образ непобедимого дракона. Также часто используются образы белого тигра и единорога. И эти образы наделяются основным характером и способностями которые присущи данным животным.

По космологической модели мира китайцы выделяют «пять священных существ цилинь, дракон, феникс, Белый тигр (Байху) и Божественная черепаха (Лингуй)» [4. С.383].

Корни этих образов лежат в древности. Первое упоминание о драконе мы видем в «Книге перемен» который относится к VIII-VII вв. до н.э. Упоменание дракона связано с небом и водной стихией. Дракон может летать в небе и плавать под водой он вездесущ. Дракон изображается со змеиными чертами, с пламенным ртом, с рыбьей чешуей, с когтями и рогами, который способен победить любого противника. Но в пословицах и поговорках не описывается облик животных. Дается лишь трактовка его образа и поведения.

Например, чтобы пояснить что затея очень опасна, иногда используются образы хищного тигра и дракона, который был похож на змею и был покрыт чешуей.

– 老虎口里夺脆骨, 蛟龙背上揭生鳞 [3, с. 611].

Из тигриной пасти вырвать хрящик, со спины водяного дракона сорвать чешую.

Это означает избежать опасность, не смотря на то что затея была опасной и невыполнимой. Идти на риск.

Далее можно рассмотреть

– 一锹挖不成井, 一笔画不成龙 [1, с. 877].

Одной лопатой не выкопать колодец, одной чертой не нарисовать дракона. В данной пословице говорится о том, как на самом деле трудно нарисовать дракона, так как его никто никогда не видел. И точно также очень трудно сделать то что невыполнимо. И то что в пословицах вместе с драконом используется колодец тоже не случайность, так как дракон издавна считался хранителем водоемов.

В китайских пословицах и поговорках также часто используются образы оленя, лошади, собаки, рыбы, осла и тд. Рассмотрим некоторые из них:

Называть оленя лошадью – 指鹿为马

В данной поговорке говорится о ситуации, когда кто-то умышленно искажает факты, пытаясь ложное выдать за истинное. Китайцы любят называть все своими именами, но чтобы не обидеть собеседника, они часто используют пословицы и поговорки чтобы кратко и двусмысленно выразить свою мысль.

Китайцы с древних времен почитали людей которые были выше умом, и знаниями. Конфуций говорил что «Один человек от другого может отличатся и быть выше только знаниями». То есть, человек ни чем другим не может быть выше от другого человека. Здесь не наблюдается материальный культ, который в наше время присущ многим народам. И для китайца весьма обидно, еси говорят что

он не понимает истины. Чтобы объяснить истину они обычно используют пословицы и поговорки а также изречения Конфуция. Китайцы уверены что лишь тот народ не сможет потерять свои корни, те которые не забывают свои истоки и историю. И конечно же мировоззрения предков лежат в основе китайских пословиц и поговорок. Итак давайте рассмотрим следующую пословицу

Залезать на дерево в поисках рыбы – 缘木求鱼

Данная пословица означает что невозможно добиться цели, если выбраны неправильные методы ее достижения. То есть сколько бы человек не бился, если поставлены не правильно задачи, то и цель не может быть достигнута. И это конечно же верно. Многие люди все время чего то желают, но не видя правильные пути достижения своей цели они лишь тратят свое время и силы. Что очень нецелесообразно по китайской философии.

Глаза рыбы выдавать за жемчуг – 鱼目混珠

Эта пословица используется когда человек пытается выдать ложь за правду. То есть китайцы тонко разграничивают ложь и правду. Если человек солгал, значит с ним не нужно иметь никаких дел. Так как для китайцев очень важна пунктуальность, честность и порядочность. Только с такими людьми они любят общаться.

Одной стрелой (убить) двух ястребов – 一箭双雕

Эту пословицу можно перевести как одной стрелой убить двух зайцев, то есть сделав одно дело иметь двойную выгоду.

Козёл в шкуре тигра – 羊质虎皮

Данная пословица означает что на вид человек может казаться грозным и сильным но на самом деле очень труслив. Это и есть сущность человека который на протяжении всей своей жизни притворяется и выдает себя за другого, кем он не является. Но когда приходит какая то проблема человек сразу же показывает свою суть.

Резать курицу на устрашение мартышкам – 杀鸡吓猴

Данная пословица показывает что порой люди наказывают кого – то лишь для устрашения других.

Чинить загон, (когда) овцы убежали – 亡羊补牢

Данная пословица означает, что человек не должен отчаиваться, если и случилось что-то плохое, то нужно из этого извлечь урок и предпринять все необходимые меры, для того чтобы избежать новых ошибок и потерь.

Богомол ловит цикаду – 螳螂捕蝉

螳螂捕蝉

táng láng bǔ chán

Эта пословица говорит о том, что человек видя быструю выгоду хочет ее заполучить и не видет того что он может потерять в будущем. Китайцы издревне считались очень дальновидными, ведь они любят наперед строить планы на будущее, и неустанно совершенствуются. То есть китайцы никогда не будут гнатся за призрачным явлением, поэтому что для них крайне важно то что они делают сейчас. Ведь то что они делают сейчас построет их будущее.

Богомол вздумал остановить телегу – 螳臂当车

Эта пословица говорит о человеке, который зная что не справится с этим делом, все равно за него берется. Хотя результат очевиден.

Собаки в Сычуани лают на солнце – 蜀犬吠日

Эта пословица говорит о том, что глупый человек удивляется малому, естественному. И это показывает кругозор человека. Издревне китайцы как уже говорилось выше ценили и уважали умных людей. Один человек от другого по изречениям Конфуция может отличаться лишь умом и знанием. Ни богатсво, ни что иное не может возвысить человека над другими. И если человек глупый, такого человека никто не уважал.

Мечом для забоя буйволов резать курицу? – 杀鸡焉用牛刀

Здесь говорится о человеке который тратит большое количество времени и сил для достижения маленьких целей. Так как эти цели считаются для этого человека очень важными. Наиболее близкий смысловой эквивалент в русском языке: «стрелять из пушки по воробьям».

Буйвол из царства Ву тяжело задышал при виде луны – 吴牛喘月

В этой пословице китайцы с иронией говорят о человеке который чрезмерно боязлив, и все время проявляет ее выдавая свою слабость. То есть как мы видем трусливость и слабость порицается во всех народах. Так и китайцы не любят выдавать свою слабость.

Тому, кто сидит верхом на тигре, трудно спуститься вниз – 骑虎难下

Означает что человеку начавшему большое дело и который находится в затруднительном положении, лучше всего закончить начатое дело.

Лучше быть разбитым нефритом, чем целой черепицей – 宁为玉碎，不为瓦全

В этой пословице говорится что для некоторых людей честь главнее всего и он лучше отдаст свою жизнь за правое дело, чем будет всю свою оставшуюся жизнь жить в унижении.

Птичка Цзинвэй засыпает море – 精卫填海

В этой пословице говорится о людях, которые для достижения своей цели, намерились не уступать ни перед чем и добиваться до конца своей цели. Таких людей в народе очень уважают и ценят ведь у таких людей наблюдается сильный характер. И они очень многого добиваются в своей жизни. Хотя иногда бывает что излишнее упорство в деле которое этого не стоит тоже отягащает жизнь человека. Данная пословица используется для поддержки другого человека.

Лягушка на дне колодца – 井底之蛙

В этой пословице говорится о людях с очень узким кругозором, которые в силу своих незнаний оценивают события только с одного ракурса, и не видят целостную картину.

Осушить пруд, чтобы взять рыбу – 竭泽而渔

Означает что иногда люди ради быстрой выгоды теряют долгосрочные планы. Бездумно делают ошибки. Не видя будущих горизонтов.

У хитрого зайца три норки – 狡兔三窟

Здесь говорится о том, что умный человек на случай опасности должен иметь несколько вариантов и мест чтобы найти убежище. Иначе когда настанут трудные времена человек может оказаться за бортом.

Лиса притворяется тигром – 狐假虎威

Эта пословица используется когда человек использует авторитет и силу другого человека чтобы добиться своих определенных благ и достичь своей цели.

В китайских пословицах и поговорках мы замечаем, часто используемые образы дракона и феникса. Одно из значений иероглифа «лун» – «знаменитый, великий, выдающийся» [1, с. 363]. Способности таких людей велики, что означает что у этого человека есть большие возможности и большое будущее. Поэтому образы дракона и феникса олицетворяют могущество и богатсво. Ведь к могуществу и богатству стремится каждый человек. Поэтому эти образы часто используются в китайских пословицах и поговорках.

– 老虎嘴里拔脱牙, 青龙头下拣明珠 [1, с. 611].

Из пасти тигра выдергивать зуб, с головы Зеленого дракона забирать жемчужину.

С головы Зеленого дракона забрать жемчужину считалось безрассудным действием, и оно считалось невозможным. Поэтому когда человек шел на такие действия люди использовали эту пословицу. Также образы дракона и феникса используются в китайском изобразительном искусстве, там дракон и феникс олицетворяют Ян и Ин а между ними находится яркая жемчужина, что означает встречу весны и лета. Данная композиция используется эмблемой в новогодних подарках.

В китайских пословицах значимыми частями тела дракона являются драконья голова и хвост. Так как их можно сравнить со змеиными.

Дракон вымышленное животное которое китайцы использовали для того чтобы дать людям надежду и веру в то что Китай в будущем станет могущественным как дракон. Поэтому в образе дракона сочетаются элементы разных животных.

Например в следующей пословице мы видем использование змеиных атрибутов:

– 龙头不要蛇尾 [1, с. 789].

Голове дракона не нужен хвост змеи. Что означает дракон очень умен и хитер и не нуждается в змеиных способностях, ведь он умнее змеи.

Вторым «священным животным» традиционной китайской культуры является феникс. Самым ранним упоминанием о фениксе мы встречаем на иньских гадательных надписях (ок. XVI в. до н.э.).

В китайских пословицах феникс изображается царем птиц. Благородный, прекрасный внешний облик олицетворяет благородного, достойного человека.

В результате исследования выявлено использование различных зооморфных фантастических животных. И лидер этих образов – дракон ставший символом могущественного Китая.

Использование мифологических образов подчеркивает особенность и красоту китайской культуры. А знание данных образов помогает понять суть мысли данных пословиц. Выявленные в китайских пословицах и поговорках мифологические образы определяют особенности использования эпитетов и сравнений. Внешне короткие пословицы и поговорки отражают внутренний мир китайского народа и окружающую их действительность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Чен Юй. Сборник китайских народных речений пословиц и поговорок. – Пекин., 2001. – 3026 с.
2. Ошанина И.М. Большой китайско-русский словарь по русской графической системе в четырех томах. – М., 2001. – 584 с.
3. Ду Синь Тунг. Сборник китайских народных речений, пословиц и поговорок. -Пекин, 2001. – 3850 с.
4. Кравцова М.Е. Мировая художественная культура. История искусства Китая. – СПб., 2004.- 3026 с.
5. Позднеева Л.Д. Литература древнего Востока. – М., 2002.- 252 с.
6. Ли, Синьцзянь. Идиомы и пословицы.- Чжэнчжоу : Дасян чубаньшэ, 2007. – 185 с.

Мустафаева Ж.Д.
магистрант 2 курса,
специальности – переводческое дело,
КазНУ им. Аль-Фараби
эл.адрес – zhako-5@mail.ru

ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ ИДИОСТИЛЯ И АНАЛИЗ ПЕРЕДАЧИ СЛЕНГА В ПЕРЕВОДЕ РОМАНА КЕНА КИЗИ "НАД ГНЕЗДОМ КУКУШКИ" В. ГОЛЫШЕВЫМ

Аннотация: *В статье рассматривается понятие "авторский стиль", его соотношение с понятием "идиостиль", определяется специфика авторского стиля Кена Кизи, который своеобразен использованием манеры поколения битников и хиппи. Проводится анализ передачи сленга в переводе романа Кена Кизи "Над кукушкиным гнездом". В силу того что, перевод романа Кена Кизи "Над кукушкиным гнездом" В.Голышевым является современным относительно перевода В.Иванова, актуально рассмотреть воспроизведение авторского стиля этим переводчиком.*

Ключевые слова: *Кен Кизи, В.Голышев, авторский стиль, идиостиль, сленг.*

Аннотация: *Мақалада «авторлық стиль» ұғымы, оның «идиостиль» ұғымымен қарым-қатынасы талқыланып, Бит ұрпағы мен хиппилердің әдеби үрдісі мен әдісін қолданатын, Кен Кизидің авторлық стилінің ерекшелігін анықтау қарастырылады. Кен Кизидің "One flew over the cuckoo's nest" романының аудармасындағы сленгті аударуға талдау жүргізіледі. В.И. Ивановтың аудармасына қарағанда, аудармасы жылы жағынан соңғы болған, В.Голышев аудармасының автордың стилін жаңғыртуын қарастырған жөн*

Түйінді сөздер: *Кен Кесей, В. Голышев, авторлық стиль, идиостиль, сленг.*

Annotation: *The article discusses the concept of "author's style", its relationship with the concept of "idiostyle", defines the specificity of Ken Kesey's author's style, which is peculiar to using the manner of the beatniks and hippies generation. An analysis of the transfer of slang in the translation of Ken Kesey's novel "One flew over the cuckoo's nest" is being conducted. Due to the fact that the translation of Ken Kesey's novel "One flew over the cuckoo's nest" by V. Golyshev is up-to-date with respect to the translation by V. Ivanov, it is important to consider the reproduction of the author's style by this translator.*

Keywords: *Ken Kizi, V. Golishev, author style, idiot, slang.*

Проблема переводимости и адекватности перевода произведений художественной литературы является одной из значимых как в лингвистике, так и в литературоведении. Споры о способах, приемах и принципах

перевода, о требованиях к переводам и степени их соответствия переводимому тексту, об оригинальности переведенного текста, а также проблема межъязыковой коммуникации в целом все еще не теряют актуальности в современной науке.

Предметом данного исследования являются особенности приемов и принципов перевода произведения Кена Кизи "Пролетая над гнездом кукушки" с английского на русский язык. При этом вскрываются специфика передачи авторского идиостиля переводчиком, особенности использования средств художественной выразительности, характеризующих своеобразие творчества писателя. Идиостиль как своего рода «индивидуальный почерк» автора, как его манера проявляется уже в самом факте избирательности, предпочтении определенных лексических, морфологических, синтаксических, фонетических средств, становится базой для формирования более сложных и ярких образов. С учетом антропоцентризма современной научной парадигмы проблема индивидуального стиля становится одной из ключевых в лингвостилистике художественного текста. А потому одной из основных задач художественного перевода можно считать сохранение идиостиля создателя оригинала.

Как известно, художественным переводом называется перевод произведений художественной литературы, основной задачей которого является создание на переводящем языке речевого произведения, способного оказывать на читателя такое же художественно-эстетическое воздействие, как и оригинал. Если возможность перевода научной литературы с одного языка на другой никем не оспаривается, то аналогичная возможность по отношению к художественному тексту часто берется под сомнение. Действительно, перевести произведение художественной литературы с одного языка на другой, сохранив все особенности авторского идиостиля, языковые особенности, экспрессивное воздействие,

весьма затруднительно, и при переводе неизбежны отклонения либо в сторону формальную, либо в сторону содержательную.

В связи с чем актуальность данной работы обусловлена возросшим интересом к проблеме и качеству перевода художественных текстов, а также адекватной передачи смысла иноязычного текста, прекрасным примером для чего могут служить перевод романа Кена Кизи «Пролетая над гнездом кукушки».

Новые переводы продолжают появляться, но это не значит, что каждый следующий перевод опровергает предыдущий. Главным критерием оценки художественного перевода является не только близость текста к оригиналу, но и сохранение стиля произведения и стиля автора.

В индивидуальном стиле произведения, соответственно художественному замыслу писателя, объединены, внутренне связаны и эстетически оправданы все использованные писателем языковые средства. А понятие индивидуального стиля как своеобразной, исторически обусловленной, сложной но структурно единой и внутренне связанной системы средств и форм словесного выражения, является исходным и основным в сфере лингвистического изучения художественной литературы.

Академик В.В. Виноградов так формулирует понятие индивидуального стиля писателя: "Это система индивидуально-эстетического использования свойственных данному периоду развития художественной литературы средств художественно-словесного выражения, а также система эстетически-творческого подбора, осмысления и расположения различных речевых элементов". [Виноградов В.В., 1980, 167с.]

Приступая к анализу перевода, хотелось бы обозначить тот факт, что переводчику, хоть и не полностью, но удалось воспроизвести авторский стиль произведения, который своеобразен использованием манеры поколения битников и хиппи, где присутствует ненормативная лексика, употребляемая в стилистических целях, привлекающая метафоричностью, выразительностью «нетрадиционностью» для создания эффекта новизны, необычности, отличия от признанных образцов, для передачи определенного настроения говорящего, для придания высказыванию конкретности, живости, зримости, точности, краткости, образности а также для того чтобы избежать штампов, клише».

Для перевода сниженной лексики и просторечия можно использовать те же способы и способы перевода, что и для перевода литературной лексики. Прежде всего, это два основных пути по которым следует переводчик: прямой или буквальный и косвенный (непрямой) перевод. В терминологии Сдобникова это- «интерлинеарный» и «трансформационный» перевод.

В.Голышев, в частности, использует калькирование, конкретизацию, генерализацию, замену следствия причиной и наоборот, компенсацию, прием опущения, прием добавления, эвфемистический перевод. В инвариант перевода были включены в основном социальные диалекты, используемые в произведении, а также авторские ремарки и средства языковой выразительности.

I creep along the wall quiet as dust in my canvas shoes, but they got special sensitive equipment detects my fear and they all look up, all three at once, eyes glittering out of the black faces like the hard glitter of radio tubes out of the back of an old radio.

Пробираюсь по стеночке в парусиновых туфлях, тихо, как мышь, но их специальная аппаратура засекает мой страх: поднимают головы, все трое разом, глаза горят на черных лицах, как лампы в старом приемнике.

Если перевести слово shoes как обувь, это было бы генерализацией, переводчик применил метод конкретизации. Вообще для перевода с английского языка на русский характерна замена слов общего значения конкретные имена собственные или существительные. Это особенно важно при переводе художественной литературы, в которой неуместно слишком частое употребление слов абстрактного, обобщенного значения. А также переводчиком в данном контексте было применено прием опущения:"... like the hard glitter of radio tubes out of the back of an old radio" было переведено "как лампы в старом приемнике". Данный фрагмент текста можно было перевести как "... как резкий свет радиолампы из задней части старого радио". Между тем, данный перевод, как и все подобные случаи, следует считать вполне эквивалентным.

When the fog clears to where I can see, I’m sitting in the day room They didn’t take me to the shock shop this time.

Когда туман расходится и я начинаю видеть, я сижу в дневной комнате. На этот раз меня не отвели в шоковый шалман.

Слово shop помимо основного значения имеет значение мастерская, заведение. Здесь переводчик использовал просторечное шалман – притон, шумное место.

"Here's the Chief. The soo-pah Chief, fellas. Ol'Chief Broom. Here you go, chief Broom..."

– Вон он, вождь. Главный вождь, ребята. Вождь Швабра. Поди-ка, вождек.

Сленг soo-pah был переведен с помощью приема грамматического добавления как "главный", а также, был переход из разговорно-фамильярной на нейтральный регистр. Перевод выражения "here you go" нашел свой функциональный аналог в применении перехода из просторечного – в разговорно-фамильярное.

But just as she starts crooking those sectioned arms around the black boys and they go to ripping at her underside with the mop handles, all the patients start coming out of the dorms to check on what's the hullabaloo, and she has to change back before she is caught in the shape of her hideous real self.

Но только она начала сгребать этими раздвижными руками черных санитаров, а они потрошить ей брюхо ручками швабр, как из спален выходят больные посмотреть, что там за базар, и она принимает прежний вид, чтобы не увидели ее в натуральном жутком обличье.

В переводе этого предложения использовались трансформации для достижения адекватности перевода:

Исходный текст	Перевод	Трансформация
crooking those sectioned arms	*сгребать этими раздвижными руками*	генерализация
black boys	*Черные санитары*	контекстуальный перевод, лексическая функциональная замена
what's the hullabaloo	*что там за базар*	компенсация

При переводе crooking those sectioned arms переводчик заменил единицы исходного языка, имеющий более узкое значение, единицей переводящего языка с более широким значением.

Black boys был переведен приемом лексической функциональной замены, а также относится к контекстуальному переводу.

Для того чтобы восполнить семантическую потерю, слово hullabaloo было переведено как базар. На первый взгляд, может сложиться впечатление, что перевод этот не вполне эквивалентный, ибо английские слово hullabalo имеют нейтральную стилистическую и регистровую характеристику и переводится как шум, гам, в то время как русское базар (в значении 'шум') относится к фамильярному и непринужденному, маркированному по стилю и регистру.

I been silent so long now it's gonna roar out of me like floodwaters and you think the guy telling this is ranting and raving my God; you think this is too horrible to have really happened, this is too awful to be the truth!

Я так давно молчу, что меня прорвет, как плотину в поводок, и вы подумаете, что человек рассказывающий такое, несет ахинею, подумаете, что такой жути в жизни не случается, такие ужасы не могут быть правдой.

Перевод стилистического приема, сравнения – like floodwaters, как как плотину в поводок имеет описательную связь с переводом слова roar который был перевден стилестически прорвет, что является приемом компенсацации и сравнения одновременно.

Ranting and raving my God был компенсирован фразеологизмом нести ахинею, что воспроизводить стиль в оригинале, который является тоже фразеологическим оборотом и значит заниматься пустословием.

This is too awful to be the truth – такие ужасы не могут быть правдой.

В этом тексте переводчик применил прием замены следствия причиной и наоборот, а также слово awful передан приемом конкретизации. Что вполне соответствует адекватному переводу и воспроизведению авторского стиля.

My name is McMurphy, buddies, R.P.McMurphy, and I'm a gambling fool.

Меня зовут Макмерфи, ребята, Р.П.Макмерфи, и я слаб до картишек.

Здесь словосочетание gambling fool относится к фамильярному и непринужденному регистру, персонажем которого является герой романа Макмерфи, переводчик, сохраняя стиль автора произведения, передал его эквивалентной лексической заменой – слаб до картишек.

... and whenever I meet with a deck a cards I lays... my money... down.

... и стоит мне колоду увидать, я денежки на стол мечу...

В этом предложении, в переводе lays... down – мечу, мы видим, как переводчик сумел сохранить стиль автора произведения, передавая характер и социальную особенность персонажа который не мог бы быть выражен иным образом.

Shoo, you can bet your bottom dollar I don't. If its gets me outta those damned pea fields I'll be whatever their little heart desire, be it psychopath or mad dog or werewolf, because I don't care if I never see another weedin' hoe to my dying day. Now they tell me a psychopath's a guy fights too much and fucks too much, but they ain't wholly right, do you think? I mean, whoever heard tell of a man gettin' too much poozle? Hello, buddy, what do they call you?

Да боже упаси. Хоть психпатом назови, хоть бешеной собакой, хоть вурдалаком, только убери меня с гороховых полей, потому что я согласен не обниматься с их мотыгой до самой смерти. Вот говорят мне: психопат – это кто слишком много дерется и кто слишком много... кхе.. тут они не правы, как считаете? Где это слыхано, чтобы у человека случился перебор по части баб? Здорово, а тебя как кличут?

Исходный текст	Перевод	Трансформация
Shoo, you can bet your bottom dollar I don't.	*Да боже упаси.*	контекстуальный перевод, прием опущения, сокращение состава слова. (сленг s*hoo означает в переводе на русский "брось", "оставь".)*
If its gets me outta those damned pea fields I'll be whatever their little heart desire, be it psychopath or mad dog or werewolf, because I don't care if I never see another weedin' hoe to my dying day.	*Хоть психпатом назови, хоть бешеной собакой, хоть вурдалаком, только убери меня с гороховых полей, потому что я согласен не обниматься с их мотыгой до самой смерти.*	конкретизация, генерализация и замена, основанная на причинно-следственных отношениях.
fights too much and fucks too much	*слишком много дерется и кто слишком много... кхе..*	эвфемистический перевод
I mean, whoever heard tell of a man gettin' too much poozle?	*Где это слыхано, чтобы у человека случился перебор по части баб?*	эвфемистический перевод, лексическая замена
Hello, buddy, what do they call you?	*Здорово, а тебя как кличут?*	чтобы во всем объеме своего значения передать смысл слова *call* был переведен как *кличут,* который относится к фамильярному и непринужденному регистру

Таким образом, мы можем сказать, что при переводе сниженной лексики следует использовать дифференцированный подход, при котором учитываются возрастные, социальные и индивидуальные особенности персонажа. Задача переводчика усложняется тем, что ему требуется найти такие выразительные средства, которые были семантически и стилистически равноценно приемлемыми в оригинале, знакомыми основной массе читателей, на которых рассчитан перевод, но в то же время достоверны в отношении того, что их знает действующее лицо произведения. Переводчику следует также помнить, что в образовании единиц сниженной лексики, часто участвует метафора, особенно это относится к жаргону и сленгу, поэтому часто приходится прибегать к переводу через образ.

Поэтому лишь точное знание значений лексем, их семантических и стилистических особенностей, стиля и образной системы переводимого текста является основным критерием перевода сниженной лексики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Kesey K. One flew over the cuckou’s nest. Novel.//K. Keezy – M.: 2004
2. Виноградов В.В. О языке художественной прозы/ В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1980. – 360 с.
3. Казакова Т.А. Художественный перевод: в поисках истины [Текст]// Т.А. Казакова; – СПб., 2006. – 224 с.

4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высшая школа, 1990.
5. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: учебник, практикум, 5-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта, 2008. – 496 с.
6. Стилистический энциклопедический словарь. – М.: Флинта-Наука, 2003. – 423 с.
7. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Monolingual dictionaries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 1584 p.

Өмірбекова Р.Қ.,
ф. ғ. к., доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: umyrbekova.roza68@mail.ru

Рамазанова Ш.Ә.
ф. ғ. к., доценті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ АЙРЫҚША БЕЛГІЛЕРІ

Аннотация. *Мақалада сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуы, соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлері рөлінің әртүрлілігі сөз болады.Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуы мен оның осы қызметтегі ерекшеліктері туралы М. Балақаев, Р. Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә. Әбілақов т.б. галымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі. Етістіктің басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әртүрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалу ерекшелігі, есімшелі оралымның синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі екендігі, бұл сияқты оралымдарды әртүрлі түсіндіру түбегейлі шешім таба қоймаған мәселе екендігі сөз болады Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан-жақты көрсету арқылы гана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да едәуір көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысты бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалуының өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт екендігі қарастырылады.*

Түйін сөздер: *етістік, сөз тіркесі, сөйлем мүшесі, баяндауыш, етіс, рай категориясы, сөз таптары, есімше, оралым, бағыныңқы сыңар, басыңқы сыңар.*

ОСОБЫЕ ПРИНЦИПЫ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ

Аннотация. *В данной статье речь пойдет о словосочетаниях , которые по своей природе, в зависимости от части речи к которой относится главное слово, делятся на именные и глагольные. Также речь будет идти о морфологической и структурной стороне глагольных словосочетаниях, об их исполняемой роли. Известно, что о способах применения и особенностях в использовании глаголов, как главных в словосочетании высказывались ученые М.Балақаев, Р.Әміров, Т.Сайрамбаев, Ә.Әбілақов и др. Помимо всего этого, следует обратить внимание на процесс перехода главного глагола в придаточный. Далее речь пойдет о причастном обороте, как об одной из сложных проблем синтаксисе, и о проблемах многих других оборотов. Приступая к разговору о причастном обороте, прежде всего ,следует осветить все основные особенности глагола. Именно определение роли глагола в предложении может явиться причиной решения проблем в синтаксисе. В отличии от других частей речи глагольное словосочетание , даже по членам предложении, часто используемая часть речи. В связи с этим , здесь рассматриваются особенности функций глагола в словосочетаниях и предложениях, выступающего в роли сказуемого.*

Ключевые слова: *глагол, словосочетание, член предложения, сказуемое, залог, виды наклонений, части речи, причастие, оборот, придаточное, главное.*

SPECIFIC PRINCIPLES OF WORD COLLOCATIONS

Annotation. *In this article we will focus on the phrases that by their nature, depending on the part of speech to which the main word is divided into nominal and verbal. We will also talk about the morphological and structural side of verbal phrases, their role. It is known that scientists M. Balakaev, R. Amirov, T. Sairambaev, Ә spoke about the ways of application and features in the use of verbs as the main ones in the phrase.In Addition to all this, you should pay atten-*

tion to the process of transition of the main verb to the subordinate verb. Next, we will talk about the participle, as one of the complex problems of syntax, and the problems of many other turns. When talking about participle, first of all ,it is necessary to highlight all the main features of the verb. It is the definition of the role of the verb in a sentence that can be the reason for solving problems in syntax. Unlike other parts of speech, a verbal phrase , even by sentence members, is a commonly used part of speech. In this regard , it discusses the features of the functions of the verb in phrases and sentences, acting as a predicate.

Key words: *a verb, a phrase, a sentence, a predicate, security Deposit, types of mood, part of speech, participle, turnover, the subordinate, the main thing.*

Синтаксистің нысанына сөз тіркесі, жай сөйлем, құрмалас сөйлем және күрделі синтаксистік тұтастық жатады. Соңғысын синтаксистің объектісіне жататын синтаксистік категориялардың барлық жиынтығының шоғырланған тобы деп көрсеткен ғалымдар да болған. Кейде синтаксистік категорияларды осы ретпен берумен бірге, керісінше, күрделі синтаксистік тұтастық, құрмалас сөйлем, жай сөйлем және сөз тіркесінің синтаксисі деп қарастыру да ұшырасады. Әсіресе синтаксистің осы салаларының ішіндегі соңғы кезде жан-жақты қолға алына бастаған нысанының бірі – сөз тіркесінің синтаксисі жөнінде жазылған зерттеулер жеткілікті. Ол еңбектерде сөз тіркесінің теориялық мәселелері, сөз тіркесінің орыс тілі, ағылшын, неміс тілдерімен салыстырыла берілуі,тарихы сияқты мәселелер кеңінен қарастырылғанымен,сөз тіркестерін оқытудың әдістемесі бірер мақаланың төңірегінде ғана сөз болып отыр. Сондықтан да сөз тіркесіне қатысты әдістемелік мәселелер – жан-жақты зерттеуді талап ететін күрделі мәселе. Сөз тіркесінің теориясында, түркологиялық еңбектерде бір ізге түспеген мәселелер баршылық. Атап айтқанда, сөз тіркесі сөйлемде қолданыла ма, жоқ одан тыс категория ма, сөз тіркесіне салалас не сабақтас тіркестердің қатысы, олардың құрылысы, сөз тіркесінің сөйлемнен айырмашылығы сияқты мәселелері әлі де болса жан-жақты талдауды қажет етеді. 1. Сөз тіркесінің сөйлемде немесе сөйлемнен тыс қолданылу төңірегінде де тартысты пікірлер кездеседі. Бұл мәселенің өзі тек түркологияда ғана емес,орыс тілі білімінде де шешімін таба қойған жоқ. Дегенмен, орыс тілі білімінде В.В. Виноградов,В.Н. Ярцева, Д.Ю. Корбин, К.Н. Абервух, түркологияда М. Балақаев, М.Х. Закиев сөз тіркесі негізінде тек сөйлемде, яғни сөйлемнің құрылыс материалы ретінде қолданылады деп дәлелдейді. Шынында да, сөз тіркесі де сөз тәрізді қолданылады. Жалпы сөз лексика, семасиология, морфология мен синтаксистің объектісі екені белгілі. Егер сөз сол тілдік салалардың барлығын да қатысты десек, сөз тіркесін құраудың да басты тірегі. Сөйлемде үнемі жекелеген сөздер ғана емес, тіпті тұрақты тіркестер, күрделі терминдер де сол сөз сияқты өмір сүреді. Сонда сөз де, тұрақты тіркестер де, күрделі тіркестер де сөйлемде қолданылуы жағынан ұқсас. Олай болса, бұл топтар сөйлемге негіз болады. Әрбір сөз сөйлемде өзі мағыналас сөздермен өзара сөз тіркесін құрайды, сол топтардың жиынтығы сөйлем құраудың негізі болып табылады. Сөз тіркесінің сөйлемде негізгі нысан болуының өзі оның ажырамас бір бөлігі ретінде қолданылатынын, әсіресе сөйлемнің ойды білдірудегі алғышарты сөз тіркестері аркылы жүзеге асатынын көрсетсе керек. Мұның өзі сөз тіркесінің тек сөйлемде жүмсалатындығының негізгі шарты. Әрине сөйлем үнемі бірнеше сөз тіркесінен құрала бермейді. Сөйлем жеке сөзді де, екі сөзді де бола береді. Ол сөйлемнің негізгі құрылымдық ерекшелігінен туады, жалпы сөз де, сөз тіркесі де бір-бірімен тығыз мағыналық байланыста келіп, тек сөйлем ішінде сөйлем құрауға негіз болады. Сонымен, сөйлемлегі сөз тіркесінің қалыптасуының өзі сол сөйлемді құрайтын әрбір сөздің келесі бір сөздермен қарым-қатынасының, мағыналық бірлігінің негізінде айқындалса керек. Сөйлемдегі сөздер дара-дара, дара сөз бен күрделі сөз бен күрделі сөз болып келеді. Күрделі тіркестер мен тұрақты тіркестер де баска сөздермен мағыналық байланысқа түсіп, сол тобымен бір ырғақты топ құрай келіп, сөз тіркесінің де, сөйлемнің де аясын кеңейтеді. Сөйлем үнемі тек сөз тіркестерінен құрала бермейтін де жайттар бола береді. 2. Сөз тіркесі – синтаксистік бірлік. Орыс тіл білімінде, сол сияқты түркологиялық білімнің алғашқы қалыптасу кезінде де сөз тіркесі айтылып келеді. Бірақ сөз тіркесі бірде жай сөйлемнің синтаксисінде, кейде керісінше, жай сөйлем сөз тіркесінің бір нұсқасы ретінде қарастырылады. В.В.Виноградов еңбектерінен бастап сөз тіркесі синтаксисі синтаксистің негізгі бір жеке объектісі ретінде қарала бастады да, сол кезден осы күнге дейінгі орыс тілі жайлы еңбектердің барлығында синтаксистің басты объектісі ретінде сөз тіркесі және сөйлем деп берілу негізі бағыт болып отыр. Осы сияқты бағыт түркологиялық әдебиеттерде де орын алғаны белгілі. Ал қазіргі кезде сөз тіркесі қазақ тілінде де синтаксистік бірлік ретінде арнайы ққрастырылып келеді. Солай бола береді. Дегенмен де сөз тіркесінің синтаксистік единица екені туралы соңғы кезде талас пікірлер де орын ала бастады. мақалаларда сөз тіркесінің единица екеніне баса назар аударылды.

Негізінде сөз тіркесі синтаксисі – синтаксистің негізі бір саласы. Өйткені, біріншіден, осы уақытқа дейінгі бүкіл грамматикада орын алып келді, екіншіден, сөйлемнің де іштей өз жасалу жігі, өзіндік тобы болатыны еске алынуы керек.

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М.Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі:

а) байланысу формалары,

ә) байланысу тәсілдері,

б) синтаксистік қатынастары,

в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде [1]. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі белгі болып табылса керек.

Сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әртүрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуы мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М. Балақаев, Р. Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә. Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі. Дегенмен, етістік – сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әртүрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалу ерекшелігін сөз ететік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей бұл сияқты топтарды әртүрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан-жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да едәуір көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысты бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалуының өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

Әрине, есімшелердің әрі сөйлемнің соңында, әрі сөйлемнің ішінде қолданылуының:

а) сөйлем мүшесі жағынан, ә) морфологиялық өзгерісі жағынан, б) тіркесу қабілеті жағынан в) құрамы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар.

Егер есімше сөйлемнің соңында келсе, ол үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалады да, сөз тіркесінде сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарын құрайды. Енді есімшелердің қандай тұлғаларда басыңқы сыңарда жұмсалатынын қарастыралық.

-ған, -ген, -қан, -кен жұрнақты есімшелер арқылы: Кейбіреу жайдары ашық боламын деп, орынсыз адамдармен жыртақтаған (Абай). Осы сәлемді есті сала Базаралы атқа мінген (М.Әуезов).

Тарының шықпай қалғанын Айранбай талай айтқан (М.Әуезов). Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, нәзік бел тал шыбықтай бұраңдаған (Абай).

-атын, -етін жұрнақты есімше арқылы: Мағаш пен Кәкітай бұл күндерде орташа кітаптарды, әсіресе жеңіл тілмен жазылған романдарды көп оқитын (М.Әуезов). Осы еңбекті жазуда көп оқығанын, көп ізденгенін айтатын (Жұлдыз).

-ар, -ер, -р жұрнақты есімшелер арқылы: «Білімдіден ақыл шығар, ақылды қарттан нақыл шығар (мақал). Бүгінгі күресте көрсеткен күшіңді өлеңге шығар (С.Мұқанов). Аудан өкілдері қазір ел ішінде болар (Ғ.Мүстафин).

Кейде есімшеге қатысты басыңқы сыңардағы есімше, көсемше тұлғалы етістіктермен күрделі түрде жұмсалуы арқылы: Ел жата Олжабек көше жөнелген (Ғ.Мұстафин). Бұл екі ауылдың арасында мұндай қақтығыс ұдайы болып тұратын (Ғ.Мүсірепов).

Есімшелерге есімше тұлғалы е көмекші етістігінің тіркесі арқылы күрделі түрде келе береді. Кеше Маржан келін қымыз ішкен екен (Б.Майлин). Сегіз жүз жылқыдан бір тай қалмаған екен (М.Әуезов).

Есімшеге модаль сөздердің тіркесі арқылы: Гудок бүгін бұрынғысынан ұзағырақ айқайлаған тәрізді (М.Горький). Осы сөйлемдерде есімшелер -ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -итін, -ар, -ер, -р жұрнақтары арқылы дара, күрделі түрінде сөйлемнің соңында келіп, үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалған. Бұл есімшелердің етістік тұлғасындағы үлкен бір белгісі. Бірақ есімше үнемі сөйлемнің соңында келіп баяндауыш қызметінде ғана емес, енді сөйлемнің ішінде де келіп анықтауыш қызметінде

жүмсалады. Сөйлемнің соңында келіп, сөйлемді біршама тиянақтау нәтижесінде баяндауыш қызметінде жүмсалса, енді сөйлемнің ішінде анықтауыш қызметінде жүмсалуы оның аясының кеңейгендігін көрсетсе керек. Есімшелердің есімдермен тіркесі арқылы олар сөйлем мүшесі, атқаратын қызметі, тіркесу қабілеті жағынан өзіндік өзгеріске ұшырайды. Әрине, есімшелер баяндауыш қызметінде басқа көмекші етістіктермен тіркесіп келе берсе, енді олар анықтауыштық қызметте көбінесе дара жүмсалады.

Жоғарыдағы есімшелер дара және күрделі түрде жүмсалған. Бірінші топтағы басыңқы сыңардағы етістіктермен екінші топтағы есімшелердің басыңқылық қызметі бірдей. Бұған қарағанда, етістіктер осы топтардың бәрінде тек басыңқылық қызметте жүмсалады деп білеміз.

Бірақ зерттеу барысында, осы екі топтағы есімшелі етістіктер басыңқы сыңарда жүмсалады делінгенімен, олардың сөйлемде қолданылу орындары, сөз тіркестерінің басқа сыңарларға ауысу процесі жағынан үлкен айырмашылықтарға ие екенін көреміз.

Жоғарыда айтылғандай, мұның өзі есімшелерге байланысты нақтыланады. Сондықтан да жыртақтаған, айтқан, мінген, бұраңдаған, шығар, болар, айтатын сияқты есімше тұлғалы етістіктер сөйлемнің соңында да, сөйлемнің ішінде де қолданыла алатыны есімшенің әрі етістікті, әрі есімдер сияқты түрленуімен де байланысты болса керек. Есімшелердің әрі етістік, әрі есімдерше түрленуі, түптеп келгенде, басыңқы сыңарлардың кейде бағыныңқы сыңарда да жүмсалуына әкеліп соғады.

Бұл жерде бізге ең қажеттісі – есімшелердің бағыныңқы қызметте жүмсалуы. Есімшелер сөйлемде басыңқы қызметте жүмсалады делінгенмен кейде есімшенің өзі етістіктермен өзара сөз тіркесін құрайтындығы да белгілі. Бұндай кезде есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте де жүмсалады. Есімшелер етістіктермен әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысады.

Есімшелердің септік жалғауында етістіктермен тіркесуі Ж.Болатов, Т.Ерғалиев еңбектерінде, сол сияқты синтаксистік оқулықтарда үнемі айтылуда [2;66]. Енді есімшелердің септік жалғауларда бағыныңқы сыңарда жүмсалуын көрсетелік:

– Шырағым, көңіліңді білдіре келгеніңе қатты ырзамын (Ғ.Мүстафин).

– Үлжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін. Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші,балам –деді (М.Әуезов).

– Ағылшындар түсында алғанымыздан қалдырғанымыз болатын (Ғ.Мүстафин).

Абай Ерболға сүйінгеннен қатты күлді (М.Әуезов). Осы сөйлемде:

барыс септігі – білдіре келгеніңе ырзамын

табыс септігі – ұзақ болатынын білетін.

тапқаның мен танығаныңды мәлім етші

шығыс септігі – алғанымыздан көп болатын

сүйсінгеннен күлді.

Осы етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары етістік екені белгілі. Ал оның бағыныңқы сыңарлары да етістік. Ол етістіктердің барлығы да барыс, табыс, жатыс, шығыс жалғаулы есімшелер. Олай болса, есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы сыңарда жүмсалады екен.

Баукеңді құшақтаған бойы біраз уақыт жібермей тұрды (Егемен Қазақстан). Біздің ауылдың мұғалімдері "Егемен Қазақстан" газетін оқыған сайын оған жазылуға талпынуда (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде құшақтаған бойы, оқыған сайын түйдекті тіркестерінің негізгі сыңарлары есімше де оған түйдектелген шылаулар арқылы етістік пен етістік тіркесіп жүмсалған. Осы сияқты құбылыс тек есімше ғана емес, қимыл есімдерінде де кездеседі.

Әр аптаның жұмысында мемлекет басшысы бұл міндеттерді кезең-кезеңімен шешудің мүмкіндіктерін талқылау үшін премьер-министр Ә.Қажыгелдинмен кездесіп тұрмақшы (Егемен Қазақстан).

Есімшелердің етістіктермен қабыса байланысуы тіліміздегі бар құбылыс болғанымен, олар тілдік жағынан арнайы зерттеу объектісі болып алғаш рет Ғ. Иманалиеваның диссертациялық жұмысында жан-жақты айтылғаны белгілі [3].

Есімшелер тек етістіктермен ғана тіркесіп қоймай, тіпті есімдермен де қабыса байланысып, сөз тіркестерін құрайды. Проф. М. Балақаев бұл мәселеге арнайы орын беріп, есімшенің есімдермен сөз тіркестерін жасауы қалыптасқанын көрсеткен [4]. Бұл мәселе кейін барлық оқулық, ғылыми жұмыстарда орын алды. Әрине, сөз тіркесі қалыптаспай тұрған кезде де есімшелердің есімдерге анықтауыш болуы тұрғысынан сөз болып келсе, енді бұл мәселе әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесі тұрғысынан да арнайы сөз болғаны белгілі.

Есімше етістікті сөз тіркесінде әрі басыңқы, әрі бағыныңқы сыңарда жұмсалса, енді олар есімді сөз тіркесінде үнемі бағыныңқы қызметте ғана жұмсалады деу орынды. Есімшелер есімді сөз тіркесінде

а) -ған, -ген жұрнақтары арқылы:

Жаманның берген асынан.

Жақсының айтқан сөзі артық (мақал).

Ауру шықпаған жаннан дәмелі.

Жалқау бітпеген малдан дәмелі (мақал).

ә) -атын, -етін, -йтын, -итін жұрнақтары арқылы: Оның сөзіне дәл алғаш кезде жауап айтатын кісі болмады (М.Әуезов). Абайдың жалтақ сөзді сүймейтін мінезін Шұбар жақсы біледі (М.Әуезов). Оқуға ынталанбайтын жас бар ма қазір? (С.Мұқанов).

б) -ар, -ер, -р жұрнақтары арқылы: Қолдан келер жәрдемді көрсеттік (Г.Мүсірепов). Көзің жетер жерге дейін тігілген үйлер арасында ине шаншар жер қалмағандай (Қ.Исабаев). Әкесі айтар әңгіме әлі таусылмағанын сезген Жамал үлкен адамша алысқа көз тігіп, өзін байсалды ұстап отыр (О.Бөкеев).

Есімшелердің бұл түлғаларда есімдермен тіркесі анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Есімшенің есімдермен бұлайша тіркесі үнемі айтылып келе жатқанымен, осы есімшелердің есімдермен тіркесінің өзі екі түрлі жағдайда сөз тіркесін құрайтындығын көруге болады. Біріншіден, жоғарыда көрсетілгендей есімшелердің -ған, -ген, -ар, -ер, -р, -атын, -етін, -йтын, -итін жұрнақты түрлері ғана есімдермен тіркесе алады. Екіншіден, осы түлғалы есімшелер өзінен бұрын түрған сөздерді өз жетегіне ілестіре келе, сол тобымен өзі қатысты сөздермен бір сөз тіркесін құрайды. Біз бұл жерде есімшелердің алғашқы сөз тіркесінен гөрі оның екінші түрдегі тіркесіне арнайы тоқталуды жөн көрдік. Өйткені, есімшелердің соңғы тіркесінің алғашқы сөз тіркесіне қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар екені айқын. Бұл сөз тіркесінде есімше өзі басыңқы сыңарда бағыныңқылық қызмет атқара отырып, әртүрлі сөз таптарын өзінің жетегіне алып, күрделі топ құрайды.

Сонда есімшелерге бағыныңқы қызметте осы сөз таптарының үнемі жұмсалатыны етістікті сөз тіркесінен белгілі екені айқын. Бұл есімшелердің етістікті сөз тіркесіндегі негізгі қасиеті деп білеміз. Ал есімшелер енді есімдерге бағыныңқы қызметте алдымен таза түрінде де, екіншіден, сол етістікті сөз тіркесінде де өзіне бағыныңқы сөз тіркесін құрайды. Бірақ осы есімшелер арқылы құралған сөз тіркестерінде басы ашылмаған, әлі де ойлануды қажет ететін мәселелер баршылық. Ол үшін мына сөйлемдердегі есімше қатысты сөз тіркестерін талдап көрелік.

Үйдің қабырғасында тырс-тырс соққан үлкен қабырға сағаттың дыбысы анық естіліп түр (Ғ.Мүстафин) сөйлеміндегі тырс-тырс соққан сағат – деген күрделі сөз тіркесін талдап көрелік. Негізінде осында соққан сағат болып -ған, -ген түлғалы есімше мен зат есімнің тіркесі болуы керек. Бұл есімшелі тіркестің негізгі бір қызметі. Осы сөйлемдегі тырс-тырс еліктеуіш сөзінің қай сөзбен сөз тіркесін құрауы ойланарлық жағдай. Еліктеуіш сөздер етістікті сөз тіркестерінде бағыныңқы қызметте жұмсалуы тиіс. Ал бұл жерде ол қалайда сөйлемнің соңындағы естіліп түр етістігімен ғана сөз тіркесін құрап, тырс-тырс естіліп түр болып пысықтауыштық қатынаста жұмсалуға тиіс еді, бірақ бұл жерде ол қаншалықты естіліп түр баяндауыштарымен мағыналық жағынан бір келгенімен, сөйлемде өзі қатысты сөзі жағынан ол естіліп түр күрделі етістігімен тіркесуге тиісті емес, тек соққан есімшесіне ғана қатысты жұмсалған. Осыдан барып, біріншіден, тырс-тырс еліктеуіш сөзінің сөз тіркесіне қатысуы, екіншіден, сөйлем мүшесі болуы, үшіншіден, байланысу формасы, төртіншіден, оған қойылатын сұрау мәселесі жағынан ойлануды қажет етеді. Енді есімшеге тек бір ғана сөз қатысты болмай бірнеше сөз қатар тіркесетін ерекшеліктеріне де тоқтала кетейік:

Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші асуының маңына да созылып барған. Екі аңшы келе жатқан бөктер бетегелі төскей болатын (М.Әуезов). Бұл сөйлемдерде де: Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бәкенші. Екі аңшы келе жатқан бөктер -сияқты топтар да алдыңғы сөйлем іспетті. Алдыңғы сөйлемде тек бір ғана сөз есімшеге қатысты жұмсалса, ал мына сөйлемдердегі сондай сөздер, бірінші сөйлемде шығыс жалғаулы зат есім мен барыс жалғаулы зат есімге түйдектелген шылау арқылы асатын етістігіне қатысты жұмсалса, екінші сөйлемде тіпті әртүрлі сөз таптары, яғни екі есептік сан есімі мен аңшы зат есімі келе жатқан көсемше мен есімшеге қатысты. Қолдағы бар материалдарға қарағанда, сөйлемнің ішінде есімшеге қатысты мұндай топтардың сөз саны жағынан да, сөз табы жағынан да және олардың түлғалық ерекшеліктері жағынан да әртүрлі екеніне көз жеткізуге болады. Осы сияқты сөйлемдердің ішінде есімше алдында келетін бүкіл етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалатын мына сөз таптарының бәрі де

зат есім,
сын есім,
сан есім,
есімдік,
үстеу,

еліктеуіш сөз т.б. сияқты қабыса байланысқан жалғаусыз сөз таптары өздерінің әдеттегі қызметтерінен айрылып, енді есімдердің тобына ілесіп, есімшелі оралым жасайтынына көз жеткіземіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1992, 294 б.
2. Болатов Ж. Синтаксические функции причастия в казахском языке. Автореф. канд.филол.наук. – Алма-Ата, 1955, 36 б.
3. Иманалиева Ғ. Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі. Филология ғылымдарының кандидаты атағын алу үшін жазылған диссертацияның автореферaты. Алматы, 1994. 41 б.
4. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. – Алматы. Мектеп, 1971, 351 б.

УДК 81.42

Письменюк А.Б.
магистрант,
ИЯиЛ, ИЯ-м-17, СКГУ им. Манаша Козыбаева,
г. Петропавловск, happybaskerville-95@yandex.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ АВТОРА И ЧИТАТЕЛЯ НА УРОВНЕ ПОЛИФОНИИ ТЕКСТА

Аңдатпа. *Мақала көркем мәтіннің полифониясын зерттеуге арналған. Мақалада полифонияның ұсынылған құралдарын құрайтын түрлі стилистикалық құралдар қарастырылады. Кез келген көркем мәтіннің полифониясы дәлелденді, ол автордың, оқырманның және мәтіннің таңбаларының өзара әрекеттесуінің ерекше түрі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, «шығармашылық оқу» және оның мән-магынасы қарастырылады.*

Тірек сөздер: *полифония, көркем мәтін, стилистикалық құралдар, автор мен оқырман арасындағы өзара әрекеттесу.*

Аннотация. *Статья посвящена изучению проблемы полифонии художественного текста. В статье исследуются разнообразные стилистические средства, которые составляют инструментарий представленности полифонии в тексте. Доказывается полифоничность любого художественного текста, который рассматривается как специфичная форма взаимодействия автора, читателя и персонажей текста. Также рассматривается термин «творческое чтение» и его сущность.*

Ключевые слова: *полифония, художественный текст, стилистические средства, взаимодействие автора и читателя.*

Annotation. *The article is devoted to the study of the problem of polyphony of artistic text. The article examines a variety of stylistic tools that make up the toolkit of representation of polyphony in artistic text. The polyphony of any artistic text is proved, which is considered as a specific form of interaction between the author, reader and characters of the text. The term "creative reading" and its essence are also considered.*

Key words: *polyphony, artistic text, stylistic tools, interaction between the author and the reader.*

Создание литературного текста предполагает использование автором инструментария разнообразных средств, при помощи которых выражается авторский замысел в различных формах, создается авторская языковая картина мира, и раскрываются различные точки зрения автора на предметы и явления окружающего мира.

Согласно мнению М.М. Бахтина, «Язык романа – это система дилогических взаимоосвещающихся языков. Его нельзя описать и проанализировать как один и единый язык» [14, 2012, с. 519].

М.М. Бахтин подчеркнул глубокую связь между полифоническим романом и диалогическим романом. Он пишет о том, что полифонический роман диалогичен от начала до конца. Структура полифонического романа пронизана диалогическими контактами.

Майкл Холкист и Катерина Кларк также находят эти два термина взаимозаменяемыми и утверждают: «The phenomenon that Bakhtin calls 'polyphony' is simply another name for dialogism». («Явление, которое Бахтин называет «полифонией», просто другое название диалогизма») [5, 1984, с. 242]

Они полагают, что неотъемлемой чертой полифонического романа является наличие огромного количества голосов, которые будучи устойчивыми к голосу автора, как инструменту надзора, не допускают слияния в единую неделимую проекцию. Другими словами, каждый персонаж, каждый голос полифонического романа имеет свою собственную проекцию, имеет свой собственный вес в романе, оставаясь независимым от авторского контроля [14, 2000, с.3]. Таково первоначальное, классическое понимание полифонии художественного текста.

В настоящее время, мы можем пойти дальше и рассматривать взаимодействие двух и более коммуникантов на надтекстовом уровне. Данный тип общения носит виртуальный и опосредованный характер, поскольку художественный текст является специфичным средством общения между автором и читателем.

А.С. Комаров отмечает закономерное наличие собеседника, адресата, так как художественный текст является материализованной формой общения, продуктом творчества автора, целью которого является эстетическое воздействие на получателя информации – читателя [17, 2012, с. 215].

Ролан Барт в своём эссе «Смерть автора» критикует подход к чтению и интерпретации текста, основанный на связывании творчества автора с его биографией. Читатель, по его словам, как универсальный общекультурный концепт, играет важную роль в процессе создания художественного текста интерпретируя его на основе личных знаний и опыта и тем самым становясь не только свидетелем, но и соавтором произведения [11, 1989, сс. 392-401].

И. В. Арнольд также отмечает, что художественной литературе свойственен широкий спектр подходов к пониманию и осмыслению эстетической информации [9, 2002, с. 39]. Поскольку концептуальная и языковая картина мира читателя не может быть абсолютно тождественной концептуальной и языковой картине мира автора, собственный опыт читателя оказывает большое влияние на ход интерпретации художественного текста. Это включает в себя также построение и верификацию определенных гипотез относительно дальнейшего хода повествования и дополнение невыраженных, но предполагаемых деталей в тексте для выстраивания полноценной, объемной модели мира, отраженного в произведении.

В этом плане основные полифонические средства, такие как диалог, перепорученное повествование, умолчание, риторический вопрос, обращение к читателю, а также интертекстуальность, позволяют автору укрепить связь с читателем, предоставить больше возможностей для соавторства. В то же самое время, полифонический текст заставляет читателя концентрировать внимание на персонажах и самом тексте, без какого-либо сопоставления самого произведения с биографией его автора.

Диалог как основное средство создания полифонической платформы переносит персонажа на новый уровень, определяя его как равного автору и читателю участника коммуникативного акта. Так, особое внимание М.М. Бахтин уделял выразительному потенциалу речевых партий персонажей. Анализируя полифонию романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание», он писал: «Достоевский, подобно гётевскому Прометею, создает не безгласных рабов (как Зевс), а свободных людей, способных стать рядом со своим творцом, не соглашаться с ним и даже восставать на него» [12, 2012, с. 10]. Персонаж воспринимается отдельно от автора, соответственно, ассоциации с жизнью автора отсутствуют, и читатель оценивает персонажа самостоятельно, без какого-либо авторского манипулирования.

Рассказ Рэя Брэдбери «Last Night of The World» («Завтра конец света») представляет собой яркий пример полифонического текста, где нарративная функция осуществляется путем использования диалога как основного инструмента. Использование диалога позволяет автору выстраивать концепт, идею, представлять персонажей и сюжет. Рассказ состоит только из реплик персонажей, которые передают авторскую интенцию. Читатель, основываясь на биографии автора, может воспринимать персонажей как воплощение авторского «я». Тем не менее, его интерпретация будет в большей степени зависеть от собственного опыта и собственной картины мира. Таким образом, через диалог передаётся отражение внешней действительности, внутреннего мира персонажей, авторской картины мира, достаточное для формирования читательской модели восприятия.

Режим перепорученного повествования строится на введении роли помощника автора – персонажа, от лица которого происходит изложение текста. Автор делегирует право выступать в качестве повествователя, рассказчика помощнику, который берет на себя ответственность перед самим автором и перед читателем. Читатель воспринимает помощника как образ отличный от образа автора. Как бы парадоксально это ни было, сам автор, скрывшийся «в тени» рассказчика, становится ближе к читателю, так как занимает ту же позицию наблюдателя. Однако, наряду с остальными персонажами, перепорученный повествователь есть человек со всеми присущими ему ограничениями в плане времени, пространства, физического и ментального состояния. Будучи персонажем, ограниченным в своих возможностях, он повествует о том, что знает и видит с определённого личностного ракурса, выражая и описывая происходящее теми языковыми средствами, которыми владеет конкретно он сам, а не автор произведения.

Мы можем наблюдать использование перепорученного повествования в произведении «The Moon and Sixpence» («Луна и грош») Сомерсета Моэма, где автор передает право повествования персонажу, рассказчику данной истории, молодому английскому писателю. Таким образом, автор становится в позицию наблюдателя, а персонажи, их характеры и действия определяют ход событий.

Исследование произведений художественной литературы с позиции их полифонического многообразия выявило аналогичную картину в романе «The Great Gatsby» («Великий Гэтсби»), где автор, Фрэнсис Скотт Фицджеральд, делегирует роль рассказчика Нику Каррауэю, который рассказывает

историю о молодом и загадочном миллионере Гэтсби. Таким образом, автор представляет читателю лишь часть повествования, те фрагменты, где рассказчик был свидетелем конкретных событий. Текст выстраивается посредством данных фрагментов, которые также представляют события с определённого ракурса, с той точки видения, которой владеет в данной ситуации сам рассказчик. Читатель, поглощенный развитием сюжета, слышит голос рассказчика наряду с другими персонажами. Здесь нельзя проследить голос автора как отдельную, определенную речевую партию, но можно воссоздать его образ, проанализировав персонажей, которые так или иначе являются воплощением самого автора, либо в той или иной мере несут характерные автору и его голосу черты.

Несмотря на тот факт, что читатель занимает соавторскую нишу и вовлекается в процесс повествования, мы не можем не говорить об определенной границе, отделяющей читателя от автора и персонажей его произведения.

Такая воображаемая граница между героями художественного текста и читателями была названа французским писателем Дени Дидро «четвертой стеной». Этот термин первоначально относился к театральным постановкам и сейчас используется наряду с техникой «разрушения четвертой стены». Под данным термином в театральном мире подразумеваются слова и действия актера, направленные непосредственно к аудитории. В художественной литературе мы рассматриваем данную технику для описания непосредственного обращения автора к читателю. Это позволяет последнему лучше воспринимать художественную реальность, способствует более глубокому погружению в мир произведения, так как в этом случае читатель предполагает, что его действия могут влиять на ход событий, на сюжет произведения. В этом случае автор рассматривается больше как рассказчик, чем создатель; тем самым создаётся так называемое информационно-интерпретационное поле, позволяющее фокусировать внимание исследователя и на самом тексте, и на его персонажах, и на способах представленности концептуального мира как персонажей, так и самого автора. Зачастую, такие обращения автора несут дополнительный характер в форме комментария, пояснения к тексту, сентенции, риторического вопроса, размышления, воспоминания либо заключения.

Американский писатель О'Генри в своих коротких рассказах часто обращается к читателю со своими комментариями, отступлениями, пояснениями и размышлениями. В качестве примера рассмотрим рассказ «The Gift of the Magi» («Дары Волхвов»):

Out of his trance Jim seemed quickly to wake. He enfolded his Della. For ten seconds let us regard with discreet scrutiny some inconsequential object in the other direction. Eight dollars a week or a million a year – what is the difference? A mathematician or a wit would give you the wrong answer. The magi brought valuable gifts, but that was not among them. This dark assertion will be illuminated later on. [7, 2009, c. 23]

Автор отступает от основного текста повествования и обращается к читателю с целью побуждения его на совместные размышления. Для этого автор, в первую очередь, использует личные местоимения us и you, а также прибегает к изменению временного компонента, что, в целом, приближает автора к читателю. Вопрос здесь также звучит риторически. Это усиливает воздействие на читателя, мотивируя и активизируя его мыслительную деятельность.

The magi, as you know, were wise men – wonderfully wise men – who brought gifts to the Babe in the manger. They invented the art of giving Christmas presents. Being wise, their gifts were no doubt wise ones, possibly bearing the privilege of exchange in case of duplication. And here I have lamely related to you the uneventful chronicle of two foolish children in a flat who most unwisely sacrificed for each other the greatest treasures of their house. But in a last word to the wise of these days let it be said that of all who give gifts these two were the wisest. Of all who give and receive gifts, such as they are wisest. Everywhere they are wisest. They are the magi. [7, 2009, c. 24]

Рассказ завершается авторским обращением к читателю; подводится итог, обобщается моральная сущность рассказа. Читатель вновь обращает внимание на употребление автором личных местоимений you и I и на использование временного сдвига по отношению к основной линии повествования. Наличие аллюзии на христианский религиозный сюжет «The Adoration of the Magi» («Поклонение Волхвов») также способствует более полному, концептуальному осмыслению глубинного содержания рассказа.

В произведении «The Old Curiosity Shop» («Лавка Древностей») Чарльз Диккенс отказывается от режима делегированного повествования, которое использовалось в первых трех главах произведения. Автор дает читателю объяснение причины смены формы повествования, тем самым переступает воображаемую границу, которая отделяет автора и его произведение от аудитории:

And now that I have carried this history so far in my own character and introduced these personages to the reader, I shall for the convenience of the narrative detach myself from its further course, and leave those who have prominent and necessary parts in it to speak and act for themselves. [2, 2009, c. 27]

Продолжая тему соавторства, мы можем отметить такую фигуру речи, как умолчание, представляющее собой один из способов представленности полифонии. Использование автором этого приёма предполагает имплицитное наличие определенного инварианта, законченной фразы, предполагаемой, но скрытой автором. Это способствует определённой динамике развития сюжета: читатель достраивает фразу на основе собственных гипотез и умозаключений, с опорой на вышеизложенную в тексте информацию.

В произведении «King Lear» («Король Лир») Уильям Шекспир за основу берет такую разновидность речи как монолог. Тем не менее, полифоническая платформа всё же присутствует в тексте, проявляя свои свойства в случаях употребления апозеопезиса (приёма умолчания) как риторического устройства, обеспечивающего участие читателя либо исследователя в процессе повествования.

King Lear: I will have revenges on you both

That all the world shall … I will do such things …

What they are yet, I know not; but they shall be

The terrors of the earth! [8, 2011, c. 52]

Умолчание и многоточие указывают на силу выражаемой эмоции, а контекст помогает определить, что это за эмоция. В данном случае – это гнев.

Квантование, или принцип сжатия текста концептуально совпадает с умолчанием, так как основывается на авторской недосказанности и дальнейшей активной деятельности читателя по заполнению информационных пробелов на базе контекста и личного опыта читателя. И.В. Арнольд утверждает, что квантование – это перманентный компонент художественного текста, который, помимо прочего, тем сильнее активизирует ментальную деятельность читателя, чем больший интервал квантования применяется автором [9, 2002, c. 48]. Другими словами, чем больше информационный пробел в тексте, тем активнее читатель в процессе достраивания концептуального мира произведения.

Л.П. Хартли в своем мистическом рассказе «WS» использует эту технику, оставляя за читателем право заполнить недостающее пространство согласно его, читательскому, воображению, его картине мира, создавая при этом обстановку мрачного предчувствия роковых событий в жизни персонажа:

Stainsforth's one arm shot out. "Then die!" he said.

The police found Walter Streeter slumped across the dining table. In view of what had happened previously, they did not exclude the possibility of foul play. But the pathologist could not state with certainty the cause of death. There was a clue, but it led nowhere. On the table and on the victim's clothes were flakes of melting snow. It had run down his neck, soaking his underclothes. It has even, in some way, got into his stomach and might have killed him for, on analysis, it was found to be poisonous. Perhaps he had taken his own life. But what the substance was, and where it came from, remained a mystery, for no snow was reported from any district on the day he died. [6, 1973, c. 391]

Несмотря на то, что автором не представлена сцена, действие которой находится между последним и предпоследним абзацем текста, нить повествования не теряется. На базе собственного опыта и памяти читатель самостоятельно воспроизводит картину событий, генерирует гипотетический вариант, либо несколько вариантов развития сюжета, которые в той или иной степени верифицируются с помощью последующего текста, завершающего произведение.

Между тем, такая форма повествования как монологическая речь нередко противопоставляется диалогической, так как по определению не требует наличия читателя, собеседника. В тексте такого рода доминирующая роль остается за автором, точнее за его образом, который посредством текста манипулирует процессом интерпретации читателя, «связывая» его чувственный мир со своим.

Это также является примером концептуальной диалогичности художественного текста. В монологичном тексте тоже можно наблюдать общение автора и читателя. В той или иной мере автор нацелен на реального или воображаемого читателя. Утверждение, что в данном случае речь идет только об односторонней вербальной связи – от писателя к читателю – в полифоническом аспекте является крайне неверным. В случае, если бы авторская интенция не подразумевала какую-либо аудиторию, получателя, то итоговый текст вряд ли бы поддавался интерпретации, декодированию.

Наряду с информативностью, когерентностью, когезией и интенциональностью исследователи текста Дресслер и де Богронд (4, R. de Beaugrande) рассматривают в своей концепции категорию

воспринимаемости текста как один из основных критериев текстуальности [4, 1981, сс. 3-10]. Согласно данному критерию автору текста необходимо учитывать индивидуальные особенности читателя при передаче и получении информации. Именно понимание является нитью, связующей автора высказывания и его адресата.

Так как каждый текст, согласно вышеуказанным критериям должен иметь определенную цель, то и ориентирован он должен быть на определенную публику, определенного читателя, воображаемую аудиторию. Другими словами, у каждого автора есть инвариантный читатель, согласно характеристикам и представлениям которого автор выстраивает смысл и структуру текста.

В некоторых случаях, непосредственно в тексте представляется описание целевой аудитории, определённого читателя. В романе Дэвида Митчела «Cloud Atlas» («Облачный атлас») персонаж Тимоти Кавендиш, выступает в роли рассказчика. Он повествует читателю о своих злоключениях в надежде на то, что это повествование в дальнейшем станет основой для фильма. По этой причине он даже обращается к своему идеальному читателю, ради которого ведет повествование: шведскому режиссеру по имени Ларс.

Basta! A Cavendish is down but never out. When The Ghastly Ordeal of Timothy Cavendish is turned into a film, I advise thee, Director dearest, whom I picture as an intense, turtlenecked Swede named Lars, to render that November as a boxer-in-training-for-the-big-fight montage. True Grit Cavendish takes his injections without a quiver. Curious Cavendish rediscovers language. Feral Cavendish redomesticated by Dr. Upward and Nurse Noakes. John Wayne Cavendish on a walker (I graduated to a stick, which I still use. Veronica said it lends me a Lloyd George air). Cavendish à la Carl Sagan, caged in a Dandelion Clock. As long as Cavendish was anesthetized by amnesia, you could say he was content enough.

Then, Lars, strike a chord sinister. [3, 2008, с. 368]

В связи с этим, он на правах писателя дает Ларсу советы по поводу съемок будущего фильма. Сюжет осложнен тем, что Тимоти Кавендиш одновременно является персонажем романа Дэвида Митчела, а также автором и персонажем в автобиографической книге. Следовательно, он обращается к читателю, его автобиографической истории, а не к аудитории Дэвида Митчела.

Более того, автор не только анализирует современную ему читательскую аудиторию, но и делает попытки предсказать характер будущих поколений. Поэтому мы можем говорить об эффекте воздействия гипотетического читателя на концептологию писателя. Другими словами, между писателем и читателем всегда ведется некий диалог, сопровождаемый таким когнитивным процессом как построение и верификация гипотез.

Процесс создания или кодирования строится на гипотезах автора относительно процесса восприятия текста читателем. В это время процесс понимая или декодирования строится на подтверждении либо отклонении гипотез по мере интерпретации текста. Демьянков В.З. замечает, что в зависимости от контекста та или иная гипотетическая интерпретация высказывания оказывается более правдоподобной [16, 1983, с.59]. Следовательно, автор, прогнозируя подобный итог читательских когниций в зависимости от своей цели может довести ход изложения до ожидаемого читателем результата. При этом существует противоположное действие, когда авторская интенция предполагает неожиданный для читателя поворот событий (эффект обманутого ожидания) или открытый финал, что активизирует внимание и мыслительные процессы читателя для создания и верификации гипотез на основе полученных данных.

Понимание не сводится к пассивному зеркальному отражению свойств вещи или явления: в интерпретацию мы вкладываем и часть своего внутреннего мира. Именно в этом и проявляется роль читателя как соавтора: на основе своей индивидуальной картины мира мы достраиваем и восполняем недостающие детали в повествовании для создания его целостной картины.

Помимо концептуальных основ взаимодействия автора и читателя, мы должны уделить внимание и самим процессам чтения и понимания.

И.Р. Гальперин отмечает, что задача по раскрытию основ концептуальной картины мира автора возлагается на такого читателя, который будет относиться к чтению творчески [15, 2006, с. 23]. Этот подход предполагает необходимость повторного чтения. Согласно теории Эббингауза (так называемой «кривой забывания») около 60% новой информации забывается практически через час. Поэтому повторное обращение к художественному тексту просто необходимо. Первое прочтение текста дает нам представление об общем сюжете, об общей структуре текста. При повторном изучении материала

идет процесс концептуального раскрытия текста, что способствует лучшему усвоению информации. Повторно мы фокусируем свое внимание на глубинном понимании текста, способах раскрытия того или иного концепта.

С другой стороны, учеными Вашингтонского университета в 2008 году было установлено, что краткий промежуток времени между первым, ознакомительным чтением и повторным практически не дает никакого результата [1, 2009, с. 37]. Другими словами, читателю необходим промежуток времени для рефлексии и анализа текста как неделимой единицы информации. Далее, повторный процесс чтения и интерпретации будет осуществляться на основе самого художественного текста и той модели мира, которая была выстроена читателем первоначально.

В. Ф. Асмус дополняет мысль И.Р. Гальперина о творческом подходе к чтению, где само чтение есть не пассивное состояние, а особый вид мыслительной работы, включающий наряду с воображением сочувствующее внимание и, разумеется, понимание. Он говорит об определенных условиях, установках, настраивающих на правильное чтение. Сверх того, «трудности понимания» приобретают сверхнегативную окраску, потому как, по его мнению, их причина кроется не в различиях концептуальной и языковой картины мира автора и читателя, а в читательской лени и недостаточном трудолюбии [10, 1961, с. 44].

Таким образом, детальное изучение взаимоотношения автора и читателя художественного текста с участием инструментов создания полифонической платформы, позволяет определить роль читателя как соавтора текста, его возможности взаимодействия с автором на уровне интерпретации и построения гипотетических дополнений текста на основе индивидуальной концептуальной модели мира. Авторская интенция предполагает ту или иную степень вовлеченности читателя, так как сам текст является своеобразной формой представленности коммуникативного акта «автор-читатель».

Успех процесса декодирования находится в тесной связи с творческим подходом к чтению. Он является необходимым условием проведения качественного анализа художественного текста, потому как определяет процесс понимания, интерпретации как активную мыслительную и творческую деятельность читателя. По этой причине, творческое чтение несет в себе функцию формирования и развития культурной, языковой и творческой личности.

Анализ полифонического аспекта художественных произведений английских и американских писателей позволяет сделать вывод о том, что любой художественный текст имеет полифонический, диалогичный характер поскольку он координирует как минимум две речевые партии: автора и читателя. Представленные в данной статье приемы, средства и техники составляют основной перечень полифонических инструментов наряду с интертекстуальностью, различными композиционными средствами и паралингвистическими приемами.

Исследования проблемы полифонии в художественном тексте несомненно являются актуальными для современного языкознания и для когнитивной лингвистики в частности, так как представляют собой новый, свежий подход к рассмотрению роли автора и читателя в художественном тексте в процессе его концептуального декодирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Callender A. A., McDaniel M. A. The limited benefits of rereading educational texts// Contemporary Educational Psychology. 2009, № 34, pp. 30–41.
2. Charles Dickens. The Old Curiosity Shop. – Cosimo, Inc., 2009, 430 p.
3. David Mitchell. Cloud Atlas: A Novel. – Random House Publishing Group, 2008, 528 p.
4. Dressler W.U., R. de Beaugrande. Introduction to Text Linguistics. – London, Longman, 1981, 270 p.
5. Katerina Clark and Michael Holquist. The influence of Kant inthe early work of M.M.Bakhtin / in Joseph P. Strelka (ed.) LiteraryTheory and Criticism. (Festschrift for René Wellek) – Bern: Peter Lang, 1984, 364 p.
6. Leslie Poles Hartley. The complete short stories of L. P. Hartley. – Hamilton, 1973, 760p.
7. O. Henry. The gift of the magi. Macmillan literature collections: American Stories. – Macmillan, 2009, 198 p.
8. William Shakespeare. King Lear Thrift Study Edition. Dover Thrift Study Edition. – Courier Corporation, 2011, 234 p.
9. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002, 384 с.
10. Асмус В.Ф. Чтение как труд и творчество. – Вопросы литературы, 1961, №2.

11. Барт Р. Б. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: Прогресс, 1989, 616 с.
12. Бахтин М. М. Собрание сочинений в 7 томах. Том 3. Теория романа (1930-1961 гг.) – М.: Языки славянских культур, 2012, 880 с.
13. Бахтин М. М. Собрание сочинений в 7 томах. Том 6. Проблемы поэтики Достоевского. Работы 1960-х – 1970-х – М.: Языки славянских культур, 2012, 800 с.
14. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского // Бахтин М.М. Собр. соч.: В 7 т. М.: Русские словари, 2000, Т. 2., 543 с.
15. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 4-е, стереотипное. М: Ком-Книга, 2006, 144 с.
16. Демьянков В. З. Понимание как интерпретирующая деятельность // Вопросы языкознания, 1983. № 6, С.58-67.
17. Комаров. А. С. Межличностное взаимодействие читателя, автора и персонажа художественного текста// Вестник МГИМО Университета. – 2012. №5(26), С.215-220
18. Эстетика. История учений. В 2 ч. Часть 2: учебник для бакалавриата и магистратуры / под общ. ред. С. Б. Никоновой, А. Е. Радеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2018, 386 с.

Рысберген Қ.Қ.,
филология ғылымдарының докторы, доцент
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Тлегенова Г.Б.,
PhD докторант,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қ. Қазақстан, gulden_20.88@list.ru

КОСМОНИМДІК АТАУЛАРДЫҢ МИФТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Түйін. *Мақалада космонимдік атаулардың мифтанымдық сипаты, оның лингвомәдениеттанымдық мәнін ашудың маңыздылығы сөз болады. Халық танымында ғасырлар бойы тәжірибе күйінде жинақталған әрі біртұтас ұғым ретінде категорияланған тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашу халықтың ғылыми ойлау жүйесін тануға көмектеседі. Осымен байланысты мақалада аспан денелері, күнтізбе жүйесіне қатысты тілдік бірліктердің мифтанымдық сипатын ашудағы кейбір лингвмәдениеттанымдық мәселелер қарастырылған.*

Тірек сөздер: *миф, тілдік таным, космоним, халықтық күнтізбе.*

Резюме. *В данной статье даются выводы о заключении картины мира в народном познании, особенностях накопления знаний об окружающей среде. В ходе исследования были определены космонимы, занимающие особое место в языковой картине казахского народа. Исходя из этого в статье анализируется история появления казахских космонимов и астронимов и связанные с ними легенды, поверияй, приметы.*

Ключевые слова: *миф, космоним, языковое сознание, народный календарь.*

Summary. *This article gives conclusions on concluding transactions with the fund in people's knowledge, the features of accumulating knowledge about the environment. During the research, cosmonims were identified that occupy a special place in the language picture of the Kazakh people. Based on this, the article analyzes the history of the emergence of Kazakh cosmonims and the associated legends, beliefs and omens.*

Keywords: *myth, linguistic consciousness, cosmonym, folk calendar.*

Кіріспе. Ғаламдану ғасырында ұлттың тарихи-мәдени дүниетанымын сақтап қалу аса маңызды. Өйткені, соңғы бір ғасырдың өзінде халық санасында үлкен тарихи өзгерістер мен қоғамдық-әлеуметтік салт ауысымы орын алды. Бұл, өз кезегінде, ғылыми әрі тәжірибелік жағынан негізделген халық білімінің жоғалуына әкеліп соқтырады. Мұндайда тілді мәдени белгілерді сақтаушы құбылыс ретінде тани отырып, ата-баба танымының негізгі түсініктерін ашып көрсетуіміз қажет. Ғалым А.Сейдімбек: «Әрбір ұлттың, я болмаса халықтың өзіне тән болмыс-бітімі, салт-дәстүрі, материалдық және рухани мұралары, ұлттық ерекшелігі – сол халықтың тарихи даму жолының бет-пердесі, бүгінінің кескін-келбеті. Адамзаттың ой-санасы толып, таным-түсінігі артқан сайын өзіне дейінгі ұрпақтар жасаған материалдық және рухани мұралардың тереңіне бойлап зерттеп, оны игеруге деген қажеттілік күн өткен сайын арта түсетіні хақ. Бүгінгі ғылыми түсінік ғылымды да, әдебиет пен өнерді де, ел-жұрттың білім өресі мен сауатын да, ойдың орамдылығы мен тілдің құнарлылығын да, материалдық және рухани қажеттіліктердің деңгей-дәрежесін де, ең арысы талғамның татымына дейін мәдениеттің аясына сыйғызады» дегенді айтады [1, 31б.]. Демек, космонимдік атаулардың қазақ әдебиетінде берілуі мен қолданысынан – халық даналығын, тіл иесі, этностың, өмірлік-философиялық ұстанымдарын, сондай-ақ болмыстың онтологиялық категорияларын көруге болады.

Он сегіз мың ғаламның бір бөлшегі саналатын космологиялық әлем тілден тысқары емес. Адамзат баласы жер бетін қаншалықты игерсе, жер үстін, аспан әлемін соншалықты игеру үстінде. Космологиялық әлемді (ғарышты) адамзат баласы ғарышқа ұшқаннан бастап қана емес, одан бұрын есте жоқ ескі замандардан бастап-ақ игере бастады десек жаңылмаймыз. Оған дәлел космонимдік атауларға байланысты көптеген тілдік деректердің (фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, фольклорлық шығармалар, аңыз-әпсаналар, т.б.) қолданысынан көруге болады.

Көк түріктің ұрпағы саналатын қазақ халқы ежелден аспан денелерін киелі ұғымдардың бірі ретінде бағалағаны белгілі. Оның небір сырлы құпияларын танып білуде өз қызығушылықтарын танытқан. Оған дәлел Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ұлы ғұламаларымыз Әбу Насыр Әл-Фараби, Ғаббас Жауһари, Әбу Райхан Әл-Бируни, Үлықбек т.б. еңбектерінен аспан шырақтары туралы

көптеген ғылыми түжырымдарды кездестіруге болады. Түркі халықтарындағы аспан денелері туралы мәліметтерді көне жазба ескерткіштері мен М. Қашқаридің сөздігінен, XI-XIV ғасырлардағы кейбір жазба ескерткіштеріндегі аспан шырақтарының атаулары Ә. Құрышжановтың, З. Мұхамединованың еңбектерінен, қазақ халқындағы аспан шырақтарының атаулары мен олар туралы ұғым-түсініктерді Ш. Уәлиханов, Г. Потанин, Ә. Диваев, Б. Куфтин еңбектерінен, Ұлы Отан соғысынан кейінгі кезеңдерде Х. Әбішев, Ә. Маманов, М. Ысқақов сынды зерттеушілердің еңбектерінен көруге болады.

Зерттеу әдістері. Қазақ космологиясының түп тамыры мифологиямен де сабақтасып жататындығын фольклорлық туындылар мен мақал-мәтелдерден көруге болады. Оған дәлел – қазақ (түркі) космологиясының аясына кіретін ұғым-түсініктер түрлі уақыт пен кеңістіктің өлшемімен (хронотоптың) өзгеріске ұшырағандығы. Қазақ халқында ерте замандарда өз өмірін жұлдызға «аманаттайтын» түсінік болған. Бұл түсініктің ар жағында әр адамның өзінің туа бітті «жұлдызы» болады, жер бетінде қанша адам болса, сонша «жұлдыз» болады деген аңыз қалыптасқан. Тіпті, ел арасында, тілдегі сөздік қорда «менің жұлдызым», «жұлдызың оңыңнан тусын», «жұлдызы жоғары/биік», «жұлдызы жанған», «жұлдызды сәт» секілді т.б. көптеген фразеологиялық тіркестердің ішкі мағыналық мазмұнынан көруге болады. Сондай-ақ, адамның жұлдызы жанған сайын сол жұлдыздың жердегі иесінің (адамның) мерейі үстем болады деп саналған. Ал, адам өмірден өтсе, «көктегі жұлдызы сөнді», «жұлдызы жерге ағып түсті» деген әпсана ел ішінде кең тараған болатын. Мұндай әпсаналық түсініктерді ежелгі анимистік танымнан туындап, қалыптасқан деуге болады.

Сонымен, космонимдік атаулардың аңыздар мен мифтік шығармаларда берілуінде аспан әлемі бейнесіндегі халықтың рухы мен ділін танытып, этностың әлемді (космосты) игеруінің мәдени-тарихи тәжірибесін және дүниедегі заттар мен құбылыстар арасындағы қарым-қатынасқа берген бағасы түйінделіп беріледі. Сондықтан космонимдік атаулардың мифтік шығармалардағы көрінісінде қарапайым тәлімдік-тәрбиелік мәселелерден бастап, этнотанымдық реалилердің тұтас жиынтығы, ауа-райы, климат, жан-жануар және өсімдік дүниесі, жер бедері сияқтыларды қамтитын космологиялық, метрологиялық, географиялық ортаның толық сипаттамасы, көне наным-сенім мен діни көзқарастар, қоғамдық құрылым мен қоғамдық қатынас жүйесінің айшықты суреттемесі көрініс тауып жатады. Сондай-ақ, тіршілік-тынысы табиғат аясында өткен, ғұмыры сайын сахарамен тығыз байланысты қазақ халқының табиғаттың (космологияның) жіті зерттеушісі болғандығын да көруге болады.

Зерттеу нәтижелері. Ұлттық дүниетанымымызда Ай мен Күнге байланысты аңыз-әңгімелер, ырым-жоралғылар, табу мен тыйымдар этномәдени ерекшелігімізді танытады. Аңыз бойынша, «Ай мен Күн егіз туған керемет сұлу екі әйел екен. Әсіресе, Ай сұлуырақ болып мақтанып, Күн оны қызғанып, Айдың бетін тырнап, оған дақ түсірген. Кесірлі Ай жазасын осылай тартқан. Ай бетіндегі «қарауытқан дақ осыдан қалған-мыс» екен деседі.

Айдың кеш туғанын және кемігенін тілімізде ай қорғалады тіркесі арқылы береді. Мұның этномәдени когнитивтік мәні Күнге жақындап барғанда Ай «қорғалап» бетін жасырады, ал қашықтағанда Ай толып, Күнді қызықтырып, бетін түгел көрсетіп, ереуілдейді дегенді білдіреді. Бұл ертедегі Ай мен Күннің өзара орналасуына байланысты жаңа Ай, ширек Ай, толған Ай болып Ай түрінің өзгеру құбылысын аллегориялық формада қисындырып түсіндірмек болғаннан туындаса керек. Ұлттық дүниетанымымыздағы түсініктерге сай Ай мен Күнді салыстыра келе, Айдың жүзіне көз тоқтатып қарауға болады – кісінің жүзі таймайды, ал Күн ащырақ, тура қарай алмайсың. Сондықтан Ай сұлуырақ дейді кейбіреулер. Ал, бірақ Күн мен Айды шын мәнісінде салыстыратын болсақ, әрине, нағыз сұлулық Күнде. Күн жарық пен жылылықтың сарқылмас көзі, ал астрономиялық тұрғыдан Ай өзі жарық шығара алмайтын қараңғы дене екен.

Қазіргі тілімізде ай және күн атауымен байланысты ай қорғалау, ай тұтыну, ай қарамысы, бетін айдай қылу, ай қарап отырма, айың оңынан тусын, күн тоқырады, күн жайлату, күн қайыру сияқты фразеологизмдер де орасан мол.

Тегінде қазақтың ауыз әдебиеті үлгілеріндегі сөз қолданыстарға қарағанда Айдың қадірі Күндікінен артық болмаса кем түспейді. Мәселен, «ай десе аузы, күн десе көзі бар» немесе «айым да сен Ғалия, күнім де сен» деген сияқты толып жатқан теңеулерді және Айсұлу, Айбала, Айкерім, Айгүл, Айкүнім, Айжарық деген сияқты Ай түбірлі антропонимдік атаулардың этностың рухани дүниетанымында көп тарап кеткендігі дәлелдей түседі.

Айдың ортасы, яғни 15-інде Ай тура Күнге қарама-қарсы тұрады да, бізге толған ай болып көрінеді. Ақындар поэзия тілінде сұлу қыздардың бейнесін осы 15-тегі толған Аймен салыстырып соны теңеулер жасайды. Мысалы:

Жалғыз қызы Гүлбаршын
Он бесте туған ай еді («Алпамыс батыр»).

немесе

Толған айдай толықсып
Ақ сазандай бұлықсып,
Бұралып кетіп барады
Неше алуан қылықсып («Қыз Жібек»).

Бір қызық нәрсе, Күнді күдірет түту салт-дәстүрінен рухани дүниетанымымызда ел ортасында із қалмаған. Мұны Шоқан Уәлиханов та өз жазбаларында растай түседі. Тіліміздегі «күн көру», «күнелту», «күні қараң», «маған да күн туар», «күнің маған түсер», «күнің өшкір» сияқты тұрақты тіркестер мен сөз қолданыстардың мазмұнынан күннің жердегі тіршіліктің көзі екенін халықтың дүниетанымдық көзқарасынан аңғаруға болады.

Үркер жұлдызының қазақтар үшін әрі астрономиялық, әрі метеорологиялық мәні бар. Үркер деп аталатын бір топ шоқжұлдызға қарап отырған қазақтар ауа райының құбылуын, әр бөлігін ажырата білген. Қазақтар Үркердің аууынан күн райы өзгереді деп біледі. Мәселен, Үркер ауып кетіпті, Той тарқарға салайық дегенді былай түсінуге болады: Үркер жаз ортасынан былай таң жарығында шығыста болады [2, 44б.]. «Маусымда Үркер таңмен аралас туады» дейді [3]. Сондықтан Үркер шығыстан туса, таң ататын уақыттың болғаны.

Үркер – жалпытүркілік лексикаға кіретін космонимдердің бірі. Қазақ, қарақалпақ тілінде – үркер, қырғызда – үркөр, түрікмен диалектісінде – хуркөр, Қазақстандық түріктер – үнкәрләр, якутша – үргел, үрга, түрікмен, түрік тілінде – үлкер, башқұртта – өлкәр, алтай, хакаста – үлгер, шор, леб, сағ, чувашта – елкер, т.б.

Қазақ тіліндегі Үркер космонимінің түлғалық нұсқаларына назар аударсақ, жалпы алғанда, бұл сөздің екі компоненттен тұратынын байқаймыз. Бірінші компоненттің үр немесе үл түлғаларында келетінін аңғару қиын емес. Бұл туралы Луи Базен, Э.В.Севортян, К.Брокельман, Дж.Клаусон, Ю.Немет, Н.Х.Максютова, Т.Жанұзақов сынды ғалымдар зерттеулер жүргізген. Солардың ішінен біз үркер космонимі үр етістігі мен -кер жұрнағының қосылуынан жасалған деген пікірді құптаймыз. Оған дәлеліміз мынау: «Халықтың көпшілігі Үркердің 6 жұлдызын, көзі өткір адамдар 9 жұлдызын көреді. Іңір қараңғысындағы орнына қарай айтсақ, Үркер күздің басында (қыркүйек) шығыстан, қыстың басында (желтоқсанда) шығыстан, көктемнің басында (наурызда) батыстан көрінеді, ал жаздың басында (маусым) мүлде көрінбейді. Халық оны «Үркердің жерге түсуі» дейді. Қырық күн шілде Үркердің осы көрінбейтін кезіне сәйкес келеді. Қазақ есепшілері Үркердің тууы мен батуын ұдайы қадағалап, бақылап отырған. Есепшілерден қалған тәжірибелік нұсқаулар мынадай: «Үркер жерге түспей, жер қызбайды», «Үркер жерге түсерде қой қырқылады», «Үркер туса, сорпа ас болады», т.б.» [3].

Үркер шоқжұлдызы турасындағы түркі халықтарындағы кейбір мифологиялық түсініктер венгер ғалымы Ю.Немет тұжырымының негізсіз еместігін дәлелдей түседі. Атап айтқанда, якут халықтарының түсінігінде Үргел мен Чолбон (Шолпан) жер бетіне үнемі суық айдайды, яғни үрлейді. Тува халқы үркерді кейде сооң ээзи – «суық иесі» деп айтады. Үркермен қатысты қазақ, алтай, тува, монғол халықтарындағы мұндай түсініктерді кезінде Г.Н.Потанин жазған еді [2]. Қазақтың «үркерлі айдың бәрі қыс» дегені де осы түсініктен шығады.

Тағы бір айта кетер жайт, космонимдерді түсіндіргенде қазақтың ежелгі таным-түсінігінен, наным-сенімінен, салт-дәстүрлерінен, халықтық білім жүйесінен мол этномәдени ақпарат беретін дереккөз ретінде жас ұрпаққа ұлттық мазмұндағы білім беруге бағыттау қажет. Мәселен, іңір қараңғылығы түскенде аспаннан біз әуелі Шолпан жұлдызын – Венера ғаламшарын көреміз. Ежелгі гректерде Венера махаббат құдайы саналған. Шолпан ғашықтарды желеп-жебейді, оларға бір-бірінен хабар жеткізеді-мыс. Бұл іңір жұлдызын Бақташы планетасы деп те атайды. Ал, Шолпанның қыста тууы қатты суықтың нышанын білдіреді. Соны алдын-ала ескертерде ол айрықша жарқырап көрінеді. Осыған байланысты оның Түлқатын деген тағы бір атауы бар. Тағы бір ескі наным бойынша, Венера планетасын әлі тумаған адамдардың жандары мекендейді. Оның құпия жарығына адамдардың құмар болатыны сондықтан шығар [4, 209б.]. Осындай мифтік аңыздарды дүниетану, география пәндерінің

оқу бағдарламаларында қамтылатын Шолпан ғаламшары туралы білім беруде пайдалануға әбден болады.

Космонимдік атаулар қазақ әдебиетінің жыраулар поэзиясында, ертегілері мен мақал-мәтелдерінде көптеп кездесетіні анық. Мәселен, қазақтың XVIII ғасырда өмір сүрген ұлы ақыны, Абылай ханның данагөй ақылшысы Бұқар жырау өз толғауларының бірінде Сүмбіле жұлдызы хақында былай жырлаған екен:

Тағы бір мезгіл болғанда
Сүмбілек туды жылтиып,
Ат семірді күнтиып [4, 208б.].

Сонымен қатар, қазақ мақал-мәтелдерінде космонимдік атауларға байланысты бірліктер көптеп кездеседі. Оның себебі қазақ халқының дүниетанымында бір кездегі көшпелі өмір салтында аспан әлемімен «тілдесу», сол арқылы өмір көшін бір арнаға түзеу салты қалыптасқан. Сондай-ақ, өздерінің малшылық, бақташылық өмір салтына байланысты, аспан әлемінің әрбір құбылысына (жұлдыздар, өзге де галактикалық құбылыстар) қарап, бағыт-бағдар алып отырған. Мәселен, Темірқазық жұлдызын қазақ халқы көшпелі түрмысында бағдар ретінде пайдаланған. Ол бағдар тек жол бағытын ғана емес, өмір көкжиегін дұрыс тануға дейін ұласады. Темірқазық жұлдызы атауының туындауы да атына сай, қазыққа қағылып байланған, бір орында тапжылмастан тұрады. «Темірқазық түнгі аспанның шырқау биігі – жоғарғы нүктесінде орналасқан. Кейде Солтүстік жарты шардың осынау орталық жұлдызын Алтын Қазық деп те атайды. Оған Тәңір өзінің аттарын байлайды. Темірқазықтың қасындағы қос жарық жұлдыз – Тәңірдің ақбоз тұлпарлары» [4, 210б.], – деген мифологиялық түсініктен темірқазықтың Тәңірге «бағынышты» туған космобейне екенін көруге болады. Сол секілді өзге де космонимдік атауларға қатысты қазақ тілінде көптеген төмендегідей мақал-мәтелдер қалыптасқан. Мәселен, Үркер құрғаққа түссе аңызғақ жел болады, суға түссе жаңбырлы болады, тасқа түссе қатты ыстық болады; Батыр ортақ, ер ортақ, Күн ортақ, ай ортақ; Таразы туса, таң суыр, Сүмбіле туса, су суыр; Айдың тік түрғаны, Өзіне жайсыз, халыққа жайлы. Шалқасынан туғаны, Өзіне жайлы, халыққа жайсыз; Сарыжұлдыз көтерілсе күн суиды (Юпитер); Қызылжұлдыз жоғарыласа, қыс қатты болады (Марс); Үшарқар айша туып, күнше батар, т.б. көптеген мақал-мәтелдердің жасалуына космонимдік атаулардың негіз болғандығын көруге болады [5]. Жоғарыда көрсетілген космонимдік атауларға негіз болған мақал-мәтелдер қазақ халқындағы аспан атауларының қазақы атауын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен қатар образдық негізіне аспан әлемімен үнемі санасып отыратын, көшпелі шаруа өмірі алынады. Бұл мақал-мәтелдердің астарында қазақ халқының үлттық мәдениеті мен үлт өмірінің барлық саласы көрініс табады. Аталған мақал-мәтелдер этностың мекені мен тұрақ жайын реттестіруге, шаруашылық жағдайын бекемдеуге, ішетін тағамы мен киетін киімін алдын ала дайындауға, т.б. танымдық-тәрбиелік істерге бастамашы ретінде қолданылады.

Космонимдік атаулар тірек болған ауыз және жазба әдебиеті туындылары мифтік наным-сеніммен, дүниенің материалдық мазмұнымен, халықтың рухани, мәдени өмірімен біте қайнасып кеткен деуге болады. Мәселен, космонимдік атауларға негізделген қазақ мақал-мәтелдерінің жасалуында халық бала секілді бәріне сенеді, айға, күнге, жұлдызға, бұлтқа тіл қатады. Олардың метафизикалық әрекетіне сай тіршілік қамын реттейді. Алыстағы аспан әлемі денелерінің әрбіреуінің құрылысы жұмбаққа толы құпия, сиқырлы күш бар, олар әрі қасиетті, әрі киелі деп саналған және соларға табынған, жалбарынған, тілдік қолданыстан ерекше орын алған.

Космонимдік атаулардың ежелгі халықтар өмірінде үлкен мифологиялық таным мен жанрлардың қалыптасуына әсер еткенін ескерсек, мұндай атаулар туыстас тілдерде ортақ болып келеді. Жұлдыз атаулары мен ғарыштағы өзге де құбылыстарды байқап, соған шаруашылық өмірін бағыттап, бейімдеп отырған түркі халқы ғарыш әлемін терең игеру керек болды.

Шоқжұлдыздар әлем халықтарын қашанда қызықтырған аспан денелері болған. Оларға әртүрлі мифтер мен аңыздар арнап, ерекше күшке балап, кие тұтқан. Әр халықты әлемді өз таным көкжиегі негізінде танып қабылдайды. Сондықтан аспан денелерінің атауы әр халықтың лексиконында әр түрлі беріледі.

Мәселен, қазақтағы Жетіқарақшы шоқжұлдызы орыстарда «Конь» (Жылқы), көне рим тайпалары «Жүк арба», украиндар «Арба», қырғыздар «Жетіаркар», тувалықтар Чедихаан (жеті хан) деп атаса,

парсылар «Жеті ағайынды» немесе «Жеті тәж», үнділер «Жеті дана», моңғолдар «Жеті қарт, жеті құдай», хакастар «Жеті ит», қабардин халқы «Жеті ағайынды жұлдыз» десе, чуваш халқы «Жеті жұлдыз» деп қана атаған [6]. Еуропалықтар Жетіқарақшы шоқжұлдызын жүк тиеуші арба не жылқы күйінде елестетіп, соған сай атау берсе, азия халықтары бұл шоқжұлдыздың жеті жұлдыздан тұратындығын ескеріп, оны «жеті» санымен байланыстырып, танымына сай келетін әр түрлі атаулармен атаған. Азия халықтары түсінігінде «жеті» санының өзіндік киесі бар .

Сол сынды «Құс жолы» – Галактика түсінігі адамзатқа ежелден белгілі. Сондықтан жер шарындағы халықтардың лексиконында ең көп кездесетін космонимдік атау саналады. Бұл шоқжұлдыздар әлемі антикалық грек-рим мифологиясында «Арамаз құдайының әйелі Гераның емшегінен бөлінген сүттің дағы» деп сипатталады. Құс жолы ғылымға VII ғасырда белгілі болған. Ал, Г.Галилей XVII ғасырда телескоп арқылы сүт түсіне ұқсас сан мыңдаған түйіршіктерді көріп, мұның ұсақ жұлдыздар екенін анықтаған. Бұл шоқжұлдыздар жолы түркі халықтарында «құспен» байланыстырады: қазақтар «Құс жолы» не «Тырна жолы», башқұрттар «Кош юлы», қырғыздар «Кыр каззары юлы» (жабайы құстар жолы), татарлар «Киек каз юлы» (жабайы құстар жолы) деп атайды. Ал, христиан түсінігіндегі халықтар үшін бұл жұлдыздар шоғыры киелі саналады. Олардың түсінігінде адам қайтыс болған соң, оның жаны осы галактикалық жол арқылы о дүниеге аттанады деп пайымдаған. Сондықтан Құс жолын олар Иса пайғамбардың жолы, Бикеш Мария жолы, Ұлы Петр жолы, Иерусалимге жол, Ұлы Яков жолы, Жұмаққа жол деген ұқсас атаулармен атайды. Ал, Кавказ халықтары Құс жолын жануарлар әлемімен байланыстырып атайды: Керуен жолы, Табын жол. Шешендер оны «Аю жол» деп атаса, грузиндер «Қозылар өтетін көпір» деген атау таққан. Ал, үнділерде бұл шоқжұлдыз «Жылан өзені, жылан жолы» деп аталған. Моңғол халқы мұны «опырылып түскен аспан қалдығы» ретінде таныған. Ал африка халықтары «Жұлдыздар теңізін» көрсе, венгр, молдаван халықтары мұны «Сыған жолы» деп атаған [6].

Сонымен қатар, қазақ түсінігіндегі Үркер, Шолпан, Сүмбіле, Таразы, Есекқырған сынды космоним атаулары көне шумер, қытай, үнді жазбаларында кездеседі. Дегенмен, бұл космонимдерге қатысты білім қоры әр халықта әр түрлі көрініс тапқан. Мәселен, славян халықтарында Үркер – Плеяда, Жетіқарақшы – Большая Медведица аталғанымен, Сүмбіле, Таразы, Сұлусары, Босаға, Темірқазық сынды шоқжұлдыз атауының баламалары жоқ, тек ғылыми атауы ғана бар. Соған қарай отырып, қазақ танымында бар шоқжұлдыздардың славян мәдениетінде орны белгіленбегенін байқауға болады.

Демек, аспан денелерінің атауының кез-келген халық танымында ерекше орын алатындығын айтуға болады. Шоқжұлдыз атауы әр халықта әр түрлі болғанымен, кей кезде оның функциясына қарамастан, номинация беруде ұқсастық, баламалық орын алатындығын байқауға болады. Дегенмен, әр халық қоршаған ортаны өзінің танымдық ерекшелігі тұрғысынан танитындықтан, оған өзінің ойлау жүйесіне тән бейне негізінде атау беретін болады.

Қорытынды. Космонимдік атаулар мен оған тағылған түсінік халық танымында ежелгі, көне дәуірлерде қалыптасқан. Аспан денелері мен амал атауларын білдіретін сөздер мен сөз тіркестері, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер – белгілі бір халық, ұлт, этнос, социумның ғасырлар бойы жинақтаған өмір тәжірибесі мен дүниетанымының нәтижесі, аспан әлеміндегі нысандардың қозғалу жүйесін табиғат заңдылықтарымен сабақтастыра игеріп, астрономиялық білім-біліктің озық үлгісін көрсеткен ата-бабаларымыздың сараптаулары мен тұжырымдауларынан маңызды когнитивтік ақпарат беретін құнды да құнарлы дүниелер екені сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейдімбек А. Сонар. –Алматы, 1989, 352 б.
2. Айтмұқашова А. Ғұрыптық фольклор лексикасынан // «Тіл білімі», Филология ғылымдар сериясы, 2006, №5, 41-45 бб.
3. Әбішев Х. Халық астрономиясы. –Алматы, 1959, 114 б.
4. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. –Астана: Аруна, 2006, 252 б.
5. Ақбердиева Б.К.. Лексика-фразеологиялық мифтік-танымдық құрылымдар. –Алматы, 2000, 28 б.
6. Ускенбаева Р.М. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде) // Дисс. –Алматы, 2016, 149 б.

UDC 373.016:811.161.1

Seralieva N.Zh.[1], Chsherbovskikh I.G.[2], Bolgar Ch.A.[3]
[1]candidate of pedagogical Sciences, associate Professor,
[2]candidate of philological Sciences, acting associate Professor,
irina67_irina67@mail.ru
[3]master of pedagogy, lecturer,
ZhSU named after I.Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan

SPECIFIC USE OF INFORMATION COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING PHILOLOGICAL DISCIPLINES

Summary: *The article is devoted to the use of information and computer technologies in higher education and their role in teaching philological disciplines. Analyzing the possibilities of ICT in the classroom and the organization of independent work of students, the authors consider multimedia training as an effective means of improving the efficiency of classes and enhance the independent cognitive activity of students.*

Key words: *information and computer technologies, multimedia training, interactivity, presentation.*

Сералиева Н.Ж.[1], Щербовских И.Г.[2], Болгар К.А.[3]
[1]канд.пед.наук, ассоциированный профессор (доцент),
[2]канд.филолог.наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента),
[3]магистр пед.наук, преподаватель,
irina67_irina67@mail.ru
Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова,
г.Талдыкорган, Казахстан

СПЕЦИФИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Резюме: *Статья посвящена вопросу использования информационно-компьютерных технологий в вузовском обучении и их роли в преподавании филологических дисциплин. Анализируя возможности ИКТ в проведении аудиторных занятий и организации самостоятельной работы учащихся, авторы рассматривают мультимедийное обучение как действенное средство повышения эффективности занятия и активизации самостоятельной познавательной деятельности студентов.*

Ключевые слова: *информационно-компьютерные технологии, мультимедийное обучение, интерактивность, презентация.*

Сералиева Н.Ж.[1], Щербовских И.Г.[2], Болгар К.А.[3]
[1]педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент),
[2] филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.,
irina67_irina67@mail.ru
[3]педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қ., Қазақстан

ФИЛОЛОГИЯ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: *Мақала университеттегі білім беруде ақпараттық және компьютерлік технологияларды пайдалану және олардың филологиялық пәндерді оқытудағы рөліне арналған. Аудиториялық және студенттердің*

өзіндік жұмысын ұйымдастыруда АКТ мүмкіндіктерін талдай отырып, авторлар сабақтың тиімділігін арттыру және оқушылардың тәуелсіз танымдық белсенділігін арттырудың тиімді құралы ретінде мультимедиялық оқытуды қарастырады.

Түйін сөздер: *ақпараттық және компьютерлік технологиялар, мультимедиялық оқыту, интерактивтілік,презентация.*

An important and integral part of the educational process in a modern University is the use of information and computer technologies. At the present stage, the needs of students and their diverse interests can no longer be satisfied only with the materials of the traditional textbook and the word of the teacher.

Informatization of education is developing on the basis of the implementation of the possibilities of new information technologies. An important role is played by computer visualization of educational information, which allows to put the study of philological disciplines at the University to a new level. This makes it possible not only to increase the interest of students to study the subject, but also to reveal their creative potential.

As you know, multimedia learning encompasses several principles of learning with or through media. When one object-content contains text, auditory, graphic and video information, the material offered to the audience is assimilated to a greater extent, as verbal information is perceived and remembered better when accompanied by a visual picture.

By definition, Kaysina A. V., "multimedia – a special technology that enables the use of software and hardware to integrate the computer the various data types into a single document with certain levels of interactivity" [2, 2009, p. 84].

Today, ICT is widely used in almost all forms of educational work – in lectures, workshops, in the organization and control of the SRSP and the SRS. This research tool is very effective as a source of additional information on the subject, a way of self-organization of labor and self-education, the possibility of implementing a student-centered approach to learning. The most popular types of tasks such as electronic homework, presentation, etc.

The use of ICT is particularly important in the context of the introduction of the credit system of education, when the center of gravity moves from teaching to teaching as an independent activity of students in education. As rightly noted by S. A. Kosolapova and other authors, both the teacher and the future specialist "are aware of the need to change their role in the new environment, when the learning process is built on the use of dialogue between them as between equal participants with common goals" [3, 2010, p. 78].

Continuing to remain a traditional form of education at the University, in modern conditions needs to be updated lecture. The modern lecture is not only the presentation of the basic fundamental facts and analysis of the key problems of the studied topic. Its main goal is to awaken a keen interest, which will lead to an independent understanding and assimilation of the subject, to motivate further search and creative understanding of additional educational information. An important role in achieving this goal is the use of information and computer technologies in the classroom.

The use of multimedia presentations in the form of a reference lecture notes, including a demonstration of slides, video clips with text comments, can improve the efficiency and quality of education through the introduction of new information technologies, to individualize and differentiate the learning process, to form an information culture of students, to develop the skills of independent information processing in the process of collective and individual work.

Very effective is the visual disclosure of the content of the rules with the help of schematic tables and figures, as this form of visibility stimulates cognitive activity and independence of students.

In the classroom, we widely use various options for using Microsoft Power Point. First of all, it is a demonstration of presentations in the study of new material: replacing the usual teaching Board, a pre-created presentation captures the attention of students on certain concepts and illustrations. Very effective is the visual disclosure of the content of the rules with the help of schematic tables and figures, as this form of visibility stimulates cognitive activity and independence of students. Moreover, a visual demonstration of the process in the construction of diagrams, tables or diagrams is almost impossible without the use of interactive whiteboard.

In practical classes in the Russian language, historical and literary disciplines, methods of teaching Russian language and literature is often practiced by students preparing presentations on the results of individual and group projects. This can be a presentation to accompany the report in the performance of tasks of independent or research work, the creation of photo albums as a report on the research conducted by a group of students in the framework of the project activities or a report on the passage of pedagogical practice. The

joint study of additional educational and scientific literature can also take the form of a presentation that will introduce the results of the group to the rest of the student mini-groups. It can be a discussion of works of art based on multimedia encyclopedias, scanned graphic images, etc.

Microsoft Power Point presentations are widely used to adjust and control knowledge. In conducting additional classes with students lagging behind also undoubtedly assist equipped computer classes that provide the opportunity to study the material on the basis of presentations. Working with testing systems and simulators also contributes to the assimilation of educational material.

Thus, the main purpose of using presentations in teaching philological disciplines is to increase the efficiency of students ' learning of educational information. Moreover, as experience shows, the systematic use of presentations in the educational process leads to the activation of mental activity of students, the emergence of a stable positive motivation to study the courses taught, improving the efficiency of the use of educational time. It is also important that multimedia training allows students to systematize knowledge, increases the level of understanding of information (presentations help to understand terms and concepts here and now), which significantly reduces the share of mechanical memorization of educational material.

The use of information and computer technology allows you to make the lesson more interesting and effective, and a huge flow of information – available. The main advantages of the PC over other technical means of training are flexibility, the ability to adjust to different methods and algorithms of training, as well as individual response to the actions of each individual student. It is easy and natural to implement training at an individual pace.

Today, to help teachers and students developed a rich Arsenal of e-learning tools, including a variety of audio-visual information. These electronic manuals provide special assistance to students of distance learning, under the guidance of a tutor engaged in the independent development of educational material.

In our opinion, the primacy in the use of modern information technologies (primarily computer) in education is gradually beginning to move to the Humanities. They are widely used high-quality electronic encyclopedias of the company "Cyril and Methodius", covering topics such as masterpieces of music, painting, architecture, etc. In the same series is the electronic version of the encyclopedic dictionary Brockhaus-Efron and other materials.

The role of information and computer technologies in the system of distance learning, in which the main means of communication, training and information transfer is the Internet, is undeniable. Developed in 1991, the Web-technology becomes the environment where the most natural and effective fit distance learning. The necessary teaching materials in print, video, audio form are uploaded to the University website, which provides feedback, monitoring and evaluation of tasks.

With the introduction of the electronic journal, full-time students also have the opportunity to get acquainted with all the educational and methodological support of the discipline in electronic form (this is not only syllabus, but also the texts of lectures, assignments and guidelines for their implementation, training presentations).

In the teaching of historical and literary disciplines, we widely use presentations on the comparative characteristics of various literary and artistic directions. Thus, in the course of foreign literature of the 17th century, students are invited to fill in tables comparing the philosophical and aesthetic features of the main literary directions of the studied era – Baroque and classicism, Baroque and Renaissance realism, classicism and Renaissance realism. Depending on the level of preparedness of the audience and on the stage at which these materials are used, students are offered a completed table for analysis or a partially completed table as a sample and material for further work. The next step in this task can be drawing Venn diagram. In this case, the use of computer technology is very effectively combined with the use of interactive teaching techniques, the importance of which has been repeatedly proved by the authors of numerous publications. In particular, A. Baibosynova rightly emphasizes that the use of active teaching methods can change the role of the teacher in the educational process: from "translator of information" he turns into an organizer and coordinator of the educational process, which contributes to the formation of students ' complex competencies needed in future professional activities [1, 2017, c.231].

When analyzing the features of critical realism in the course of the history of foreign literature of the 19th century, it is very interesting to compare the studied literary and artistic direction with modern and previous art schools. First, the filling of such interactive table are updated by the already familiar to students information about the characteristics of romanticism and enlightenment realism Second, it motivates students

to search for new information associated with features of the similarities and differences of literary elements directions the 18 – 19th centuries.

In the process of studying the practical course of the Russian language students prepared presentations on the following topics: "Complex sentence", "Meaning of the word. Polysemous words", etc. Active participation in the performance of tasks of this kind was taken by foreign students who made presentations "My family", "My friend", "Our University", "My winter holidays", "Learn Russian", etc.

In the course of lectures on methods of teaching the Russian language is used of the presentation of the "survey on the lessons of Russian language", "Working with text on lessons of the Russian language". Elective course "Spelling and punctuation" is based on the use of electronic textbooks "Spelling workshop in the Russian language" and "Phrase" (training program-simulator in the Russian language), providing significant assistance in the development of the discipline.

Work with electronic textbooks on the Russian language in the Kazakh Department of non-linguistic specialties shows how the attitude of students to the study of the Russian language changes: indifferent and even conflict develops into constructive. But the main thing – students have a strong interest in learning, deepens the level of understanding of educational information (superficial gives way to meaningful).

Thus, classes using information and computer technology have a number of undoubted advantages. By increasing interest in the discipline, such classes develop research skills, the ability to work in a group, open space for creative cognitive activity of students and fruitful cooperation of the teacher and students.

REFERENCES:

1. Baibossynova A.A. Peculiarities of interactive teaching and learning methods// Bulletin of KazNPU named after Abai's. Series "Philological Sciences". – 2017. № 1(59). – P. 226–232.
2. Kaysina A.V. Media as a means of activization of educational activity of students// Bulletin of peoples ' friendship University. – Series "Informatization of education". – 2009. No. 2. – P. 84–88.
3. Kosolapova S.A., Kalinovskaya T.G., Kosolapov A. I. Independent work of students in the implementation of the competence approach// International journal of applied and fundamental research. – 2010. No. 1. – P. 78–80.

УДК 81’271:81’276

Серікбаева А.
кіші ғылыми қызметкер, гуманитарлық ғылымдар магистрі,
РМҚК «А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты» ҚР БҒМ ҒК,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: sd_aizhan@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ЕНГЕН ЖАҢА СӨЗДЕР

Аннотация. *Мақала қазақтілді виртуалды коммуникациядағы ағылшын тілінен енген жаңа сөздерге арналған. Жаңа сөздердің түрлері жайында айтылады. Әлеуметтік желіде қолданылатын жаңа сөздердің мағынасына тоқталады. Қазақтілді виртуалды ортаға ағылшын сөздерінің ену себебін қарастырады.*

Түйін сөздер: *виртуалды коммуникция, әлеуметтік желі, жаңа сөздер, қазақтілді орта, ағылшын тілі.*

Аннотация. *В статье рассматривается новые слова в казахской виртуальной коммуникации, заимствованые с английского языка. А также рассматривается типы новых слов и значения новых слов, используемых в социальной сети. Изучается причины заимствования английских слов в казахоязычную виртуальную среду.*

Ключевые слова: *виртуальное общение, социальная сеть, новые слова, казахский язык, английский.*

Annotation. *The article deals with new words in the Kazakh virtual communication, borrowed from the English language. It also discusses the types of new words and the meaning of new words used in the social network. The reasons of borrowing of English words in the Kazakh-language virtual environment are studied.*

Keywords: *virtual communication, social network, new words, Kazakh language, English.*

Кіріспе

Тілдің өміршеңдігі тілдің динамикалық қозғалысы арқылы да байқалады. Тіл әрдайым сыртқы және ішкі түрткіжайттар, қоғамдағы жайттар, өзгерістер, тілішілік даму, кері кету және т.б. есебінен дамып не өзгеріске үшырып отырады. Тіл білімінің ең көп өзгеріске үшырайтын, өзгермелі саласы лексика болып табылады. Адам өмірінде пайда болған кез келген жаңа зат не құбылыс, ұғым тілде көрініс тауып, лексикалық қорға барып жинақталады. Кейбір сөздер қолданысқа еніп жатса, кейбір сөздер қолданыстан шығып қалып жатады. Ал кейбір қолданыстан шығып қалған сөздер, қайта «тіріліп», өзінің бастапқы семантикасы айналасында не алшақтап кетіп, қайта қолданысқа енеді.

Жаһандану үдерісі кезінде технологияның қарыштап дамуына байланысты қоғамның түрлі салаларында алуан түрлі жаңалықтар, жаңартпалар, жаңа дүниелер, құбылыстар пайда болып жатыр. Қоғамда пайда болып жатқан құбылыстардың барлығы тілде көрініс тауып, тілде тіркеліп отырады. Интернетте, әлеуметтік желілер арқылы уақыт өткен сайын жаңа ұғым, жаңа тілдік бірліктер әлем тілдерінің барлығында пайда болып отыр. Мұндай құбылыс қазақ тіліне де әсерін тигізіп жатыр. Қазақтілді әлеуметтік желілерде ағылшын тілі арқылы енген жаңа сөздер қалыптасып келеді. Мұндай сөздерді интернет қолданушысы күнделікті өмірінде белсенді қолданып, виртуалды коммуникацияның негізгі сөздеріне айналып отыр.

IT технологияның дамуы қоғамда виртуалды коммуникацияның күшеюіне жол ашты. Виртуалды коммуникация кеңістігі күннен күнге реалды коммуникацияның орнын басып келе жатыр. Виртуалды коммуникация реалды коммуникацияның тілдік нормаларын өзерте алатындай әлеуетке иеленіп келеді. Виртуалды коммуникацияның тілдік бірліктері реалды коммуникцияда нормаға айналған тілдік бірліктерді ығыстырып, нормадан ауытқыған қолданыстар виртуалды коммуникция үшін «қалыпты» жайтқа айналып барады. Сонымен қатар виртуалды коммуникацияның қарқынды дамуы нәтижесінде интернет, әлеуметтік желілер арқылы уақыт өткен сайын әлем тілдерінің барлығында жаңа ұғым, жаңа атау, жаңа сөздер пайда болып жатыр. Мұндай құбылыс қазақ тіліне де әсерін тигізіп отыр. Қазақтілді виртуалды ортада ағылшын тілі арқылы енген жаңа сөздер легі күннен күнге артып барады, яғни қазіргі таңда неологизмдену үдерісі тілдің қолданысының дәл осы асында қарқынды жүріп жатыр. Мұның нәтижесінде қазақ тілінің лексикалық қоры түрлі тілдік жаңартпалар <лат. innovation>, жаңа сөздермен толығып келеді [1, 260].

Негізгі бөлім

Жалпы жаңа сөздерді тіл білімінде неология саласы қарастырады. Неология сөзін ғылыми айналымға термин ретінде алғаш рет француз лексикографы Л.С. Мерсье 1801 жылы енгізгенімен [2, 288], бірақ қазіргі таңда неология тіл білімінде жас сала деп қарастырылады, неология қоғамның белгілі бір даму кезеңінде тілде пайда болған жаңа лексикалық бірліктерді, яғни неологизмдерді зерттейді, Неологизм жиынтығы неология немесе неологиялық лексика деп аталады. Неология тіл білімінің саласы ретінде ғылыми терминологиясы мен ұғымдық аппараты қалыптасып келеді.

Неология саласында дау тудыратын мәселе – неологизмдердің түрлері.

Неологизмдерді мына белгісі: сөз формасы, номинация тәсілі, жаңашылдық дәрежесі және сөйленімге қатынасы бойынша бөледі. Сөз формасы бойынша неологизмдердің үш түрі кездеседі: лексикалық (жаңа ұғымдар мен заттарды анықтауға арналған жаңа сөздер), семантикалық (бұрыннан бар сөздердің жаңа мәнге ие болуы), фразеологиялық (жаңа сөздер бір-бірімен байланысты тіркестер) неологизмдер. Соның ішінде семантикалық неологизмдердің синонимдік қатары мынадай: неосемантизмдер, семантикалық инновациялар, семантикалық окказионализмдер, лексикосемантикалық неологизмдер, семантикалық жаңалық, неологизмдер мәні, неологизмдер-мәндер [3, 7]. Номинация тәсілі бойынша неологизмдерді: 1) жаңа сөздер, ұғымдар, тіркестер және 2) әдеби тілге енген дайын тілдік бірліктер деп бөледі. Жаңашылдық дәрежесі бойынша 1) күшті неологизмдер (нақты неологизмдер, абсолюттік неологизмдер) және 2) бұрыннан белгілі сөздер, ұғымдар жаңа қолданысқа ие болған, актуалданған немесе жаңа салада таралған салыстырмалы немесе функционалдық неологизмдер.

Э.А. Тугуз сөйленімге қатысты неологизмдерді узуалды және узуалды емес (окказионалды) деп екіге бөледі. [4, 36]

Қазақ тіл білімінде Р.Сыздық [5, 359] окказионалды сөздерді жаңа сөздер, ұғым атауына жатқызбайды. Себебі окказионалды сөздер ол автордың жеке қолданысы, жеке шығармашылық нәтижесінде пайда болады. Осы тұста біз Р.Сыздықтың ұстанымымен келісеміз.

Неологизмдердің пайда болуын дәстүрлі түрде үш негізгі тәсілге бөледі:

1) шет тілінен енген сөздер, сондай ақ әдеби тілге енбейтін ауызекі сөйлеу тілі элементтері, аумақтық диалектілер, кәсіби және әлеуметтік жаргондар және т.б.; 2) қосымша жалғау арқылы жасалған тілдік бірліктер 3) тілде бар атаудың (ұғымның) семантикалық мағынаға ауысуы.

Мақаламызда виртуалды коммуникацияда жиі қолданылатын ағылшын тілінен енген жаңа сөздерді қарастырамыз. Ағылшын тілінен енген сөздердің мағынасы Oxford Dictionaries [6] сөздігінен алынды.

Apple Pay – Apple Inc ұялы төлем және сандық әмиян қызметі.

e-commerce бөлімі – интернетте тауарлар мен қызметтерді сатып алу және сату бизнесі бөлімі.

Playstation – теледидарда ойын ойнау үшін пайдаланылатын мәшина брендінің атауы.

PR маман (A public relations specialist) – қоғаммен байланыс жөніндегі маман – қоғаммен тығыз қарым-қатынас жасайтын және қолдайтын көптеген функцияларды басқару және ұйымдастыру үшін жұмыс жасайтын жеке тұлға.

Push – қоңырау (Push – the bell) – деректер жеткізушіден тұтынушыға дейін берілген параметрлер негізінде келіп түскен кезде Интернетте ақпаратты (контентті) тарату тәсілдерінің бірі.

Айтишник (IT specialist) – ақпараттық технология мамандары көбінесе «АТ маманы» деп аталады, компьютерлермен және интернет желілерімен әртүрлі параметрлерде жұмыс істейді.

Ақпараттық қауіпсіздік (Information security) – ақпаратты рұқсатсыз пайдаланудан, әсіресе электронды деректерді немесе оған қолжеткізу үшін қолданылған шаралардан қорғалған күй.

Биг Дата (Big Data) – адамдардың мінез-құлқымен және өзара әрекеттесуімен байланысты заңдылықтарды, үрдістер мен қауымдастықтарды анықтау үшін есептеулер арқылы талдануы мүмкін деректердің өте үлкен массивтері.

Блокчейн (Blockchain) – биткоин немесе басқа крипто-валютада жасалған транзакцияларды жазу жүйесі бірнеше компьютерлерде жүргізіледі.

Бот (Bot) – 1. (ең алдымен ғылыми-фантастикалық) робот. 2. Желілердегі (әсіресе Интернеттегі) автономды бағдарлама жүйесі немесе пайдаланушылармен өзара әрекеттесе алатын әсіресе кейбір бейне ойындарда ойыншы сияқты әрекет етуге арналған.

Браузер (Browser) – жарияланымдар немесе веб-сайттар арқылы немесе сатуға арналған тауарларға кездейсоқ қарайтын тұлға.

Видеоконтент – бейне пішіміндегі мазмұн, фильм немесе бейнематериал; сайттарда сақталатын немесе желі арқылы берілетін бейне файлдар.

Видеоөнім (Video production) – бейне материалдарды шығару процесі 1. кинескоп түтігін суретке түсіру арқылы жасалған телевизиялық өндірістің кинофильмі 1.1 бейне таспаны жазу. Бейне және аудионың компоненттерін жазу (әсіресе фильм немесе теледидар бағдарламаларын жазу).

Дезинформация (Disinformation) – адастыруға арналған жалған ақпарат, әсіресе бәсекелес билікке немесе БАҚ-қа қарсы үкіметтік ұйым тарататын насихат.

Дрон (Drone) – қашықтан басқарылатын ұшқышсыз ұшақ немесе зымыран.

Еріктілер (Volunteers) – 1. кәсіпорынға қатысуға немесе өзіне міндет алуды еркін ұсынатын тұлға. 2. мекемеде ақысыз жұмыс істейтін адам.

Инет (Inet) – байланыстың стандартталған хаттамаларын пайдаланатын өзара байланысты желілерден тұратын, әртүрлі ақпараттық-коммуникациялық құралдарды қамтамасыз ететін ғаламдық компьютерлік желі.

Кампинг (Camping) – демалысты шатырда өткізу.

Киберқауіпсіздік (Cyber security) – компьютерді немесе компьютерлік жүйені (Интернеттегідей) рұқсатсыз кіруден немесе шабуылдан қорғау үшін қабылданған шаралар.

Кликбейт (Clickbait) – (Интернеттегі) мазмұнының басты мақсаты келушілердің назар аударту және нақты веб-бетке сілтемеге басуды ынталандыру болып табылады.

Коммент (Comment) – пікір немесе реакцияны білдіретін ауызша немесе жазбаша ескерту.

Лайк саны (Likes) – (әлеуметтік медиа контексінде) белгілі бір белгі немесе сілтеме арқылы көрсетілетін біреуді немесе біреуге мақұлдау немесе қолдау көрсету туралы нұсқау.

Нюанс (Nuance) – мәннің, сөйлеудің немесе дыбыстың нәзік айырмасы немесе көлеңкесі.

Онлайн кеңестер немесе электрондық консультациялар (Online consultation or e-consultations refer) – бұл үкімет пен азаматтар арасында Интернет арқылы ақпарат алмасу. Бұл интернетте талқылау нысандарының бірі.

Подкаст (Podcast) – компьютерде немесе мобильді құрылғыда жүктеу үшін интернетте қол жетімді сандық аудио файл, әдетте жазылушылар арқылы автоматты түрде жаңа сериялардың алуға болады.

Портфолие (Portfolio) – 1. Суреттер немесе карталар сияқты бос парақтарға арналған үлкен, жіңішке, жазық корпус. 1.1 Адамның әлеуетті жұмыс берушіге қабілеттілігін көрсетуге арналған шығармашылық жұмыстардың жиынтығы. 1.2. Потенциалды жұмыс берушіге көрсетілетін үлгі немесе актердің суреттерінің әр түрлі жиынтығы.

Репост (Repost) – бір ресурстағы кез келген хабардың қайта жариялау посты.

Респект (Respect) – біреудің қабілеттеріне, қасиеттеріне немесе жетістіктеріне байланысты бірдеңеге терең таңдану сезімі.

Сегмент (Segment) – 1. бөлінуі мүмкін бір нарсенің бөліктері.1.1.Радиода немесе теледидарда нақты хабар тарататын элементке бөлінген уақыт бөлігі.

Сетевиктер (Networkers) – 1. үйден немесе сыртқы кеңседен компьютерлік желі арқылы жұмыс жасайтын тұлға. 2. Кәсіби немесе әлеуметтік байланыстар желісін пайдаланып, өз мансабын жалғастыратын адам.

Скроллинг (Scrolling) – әр түрлі бөліктерді көру үшін компьютер экранының жоғары, төмен немесе көлденеңінен көрсетілетін мәтінді немесе графиканы жылжыту әрекеті.

Смарт-сағат (Smart watch) – білекке киюге арналған сенсорлы дисплейі бар мобильді құрылғы.

Спикер (Speaker) – 1. сөйлейтін адам1.1 сөз немесе дәріс оқитын адам; 1.2 әдетте модификаторлар немесе комбинациясы бар, белгілі бір тілде сөйлейтін адам.

Срач (Shitstorm) – (вульгарлы сленг) Зорлық дау туындаған жағдай.

Стартап (Start-up) – әрекет немесе бір нәрсені қозғалысқа келтіру процесі.

Стикер (Sticker) – жабысқақ жапсырма немесе хабарлама, әдетте басып шығарылады немесе суреттеледі.

Супер қаһарман (Super hero) – супермен сияқты аса күшті күштермен лайықты фантастикалық сипат.

Таргет жарнама (A targeted ad) – интернеттегі маркетингтегі мақсатты жарнама, нақты демографиялық, топ немесе жеке адам болуы мүмкін нақты аудиторияға қызмет етеді.

Телеөнім (TV product) – телевизиялық станция және оның бағдарламалары

Тренд (Trend) – бір нәрсе дамитын немесе өзгеретін жалпы бағыт.

Троллер (Troll) – әдейі қорлайтын немесе арандатушы пост онлайн жасайтын адам.

Факт чекинг (Fact-check) – фактілерді тексеру мақсатында тексеру.

Фейк ньюс (Fake news) – жаңалық болып көрінетін жалған оқиғалар интернетте немесе басқа бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып таратылады, әдетте саяси көзқарасқа әсер ету үшін әзіл ретінде құрылады.

Фоллоуер (Follower) – белгілі бір тұлғаны немесе идеялар жиынтығын қолдайтын және мақтан ететін тұлға.

Фрилансер (Freelancer) – бірнеше жерде жұмыс істейтін адам.

Фронт – офис (Front office) – кәсіпорынның немесе басқа ұйымның бас әкімшілік кеңсесі.

Хайп (Hype) – агрессивті және интрузивтік жарнама, оның мақсаты тұтынушылық преференцияларды қалыптастыру болып табылады.

Чатбот (Chatbot) – адамдармен, әсіресе интернеттегі адамдармен әңгімелесуді модельдеуге арналған компьютерлік бағдарлама.

Челлендж (Challenge) – блогер бейне камерада тапсырманы орындайтын және желіге орналастыратын онлайн бейнелердің жанры, содан кейін бұл тапсырманы өзінің таныстығына немесе шектеусіз қолданушылар тобына қайталауды ұсынады.

Келтірілген мысалдар қазақтілді виртуалды ортада белсенді қолданылатын сөздер тізіміне еніп отыр.

Қорытынды

Қазіргі таңда виртуалды коммуникацияда жаңа сөздердің легі ағылшын тілінен еніп отыр. Ағылшын тілінен енген сөздердің белсенділігі артып келеді. Ағылшын тілінен жаңа сөздердің көбі аударылмай сол қалпында қазақтілді виртуалды ортаға еніп жатыр. Себебі қазақ тілінің лексикалық қорына ағылшын сөздерінің енуі жаһандану үдерісі жылдам жүру нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Қазақтілді виртуалды ортаға еніп жатқан жаңа сөздердің басым бөлігі жоғары технологияға байланысты пайда болып жатқан атау, ұғымдар екені байқалады. Виртуалды коммуникцияның бір ерекшелігі ауыл және қала лексикасы деген ұғымдар арасындағы шегараны «бұзып», әлеуметтік аспектіде екі әлеуметтік топтың (ауыл және қала) лексикасын үйыстырушы (консолидацирующий) қызметін атқаруда, яғни ауыл және қала тұрғындарына интернет лексикасы ортақ, түсінікті болып табылады. Бұл қазіргі таңда тілде орын алып жатқан құбылыстың біріне айналып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Фазылжанова А., Серікбаева А. Қазақтілді виртуалды ортаның тілдік ерекшеліктері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі (Астана), 2018. №3 (58), С. 260-263.
2. Липатов А.Т. Лексикографическое наследие В.И. Даля и современная отечественная неология. // Владимир Даль и современная филология: Материалы Международной научной конференции. – Н. Новгород, 2001. Том I.
3. Котелова Н.З. Первый опыт лексикографического описания описания русских неологизмов // Новые слова и словари русских слов.— Л.: Наука, 1978, С.5–26.
4. Тугуз Э.А. Лингводискурсивные особенности неологизмов в спортивном дискурсе (на материале английского языка). Дисс. ...к.филол.н. Краснодар, 2014, 271 с.
5. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014, 410 б.
6. Oxford Dictionaries. https://en.oxforddictionaries.com

Совет Е.
Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1-курс докторанты,
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қаласы, Қазақстан Республикасы
Erxanat.sovet.86@mail.ru
Ғылыми кеңесші: ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор **Қожағұлов С.Қ.**

С. БАҚБЕРГЕНОВТІҢ ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫНДАҒЫ «ҚАН ТОЗАҢ» РОМАНЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСКЕРЛЕР МЕН ТЕРГЕУШІ БЕЙНЕСІ

Түйіндеме: *Мақалада детектив жанрының теориясы, оны зерттеген галымдар, детектив жанрының түрлері жайында сөз қозғай келіп, Сәуірбек Бақбергеновтің «Қан тозаң» романы детектив жанрындағы прозалық туынды екендігі айтылған. Т. Кестхейннің «Анатомия детектива» еңбегіндегі детективтерді бірнеше топқа жіктеген. Соған сәйкес «Қан тозаң» романы тарихи детектив екендігі дәлелденген. Негізгі бөлімінде көркем туындыдағы тергеуші, із кесуші, қылмыскер, тыңшы бейнесіндегі кейіпкерлерге анықтама берілген. Сол бойынша тергеуші Мұқан Бертаев пен Афанасий Иванович Сорокиннің зеректігі, мейірімділігі, адами құнды қасиеттері суреттелген. Сонымен қоса, романдағы тыңшы-қылмыскер М. Майдель, Н. Жаванов, Р.Сенсуова, М. Майзельдің бейнелері жан-жақты талқыланып, талай жылғы жасалған құйтырқы әрекеттері мен қылмыстары ашып көрсетілген.*

Түйінді сөздер: *детектив, тергеуші, із кесуші, тыңшы, қылмыскер, шытырман оқиға.*

Аннотация: *В статье по произведению Саурбека Бакбергенова «Қан тозаң» поднимается проблема теории детективного жанра, исследовательская работа ученых, разновидности детективного жанра. Роман в жанре детектива как прозаическое произведение. Т.Кестхейн в своих трудах «Анатомия детектива» классифицирует детектив на несколько групп. Согласно этому, роман «Қан тозаң» относится к группе исторических детективов. В основе литературного произведения образам следователя, сыщика, преступника, шпиона дана яркая характеристика. Поэтому следователи Мукан Бертаев и Афанасий Иванович Сорокин в романе мы видим людьми внимательными, доброжелательными, с высоким человеческим потенциалом. Образы шпионов- преступников М.Майделя, Н. Жаванова, Р.Сенсуова, М.Майзеля показаны с разных сторон, их многолетняя шпионская деверсия и преступная деятельность полностью раскрыты.*

Ключевые слова: *детектив, следователь сыщик, шпион, преступник, остросюжетные события.*

Annotation: *In the article on the work of Saurbek Bakbergenov, "Kan Tozan", are raised the problems of the detective genre theory, the research work of scientists, and a variety of the detective genres. The novel is found as a prose of detective genre. In the novel "Detective Anatomy" the writer T.Kestahein classifies the detective story into several groups. According to this, the novel "Kan Tozan" belongs to the group of historical detectives. A vivid characteristic is given for the main characters of the novel, investigator detective, criminal and spy. Therefore, the investigators Mukan Bertaev and Afanasy Ivanovich Sorokin was described as attentive, friendly persons with high human potential. Characters of spies-criminals M. Maidel, N. Zhavanov, R. Sensuov, M. Maisel are shown from different sides, their many years of espionage deviation and criminal activities are fully revealed..*

Keywords: *detective, investigator, detective, spy, criminal, action events.*

Қай заманда да адамзат баласы табиғаттың түсініксіз тылсым дүниесін, жұмбақтың құпиясын шешуге құмартқан. Ал, жұмбақтарды шешіп, шытырман оқиғалардың шатасқан иірімдерін тарқату ойы терең, ақылы алғыр, байқампаз адамның ғана қолынан келген. Адам баласының ақыл ойының арбасуы, бірі айласын асыруы, енді бірінің айланың алдын алуы немесе айқындауы көркем әдебиетте детектив жанрын құрады.

«Detect» сөзі ағылшын тілінен аударғанда ашу, айқын ету деген мағынаны білдіреді. Детектив дегеніміз–қылмысты ашу процесін бейнелеу.[1,102] Демек, құпияның белгісіздік сырын әшкерелеу. Детектив – қазақ әдебиетінің проза саласында аз зерттелген, кенже қалған жанрдың бірі. Оған басты себеп ретінде әдебиеттанушылар тарапынан бұл жанрға мән бермеушілік пен батыстық әдебиеттің жемісі деп түсінушілікті айтуға болады. Зерттеуші С. Динамов детективті «буржуазиялық қоғамның негізінде қалыптасқан жалғыз жанр» дейді. [2,23] Үлкен Кеңес энциклопедиясында (1952) жанр туралы: «...авантюралы шытырман оқиғалы әдебиеттің бір түрі. Детективті әдебиеттің негізі көбінесе қайырымды із кесушінің қылмыскер ізін аңдып, көптеген оқиғалардан соң табысқа жетуімен, яғни бржуазиялық өмір салтының үстемдігінің көрінісімен аяқталады», – делінген. [2,23]

Қылмыс тақырыбы әдеби шығармалар бетінен ерте кезден -ақ орын алған. Қылмыс туралы ертедегі аңыз –хикаялардың негізгі мазмұны әлдекімнің істеген нәрсесі үшін одан кек алу, зұлымдықтың жазасын тарттыру айналасында болған. Осылайша детективтің түпкі тамыры тым әріде жатса да, ол нағыз жанр ретінде өзін мойындата білген деген әр қилы қалыптасу сатылары мен даму жолдарынан өткен. [1,103]

Детектив табиғатын түсіндіруге талпынған ғалымдардың арасында жанрдың генеалогиялық ерте дәуірдегі әр халықтың әдеби ескерткіштері мен библиялық миф аңыздарынан табылатын протоэлементтерімен байланыстырады деген концепция қалыптасқан. Оның тамыры трояндықтардың Еленаны ұрлап алып кеткен оқиғасында жатыр дейтін пікір де кең тараған.

Ғылым дамыған сайын адамзат баласының ойлау деңгейі тереңдеп, дами түседі. Адамның ойлау деңгейі артқан сайын қылмыс шытырманы қиындайды. Осындай күрмеуі қиын істердің жұмбағын шешу оңай шаруа емес. Соңдарынан шам ала түсетін із кесушілерге айлакерлерден асып түсетін қырағылық пен үшқыр ой керек.

Ой – Алла тағаланың тіршілік иелерінің ішінде адамзат баласына берген ерекше сыйы. Ой ізін жасыруға тырысқан қылмыскерде де, қылмыскерді жазалаушы із кесушіде де бар. Демек, ой-жақсылықтың да, жамандықтың да анасы.

Қазақтың ұлы философы Абай Құнанбаев: «Үш-ақ нәрсе адамның қасиесті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», –деген. Детективті прзада із кесуші немесе тергеушіде ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек бар да, қылмыскерде күш–қуат пен логикалық ойлау болғанымен, мейірімділік жоқ. Әлемнің екінші ұстазы Әл – Фараби: «Тәрбиесіз берілген білім–адамзаттың қас жауы», – деген. Осыдан келіп, қай заманда да қатыгездік – тәрбиесіздіктен болатыны хақ деген түжырым жасауға болады.

Детектив жанрында алғаш қалам тербеген Эдгар По деп есептелінеді. Оның 1840 жылдары жазылған туындылары жанрдың іргетасын қалады деседі. Алайда, детектив элементтері одан да бұрынғы авторлардың туындыларында кездесіп отырды. Мәселен, Уильям Годвиннің 1794 жылы жазылған «Калеб Вильмстің бастан кешкендері» романы әуесқой-ізкесушінің бейнесін көз алдымызға келтіреді. Сонымен бірге, Э.Видоктың 1828 жылы жарыққа шыққан «Жазбалар» туындысы да детектив жанрының озық үлгілерінің қатарынан табылады. Алайда, әдебиет жазушы Еремей Парновтың айтуынша алғаш рет нағыз ізкесуші бейнесін жасаған ол – Эдгар Аллан По болды. Оның атақты «Морг көшесіндегі кісі өлімі»туындысындағы Дюпен бейнесі, одан келіп Шерлок Холмс, Браун, Лекок және мистер Каффаның ұмытылмас образдары туындады. Нақ сол Эдгар По сюжетке алғаш жеке ізкесуші мен қауіпсіздік қызметкерін қатар қосады. Мұнда әрине жеке ізкесуші әрдайым жоғарғы орыннан көрінеді.

Детектив жанры Англияда У.Коллинздың «Ақ киімді әйел» және «Айлы тас» романдарынан кейін кең танымалдылыққа ие болды. Ал жалпы детективтің алтын ғасыры болып XX ғасырдың 30-70-жылдары саналады. Осы кезеңде А.Кристи мен Ф.Бидингтің туындылары жарыққа шыға бастады. Олар өз кезегінде жанрды одан әрі дамытты. Батыс зертеушілері детектив жанрын өзіндік сипатына байланысты топтастырып келеді. Т. Кестхейн «Анатомия детектива» еңбегінде детективті мынадай топтарға саралайды:

Жұмбақ детектив және құпия (Конан Дойл);
Тарихи детектив (Д.Карр);
Әлеуметтік детектив (Д. Сейерс);
Полиция туралы хикая (Эдгар Уоллес);
Реалистік детектив (С. Денил Хэемметт);
Әдеби детектив (Жорж Сименов) .[3, 177]

Осының ішіндегі тарихи детектив – детективтік интрига арқылы жазылған тарихи туынды. Өткен күндерде болған немесе осы күні тексеріліп жатқан өткен күн оқиғасы суреттеледі. Эко Умбертоның «Роза есімі», Агата Кристидің «Өлім соңында келеді» немесе «Бес торай» туындылары тарихи детектив.

Ал қазақ әдебиетінде детектив жаныры аңыз – әңгімелер, ертегілерден бастау алады. Бишешендердің қылмысты, дауды шешудегі тапқырлықтарын нағыз кемеліне жеткен із кесушілерге жатқызуға болады. С.Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит», М. Әуезовтің «Бүркітші» шығармаларында детектив сарыны кездеседі. Қазақ әдебиетінде «детектив жанрының жақұты» аталған Кемел Тоқаевтың Шығармаларын тілге тиек етеміз. Өзіміздің Отандық детектив жанры туралы орнықты көзқарас

еліміздің тәуелсіздік алғаннан кейін ғана шындап орныға бастады. Жанрдық ерекшеліктері мен өзіндік сипатын, қазақ прозасындағы орны мен дамуын, күнгейі мен қалтарыстарын, болашақтаға көкжиектерін зерделеген мақалалар көптеп жариялана бастады. [2,23.]

Коллективті өмір үрдісін ұсынған кеңестік идеологияға жекеменшіктің қайсы түрін насихаттау болса да қайшы келгендіктен, әдебиеттің мұндай үлгілерінің табысқа жетуі нәтижесіз болған. Осындай көзқарастардың салқыны кеңестік кезеңде жарық көрген көптеген туындыларға да ықпалын тигізді, көркем туындының өзіндік шығармашылық ерекшелігінің танылуына мүмкіндік бермеді. Сондай танылмаған, оқырманға беймәлім күйде қалған шығарманың бірі – Сәуірбек Бақбергеновтің «Қан тозаң» романы еді.

Осы еңбектерде жанрдың халық шығармашылығындағы көріністері, қазақ прозасындағы нышандары, соңғы жылдардағы табыстары айтылғанымен, әлі күнге дейін Сәуірбек Бақбергеновтің «Қан тозаң» туындысының осы жанрлық түрге қосқан үлесі, қазақ детективінің алғашқы романы екені айтылмай келеді.

Демек, Сәуірбек Бақбергеновтің «Қан тозаң» романы–тарихи детективке жатады. Роман үш бөлімнен тұрады және әр бөлім бірнеше тараудан құралған. Тарау аттарының өзі сюжеттік оқиғаның құпиялылығымен, жұмбақтығымен және шытырман бір жайытқа қатысты екендігімен назар аудартады. Мысалы: «Шытырман сұрақтар», «Құпия кімдікі», «Түнгі қарауыл», «Жаңа жұмбақ» және тағы басқалары. Бұдан байқалатын әр тараудың өзі бір құпияның шешіміне жетелеп, оқырманын жұмбақтың сырына бойлатып отырады.

Жанры жағынан – тарихи детектив. Себебі, тергеуші әрі тарихшы Мұқан Бертаев Тентек көшесі нөмірі 13 үйдегі табылған заттардың кімге тиесілі екенін тергеу барысында өткен күнде болған, ашылмай қалған қылмысты зерттеп ашады.

Детективтің жанрлық түрлерінің соншалықты молдығы оның кейіпкерінің де ерекшелігін талап етеді. Образ жасаудағы детективтің қандай ерекшелігі бар, кейіпкердің саны шектеулі ме? Осы сұрақтар төңірегінде қарастыратын болсақ, детективте нақты мынадай образдар бейнеленеді:

Із кесуші – тергеумен айналысатын кейіпкер. Із кесуші әр түрлі адам бола алады: қауіпсіздік қызметкері, жеке із кесуші, туысқандар, достар, зардап шегушінің танысы, кейде тіпті кездейсоқ адам т.б.

Сәуірбек Бақбергеновтің детектив жанрындағы «Қан тозаң» романындағы басты кейіпкері – шекара сақшылары да, чекистер де емес, қауіпсіздік комитетінің қызметкері – Мұқан Бертаев. Міне, осы тергеушінің ізденіс сапары мен жол барысындағы ой – толғамдары, әр түрлі құбылыстар мен адамдардың іс–әрекеттері туралы аналитикалық талдаулары осы романның сюжеттік желісін құрайды.

Адамдарды тани білетін ойы үшқыр генерал Манап Төлеуов өз кабинетінде қабылдаған Мұқан Бертаевқа берген мінездемесі романда былай суреттеледі: «Амандықтан соң алдында қырындап отырған балаң жігіттің өңіне, тосын кісі алдында өзін-өзі ұстауына бағыныштыбасшы адам алдында отырған шағындағы кескін келбетіне, іштен шығып, кейде тура бетке шабатын көңіл дүниесіне, ондағы құбылысына, оның тебініп түрған жас жігеріне зер салып, зерттей қараған. Алғашқы әмән да алдамшы келеді. Дегенмен, жас жігіт балаңдығына, мына ортаға жаңа келгеніне қарамай сабырлы, ой тоқтатқан адамға ұқсады. Орта бойлы дембелше, әрі шымыр, әрі мығым. Қимылы жай. Сөзі баяу». [4, 9]

Манап Төлеуовтың тапсырмасымен Мұқан Бертаев Қосаралдағы Тентек көшесі нөмері 13 үйден табылған қағаз, мыс, күміс, алтын ақша құпия карта, екі жүз оғымен екі маузердің кімге тиесілі екенін анықтауда сол өңірдің шекарашысы Андрейдің, шопан Жарболдың, Николай Ширяевтің әңгімелерінен ақпарат жинап, Семей, Омбы, Ташкент, бүкіл Орта Азия республикаларының архивтерін ақтарып, құжаттарды жинақтап, табылған деректерге талдау жасайды. Ақыры Тентек көшесі нөмірі 13 үйден табылған заттар Иван Майдельге тиесілі екенін және оның бүкіл шеттегі қызметтерімен таныс болады.

Романның «Шындық таласта туады» бөлімінде кеңеске түскен үш-төрт адамның тергеу бойынша сұрақтарына нақты, анық, тәпіштеп сенімді түрде жауап бергеніне бастығы генерал Манап Төлеуов риза болады.

Мұқан Бертаевтің байқағыштық қасиеті «Құрмет тақтасындағы сурет» бөлімінде суреттеледі. Туфлиі жыртылып етік шеберханасына барып, аяқ киімін жөндетіп шығып бара жатқанда, құрмет тақтасында түрған суреттегі адамды біреуге ұқсатады. Көзі алдамапты. Ол сурет соғыс кезінде із-түзсіз жоғалған Чобанов деген жасырын атпен жүрген қылмыскер Н. Жаванов екенін анықтайды. Басында өзіне жақсылық жасаған, құрмет тақтасында түрған Човановты жамандыққа қимады. Алайда, өкінішке орай тергеу нәтижесі Човановтың адам қанын мойнына арқалаған қылмыскер Н. Жавановтың өзі

боп шығады. Мүқан Бертаев осының бәрін анықтағанда жеркеніштен Н. Жавановтың жөндеп берген туфлиін шешіп лақтырып жібергісі келді. Осыдан Мүқанның жамандыққа жаны қас адам екенін білуге болады.

Романда тағы бір тегеуші – Афанасий Иванович Сорокин. Ол– бұрынғы офицер. Көп жылдар армияда қызмет еткен. Бірақ отставкада болса да, ел тыңдайтын беделі бар жігіт. Сороки өлген Иван Майдель емес, подпоручик Романовский екенін сол кезде анықтаған болатын. Сорокин жауап алу кезінде Гэда Павловнаның аузынан «Хауа» деген сөзі оқыстан шығып қалғаннан күдіктенеді. Кейін қабірді ашып, өлген Майдель емес Романовский екенін анықтайды. Алайда ер адам әйел адамның әдемілігінің алдында әлсіздік танытады. Сорокиннің бастығы Страхов Гэданың сөзін сөйлеп шыға келеді. Бұл оқиға романның «Өлген кім? Кеткен кім?» тарауында Сорокиннің шекарашы Николай Ширяевқа айтқан сөзімен былай беріледі:

– Мәссаған. Әлі баласың. Көрмейсің бе, қаншық көрген төбеттей боп, Страхов әйелдің әуеніне төңкеріліп отырған жоқ па? Сол әйелдің сөзіне қарап, сені де жазаламақ. Себебін тауып Майдель екенін дәлелдемесем, мені де жазалаудан қашпайды, бұл нағыз иттер ғой. [4, 62] Ол солай да болады. Сорокин Майдельдің өлігін ашқызғаны үшін Страхов оны карцерге салып қояды да Майдель (Романский) жерленген жерді күзетке алғызады.

Сорокиннің сертке адал адам екені архивтен табылған 1920 жылы мамыр айында Ширяевке жазған хатынан байғауға болады. Бұл хатта Ширяевке берген уәдесі бойынша қылмысты ашқанын, әлі де мүмкіндік болса тергеу жүргізетіндігі айтылған.

Ал, романдағы И. Майдель, Н.Жаванов, Р.Сенсуова, М.Майзельдер кім? Бұлар – ақылды да алғыр, әккі қу тыңшы-қылмыскерлер. Иван Майдель 1895 жылы Балтық бойында, Данцигте туған. Ақ патша Армиясының офицері. Россияның шығыс шекарасында қызмет істеген. 1920 жылдың аласапыраны кезінде қайда кеткені белгісіз.

Майтіл-паша көп уақыт Қашқарда Англия мен Германия барлау орындарында өте көп қызмет көрсеткен. Жай тыңшылық қана емес, талай-талай жорықтарға, баспаншы топтарына қатысып бүлдіру әрекеттерін жүргізген. Кейін Ауған жерінде боп, Бальдур Майзель деген атпен Англия барлаушыларының тапсырмаларын орындаған.

Штабс-капитан Иван Майдель өз мақсатына жету, арам пиғылының ізін жасыру үшін адам қанын мойнына жүктеу– түкке тұрғысыз іс. Подпоручик Романовскийді бетін кісі танымастай етіп талқандап, өз киімін кигізіп, қалтасына құжаттарын салып кетеді. Шекарада кездескен Жарбол мен Николай Ширяевті мылтықпен жаралап, Хауа деген әйелмен Қашқарға өтеді. Сол жақта жүріп тыңшылық әрекеттерін жүзеге асыру үшін қазақ, өзбек тілдерін еркін меңгереді, шашын алып, сақалын өсіреді. Тіпті сүндетке де отырады. Шығыс халықтарының дінін, салт-дәстүрін толық зерттейді. Консуль Эссертонның сынап берген қомақты ақшасымен Хауамен бірге қашып кетпей, айтқанын істеп сыр алдырмайды. Майдельдің асқан мергендігі романда әйелі Гэда тергеуші Сорокинге берген жауабында:

– Шын ба, көргенің? Қателесіппін, мүмкін бекер шығар деп айта алмайсың ба? Ол шын Майдель болса саған оқ дарыта алмауы мүмкін емес. Ол өмірі бір нысанаға екі оқ атпаған, қылдың үстінде отырған бүргеге оқ дарыта білетін мерген емес пе еді. Саған екі оқ тиген де, қойшыға атылған екеуі де далаға кеткен. Бұл да күдік,[4, 59] – дейді. Үнемі сақ жүретін Майдельдің Қашқардағы тыңшылық іс әрекеттері жиырмасынша ғасыр отызыншы жылдардағы Ала аяқ сойқанына қатысуы, соғыс басталар кездегі зымияндық пиғылдары, сонымен қатар штабс – капитанның өзі қатыспаса да, оның ықпалы болған бірнеше оқиғалардың куәгері болады. Мысалы: Атаман Аненковтың қырғыны, баскесер Ергештің жорықтары, әнші Әсет трагедиясы, Ақтентек оқиғасы. Майдельдің тыңшылық сапары Қашқардан Түркияға дейін жалассады.

Романда аяушылық сезімінен ада, қатыгез, баскесер Ергеш сомдалады. Ергеш– Майтіл-пашаның (Майдель) Хауа арқылы тапқан қолшоқпары. Оған айналада болып жатқан саяси ойындар қызық емес. Ақша болса болғаны. Өмірдің мәні ақша мен күш деп ойлайды. Майтіл-пашаға қолынан ісі келетін, жақсылықты да, жамандықты да істейтін, қызба, атаққұмар, тұрақсыз, бастысы ақылдан кенделеу Ергеш таптырмайтын адам. Егер ойлы, сезімтал болса, түпкі жасырын ойды біліп отыруы мүмкін. Алайда тым ақылсыздау емес, айлалы, аяғын аңдып басатын адам. Әділдікті күш деп білетін, Құдайдан да қорықпайтын, жауыз Ергеш романда өзі жайлы:

– Мен қоқан даткаларынан, бай мен манаптан, ақ патшаның сары ала шекпен киген ченовниктерінен сан рет қорлық көрген адаммын. Адам өлтіргенім үшін өлім жазасына кесілгенмін. Маған бай дүре

соққан. Менің арқама датка қыздырып темір басқан. Бір манап менің жон арқамнан қамшылық таспа тіліп алған. Ханның бас алғыштары тілімді кесіп алмақ болғанды «Құдай бір, пайғамбар хақ» деп қақсап түрып алдым. Жүз рет мың рет қайталадым. Хан не істерін білмей, өкімін тоқтатып зынданға қайта салды. Содан қашып шыққаныма төрт апта,[4, 115]-деп Майтілге әңгімесін айтады. Ергештің қолына қару түссе, бірінші ісі өзін жазалағандардан кек алмақшы. Бірінші ниетте өз мүддесіндегі қылмысты істемек ойда. Сонан кейін ғана берілген қылмыстық тапсырманы орындамақ. Сол үшін өзі тектес түрмеден қашқан адамдардан жасақ құрып, тапсырмаларды орындайды.

Романда журналист ретінде Алматыға Геманиядан келген тыңшы Мартин Майзель образы сипатталады. Мартин Майзель 1932 жылы, Анкарада Англия елшісінің қорасында туған. Әкесі–отыз жеті жасында көрген перзенті. Мартин Майзель Анкарады, одан соң Стамбулда, кейін Батыс Германияда білім алған. Мамандығы –журналист. Бір қызығы осы Мартин Майзельдің әкесі – Иван Майдель.

Мартин Майзель журналис атын жамылып, 1941 жылы 22 мамыр күні шекарада болған оқиғаны, Тентек көшесі нөмірі он үшінші үйді және ондағы қалған заттарды білмек болып келеді. 1941 жылы 22 мамыр күнгі оқиғаны шекарашы Андрей Николаевич тергеуші Мұқан Бертаевқа айтқан болатын. Сол күні шекарадан екі адам арғы бетке өтпек болған. Алайда қаша алмады. Бастығы құтылмасын біліп, өзінің серігін және өзін атып өлтіреді. Қолдарынан сол өңірдің картасы табылады. Бірақ қандай мақсатта аспақ болғаны белгісіз күйінде қалған. Оыз жылдан соң Мартин Майзельдің Райса Сенсуоваға айтқан әңгімесі бойынша кемінде екі не үш агент Тентек көшесі нөмірі он үшінші үйдің шатырындағы заттарды алып Бескөл қақпасынан өтіп, жуық арада соғыс басталатындығы туралы тыңшыларға хабар беруі керек болға. Мартин Майзель сол оқиғаның немен біткенін білу үшін, Қашқардан келген Райса Сенсуованы пайдаланады. Райса Сенсуова арғы беттен өту үшін советтік паспорты бар Қарабаевқа тұрмысқа шығады. Қазақстанға өткен соң күйеуінен құтылу үшін түрлі әрекеттер істейді. Кейін белгісіз себептермен күйеуі қайтыс болып, өзінің Сенсуова фамилиясына қайта ауысады. Бір баласы бар. Жұмыста озат, алғыр келіншек. Райса Сенсуоваға Мартин Майзель Қосаралдағы Тентек көшесі номері он үшінші үйдің суретін беріп, сол үйдің бар–жоғын білуді тапсырады. Ал, Райса Сенсуова Меркури Чобановқа аңдытып қояды. Кейін Мартин Майзель шекарадан жасырын өтпек болған бұрынғы Райса Сенсуованың танысы Махметхан арқылы Меркури Чобановтан (Н. Жаванов) құтылмақ болады. Алайда шекарашы Рудовский мен қауіпсіздік комитетінің қызметкері Мұқан Бертаев аңдып жүріп, Райса Сенсуованың тапсырмасы бойынша Махметхан Меркури Чобановты өлтірмек болған кезде қылмыс үстінде қолға түсіреді.

Н. Жаванов соғыстың алғашқы 1954 жылынан жоғалғандардың тізіміне енеді. Кейін 1944 жылы Карпат өңіріндегі жаудың бір штабы түгелдей қолға түскенде, штаб документтерінің арасынан Жавановтың төрт суреті шыққан. Алайда жау армиясымен кеткені немесе өліп қалғана белгісіз болып келген. Карпан лагерінде адам айтқысыз үлкен қылмыс істеген. Түтқын лагерінің басшылары Жавановты «Мерген» деп атаған. Себебі ол түтқынға түскен кеңес әскерінің адамдарына кесілген үкімді орындайтын. Сол лагерден аман құтылған солдаттар Жавановтың көзден ататын жауыздығын айтқан. Лагерден аман қалған бір түтқын тергеушілерге берген жауабында:

– Оны адамдарды атып жатқанда көрген адамның ұмытуы мүлде мүмкін емес. Мен оны ең алдымен бетіне маска киіп алған ба деп ойладым. Өйткені қоңырқай жүзі жып-жылтыр, қимылсыз, шіміркенбейді. Көзін алғашқыда әйнек пе деп қалдым. Шынында көзінің ішіне әйнек киюі де кәдік қой. Әйтеуір не керек, көзі торғай, немесе, тышқан арбаған мысықтың көзіндей өткір, қимылсыз екен. Шекесі қушық, қырым етсіз. Жағы пышақ жанығандай қалақ, жұқа. Оның түсі күні бүгінге дейін көз алдымда,[4, 203] –деп еске алады. Осы әңгімеден қандай жауыз адам екенін білуге болады.

Өзі әбден машықтанған оғы мүлт кетпейтін мерген өзінің айлалығымен атын Чованов деп өзгертіп, тіпті соғыс мүгедегі, озат еңбек адамы ретінде суреті құрмет тақтасына ілінеді. Өкіметтен бір емес, екі қайта көлік те алады. Осылай талай жылдар ізін жасырып жүреді. Тергеуші Бертаев Меркури Чобановтың Балтық жағалауында соғысқанына күдіктенеді. Ол– іздеуде жүрген Карпат лагеріндегі Жаванов еді. Демек, ол ізін жасырып, Балтық жағалауында өлген адамның құжатын пайдаланған деген тұжырымға келеді.

Барлық халықтың аңыз – әңгімелері мен ертегілерінде қанша айлалы болса да, зұлымдықтың жеңіліс тауып, әділдік орнайтыны сияқты детективті прозада да қылмыскер айласын асырған қу болса да, түбі тұтқындалады.

Детектив жанрындағы басты кейіпкерлері із кесуші мен қылмыскердің бір-бірімен арбасуы бейнеленеді. Құды бір шахмат ойынының ойыншылары сияқты қылмыскер өз ізін жасырып, із

кесушіні шытырманға түсіріп адастырмақ болады. Ал, із кесуші логикалық топшылаулар мен тұжырымдарға, фактілерге сүйене отырып құпияны әшкерелейді. Қылмыс әлемі мен көркем ойлаудың образды түрде астасуын шытырман оқиғалар арқылы ашып көрсеткен Сәуірбек Бақбергеновтің «Қан тозаң» туындысында тергеуші Мұқан Бертаев талай жыл жасырын жатқан құпияның түйінін шешіп, қылмыскерлердің қылмысын әшкерелейді.

Оқырман романды оқу барысында шытырман оқиғаларға еніп кетіп, тергеушімен бірге тергеу ісіне араласады. Алдын- ала ой қорытып отырады. Солай оқырманның логикалық ойлау деңгейін дамытады. Детективті прозалық туындылардағы кейіпкерлер образы арқылы тәрбиелі, білімді, мәдениетті тұлға тәрбиелеуге ықпалы зор. Сондықтан қазақ әдебиетіндегі детективті проза арнасын кеңейту – заман талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбдіқадырқызы Д. Детектив жанрының шығу тегі мен даму тарихы //Қазақ тілі мен әдебиеті. 2005, №3, – 102-110 б.
2. Шотаев М. Детектив жанры және С. Бақбергеновтің «Қан тозаң» романы //Яссауи университетінің хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 2002, №1, – 23-26 б.
3. Кестхейн Т. Анатомия детектива. – Будапешт: Корвима, 1989, – с. 262.
4. Бақбергенов С. Қан тозаң: Роман. –Алматы: Жазушы, 1982, – 288 б.

ОӘЖ 37.016:821.512.122-31

Сүйіндік Ж.А.,
2 курс магистранты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
miss_jazi@inbox.ru

Серикова С.Ж.,
PhD, оқытушы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
samalserikova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ДРАМАТИЗМ ТАБИҒАТЫ (ЫРЫСБЕК ДӘБЕЙДІҢ «ЖЫЛҚЫ АТЫЛҒАН ЖАЗ» РОМАНЫ БОЙЫНША)

Түйін. *Мақалада қазіргі қазақ романының жанрлық ерекшелігі қарастырылды. Қазіргі қазақ романы талқыланып, оның басқа жанрлардан ерекшелігі, сондай-ақ жазылу ерекшелігі мен көркемдік стилі жан-жақты сипатталды. Сонымен қатар қазақтың көрнекті қаламгері Ырысбек Дәбейдің классикалық түрғыда жазылған «Жылқы атылған жаз» романы талданады.*

Түйін сөздер: *сөз, роман, әдебиет, жазушы, кейіпкер, драматизм.*

Резюме. *В статье рассмотрены жанровые особенности современного казахского романа. Рассматривается современный казахский роман, его отличие от других жанров, а также всесторонне описывается особенности написания и художественный стиль. Также будет проанализирован классический роман известного казахского писателя Ырысбека Дабея «Жылқы атылған жаз».*

Ключевые слова: *слово, роман, литература, писатель, герой, драматизм.*

Summary. *The article discusses the genre features of the modern Kazakh novel. A modern Kazakh novel is discussed, its features from other genres, and also features of writing and artistic style are comprehensively described. There will also be analyzed the classic novel by the famous Kazakh writer Yrysbek Dabei "Zhylky atylgan jaz».*

Key words: *word, novel, literature, writer, hero, drama.*

Қазақ әдебиетін қалыптастыру және дамыту тарихының барлық сатыларының жұмыстары адам өмірінің шындықтарын көрсететін жүйенің мазмұны мен түрінде көрініс табады. Эпостық жұмыс қазақ халқының әлеуметтік және әлеуметтік оқиғаларының тарихи тақырыбына жеке мемлекет ретінде, сондай-ақ заманауи оқырмандар әлеміндегі көрнекті адамдардың өмірлік шындықтарының фактісі бойынша жұмыс істеп жатқаны анық.

Қазіргі қазақ романдарында халық тарихындағы ең маңызды кезеңдер уақыттың бай фактілері негізінде жазылған. Ғасырлар бойы басқыншылық соғысқа, отаршылдыққа, қасақана ұйымдастырылған аштыққа, қастандық жасауға, саяси қуғын-сүргінге және тағы басқаларға әкелді. Қазақ халқының әдеби шығармаларында көркемдік шындық туралы айтатынымыз анық, олар әлі күнге дейін негізгі ұлттық менталитетті сақтап қалды.

Көркем өнер туындысының заңдылығын шешуші элементтің бірі –драматизм болып табылады, ал көркем ойлаудың қозғалысы өнер саласында күрделі болып табылады. Прозадаға драматизмді ойлағанда әрқашанда ойымызда драматизмді жан-жақты зерттеген ғалым Р.Нұрғали тұратыны анық. Көрнекті ғалым Р. Нұрғали әдеби сын туралы драмалық санатты жан-жақты зерттеудің бастамашысы болғаны белгілі.

Ғалым Р. Нұрғали әдеби-эстетикалық категория – драматизм туралы 1980-жылғы «Вопросы литературы» журналының №7 санында жарияланған «Движение жанров» атты мақаласында «... Алайда, бүгінгі қазақ прозадағы сөздің кең мағынасында драма рөлін күшейтетінін ерекше атап өткім келеді – жанрлық форманы білдірмеймін, бірақ қазақ прозасының жазушыларының қызығушылығын тудыратын көрінісі – өмірдегі ең өткір, драмалық құбылыстар» –, деп аталмыш категория туралы өзіндік пікірін танытқан [1, 104]. 1971 жылғы «Жұлдыз» журналында «Сөз – жанр жайлы» атты мақаласы жарияланды [2]. Ғалымның мақаладағы жанр категориясындағы өзара тоғысу, жанр табиғаты туралы көтерілген өзекті мәселелері прозадағы драматизм категориясының табиғатына арналып айтылған

ой-пікірлерінің бастамасы еді. Үшқындаған ой желісі ғалымның: «Драматизм эстетикалық категория ретінде өнердің барлық саласына, әдебиеттің күллі жанрларына қатысты жалпылық, жинақтаушылық сипаты бар ұғымдардың қатарына жатады. Қазақ халқының прозасында тағы да бір ерекше көңіл аударатын жайт ол – қаламгерлердің шығармалары жайлы жазылған еңбектерде анық ойды бағалай отырып, зерттеудің жаңа объектілерін қарастыру керек. Осы тұрғыдан алғанда, прозадағы драматизм мәселесінің зерттелуі – жанрлардың өзара байланысы, байыту феномені және қазіргі заманғы өнер ұғымын ашып беруге мүмкіндік тудырады. Заманауи әдебиетке деген жоғары талаптардың бірі – драматизм» [3,142]. Суретші өз шығармашылығында эстетикалық білім мен драма рухын суретшінің жанрлық талаптарын сай әрі тиімді пайдаланады. Мәселе мынада, әлемнің өнері мен күрделілігі өнердің негізі болып табылатын драматизмнің элементтерін тиімді қолдана білуінде.

Әдебиет саласын біз әрқашанда өнер деп қарастырамыз. Ал енд, біз үнемі әдебиеттің қозғалыста болатынын және әрқашанда дамып, өсіп отыратынын білеміз.

Басты мәселе мынада: қаламгерлердің қандай сюжетте болмасын немесе қандай жанрда жазса да олар әрқашанда адамның ішкі жан дүниесінен, оның болмысынан келіп туындайтын әдеби-эстетикалық категория –драматизмді қолдану арқылы бүкіл сезімдерін таныта білді және әр адамның тағдырын сол өмір сүріп жақан дәуіріне сай етіп ашып, бейнелей білді. Сонымен қатар, оқиғаның аяқталу желісін, жаман мен жақсыны ажыратуды суретші оқырманның қалауына қалдырып отырған кездері де болды. Сонымен бірге бұл романдарда адам мінездеріндегі қилы-қилы құбылыстар қоғамдық құбылыстың ішкі қайшылықтарынан туындап, дәуір тынысы анық бояуын тапқан.

Барлығына белгілі болғандай, кез-келген жерде ауқымды оқиғалар роман желісіне арқау болады. XX ғасырдың алпысыншы жылдарында әдеби процеске қатысқан адамдардың аттары қоғамның «жылымық» табысы үшін терең ризашылығын білдірді. Адам ойында, яғни қаламгердің ойында серпіліс пайда болды. Қазіргі қазақ романдары – қазақтың көркемдік мұрасының өткен және кейінгі көркемдік дәстүрлерінің жалғасы, сондай-ақ әлемдік өркениеттегі әдеби процестердің бірі. Үлттық өнердің тарихын, тарихи қазбаларды және тарихи әдістерді қоса алғанда, өнер туындыларын эстетикалық бағалай білу үлттық мұраның дәстүрлерін терең бағалайды және таниды.

Жалпы адамзат баласының санасы өмірдің аса іргелі категорияларына назар аудара бастады. Қаламгер де адам. Яғни, өнер адамының санасындағы өзгерістер жалпы адамзаттық проблемалардан туындаған болатын. Ал өнерді жасаушы – адам. Өнер адамы. Ақын. Жазушы. Демек, соның санасындағы өзгеріс. Олжа саған өнер туындысында драмалық коллизиялардың асқынған түрінің, көбірек бейнеленуіне алғышарттар жасады. Яғни, қаламгердің авторлық концепциясы мен оның төл туындысындағы драматизм табиғатында белгілі бір дәрежеде заңдылық деген ұғымның бар екенін ерекше айтқан жөн. Бұл шығармаларда дәл солай болуының негізгі бастауы қоғамның шынайы келбетіне, саяси-әлеуметтік, тарихи жағдайларға әр қаламгердің өз уақыты биігінен үңіліп, зерделеуінде, соның нәтижесінде қалыптасқан авторлық концепцияда жатыр дегеніміз жөн.

Ы. Дәбейдің «Жылқы атылған жаз» атты романын біз өзіміздің мақаламызда зерттеуге ала отырып, бұл романнан XX ғасырдың отызыншы жылдары қазақ халқының басынан кешкен ауыр халін танып біле аламыз. Роман негізгі кейіпкерлер Есбергеновтер әулеті жайында. Роман өзінің сол замандағы шындықты суреттегенімен, шым-шытырық оқиғаларымен және ержүрек кейіпкерлерімен ерекшеленеді. Романда Есберген қажының бейнесі өте керемет суреттеліп, оқыған оқырманның сүйікті кейіпкеріне айналады. Автор романда көркемдік сөз құралдарын өте шебер қолданған және солар арқылы оқырманның жүрегінен орын таба алған.

«Жылқы атылған жаз» романында біз драматизм категориясын кездестіре аламыз. Драматизм категориясын автордың концепциясымен байланыстыра отырып, біз автордың романдағы ішкі ойларымен таныса аламыз. Қаламгер драматизмнің формаларын (монологтік, диологтік, интригалық, т.б.) қолдана отырып, оқырманға қаһарманның ішкі әлемінен хабар береді.

Драматизм категориясын қаламгер концепциясындағы өрілген оймен байланыстыру себебіміздің өзі, драматизмнің формалары (монологтік, диалогтік, интригалық т.б.) қаһарманның ішкі әлемінен хабар беретіндігінде. Демек, қаһармандағы ішкі бұлқыныс, сезім шырғалаңы, түйыққа тірелу, ар азабын кешу сәттерін психологизмге тән десек те осының өзі драматизмнің көрінісі. Қаһармандағы рухани өзгерістердің автор үшін, әрине, идеялық мәні бар. Ал идея қалыптасқан қаламгердің концепциясынан бастау алатыны мәлім.

Біз қарастырып отырған романдарда, шынайы құпия драматизмі кейіпкерлер арқылы оқырманның ақыл-ойын жандандырады. Бұл драматизм кейде кейіпкердің психологиялық көңіл-күйінде не-

месе автордың өз өмірлік циклын қабылдауда және бағалауда, яғни романдағы драматизм арқылы кейіпкердің бейнесін түсіндіруге әкелетін ашық ойлау мен әрекеттерге қол жеткізеді. Жалпы алғанда, жазушының позициясы әлем авторы мен адамның тұжырымдамасы көркемдік екенін дәлелдейді. Қаламгердің сана мен қаһармандық эстетикалық қарым-қатынасы тығыз байланысты. Эстетикалық санаты драма, адам өмірінің мәні және оның рухани негізі туралы өзінің тұжырымдамасымен қатар, оның көркемдік шеберлігі үшін танылуы мүмкін.

Қазақ романдары табиғатының өзіндік болмыс-бітімін айқындаудағы басты қадамы трагизмге толы ұлт тарихының шиеленісі кезеңдеріне үңілуі болды. Қаламгер Ы.Дәбейдің «Жылқы атылған жаз» романы адамға, солардан тұратын қоғамға Уақыт пен Кеңістік категориялары тұрғысынан үңілуімен, қазақ халқының ұлттық болмысын жеке кейіпкерлердің іс-әрекеті арқылы шебер аша білгендігімен ерекшеленеді. Романның суреттелген уақытына келсек, ХХ ғасырдың отызыншы жылдары болған тарихи оқиғаны арқау еткен. Автор сол кезеңдегі қазақ ауылының түрмыс-тіршілігін, тағдыр тауқыметін характерді шебер сомдауы арқылы бейнелеген.

Драматизм қоғамдағы жағымсыз оқиғалардың куәсі болғандардың тағдыры арқылы құрылған романның шындығын және көркемдік шешімдерін дәлелдейді.

Кейіпкердің ішкі әлеміндегі өзгеріс пен табиғат көрінісіндегі құбылыстарды автор шебер үндестіре алған. Ғалымжанның сұрапыл соғыстағы сәті мен табиғат көрінісін автор жақсы келістіре білген. Ғалымжанның соғыста жүріп, өзінің туып өскен, кіндік қаны тамған өлкесін сағынуы, анасынан тірідей айырылғаны, Есберген әулетінің ашаршылықтан қырылып, өз қолымен туысқандарына көр қазған сәттерін ойлаған кездеріндегі кейіпкердің басынан кешкен трагедиялық оқиғалары табиғат көрінісімен сабақтаса кетеді.«Жауынгер жазбасы» атты романның бөлімінде Есберген әулетінен қалған жалғыз тұяғы Ғалымжан, өзінің жанашыры, арқа тірер тауы болған көкесі Тарғынбекке арнап хат жазады. Кейіпкердің осы жазбасы арқылы автор драматизмнің категориясын (монолог) жақсы пайдалана біледі. Сол бөлім арқылы автор сол кездегі Ғалымжанның басынан кешкен сұрапыл соғысты тереңдей бейнелей отырып, соғыс алаңы Ғалымжанның өлім мен өмір арасындағы майдан ретінде бейнелейді. Бір Алласына сенген Ғалымжан екі соғыстан да тірі қалады [4,165].

Роман соңына қарай Ғалымжанның Украина еліне барып қоныстануы, ол елді, жерді жатсынуы, сол жерде өзінің баласын христианша жерлегені жанына қатты батқандығы суреттеледі. Романда драматизм қаһарман санасындағы қайшылық пен қоршаған ортаны жатсынуда, түйыққа тірелу сәтінде белең алған [4].

Драматизм қаламгердің көркемдік ізденісінен соны серпінді талап етеді. Өмірдің ағымы, заманның тынысы уақыт көшінде өзіндік қат-қабат тартысқа толы. Сол себепті де әр роман жаңаша тәсілді, жаңаша ізденісті қажет етеді. Ырысбек Дәбейдің 2017 жылдың 11 қазанында жарық көрген бұл романы классикалық роман деуімізге әбден болады. Қазіргі қазақ романдары көптеген бағыттарда жазылып жатыр. Мысалға модернистік немесе постмодернистік бағытта жазылып жатқан романдарымыз көп деуімізге болады, алайда қазақ әдебиеті классикалық бағыттан алыстап қойған емес және алыстамайды да.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нургали Р. Движение жанров // Вопросы литературы. –Алматы, 1980, №7.
2. Нұрғали Р. Сөз – жанр жайлы // Жұлдыз. – Алматы, 1971, №1.
3. Нұрғали Р. Сырлысөз, Әдеби сын зерттеу, Біртомдық. – Алматы, 2000.
4. Ырысбек Д. «Жылқы атылған жаз» романы.- Алматы, 2017.

УДК 81.2

Тажибаева С.Ж.
д.ф.н., профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Үлттық университеті

ҚАЗАҚСТАНДА ӘЛЕУМЕТТІК-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САУАЛНАМАНЫ ӨҢДЕУГЕ АРНАЛҒАН ЭЛЕКТРОНДЫ БАЗА

Түйін. *Мақалада Қазақстанда тұратын түркі этностарынан алынған әлеуметтік-лингвистилық сауалнаманы өңдеуге арналған электронды базаны жасау тәжірибесі берілген. Сауалнамалар қағаз түрінде, сондай-ақ веб-формада on-line режимінде де толтырылды.*

Түйін сөздер: *түркі тілдері, әлеуметтік-лингвистилық зерттеу, мәліметтердің электронды базасы, мәліметтер жинау, мәліметтерді сақтау, көрнекілендіру.*

Резюме. *В статье представлены результаты создания базы данных для проведения социолингвистического исследования тюркских языков и культур Казахстана. Анкетирование было проведено как на бумажных, так и электронных носителях.*

Ключевые слова: *тюркские языки, социолингвистическое исследование, электронная база данных, сбор данных, хранение данных, визуализация данных.*

Summary. *The article presents the results of creating an electronic database applied to sociolinguistic survey of Kazakhstani Turkic ethnicities with respect to their languages and ethnicities. The survey was conducted both in paper-based and electronic form.*

Keywords: *Turkic languages, sociolinguistic survey, electronic database, data collection, information storage, information processing, data visualization.*

Кіріспе

Мақалада біз әлеуметтік-лингвистилық сауалнаманы өңдеу бойынша жасалған электронды базаны ұсынғалы отырмыз. Зерттеу материалы ретінде 2800-ден аса сауалнама бойынша мәліметтер алынды. Әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама 2014 жылдан бастап Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Үлттық университеті түркология мамандығының оқытушылары, студенттері, магистранттарының, сондай-ақ халықаралық жобаға қатысушылардың күшімен Қазақстанның барлық аймақтарында алынды [1, 2014]. Сауалнама нәтижелері жобаны орындаушылардың бірі бағдарламалаушы Жанар Бейсеева жасаған мәліметтер базасында өңделді және үйлестірілді. Мәліметтер базасының ерекше құндылығы оның ашықтығы мен қызығушылық білдіргендердің барлығына қолжетімділігі. Халықаралық жобаның әлеуметтік-лингвистилық мәліметтері жобаның мына вебсайтында орналасқан: [2-эл.рес.].

Қазақстанның түркі әлемі

Қазақстан – 126-дан астам түрлі этнос өкілдері өмір сүріп жатқан полиэтникалық және поликонфессионалдық мемлекет х2, 2010]. Қазақстанда түрлі генеологиялық семья мен типологиялық топқа жататын 126 тіл қызмет ететін ерекше әлеуметтіклингвистикалық ареал [3, 2007].

Қазіргі кездегі Қазақстанның лингвистикалық картасын тілдері Ресей Федерациясында, Түркіменстанда, Молдова Республикасы, Моңғолия, Қытай, Әзірбайжан Республикасында, Өзбекстан Республикасында қолданылып отырған 24 түркі этникалық топтары құрайды.

Түркі этностары өкілдерінің Қазақстан аймағына қоныстануы түрлі жағдайларға байланысты болды [4, 2006, с. 104-105; 5, 2012, с. 219-220]. Олардың ішіндегі атап айтарлық жағдайлар мыналар:

1.1937 жылғы жаппай коллективтендіру кезіндегі түріктер, әзірбайжандар, құмықтардың көшірілуі.

2.1944 жылы қырым татарлары, қырымшақтар, қарайымдар, қарашайлар, балқарлар, ноғайлардың депортациялануы.

3. Индустриализация кезіндегі шор, чуваштардың қоныс аударылуы.

4. Үлтаралық некелердің күшеюі (алтайлықтар, хакастар, якуттар).

5. Пост-кеңестік кезеңдегі еңбек миграциясы (қырғыздар, қарақалпақтар, өзбектер, түріктер).

Түркі тілдерін қолданушылар кеңестік кезеңде түрлі факторларға байланысты оқшауланды. Бұл, ең алдымен шағын жинақталған диаспораларға қатысты болды. Қазіргі кезде олар бір-бірімен және қазақ тілімен өсіп-өркендеп отырған Қазақстан жағдайында қарым-қатынас жасап отыр. Ол бірнеше факторлармен анықталған:

Біріншіден, тәуелсіздік жылдары қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде орнықты. Оның қолдану аясы бірте-бірте кеңеюде, сонымен қатар оның қоғамдағы беделі де өсіп келеді. Дәл осы жағдай Қазақстандағы басқа да түркі тілдері мен қазақ тілінің бір-бірімен қарырым-қатынасын объективті түрде белсендіріп отыр.

Екіншіден, этникалық және тілдік туыстық факторы, екінші жағынан өздерінің табысты экономикалық және әлеуметтік дамуы. Қазақстан соңғы жылдары Түркі репсубликасы мен Ресей Федерациясының құрамындағы түркі ұлттық автономиясы халықтарының еліктеу объектісіне айналды. Астанада Қазақстанның Түркі Академиясының құрылуымен бірге Қазақстанның ғылыми қоғамының РФ түркі автономиясы, сондай-ақ түркі тілді мемлекеттермен байланысы нығайды.

Елдің үкіметі Қазақстандағы барлық ұлыстардың ұлттық мәдениеті, тілі мен дәстүрлерінің сақталуы мен дамуына жағдай жасап отыр. Осы мақсатта 1995 жылы Мемлекет басшысы жанындағы мемлекеттік консультативтік-кеңесші орган «Қазақстан халқы Ассамблеясы» құрылды.

Қазақстанда Қазақстандық қоғамдағы орны мен олардың даму болашағы бойынша Қазақстанда тұратын түркі этностарын мынадай топтарға бөлуге болады:

1. Белсенді дамып келе жатқан ірі диаспоралар;

2. Теріс демографиялық трендке қатысты ірі диаспоралар;

3. Аз санды диаспоралық топтар [3, 2007, с. 24-25].

Белсенді дамып келе жатқан ірі диаспораларға өзбектер, үйғырлар, түріктер, әзірбайжандар, қырғыздар және қарақалпақтар жатады. Олардың тілінің Қазақстаннан тысқары жерде өздерінің территориясы, қолданушыларын бар, яғни мажоритарлы.

Теріс демографиялық трендке қатысты ірі диаспоралар құрамына қазан татарлары, башқұрттар, чувтар, түрікмендер, қырым татарлары, қарашайлар мен балқарлар кіреді.

Үшінші топ – аз санды диаспоралық топтар. Осы топқа гагауздар, ноғайлар, құмықтар, қарайымдар, қырымшақтар, хакастар, алтайлықтар, якуттар, шорлар, тывалықтар, долгандарды жатқызамыз.

Дерекқор базасын жасау

Жобана орындау барысындағы ең бастысы әлеуметтік-лингвистикалық зерттеуді жүргізу болды. Осы мақсатта келесі бөліктерден тұратын сауалнама жасалды:

– төлқұжат бойынша өзіндік таным, этникаға және ұлтқа жату;

– қлтаралық некедегі ұлтын анықтау;

– жанұя тарихы (жанұясының көші-қон тарихы);

– тілдік құзыреттілік, түрлі жағдайларда тілді қолдануы;

– түркі этностарының тіліне мемлекеттік қолдау көрсету (мектепте оқыту, бұқаралық ақпарат құралдарында және т.б.);

– білім дәрежесі және т.б. [6, 2015a; 2015b]

Жоба аясында сауалнама кезінде алынған деректердің электрондық корпусы құрылды, ол түркологтардың барлығына, сондай-ақ осы проблемалар қызықтыратындардың барлығы үшін Интернеткорларда қолжетімді. Осы жерде айта кететін жайт, бұл әлеуметтік-лингвистикалық мәліметтердің алғашқы электронды базасы.

Сауалнаманы жобаның басты бетінде өз бетінше толтыруға болады. Қазақстанның түркі этностары өкілдерімен сұхбат кезінде, сондай-ақ өз бетінше толтырылған мәліметтердің барлығы деректердің электронды базасына енгізіледі. Сауалнама нәтижелері сүзгіні қолдана отырып, графика мен диаграммалар түрінде сайтта жарияланған.

Деректер қорын құру төрт кезеңнен тұратын жоспарлы жұмыстан тұрады: мәліметтерді жинау, ақпаратты сақтау, ақпаратты өңдеу, мәліметтерді көрнекілендіру.

Сауалнама жүргізу сайты Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ақпараттық жүйелер кафедрасының студенттері мен магистранттары әзірлеген веб-форма пайдаланыла отырып жасалды. Сайттағы веб-форма сауалнама, бланк және сұрау парағының қағаз түріндегі формасының аналогы болып табылады. Формаларда толтыруға арналған өрістер, сонымен қатар пайдаланушыға бір немесе бірнеше элементтерді таңдауға мүмкіндік беретін тізімдер мен ауыстырғыштар бар. Форма веб-сервердің қолдауымен ғана өз жұмысын іске асырады. Веб-форманы пайдалану, әдетте, дерекқор сайтын да пайдалануды көздейді.

Сауалнамаға 10-нан 98 жасқа дейінгі респонденттер қатысты. Ақпараттың толық болуын қамту үшін сауалнамаға барлық жас категориясындағылар қатыстырылды. Олардың ішінде ең көп қамтылғандар 20-75 жас аралығындағылар. Қалған жастар бойынша сауалнама алынған респонденттер саны анағұрлым аз. Ең үлкен респонденттің жасы 98-де болса, ең жас респондент 10 жаста. Зерттеу бойынша сауалнамаға қатысқан респонденттердің жас алшақтығы 88 жыл. Бұл дегеніміз, бір ғасырға жуық уақыт аралығындағы әлеуметтік-лингвистикалық өзгерістерді зерттеуге мүмкіндік болғанын көрсетеді.

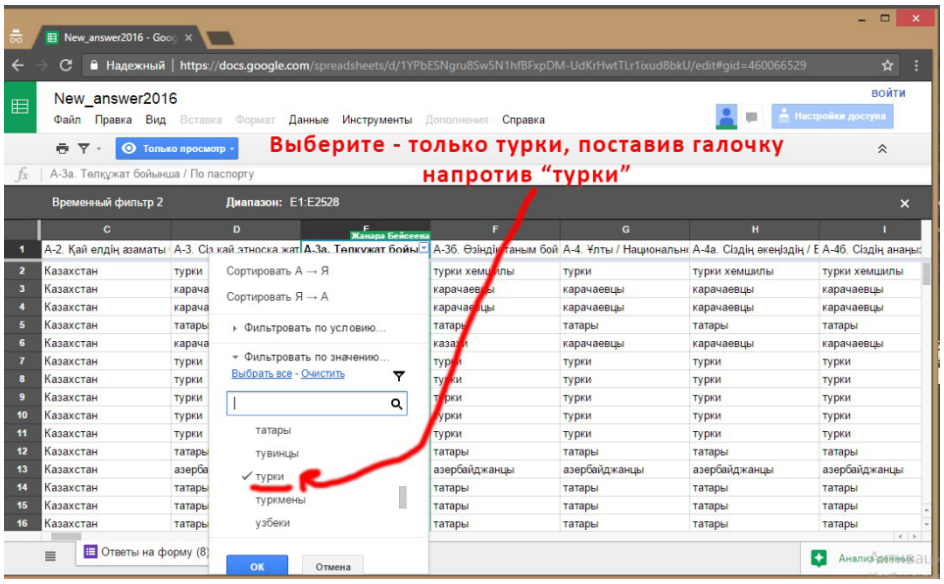
Дерекқор базасының бағдарламалық ортасы ретінде Google қосымшасы, Google Drive бұлтты серверінде сақталатын кестелер пайдаланылды.

Деректер банкінің негізгі мақсаты – электрондық жеткізгіштердегі ақпаратты сақтау және көрнекілендіру. Жобаның деректер базасы әлеуметтік-лингвистикалық ақпараттарды сақтау мен өңдеудің екі түрлі мүмкіндігін береді:

– деректер базасы EXCEL форматында кесте түрінде сақталады.

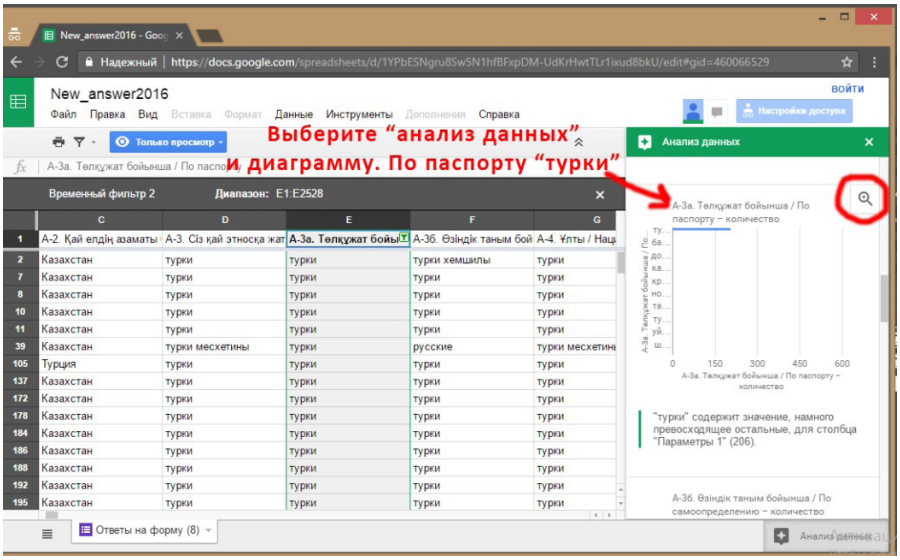
– Сауалнама мәліметтерін диаграмма, графика түрінде көрнекілендіруге болады, себебі сүзгіден өткен нәтижелерді кесте түрінде беру оны көрнекілендіре алмайды.

Зерттеушінің сұранысы бойынша Excel форматындағы дерекқор базасындағы мәліметті беру сүзгілеу көмегімен жүзеге асырылады. Ол мәліметтерді тез табу мен онымен жұмыс жасауда жеңілдетеді. Осы жағдайда берілген шарттағы жолдар ғана көрінеді, ал қалғандары 1-ші суретте көріп отырғандарыңыздай, жасырынып тұрады.

Сурет 1. Сүзгіден өткізу

Мәліметтер базасымен жұмыс істеу барысында бірнеше сүзгілерді қатар қолдануға болады, осы ретте әрбір қосылған келесі сүзгі алдыңғы сүзгідегі мәліметтерге қосылады және мәліметтерді алдын ала тарылтады. Текспен берілген мәліметтер тізіміне сүзгі жасау шартына қарай тексік белгіні қоюға немесе алып тастауға болады [1-эл.рес.]. 2-ші суретте төлқұжатында түрік деп жазылған респондент-тер санын анықтау сүзгісі бойынша мәлімет көрсетілген.

Сурет 2. Респонденттер жауабын сүзгіден өткізу

Осылайша, сүзгіден өткен мәліметтерде берілген шартқа сәйкес келетін жолдар ғана көрініп, қажет емес жолдар жасырылады.

Әлеуметтік сауалнама мәліметтерін диаграмма, графика түрінде көрнекілендіруге болады, себебі сүзгіден өткен нәтижелерді кесте түрінде беру оны көрнекілендіре алмайды. Осы мақсат үшін Java Script бағдарламалау тіліне негізделген Google Chart API құрылғысының көмегімен мәліметтерді көрнекілендіру жасалды.

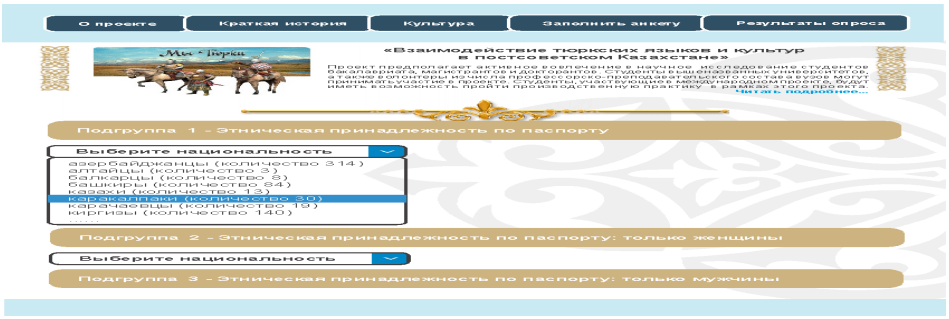
Барлық мәліметтер көрнекілендіруді ыңғайлы ету үшін 6 топқа бөлінді. Егер төлқұжат бойынша этникалық топқа жату деген түймені бассаңыз, онда www.tyurki.weebly.com сайтының диаграммасын автоматты түрде шығаратын сүзгіні қолдануға болады.

3-ші суретте Java Script бағдарламалау тілі мен Google Chart API құрылғысының көмегімен жасалған мәліметтерді көрнекілендіру «сыртқы түрі» көрсетілген.

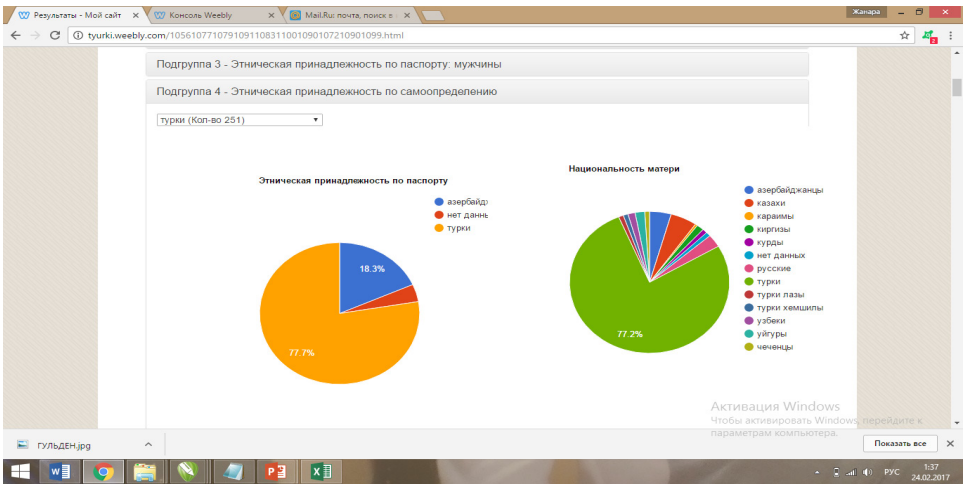
Сурет 3. Сайттың сыртқы түрі

Барлық мәліметтер көрнекілендіруді ыңғайлы ету үшін 6 топқа бөлінді (сурет 4). Егер ұлты деген түймені бассаңыз, диаграмманы автоматты түрде шығаратын сүзгіні қолдануға болады.

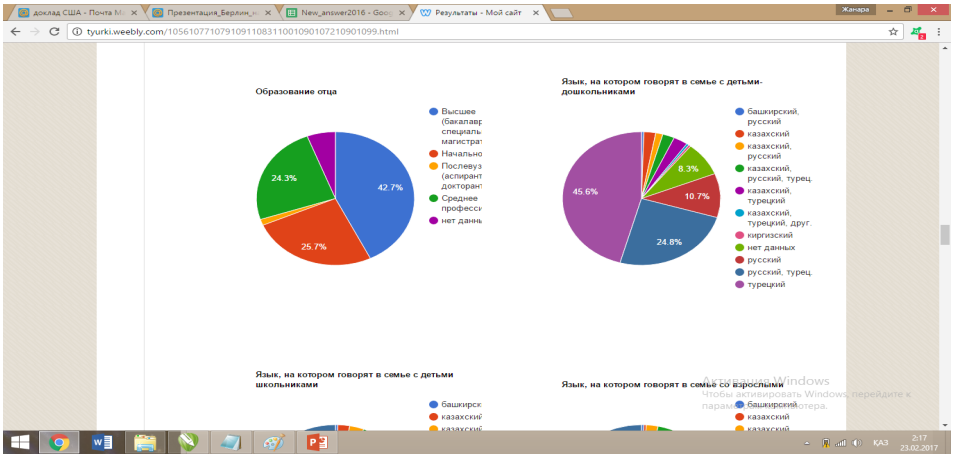
Сурет 4.1 топты көрнекілендіру – Төлқұжат бойынша этникалық топқа жату

Келесі суретте (5) «Өзіндік таным бойынша этникаға жату» сұранысы бойынша мәліметтерді көрнекілендіру берілген.

Сурет 5. Респонденттердің «Өзіндік таным бойынша этникаға жату» және «Анасының ұлты» сауалына берген жауаптарын көрнеілендіру

Диаграммалар «Балаларының ұлты», «Туған жері», «Діни нанымы», «Қызмет орны немесе кәсібі», «Өзге ұлт өкілдерімен тілдесу кезінде қолданылатын тілі», «Қоғамдық көлікте, дәрігердің қабылдауында және т.б.» деген сұраныстарға байланысты жауаптар көрнекілендіріледі, мысал ретінде 6 суретте көрсетілінген.

Сурет 6. Сұраныс бойынша мәліметтерді көрнекілендіру

Қорытынды

Жасалған электронды ақпараттық жүйе ашық және жаңа мәліметтерді өңдеуге және жүктеуге болады. Осылайша, Қазақстанның түркі әлемі түркітанушы-зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудырады. Мәліметтер базасын жасау тілдік және этнографиялық материалды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Әлеуметтік-лингвистикалық сауалнама мәліметтері түркологтар үшін құнды материал болып табылады және Қазақстандағы түркологиялық және әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулердің жаңа көкжиегін ашуға мүмкіндік береді.

Сайтта барлық респонденттің, сонымен қатар жекелеген пайдаланушының мәліметтерінің көрнекілендірілген нүсқасын көруге болады.

Сауалнамада ашық және жабық сұрақтар болды. Ашық сұрақтарда жауаптар нұсқасы берілген жоқ, ол респондентке сұрақтың жауабын еркін түрде беруге мүмкіндік берді.

Электронды базада сақталатын ақпараттар әлеуметтік-лингвистикалық және этнографиялық материалды қызығушылық білдірген барлық тұлғалардың пайдалануына қолжетімді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Невская И.А., Тажибаева С.Ж. Современная тюркология и международное сотрудничество на евразийском пространстве. // Global-Turk. International Journal for Information and Analytics. – Turkic Academy. – №1, 2014. – с. 19-34.
2. АРКС Агентство Республики Казахстан по статистике. Архив: Национальный состав населения Республики Казахстан и его областей (том 1) Численность населения по областям, городам и районам, полу и отдельным возрастным группам, отдельным этносам на 1 января 2010 года.
3. Сулейменова Э.Д. Шаймерденова Н.Ж. Аханова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. – Астана: Изд-во «Арман-ПВ», 2007. – 304 с.
4. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. –Алматы: Экономика, 2006. – 415 с.
5. Аманжолов А.С. Опыт изучения тюрских языков. – Астана: Изд-во «Фолиант», 2012.- 395 с.
6. Nevskaya I., Tazhibayeva S. 2015a. Turkic Languages of Kazakhstan: Problems and research perspectives. In: Lars Johanson (ed.) Turkic Languages. Volume 16, 2014. Numbers 1/2. – Harrassowitz Verlag. Weisbaden, 2015 –- P. 289-302.
7. Nevskaya I., Tazhibayeva S. 2015 b. Sociolinguistic situation of Oguz Turks in post-Soviet Kazakhstan In: Oguzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kulturleri – Ankara, 2015 – P. 321-334.

ЭЛЕКТРОНДЫ РЕСУРСТАР

1. https://support.office.com/ru-ru/article
2. http://tuyrki.weebly.com

Шохаева Қ.Н.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық
университетінің докторанты
shohaeva1976@mail.ru

ІСКЕРИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ СӨЙЛЕУ СТИЛІНЕ ТӘН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Түйін. *Мақалада іскери қарым-қатынас кезіндегі сөйлеуге қойылатын талаптар қарастырылып, соның негізінде стилистикалық ерекшеліктер анықталады. Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу коммуникативтік, проффесионалдық, функционалдық талаптарға жауап бергенде ғана жүзеге асатыны көрсетіледі. Коммуникативтік талаптан туындайтын стилистикалық көрсеткіштерге этикалық нормадағы тілдік қолданыстар жатқызылады. Кәсіби (профессионалдық) талаптан туындайтын стильдік көрсеткіштерге кәсіби сөздер мен терминдердің дұрыс қолданылуы жатқызылады.*

Резюме. *В статье рассматриваются речевые требования при деловом общении, на основе которых определяются стилистические особенности. Отмечается, что разговор в деловом общении возможен только при соблюдении коммуникативных, профессиональных, функциональных требований. Стилистические показатели, вытекающие из коммуникативного требования, включают использование языка согласно этическим нормам. Стили, вытекающие из профессиональных требований, включают правильное использование профессиональных слов и терминов.*

Summary. *The article deals with speech requirements in business communication, on the basis of which stylistic features are determined. It is noted that the conversation in business communication is possible only if the communicative, professional, functional requirements are met. Stylistic indicators derived from the communicative requirement include the use of language according to ethical standards. Styles resulting from professional requirements include the proper use of professional words and terms.*

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу қызмет жүйесіндегі адамдардың ауызша формада тілдесуі, пікірлесуі, ойын айтуы процесіндегі заңдылықтарды қарастырады. Н.А. Ильясова: «Сөйлеу процесі өмірде адаммен байланысты болып жатқан нақты жағдаяттардан, халықтың күнделікті қызметінен, тыныс-тіршілігінен болып жатқан уақиғаны хабарлаудан түрды»,- дейді [1, 10 б.]. Сөйлеу әртүрлі жағдаятта жүзеге асады. Оған рухани-танымдық, қоғамдық, материалдық қажеттіліктен туындайтын әртүрлі факторлар арқау болады. Осыған орай, адамдар әртүрлі сөйлеу жағдаятына түсіп, ойын білдіреді, пікірлеседі. Адамның отбасындағы сөйлеу жағдаяты мен көшедегі сөйлеу жағдаяты бірдей болмайды. Сол сияқты қызмет барысында сөйлеу отбасындағы сөйлеуден, көшедегі сөйлеуден, той-думандағы сөйлеуден т.б. әлдеқайда бөлек болады. Сөйлеудің бұл түрін іскери қарым-қатынастағы сөйлеу деп атаймыз. Сөйлеудің бұл түрінде белгіленген шарттағы коммуникативтік, кәсіби, функционалдық талаптар болады. Осы талаптардың негізінде іскери қарым-қатынастағы сөйлеуге тән стильдік көрсеткіштер анықталады.

Коммуникативтік талаптардан туындайтын стильдік көрсеткіштер қатарына этикалық нормаларды айқындайтын тілдік қолданыстарды жатқызуға болады. Мысалы: «Қайырлы күн!», «Құрметті әріптестер, т.б.!», «Сәлеметсіздер ме?!», «Мархабат», «Рұқсат болса! Рұқсат етсеңіз!», «Кешірім сұраймын!», «Кешіріңіз», «Танысқаныма қуаныштымын!», т.б. Мұндай тілдік қолданыстар іскери қарым-қатынас барысында позитивті жағдай туғызуға, әдептілікті сақтауға, ізеттілік көрсетуге бағытталады.

Кәсіби талаптардан туындайтын стильдік көрсеткіштер іске, кәсіпке байланысты білімін, шеберлігін, танымын көрсететін тілдік қолданыстар арқылы айқындалады. Бұл әрбір салаға тән ерекшеліктерге байланысты анықталады. Мұнай-газ саласынан мысал келтірсек: Есепті жылы Атырау мұнай өңдеу зауытында хош иісті көмірсутегілер өндірісі кешені пайдалануға енгізілді, бұл бүгіннің өзінде жоғары октанды бензиндердің өндірісін айтарлықтай үлғайтуға мүмкіндік беріп отыр. Бензол параксилолы – өзіндік құны жоғары өнімдердің және бұдан арғы мұнай-химиялық шикізатты қайта құру үшін ең маңызды компоненттердің өндірісі жолға қойылды («Қазмұнайгаз» ҰК» АҚ 2016 жылға арналған жылдық есебінен. http://www.kmg.kz) деген «ҚазМұнайГаз» ҰК АҚ Директорлар кеңесінің төрағасы Фрэнк Куйлаарстың сөзіндегі «октантты бензиндер», «бензол параксилолы», «мұнай-химиялық шикізат» деген тілдік қолданыстар іске, кәсіпке, қызметке байланысты тілдік қолданыстар.

Іскери қарым-қатынаста әркім өз саласына қатысты осындай кәсіби сөздерді орынды пайдалана алуы іскери қарым-қатынастағы кәсіби стильдік көрсеткіштерді анықтайды.

Функционалдық талаптан туындайын стильдік көрсеткіштер сөйлеу барысында әдеби тілдік заңдылықтардан яғни, сөздерді дұрыс байланыстыру, дұрыс сөйлеу, дұрыс айту, нормаларынан туындайды. Осы нормалар дұрыс сақталса ғана тыңдаушылар ақпаратты дұрыс қабылдайды, түсінеді. Жоғарыдағы есептен бір мысал келтірсек: Мемлекет басшысының Қазақстанның шағын және орта бизнесін қолдау бойынша тапсырмаларын орындау мақсатында ҚМГ отандық тауар өндірушілері мен қызмет көрсетушілерін қолдау бойынша кешенді жұмыстарды жүргізіп жатыр. 2016 жыл қорытындылары бойынша ҚМГ сатып алудағы жергілікті қамту көлемі 76%-тен асты (1 трлн. 871 млрд. теңге). Отандық тауар өндірушілерімен, жұмыстарды орындаушылармен және қызмет көрсетушілермен 1 триллион 465 млрд. теңге сомасына жасалған 1808 ұзақ мерзімді шарт қолданылып жатыр, мұнай-газ жабдығы саласында бірлескен кәсіпорындар құрылып жатыр. Сөйлеу функционалдық талапқа сай емес. Стильдік қатені дәлелдейтін қаншама қолданыстар бар. Ілік септігі мен тәуелдік жалғау арқылы байланысқан сөздерді, шылауды (бойынша) орынсыз қолданғандықтан ой жүйесіз, шашырыңқы шығып қабылдауға аса қиындық келтіріп тұр. Осы сөзді таңдаған адамда мынадай екіүшты түсініктер мен күмән қалыптасады: біріншіден, Қазақстанның шағын және орта бизнесін қолдау тапсырмасын басқа елдің басшы берген бе, бизнесті қолдай ма, әлде отандық тауарды өндіріп жатқан өзінің қызметшілерін қолдай ма сияқты түсініксіз проблемалар туындайды.

Сөйлегенде сөздер ойдың дұрыс жетуіне қызмет атқаратын функционалдық (семантикалық) талаптарға сай қолданылуы керек. Сонда ешқандай күмән туындамайды. Жоғарыда айтылған сөзді функционалдық талапқа сәйкестендірсек, былайша болар еді: Қазақстанның шағын және орта бизнесін қолдау бойынша мемлекет басшысы берген тапсырмаларды орындау үшін ҚМГ кешенді жұмыстар жүргізіп жатыр. 2016 жылдың қорытындысы бойынша ҚМГ отандық тауарды өндірушілерді, қызмет көрсетушілерді қолдау мақсатында 76%-тен астам жергілікті өнімді сатып алды (1 трлн. 871 млрд. теңге). т.т.

А.Байтұрсынов «Тіл қисыны» атты еңбегінде пікірді дұрыс жеткізуді «сөзден әдемілеп әңгіме шығару өнері» деп атайды. Оны үй салудағы сәулет өнерімен салыстыра отырып, жан-жақты талдайды. Пікірлі әңгіме шығару үшін жұмсалатын зат – сөз, ол топырақтан иленіп жасалған кірпіш сияқты деп түсіндіреді. Кірпіштен қалап үй жасаған сияқты, сөздерді қалап әңгімелер айтылады. Кірпіштің қалануына байланысты үйдің әртүрлі болуы сияқты, сөздің қалануына байланысты әңгіме де әртүрлі болатынын айтады. «Жақсылап үй сала білу үшін сәулетші ұсталатын заттардың сыр-сыйпатын, қасиетін жақсы білуі тиіс, оларды тиісті орнына жұмсауын жақсы білуі тиіс... Мұның бәрін жақсы білу үшін сәулет өнерінің ғылымын білуі тиіс. Сондай-ақ, тілдегі сөзден құрастырып, қисынын келтіріп, жақсылып бір нәрсе шығару үшін сөз өнерінің ғылымын жақсы білуі керек»,- дейді ұлы ғалым [2, 349 б.]. Іскери қарым-қатынаста да әрбір коммуникант тілдік бірліктерді функционалдық талапқа сай қолдана білуі керек. Себебі іскери қарым-қатынастағы сөйлеу статустық деңгейдегі сөйлеуге жатады. Статустық сөйлеу мемлекеттік, ұлттық, қоғамдық жауапкершілікті мойныңа ала отырып, солардың алдына сөйлеу деп танимыз.

Іскери қарым-қатынас барысында сөйлегенде айтылатын ой, лебіз, пікір нақты фактілер, аргументтер арқылы дәлелденіп отырады. Сондықтан нақтылық тән.

Іскери қарым-қатынастағы сөйлеуге тән стильдік көрсеткіштерді жинақтай келгенде ресми стильге жатқызуға болады. Іскери қарым-қатынастағы сөйлеу ауызша формадағы тілдік қатынасқа жататындықтан оның стильдік ерекшелігін ауызша сөйлеу стилімен байланыста қарастырамыз. Ауызша сөйлеу стилін диалогтық сөйлеу, монологтық сөйлеуде қолданылатын тілдік заңдылықтар арқылы анықтаймыз. Атақты психолог ғалым Б.М.Тепловтың сөйлеуді ауызша диалогтық сөйлеу, ауызша монологтық сөйлеу, жазба сөйлеу түрінде үшке жіктейтіні белгілі. Ғалым: «Владеть речью – это значит уметь передать свою мысль возможно более совершенным образом, передать, не только основное содержание, но и тончайшие оттенки её. Иначе говоря, владеть речью – значит уметь быть до конца понятным для другого. Это достигается различными путями в устной диалогической, в устной монологической и в письменной речи. Психологическое различие между этими видами речи очень велико; примером этого может служить тот факт, что многие крупные писатели были слабыми ораторами и, наоборот, многие мастера устной речи далеко не являются хорошими писателями. Диалогическую речь называют иногда речью поддержанной. Это значит, что в разговоре речь каждого из участников

всё время поддерживается вопросами, ответами, возражениями собеседников; если эта поддержка прекратится, то или речь превратится в монолог, или человек замолчит. В противоположность этому и монологическую и письменную речь можно назвать неподдержанной речью» деген [3,70]. Диалогтық сөйлеу екі немесе бірнеше адамның тілдесуі, монологтық сөйлеу бір адамның әңгіме, баяндама, дәріс т.б. басқаларды айтуы болып саналады Диалогтық сөйлеу мен монологтық сөйлеу – ой, пікір, әңгімеге қатысушы адамдардың көз бе көз, ауызба-ауыз тілдесу барысын білдіретін сөйлеу түрі. Сөйлеудің бұл түрінде өзара пікіралысу, сұрақ қою, жауап беру, бірін-бірі қостау сияқты тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыратын формалар, сонымен қатар сөйлеушінің эмоциялық реңкін білдіретін, коммуникативтік мағынаның жігін ашуға қызмет атқаратын интонация, мимика, ым-ишаралар айқын көрініс табады. Іскери қарым-қатынаста осындай амал-тәсілдерді өзіндік орнымен қолданып, тілдік қатынастың сапалы түрде жүзеге асуына қызмет атқаратын стильдік жүйе болуы тиіс. Бұл жүйені іскери қарым-қатынастағы диалогтық сөйлеудің прагмастилистикасы, іскери қарым-қатынастағы монологтық сөйлеудің прагмастилистикасы түрінде екіге жіктейміз.

Қазақ тілінің прагмастилистикасын зерттеуші ғалым Д.Әлкебаева: «... Стилистика тілдің жұмсалу аясының түрлі қоғамдық салаларда қолданылуын, қатысымдық әрекетінің функциясын атқарады. Стилистика мәселесі өте күрделі, өзінің функциональдығымен қарым-қатынас әрекетіндегі тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдерді қолдану принциптерін ретке келтіретін сала. Стилистика сөйлеу коммуникациясы процесіндегі тілді пайдаланудың заңдылықтарын зерттейді. Стилистика түрлі қоғамдық салаларда тілдік амал-тәсілдер мен стилистикалық мүмкіндіктер арқылы коммуникативті-прагматикалық, эстетикалық қызметті оқып үйретеді», – дейді [4, 5, 6]. «Прагмастилистика» ұғымын стилистика мен прагмалингвистиканың тоғысындағы сәйкестіктер арқылы түсіндіруге болады. Адамзат қана коммуникация жасау үшін тілдік таңбаларды қолданатынын айтқан және оны «прагматика» деп атаған американдық ғалым Ч.Морристың тұжырымдары негізінде «прагмалингвистика» ғылымы дүниеге келгенін ескерсек, оның негізгі нысаны адам және оның тілдік таңбаларды қолдануы, болып табылады. Прагмалингвистика тілдің коммуникативті қызметімен байланысты қарастырылатын ғылым саласы болғандықтан төмендегідей негізгі үш бағыт ерекше назарға алынған:

1. Конверсациялық бағыт.
2. Функционалды бағыт.
3. Психолингвистикалық бағыт.

Конверсациялық бағытта коммуникативтік интенциямен байланысты қарастырылатын сөйлеу актісіне қатысты мәселелер қарастырылады. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде сөйлеу актісі (лат. actus) орыс. акт речи – белгілі қоғамдық ортада қалыптасқан сөйлеу принциптері мен ережелеріне сай, арнайы мақсатта жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеті. Сөйлеу актісінің негізгі белгілері: белгілі бір мақсат көзделгендігі; қалыптасқан дәстүрге сай шарттылық сипат болатындығы [5, 308 б.] деп көрсетілген. Сөйлеу актісі «локутивті акт», «иллокутивтік акт», «перлокутивтік акт» деп аталатын құрылымдардан тұратыны белгілі. Локутивті акт сөйлеу барысында сөйлеу әуезділігін сақтау яғни, дұрыс дыбыстау, сөздерді дұрыс іріктеп қолдану, грамматикалық жақтан дұрыс байланыстыру, сөйлеу нысанын дұрыс анықтау талаптарын қарастырады. Осы талаптар дұрыс болса локутивті акт жүзеге асады. Адам сөйлеу актісіне түскенде алдына белгілі бір мақсат қояды, өзінің діттемі (интенциясы) болады. Сол мақсаты, діттемі тыңдаушыға, қабылдаушыға жетіп түсінікті болса, иллокутивті актінің жүзеге асқаны. «Иллокутивтік акт белгілі бір нәтижеге әкелмесе ол сәтті жүзеге асты деп айта алмаймыз», – дейді сөйлеу актісі теориясының негізін салған ғалым Дж. Остин [6, 96 б.]. Перлокутивті акт тыңдаушының ойында, сезімінде болатын өзгерістер, реакциялар арқылы анықталады. М.М. Бахтин «перлокутивтік тиімділік» деп те атайды. Бұл мәселені ғалым былайша түсіндіреді: «Тыңдалатын сөз мағынасын пассивті түрде түсіну – бұл түсінудің жай ғана абстрактілі кезеңі. Жауап та соған сәйкес жүзеге асады. Сөйлеу актсінде үнемі белсенді түрде жауап қайтару болмайтын кездер де болады: мысалы, бұйрықты естігенде белсенді түрде жауап берілмейді, оны түсіну бұйрықты орындауда көрініс табады. Кейде түсіну үшін белгілі бір уақытқа дейін үнсіздік орнап, одан кейін жауап болуы мүмкін. Бұл жауап түрлері ақырын әсер ету әрекетіне жатады: соңында естілгені және түсінілгені естіген адамның кейінгі сөзінен немесе әрекетінен байқалады» [7, 260 б.].

Функционалды бағытта тілдік таңбаларды стильдік нормаға сай қолдану заңдылықтары, қоғамдық салаға, сөйлеу жағдаятына байланысты қолданылатын тілдік амал-тәсілдерге, академиялық шешендікке, т.б. байланысты мәселелер қарастырылады.

Психолингвистикалық бағытта қолданысқа түскен тілдік таңбалардың сезімге әсер етуі (қабылдаушыға, тыңдаушығы әсері, ықпалы) мәселелері қарастырылады.

Осы мәселелерді назарға ала отыра, іскери қарым-қатынастағы сөйлеу стилі конверсациялық, фунционалдық, психолингвистикалық ерекшеліктерге ие деп танимыз. Осы ерекшеліктерге байланысты оларды өз ішінде диалогтық сөйлеуге тән прагмастилистикалық ерекшеліктер, монологтық сөйлеуге тән прагмастилистикалық ерекшеліктер түрінде жіктеуге болады.

Іскери қарым-қатынастағы диалогтық сөйлеу интраиндивидуалды, интериндивидуалды актуализацияға негізделеді деп танимыз. Интраиндивидуалды, интеринвидуалды актуализация деп бір адамның проблемалық өзекті мәселені көтеріп сөйлеуі мен сол мәселені талқылауға басқа адамдардың да араласып, өзара пікіралмасуын айтамыз. Актуализацияның бұл түрінде назар аударту, сұрақ қою, жауап беру, қостау, мақұлдау сияқты коммуникативтік әрекеттер айқын көрініс табады. Сөйлеу әрекеті ешбір дайындықсыз, спонданды түрде жүзеге асады және уақыт мөлшері өте шектеулі болады. Сондықтан барынша синтаксистік жақтан ықшамдалған, қысқа да нұсқа сөйлемдер мен оралымдар қолданылады. Локутивті акт түрғысынан алғанда, жай сөйлемдер, ықшамдалған сөйлемдер, сөз сөйлемдер және қаратпа сөздер мен қыстырма сөздер қолданылады. Синтаксистік ышамдалу (эллепсис) заңына негізделген мұндай сөйлемдерді қолдану аз уақытта ақпараттың тез қабылдануына, тыңдаушының тез түсінуіне, тез жауап беруіне мүмкіндік беріп, иллокутивті, перлокутивті актінің жүзеге асуына ықпал етеді. Олай болса, іскери қарым-қатынастағы диалогтық сөйлеудің прагмастилистикалық ерекшелігі ауызша тілдік қатынаста өзара тілдесуге, түсінісуге, тез қабылдауға икемді ықшамдалған сөйлемдерді қолдану болып табылады. Сөйлемдердің мазмұны тыңдаушылардың қызығушылығына әсер ететін, олардың мүқтажын өтейтін нақты тақырыпта болуы керек. Сонымен қатар, қолданған сөйлемдер қарабайыр, ауызекі сөйлеу деңгейінде емес, шешендікке негізделген, тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйінін көрсететін ұтымды сөздерді пайдалануға негізделуі керек. Сонда тыңдаушының сезіміне ерекше әсер етіп, тілдік қатынас сәтті өтеді.

Іскери қарым-қатынастағы монологтық сөйлеу – бір адамның бірнеше адамға өз ойын сендіре жеткізуі. Сөйлеуші ой-пікірін сендіре жеткізу үшін аудиторияның мінез-құлқын, көтерілетін мәселе бойынша тыңдаушылардың әлеуетін жақсы білуі керек. Монологтық сөйлеу алдын – ала дайындықты қажет етеді. Сөйлеудің бұл түрі негізінен, саясатта, бизнесте, ғылыми ізденісте орын алады. Сөйлеуші сөйлеп түрған тақырыбын терең білуі тиіс; сөйлеген сөзі коммуникативтік мақсатқа негізделуі керек; тілдік материалдар мен фактілер коммуникативтік мақсатқа сай іріктелуі керек; сөйлеу алдын-ала жоспарлануы керек; дауыс ырғағы, интонациялық компоненттер дұрыс қойылып, ой ашық, түсінікті түрде жетуі керек; әрбір сөйлемдегі айтылған ой логикалық жақтан үндесіп, бірізділікке негізделуі керек. Бір ойдан екінші ой туындайтын сабақтастық сақталуы керек. Тыңдаушыларды сендіру үшін айтылған ой аса маңызды аргументтермен дәлелденіп, нақтыланып отыруы тиіс; ерекше назар аударуды талап ететін негізгі тірек сөздерді, сөйлемдерді қай жерде, қалай пайдалануды саралай алуы керек; өзінің алға қойған коммуникативті мақсатына, интенциясына мейлінше аз уақытта қол жеткізуге болатын қарапайым, рационалды тәсілдерді пайдалануы керек. Ол үшін сөйлеуші өзіне мынадай прагматикалық талаптар қойып алғаны жөн: біріншіден, кіріспе сөз сөйлеп, көтерілетін тақырыптың тыңдаушылар үшін маңызды, қызықты екенін дәлелдейтін тілдік амал-тәсілдерді қолдану. Бұл тыңдаушылардың ынтасын аударуына, қызығушылығын оятуға ықпал етеді, тілдік қатынастың әрі қарай сапалы өтуіне мүмкіндік береді. Тыңдаушылардың ынта-жігерін өзіне аудартып алған соң негізгі мәселені көтереді, шешімін айтады немесе ой тастайды.

Монологтық сөйлеуде тыңдаушылардың қабылдауына, түсінуіне кері әсер ететін кемшіліктер болмауы керек. Ондай кемшіліктерді Т.П.Матюшкина былайша жіктеп береді:

1) Логикалық сабақтастықтың бұзылуы;
2) Теориялық пайымдауларға толып кетуі;
3) Дәлелді негізгі ережелердің жоқтығы;
4) Қарастырылатын негізгі сұрақтар мен проблемалардың көптігі [8, 67-68 с.]

Іскери қарым-қатынастағы монологтық сөйлеудің прагмастилистикалық ерекшелігі шешендік сөздің прагматикасына негізделеді. Шешендік сөздің прагматикасы деген ұғымды Т.Жанұзақовтың тұжырымы негізінде түсіндіруге болады: «Шешен сөзі қазақ тілінде өте ертеден қолданылып келеді. Бұл сөздің мағынасы алдында шешіліп сөйлейтін түйінді мәселелерді шешіп сөйлейтін данышпан, ақылгөй, дана деген ұғымдармен өзектес. Шешен сөзі қазақ тілінде сөзшең, айтқыш, тапқыр, суырып салма,

ділмар, қызыл тілге жүйрік дейтін сөздермен қатар қолданыла береді. «Шешен» сөзін халықаралық терминмен айтсақ, «оратор» деген сөз. «Оратор» латынның «очаче» – «айту», «сөйлеу» деген сөзінен шыққан. Дальдың түсіндірмелі сөздігінде «оратор» вития (ділмар), краснослов (қызыл сөз), речистый человек (сөзшең адам) мастер говорить (сөйлеудің шебері). Осының бәрінде де шешен (оратор) «әсерлі, әдемі, бейнелі, көркем, ойлы сөйлей алатын адам деген мағынаны білдіреді» [9, 915 б.]

Іскери қарым-қатынас – белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін жасалатын қарым қатынас түрі. Е.Э.Сапожникова атап кеткендей, іскери коммуникация басқа мақсаттарға қол жеткізудің құралы болса [10], сол мақсатқа жету үшін сөйлеушінің сөзі табысты болуы тиіс. Сөздің табысты болуы үшін, ораторлық шеберлікке жету үшін сөйлеушінің ғылым мен техникадан, әдебиет пен өнерден, саясат пен барлық салаға қатысты заңдардан хабардар болып, эрудициясын, оқыған-тоқыған білімін сөйлеген сөзіне жинақтап қолдана білуі керек. Сонда ғана іскери қарым-қатынастағы монологтық сөйлеудің прагмастилистикалық қызметі өз деңгейінде болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ильясова Н.А. Қазіргі қазақ тіліндегі қатысымдық бірліктер: когнитивтік аспектісі. Докт. Диссерт. Алматы, 2010, 275 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл қисыны /Ақ жол. Өлеңдер мен тәржімалар, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу. / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы, Жалын, 1991, 464 б.
3. Теплов Б.М. Психология. УЧПЕДГИЗ, Москва, 1953, 121 с.
4. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Зият-Пресс, 2007, 244 б.
5. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. –Алматы: «Сөздік-Словарь, 2005, 440 б.
6. Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17, С.22-129.
7. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979, 423 с.
8. Матюшкина Т.П. Культура и деловое общение: учебное пособие. – Белгород, 2012, 68 с.
9. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008, 968 б.
10. Сапожникова Е.Э. Сопоставительный анализ национально-культурных особенностей языки делового общения (на материале переговоров английском, испанском и русских языках) дисер. Канд. Филол. Наук. Москва. 2004, 252 с.

УДК 82:801.6; 82-1/-9

Щербовских И.Г.[1], Болгар К.А.[2], Сералиева Н.Ж. [3]
[1]канд.филолог.наук, и.о.ассоциированного профессора (доцента),
[2]магистр пед.наук, преподаватель,
irina67_irina67@mail.ru
[3]канд.пед.наук, ассоциированный профессор (доцент),
Жетысуский государственный университет им.И.Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

СИСТЕМА ОТРАЖЕНИЙ В ЛИРИКЕ Ф.И. ТЮТЧЕВА

Резюме: *Статья посвящена изучению системы отражений в поэтических произведениях Ф.И.Тютчева. Авторы анализируют образ зеркала и его роль в создании характерного для поэта образа «двойной бездны». Подробно охарактеризованы случаи употребления слова «зеркало» в разные периоды творчества поэта. Особое внимание уделено поэтическим образам, принявшим на себя функции зеркала. Анализ отдельных стихотворений Ф.И. Тютчева демонстрирует проявление мотива отражения на разных уровнях поэтики.*
Ключевые слова: *образ зеркала, отражение, параллелизм, бинарность, поэтика.*

Chsherbovskikh I.G.[1], Bolgar Ch.A [2], Seralieva N.Zh.[3]
[1] candidate of philological Sciences, acting associate Professor,
[2]master of pedagogy, lecturer,
irina67_irina67@mail.ru
[3] candidate of pedagogical Sciences, associate Professor
ZhSU named after I.Zhansugurov,
Taldykorgan, Kazakhstan

THE SYSTEM OF REFLECTIONS IN THE POETRY OF F.I.TYUTCHEV

Abstract: *the Article is devoted to the study of the system of reflections in F. I. Tyutchev's poems. The authors analyze the image of the mirror and its role in the creation of the poet's characteristic image of the "double abyss". The cases of using the word "mirror" in different periods of the poet's work are described in detail. Special attention is paid to the poetic images that took on the functions of a mirror. The analysis of some Tyutchev's poems demonstrates the manifestation of reflection at different levels of poetics.*
Key words: *mirror image, reflection, parallelism, binary, poetics.*

Щербовских И.Г.[1], Болгар К.А.[2], Сералиева Н.Ж. [3]
[1]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.,
[2]педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы,
irina67_irina67@mail.ru
[3] педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент),
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қ., Қазақстан

Ф.И. ТЮТЧЕВ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ БЕЙНЕ КӨРІНІСІНІҢ СИПАТЫ

Түйін: *Мақала Ф.И.Тютчев шығармаларындағы айнадағы бейне жүйесінің поэтикасын зерттеуге арналған. Авторлар айнадағы бейненің көрінісін және оның ақын шығармаларындағы «шыңыраудағы көрінісінің» бейнесін жасаудағы орнын талдау арқылы айқындайды. Ақынның әр жылдардағы шығармашылық кезеңіндегі*

«айна» сөзін қолдануы нақты дәйектелген. Поэтикалық бейнені өзіне қабылдап көрсететеін айна қызметіне ерекше көңіл бөлінген. Ф.И.Тютчевтің жекелеген шығармаларындағы мотивтің пайда болуының әр деңгейдегі көріністері сипатталған.

Түйін сөздер: *айна образы, бейне көрінісі, параллелизм, бинарлық, поэтика.*

В историю русской и мировой литературы Ф.И.Тютчев вошел не только как тонкий и проникновенный лирик, но и как поэт–философ, создавший уникальные образцы поэтических раздумий о бытии вселенной и человека. Говоря об особенностях поэзии Ф.И.Тютчева, исследователи в первую очередь подчёркивают её философичность.

Характерной особенностью тютчевской поэтической мысли является сопоставление двух начал, двух образов, нередко противоположных, на что давно обратили внимание исследователи творчества поэта. О «страшном раздвоенье» ещё в начале прошлого столетия писал А.Г.Горнфельд, называя двойственность обычным мотивом поэзии Тютчева [2, 1909, с.450]. Двойственность Ф.И.Тютчева подчеркивал и В.Я.Брюсов, противопоставляя «дневную» и «ночную» лиру поэта [1, 1987, с.229]. Авторы современных работ также акцентируют двойственность, лежащую в основе тютчевского мирообраза (Б.Я.Бухштаб, Л.А.Озеров) и традиционно выделяют пары таких «трагических двойников–антиподов», как День и Ночь, Сон и Смерть, Вера и Неверие и т.д.

Наиболее часто привлекает внимание исследователей образная пара День – Ночь. В своё время ещё Л.В.Пумпянский отмечал, что полярность дня и ночи развилась у Ф.И.Тютчева в большой тематический цикл [3, 1928, с.30]. О важности этой «особой парной темы» у Ф.И.Тютчева говорит и Н.Я.Берковский. Обращаясь к анализу стихотворения «День и ночь», М.М.Гиршман и В.Кормачёв отмечают, что это не просто название отдельного произведения, – это и сквозной образ, и один из самых устойчивых семантических комплексов всей лирики Ф.И.Тютчева, и магистральная тема. Анализируя отдельные скрытые «образно-поэтические параллели» к идеям и сценам романов Ф.М.Достоевского, В.В.Савельева акцентирует звёздную тему в «Братьях Карамазовых» и связанную с нею поэтизацию ночи «как пути приобщения человека к тайне мироздания». Автор устанавливает связь данной темы с величественным образом «звёздной славы» у Тютчева, в творчестве которого тема ночи звучит как «тема величия вечности, противопоставленной земле, тленной и мертвенной в своём ночном сне» [4, 1987, с.126].

Ф.И. Тютчев изобразил две беспредельности, две бездны – внутри человека и вокруг него. Эти особенности мировосприятия Ф.И.Тютчева во многом определили своеобразие его поэтики: создавая на поэтических страницах бинарно устроенный миропорядок, воплощая в образной системе свои представления о мире и человеке, он всё это выразил с помощью неповторимого поэтического языка и формы своих произведений.

Весьма ярким проявлением тютчевской поэтической бинарности является мотив отражения, представленный на самых различных уровнях – в раскрытии поэтической темы, системе группировки образов, своеобразии поэтической речи и художественной структуры. Можно назвать отдельные стихотворения поэта, в которых представлена целая система отражений.

Созданию картины отражённого бытия способствует ряд повторяющихся образов, ключевую роль среди которых играет образ зеркала. Этот образ особенно притягателен ещё и потому, что самое слово «зеркало» используется поэтом крайне редко, и в большинстве случаев изображения двойной бездны, двойного бытия оно не названо (его функции выполняют, например, водная гладь или ледяная поверхность). Но, не произнося слово «зеркало», не фиксируя материальную, словесную оболочку таинственного образа, обладающего удивительной способностью, проникая вглубь, постигать иное, отражённое бытие предмета, поэт создаёт весьма выразительный поэтический образ, удваивающий изображаемое пространство, рисующий второе бытие поэтического явления.

Впервые зеркало упоминается уже в одном из самых ранних стихотворений Ф.И.Тютчева («На новый 1816 год»), где оно выступает в функции метафоры: «О время! Вечности подвижное зерцало!». Чуть позже, в начале 1820–х годов, поэт говорит о зерцале истины («Песнь радости»). Затем зеркало встречается в стихотворении «Двум сёстрам», где с его волшебными свойствами сравнивается способность памяти воскрешать уже минувшие картины. А написанное в том же 1829 году стихотворение «Последний катаклизм» гласит: «Всё зримое опять покроют воды, // И божий лик изобразится в них!» – «изобразится» как в зеркале, но само зеркало здесь уже не названо. В этом стихот-

ворении впервые функции зеркала выполняет водная гладь. В созданном в это же время стихотворении «Байрон» вновь возникает торжественный образ «кроваво–тусклого зерцала», отражающего «и мир и жизнь», а в отрывке из «Эрнани» упоминается не менее величественное «зерцало грозное для совести царей». В стихотворении «MALA ARIA» прозрачные воды источника сравниваются со стеклом, что сразу же рождает ассоциации с зеркалом; напоминает зеркало и созданный поэтом образ дремлющего озера в стихотворении «Осенней позднею порою...» («И белокрылые виденья // На тусклом озера стекле»). И только в самом конце 1850–х годов появляется образ зеркала, которым названы воды Женевского озера: «Тот же месяц, но живой // Дышит в зеркале Лемана». Здесь, наконец, при упоминании водной поверхности, зеркало уже названо прямо, а не присутствует ассоциативно, как ранее – в многочисленных стихотворениях, где изображена водная гладь, выполняющая функцию зеркала. Интересно, что, употребляя во всех указанных выше случаях устаревшую форму – «зерцало», Ф.И.Тютчев при обращении к зеркалу воды меняет стилистическую окраску слова.

С зеркалом сравниваются и речные струи в стихотворении 1868 года: «В небе тают облака, // И, лучистая на зное, // В искрах катится река, // Словно зеркало стальное…».

В уже упомянутом выше стихотворении «Байрон» поэт создает красочный образ «двойной зари», со всех сторон осеняющей лебедя, плывущего в предвечерний час по зеркальной поверхности воды. Он легко скользит по той недоступной взору грани, которая отделяет одну от другой две стихии: зарево заката в небе и – его отражение в румяной волне. Водная поверхность стала и той зеркальной гладью, которая отразила не только закатное небо, но и саму птицу, окруженную «двойной зарёю» и любующуюся своим отражением. В том же 1829 году в стихотворении «Сны» поэт изображает «пылающую бездну», окружающую человека со всех сторон: это горящее звёздной славой небо, отражённое в водной глубине. А спустя 10 лет образ неба, таинственно глядящего из глубины водной стихии, получит, наконец, более адекватное, более ёмкое и глубоко символичное обозначение – «двойная бездна». Между «двойной бездной» застыл погруженный во «всезрящий сон» лебедь. Со всех сторон его обступает безбрежность ночного неба, отражённая в водной глади: бездна в вышине и бездна в глубине. Зеркало воды удваивает бесконечность небесной стихии, глядящей одновременно с высоты небес и из глубины. Интересно проследить развитие образа: «пылающая бездна» («Сны») → «двойная заря» («Байрон») → «двойная бездна» («Лебедь»).

Подобрав в стихотворении «Лебедь» нужное определение, поэт не будет далее называть «двойную бездну», но к её изображению он ещё вернется – и не раз. Не говоря непосредственно о двойной бездне, поэт словно намекает на её существование целой системой отражений: с поразительным постоянством Тютчев отражает звёздное небо, сияющие лучи солнца или пылающий зарёю Восток в зеркале воды, в слезах или ледяной коре, сковавшей горные вершины.

Создавая второе, «отражённое», бытие своих образов, Ф.И. Тютчев чаще всего использует в качестве зеркала водную гладь. В воде отражаются золотые кровли («Тихо в озере струится…»), «радужные горы // В лазурные глядятся озера» («На возвратном пути»), но наиболее часто в зеркало воды глядит небо – как дневное, залитое солнцем, так и ночное, усеянное звёздами или посеребренное луной.

Трудно сказать, какой картине поэт отдает большее предпочтение – «дневной» или «ночной»: отражение в воде дневного неба на протяжении всего творчества Ф.И.Тютчев изображает почти столь же часто, как и отражение неба ночного. При этом почти всегда поэт называет то дневное или ночное светило, которое осеняет своими лучами водную поверхность: отражается не просто небо, а обязательно – «зажигающие» его заря, закат, солнце, луна или звёзды.

Спускаясь вниз и отражаясь в воде, солнечные лучи оживляют изображаемую поэтом картину: «по сребру зыбей свет солнца золотой // Играет и скользит» («Послание Горация…»), он вызывает улыбку и смех («Что ты клонишь над водами…», «Ты волна моя морская…», «Сияет солнце, воды блещут…»). Лучи солнца играют в зеркале речных просторов, заставляя их сверкать и искриться («Небо бледно-голубое…»). «Огнецветная пыль» фонтана вобрала в себя солнечное пламя, сияя его отражённым светом («Фонтан»).

В разные периоды творчества отражая в воде сияние солнечных лучей, Ф.И.Тютчев не только повторяет в деталях создаваемые им картины, но также обращается к использованию одних и тех же слов: «И блещет всё в торжественном покое: // Лазурь небес, и море голубое» – 1828 г.; «Но струя бежит и плещет, // И на солнце нежась, блещет, // И смеётся...» – 1835 г.; «Сияет солнце, воды блещут, // На всем улыбка, жизнь во всем» – 1852 г.; «Солнце светит золотое, // Блещут озера струи» – 1866 г.

Если под лучами дневного неба вода неизменно «блещет», то, отражая сияние ночных светил, Тютчев создает более разнообразные картины: отражённое в бесконечности водной стихии ночное небо искрится, сияет, но чаще – «горит» и «пылает». И здесь невольно напрашивается следующее сравнение «дневного» и «ночного» отражений: создаётся впечатление, что дневные лучи достигают лишь поверхности воды, которая их отражает (воды «блещут» – здесь чувствуется что-то праздничное, полное жизни, но в то же время – поверхностное, быстро проходящее), слава же ночных лучей достигает самой глубины, проникая в сердце ночной пучины.

Рисуя ночное небо, отражённое в воде, Ф.И.Тютчев чаще обращается к образу звёзд, нежели луны: «Лишь по задумчивой Неве // Струится лунное сиянье»; «С неба звёзды нам светили, // Снизу искрилась волна»; «И опять звезда играет // В лёгкой зыби невских волн». При этом именно звёздное небо Тютчев погружает в воду, создавая величественный и таинственный образ пылающей «двойной бездны»:

Безбрежное море лежит под стопами,
И в светлой лазури спокойных валов
С горящими небо пылает звездами…

(«Урания»)

Небесный свод, горящий славой звездной,
Таинственно глядит из глубины, –
И мы плывём, пылающею бездной
Со всех сторон окружены.

(«Сны»)

Если поэт одинаково часто отражает в воде как дневное небо, так и ночное, то этого нельзя сказать в отношении неба рассветного и закатного. Предрассветное небо отражается в водной глади, пожалуй, всего единожды – в стихотворении «Восток белел. Ладья катилась…» («Как опрокинутое небо, // Под нами море трепетало»), зато зарево заката румянит зеркало воды не один раз: «Уж солнца раскалённый шар // С главы своей земля скатила, // И мирный вечера пожар // Волна морская поглотила» («Летний вечер»); «Не лебедем ты создан был судьбою, // Купающим в волне румяной крыла, // Когда закат пылает над потоком, // И он плывёт, любуясь сам собою, // Между двойной зарёю» («Байрон»). В стихотворении «Под дыханьем непогоды...» Тютчев создает красочную картину отражения в водном потоке пламени вечерней зари; создаётся двойственное впечатление: не сразу удаётся понять, спускается ли закатный луч с небес в воду или светит изнутри, из глубины потока.

Ф.И.Тютчев так часто отражает небо в воде, что постепенно начинает о небе говорить как об «опрокинутом» в него море: «В бездонном небе звёздный сонм горит» («Как сладко дремлет сад темно-зелёный…»), «Деревья радостно трепещут, // Купаясь в небе голубом» («Сияет солнце, воды блещут…»), «звезда // Уж тонет в небе голубом» («Я знал её ещё тогда…»), орёл «во глубь небес нырял» («Байрон»). Невольно возникает ощущение, что небо – это отражение морской глубины.

Весьма показательны случаи, когда в пространстве одного произведения Ф.И.Тютчев создаёт целую систему отражений (и на образном, и на синтаксическом уровне), и когда функции зеркала выполняют сразу несколько художественных образов. В этом отношении интересно стихотворение «Восток белел. Ладья катилась…». Подробный анализ его текста, с учётом вариантов, представленных в различных автографах ранней редакции, предложен в нашей статье «Композиционно-семантическое своеобразие стихотворения Ф.И.Тютчева «Восток белел. Ладья катилась...» [5, 2016, с.94-98].

В каждой строфе стихотворения между первым и вторым двустишиями, отграниченными тире, складываются своеобразные отношения. Наряду с тем, что первое двустишие в каждом случае фиксирует движение времени, оно рисует и определённый эпизод, соответствующий этому отрезку времени. Вторые же двустишия не только изображают то, что происходило внизу, в ладье, в момент тех или иных изменений предрассветной стихии, но и создают столь характерную для Тютчева картину отражения: I строфа – небо отражается в воде: море уподоблено опрокинутому небу; II строфа – небо, озарённое лучами восходящего солнца, отражается в очах, во взгляде: «Восток алел» – «Во взорах небо ликовало»; III строфа – вспылавший Восток отражается в слезах: «И по младенческим ланитам // Струились капли огневые». Подобную роль играют и повторяющиеся слова («Восток», «она»), которые, к тому же, тесно взаимосвязаны («Восток», алеющий и вспылавший, отражается в её взорах и слезах).

Таким образом, система отражений в данном стихотворении представлена на самых различных уровнях:

1) каждая из строф рисует картину отражения неба, где в роли зеркала выступают гладь моря, глубина взора и влага слёз;

2) в каждой строфе отчётливо выделяется пара образов (I: «Восток – ладья»; II, III: – «Восток – она»), которые в семантическом плане тесно взаимосвязаны и в известной степени являются отражением друг друга: изменения предрассветного неба влекут за собой соответствующие изменения «внизу» (небо → вода, взоры, слёзы);

3) как в зеркале, отражается друг в друге структура каждой из строф стихотворения.

Каждая строфа включает по два предложения: первое открывает строфу, являясь первым полустишием и завершаясь точкой, второе занимает остальные 7/8 объёма строфы и завершается многоточием. Синтаксическая композиция совпадает с композицией строфической. Помимо этого, каждая из трёх частей текста делится надвое значительной паузой, выраженной запятой и тире. Но особенно выразителен параллелизм начальных стихов каждой строфы:

1 Восток белел. Ладья катилась,

5 Восток алел. Она молилась,

9 Восток вспылал. Она склонилась,

скреплённый анафорой.

Если в стихотворении «Восток белел. Ладья катилась...» Ф.И.Тютчев трижды удваивает небесный свет, меняющий краски в предрассветную пору, то в стихотворении «Как хорошо ты, о море ночное...» в трёх строфах из четырех он создает картину отражения в воде лунного сияния и сверкания звёзд. Заключительная же строфа создает как бы обобщающее полотно, в полной мере передающее обаяние морской стихии. Со всех сторон (и с высоты небес, и с бесконечности морских просторов) струится сияние, в котором, словно во сне, утопает человек, очутившись между двумя сверкающими безднами: между озаренным луной ночным небом и отражающим сияние небес ночным морем:

В этом волнении, в этом сиянье,
Весь, как во сне, я потерян стою –
О, как охотно бы в их обаянье
Всю потопил бы я душу свою…

Довольно часто в тютчевских произведениях солнце блестит не в водном зеркале, а в ледяном. Например, в стихотворении «Смотри, как на речном просторе...» солнечные лучи отражаются в зеркале плывущих по реке льдин, а в стихотворении «Чародейкою Зимою...» зимнее солнце вспыхивает и блещет в ослепительной красе укрытого снежным покрывалом леса. Похожую картину рисует стихотворение «Ещё земли печален вид...»: небесная лазурь блестит в солнечных лучах, и блеск этот ниспадает на землю, отражаясь в её снежном одеянии («Блестят и тают глыбы снега, // Блестит лазурь...»). «И надо всем вершины ледяные, // То бледные, то огненно-живые!..» («Байрон») – солнце здесь прямо не названо, но ясно, что именно отражая его лучи, ледяные вершины разгораются огнём и бледнеют тогда, когда эти лучи меркнут. Метафорическая картина отражения пламени солнечной зари в ледяном зеркале представлена в стихотворениях «Яркий снег сиял в долине...» («Но который век белеет // Там, на высях снеговых? // А заря и ныне сеет // Розы свежие на них!») и «Альпы».

Анализ показывает, что образ, наиболее часто предстающий под пером Тютчева в своем «двойном бытии» (реальном и отражённом), это небо (рассветное, закатное или полночное), чью безбрежность поглотила бесконечность водной стихии. А в создании двойного облика неба весьма важную роль играет образ водного зеркала, являющегося едва уловимой границей «меж зыбью и звездою», между бесконечностью вверху и – её отражением, утопающим в бесконечности внизу, между «двойной зарёй», «двойной бездной».

Но у Тютчева встречается и образ водного зеркала, не способного отразить великолепие и блеск небес, по которым проплывают «златые облака». В стихотворении «Над виноградными холмами...», противопоставляющем «горнее» и «дольное», тематический контраст первых двух стиховых пар усилен полным параллелизмом двустиший. Каждый элемент первого двустишия, обращающего взор ввысь, как в зеркале, отражается в соответствующем ему элементе второй пары стихов, опускающей

вниз, в долину (над – внизу, виноградными – зелёными, холмами – волнами, плывут – шумит, златые – померкшая, обрака – река). Но в отражённом этим «зеркалом» синтаксическом «двойнике» каждый элемент двустишия видит свою лексико–семантическую противоположность. Противопоставление «горнего неземного жилища» и мира дольного усиливают бинарный грамматический параллелизм двустиший и семантический контраст почти всех слов, расположенных в пространстве текста параллельно (особенно «златые облака» – «померкшая река»).

Сквозь всю лирику Ф.И.Тютчева проходит образ неба, отражённого в воде: в лазурные озёра опрокинута лазурь небес, «закат пылает» над «волной румяной». В анализируемом же стихотворении мы не видим подобной гармонии: «померкшая река» не отражает золота плывущих над ней облаков. Здесь акцент сделан не на характерном для поэзии Ф.И.Тютчева взаимопроникновении двух стихий (небесной и – отражённой в водной глубине), а на отличии вечного и торжественного, свойственного «горнему», и – суеты и беспокойства шумной долины, не только далёкой от важности и торжественного великолепия горнего, но даже не способной просто отразить золото небес. В «зелёных волнах» отражена лишь зелень виноградных холмов, но не выше – не облака.

Рассмотрев образ зеркала и рождаемые им ассоциации в контексте всей лирики Ф.И.Тютчева, можно выделить следующие основные этапы развития авторской мысли. Стихотворения раннего периода творчества поэта достаточно часто обращаются к упоминанию образа зеркала, но, будучи названо, зеркало пока не имеет отношения к мотиву «двойной бездны» и не связано с теми образами, которые впоследствии примут на себя его функции и будут сопряжены со столь частым в поэтическом мире Ф.И.Тютчева явлением отражения. При этом в подавляющем большинстве случаев, дабы придать изображаемому особую торжественность и приподнятость, поэт использует архаичную форму «зерцало». Но интересно, что почти во всех случаях использования устаревшей лексики (3 из 4-х) Ф.И.Тютчев выступает как переводчик: из Шиллера («Песнь радости»), Й.–Х.Цедлица («Байрон») и В.Гюго (отрывок из «Эрнани»). В стихотворениях 1810–х – 1820–х годов современное слово «зеркало» использовано только один раз («Двум сёстрам», 1829 г.). Кстати, вновь зеркало будет названо лишь спустя 30 лет в стихотворении «На возвратном пути».

После 1830 года поэт долго не произносит слово «зеркало» – его роль принимают на себя другие образы (зеркальная поверхность воды или льдистая кора, покрывающая горные вершины). Но именно теперь Ф.И.Тютчев настойчиво вводит в свои произведения мотив отражения, удвоения. Интересно, что удваиваются образы и пространства именно в тех случаях, когда речь не идёт о зеркале, как таковом, но его функцию выполняет то или иное явление (прежде всего, это – вода в различной субстанции: стальные воды Женевского озера, ледяные вершины Альп, горячая влага слёз и т.п.). И когда рождаются ассоциации с зеркалом, значение имеет не столько сам облик зеркала, сколько присущая ему способность удваивать мир, отражая его. И мы представляем не само зеркало, а полученные благодаря ему два пространства, два образа – реальный и отражённый в зеркальной поверхности (ср.: когда ранее автор упоминал зеркало, прямо называя его, о самой двойственности не было и речи (несмотря на то, что удвоение – естественная способность зеркала)).

В 1858 году в стихотворении «Осенней позднею порой…» Ф.И.Тютчев упоминает о «тусклом озера стекле», а в следующем стихотворении («На возвратном пути», октябрь 1859 г.) уже говорит о «зеркале Лемана». Образ зеркала вновь назван прямо и теперь уже в непосредственной связи с водной гладью, «заменявшей» зеркало во многих произведениях поэта. При этом Ф.И.Тютчев отказывается от архаичной лексики, при обращении к зеркалу воды сменив стилистическую окраску слова.

Образ зеркала в поэтическом мире Тютчева играет весьма важную роль. Даже не будучи названо прямо, но реализуя свою способность, отражая, удваивать изображаемое, зеркало (или поэтический образ, выполняющий его функции) настойчиво акцентирует мысль о двойственности мира и бытия, создавая и углубляя характерный для поэзии Ф.И.Тютчева образ двойной бездны.

С известной долей условности назовём отражением игру солнечных лучей на листве и цветах. Таково, например, отражение первых лучей утренней зари в стихотворении «Весна» («Как в полном, пламенном расцвете, // При первом утра юном свете, // Блистают розы и горят») и последних лучей зари вечерней в стихотворении «Одиночество» («По тёмной зелени дерев // Зари последний луч ещё приметно бродит»). Таково отражение солнечных лучей в оживлённом сиянием мире («Неохотно и несмело…») или отражение лучей ночных светил («Тихой ночью, поздним летом…»).

Своеобразно развивает тему отражений довольно часто изображаемый Тютчевым отблеск («от-

блеск славного былого», «отблеск дня», отблеск луны на Олеговом щите и т.п.) и отзвук («Ещё гремит твоих побед // Отзывный гул в колеблющемся мире», «Сердце сердцу друга // В братской вторило груди» «И радость в душу пролилась // Как отзыв торжества природы», «Давно минувший вторился напев» и т.п.).

Можно говорить о своеобразном отражении и в тех случаях, когда пару образуют тень и тот предмет, который её отбрасывает: здесь тоже нам являются два мира – мир осязаемый, залитый солнцем, – и его своеобразное отражение, как бы оборотная сторона, сохранившая лишь его внешние контуры, а все цвета и краски сокрывшая от взора. Мир материальный и его тень – это тоже своеобразные «день» и «ночь» образа, его зримое бытие и – бытие «отражённое». «И облаков вечерних тень // По светлым кровлям пролетала»: тень – это тоже отражение, но не солнечного света или сияния луны (как это рассмотрено выше), а того, что озарено этим светом. В стихотворении «Ещё шумел весёлый день...» герой, ещё недавно окружённый стозвучным шумом дня, вдруг невольно оказался в царстве молчания и полусна. На смену «пышно–золотому» дню, расцвеченному весёлыми уличными толпами, явились безмолвие и полудрёма: «Ходили тени по стенам // И полусонное мерцанье». Тень здесь можно рассматривать как обратную сторону блещущего светом дня.

Как дымный столп светлеет в вышине! –
Как тень внизу скользит, неуловима!..

Нет одного без другого (родство образов подчеркивают анафора и интонационно–синтаксический параллелизм). Тень – как оборотная сторона дыма: дым вверху – тень внизу, дым светлеет – тень же едва уловима, но она неотступно следует за своей «половиной», удваивая образ в читательском восприятии.

Анализ показал, что созданная в тютчевских стихотворениях система отражений представлена на самых различных уровнях. Проявляясь в раскрытии темы, способах группировки образов, своеобразии поэтической речи и художественной структуры, она выступает одним из ярких воплощений принципа бинарности в лирике Ф.И.Тютчева.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Брюсов В.Я. Тютчев Ф.И.. Смысл его творчества //Соч. в 2–х тт. Т.II. – М.: Художественная литература, 1987. – С. 217–232.
2. Горнфельд А.Г. Ф.И. Тютчев //История русской литературы XIX в. /Под ред. Д.Н.Овсянико–Куликовского. Т.3. – М., 1909. – С. 447–459.
3. Пумпянский Л.В. Поэзия Ф.И.Тютчева //Урания. Тютчевский альманах. 1803–1928. – Л.: Прибой, 1928. – С. 9–57.
4. Савельева В.В. Поэтические мотивы в романе «Братья Карамазовы» // Достоевский. Материалы и исследования. – Т.7. – Л.: Наука, 1987, с.125-134.
5. Щербовских И.Г. Композиционно-семантическое своеобразие стихотворения Ф.И.Тютчева «Восток белел. Ладья катилась...»// Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. Сб. ст. по материалам XLIX междунар. науч.-практ. конф. – № 6 (45). – М.: Интернаука, 2016. – С. 94–98.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА
ART SCIENCE

Жукенова Ж.Д.,
кандидат искусствоведения, доцент, декан художественного факультета,
Казахский национальный университет искусств
г.Астана, jazira_zhukenova@mail.ru

Жекибаева Ж.Ж.,
магистр искусствоведческих наук, доцент,
Казахский национальный университет искусств
г.Астана, jozi_25_83@mail.ru

МИФОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МИРА ТЮРКОВ В АРТЕФАКТАХ

Түйін. *Мақалада ерте түркілердің космогониялық ұғымымен байланысты дүниетанымдығы қарастырылады. Архетиптік нысандардың интерпритациясына археологиялық қазбалардан табылган ежелгі артефактілердің негізінде талдау беріледі.*

Резюме. *В статье рассматривается мировоззрение древних тюрков, связанных с космогоническими представлениями. Интерпретация архитипичной модели анализируется посредством, найденных в ходе археологических раскопок древних артефактов.*

Summary. *The article discusses the worldview of the ancient Turks associated with cosmogonic ideas. The interpretation of the archetypal model is analyzed by means of archaeological excavations of ancient artifacts.*

Казахское народное искусство – это фундамент национальной культуры. Композиции в народном искусстве казахов есть отражение национального мировоззрения в художественной форме. В ее истоках различимы глубокие по времени процессы образного познания. В материалах народного искусства XIX в. различимы все исторические трансформации образной системы. От эпохи бронзы до начала XIX века можно проследить наиболее существенные изменения, большинство тех форм, которые появлялись и видоизменялись благодаря эволюции мировоззрения. Этапными рубежам искусства были несколько периодов: эпоха бронзы «II тыс. до н.э.», эпоха ранних кочевников «IX вв. до н.э.- III в. н.э.», эпоха средневековья «I тыс. н.э.».

Графическая основа декора связана с космогоническими представлениями. В композициях преимущественно повествовательные сюжеты, где главный смысл связан с образом человека и окружающей его средой. Это *этнические*, *«тенгрианские» элементы*, относящиеся к обрядности, элементы природных стихий, сюжеты родного бескрайнего пространства степи. Важным моментом в изображении становится воссоздание механизма трансляции культурно-значимой информации, но не в «чистом» виде, а посредством символического обыгрывания. Так, изображение становится *«текстом»*, обладающим особым смыслом поверх будничного, повседневного значения. Бесконечное множество явлений, находящихся за пределами человеческого понимания, оформляются в определенную символическую терминологию, понятия, которые мы пытаемся определить и полностью осознать. Поэтому целостность образно-знаковой формы – характерный признак традиционного искусства.

Связь изображений с представлениями той или иной эпохи и расшифровка их в декоре XIX-XX века многосложны, неопределенны, все же в науке сложились представления об основных семантических значениях декора. Основными темами остаются Образ Мирового Древа, Матери, Горы, Мирового Пространства, Образы животных и птиц. Имеющиеся артефакты, найденные на территории, Казахстана дают возможность наглядно представить имеющийся материал для дальнейшего его изучения.

По истечению времени происходит утрачивание некоторых орнаментальных значений и образных представлений, тогда народное искусство окончательно обретает характер фольклорного, праздничного, художественно-эстетического явления.

Образ мирового древа

Образ мирового древа в мифопоэтическом сознании выражает идею древних кочевых народов о трехчастной структуре Мироздания. В *повседневной жизни кочевника* фиксация символов происходила

в обычных предметах быта, которые были призваны, ежедневно напоминать человеку о важных духовных истинах. Так, идея триединства воплощалась в - «*мама-агаш» (каз.), «сэргэ» (якут., бурят., монгол.)* деревянном коле перед юртой, за который привязывали лошадь, коновязь. Данная традиция характерна всем кочевым народам, по скольку коновязные столбы устанавливались не только с практической целью, но и являлись сакральным объектом для проведения различных обрядов.

Вертикальное проявление конструкции коновязного столба воплощала собой Вселенную или Мировое древо, как хранилище духов предков, которое обеспечивает связь между мирами, и как следствие, в ответ на мольбы и жертвоприношение людей нисходит небесная благодать, их покровительство.

Древо жизни вмещает в себя три состояния бытия: нижняя (корни) – мир подземный, мир предков, средняя (ствол) – мир земной, жизнь человека, верхняя (крона) – символизирует Небо, Мир Высший. Троичная система космогенеза дает множество вариантов интерпретации данного образа – временные понятия (прошлое, настоящее, будущее), три части тела (голова, туловище, ноги), три стихии (огонь, земля, вода), мир из трех классов существ (птицы, животные, земноводные).

Идея путешествия души по трем мирам отражена в казахском фольклоре, подобно тому, как шаманские духи, борясь со злыми духами, то поднимаются в верхний мир, то опускаются в нижний.

Среди археологических находок имеются различные изображения стилизаций Мирового древа: золотая бляшка - мировое древо с птицей на самой его макушке (находка Иссыкского кургана) *(рис.1а,б)*. Среди золотых вещей, найденных на Алтае, мировое древо запечатлено с двумя вершинами и двумя симметрично расположенными драконами, головы которых выглядывают из-под земли. Образ Древа представляет большие возможности мастеру для применения приемов и средств выразительности изображения.

Антропоморфные образы

Среди археологических раскопок последних лет, проведенных на территории Казахстана группой археологов под руководством А.Толеубаева, А.З.Бейсенова, З.Самашева, М.Сдыкова, Я.Лукпановой и других ученых, были найдены уникальные находки, характеризующие эстетические взгляды и воззрения племен раннего железного века на территории Казахстана. Наиболее распространенные артефакты, запечатленные в предметах мелкой пластики, содержат в себе декор зооморфных, растительных, орнаментальных и антропоморфных элементов.

Наибольший интерес представляют декоративные изделия в виде бляшек с антропоморфными чертами *(рис.1в)*, найденные в Западном Казахстане. Предположительно их можно отнести к женским украшениям, так как найдены они были в женском погребении.

а) б) в)

Рис.1. а) Дерево, птица – украшение головного убора.
Курган Иссык. IV – III вв.до н.э. Жетысу. Национальный музей РК
б) Головной убор женщины Курганный комплекс Таксай I – реконструкция автора находок – Яна Лукпанова
в) серьги в виде фигурки антропоморфного персонажа, носились не только в качестве украшения.
2-1 вв. до н.э. – 1-2 вв. н.э. Западного Казахстана

Иконография изображения данных декоративных изделий перекликается с монументальными каменными изваяниями – тас мүсін, бәдіз. Их происхождению до сих пор не существует однозначной версии. Согласно одним гипотезам каменные статуи воздвигались как памятники ушедшим из жизни выдающихся людей, по другой версии – это изображения врагов, побежденных или казненных кочевниками во время походов. Для местного населения они служили также ориентирами в бескрайней степи и им приписывали всевозможные магические свойства.

Тем не менее, некоторые сходства золотых бляшек и каменных скульптур при визуальном осмотре можно обнаружить. Каменные изваяния сарматских воинов, найденные на Устюрте, как правило, были вытянутой формы почти все они вырезаны из массивных известняковых плит, поэтому очертания элементов фигур упрощены: высеченное плоское тело, в верхней части скульптуры, голова с узнаваемыми чертами лица. В более поздний период, как считают ученые, появляются более сложные статуи, например, половецкие, посвященные как мужчинам, так и женщинам, у которых имелось много деталей в виде кубков, оружий на поясе или с украшениями *(рис.2)*.

Характерной особенностью представленных золотых изделий, как и в каменных изваяниях, является плоскостное решение. Ввиду пластичности материала – золота, в композиционном решении бляшек можно пронаблюдать более детализированные фрагменты: изогнутые руки, головной убор, а также имеются попытки передачи мужской/ женской моделировки лица. Выемки, имеющиеся на изделиях, предположительно отводились для драгоценных и полудрагоценных камней, которые со временем были утеряны.

Ценной особенностью золотых бляшек, выполненных в анфас, является головной убор с высокой скругленной цилиндрической тульёй, который позволяет выявить некоторые сословные, социальные и другие признаки.

Аналогичный головной убор также можно обнаружить на каменных изваяниях, к примеру, на памятнике, древнетюркского полководца Кюль-Тегина, он в виде высокой цилиндрической тульи, охватывающей голову нижней частью, окаймлённой полосой. В центральной части головного убора Кюль-Тегина — геральдическое изображение птицы, являвшееся символом Каганской власти (*рис.3*).

Рис.2 Каменные изваяния сарматских воинов святилища Терен на Устюрте I тыс. до н.э.
Рис.3 Голова статуи древнетюркского полководца Култегина 731 г. н.э.

Мужские/женские головные уборы тюркских племен служили для: защиты от непогоды и входили в защитное вооружение тюрков; являлись официальным украшением, имеющим иерархическое или ритуальное значение. При этом отличительная особенность была подробная детализация, размер и высота головного убора.

Исследователь Яценко С.А. [1.] утверждает, древнетюркские мужские головные уборы имели форму небольшого войлочного колпака с отворотами внизу, в женских головных уборах также в основе конструкции был войлок, имевший форму конуса и покрытый тканью (в том числе шелковой) или кожей. Они декорированы полосками шелка или золоченой кожи, а также рядами крупных бляшек в форме лепестков с подвесными дисками. Сходные головные уборы, сшитые из лапок зверей с высоким меховым околышем и по сей день, имеются у народностей Алтайского края.

Таким образом, антропоморфные изображения помимо своей практической, идентификационной функции, так же как и образ мирового Древа, могли олицетворять троичную систему космогенеза, в образе Богини-Матери. Ведь, почитание женщины и женского начала в природе были традиционными в культуре тюркских народов, поэтому с этим было связано множество семантических образов, которые олицетворяли своеобразие культурного мира, были базовыми элементами этнического искусства.

Золотые изделия с подобным изображением Великой Матери изготовлялись мастером вручную и являлись дорогостоящим женским украшением, придавая ее хозяйке весомый магический статус и служивший оберегом.

Образ мировой горы

Треугольная форма, один из углов которой направлен вверх, является прообразом Вселенной древних тюрков. На основании привлечения археологических, фольклорных, этнографических сведений исследователи сделали вывод о том, что фигура обладает множественным значением: образ Мировой горы, образ Матери, образ Древа.

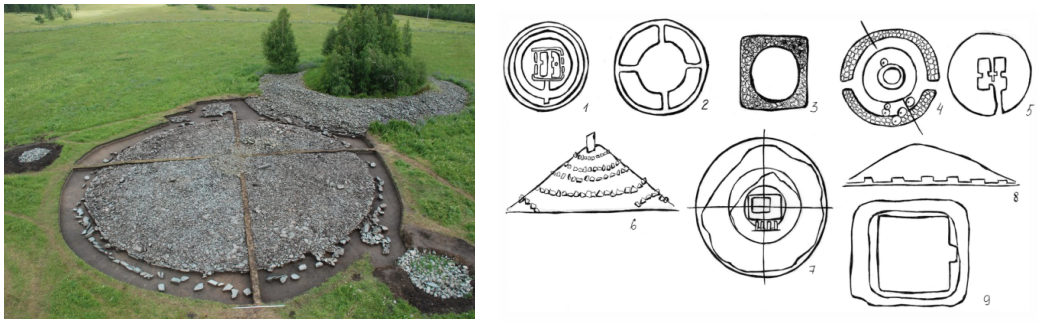
С треугольной формой связаны древние погребальные сооружения – курганы сакского времени, где погребение имитировало земную жизнь своего хозяина, и где в основе строений лежат одни и те же мировоззренческие идеи. Мифологические представления казахов отождествлялись с недрами горы как сакральной емкостью, вмещающее в себя нечто жизненно важное и где происходит рождение. Имеются примеры почитания с глубокой древности казахами священных горных мест - древнейший горный массив Алтай – Музтау (Белуха), Сарыарки – Улытау.

Это был центр для наших предков - гуннов и кок-тюрков, для Золотой Орды. Образ Мировой горы присутствует в любой культуре его вершина всегда использовалась духовными вождями всех народов как сакральное место для связи с богом означало их покровительство.

Образ мирового пространства

Стороны света

Согласно первобытному понятию, космос может иметь вид не только вертикально расположенных трех миров (верхний, средний, нижний миры), но и горизонтальной поверхности, имеющей четыре угла или четыре столба, стороны, с выделенной осью в центре. В казахском фольклоре остались реликты древнего мифологического представления о космосе, как о горизонтальной поверхности, с четырьмя углами, подтверждением чему служат мифы о Коркуте. В этом мифе сохранились представления *о четырех углах мира*, называемых *«дүниенің төрт бұрышы»*.

а) Архитектурная и семантическая планировка скифских курганов олицетворяла собой идею Мирового древа с аналогичным по семантике образом Мировой горы
б) Курганы Береля (Казахский Алтай)

Мировая река

Горизонтальную модель мира по древним поверьям тюрков связывали также и с Мировой рекой – аналогом материнского лона. Космогоническое представление о мире как о безбрежной воде можно усмотреть в мифе о Казыкуртовском ковчеге – казахском варианте мифа о всемирном потопе. Также древнее представление о том, что до возникновения упорядоченного космоса все в мире было залито водой, отражено, по мнению исследователей, и в казахском языке, где в названии неба – *тәңір*, и воды

– *теңіз* прослеживается один корень – *тәң*, означающее «синее», «небо». Значит в древности *тәңір* понималась как вода вверху, т.е. небесная вода, а *теңіз* как вода в низу, т.е. земная, нижняя вода.

Образы птиц и животных

В художественной традиции номадов, основываясь на исследовательско- археологический материал, значительное место в декоре мелкой пластики занимают зооморфные образы. Их можно условно разделить на четыре группы: птицы, хищники, травоядные и фантастические существа.

Птицы

Охота с ловчими птицами была древним искусством кочевников. Поэтому среди тюркских племен было очень много тотемов, связанных с соколами, орлами, ястребами.

Их изображения часто встречаются на каменных памятниках и золотых украшениях из погребальных комплексов, упоминания о них есть во многих письменных источниках древнетюркского периода. Хищные пернатые олицетворяли собой мифологические представления людей того времени. Но это не помешало широко использовать их в повседневном быту и на охоте. В качестве оберега и приобретения силы небесных хищников их перья прикрепляли к шлемам воинов, детским головным уборам, саукеле невест.

а) б)

а) золотые нашивки парадно-погребальных одеяний сарматской эпохи
б) фрагмент головы хищной птицы.
Курганный комплекс Аралтобе. Западный Казахстан 3 в.н.э.

Хищники

Культ хищных животных, теснейшим образом связан с ритуально-обрядовой практикой: культом предков, обрядами инициаций и неразрывно связан с военными атрибутами воина, вождя.

В изображениях зверей, несмотря на некоторые орнаментальные мотивы и стилизацию присутствуют узнаваемые черты животных: сцены терзания, изображение головы хищника, животное в состоянии агонии при ранении, перекрученные туловища – все они несут смысловую нагрузку, связанную с идеей жертвоприношения верховным божествам.

Встречающиеся изображения свернувшегося в кольцо хищника, исследователи называют «утробной» позой, передающую идею окружения. Поза хищника выражает также идею умирания и воскрешения, смерти и жизни [2].

а) б)

а) Свернувшийся в кольцо хищник. Бронзовая бляшка от конского снаряжения.
Бесоба (Актюбинская обл. Раскопки М.К. Кадырбаева и Ж. Курманкулова)
б) Изображение свернувшегося в кольцо хищника на ручке бронзового ножа.
Окрестности г.Усть-Каменогорска. Случайная походка Травоядные

Лошади, быки, овцы, верблюды с этими животными связана жизнедеятельность и система жизнеобеспечения кочевника.

История взаимоотношения человека и лошади можно разделить на два этапа. Еще по наскальным изображениям отчетливо можно увидеть, как лошадь использовалась как упряжное животное, в том числе и в колесницах;

Второй этап, более позднее начало раннего железного века до начала XX в. лошадь - как верховое животное. Происходит формирование комплекса всадника: сложная узда, седло, стремена [3].

Конь был возведен в культ, так как только с приручением лошадей появляется возможность передвигаться далеко, быть сытым и защищенным.

а) б)

а) Каменные жезлы с изображением головы коня. Семипалатинская обл. [4, с. 53]
б) р. Бухтарма (под г. Усть-Каменогорском)

В мифологии саков образы коня, лося и оленя взаимодополняемы, это подтверждают материалы курганов Алтая, где кони сопровождают царскую персону в путешествие в иной мир. Многочисленные археологические находки, к примеру, каменные жезлы с головой коня, кинжалы с его изображением, датируемые первой половиной II тыс. до н.э. являются тому подтверждением

Звериный стиль преобладает в большинстве своем в мелкой пластике, который отличается своей декоративностью, изяществом, некоторой условностью. Стилизация заключается в плоскостном членении туловища животного; геометризация частей тела животного, придание животным специфичных S-образных изгибов, но в то же время наблюдаем как мастер, виртуозно владея материалом, подмечает характерные особенности того или иного животного и составляет единое с утилитарным изделием цельное композиционное решение.

а) б)

а) Протомы горного козла, венчающие бронзовые детали конского снаряжения.
Жетысу. Случайная находка на р. Биже
б) Бронзовые бляхи в виде идущих верблюдов – украшение конского снаряжения.
Бесоба, Нагорненск (Актюбинская обл.) Раскопки М.К. Кадырбаева

Фантастические существа

Помимо создания реалистических фигур животных существовал прием изображения удивительных мифических хищников, ниже представленные фото служат примером, тело, ноги и хвосты

животных семейства кошачьих или парнокопытных, сочетались с головой хищной птицы или с рогами архара. Такое сочетание несовместимых в реальности элементов наделяло данный персонаж совершенно невероятными качествами, присущим всем этим существам. Это была изобразительная форма передачи набора метафорических отождествлений и эпитетов, восхваляющих мощь, быстроту передвижения, смертоносность и неуязвимость данного зверя-божества.

а) Навершие штандарта берелского «царя» или элемент сложной головной маски погребального коня. Курган 11, Берел. Раскопки З.Самашева
б) Скульптурные фигурки из кургана Берел (Казахский Алтай)

Изучение материала на основе древних артефактов показывает, что художественное творчество тюрков-кочевников выражало их мировоззрение, отвечало практическим целям и сакрально-эстетическим запросам народа, широко охватывая все стороны быта.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Костюм Джетыасарской культуры на фоне соседних народов Яценко С.А.//Туран-Туркестан: проблемы культурно-исторической преемственности. Древность и средневековье. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию деятельности Туркестанской археологической экспедиции (Отв. ред. Е.А. Смагулов). Туркестан, 23-24 ноября 2006 г. Туркестан, 2006, с. 320- 328.
2. Сокольникова Н.М. История изобразительного искусства: учебник для студ.высш.учеб.заведений: в 2т. Т.1-М.: Издательский центр «Академия», 2007.
3. Астафьев А.Е. Маңғыстау түбегінің неолиті және энеолиті = Неолит и энеолит полуострова Мангышлак = Neolithic and Eneolithic in Mangyshlak peninsulas. - Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2014.
4. Самашев З., Ермолаева А., Кущ Г. «Древние сокровища казахского Алтая». — Алматы: Издательство «Өнер», 2008.
5. Самащев З. Берел. — Алматы: Издательский дом «Таймас», 2011.

Күзеубай А.Ұ.
«Халық әні» кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторы
Құрманғазы ат. Қазақ ұлттық консерваториясы
Алматы қ., amangeldi_80@mail.ru

Бәзілжанов Б.
«Халық әні» кафедрасының 2 курс магистранты
Құрманғазы ат. Қазақ ұлттық консерваториясы
bake9112@mail.ru

Әмірханов Қ.
«Халық әні» кафедрасының 1 курс магистранты
Құрманғазы ат. Қазақ ұлттық консерваториясы
amirkhanov.kanat@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫНЫҢ БҮГІНГІ ХАЛ АХУАЛЫ

Аңдатпа: *Мақалада авторлар қазақтың дәстүрлі музыкасының бүгінгі жағдайын қарастыру кезінде оның құлдырауға ұшыраганын анықтаган, оның бастауы XX гасырда орын алганы байқалган, XXI гасырда «батыстандыру» және «жаһандандыру» үдерістері қазақ дәстүрлі музыкасын одан әрі тоқырауға әкеліп соқтыратын күрделі мәселелердің бірі екені қысқаша ашылып талданды.*

Кілттік сөздер: *дәстүрлі музыка, жыр, ән, күй.*

Күзеубай А.Ұ.
Доктор PhD, ст. преподаватель
Казахской национальной консерватории им. Курмангазы
г. Алматы, amangeldi_80@mail.ru

Базилжанов Б.
магистрант 2-го курса
Казахской национальной консерватории им. Курмангазы
г. Алматы
bake9112@mail.ru

Амирханов К.
магистрант 1-го курса
Казахской национальной консерватории им. Курмангазы
г. Алматы
amirkhanov.kanat@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ МУЗЫКИ КАЗАХОВ

Аннотация: *Авторы анализируют причины современного упадка казахской традиционной музыкальной культуры, основы которого были заложены в XX веке. На современном этапе эту тенденцию усиливает всепроникающий процесс глобализации, ведущий к дальнейшему разрастанию негативных явлений в культуре.*

Ключевые слова: *традиционная музыка, жыр, песня, кюи.*

Kuzeubay A.U.
Doctor PhD, Art. teacher
Kurmangazy Kazakh national conservatory
Almaty city, amangeldi_80@mail.ru

Basilzhanov B.
2nd year master student
Kurmangazy Kazakh National Conservatory
Almaty city
bake9112@mail.ru

Amirkhanov K.
1st year master student
Kurmangazy Kazakh National Conservatory
Almaty city
amirkhanov.kanat@mail.ru

MODERN CONDITION OF KAZAKH TRADITIONAL MUSIC

Annotation: *The authors of the article consider the causes of regression of Kazakh traditional music which was founded its bases in XXth century. In modern times this tendency can be affected by different changes of the process of globalization that will increase negative phenomena caused its in its further culture.*

keywords: *Kazakh traditional music, zhyr, song, kui.*

Көшпелі халықтардың дәстүрлі мәдениетінде өнердің *кеңістіктік* түрлері (көркем сурет, мүсін, сәулет, театр, т.б.) емес, *уақыттық* түрлері, яғни, ***поэзия және музыка*** өнерлері басты орын алады. Бұл өнер түрлері ғасырлар бойы сақталып, таралып, насихатталып келе жатыр, бірқатар түркі халықтарының классикалық төл мәдениетін қалыптастырды. Олардың ішінде, атап айтқанда, қазақ халқының *ән*, *күй*, *жыр* дәстүрлері. Бұл дәстүрлер айқын аймақтық стильдерімен де айрықшаланатыны белгілі[1].

Осы мұраның түп-тамыры Орталық Азия халықтарына ортақ көне түркілер кезеңінде жатса да, негізі орта ғасырларда ***ұлттық*** дәстүрлер ретінде қалыптаса бастады. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бұлар айқын жүйелік тұтастығы, өзіндік тілі бар ***фольклордың түрлі жанрлары*** мен ***ауызекі кәсіби өнер*** болып табылады. Жетілген көшпелі мәдениет типін тамаша көрсететін [2] осы музыкалық және музыкалық-поэзиялық шығармашылығының мыңдаған үлгісі (оның ішінде, жеке авторлық үлгілер) өткен ғасырдың басында әлі де белсенді қолданыста болған еді.

XX ғасырда қазақ қоғамдағы мемлекеттік, әлеуметтік, шаруашылық- экономикалық негіздер және соған сай қоғам идеологиясы мен рухани-мәдени бағдары түбегейлі ауыссада, мыңжылдық тарихы бар дәстүрлі мәдениет мұрасы өз қалпында қалуы, жойылмауы – заңды құбылыс. Әрине, XX ғасырдың басында дәстүрлі қазақ музыкасының ***нағыз қызмет ортасы*** көшпелі өмір салтының тоқырауымен, қоғамның этно-әлеуметтік құрылымының және мәдениеттің түпкі негізінің ыдырауымен бірге ***жойылды.*** Алайда, музыка, басқа өнер түрлері секілді, оны жасаған ортамен ғана байланысты емес. Ол, біріншіден, халықтың менталитеті, дүниетанымы, этникалық жәнекөркем өнер мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Екіншіден, адамдар әрдайым өзінің мәдени-тарихи және ұлттық сәйкестілігі мен өз мәдениетінің рухани негізін іздесе, осы ұлттық музыка сақталып, әрі қарай дамуы мүмкін.

Ұлттық музыка дәстүрін жалғастырып, сақтау және дамыту мәселелерінің өзектігіне орай, Қазақстан мәдениетінің бүгінгі хал-ахуалын талдау тек теориялық қана емес, тәжірбиелік сұранысқа ие. Сондықтан бұл жерде алға қойылған міндеттер: а) шығыс музыка мәдениетінің, оның ішінде, өркениеттік негізі бар қазақ музыка мәдениетінің өміршең феноменін ашып көрсету, ә) қазақ музыкасы үшін қазіргі мәдениеттерді «батыстандыру» және жаһандандыру үдерістерінің салдарын анықтау, б) дәстүрлі қазақ музыкасын сақтау және бұқараға жеткізу жолындағы маңызды қадамдарды анықтау.

XXI ғасырдағы дәстүрлі қазақ музыкасы бүгінгі мәдениет жүйесіндегі өзінің қиын жағдайына қарамастан, әлі де өміршең және халыққа қажет екендігі сөзсіз. Сондай-ақ, бұқара халық арасында да, кәсіби ортадада ***дәстүрлі музыка,*** оны туғызған этномәдени ортамен, қолданбалы ғұрыптық функциясымен бірге жойылатын фольклор ретінде емес, нағыз ***өнер*** түрінде қызмет етеді. Шығыс халықтарының ұлттық музыка дәстүрінің *мәденижүйе* ретіндегі өміршеңдік феноменін түсіну үшін жалпы мәдениеттердің, оның ішінде, ***көшпелі мәдениетінің өркениеттік негізін*** еске түсіру қажет [3-5]. Қазақтың дәстүрлі музыкалық мәдениетін көшпелі өркениет контекстінде қарастырған Г.Омарова өзінің зерттеуінде тарихшылардың бірнеше маңызды тұжырымдарын келтіреді. Олардың мәні мынада:

1. Орта Азияның көшпенділер тарихы мен мәдениеті көне замандағы «ерте» (сақ, массагет, ғұн, үйсіндер), орта ғасырдағы «классикалық» (VI-XIV ғ.ғ. көне түркі және түрік-моңғол тайпалары) және «кейінгі» көшпенділер (XV-XVIII ғасырлардағы қазақ хандықтары) кезеңдеріне бөлініп, осы кезеңдер көшпелі өркениеттің бірыңғай шиыршығының тарих белгілеген «орамдары» болып табылады. Өзара тығыз байланыста түрған бұл «орамдарды» тарихи құрылымдар ретінде ғалымдар келесі кезеңдерге бөледі: 1) генетикалық (сақ және ғұн кезеңі), 2) функционалдық (түрік кезеңі) және 3) трансформацияланған (қазақ кезеңі) [6, б. 177].

2. А.Оразбаева көшпелі өркениет және оның мәдениетінің *концептуализация* фазасын ерте көшпенділер кезеңіне (бұл көшпелі өмір салты менкөне мәдениеттің құрылу кезеңі), ал сол өркениеттің *нысандану (заттандыру)* фазасын түркілер кезеңіне жатқызады (бұл ұлттық сана, рухани архетиптер – тіл, жазба, идеология, үкіметтің құрылу кезеңі) [6, б. 199]. *Әлеуметтену кезеңінде,* яғни қазақ кезеңінде, көшпелі өркениеттің ішкі жүйелері жетіліп, осы өркениеттің түпкі міндеті болып табылатын табиғат пен қоғамның негізгі қатар жетілуі, яғни, олардың коэволюция «бағдарламасы» орындалды [6, б. 200]. Осы сатыда дәстүрлі қазақ қоғамы көшпелі өркениеттің «дәстүрін, стилін, кодын, бағдарламасын, ділін» иелеушісі болғандықтан, *бұл сатыны*, оның ерекшеліктерін әлеуметтік-мәдени ұйымдасу деңгейінде анықтауға болатын ескере отырып, әлдебір *ішкі, кішігірім өркениет* (субцивилизация) ретінде қарастыру қажет [6, б. 161].

Дәл осы *дәстүрлі қазақ музыкалық мәдениеті*, қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени тәжірибесін және жалпы көшпелі мәдениет ділін, коды мен архетиптерін ғасырлар бойы сақтап және жалғастырып қалған, өз уақытында жойылып кеткен *жүйелік тұтастықтардың бірі* болып табылады [7, б. 12]. Сондықтан, музыкалық фольклордың қолданбалы жанрларының бүгінгі таңда қолданыста жоқ болуы, ал, *кәсіби* қазақ музыкасыұлттық дәстүр ретінде жазбаша мәдениет кезеңінің басталуы мен заманауи (еуропалық) формаларға бейімделіп, өз мәнін жоғалтпауы және халықтың рухани субстанция ретінде қабылдануы – заңды құбылыс. Жалпы алғанда, көшпелі өркениет жүйесінде қоғамдық салалар мен институттардың (экономика, саясат, ғылым, діл,дін, өнер, т.б.) жаппай синкретизмін еске алсақ, бұл өркениеттің ***мәдени мұрасы дәстүрлі өнер кейіпінде сақталынып қалды***.

Алайда, соңғы ғасырлардағы қазақ музыкасының беталысын түсіну үшін, дәстүрлі және қазіргі қоғамдағы мәдениет иелерін атау жеткілікті болмақ.Дәстүрлі қоғамда бірнеше функцияларды қамтитын *жырау* (музыка және поэзиядажыр үлгілерін шығарушылар және жеке авторлық өнер субъектілері), *ақындар, сал-серілер* (суырып-салма ақындар, өлең сөзінің және әнінің авторлары, оны орындаушылар) болса, қазіргі заманда, сәйкесінше, тек *жыршылар* (эпикалық жанр орындаушылары) және *әншілер* (тек орындаушылар) мәдениет иелері болып табылады [8, б. 142-146]. Дәстүрлі қоғамда *күйшілер* күй шығарушы және орындаушылар болса, қазір *домбырашы, қобызшы, сыбызғышылар* шығармаларды тек орындап қана қояды. Яғни, дәстүрлі қоғамда ***шығарушылар*** болса, біздің қоғамда – тек ***қайта жаңғырту*** (репродукциялау) әрекетін атқаратын орындаушылар ғана [9, б. 450-451]. Осылайша, олқылық болмыс және дәстүрлі композиторлық шығармашылықтың жоқтығы (осы шығармашылық үшін *негізгі жағдайдың* жоқтығы), қазақ музыкасының табиғи даму барысын тежеді. Бұл, бірінші ретте, халықтың мәдениеті және оның сараланған функциялары үдемелі қарқынмен дамитын индустриялық (кеңес кезеңінде) және постиндустриялық (қазіргі кезеңде) кеңістік пен уақытқа кіруінің заңды нәтижесі болып табылды.

Социализм кезеңіндегі әлеуметтік-мәдени үрдістерден республиканың мемлекеттік тәуелсіздік алған уақытына дейінгі қазақ дәстүрлі музыкасының өмірі жайында отандық музыкатанушы және мәдениеттанушы, доктор А.И. Мухамбетованың ғылыми-аналитикалық мақалаларында тамаша ашылып көрсетілген («Қазақтың дәстүрлі музыка мәдениеті XX ғасырдың әлеуметтік ауқамында», «Қазақтың музыкалық тілі – мемлекеттік мәселе», «Қазақстанда жаппай музыкалық білім беру туралы», «Қазақстандағы дәстүрлі орындаушылық мәселелері», «Ғасыр соңындағы мәдени парадигмалар және дәстүрлі орындаушыларды оқыту жүйесі, т.б.) [10]. Ғалымның жұмыстарында көрсетілгендей, қазақ музыка мәдениетінің материалы өткен ғасырдың танымал этномузыкатанушы ғалымдарының (А.Даниелу, Б. Неттл, А. Меррием, М.Сингер, Н.Меннон, С.Кисибе, Т. Шароши, және басқалары)XX ғасырдағы дәстүрлі (этникалық) музыка тағдырына қатысты теориялық тұжырымдамаларын растайды. Осылайша, Қазақстанда 30-шы жылдарда дәстүрлі мәдениеттің урбанистік бұтағы белсенді қалыптаса бастайды. Одан кейінгі онжылдықтар ішінде бұл бұтақ «қисынды сценарий бойынша дамиды. Оны классикалық сценарий деп есептеуге болады, себебі онда да XX ғасырда қалаландырылған шығыс

мәдениетінде кеңінен орын алған үрдістер қайталана бастады», - деп жазады А.Мухамбетова [10, б. 366].

Социалистік мәдениет жүйесіндегі қазақ музыкасының модернизациясы және «вестернизациясы» (Бруно Неттл термині) әу баста жазу мәдениетіне өту түрінде орын алды. Ол үлгілерді ноталау, оларды өңдеу, дәстүрлі музыканттарды нотамен оқыту, еуропалық (концерттік) орындау формаларын, оркестрлік-ансамбльдік орындаушылықты (дәстүрлі жеке орындаушылыққа қарама-қарсы дәстүрлі аспаптар оркестрін құру) т.б. нығайту болып табылады. Күйлерді, сонымен қатар жеңіл еуропалық шығармаларды орындау мақсатында қазақ оркестрлерінде жергілік музыкалық аспаптар (*домбыра, қобыз*) «жетілдірген» түрінде қолдана бастады: олардың дәстүрлі музыкалық құрылымы біркелкілендірілді (темперацияланды), құрылымы, формалары өзгертілді, ал бұл, өз кезегінде, табиғи (этникалық) дыбыс ерекшеліктерін ғана емес, музыканың саздық (ладтық) және ырғақтық құрылымының ерекшеліктерін де жойды. Жаңартылған («мәдениеттендірілген») аспаптық және вокалдық дәстүрлі музыкалық үлгілер бейімделген, өңделген түрлерінде ұлттық және симфониялық оркестрлерде, фортепианоның сүйемелдеуімен, сахналарда операт.с. концерттерде орындала бастады. Бұның бәрі қосылып келгенде, дәстүрлі қазақ музыкасы әлі де фольклорлық (кәсіби емес) деңгейде, ол тек еуропалық музыкалық жазба мәдениетінің заңдары бойынша өңдеудің арқасында кәсіби статусқа «ие болады» деген ойға иландыруы керек екенін білдіру еді.

Мемлекеттік білім беру жүйесіндегі оқыту да, сайып келгенде, сәйкес оқу бағдарламасының негізінде халық аспаптары оркестрлік музыканттарды тәрбиелеуге бағытталды (бұл бағдарламалар бүгінгі күнге дейін қолданылады). Бұл бағдарлама бойынша аспапшылардың «дәстүрлі қазақ және еуропалық репертуарын қиыстыру не еуропалық, не қазақ шығармаларынтерең түсінуге қабілетсіз эклектикалық сананы қалыптастырады» [10, б. 453]. Олар оқитын музыкалық-теориялықпәндер кешеніндеәлі де еуропалық сольфеджио, гармония, әлем музыкасының тарихы, партитураларды оқу және тағы сол сияқты пәндерге артық мән беріледі. Бұл, жазбаша оқыту тәсілі (*«ұстаз-шәкірт»*жүйесінің жоғалуымен) және концерттік орындау формаларына өту үрдісімен бірігіп, қазақ музыканттарының музыкалық ой-өрісін өзгертті[11]. Оның нәтижесінде, көпнүсқалық, суырып-салма табиғаты бар *күйлер* жобаланып, ал жеке орындаушы-музыканттар оларды жандандыратын, күш беретін коммуникациялық қарым-қатынас жоқ қалалық ортада композиторлық-шығармашылық қабілетін жоғалтты.

Сонымен, ХХ ғасырда ұлттық музыкалық дәстүрдің даму келешегі әрі кеткенде *трансформация* ретінде ұсынылды:дәстүрлер «озат мәдениет» жүйесіне кірігіп, «қайта туылғандай» болу керек еді. Шығыс елдерінің композиторлық мектептерінің көпшілігі түпнұсқалық үлгілердің негізінде әлдебір аралас, гибрид формаларында ұлттық опера, симфония, поэма, т.б.ұсынып, осы жолмен жүре берді. Және де бұл формалар әр мәдениетте өз орнын тапты. Дегенмен, уақыт көрсеткендей, жанрлар мен формаларды«қайта қорыту», «индифференттік араластыру» жолы бірден-бір жол емес: *тең диалог* немесе музыка тілімен айтқанда, музыкалық мәдениеттердің *полифониясы*, *көп дауыстылығына* орын бар. Бұл жағдайда ұлттық мәдениеттердің ең құнды салалары жалпы адамзаттың рухани мәдениетінің бөлігі ретінде сақталануы қажет. Этникалық музыкаға осындай көзқарас әлемдік этномузыкология ғылымында (мұны *салыстырмалы музыкатану* ғылымы деп те атайды) ХХ ғасырдың ортасында, әлем қауымдастығы шығыс (кеңінен алғанда, еуропалық емес) мәдениетін ашып, тануымен қатар, оларды *өзіндік құны бар* және *толыққанды* мәдениет деп мойындай бастағанда, қалыптаса бастады.

ХХІ ғасырдың басында бүкіл әлемде жаһандану үрдістері күшейіп, әлемнің экономикалық дамуының әлдебір жалпы векторы мәдениеттерді интернационалдандыру және әмбебаптандыруға тұрақты беталысын анықтады. 90-шы жылдардың басында «темір перде» көтеріліп, техникалық және ақпараттық құралдар дами келе, бұқаралық мәдениет құндылықтары БАҚ арқылы бұдан бұрын болып көрмеген деңгейде күштеп таңыла бастады: кеңес уақытынан кейінгі кеңістікке қазір поп-мәдениет деп аталатын батыс музыкасының медиа-өнімі кедергісіз ене бастады. Бұл жағдайда халықтардың рухани дәстүрінің ерекшелігін сақтап қалу үлкен мәселеге айналды. ХХ ғасырдың 70-80 жылдары шығыс мәдениетінің өзіндік даму жолын ұстану (батыстық центризмді жеңу) құқығы мойындалса, ХХІ ғасырда адамзат өзінің қалыптастырған әлеуметтік-мәдени ортасының қатаң заңдарына қарсы дәрменсіздігін қарқынды дамыған жағдайда, негізгі мәдени құндылықтар артқа ығыстырылып, немесе «заттандырылған» мәдениетке кірігіп, ақыр аяғында, ол да сауда-саттық және тауар-ақша қарым-қатынасының объектісіне айналды, ал бұл жол адамның бүкіл әрекетінің, оның ішінде, рухани әрекетінің де, *коммерциялануына* әкеліп соқты.

Мысалға алсақ, өнердегі шығарма және автор бүгінгі таңда продюсер мен пиарсыз өз көрерменіне (тыңдарманына) жол таба алмайды. Ал бұл, өз кезегінде,едәуір қаражаттың жұмсалуын қажет етеді. Өнер туындысы қазіргі заманда барлық басқа тауарлар сияқты тиімді түсаукесерді жарнамалау, сауда, жылжытуды, үнемі қаржылық қолдауды талап етеді. Одан бетер – мәдениет және өнер саласындағы жарнама, сауда, коммерциялық қызмет өз бағыттары мен талғамдарын бекітуші күшке айналғаны рас. Материалдық тұтынушылықпен қатар көз алдымызда гүлденіп келе жатқан рухани *тұтынушылық* туындының авторынан тым жоғары «көтерілмей», мүмкіндігінше ауқымды көрермен тілектеріне сәйкес келуді, яғни бұқаралық мәдениет деңгейіне дейін төмен түсуді талап етеді. Бұл жағдайда *руханияттың* өзі *элиталық* құбылыс екендігін музыкалық классиканы (ұлттық классиканы қоса алғанда) ұнатушылар мен поп-музыканы ұнатушылардың жалпы саны айғақтайды[12].

Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени үрдістердің мән-жайын толық талдамай (бұл бөлек зерттеудің тақырыбы), соңғы жылдары дәстүрлі қазақ музыкасының қазіргі мәселелері отандық музыкатанушы ғалымдардың күшімен ғылыми және публицистикалық мақалаларда, республикалық және халықаралық конференцияларда, семинарларда, дөңгелек үстелдерде (Мәдениет министрлігінде де) белсенді көтеріліп келетіндігін айтып өтейік [13-17]. Ғалымдардың баяндамалары мен басылымдарын қорыта келе, қазіргі сатыда бір жолғы акциялар мен жобалар жоғалтып алған мәдениет құндылықтарын жандандыруға, әрине, ***жеткіліксіз*** деген түжырымға келеміз. Дәстүрлі музыканы *ұлттық музыкалық классика* ретінде іс жүзінде сауықтыру үшін арнайы ұзақ мерзімді Мемлекеттік бағдарлама құрылуы керек. Сәйкесінше, халықтың *мәдени және рухани мұрасының* заманауи иелері, өкілдері болып табылатын орындаушылардың әлеуметтік статусы да қалпына келтірілуі қажет.

Сонымен, дәстүрлі музыкалық мұраны сақтаудың басты шарты – оның қазіргі мәдениетте ***толыққанды қызметі.*** Бірақ бұл мәселе мемлекеттің мәдени саясатымен ғана емес, дәстүрлі музыканы ұсынудың ең оңтайлы, ***табиғатына сай формаларын*** іздеумен де байланысты. Ұлттық музыкалық классиканың болашағы осы тәжірибелік мақсаттың жүзеге асырылуына тәуелді, ал, бұл – күттірмейтін жағдай.

Бүгінгі таңда қазақ дәстүрлі музыканттарды, әнші, жыршы, күйшілерді оқытудың қисынды жүйесін құру мәселесі де өте маңызды. Музыканттарға кәсіби білім беру жүйесінде бүгінде ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі музыканы жалғастыру (тарату) әдіс-тәсілдерін пайдаланатын біртұтас оқу бағдарламасы (мектеп-колледж-ЖОО) жоқ. Бұл жерде келесі зерттеу және әдістемелік міндеттер өзекті болмақ:

– дәстүрлі музыканың (*ән, жыр, күй*) саздық-интонациялық және ырғақты құрылымын, ән, жыр айту өнеріндедәстүрлі артикуляциянықалпына келтіру үшін*аймақтық*вокалдық жәнеаспаптық (күйшілік) стильдердің ерекшеліктерін зерттеу;

– дәстүрлі мәдениет саласында ауызша (поэзиялық, прозалық) және музыкалық мәтіндер синкретизмі мен тұтастығын қабылдау және түсіну жолдарын, тәсілдерін дамыту;

– бүгінгі орындаушыларды оқытуда дәстүрлі *әнші*, *күйші* және *жыршыларға* тәнорындау мәдениетін және әртістік мінезін қалыптастыру тәсілдерін дамытып, енгізу;

– дәстүрлі орындаушылық әдіс-тәсілдерін меңгеру мақсатында дәстүрлі дауыс қою (әншілер мен жыршыларда) ерекшеліктерін зерттеу;

– балаларды ерте жасынан әнші және күйші етіп дайындау әдістемесін қалпына келтіріп, олардың дауыс аппаратын кешенді түрде дамыту, т.б.

Сонымен, қазақ музыка мәдениетін қазіргі сатыда сақтау және бұқараға жеткізу, таратудың өзекті мәселелерін белгілей отырып, дәстүрлі музыка рухани мұра ретінде сақталып қана қоймай, кез келген әлеуметтік-мәдени жағдайда орындалып, даму үшін өз жолын таба алады деген ойды ұстанамыз. Егер қоғам ***өзін ұлттық және мәдени-тарихи теңестіруіне (идентичность) мұқтаждығы, қажеттілігі болса,*** оған әлі де жол бар, себебі «мәселе әлемге деген көзқарастың ескі формаларына қайтуда емес, өткен уақыт пен болашақтың беталыстарын ұғынып, оларды синтездеуде; бұл түрғыда дәстүр – кедергі емес, ол – дамудың көзі. Шын мәнінде, заманауи жағдайларға сай келу үшін үнемі қайта қаралып, өңделіп, бейімделе отырып, адамзат қауымдастығының барлық рухани-адамгершілік, мәдени жетістіктерін қамтитын дәстүрлер адам және қоғамның өзін-өзі жетілдіру құралы болып табылады…» [6, б. 165].

Бүгінгі мәдени-тарихи жағдайда Қазақстанда ұлттық дәстүрлерді сақтау мәселесі өзекті болғандықтан: а) дәстүрлі музыка мәдениетін қолдау бойынша әлеуметтік-экономикалық шаралар кешенін құру, ә) дәстүрлі музыканттардың мемлекеттік білім алу жүйесін сапалы жаңарту қажет. Бұл қорытынды, жоғарыда атап өткеніміздей, келесі жағдайларға негізделеді:

1 . Көшпелі қазақ мәдениетінде музыка дәстүрінің орындалып, қызмет ету және бұқараға жайылу, тарату механизмдері ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған. Музыканың болмысын, оның үзіліссіз, табиғи дамуын қамтамасыздырған – көп ғасырлар бойы сақталынған тарихи орта.

2 . XX ғасырда тарихи жағдайлардың өзгеруіне орай дәстүрлі музыканың

орындалып, қызмет ету және музыканттарды оқытудың құрылымдық жүйесі бұзылды. Алайда, әлеуметтік-мәдениөзгерістерге қарамастан, XX ғасырдақазақ музыкасыөзінің өркениеттік қорын жәнеғасырлық өздігінен даму инерциясын пайдалана отырып, әрі қарай өмір сүруде.

3 . XXI ғасырда өзгеше жағдайлар туды. Ұлттық мәдениет және музыкадан алшақтау үдерістері тек қазақ халқының қалаландыруымен (урбанизация) ғана емес, ғаламдық тәртіп (глобализация) және мәдениеттік прессинг(батыстың бұқаралық мәдениетін БАҚ арқылы насихаттау) факторларына байланысты бұдан әрі үдей түсті.

Сонымен аталған тақырыптағы мақаланы қортындылай отырып, жалпы ұлттық музыканың бүгінгі функцияларын талдай отырып, мына ойларды ортаға саламыз:

1. Дәстүрлі қазақ музыкасының функциясының өзгеруіне әсер еткен әлеуметтік-мәдени үрдістің ең маңызды беталыстары кеңестік кезеңде басталды.

2. Қазақтың дәстүрлі ортасында қалыптасқан жырау, ақын, сал-сері, күйшілер бүгінгі күнде тек қана жыршы, әнші, орындаушы ретінде танылып отыр.

3. Ұлттық өнерпаздардың қазіргі заманда атқаратын негізгі функцияналдық қызметі тек қана насихаттаушы болып қалып отыр. Қазіргі қоғамда мынадай түсінік бар: «Дәстүрлі өнерпаздар – кешегінің сарқыншағы, болмаса, өткен ғасырда қалып қойған» деген. Зерттеуде бұл түсініктің қате екенін түжырымдай отырып, ұлттық өнерпаздардың ұлттық музыка өнерін туындатушы, дамытушы екенін айқындаймыз.

4. Бүгінгі таңда қазақтың дәстүрлі музыканттарын: әнші, жыршы, күйшілерді оқытудың қисынды жүйесін құру мәселесі де өте маңызды. Музыканттарға кәсіби білім беру жүйесінде бүгінде ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі музыканы жалғастыру (тарату) әдіс-тәсілдерін пайдаланатын біртұтас оқу бағдарламасы құрылуы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Күзеубай А.Ұ. Қазақ әншілік дәстүрінің қазіргі заманда таралым мәселелері (Арқа өңірі бойынша). Философ. докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2016, 149 б.
2. Омарова Г.Н. Тип культуры и традиционная музыка казахов /Традиционная культура кочевников. - Алматы, 2002, С.134-149; Omarova G.N. Type of Culture and Traditional Music of the Kazakh / Asia-PacificTraditional Arts Forum/Conference. - Taipei, 2000.
3. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов. – Алматы-М., 1995, 320 с.
4. Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии. В 3–х томах. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2000, 319 с.
5. Кочевая цивилизация Великой степи: современный контекст и историческая перспектива: Сборник статей. - Элиста: Джангар, 2002, 376 с.
6. Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 168 с.
7. Омарова Г.Н. Казахский кюй: культурно-исторический контекст и региональные стили: автореф. … док. искусств. – Ташкент. 2012, 46 с.
8. Күзеубай А.Ұ. Дәстүрлі ән өнерінің сақталуы және бүгінгі көрінісі / Абай атындағы атындағы ҚазҰПУ. «Хабаршы», тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. 2014, №3 (42),142-146 бб.
9. Омарова Г. Музыкальное искусство в системе современной культуры и образования // Омарова Г.Н. Кобызовая традиция. Вопросы изучения казахской традиционной музыки: Монография. – Алматы, 2009, 447-455 бб.
10. Аманов Б.Ж., Мухамбетова А.И. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк Пресс, 2002, 544с.
11. Күзеубай А.Ұ. Ұлттық музика өнеріндегі үстаз-шәкірт сабақтастығы // Оқу үрдісін және білім беру мазмұнын жетілдіру тәжірбиесі: заманауи беталыс / Халықаралық оқу-әдістемелік конференция. – Алматы, 2017, 169-173 бб.
12. Омарова Г.Н. Современность и музыкальное наследие /Мысль. 2009, №11, С.71-76.
13. Омарова Г.Н. Язык традиционной музыки и современное культурное пространство /Материалы международной научной конференции в рамках фестиваля «Мәңгілік сарын». - Алматы, 2008, 190 с.

14. Омарова Г.Н. Перспективы сохранения и развития традиционного казахского народного творчества в современных условиях: Сборник научных докладов и выступлений «Круглого стола» Мин-ва культуры РК. – Алматы, 2010, 95 с.
15. Омарова Г.Н. тюркских народов: своеобразие и вопросы популяризации: Сборник статей и мат-ов междунар. науч.-прак. семинара. – Алматы: Алейрон, 2011, 146 с.
16. Омарова Г.Н. Традиция в современной культуре и искусстве: сборник научных статей, посвященный 70-летию А.И. Мухамбетовой. - Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенова, 2012, 344 с.
17. Омарова Г.Н. Традиционная музыка казахов и народов Центральной Азии: современное состояние, изучение, перспективы развития: Мат-ы Междунар. науч. конференции, посвящ. 5-лет. кафедры традиционного муз. искусства КазНАИ и 115-летию Т.Жургенова. – Алматы: КазНАИ им.Т.Жургенова, 2013, 256 с.

Серкебаева Г.Х.
Концертмейстер
«Қазақ ұлттық хореография академиясы» КАҚ
Астана қ., uekyfhf61@mail.ru

Булгбаева А.З.
Өнертану ғылымының кандидаты, доцент
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
aizada-bultbayeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ БИЛЕРІНІҢ ХОРЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТЫЛУЫ ЖАЙЛЫ

Аннотация: *Мақалада сүйемелдеушінің «Қазақ халық билері» деп аталатын балет класындағы жұмыс ерекшелігі қарастырылады. Нота материалдарымен қатар сүйемелдеуші фортепиано аспабының әртүрлі әдістері, балалармен атқарылатын жұмыс түрлер және фортепиано туындылары ұсынылады.*

Тірек сөздер: *Сүйемелдеуші, шығармалар, өлшем, тағзым, ырғақ, аккорд, педаль, аккомпанемент.*

Аннотация. *Рассматриваются вопросы специфики работы концертмейстера в балетном классе «Казахские народные танцы». Предлагается нотный материал и работа над различными пианистическими приёмами предлагаемых фортепианных произведений.*

Ключевые слова: *Концертмейстер, произведения, размер, вступление, темп, ритм, аккорды, педаль, аккомпанемент.*

Abstract. *The issues of the concertmaster' s work in the ballet class «Kazakh people' s dances» are considered. The work offers musical notation and work on various pianistic techniques, offered in piano pieces.*

Keywords: *Concertmaster, works, size, introduction, tempo, rhythm, chords, pedal, accompaniment.*

Пианистер арасында ең көп тараған мамандық – сүйемелдеуші болып табылады. Сүйемелдеушіге жұмысы барысында түрлі мамандық иелерінің өкілдерімен серіктес болуға тура келеді, сол себепті ол жан-жақты, сауатты музыкант болуы тиіс. Қызметінің ерекшелігі де осы. Ал хореография саласындағы пианистің концертмейстерлік қызметі – одан да ауқымды. Демек, концертмейстерге келесі талаптар қойылады: білімді, кәсіби шеберлігі жоғары және оны үнемі шыңдап отыруды қажет, тәжірибесі мол, фортепианолық репертуары кең және т.б. Яғни, концертмейстер – таза шығармашылық көзқарасымен жұмыс істейтін маман екеніне алғашқы минуттан-ақ көзіңіз жетеді.

Ұлттық педагогикалық репертуардың маңызды міндеттерінің бірі – халық музыкалық шығармасында құрылуы. Мұндай ұлттық репертуар жас ұрпақты ана тілін құрметтеуге, елін сүюге, адамгершілік пен басқа ұлттар арасындағы достық қарым-қатынасты дәріптеуге тәрбиелейді.

Биші оқушылар «Қазақ биі» сабақтарында қазақ халқының музыкалық шығармаларының табиғатын, стилистикалық ерекшеліктерін, музыкалық тілінің ерекше ұлттық ырғағы мен сұлулығын жақсы сезінеді. Қазақстандық композиторлар шығармаларын жазу барысында халық әндері мен күйлерді қосып,

тыңдармандардың қызығушылығын одан әрі арттыра түседі. Бұндай шығармашалар оқу барысында студенттердің көркемдік көзқарасын кеңейтіп, Отанға деген сүйіспеншілігін арттырары сөзсіз.

Осы тұрғыдан алғанда хореографиялық пәндер арасында негізгі пәндердің бірі болып табылатын қазақ биіндегі халық билерінің орындалуына назар аударған жөн. «... Қазақ биінің тамыры өте тереңде, оның шығу тегі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетімен және тұрмысымен тығыз байланысты және алғашқыда ол ешбір ережесіз импровизация түрінде орындалған. Ерте заманда халық арасынан туған хореографиялық пластика бүгінгі таңда да өз құндылығын жоғалтпайды. Бидегі музыка әрбір қимылды айқындайды және толықтырады» [1].

Әр бидің образын ашу үшін «Қазақ биі» пәндерінде ұстаз оқытушыға қазақстандық композиторлардың өңдеуіндегі халық әндері мен күйлерін ұсынып отырады. Қайталанбас ұлттық бояуы бар музыкалық шығармаларда әртүрлі елдің музыкалық мәдениеті мен қазақ ұлттық мәдениетінің синтезінің негізінде туындаған ұлттық өңдеудегі жаңа стильдік үрдістер алмасады.

Музыкалық тілді талдау барысында әннің басты тақырыбының әуеніне үлкен көңіл бөлу керек. Себебі, музыкалық шығарманы ұғыну қашан да әуеннен басталады. Әр қазақ композиторының шығармашылығында қазақ фольклорының әр түрлі элементтері кездеседі. Бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері болады. Әрбір тыңдаушы ең алдымен әуенді қабылдайды, ал интонацияның көрнектілігін, оның барлық «иірімдері» мен «бұрылыстарын» есті білу, әдетте орындаушының мүмкіндігіне байланысты. Интонацияның өткірлігі диссонансты үйлесімді кеңінен қолданған кезде күшейеді. Орындаушының алдында шешімін талап ететін бірнеше мәселе тұр. Мысалы, дыбыс диссонанстары, төменгі регистрдің қалың, тығыз аккордтары, өткір, «мысқылды», «зұлым», «ызаландырушы» дыбыстардың гармониялық үйлесіміне жету міндеттері [2]. Кейде композиторлар музыкалық образдың әсемдігін көрсету үшін көркем гармониялық таңбаларды қолданады. Мәселен, кейде жас қазақстандық композиторлар фольклорлық мәнерде немесе сирек кездесетін интервалдар қатарын, дәлірек айтқанда - тритондар, үлкен және кіші септималар, ноналар және басқа да диссонанстық интервалдар қолданады. Әрине ондай музыканы еуропалық классикалық музыкаға құлағы үйренген студенттерге қабылдау қиынға соғады.
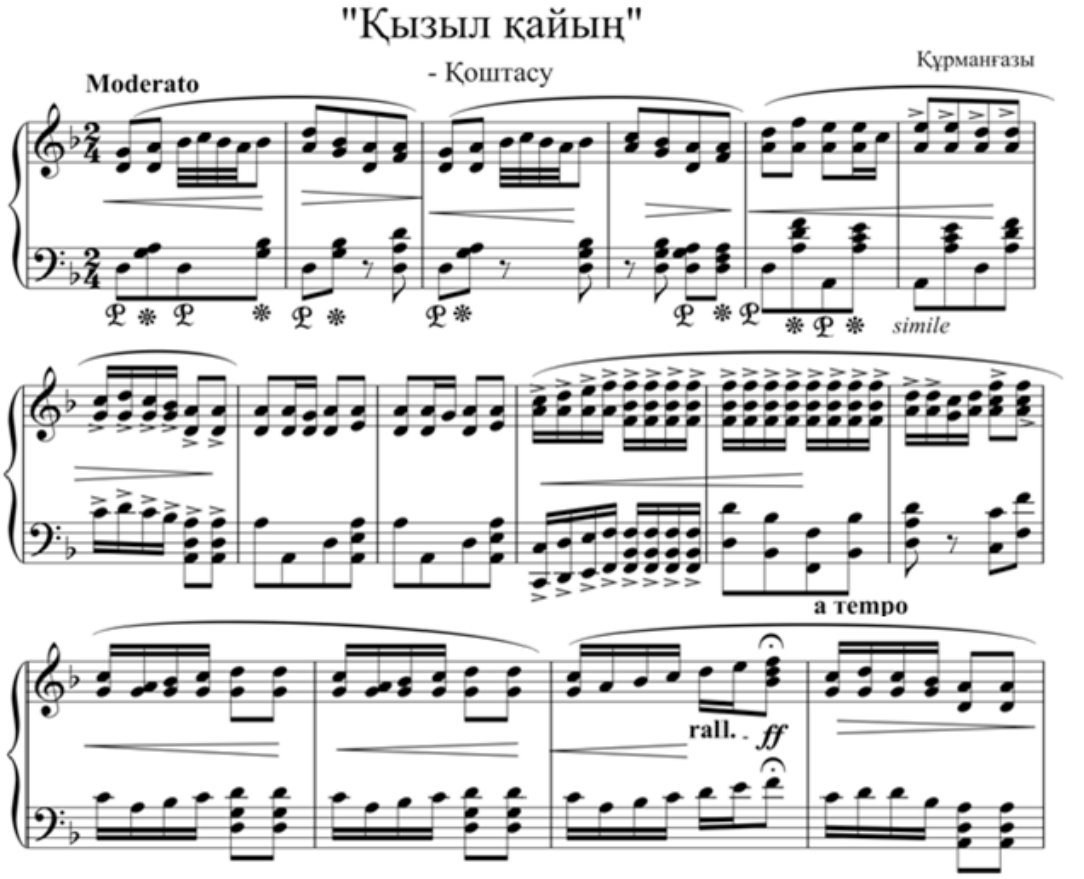
«Қазақ биі» сабағы: станок жанындағы экзерсис, зал ортасындағы экзерсис және қазақ би өнерінің мұралары мен этюдтар көрсетілімінен тұрады.
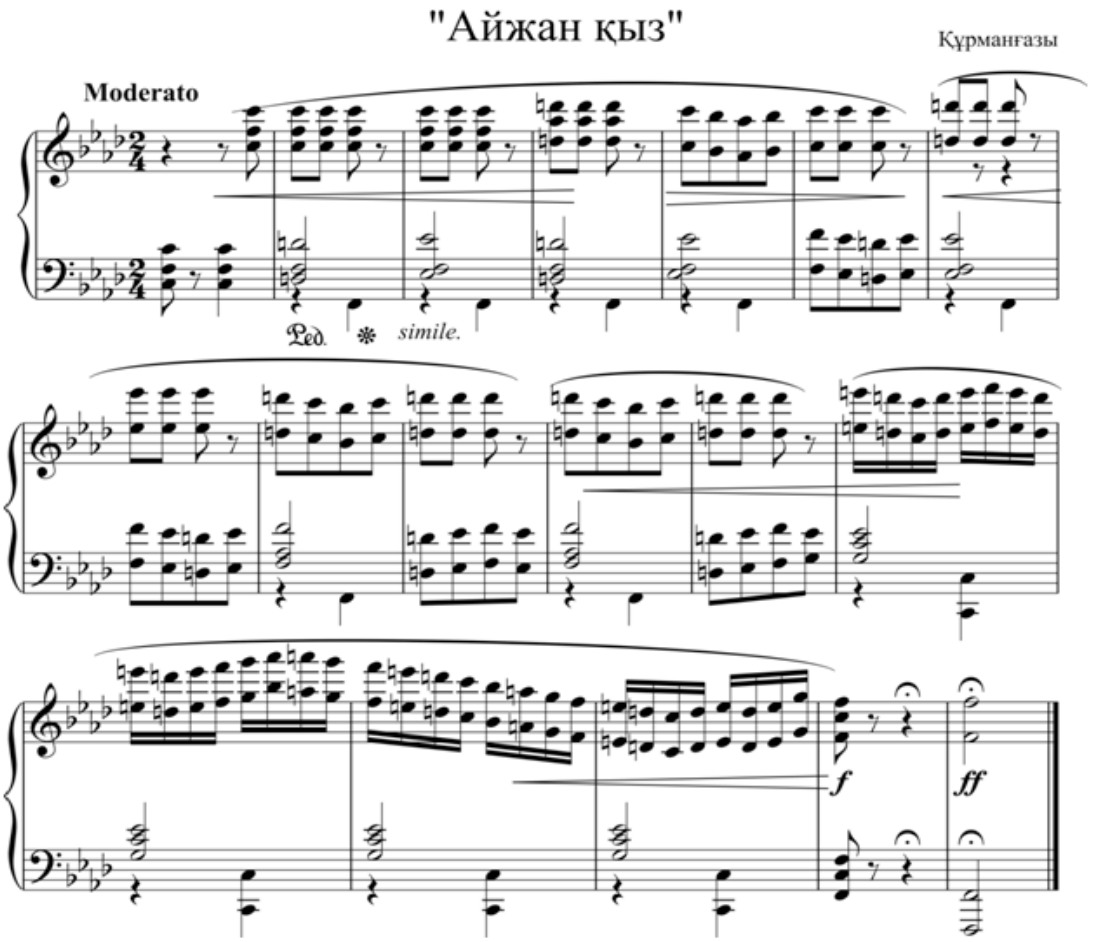
Хореографиялық сабақтарда оқытушы мен концертмейстер түрлі міндеттерді шешеді, бірақ мақсат біреу − балет әртістерін тәрбиелеу. Оқытушының үнемі сабақта беретін комбинациялары музыкалық фразировкаға және ең бастысы тактінің өлшеміне бағынуы тиіс.

Мысалға, Күрманғазының «*Қызыл қайың»* күйін алайық. Бұл күйге Д.Әбіров «*Қоштасу»* биін қойған. Би – ұзатылатын қыздың той алдындағы құрбылары мен туыстарымен қоштасу сәті. Кіріспесі 2 такт. Аккордпен ойнаған кезде дыбыстардың біруақытта шығуына мән бере, қолдар бос, дыбыс адуынды, бірақ жұмсақ және нақты болу керек. Отыз екінші нота ойнағанда қысылып шықпау керек, жеңіл, қолдың бір қимылымен орындалады. Қолдар байсалды және біркелкі қимылдау қажет, қолдың буыны саусақтармен тығыз байланысады, белсенді саусақтар қол буындарының босап кетпеуін қадағалайды. Алмасу кезінде − қол қимылдары көлденең. Аккордтар алдын-ала клавиштерді басып көрместен, сәйкес пернелерді басу үшін ауада дайындалған саусақпен алынады. Аккордтарды алмастыру кезінде қолдарды саусақтар жүргізеді, керісінше емес. Орындаған кезде жарқын кульминацияға, люфт паузаға және ферматаға назар аудару қажет.

Күрманғазының күйі «*Айжан қыз»*. Кіріспесі 2 такт. Музыкада нәзік жас қыздың образы анық бейнеленеді. Бұл бидегі әуен мен әсем қимылдар тыңдаушыны биде жүргендей сезімде баурап алады. Октавалар мінездемесі орындау құралын нақты анықтайды. Он алтылық жеңіл октавалар төменгі қолдың буындарымен, сегіздік ауырлары – бүкіл қолмен ойналады. Тік сызықпен қолдарды клавиш үстінен позицияға алмастыру сол қолда. Белсенді пассажды орындағанда шаршаңқылықты болдырмау қажет. Өзіңді еркін әрі бос сезіну үшін қол буындарының қалпын жоғарыдан төменге және керісінше ауыстыру керек.
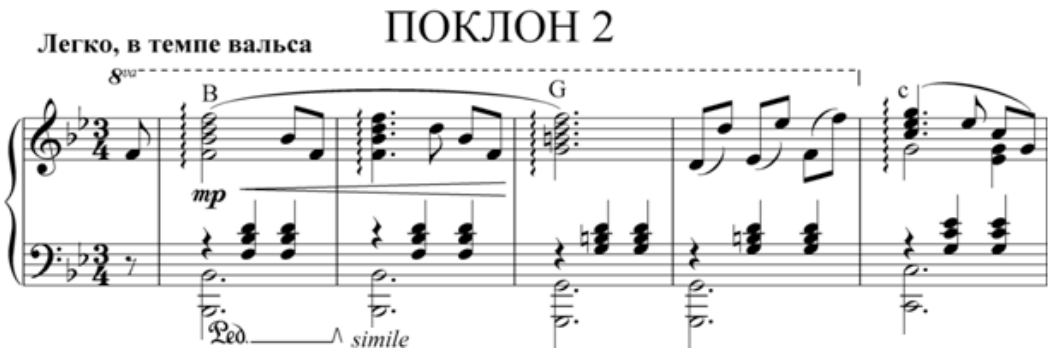
Сонымен қатар, би қимылдарын игеруден бөлек сабақта концертмейстермен бірлесе музыкалық материал таңдау жұмыстары жүргізіледі. «Хореография режиссурасы» мамандығының бірінші курс студенттеріне жүргізілетін «Қазақ биінің композициясы» пәнін қазақстандық композиторлар шығармаларының мысалында қарастырып көрелік.

"Қызыл қайың"
- Қоштасу
Құрманғазы
Moderato
simile
a tempo
rall.
ff
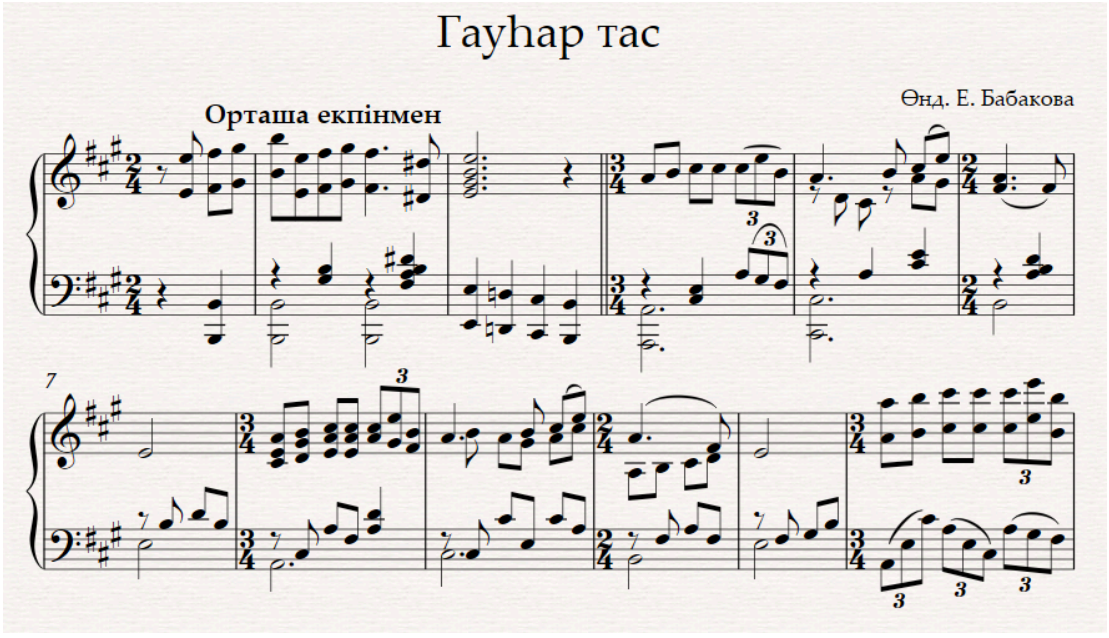

"Айжан қыз"
Құрманғазы
Moderato
Ped.
simile.
f
ff

Қазақ биінің станок жанындағы экзерсисі:

Тағзым – өлшемі ¾, баяу, әсем, жеңіл вальс - 8 такт. Шығарманы орындау барысында аккомпанементке назар аудару. Бас – терең, қанық, бесінші саусағынан біріктіретін қозғалыспен ойнап, арпеджиоздың үздіксіз әуенді желісі болуы керек.
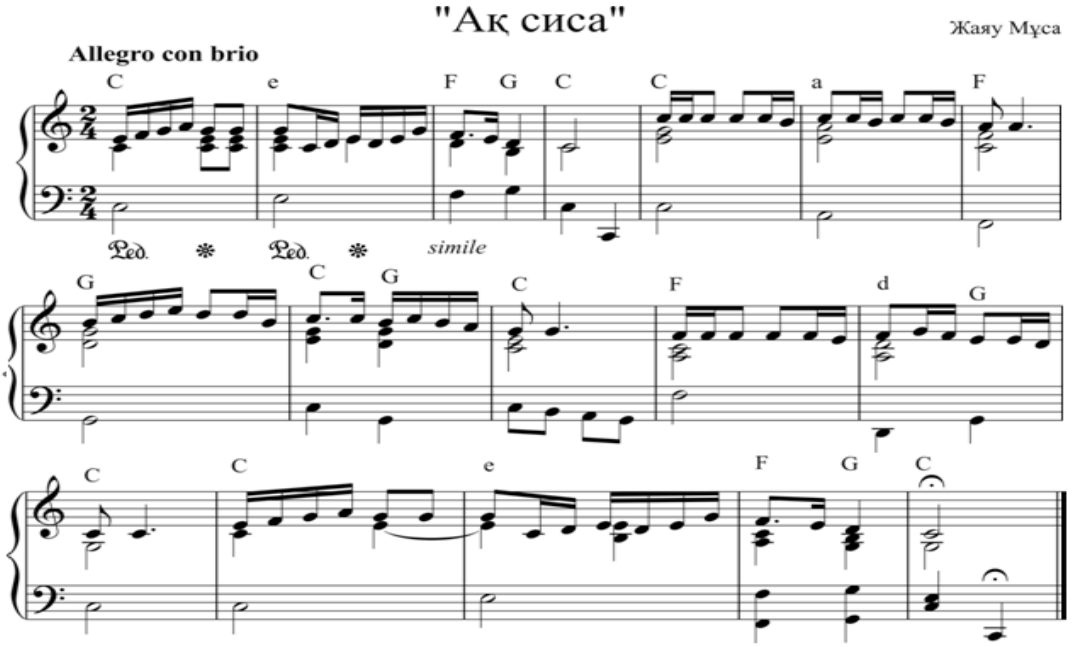

Plie – «Гаухар тас» - Сегіз сері, Е.Бабакованың өңдеуінде. Өлшемі шаршы емес, сондықтан концертмейстер алдымен қарап шығып оларды шаршыға айналдыру керек, себебі өлшемі үнемі 2/4 - 3/4 және 4/4 аралығындаауысып отырады. Жан толғандыратын, байсалды, әуенді оң қолда кантиленді, басқыш кешіктіріліп жүреді. Әуенді легатода орындау, ән айту сипатының ауысуы қиындық тудырады. Мұнда әуенмен жұмыс істеудің негізгі ережелерін есте сақтау қажет, яғни ұзақ дыбыс шыққаннан кейін әуенді желіні жалғастыру, саусақ бастарымен ойнау, икемді білек, әуен мен сүйемелдеу арасындағы баланс. Сүйемелдеу мүқият жұмыс жасауды талап етеді: аккомпанемент әуенді нақты үстап тұрады, оң қолмен бірге «тыныс береді», оны толықтырады, сол қолыңыздағы октаваның қозғалысы кезінде статикалық күйде болуға мүмкіндік бермейді. Есту қабілеті сезімтал болу керек, бірнеше фразаны бір үлкен ауқымда біріктірсе, келесімен – бірлікті сақтай отырып, мотивтер мен интонацияларға бөледі. Орындау кезінде толқындар үмтылған кульминацияның орнын анықтау керек. Сүйемелдеу әуенді өшірмей, музыканың жұмсақ шығатын поэзиялық әсемдігін бұзбау керек.
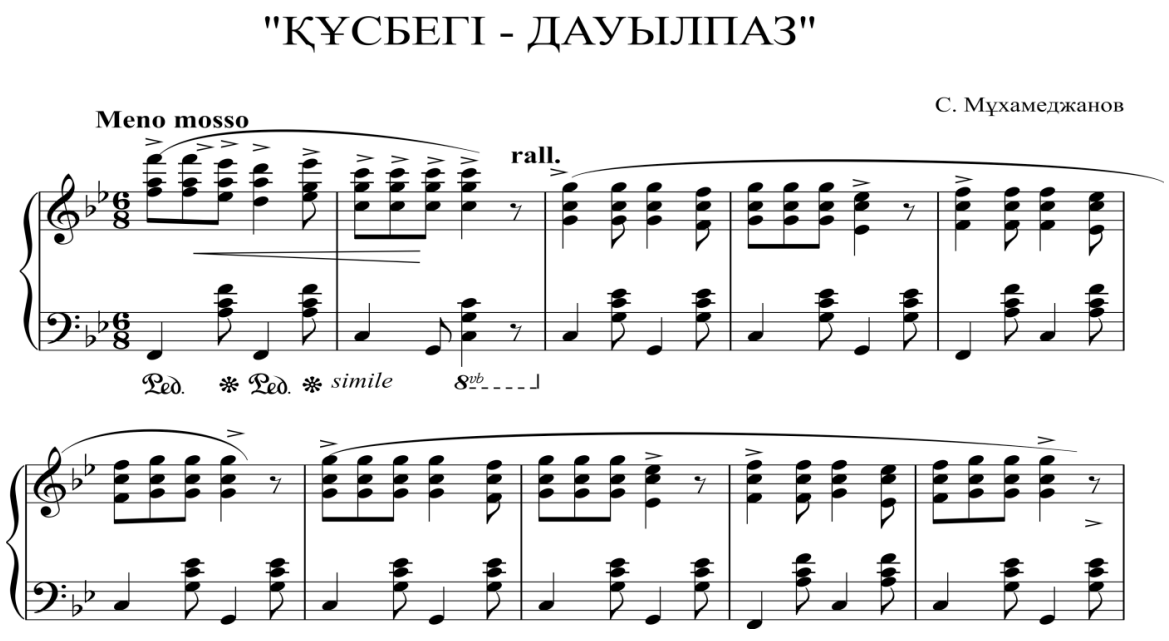

Battements tendus – *Жаяу Мұсаның әні "Ақсиса",* кіріспесі 4 такт (қайырма). Өлшемі 2/4; Музыкалық фрагмент үшін шаршы болғаны жөн, дегенмен ән қазақ әндеріне тән түрлі өлшемдерде жазылған. Ырғақты суреттемесі, метро ырғақты жіктелу мүмкіндіктерінің маңызы зор. Шаршы емес.

Кіріспе жігерлі мінезді, Allegro con brio темпінде бастау қажет. Көңілді, өмірге құштар, мысқылшыл әуен, музыка характері айқын, сергек. Аппликатура мен қысқа, тік басқышқа назар аудару

керек. Пьесаның характері ойнақы қимыл есебінен. Музыкалық үлгі импровизацияның үйлесімді дағдыларымен үсынылған, яғни құлаққа жағымды іріктелген және құрастырылған. Импровизация жасау көптеген концертмейстерлерге қиын соғады. "… Есту қабілетіне сүйеніп ойнау концертмейстерге толық еркіндік , назарын босатуға (нотаға қарамауға), бишілерді назарда ұстауға, аяқ қимылдарын қарауға мүмкіндік береді" [3]. Импровизацияға дағдысы жоқ көптеген пианисттер, автор қолданған "*Тағзым" және* "*Ақ сиса*" үлгілері сияқты әуенді үйлесімді жазып алуға тырысады.
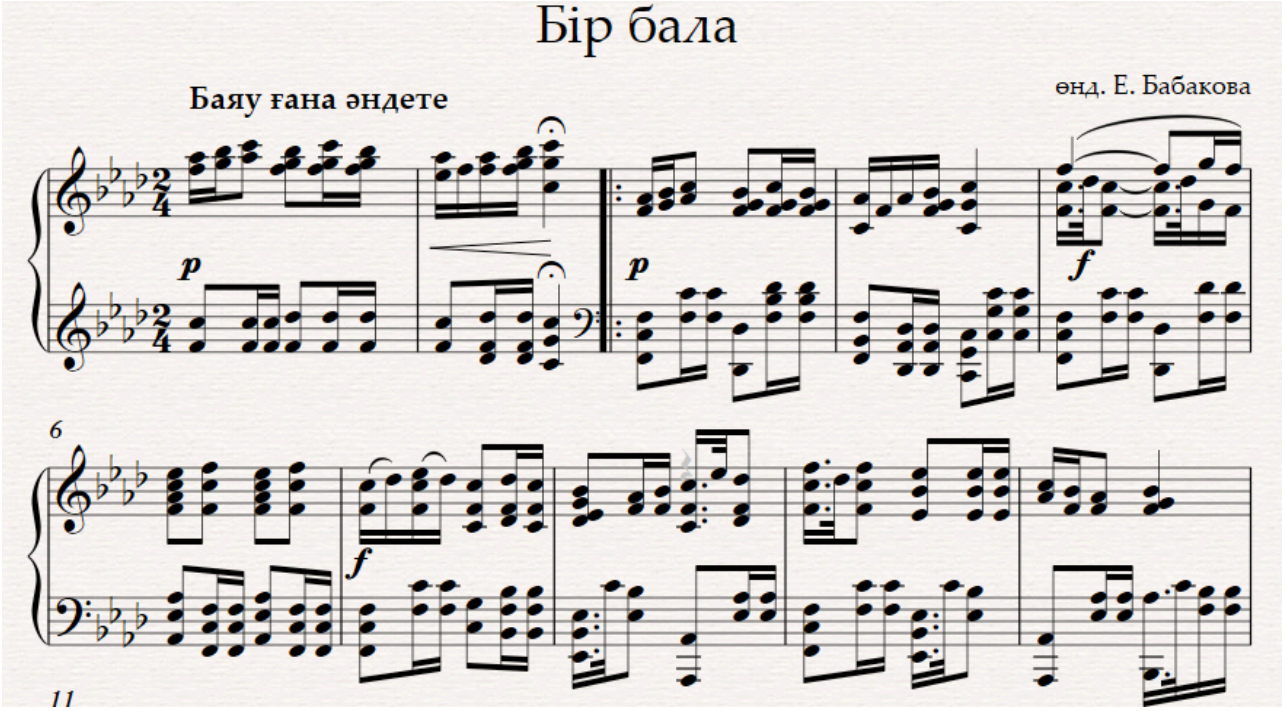

Battements jete – «Құсбегі – дауылпаз» С. Мұхамеджанов. Музыкалық өлшемі 6/8, триолді қосқандағы есебі 2/4. Кіріспесі 2 такт. Музыкалық сүйемелдеу өткір, екпінді және айқын ырғақты суреттемесі болу керек. Қимылдың шапшаң мінезіне музыкадағы staccato-ны орындау әсер етеді. Бастапқыда орынды, байсалды темпте орындалады, Battements tendus секілді, содан кейін темп жылдамдайды. Октавалық орындау бір әуендік фразаны 4 тактіге біріктіреді, қолды бір сермеумен, көрнекі түрде музыкамен бүркіттің үшқаны мен аңшылық кездегі қанатының сермегенін орындайды. Сол қолмен әлсіз үлестен зор үлеске өтуді ойнап үйрену. Басқыш қысқа.

Rond de jambe par terre – қазақтың халық әні «Қараторғай» Дубовскийдің өңдеуінде – берілген шығармада полифония элементтері бар, ол орындау кезінде белгілі бір қиындықтар тудырады. Қазақстан композиторларының шығармаларындағы фактурада ұлттық негіз бар. Инструменталді екі дауыстан орындау барысында қиындық тудыратын вокалды және имитациялық полифония элементтері пайда болды. Фактураның мұндай ерекшеліктері орындаушыдан өз құралының тембр ресурстарына ие болуын талап етеді. Пьесаны үйрену кезінде партияны екі қолға салуға болады, дауыс пен әуеннің сұлулығын тыңдап, содан кейін бір қолмен ойнап көруге болады. Шығарманың бөліктері бір-бірімен қарама-қарсы болмағандықтан, пьеса формада құралып, жақсы тыңдалу үшін динамика мен образдың түрлісін іздестіру қажет. Бірінші бөлім – лирикалық, екіншісі қозғалысты, динамикасы айқынырақ. Әуеннің фактурасы тығыздалады, әуенді тыңдайтын жерге дауыстар, аккордттар қосылады. Характері салтанатты, эмоционалды бола бастайды. Мұнда өрескел сипат болмау үшін өлшемді сақтау және динамиканы төмендетпеу маңызды болып табылады" [4].
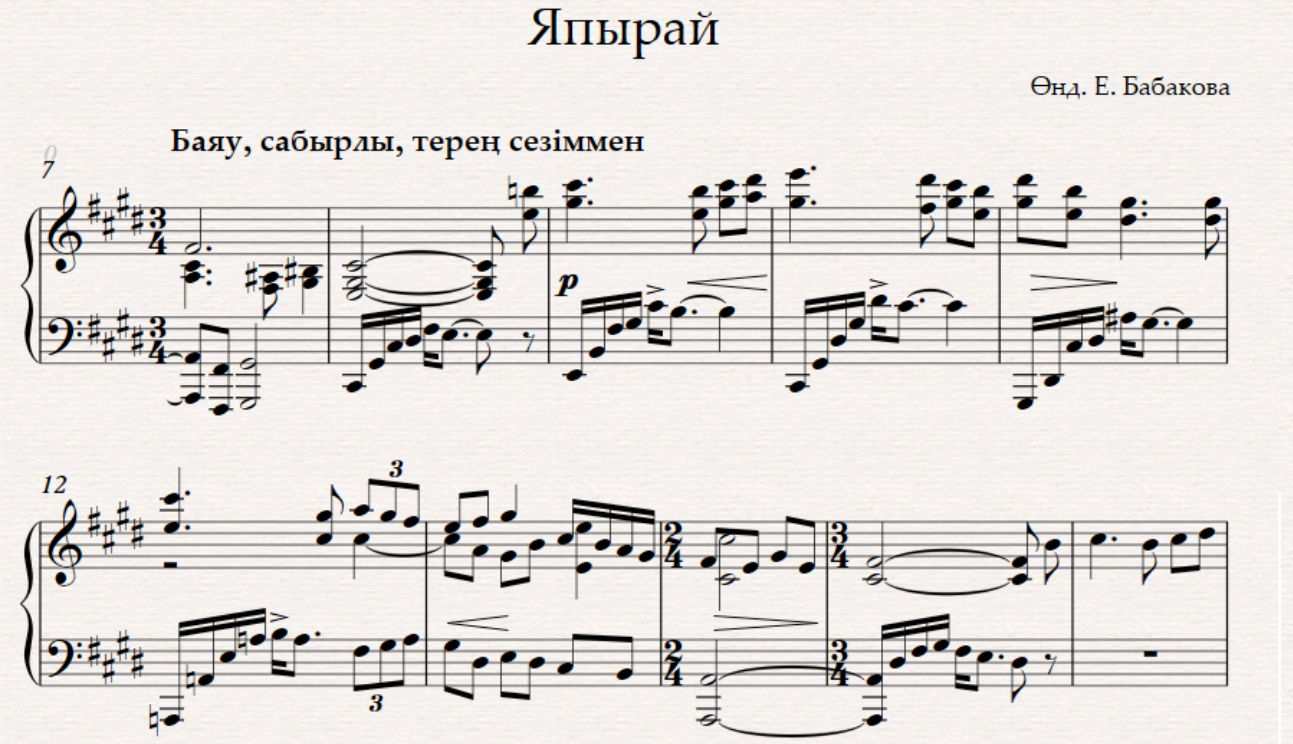
Battements fondues – қазақтың халық әні «Бір бала» Е.Бабакова өңдеуінде, вокальды шығарма. Пианистикалық техникамен жұмыс барысында көрнекі түрде ұсына білудің анықтығы, қоболжу тереңдігі сияқты музыкалық даму компоненттері талап етіледі. Бас – основа гармония негізі және обертондық бояудың қайнар көзі. Басты қанық орта дауыста орындау керек.

Аккомпанемент – әуеннің үйлесімді ғана емес, ырғақты да тіреуші, оның соғысы кантиленді ауада ұстап тұрады. Әуен музыканы алға кульминацияға тартады, ал аккомпанемент қимылдың метрикалық нақтылығын ұстай отырып, оны артқа тартады. Екі тартылыстың шиеленісін тоқтату ырғаққа өміршеңдік пен серпінділік береді. Б.Ерзаковичтің өңдеуіндегі «Бір бала» әнін автор Battements fondues қимылын орындауға ұсынады. Вокальді қатарын екі қолға салу қажет. Кіріспесі 2 такт, өлшемі 2/4; темпі – moderato; әуеннің характері байсалды. Кіріспесі 2 такт, әннің соңғы қатары. Қайырманың алдында би қимылдарына шаршы шығу үшін 1 тактіні өткізіп жіберу. Аккомпанементті толықтай сол қолға өткізіп, октавада орындауға болады. Ойнау барысында қиындық тудыратын – қимылдарды бір тактіге біріктіріп, кульминацияның дамуы, октаваны legato-да ойнау. Әуен мықты үлестен басталып, әуеннің қимылдары әннің бастамасы мен қайырмасында болады. Аккомпанементтегі үзік-үзік ырғақты бірден емес жұмсақ орындау. Бас терең, регистрдің тереңдігін көрсету, аккомпанемент жеңіл. Аккомпанементті анық және ашық орындау керек. Басқыш тік бір такті.

Adagio – қазақтың халық әні «Япырай» Е.Бабакованың өңдеуінде**,** вокальды шығарма, әуенді октаваға салуға болады. Әуен затактіден басталады. Музыка характері байсалды, жайлы; орындалу
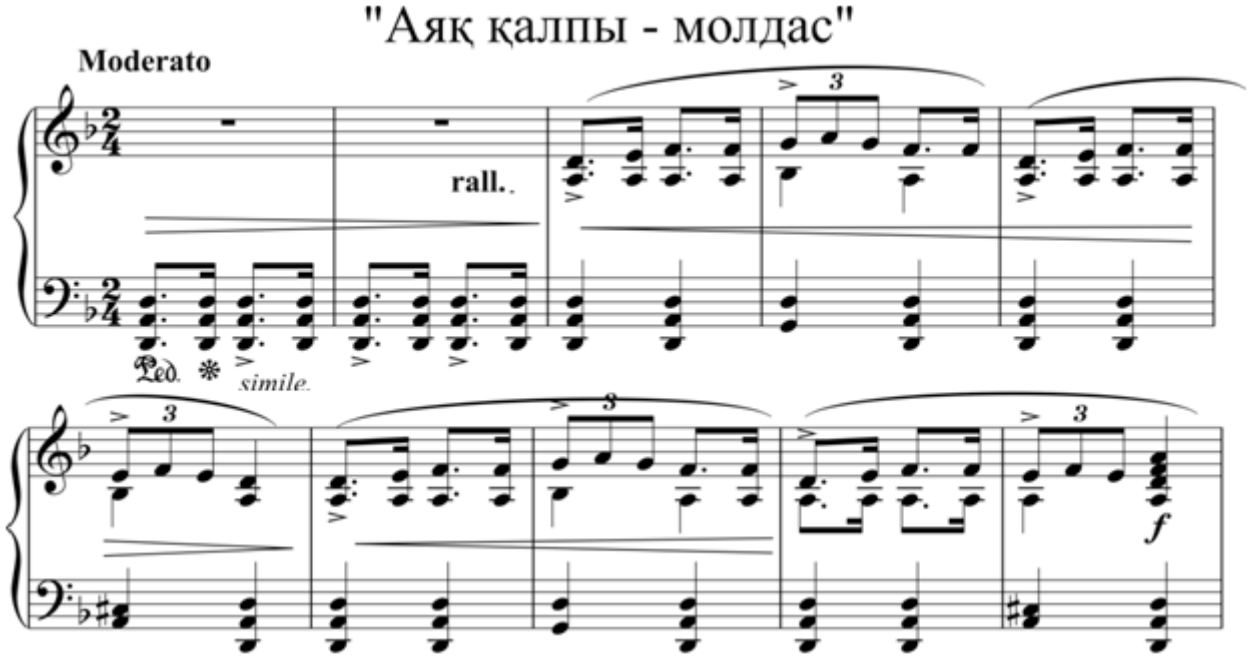
темпі adagio tranquillo. Кіріспесі 2 такт. Әнде ырғақ 2/4, 3/4 және 4/4-ке дейін үнемі ауысады, сондықтан ұзын ноталарда өлшемді шаршыға қайта жасап, аккомпанементте 4/4 ойнауға тырысып, үнемі шаршыны үстап түру қажет. Бұл пьесада шаршы, әуеннің ырғақты суреттемесі сияқты шешуші орынды атқарады.

Аккомпанементте он алтылықпен жеткізу әуеннің қимылына байсалдылық, бас арқылы жеткізу шығармаға тембр қалыңдығын береді. Әуен оң қолда – түрақты. Аккомпанемент әуеннің қимылына толықтай бағынып, оның дыбысын толықтырып және дамуына көмектесе, аралық метрикалық опорасыз мақсатты шығу керек. «Қолдың тыныс алуын» бөлу, қисынды әуендік қимылға ұмтылу үшін о бастан қозғалыс өлшемін дұрыс санау қажет. Әлсіз үлесте diminuendo «бір деммен ойнап шығу» үшін арпеджиялық аккомпанементке, секіртпелі жеткізуге назар аудару керек. Толқын тәрізді арпеджиолар әуенді сызыққа контраст пен қимыл береді. Екінші бөлімде әуен оң қолдан баяу сол қолға ауысады, он алтыншы арпеджио арқасында өріс алған және тоқтай алмайтын қозғалыс басталады, үшінші бөлімде негізгі тақырыптың әуені ашық болады және терең бастан тереңірек болады, басқыш кешіктіріледі" [5].
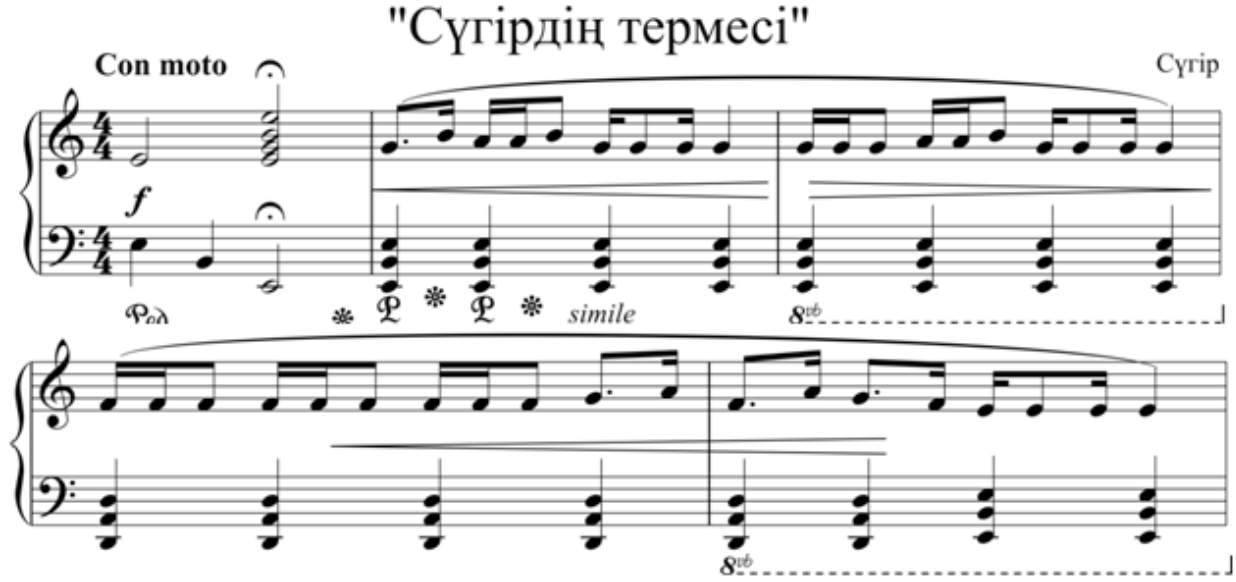
Battements tendus jetes – *("Аяқ қалпы - молдас"),* кіріспесі 2 такт, характері – жігерлі, ұстамды. Өлшемі 2/4; темпі - moderato, анық үзік-үзік ырғақты суреттеме, екпін мықты үлеске түседі. Бастапқыда шаршының маңызы бар, анық ырғақты акцент «кәне»-ге. Әуен мықты үлестен басталады, төрттікке дейін метроритмикалық жіктеу болуы мүмкін.

Қазақтардың билері көшпенді халықтың ерекшелігін, олардың ішкі әлемінің байлығын, жылдамдығын, жеңілдігін, қуанышын, күш пен қуаттылыққа тән мәдениеттің байлығын көрсетеді. Бұл пьесада автор пьеса бойы сақталатын үзік-үзік ырғаққа назар аударады. Жауынгерлік образды ашу үшін кіріспенің 2 тактісін екі қолмен әртүрлі регистрлерде ойнау ұсынылады. Триольдар жүп тактіде дыбыс шығарады және әуенге ұстамдылық пен серпінділік береді. Әуенді оң қолда «түрақты» және таза дыбыста ойнайды. Ырғақты суреттемелер мен триольді анық ұту үшін мықты саусақ бастарымен , басқыш қысқа, түзу етіп portamento штрихында ойнау керек. Саусақ пен білекке арналған staccato ойнау қимылдары мен тактіні сезіну нақтылығын талап етеді, бұл ойнау аппаратының дамуына әсер етеді. Сол қолда төрттіктер түзу, жеделдетілмей орындалады. Басқыш тік, қысқа.

«Өкше қимылы» – "*Сүгірдің термесі",* кіріспесі 2 такт; өлшемі 2/4; темпі con moto. Бұл ерлердің биі, non legato қысқа-қысқа ұзақтықты анық және ұсақ ырғақтан тұрады, синкоптар ерлік сипатын береді. Ырғақты жіктеу бастапқы кезеңде темп баяу кезде талап етіледі. Алғашқы бөліктің дәлдігі бастапқы кезеңде ғана маңызды.

Термеде эмоционалды әсерді күшейту үшін үнемі музыкалық дыбыстың және қайталанудың ырғақты формалары қолданылады, әндер үлкен ынта-жігермен, эмоциялық қарқындылықпен айтылады. 4 тактіде 4 рет қайталанады, айқын ырғақ, әрбір қайырмасын эмоциялық қарқын үшін әртүрлі регистрлерде ойнауға болады.
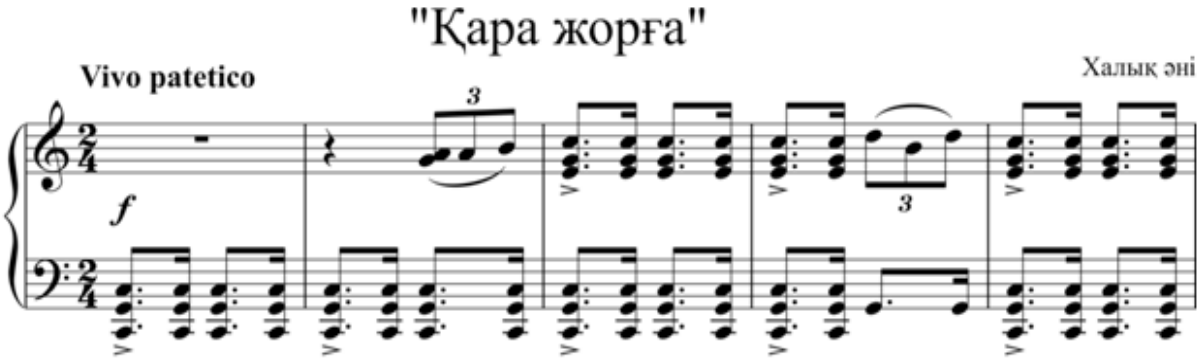

Grant battements jetes – халық әні"*Қара жорға",* жануарларға еліктейтін би: сәйгүліктің биі, жорға жүгірісі, өлшемі 2/4; кіріспесі 2 такт, затактіден басталады; шығарманы орындағанда ырғақты суреттме маңызды рөль атқарады; музыкалық фрагменттің характері – ширақ, анық үзік-үзік ырғақтың арқасында екпінді, темпі vivo patetico; «Қара жорға» биі кең далада шауып келе жатқан еті тірі жабайы атты бейнелейді.

Кейбір басылымдарда «Қара жорға» биі атауы орындаушының атқа салт мініп жүру өнерін игерген, епті, шапшаң және өжет шабандоз жігіттің бейнесінен алған. Бастапқы кезеңде анық шаршы

керек. Көлемді үзақтыққа жіктеу бастапқы кезеңде орындаушылардың техникалық икемділіктеріне байланысты баяу темптен жылдам темпке ауысуы мүмкін. Басқыш түзу, қысқа. Ең қиыны әуеннің орта дауыста бөлінуі, сондықтан назарды тиісті саусақтарға аудару қажет. Екінші бөлімде сол қолда ырғақты ұстап тұратын және темпті жылдамдатуға мүмкіндік бермейтін төрттік және арпеджиялық аккордтар пайда болады. Мұнда бөлу әдісімен жұмыс жасау керек. Алдымен дыбыстар қолдың салмағы жинақталған тиісті саусақтардан шығады, толық дыбыста аккордты алғанда әуеннің дыбысы мен сезімін сақтау қажет.

Сабақ барысында студенттер халық музыкасының ең үздік үлгілерімен танысады, қойылымдық жұмыс барысында музыканы сезінуге көмектесетін жалпы музыкалық мәдениет қалыптасады, музыкалық есту қабілеті, ритм және образды ойлау қабілеті дамиды.

«…Орындаушылық техникасы жинақталған оқушылар бірте-бірте өздері оқытушының нұсқауынсыз белсенді түрде музыканың мазмұны мен интонациясын эмоциональді қабылдап, музыка мазмұнымен еркін жұмыс жасау үшін концертмейстермен қосымша репетициялар қоя бастайды. Шамасын сезу, қатаңдық, қарапайымдылық, табиғилық, сезімтал икем және музыкалық талғам әр оқушының бойынан табылу керек. Оқушылардың тақырыптың мазмұнын, үндестілігін, жанды ырғақты музыка тынысын ұғына білуіне және би пластикасы арқылы, яғни, бүкіл дене қимылымен «музыканы сезінуге» ұмтылуына қол жеткізу керек. Сонымен қатар, әр оқу үлгісінің хореографиясы мен музыкасы бір-біріне сәйкес болғаны жөн» [6].

Егер де оқушы музыканың мазмұнын дұрыс ұғынбаса, ол мазмұнның бидің көркемдік компоненті екенін, актерлік шабыт пен сезімнің жоғары игі поэзиясы және адам арманының көркем әлемі екенін түсінбесе, онда ол шынайы суретші, яғни, балет әртісі болуға әлі дайын емес немесе мүлдем бола алмайды дегеннің дәлелі.

Тұжырымдылай келе айтарымыз, композиторлар ашқан әрбір қайталанбас образдардың даралығын жеткізу үшін, музыкант-орындаушы, концертмейстер немесе балет әртісі болсын, әр кезде халықтың эмоционалды-психологиялық болмысын, әдеби және музыкалық мәдениеті мен өнерін, музыкалық шығармашылығы мен сана-сезімін білу қажет. Композитордың ойын іске асыру үшін оқытушы және сүйемелдеуші шығарманың интонациялық ерекшеліктері мен гармония өзгешелігін, музыканың жарасымды және метроритмикалық түрлілігін ашып, оқушыға жан-жақты түсіндіруі қажет. Әрине ондай терең талдау мен қомақты жұмыс хореография сабақтарында оқушыларға шығарманы ұғынуға жеңілдік туғызып, өз нәтижесін көп күттірмей-ақ берері сөзсіз.

Сүйемелдеуші жұмысының ерекшелігі жөнінде былай айтуға болады: «... Концертмейстер шеберлігі тереңде жатыр, ол одан сырттай табыс, яғни, қол соғу, гүл беру, құрмет пен атақ әкелмейтін өз мамандығына деген үлкен махаббатты талап етеді. Концертмейстер үнемі «көлеңкеде» қалып қояды, оның жұмысы бүкіл ұжымның жалпы еңбегінде көрінбей қалады және оның еңбегі өз бағыты бойынша оқытушының еңбегімен теңбе-тең» [7].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кульбекова А.К., Изим Т.О. Теория и методика преподавания казахского танца. – Алматы, 2012г.
2. Крючков Н. Искусство аккомпанемента как предмет обучения. – М., Музыка, 1961г, 68с.

3. Виноградов О., Боярчиков Н., Мессерер А., Сергеев К., Кондратьева М., Семенов В., Комлева Г. Концертмейстер в балете – профессия или место работы //Советский балет. – М.: Известия, 1988, №2;
4. Сборник О роли концертмейстера. Составитель Романова А.
5. Звездочкин В.А Классический танец. Учебное пособие для студентов высших и средних учебных заведений искусств и культуры. – Ростов на-Дону: Феникс. Серия Учебники и учебные пособия, 2003.
6. Сборник современных фортепианных пьес, обработок и переложений для 4-х рук и 2-х роялей. – Алматы, 2007.
7. Тарасов Н. Классический танец. Школа мужского Исполнительства. – М.: Искусство, 1984.

Тлеубаев С.Ш.,
доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой «Культурная и социальная работа»,
ЮКГУ им. М.Ауэзова,
г.Шымкент, tleubayev63@list.ru

Тлеубаева Б.С.,
кандидат педагогических наук, доцент,
заведующая кафедрой «Өнер», ЮКГУ им. М.Ауэзова,
г.Шымкент
bal_67@list.ru

ЭЛЕМЕНТЫ КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ В ТАНЦЕВАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

Түйін. *Бұл мақалада заманауи би мәдениетінің дамуы, қазақ халқының дәстүрлерінің сабақтастығы талқыланды. Халықтық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер, халықтың өндірістік қызметінде өмірдің мұқтаждықтарынан туындайды. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда халықтың, ұлттық бейнесі бейнеленген: адамгершілік, өмір, мәдениет. Жалпы танылмалы әрекеттер: жас ұрпақты тәрбиелеуде қолданылатын құралдар мен әдістер.*

Резюме. *В статье рассмотрены вопросы развития современной танцевальной культуры, преемственности традиций казахского народа. Народные обычаи и традиции возникают из потребностей жизни в процессе производственной деятельности людей. В традициях и обычаях отражен национальный облик народа, их носителя: нравы, быт, культура народа. Общепризнанные приемы: средства, методы, которые используются в воспитании подрастающего поколения.*

Summary. *The paper deals with the development of modern dance culture, the continuity of traditions of Kazakh people. Folk customs and traditions arise from the demands of life in the course of productive activities of people. Traditions and customs reflect the national image of the nation, their temper, mode of life, culture. Universally recognized techniques: tools, methods that are used in the education of the younger generation.*

В статье Главы государства "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" Президент Н.А. Назарбаев подчеркнул важную роль традиций в жизни каждого народа: «…Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук. Но это не значит консервацию всего в национальном самосознании – и того, что дает нам уверенность в будущем, и того, что ведет нас назад. Новая модернизация не должна, как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации» [1].

Национальное самосознание современного казахстанского общества характеризуется большим интересом к своей истории и культуре, изменением отношения людей к духовно-нравственным и эстетическим ценностям. Поэтому в последнее время в образовательной и социальной среде усилилась тенденция к пониманию роли национальной хореографии.

Исследуя казахские народные традиции, многие исследователи однозначно называют танец определенной нации народным танцем. Как справедливо считает исследователь танцевальной культуры С.Ш. Тлеубаев [2,с.52-54], интерпретация указанного феномена не ставит знака равенства между содержаниями понятий «нация» и «народ», ибо последнее меняется на разных исторических этапах. Народный танец, по мнению автора, основан на этнопластических константах, сформированных на самых ранних этапах зарождения этноса и составляющих инвариантную основу танцевальных традиций того или иного народа. Танец как культурное явление выступает своеобразным текстом, отражающим тип и особенности культуры данного этноса в определенную культурно-историческую эпоху с помощью своего особого пластического языка.

Самобытная танцевальная культура казахского народа непосредственно связана с традициями, музыкальным фольклором, свадебными обрядами, сопровождающимися играми-состязаниями и др. «Хотя многие канонические формы древних плясок не дошли до нас, в памяти народа остались их

сюжетная тематика, традиционные увлечения многих поколений, идеалы танцевальной пластики, ибо этот вид искусства у казахов никогда не ограничивался определенной, раз и навсегда выработанной системой жестов, движений и «механикой» танца, - пишет С. Тлеубаев. - Изучение фольклора, памятников материальной культуры, письменных источников, лексикона самого казахского языка дает основание утверждать, что танцы, будь это — шаманские, плясовые или игровые состязательные, сопровождали весь процесс развития казахского общества с глубокой древности до наших дней, обогащая его духовную культуру» [там же, с.64].

Говоря о народных традициях, отметим: проблема выявления сущности традиций как сложнейшего, закономерного социального явления и их влияния на все стороны жизни общества нашла свое отражение в исследованиях известных отечественных и зарубежных ученых. Каждый из них внес свой вклад в теорию и практику проблемы использования традиций в том или ином виде народного творчества.

Как показывает анализ исследований, проведенной казахстанской ученой А.С. Магауовой [3,с13-17], понятие **«традиции»** многогранно. Исследователем выявлено три основных подхода к проблеме выяснения сущности традиций в философской литературе. Представители первого подхода (Э.А. Баллер, Э.С. Маркарян, В.Д. Плахов и др.) понимают традицию в широком смысле, отождествляя её с социокультурной преемственностью, социальными законами, групповыми стереотипами. Представители второго подхода (С.А.Арутюнов, Ю.В. Бромплей, И.В. Суханов и др.) ограничивают объем понятия «традиция» сферой общественного сознания. Согласно мнению представителей третьего подхода (Л.П. Буева, В.Б. Власова, В.А. Кочетов и др.), традиция является средством социализации и творческим фактором практики повседневной жизни, выражением предметного мира человеческих отношений и деятельности.

Проблемам исследования народных традиций, их места и роли в современной культуре, взаимодействия унаследованных ценностей и духовных инноваций, соотношения традиций и новаций, связи традиций и творчества посвящены работы казахстанских ученых Н.С. Сарсенбаева, Б.С. Сайдахметова, С.А. Узакбаевой, Ж.К. Хайрушина и др.

Б.С. Сайдахметовым дается соотношение понятий «обычаи» и «традиции». **Обычаи**, **– в определении ученого, -** «…есть исторически сложившиеся более или менее устойчивые нормы общественного поведения людей, их образа жизни и быта, которые передаются от поколения к поколению и охраняются силой общественного мнения. Обычаи есть исторически сложившиеся устойчивые нормы общественных отношений в быту людей…**Традиции –** это исторически сложившиеся устойчивые и наиболее обобщенные нормы и принципы общественных отношений людей, передаваемых из поколения в поколение и охраняемые силой общественного поведения» [4].

Народные обычаи и традиции возникают из потребностей жизни в процессе производственной деятельности людей. Устанавливая более или менее устойчивые нормы и принципы общественного поведения людей, они имеют большое познавательное значение. В традициях и обычаях отражен национальный облик данного народа, их носителя: нравы, быт, культура народа, общепризнанные приемы, средства, методы, которые использовались и используются в воспитании детей и молодежи.

Таким образом, анализ источников показал, что понятие «традиции» шире, чем понятие «обычаи». Ученые рассматривают понятие «традиции» в различных значениях: 1) средство социализации личности; 2) часть социально – педагогической среды; 3) фактор формирования личности; 4) форму передачи новым поколениям способов реализации сложившихся взаимоотношений.

Направлению нашего исследования импонирует последнее определение. Об этом свидетельствуют дошедшие до нас из глубины веков традиционные казахские народные танцы, в которых прослеживаются мотивы жизненного уклада степного народа.

Традиционные народные танцы казахов по сюжетной направленности, характеру и манере исполнения подразделяются на следующие группы:

Ритуально-обрядовые — «Бақсы ойыны», «Айқосақ» (пляски баксы), «Жезтырнақ» (пляска ведьмы), «Буынби» (танец суставов), «Жар-жар» (пляска с одноименной ритуальной песней), «Қоштасу» (прощание невесты с подругами), «Айда, былпым» (танец молодухи), «Келіншек» (танец молодухи с парнем), «Шалқыма» (танец на каблуках);

Воинственно-охотничьи — «Сайыс» (поединок), «Ақат» (танец по мотивам древней мужской пластики), «Қлышпен-би» (танец с саблей), «Мерген» (танец с луком), «Қоян-бүркіт» (заяц и беркут), «Құсбегі — дауылпаз» (танец с ловчей птицей и дауылпазом);

Бытовые подражательные — «Өрмек-би» (танец ткачей), «Ортеке» (танец козла-прыгуна), «Қаражорға» (бег иноходца), «Тепен-көк» (бег скакуна);

Массовые — «Алқа-қотан» (бок о бок), «Алтынай», «Кербез-би», «Ырғақты», «Қаз-қатар», «Балбрауын», «Үтыс-би», «Кокпар», «Қосалқа», «Шашу» и др.

К самобытным, наиболее характерным особенностям казахского танца относится их исполнение под аккомпанемент домбры, кобыза, дангры, Традиционность проявляется и в экспрессивности исполнения, резкости движений, подвижности суставов. Обязателен собранность корпуса в мужских, гибкость талии, пластика рук — в женских танцах. Не каждый джигит мог ловко исполнить специфичную пляску на коне. Такое мастерство было доступно лишь наиболее одаренному танцовщику, джигиту-наезднику. Для казахского народного танца традиционны ночные хороводы вокруг костров у алтыбакана — переносных качелей и т. д.

В арсенале казахского музыкального фольклора так называемых «би-күйі» — танцевальных ритмов, бытует традиционная терминология народного танца. На казахском языке слово «би» означает — танец, «билеу» — танцевать. Тенденции в развитии традиционной танцевальной культуры казахов были одинаковы во все времена существования человеческого общества, и по тому развитию, которое нам известно, из результатов исследований многих этнографов и историков, мы смело можем судить о ее доисторическом развитии.

Из литературных источников и воспоминаний современников известно: искусством народного танца в прошлом владели в совершенстве многие певцы-импровизаторы. В их числе - известный певец Беркибол Копенов, прозванный Ағаш-аяқ (деревянной ногой), за умение танцевать на ходулях, Шашубай Кошкарбаев, Жунусбек Жолдинов, Карсак Копабаев и многие другие. Певцы-импровизаторы были желанными на всех празднествах, ярмарках, где устраивались театрализованные танцы с пением, танцы-игры, показывающие силу и ловкость плясунов, представления, сопровождаемые пантомимой и шутками[5, с.12-16].

Казахстанский ученый О.Исмагулов писал: “Генетические связи казахского общества со своими предшественниками..., пожалуй, ни в чем другом не находят более полного подтверждения, как в факте сохранения у казахов археологически прослеживаемого антропологического типа, элементов материальной и традиционной культуры, искусства, ремесел своих предков. На основе палеоантропологических исследований установлена преемственность антропологического типа в Казахстане на трех тысячелетиях” [6, с.1].

Казахское танцевальное искусство представляют собой:

1. Ритуально-обрядовые танцы;
2. Воинственно-охотничьи танцы;
3. Трудовые танцы;
4. Бытово-подражательные танцы;
5. Празднично-торжественные танцы;
6. Массово-тематические танцы.

Они отличаются друг от друга по идейной направленности, манерой исполнения, разнообразием выразительных движений, жестов, пластики.

Узбекали Джанибеков, рассказывая об известном в павлодарском Прииртышье народном акыне Жунисбеке Жолдинове, восхищался его движениями и мимикой, который в танце мог изобразить устремленный полет и охоту беркута — древнего символа мужества и благородства, его гордо посаженную голову, грозный взгляд, стальные когти, размах крыльев. Жолдинов прекрасно выполнял пластические рисунки и основные движения многих других традиционных старинных танцев, таких как «Айқосақ», «Жезтырнақ», «Қлышпен-би», «Бала-бүркіт», «Казахско-калмыкский танец», «Қусбегі», «Алқа-қотан» и др.

Характеризуя традиционность казахского народного танца, знаток этнической культуры и искусства казахов У. Джанибеков, в своих воспоминаниях особо подчёркивал, что в отличие от некоторых других мусульманских народов, казахи имели в прошлом парные танцы, исполняемые юношей и девушкой. Например, «Келіншек», «Коян-бүркіт», плясовую песню «Кто знает, о чем вы» и др., хотя специальных школ по танцам в степях, разумеется, не было. Как свидетельствуют письменные источники, отдельные роды, племена имели своих мастеров-танцовщиков (күлар) на положении придворных шутов, забавников — комиков, трюкачей типа узбекских «маскорапазов».

Не менее интересно его воспоминание об услышанном однажды в Шымкенте, на вечере-диспуте из уст самого Мухтара Ауэзова про искусство исполнителей народного танца «Ортеке», бытовавшего, по всей вероятности, у казахов и их предков с незапамятных времен и исполнявшегося странствующими танцовщиками — ортекешілер, изображавшими диких козлов, попавших нечаянно в овраг. Сюжетная линия этого танца прослеживается и на некоторых наскальных рисунках, в легендах и преданиях, дошедших до наших дней.

Таким образом, изучение воспоминаний современников, фольклора, памятников материальной культуры, письменных источников, лексикона самого казахского языка дает основание утверждать, что народные танцы, сопровождали весь процесс развития казахского общества с глубокой древности до наших дней, обогащая его духовную культуру и, сохраняя традиции, развивают современную танцевальную культуру.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Назарбаев Н.А. Статья "Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания" [Электронный ресурс] //Официальный сайт Президента РК: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/ (12 апреля 2017 г., Астана).
2. Тлеубаев С.Ш. Танцевально-игровая культура народов Центральной Азии Монография. – Москва: издательство «МГУКИ», 2013, 87 с.
3. Магауова А.С. Прогрессивные традиции народной педагогики и их роль в развитии личности //Вестник университета «Семей».- №, 1997, с. 12-17.
4. Сайдахметов Б.С. Народные традиции - основа воспитания // Профессионал Казахстана. Научно-методический журнал. - Алматы, 2008, №1 (56), с. 39-41.
5. Абиров Д. История казахского танца. Учебное пособие – Алматы: Санат, 1997, 157 б.
6. Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности.- Алма-Ата, 1970, с. 1.

БИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
БИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
BIOLOGICAL SCIENCE

УДК 582.998: 577.112.3

Ахтаева М.Б.
PhD докторант,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., e-mail: marzhanaktaeva90@gmail.com

Азимбаева Г.Е.
х.ғ.к., профессор м.а., химия кафедрасының доценті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.

ОТАНДЫҚ КӘДІМГІ ШАШЫРАТҚЫ ӨСІМДІГІНІҢ ЖЕР ҮСТІ БӨЛІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада Алматы таулы аймағында өсетін кәдімгі шашыратқы (Cichorium intybus L.) өсімдігінің жер үсті бөлігінің (гүлі, сабағы, жапырағы) құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері «Карло-Эрба-4200» (Италия- АҚШ), газды-сұйықтық хромтографында анықталған. Зерттеу нәтижесінде Cichorium intybus L. жер үсті бөлігінің құрамында барлығы 20 аминқышқылдары бар екені көрсетілді.*

Түйін сөздер: *Cichorium intybus L., кәдімгі шашыратқы, газды-сұйықтық хромтограф, амин қышқылдары, элюирлену, ББЗ.*

Аннотация. *В данной статье представлены аминокислотный состав растений (Cichorium intybus L.) цикорий обыкновенного произрастающие в горной зоне Алматы, анализ был проведен на приборе («Карло-Эрба-4200» (Италия-США), газо-жидкостный хромтограф. В результате исследования показано, что в надземной части Cichorium intybus L. содержится всего 20 аминокислот.*

Ключевые слова: *Cichorium intybus L., цикорий обыкновенный, газо-жидкостный хромтограф, аминокислоты, элюирленование, БАВ.*

Annotation. *This article presents the amino acid composition of plants (Cichorium intybus L.) chicory common growing in the mountainous area of Almaty, the analysis was carried out on the device ("Carlo-Erba-4200" (Italy-USA), gas-liquid chromatograph. The study showed that the aboveground part of Cichorium intybus L. contains only 20 amino acids.*

Key words: *Cichorium intybus L., gas-liquid chromtograph, amino acids, eluyrlenation, BAS.*

Кіріспе.

Қазақстан мәдени өсімдіктерге оның ішінде ерекше маңызды, пайдалы болып саналатын дәрілік өсімдіктерге өте бай. Олардан жасалатын препараттардың жылдан-жылға қолдану аясы кеңейіп, тиімділікке айналғаны белгілі. Дәрілік өсімдіктің құрамын анықтау шикізатты фармакологияда пайдалануға іріктеп алу сапасын жоғарылатады. Адам ағзасында кездесетін физиологиялық процестерде амин қышқылдарының алатын орны ерекше. Яғни амин қышқылдарының мөлшерін қалыпты ұстап тұру үшін дәрілік өсімдіктерден алынған препараттардың маңызы зор. Сондай өсімдіктердің бірі күрделігүлділер тұқымдасына жататын (Cichorium intybus L.) кәдімгі шашыратқы. Cichorium intybus L. әлемдік ғылыми деректер бойынша – биологиялық белсенді заттарға бай өсімдіктер қатарында [1].

Жалпы Cichorium intybus L. өсімдігінің жер шарында 1000-нан астам түрі болса, Қазақстанда тек 1 түрі ғана өседі. Cichorium intybus L. (кәдімгі шашыратқы) Қазақстанның барлық жерінде дерлік кездесіп, жер талғамай өседі [2].

Кәдімгі шашыратқы (Cichorium intybus L.) – дүние жүзінде қоңыржай және субтропиктік аймақтарда өсетін 8-10 түрі белгілі. Шашыратқының отаны Жерорта теңізі аймақтары болып есептеледі. Өсімдік Еуразия, Солтүстік Африкада, Оңтүстік Америкада, Аустралияда, Солтүстік Америка және Жаңа Зеландияда кездеседі. Қазақстанда барлық облыстардағы шалғынды жерлерде, жолдардың жиегінде, тоғайларда, ашық алаңдар мен егістік жерлерде өсетін 1 түрі – кәдімгі шашырақты бар. Шашырақты – биіктігі 1,5 метрге дейін жететін, көп жылдық, шөп тектес өсімдік. Тамыры – жуан, ұзындығы 1 метрден асады. Сабақтары тік өседі, оны сиректеу түк басқан. Дәрігерлер шашыратқыны ғылыми түрғыдан зерттеу барысында оның шипалық қасиеттерін анықтады. Өсімдікте кездесетін қант

түрлері денедегі пайдалы микробтарды арттырып, ішектегі ауру тудыратын бактерияларды азайтады. Құрамындағы заттардың іш қату, жүрек және қан тамырлары ауруларын емдеуде әсері мол. Тағы бір пайдасы бауырды уланудан сақтайды. Бұл қасиет осы өсімдіктің құрамындағы tetracholoride carbon атты затқа байланысты. Ғылыми зерттеу деректері бойынша шашыратқы тамырының құрамында ащы илік заттар, нәруіз, май, инсулин, аскорбин қышқылы, қант, В дәрумені болады. Шашыратқының жер үсті бөлігінің (гүлі, сабағы, жапырағы) құрамындағы макро-микроэлементтеріне байланысты жаңа, болашағы зор дәрілік препараттарды табиғи өсімдіктерден бөлу және өндірудің әртүрлі әдістері іздестірілуде. Салаттық көкөніс және тамыр жемістілер ретінде өсіріледі. Шашыратқы тамырын кептіріп, қуырып және үнтақтап үгітілген күйінде кофе сусынын әзірлеуге пайдаланады.

Бүгінгі күнде ауыл шаруашылығы, медицина, фармацевтика, диеталогоия, тамақ өнеркәсібінде қолданыста жоғары, тиімді өсімдік шикізат көздерінің бірі. Қазіргі уақытта біршама ғалымдардың зерттеулері бойынша аталмыш өсімдік әртүрлі фармокологиялық, биологиялық, физиологиялық белсенділіктері жан жақты зерттеулерден өтуде. Дегенмен Cichorium intybus L.– биологиялық белсенді заттар қоры, ал, құрамы толық анықталмаған өсімдіктердің қасиеттерін, құрамын зерттеу–бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі [3, 4].

Биологиялық белсенді заттар – жануарлар мен адам ағзасының патологиялық өзгерген функцияларын қалыпқа түсіретін, дәрілік заттар алудың ықтимал көздері болып табылатын, әртүрлі жолмен алынатын заттар, биологиялық белсенді заттардың ең маңызды құрамдас бөлімі – амин қышқылдары.

Тіршілік үшін аса маңызды қосылыс белок молекуласы аминқышқылдар қалдықтарынан құралатындықтан, олардың маңызы өте зор. Табиғитта аминқышқылдардың 150-ден астам түрі бар. Олардың 20-сына жуығы белоктар түзілісінде аса маңызды қызмет атқаратын мономер блок-топшалар.

Аминқышқылдары барлық ағзалардың зат алмасу үдерісіне қатысады. Адам мен барлық жануарлар аминқышқылдарын өздері түзе алмағандықтан, оларды дайын түрінде ішіп-жейтін қорегінен алады. Қазіргі кезде адам және жануарлардың тамағына қосылатын аминқышқылдары биотехнологиялық синтездеу әдістерімен (химия және микробиология) игерілуде. Сонымен қатар олар өнеркәсіптік полиамидтер – бояулар мен дәрі-дәрмек шығаруда да үнемі пайдаланылатын өнімдер болып табылады [2-4].

Белок молекуласындағы маңызды аминқышқылдарының бірі аргининнің әсерімен ағзадағы кальций алмасуы үшін жауап беретін қалқанша маңы бездерінің қызметі жақсарады. Аргинин ісіктердің, соның ішінде қатерлі ісіктердің өсуін баяулатады. Бүйректегі азоттық алмасудың қалдық заттарын шығарып тазарту қызметін арттыруда да қолданылады [3, 5].

Адам организміне қажетті аминқышқылдары азықпен бірге қабылданды. Олардың ішінде валин, лейцин, изолейцин, метионин, треонин, фенилаланин, лизин, аргенин, гистидин және триптофан ерекше қажет. Азық-түліктің құрамында осы аминқышқылдарының болуы азық-түліктің қоректік құндылығын арттыра түседі [6-7].

Аминқышқылдарының адам ағзасында алатын орны ерекше. Мысалы, аминқышқылдарының ішінде ең алғаш өндірілген – глютамин. Жапония ғалымы Киносита табиғаттан ерекше микрококкус глютамикус деп аталатын микробты тауып, одан осы қышқылды енгізді. Бұл микроб қоректік ортаға қосылған глюкозаның 50%-не жуығын глютамин қышқылын түзуге жұмсай алады екен. Қазір Жапонияда, Америка Құрама Штаттарында арнаулы зауыттарда бұл қышқылды жылына жүздеген мың тоннадай өндіреді. Глютамин қышқылы тамақ өнеркәсібінде азық-түлікке қосылады, оның сапасын жақсартады. Глютамин қышқылын медицинада жүйке ауруларын емдеуге де қолданады.

Белок молекуласындағы маңызды аминқышкылдарының бірі – лизин. 2,1 кг жасанды лизинді бір тонна азыққа қосып шошқаны сырағанда, оның қосқан салмағы орта есеппен 13,6%, ал протеин шығынын 20—25%-ке дейін кемітеді. Бұл аминқышқылы рационның ең құнды, қажетті құрам бөлігі болып есептеледі [5].

Ал лизинді қосқанда нанның құнарлылығы артады. Лизинді көп мөлшерде – бактериум аэрогенес, бактериум протеус, спора түзушілерден – бациллус субтилис, ашытқы саңырауқұлақтарынан – торула утилистен өндіреді.

Егер де ультракүлгін сәулемен әсер етсе микрококкус глютамикус едәуір мөлшерде лизин түзе алады. Қазір бұдан өнеркәсіптік жолмен лизин өндіру қолға алынды.

Лизинді қазіргі кезде Жапонияда, Америка Құрама Штаттарында және басқа да елдерде жылына ондаған мың тоннадай мөлшерде өндіреді. Бүкіл одақтық өнеркәсіптік микроорганизмдер генетика-

сы мен селекциясы ғылыми-зерттеу институтында лизинді мол беретін микроорганизмдер табылды. Осының негізінде Арменияда жылына 1000 т кристалл лизин өндіретін зауыт іске косылды [3, 8].

Адам организміне қажетті аминқышқылдары азықпен бірге қабылданады. Олардың ішінде валин, лейцин, изолейцин, метионин, треонин, фенилаланин, лизин, аргинин, гистидин және триптофан ерекше қажет. Азық-түліктің құрамында осы аминқышқылдарының болуы азық-түліктің қоректік құндылығын арттыра түседі. Сонымен қатар белок биосинтезіне осы жиырма шақты аминқышқылдары қатысады [4, 5, 6, 9].

Зерттеудің мақсаты: Cichorium intybus L. өсімдігінің жер үсті бөлігінің (гүлі, сабағы, жапырағы) құрамындағы аминқышқылдарын анықтау.

Зерттеу нысаны: Алматы қаласы, Медеу таулы аймағының 2016-2017 жылғы қыркүйек-қазан айларында жинап алынған Cichorium intybus L. (кәдімгі шашыратқы) өсімдігінің жер үсті бөлігі (гүлі, сабағы, жапырағы) алынды.

Кәдімгі шашыратқы өсімдігінің құрамындағы амин қышқылдарының мөлшері «Карло-Эрба-4200» (Италия-АҚШ), газды-сұйықтық хромтографында анықталды.

Тәжірибелік бөлім: 1г шикізатты алып, 6н HCI мен 24 сағатта 105^0C-та гидролиздейміз. Алынған гидролизатты 3 рет толық кепкенше ротор кептіргішінде 40-50^0C және 1 атмосфералық қысымда кепкенше буландырамыз. Түзілген қалдықты 5 мл сульфосалицил қышқылында ерітеді. 5 минуттан соң центрифугаланған сұйықтықты ион алмастырғыш шайыр Даукс 50, Н-8, 200-400 меш арқылы құбырдан жібереді, жылдамдығы секундына 1 тамшы. Осыдан кейін шайырлы 1-2 мл сумен шаяды, және 2 мл 0,5н сірке қышқылы; содан кейін шайырдың рН-ы нейтрал орта болғанша сумен шаяды. Амин қышқылдарының элюирленуі үшін құбыр арқылы 3 мл 6н NH_4OH-ты жылдамдығы секундына 2 тамшы етіп жіберіп отырады. Элюат дөңгелек түпті колбаға сумен бірге жинақталады. Содан соң колбадағы затты ротор буландырғышында 1 атмосфера қысымда, 45-50^0C та кепкенше буландырады. Осы колбаға 1 тамшы жаңа дайындалған 1,5 % $SnCl_2$ ерітіндісін, 1 тамшы 2,2-диметоксипропан және 1-2 мл қанықкан пропанолдың HCI-ын құйып, 110^0C температурада қыздырады. Бұл температураны 20 минут, осылай үстау керек, содан соң қайтадан оны ротор буландырғышында буландырады.

Келесі сатыда колбаға 1 мл жаңа дайындалған ацетилдеуші реагент қосады, 1,5-2 минут 60^0C температурада қыздырады. Сонда кепкенше буландырады, содан соң үлгіні қайта ротор буландырғышында буландырады, және колбаға 2 мл этилацетат және 1 мл қаныққан NaCl ерітіндісін құяды. Колбаны жаймен араластырады, сол кезде 2 қабат сұйық түзіледі, газ-хромотографиялық анализ үшін жоғары қабатты алады. «Карло-Эрба-4200» (Италия- АҚШ), газды-сұйықтық хромотографында жүргізілді [7, 8, 9, 10].

Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1-ші кесте мен диаграммада көрсетілген.

1-кесте

Cichorium intybus L. жер үсті бөлігінің құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері

№	Аминқышқылдары	Cichorium intybus L. жапырағы мг/100г	Cichorium intybus L. сабағы мг/100г	Cichorium intybus L. гүлі мг/100г
1	2	3	4	5
Алифатты қышқылдар				
– моноаминомонокарбонды қышқылдары				
1	Треонин* (Thr)	198	182	220
2	Серин (Ser)	248	234	266
3	Глицин (Gly)	265	225	300
4	Аланин (Ala)	714	610	915
5	Валин* (Val)	224	202	235
6	Метионин (Met)	83	73	98
7	Изолейцин* (Ile)	368	352	372
8	Лейцин* (Leu)	342	315	364
– моноаминодикарбон қышқылдары				
9	Аспаратат (Asp)	1208	1118	1278
10	Глютамат (Glu)	2456	2340	2568

1	2	3	4	5
11	Цистин (Cys)	36	26	42
– диаминомонокарбон қышқылдары				
12	Лизин* (Lys)	224	196	260
13	Аргинин (Arg)	328	305	355
14	Орнитин (Orn)	2	1	3
Ароматты қышқылдар				
15	Тирозин (Tyr)	284	270	303
16	Фенилаланин* (Phe)	255	248	271
17	Триптофан (Trp)	65	55	88
Гетероциклді қышқылдар				
18	Пролин (Pro)	452	435	476
19	Гистидин (His)	209	192	228
20	Оксипролин (Oxn)	2	1	3

Ескерту: «*» алмастырылмайтын аминқышқылдары

Нәтижелерді талқылау. 1-кесте мен 1-суреттегі мәліметтерде көрсетілгендей, Cichorium intybus L. өсімдігінің құрамы аминқышқылдарына бай екендігі анықталды. Өсімдіктердің құрамындағы аминқышқылдарының 20 түрі де кездесетіндегі зерттелді. Оның ішінде (мг/100г) глютамат: 2340<2568, аспаратат: 1118<1820, аланин: 610<915, пролин: 435<476, глицин: 225<300, лейцин: 315<364, изолейцин: 352<372, аргинин: 305<355 аралығында артқандығын көрсетті.

Зерттеу нәтижелерін талқылай келе, Cichorium intybus L. өсімдігінің жер үсті бөлігінің құрамында ең көп мөлшерде сабағы-жапырағы-гүлі бойынша артып, 2568 мг/100г глютамат гүлінде көрсетті. Сонымен қатар дәрілік өсімдік құрамында аспаратат, аланин аминқышқылдары ең көп мөлшерде анықталды.

Жалпы, зерттеу нәтижесі бойынша Cichorium intybus L. өсімдігінің құрамындағы аминқышқылдары жапырағы және сабағымен салыстырғанда, әсіресе гүлінде көп мөлшерде кездесті. Ал жапырағында сабағына қарағанда көбірек кездесетіндігі анықталды.

Зерттеу қорытындысы көрсеткендей, әдеби деректерге сәйкес, тәжірибе жүргізілген дәрілік өсімдіктердің құрамы глютамат, аспаратат, аланин, пролин, аргинин, лейцин, серин, изолейцин, тирозин, лизин, глицин амин қышқылдарының мол қоры болып табылады [12, 13].

Бұл өсімдіктер халық медицинасында көптеген ауруларға шипа бола алады, сондай-ақ, оның гемостатикалық қасиеті бар. Ол ағзадағы амин қышқылдарын қалыпты ұстау түру қабілетіне ие. Сондай-ақ, тек қана медициналық мақсатта ғана емес техникалық шикізат ретінде де қолданылады.

Аминқышқылдар белоктардың құрылым бірлігі болып есептеледі. Сонымен қатар, белок тіршілік етудің асқорыту, тітіркену, бөлу, көбею, қозғалу сияқты барлық құбылыстарына қатысып тірі организмнің тіршілігінің көзі болып табылады. Адамдардың ағзасын микробтардан, ауру туғызушы агенттерден сақтайтын анти дене [11, 13].

Белок синтезіне қажетті амин қышқылдарын өндіруге соңғы жылдары баса назар аударылуда. Бұрын оларды құрамында белогы мол бағалы шикізаттардан гидролиздеу жолымен өндіретін еді және ол еңбекті көп қажет етеді. Соңғы он жыл ішінде аминқышкылдарын микробиологиялық жолмен өндіру зерттеліп, табылды [14].

Қорытынды. Алғаш рет Қазақстанның Медеу таулы аймағында өсетін кәдімгі шашыратқы (Cichorium intybus L.) өсімдігінің жер үсті бөлігінің құрамындағы амин қышқылдарының мөлшері зерттелді. Барлығы 20 аминқышқылдары анықталса, өсімдіктердің құрамындағы аминқышқылдарының ең көп мөлшері Cichorium intybus L. өсімдігінің гүлінде табылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Серебрянская Т.С. Сравнительный анализ свободных амино кислот сбора лекарственных растений и его полиэкстракта сухого, обладающих нейропротекторным действием / Т.С. Серебрянская [и др.] // Вестн. Бурятского госуниверситета. 2010, №12, С.88-91

2. Коломиец Н.Э. Стандартизация листьев крапивы двудомной/ Н.Э Коломиец. Г.И Калинкина, Н.Н Сапронова// Фармация . 2011, №6, с.22-24
3. Шкроботько П.Ю. Аминокислотный состав подземных органов валерианы Фори и валерианы бузинолистной / Фармация., 2009, №7, 19-23 с.
4. Н.М. Курбанбаева, Г.Е. Азимбаева /Urtica dioica L-өсімдігінің жер үсті бөлігінің биологиялық белсенді заттарын титриметриялық әдіспен анықтау/ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, 2017 жыл, 61 б.
5. Яцюк, В.Я. Исследование аминокислотного состава растений рода крапива /Разработка, исследование и маркетинг новый фармацевтической продукции: сборник научных труд./ (ПГФА).- Пятогорск, 2005, вып. 60, С.75-76.
6. Г.Ж. Уәлиханова. Өсімдік биотехнологиясы. 2-ші толықтырылған басылым. ЖШС «Дәуір», Алматы, 2009 ж, 336 б.
7. Вехов В.Н., Лотова Л.И., Филин В.Р. Практикум по анатомии и морфологии высших растений.- М., 1980,196 с.
8. Химия и применение природных и синтетических биологических активных соединений. Изд: «Комплекс». Алматы, 2004 г.
9. Введение фитохимические исследования и выявление биологической активности веществ растений. / под.ред. М.К.Мамонов, Р.А.Музычкина, Алматы, «Школа XXI века» 2008г., 216 с.
10. Дроздова И.Л. Аминокислотный и минеральный состав листьев лопуха / И.Л.Дроздова // Фармация., 2004г., 18-19с.
11. Мартынов А.М. Полифенольные соединения и аминокислоты надземной части Viola uniflora (Violaceae) / А.М. Мартыно, А.М.Собенин // Растительные ресурсы., 2011г., Т. 47, вып. 2, 118-122 с.
12. Скрябина Е.А. Аминокислоты растений рода Melampyrum L. / Медицинский альманах., 2012г., №5 (24), 206-208 с.
13. Дроздова И.Л. Изучение аминокислотного состава травы короставника полевого / Традиционная медицина, 2012г., №29 (31), 49-51с.
14. Баева В.М. Изучение аминокислотного состава порошка и настоя травы манжетки / Традиционная медицина, 2007, №1 (8), 53-55 с.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

Кемел Ж.С.,
2 курс магистранты,
Философия, саясаттану және дінтану институты

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЛІК ПЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Түйін. *Мақалада мемлекеттің даму жағдайы мен оның экономикасы жоғары болуындағы елдегі әлеуметтік саясаттың, ұлттар арасындағы қарым-қатынасына асер етуі қарастырылған.*

Summary. *The article deals with the state of development of the state and its economy, the development of social policy in the country, relations between peoples.*

Резюме. *В статье рассматривается состояние развития государства и его экономики, развитие социальной политики в стране, отношения между народами.*

Қазақстан Республикасының егемендікке қол жеткізуімен бірқатар маңызды мәселелер өз шешімін таба бастады. Олардың қатарында саяси жүйені түбегейлі өзгертумен қатар, әлеуметтік-экономикалық түрғыдан дербестікке қол жеткізу болды. Әрине 70 жыл көлемінде іске асқанжоспарлы экономикалық жүйенің құлдырауы, онымен бірге сол заманғы әлеуметтік саясаттың да өзгерісіне жалғасты. Осы түста Қазақстан Республикасының экономикалық дамуы мен әлеуметтіксаясаты да жаңа заман ағымына бейімделе бастады. Сөзсіз алғашқы қарқын үшін бірқатар қиындықтар туындады. Нәтижесінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында экономикалық дағдарыс орын алды. Жұмыссыздық, ақшаның құнсыздануы, түрғындардың қалаға жаппай көшуі (урбандалу) сынды жағымсыз жайттар кең тарады. Осы ретте жағдайды дер кезінде бағамдай алған басшылық дағдарысқа төтеп бере алатын экономикалық дамудың Қазақстандық моделін қалыптастыру бағытына түсті. Нәтижесінде бұл үдерістің соңы әлемнің бәсекеге қабілетті елу елінің қатарына кірген Қазақстан Республикасының бүгінгі келбеті қалыптасты. Бүгінде еліміз халықаралық аренада болашағы баянды ел ретінде танылып, орнығуы алдымен ішкі түрақтылық пен қоғамның топтасуы себепті деп айта аламыз. Осы ретте Қазақстандық қоғамда ұлттық бірлік пен толеранттылық ұғымдарының орнығуы және оның қалыптасуына әлеуметтік-экономикалық дамудың тигізер әсерін қарастыру маңызды мәселе.

Жалпы аталған мәселені алдымен толеранттылық ұғымын анықтап алудан бастаған абзал. Ғылыми әдебиетке «толеранттылық» терминін XX ғасырдың ортасында ағылшын иммунологы Питер Брайан Медавар енгізді және ол алғашында тек иммунологиялықмәнге ие болды, яғни ол организмнің иммундық жүйесінің оған орналастырылған бөтен үлпаға төзімділігін білдірген. Кейінірек бұл термин басқа ғылымдарда да пайдаланыла бастады. «Толеранттылық» сөзінің ортақ түсініктемесі бар. Оксфордтық сөздікте толеранттылықты «түлғаны немесе затты қарсылықсыз немесе оған кедергісіз қабылдауға дайын болу жәнеқабілетті болу» деп анықтайды [1, с. 302]. Қазіргі шет тілдік сөздердің түсіндірме сөздігінде латындық төзімділік сөзінен шығатын толеранттылық ұғымы, біріншіден, ағзаның белгілі бір заттың немесе удың улы әсеріне шыдауы, төзімділігі ретінде, екіншіден, белгілі бір нәрсеге, біреуге төзімділікпен жүмсақтық көрсету, шыдауға қабілеттілік ретінде анықталып беріледі.

Қазақстан Республикасыныңбүгінгі даму жағдайында алдымен ішкі түрақтылық мәселесі аса маңызды. Бүгінде еліміздің заңнамасы ішкі түрақтылықты қалыптастыру мақсатында адамгершілік қағидасына негізделген бірқатар құқықтық-нормативтік актілерді қабылдаған. Оған сай қазақстандықтардың өмір сүруі мен өзара қарым-бір-бірінеқиянат жасамаудың этикасы жетекші идея ретінде орнықты. Қазақстанның әр азаматы діні мен ұлтына қарамастан артықшылықтарға ие емес. Әр азамат өзгенің өмірі мен көзқарастарына, құндылықтары мен мәдениетіне қол сұқпайды. Осылайша елімізде төзімділік идеясы мен өзара түсіністік идеясы, өзара келісімділікті насихаттау жүмыстары барынша жүргізілуде. Бұл мәселелер елімізде толеранттылық феноменіне көңіл аудару ісінің бір жолға қойылғандығын көрсететі. Демек елімізде адамның этикалық қылықтарында толеранттылықтың қандай рөл атқаратындығына барынша көңіл бөлінеді деп айта аламыз.

С.С. Аубакирова өзінің «Қазақ қоғамындағы толеранттылықтың тарихи-мәдени типтері: кросс-мәдени зерттеулер» деп аталатын диссертациясында «...Әр түрлі мәдениет өкілдерінің арасында осы күнге дейін толеранттылық мәселесін шешудің белгілі бір тәжірибесі қалыптасқан,

ал ол өз кезегінде қазіргі шындықта оны пайдалануды, қолдануды, ғылыми түрғыдан терең талдауды қажет етеді. Толеранттылықбүгінгі өмірде адамдар қауымдастығының барлық деңгейлерінде топтастырудың қағидаты ретінде өзектендіріледі. Онда әмбебап формада басқа құндылықтарға, мағыналарға, қалыптарға қатынас ретіндегі қажетті қылықтың, іс-әрекеттің типі ғана емес, сонымен бірге кейбір жағдайда - императивтер орын алады. Оған қоса толеранттылыққоғам дамуының динамикасында субъектілер арасындағы қатынас мәселесі ретінде қарастырылады.Толеранттылық мәселесіне көңіл аударудың және мәдениеттанулық талдаудың өзектілігі оның қазіргі әлемде ең қажетті және сұраныска ие феномен болуымен байланысты. Адамдардың толерантты өзара қатынасы қазіргі әлемде тапшылыққа айналып бара жатканы белгілі. Толеранттық катынастардың мәні барлығына түсінікті болғанымен оның мүмкін болуы, қандай жолмен іске асырылатыны көп жағдайда киындық туғызады» деген мәліметтер келтіреді [2, 8-12 бб]. Рас қазіргі қоғамда толеранттылық пен ұлттық бірлік мәселесі өте өзекті болып табылады.

Толеранттылық термин ретіндегі мағынасы латын тілінен аударғанда «өткізу, төзу» деген мағынада келеді.Толеранттылық мән-мағынасы мен қоғам үшін маңызы турасында зерттеулер Сьюзан Мендус, Джон Хортон, Мэтт Матраверс, Питер Николсон есімдерімен байланысты. Бұл ғалымдардың концепцияларының әлсіз жері - тарих пен мәдениетке белгілі дәрежеде мән бермеу, басқа халықтардың дәстүрі мен менталитетіне аса көңіл бөлмеу. Сондықтан да олардың еңбектері англо-американдық рационалистік мәдениеттің аукымынан шыға алмай калды.

Қазіргі заманғы ғылыми әдебиеттерде, сөздіктер мен энциклопедияларда толеранттылық кен мағынада түсіндіріледі. «Шетел сөздерінің сөздігінде» «толеранттылық» - біреуге немесе бір нәрсеге мейірбандылықпен карау, төзу» деп жазылган.

Испан саясаттанушысы Фернандо Лосано толеранттылық ұғымына төмендегідей анықтама береді. Демек «Толеранттылық деген не? Шегініс, жол берушілік, немқұрайлылық емес. Басқаларды білу, түсіну. Өзара түсіністік негізінде орнайтын өзара күрмет. Толеранттылық деген не? Бірігуге – иә, біркелкілікке – жоқ. Әркелкілікке –иә, зорлыққа –жоқ. Қызу талқыға –иә, күшке, бағынушылыққа – жоқ» [3, 18 б.]. Демек толеранттылық ұғымы жеңіліс емес, креісінше қоғамдық қарым-қатынастарда өзара сыйласымдылыққа негізделген қатынастар орнату болып табылады.

Ал отандық ғалымдар Б.Г. Нүржанов пен А.М. Ержанова толеранттылық ұғымына нақтырақ анықтама берген. Мысалы зерттеушілердің пікірінше толеранттылық ұғымы алдымен медицинадағы кез-келген жайттарға төзімді болуды білдірсе, толеранттылықтың келесі бір түсінігі түрмыс тауқыметі мен қиыншылықтарына деген төзімділікті білдіреді. Ең бастысы зерттеушілер осы ұғымды мәдени, әлеуметтік және философиялық ұғым ретінде де түсінудің қажеттілігін ашады. Осылайша толеранттылық ұғымы белсенді, позитивті ұғымдармен байланысты болып шығады [4, с. 12].

Қазақ халқының жүріп өткен жолы мен тарихтың түрлі кезеңдерінен-ақ халықты толерантты болуға үндеп шақырған. Мысалы «Сабыр түбі сары алтын» немесе «қырқына шыдап, қырық біріне де шыда» деген нақыл сөздері осы сөзіміздің анық дәлелі болса керек. Сонымен қатар «алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді» дейді халық даналығы. Бұл сөзсіз бірлік ұғымының маңызын ашып түр. Бұл өз кезегінде ұлттық бірлік мәселесіне көңіл аудартады.

Ұлттық бірлік – ұлтты белгілі бір мақсатқа жұмылдырып, алынбастай көрінетін ұлы мақсаттар жолында халықты үйыстырушы идея болып табылады. Елдің тұғырлы, ғұмырлы болуының басты жетекші күші – ұлттық бірлік. Ел ішінде тыныштық, ынтымақ билеуі үшін бәрінен бұрын елдің ұлттық бүтіндігі қамтамасыз етілуі және елді құрайтын адамдар, ұлттар, түрлі топтар арасында түсіністік пен ара-қатынастың, тіпті тілектестіктің болуы қажет. Елді қалыптастыратын факторлардың маңызды элементтері сенім, отан, тарих, байрақ, бірлік, татулық ішінде өмір сүру қалауы. Міне осылар ынтымақ, бақ-берекенің ортақ кілті. Тарихқа көз жүгіртетін болсақ көп мемлекеттер сыртқы күштердің емес, ішкі алауыздықтың, іштегі сатқындар, дүшпандар тарапынан ыдыратылған. Қазіргі заманда да мұның мысалдары көп [5].

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа арналған Жолдауында: «Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы» деген болатын. Сонымен қатар осы ұлтты біріктіруші бірнеше құндылықтарды анықтады. Олардың қатарында Қазақстанның тәуелсіздігі мен қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім[6].

Сөзсіз толеранттылық пен ұлттық бірлік мемлекетімізді тек алға жетелеуші басты фактор болып табылары сөзсіз. Ал бұл қасиеттердің орнығуы мен қалыптасуына әлеуметтік-экономикалық даму жағдайы қандай әсер етеді? Осы тұста Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Тап қазір – біздің елдің және оның азаматтарының бүкіл мәселесін бірлесіп, ортақтасып шешетін уақыт. Экономика мен қоғам алдындағы қиындықты дұрыс қабылдап, жұмыс орындары мен азаматтардың табысы сақталуына бар күш-жігерімізді жұмсауымыз керек. Дағдарыс мәңгілік емес, оның артында өрістеу тұр. Талай жыл бойы маңдай термен жиған байлықты ысырап жасауға біздің құқымыз жоқ» деп нақты пікір айтып , әлеіметтік-экономикалық дамудың артында әр қазақ үшін маңызды болған тәуелсіздік ұғымы жатқандығын атап өтті [7].

Сонымен қатар кезекті Жолдауы барысында «Тәуелсіздік шежіресін парақтасақ, күйреген кеңестер империясының орнына жаңа мемлекет құру бізге оңайға түскен жоқ. Тұралап қалған экономиканы қайта қалпына келтіру, оны жаңаша даму жолына түсіру тақыр жерден тау тұрғызғанмен бірдей еді. Ел болып ол қиындықтарды да еңсеріп өттік. ...дағдарыстар өтеді, кетеді. Ал мемлекет тәуелсіздігі, ұлт мұраты, ұрпақ болашағы сияқты құндылықтар мәңгі қалады» деп ел экономикасы мен әлеуметтік саясаттың толеранттылық пен ұлттың бірлігіне тигізер мол әсері бар екендігін ұғындырды[8].

Сонымен мемлекеттің даму жағдайы мен оның экономикасы жоғары болуы елдегі әлеуметтік саясаттың дұрыс жолға қойылуына алып келеді деген сөз. Өз кезегінде елдің әл-ахуалы мен әлеуметтік жағынан қорғалуы әрбір азаматтың өмірлік маңызы бар тәуелсіздік пен ұлтаралдық келісімге, өзара қарым-қатынастарда толерантты болуына алып келеді деп нақты айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Краткий словарь современных понятий и терминов. – Москва, 1993. – 480 с.
2. Аубакирова С.С. Қазақ қоғамындағы толеранттылықтың тарихи-мәдени типтері: кросс-мәдени зерттеулер // Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2016. – 153 б.
3. Лосано Ф. Толерантность – это не попустительство пороку. Толерантность – это великодушие // Известия. – 2010. - №5
4. Нуржанова Б.Г., Ержанова А.М. Толерантность как духовная ценность // дөңгелек үстел материалдары. – Алматы, 2013.
5. Электронды ресурс: http://bilim-all.kz/article/5513-Ulttyq-birlik
6. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2014 ж
7. Экономикалық дағдарыстың теориялық негіздер // https://7kun.kz/74417-2/
8. Дағдарыстан - жаңаруға // https://e-history.kz/kz/contents/view/1019

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
HISTORICAL SCIENCE

Тимощук В.Н.
магистрант 1 курса
6М 011400 – История (педагогическая)
КАЗНУ им.Аль-Фараби

Научный руководитель: д.и.н., профессор **Кокебаева Г.К.**

РОЛЬ В. БРАНДТА В «ПОЛИТИКЕ РАЗРЯДКИ» МЕЖДУНАРОДНОЙ ОБСТАНОВКИ В 60-70-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация: Актуальность и научная значимость темы определяется необходимостью объективной и всесторонней оценки событий конца 1960-х - первой половины 1980-х годов. К ним относятся: разрядка напряженности между двумя военно-политическими блоками в Европе; "новая восточная политика" кабинета В.Брандта, ее цели, задачи и их эволюция, приведшая к нарастанию консервативных тенденций и в конечном итоге к расколу коалиции; итоги "политики разрядки" для ФРГ и для обоих военно-политических блоков в целом; хельсинкский процесс - его цели, задачи и значение; новое обострение "холодной войны" в конце 1970-х годов и его причины, гонка вооружений, политика санкций в отношении социалистических стран и т.д. Детальный анализ внешнеполитических программных установок и практических мер правительства ФРГ в этот период позволяет по-новому, более объективно подойти к рассмотрению процессов и событий более поздней истории, а также порожденных ими проблем, остающихся актуальными и сегодня. Данная тема в Казахстане мало изучена.

Ключевые слова: Вилли Брандт, демократический социализм, социал-демократическая партия Германии (СДПГ), «новая восточная политика».

Annotation: the Relevance and scientific significance of the topic is determined by the need for an objective and comprehensive assessment of the events of the late 1960s - the first half of the 1980s. These include: the détente between the two military-political blocs in Europe; the "new Eastern policy" of the Cabinet of V. Brandt, its goals, objectives and their evolution, which led to the growth of conservative trends and ultimately to the split of the coalition; the results of the "policy of détente" for Germany and for both military-political blocs as a whole; the Helsinki process - its goals, objectives and importance; the new aggravation of the "cold war" in the late 1970s and its causes, the arms race, the policy of sanctions against socialist countries, etc. a Detailed analysis of the foreign policy policies and practical measures of the German government in this period allows a new, more objective approach to the consideration of processes and events of later history, as well as the problems generated by them, which remain relevant today. This topic is poorly studied in Kazakhstan.

Keywords: Willy Brandt, democratic socialism, social democratic party of Germany (SPD), "new Eastern policy".

Аннотация: Актуальность и научная значимость темы определяется необходимостью объективной и всесторонней оценки событий конца 1960-х - первой половины 1980-х годов. К ним относятся: разрядка напряженности между двумя военно-политическими блоками в Европе; "новая восточная политика" В кабинета. Брандта, ее цели, задачи и их эволюция, приведшая к нарастанию консервативных тенденций и в конечном итоге к расколу коалиции; итоги "политики разрядки" для ФРГ и для обоих военно-политических блоков в целом; хельсинкский процесс - его цели, задачи и значение; новое обострение "холодной войны" в конце 1970-х годов и его причины, гонка вооружений, политика санкций в отношении социалистических стран и т.д. Детальный анализ внешнеполитических программных установок и практических мер правительства ФРГ в этот период позволяет по-новому, более объективно подойти к рассмотрению процессов и событий более поздней истории, а также порожденных ими проблем, остающихся актуальными и сегодня. Данная тема мало изучена в Казахстане.

Ключевые слова: Вилли Брандт, демократический социализм, социал-демократическая партия Германии (СДПГ), «новая восточная политика».

Статья опирается на материалы советских специалистов по проблемам внешней политики ФРГ, которые вышли в свет в 1960 - 1970-е гг. В работах таких ученых, как С.И. Ворошилова, М.С. Восленский, В.Н. Высоцкий, А.А. Григорьянц, А.А. Демина, С.Б. Лаврова, В.Д. Ежова нашли освещение различные аспекты внешнеполитического курса ФРГ.

Социал-демократическая партия Германии (СДПГ) (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) - старейшая политическая партия страны. Ее история начинается с мая 1863 года, когда в Лейпциге был создан Всеобщий германский рабочий союз. В конце XIX века СДПГ стала по-настоящему массовой партией. После крушения германской империи представитель СДПГ Фридрих Эберт (Friedrich Ebert) стал первым президентом, избранным демократическим путем.

Первоначально СДПГ создавалась как партия рабочего класса, но с 1954 года она позиционирует себя в качестве "левой народной партии" для различных слоев общества. Окончательно эта трансформация была закреплена "Годесбергской программой" 1959 года, в которой СДПГ однозначно приняла модель социальной рыночной экономики, дала согласие на западную ориентацию ФРГ и на возрождение немецкой армии. Вместе с тем в программе говорилось о необходимости замены капитализма новым социальным строем, целью которого является создание государство социального благоденствия (Wohlfahrtsstaat). В экономической политике партия взяла за основу своей деятельности концепцию рыночного хозяйства с активным участием государства в социально-экономической политике.

Девизом программы коалиции СДПГ-СвДП стали «Преемственность и обновление». В заявлении правительства 28 октября 1969 г. было подчеркнуто намерение, не отказываясь от достигнутого, осуществить глубокие реформы. Речь шла не только о новых подходах во внешней, в первую очередь «восточной политике». Заявив о необходимости «внутренних реформ», социал-либеральная коалиция рассчитывала с их помощью смягчить противоречия в обществе и решить проблемы, обозначившиеся в 1960-е гг., прежде всего в сфере образования, на рынке труда, в системе социальной защиты. Поэтому общественное мнение рассматривало социал-либеральную коалицию как «правительство реформ», связывая с ним большие ожидания и надежды [2].

Одной из неплохих частей германской истории вот уже более века являются социал-демократы. Они обратились к идее европейского единства после 1945г, так как не искали путей установления мирового господства. А именно хотели на своем континенте создать гарантии мира, вопреки некоторым западно- европейским идеологиям. Цель партии устраивает современных социал-демократов, ведь свободное развитие общества достигается развитием всех без исключения.

Олицетворением поворота в политике стал федеральный канцлер Вилли Брандт, убежденный социал-демократ, который искренне хотел «улучшить капитализм». В.Брандт- один из ярких и глубоких представителей европейской культуры. Он не просто социал- демократ по убеждениям и партийной принадлежности. Его жизнь, его размышления вобрали в себя все то гуманное и духовное, что накапливала в себе Европа, продираясь сквозь костры инквизиции, войны, революции, концентрационные лагеря. Биография В.Брандта фантастична, ее хватило бы на добрый десяток телесюжетов. Его политическая биография и человеческая судьба вместили важнейшие события в истории Германии. Родившийся внебрачно в 1913 г. в Любеке, Герберт Эрнст Карл Фрам в юности вступил в молодежную социалистическую организацию, принимал активное участие в акциях против НСДАП. После ее прихода к власти, в условиях нелегальной деятельности взял псевдоним Вилли Брандт (официально признанный при возвращении немецкого гражданства в 1948 г.). В апреле 1933 г. был вынужден эмигрировать в Норвегию, позже в Швецию. Занимаясь журналистской деятельностью в изданиях скандинавских рабочих партий, Брандт стал очевидцем событий гражданской войны в Испании, писал о проблемах послевоенной политики в Европе, присутствовал в качестве корреспондента на заседаниях Международного военного трибунала в Нюрнберге.

В.Брандт- историческая личность в истории Германии, убежденный социал-демократ, который искренне хотел «улучшить капитализм». Он имеет прямое отношение к важнейшим событиям в истории Германии. Его политическая карьера сложилась весьма успешно. В 1957 году он стал бургомистром Западного Берлина. Принимал активное участие в программном обновлении СДПГ. С 1964 по 1987гг был председателем СДПГ. В качестве министра иностранных дел «большой коалиции» Брандт в глазах зарубежной общественности стал олицитворением новой, антифашистской Германии. В.Брандт остался в политической истории ФРГ как один из самых ярких ее лидеров.Ни один из канцлеров не вызывал столько восхищения и критики одновременно.

Идея нормализации отношений с социалистическими странами была так сильно распространена среди общественности, что даже в ходе избирательной кампании 1969 года широко обсуждались вопросы западногерманско- советских отношений. И политические круги вынуждены были этим заняться. Реалистичное мышление канцлера проявилось в активном участии, подготовке и проведении Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, что нашло положительный отклик как за пределами страны так и внутри ее. Всвязи с чем мы и рассматриваем проблемы влияния демократического социализма как на внутреннюю так и на внешнюю политику. Ведь внутренняя политика неразрывно связанна с внешней.

В первые годы правления социал- демократы при проведении реформ исходили из оптимистических прогнозов экономического роста. Первое, что они решили преобразовать было образование. Был

разработан план развития системы образования, который предусматривал введение системы стипендий, а также увеличение мест в профтехобразовании, причем за счет средств предпринимателей. Была реформирована избирательная система, возрастной ценз был снижен с 21 до 18 лет. Итогом явилось то, что в 1972г за СДПГ отдали свои голоса 55% молодых избирателей.

Правительством Брандта была проведена активная социальная политика, которая нашла отражение в ряде законов, улучшивших положение отдельных категорий населения. Изменения в системе медицинского страхования были направлены на повышение качества медицинских услуг. Но реализация всех принятых законов и решений требовала значительных средств, что привело к росту государственных расходов. Ситуация осложнялась снижением темпов экономического роста, а также рядом неблагоприятных международных факторов, в первую очередь крахом Бреттон- Вудской валютной системы, основанной на твердых курсах валют и их привязке к американскому доллару. Перед правительством Брандта встала задача корректировки финансово- экономической политики для продолжения курса реформ.

В правительственном заявлении Брандт, не отказываясь от внутренних реформ, делает акцент на восточной политике. Одна из первых задач – покончить с непризнанием ГДР. «Брандт дал нам ясно понять, - рассказывал позднее бывший госсекретарь США Генри Киссинджер, - что воссоединение Германии имеет для него высший приоритет».

Успешно сложилась его политическая карьера: в 1957 г. он стал правящим бургомистром Западного Берлина, активно содействовал программному обновлению СДПГ. С 1964 до 1987 г. был председателем, а затем почетным председателем СДПГ, председателем Социалистического Интернационала (1976-1992). В качестве министра иностранных дел «большой коалиции» Брандт в глазах зарубежной общественности стал олицетворением новой, антифашистской Германии. В событиях 1989-1990 гг. – от падения Берлинской стены до объединения двух германских государств – Брандт принимал активное участие. Он скончался в 1992 г., оставшись в политической истории ФРГ как один из самых ярких ее лидеров. Ни один федеральный канцлер не вызывал столько восхищения и критики одновременно[8].

В первые годы правления социал-либеральной коалиции финансово-экономическая ситуация благоприятствовала проведению заявленных реформ, при этом правительство исходило из оптимистических прогнозов экономического роста. Одной из приоритетных сфер стала политика в области образования. Впервые был разработан комплексный план развития системы образования. Концепция социал-либеральной коалиции исходила из двух основополагающих принципов: во-первых, расширить выбор путей и форм образования в соответствии со способностями и возможностями личности, во-вторых, обеспечить равенство шансов в получении образования независимо от социального и имущественного положения. За счет средств предпринимателей увеличивалось число мест в системе профтехобразования. Впервые была введена система стипендий. Поэтому число студентов к 1972 г. увеличилось почти в два раза и едва не достигло 600 тыс. человек. Сильный эффект имела избирательная реформа. Возрастной ценз был снижен с 21 до 18 лет, и на выборах в бундестаг 1972 г. за СДПГ отдали свои голоса 55 % молодых избирателей. Активная социальная политика правительства Брандта нашла отражение в ряде законов, улучшивших положение отдельных категорий населения, прежде всего со средними и низкими доходами. Страхование от несчастного случая было распространено на детей в детских садах, школьников и студентов. Регулирование платы при сдаче жилья внаем защитило арендаторов от произвола домовладельцев. Была введена подвижная возрастная шкала при выходе на пенсию вместо обязательного 65-летнего возраста, улучшены условия пенсионного страхования для лиц с невысокими заработками. Изменения в системе медицинского страхования были направлены на проведение превентивных мер и раннее выявление заболеваний, что позволило повысить качество медицинских услуг. Была расширена помощь инвалидам, принят закон об улучшении охраны труда. В 1970-1976 гг. было обновлено и рабочее законодательство. По закону об уставе предприятий рабочие получили в наблюдательных советах одну треть мест, а на предприятиях с числом занятых более 2 тыс. человек — половину мест. Закон о «перераспределении собственности» увеличивал размер так называемой «инвестиционной зарплаты» вдвое – до 624 марок. Рабочие при этом получали специальные сертификаты, а деньги перечислялись на 5 лет на особые блокировочные счета. Предполагалось, что за 50 лет таким образом произойдет перераспределение капитала у населения.

Реализация принятых социал-либеральной коалицией законов и решений требовала значительных средств, что вело к росту государственных расходов и увеличению инфляции с 2 % в 1969 г. до

5,4 % в 1971 г. Ситуация осложнялась снижением темпов экономического роста (с 8,2 % в 1969 г. до 2,7 % в 1971 г.), а также рядом неблагоприятных международных факторов, в первую очередь крахом Бреттон-Вудской валютной системы, основанной на твердых курсах валют и их привязке к американскому доллару.

Перед правительством Брандта встала задача корректировки финансово-экономической политики для продолжения курса реформ. Обозреватели говорили о том, что политика Брандта повысила международный престиж Западной Германии, и лейтмотивом социал-демократов служили его слова «Продолжить и закрепить то, что уже достигнуто [5].

Внешнеполитическая программа правительства Брандта провозгласила приверженность политике разрядки международной напряженности и отказ от применения силы. Одним из первых шагов правительства стало присоединение ФРГ 28 ноября 1969 г. к Договору о нераспространении ядерного оружия, что продемонстрировало новые подходы в его внешней политике. Ее составной частью стала «новая восточная политика», цель которой заключалась в нормализации отношений ФРГ с СССР и странами Восточной Европы, включая ГДР, а также обеспечение благоприятного статуса для Западного Берлина.

«Новая восточная политика», неразрывно связанная с именем Брандта, была не только результатом его мучительных раздумий, прежде всего она диктовалась жизненными интересами страны. Проводимая христианскими демократами односторонняя, ориентированная исключительно на Запад внешняя политика ФРГ сильно ограничивала возможности страны на мировой арене. Налицо был разрыв между экономическим потенциалом ФРГ и ее слабым международным влиянием. Не оправдались надежды, связанные с давлением Запада на СССР для получения уступок в германском вопросе. Несмотря на заявления о солидарности, партнеры и союзники ФРГ – Великобритания, Франция, Италия – начали налаживать торгово-экономическое сотрудничество с социалистическими странами Восточной Европы, в чем была крайне заинтересована и сама Западная Германия. ФРГ фактически оказалась во внешнеполитическом тупике. Брандт понимал, что «восточная политика» должна быть тщательно согласована с западными партнерами, что и было им сделано в ходе неоднократных встреч с лидерами США, Великобритании и Франции и в выступлениях на сессиях НАТО. Он уверил своих союзников в безоговорочной приверженности атлантической солидарности. Постоянные контакты федерального правительства с западными партнерами должны были обеспечить их поддержку для проведения «новой восточной политики». Кроме того, они служили важнейшим аргументом против внутриполитической оппозиции новому курсу, прежде всего со стороны ХДС/ХСС. «Необходимо устранить влияние тех, кто смотрит назад и привык все упрощать- говорил В.Брандт:- обращенные в будущее уроки прошедших десятилетий не должны пройти даром. Тогда наши сотрудничающие друг с другом государства (и сообщества государств) впишут прекрасные страницы в будущую историю Европы»[6].

«Новая восточная политика» была реализована в серии договоров 1970-1973 гг., содержащих международно-правовые обязательства, прежде всего обязательство отстаивать свои внешнеполитические интересы исключительно мирными средствами, подтверждение сложившихся политических реалий и послевоенных границ в Европе. Первым из них явился Московский договор от 12 августа 1970 г., по которому ФРГ и СССР отказались от применения силы в отношениях между собой и обязались решать споры исключительно мирными средствами, а также зафиксировали нерушимость европейских границ и отказ от территориальных притязаний. Это была серьезная уступка со стороны ФРГ, так как до этого она последовательно настаивала на временном характере границ с Польшей. В то же время это было лишь признанием положения, сложившегося за весь послевоенный период. Вместе с тем, подписанием этого договора не нарушалась конечная цель внешней политики ФРГ – достижение германского единства. В особой записке федерального правительства по поводу Московского договора («Письмо о немецком единстве»), на получение которой советское правительство никак не отреагировало, говорилось, что «данный договор не противоречит политической цели ФРГ добиваться состояния мира в Европе, в условиях которого германский народ путем свободного самоопределения вновь достигнет своего единства».7 декабря 1970 г. в Варшаве был подписан договор с Польшей, в котором обе стороны подтвердили неприкосновенность существующей границы по линии рек Одер-Нейсе, отказ от территориальных притязаний и объявили о намерении развивать сотрудничество между обеими странами. В тот же день Брандт склонил колени перед памятником жертвам восстания в Варшавском гетто в 1943 г., что стало глубоко символической акцией. Столь необычным для государственного

политика жестом он , боровшийся против нацизма и рисковавший жизнью в борьбе с ненавистным режимом, просил прощения от лица миллионов немцев за преступления против человечества. Ступив на землю еврейского гетто, В.Брандт не стал говорить о том, что новая Германия совсем не похожа на гитлеровский Рейх. Не стал также канцлер объяснять, что не все немцы состояли в нацистской партии и не весь народ причастен к холокосту и кровавым преступлениям фашизма, а просто опустился на колени. Он каялся за всю нацию, в том числе и тех, кто не желал и не собирался каяться. В.Брандт сказал: -«Перед пропастью немецкой истории и под тяжестью памяти о миллионах убитых я сделал то, что делают люди, когда им не хватает слов. Таким образом, я почтил память миллионов жертв»[1]. В истории В.Брандт остался как «Канцлер на коленях».

В связи с обоими вышеназванными договорами федеральное правительство в обмене нотами с тремя западными державами подтвердило сохранение «совместной ответственности и прав четырех держав в отношении Германии в целом». Стремление Федеративной Республики к миру и разрядке получило широкое международное признание.В знак признания «конкретных инициатив, повлекших ослабление напряженности» между Востоком и Западом Вилли Брандт был удостоен Нобелевской премии мира 1971 г. В своей Нобелевской лекции В.Брандт отстаивал важность европейского единства. «Идеологические контрасты, как и раньше, создают границы, говорил он, – и большим шагом вперед будет преодоление разницы в идеологии во имя общих интересов». В связи с ратификацией «восточных договоров» в бундестаге развернулась острейшая политическая борьба, в результате которой, после выхода отдельных членов фракций СДПГ и СвДП, уменьшилось правительственное большинство в парламенте. Под сильным давлением оппозиции специально было принято особое «Совместное заявление» всех фракций бундестага, которое подтвердило, что эти договоры не противоречат цели восстановления германского единства мирным путем и не создают международно-правовой основы для пересмотра существующих ныне границ. Важную роль при этом сыграло общественное мнение ФРГ в пользу политики Брандта. 17 мая 1972 г. бундестаг одобрил договоры с СССР и ПНР. Большинство депутатов ХДС/ХСС воздержались от голосования. Признание послевоенных границ в договорах с Советским Союзом и Польшей стало базой для заключения Договора об основах отношений между ФРГ и ГДР 21 декабря 1972 г. Он зафиксировал взаимное признание обоих государств, отказ от угрозы силы и ее применения, нерушимость германо-германской границы. Обмен постоянными представительствами вместо посольств был призван, вместе с тем, подчеркнуть особый характер германо-германских отношений.С признанием ГДР был отброшен один из основополагающих принципов послевоенной политики ФРГ. «Доктрина Хальштейна» ушла в прошлое, 18 сентября 1973 г. оба государства одновременно были приняты в ООН. Повысились тем самым их роль и влияние в диалоге Восток-Запад. 11 декабря 1973 г. в Праге был подписан договор между ФРГ и Чехословакией, по которому Мюнхенское соглашение 1938 г. признавалось «ничтожным». В договоре также закреплялись нерушимость границ и отказ от применения силы. 21 декабря 1973 г. были установлены дипломатические отношения с Венгрией и Болгарией, уже существовавшие там торговые миссии были преобразованы в посольства. Тем самым процесс договорного оформления отношений между ФРГ и социалистическими странами Восточной Европы был завершен. Московский договор открыл период многостороннего, конструктивного и равноправного сотрудничества между ФРГ и СССР Во время первого визита Леонида Ильича Брежнева (1906-1982) в Бонн в мае 1973 г. было подписано соглашение о сотрудничестве на 10 лет, что предполагало долгосрочный характер отношений. Были учреждены генеральные консульства в Ленинграде и Гамбурге. В феврале 1974 г. была достигнута договоренность об обмене военными атташе при посольствах обеих стран в Москве и Бонне. Новым и важным элементом отношений ФРГ и СССР стали регулярные встречи между высшими руководителями государств. Для Советского Союза важность партнерства с ФРГ определялась ее растущим политическим и экономическим весом среди стран Запада, а для Западной Германии значение СССР прежде всего было обусловлено его ролью в решении германского вопроса. Нормализация отношений ФРГ с восточными соседями, признание ГДР, урегулирование проблемы Западного Берлина путем подписания 3 сентября 1971 г. четырехстороннего (СССР, США, Великобритания и Франция) соглашения, закрепившего особый правовой статус этой части города, сделали возможным проведение Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ). 1 августа 1975 г. в Хельсинки был подписан Заключительный акт, в котором зафиксированы политический и территориальный статус-кво в Европе, а также нормы взаимоотношений между государствами. ФРГ смогла реализовать в Заключительном акте свою позицию о четкой констатации

возможности мирного изменения границ. Это открывало перспективу ликвидировать германо-германские границы в случае взаимного согласия двух германских государств на объединение. Западная ориентация ФРГ не ставилась под вопрос. Безопасность страны по-прежнему могла быть обеспечена только западными союзниками, в рамках атлантической солидарности. «Новая восточная политика» уравновешивалась участием в НАТО и тесным сотрудничеством со странами Запада. Но своей новой восточной политикой ФРГ из тормоза стала мотором развития отношений Запад-Восток.

Политика правительства Брандта подвергалась острой критике со стороны оппозиции в бундестаге. ХДС/ХСС тяжело пережили отстранение от власти и проводили курс жесткой конфронтации по отношению к социал-либеральной коалиции. Проводимые СДПГ-СвДП реформы они называли «социалистическими экспериментами», которые ведут страну к катастрофе. Еще более резкой критике ХДС/ХСС подвергли внешнюю, прежде всего восточную политику правительства Брандта. Христианские демократы обвиняли его в «односторонних уступках» СССР, в «распродаже национальных интересов», в ослаблении союза с США и Западной Европой, что угрожало безопасности страны. Используя минимальный перевес мандатов от правящих партий в бундестаге (12 мандатов), а также закулисные игры с переманиванием депутатов, в частности от правого крыла СвДП, оппозиция попыталась в апреле 1972 г. отправить Брандта в отставку.Расклад сил в бундестаге (равенство голосов – 247/247) грозил парализовать его деятельность, поэтому Брандт поставил вопрос о досрочных выборах. Они состоялись 19 ноября 1972 г. Большинство избирателей поддержало СДПГ и СвДП, которые договорились о продолжении коалиции. Их перевес над ХДС/ХССС в бундестаге теперь составил 46 мандатов[7].

Брандт был переизбран на пост федерального канцлера, но программа его второго правительства была более скромной, чем в 1969 г.: во-первых, внешнеполитические цели — прорыв в восточной политике – в основном уже были реализованы; во-вторых, было необходимо учитывать финансово-экономические реалии, которые были уже не столь благоприятными. Тем не менее в правительственном заявлении было выражено намерение продолжать начатый курс реформ.СДПГ в результате выборов существенно укрепила свои позиции, получив наилучший за свою историю результат – 45,8 % голосов и став сильнейшей фракцией в бундестаге. Состав партии значительно изменился за счет увеличения доли лиц с высшим образованием и молодежи; рабочие в 1972 г. составляли чуть более четверти членов СДПГ. Произошло усиление левого крыла, представленного, в частности, «Молодыми социалистами», которые во многом впитали идеи и ценности «движения 68-го», а группа «Штамокап» (от термина «государственно-монополистический капитализм») стояла на позициях, близких к марксизму. В СДПГ развернулась дискуссия о характере и глубине необходимых преобразований. Левое крыло требовало проведения радикальных реформ, однако для большинства в руководстве СДПГ был очевиден разрыв между заявленной целью глубокого реформирования общества и реальными возможностями.Серьезные коррективы в политику социал-либеральной коалиции внес «нефтяной шок», когда в результате арабо-израильской войны 1973 г. была сокращена добыча нефти, и цены на нее выросли в несколько раз. Это болезненно отразилось на экономической ситуации в ФРГ и стало началом глубокого экономического кризиса. К 1974 г. уровень инфляции вырос до 7 %, а уровень промышленного производства сократился на 7,5 %. Количество безработных удвоилось и достигло 1,2 млн человек. По всей стране прокатились массовые забастовки. Перед правительством встала задача нового определения приоритетов в своей политике и поиска решений для выхода из кризисной ситуации. В ноябре 1973 г. был принят закон об экономии энергии, который предусматривал определенные ограничения в ее потреблении. Была разработана программа строительства около 100 ядерных реакторов, однако в целом правительство Брандта недооценило серьезность и глубину начавшегося экономического кризиса, рассчитывая быстро справиться с последствиями «нефтяного шока».К экономическим трудностям правительства, которые ослабили позиции Брандта, весной 1974 г. добавился «шпионский скандал»: один из референтов канцлера, Гюнтер Гийом (1927-1995), был арестован как агент разведки ГДР. Брандт взял на себя политическую ответственность и подал в отставку с поста федерального канцлера. Определенную роль в отставке сыграли и личные отношения в руководстве СДПГ. Влиятельный лидер фракции Х. Венер полагал, что коалиции нужен более сильный и решительный канцлер. Ряд исследователей считает отставку Брандта делом рук руководства ГДР, которое было заинтересовано в дискредитации канцлера, поскольку стремилось не допустить смягчения идеологических противоречий с ФРГ в рамках «новой восточной политики».«Эра Брандта» стала одной из ярких страниц в истории ФРГ. Немецкий историк М. Гертемакер охарактеризовал ее как «переоснование республики», имея в виду

масштабность реформ в области внешней и внутренней политики. Хотя не все из намеченного удалось сделать слишком обширный круг реформ был определен, политика Брандта доказала способность демократической системы «настраиваться» на общественные изменения и учитывать их в политическом процессе, а он сам внес большой личный вклад в произошедшие перемены. «Новая восточная политика» укрепила международный авторитет ФРГ, ее отношения с западными державами стали строиться на более равноправной основе. Брандту удалось дополнить прозападную политику Аденауэра и его преемников гибкой и дальновидной восточной политикой.

Вилли Брандт в одной из своих речей сослался на мнение германского философа Якоба Буркхарда: «Тот человек велик, без которого история нам кажется неполной»[1]. И тем самым мы имеем все основания сказать, что это относится также и к Вилли Брандту. Без его фигуры невозможно воссоздать историю XX века. И что представляется даже еще более важным: в XXI веке, мы берем в надежные спутники этого человека, его мысли, идеи, советы. В отличии от других мыслителей, которых выставляли чуть ли не пророками, но идеи которых не выдержали проверку жизнью, духовное наследие В.Брандта не только не устаревает, но только сейчас приобретает подлинную актуальность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Брандт В. Воспоминания. М.: Новости, 1991. - 528 с.
2. Брандт В. Демократический социализм. Статьи и речи. – М.: Республика, 1992.
3. Абрасимов П.А. Западный Берлин вчера и сегодня. М.: Междунар. отношения, 1980. -216 с.
4. Ворошилов С.И. «Малая коалиция» у власти в ФРГ. Л.: Знание, 1972. - 32 с.
5. Восленский М.С. Договоры между СССР и ФРГ, ПНР и ФРГ и соглашения по Западному Берлину важные факторы разрядки и напряженности в Европе // Современные проблемы европейской безопасности: Материалы науч. конф. / АН СССР. -М., 1972.-С. 122-128.
6. Восленский М.С. «Восточная» политика ФРГ (1949-1966). М.: Наука, 1967. - 428 с.
7. Григорьянц А.А. Европа: переломный рубеж. М.: Междунар. отношения, 1973. - 56 с.
8. История Германии: учебное пособие: в 3 тт. / Под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Т.1: С древнейших времен до создания Германской империи. Т.2: От создания Германской империи до начала XX века. Т.3: Документы и материалы. — М.: КДУ, 2008.

ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОСОФСКАЯ НАУКА
PHILOSOPHICAL SCIENCE

Кадиров М.
2 курс магистранты,
Шет тілдер және іскерлік карьера университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МОРМОНДАР ШІРКЕУІ

Аңдатпа. *Бұл мақалда секта туралы баяндалған, олар XIX ғасырдың бірінші жартысында АҚШ-та протестантизмнің күшеюімен қатар басқа да қарқынды дамыған діни идеялармен қатар пайда болған секталар көп. Осындай діни үйымдардың бірі – «Соңғы күн әулиелерінің Иисус Христос шіркеуі». Ол сонымен қатар Мормондар шіркеуі деген атаумен де белгілі.*

Кілт сөздер: *дін, морман, христос, қылмыс,заң.*

Abstract. *This article describes a sect, in the first half of the nineteenth century, in the US, along with the strengthening of Protestantism, there are many sects that have developed along with other intense religious ideas. One such religious organization is "The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints". It is also known as the Mormon Church.*

Keywords: *religion, mormon, christianity, crime, law.*

Резюме. *Эта статья описывает секту, в первой половине девятнадцатого века, в США, наряду с усилением протестантизма, существует много сект, которые развились наряду с другими интенсивными религиозными идеями. Одной из таких религиозных организаций является "Церковь Иисуса Христа Святых последних дней". Он также известен как церковь мормонов.*

Ключевые слова: *религия, мормон, христианство, преступление, право.*

Қазақстанда евангелистердің шіркеулері көптеп бой көтеріп жатыр. 2004 жылғы көрсеткішке сүйенсек, елімізде осы уақыт аралығында 1017 протестанттық бірлестіктер тіркеліпті. Ал, бүгінгі таңда Алматының бір өзінде жалпы саны 200-ден астам діни бірлестік тіркелсе, оның 41-і ғана мешіт, қалған 144-і – протестанттық шіркеулер екен. Алматы облысында 23 мешіт тіркелсе, 70 пайыз мұсылмандардан қалысқысы жоқ протестант-тық бірлестіктер саны да – 23. Жалпы Қазақстан бойынша протестанттық шіркеулер елімізде 21 пайызды құрайтын Орыс православие шіркеуінің өкілдіктерінен де көп. Қазіргі жағдай мынадай: Қазақстанда православие дінін 21 пайыз орыс халқы үстанады да, елдің 1 пайызы ғана протестант дініне иланады. Яғни, *барша Қазақстанды евангелизациялау жоспары* ойдағыдай жүзеге асып жатыр деген түйін жасауға болады. Қазірше бұл процесте мұсылмандар «қорғаныстың» амал-әрекеттерімен шектеліп отыр. Ал, діни экспансияның шабуылы өте қатал: 90-шы жылдардың басында келген шетелдік миссионерлердің айла-амалдарымен қазіргі миссионерлердің амал-әрекеттерін салыстыруға келмейді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында олар халқымыздың түрмыстық қиыншылығын пайдаланып, қаржылай көмек көрсету арқылы адамдарды өз сенімдеріне тартып жатты. Балаларға киім-кешек, ата-аналарға тиын-тебен мен діни кітаптар үлестіріп, уағыз жүргізді. Қазіргі миссионерлер халықтың әл-ауқатының өскенін біледі. Сондықтан олар қазіргі заманның талабына сай діни-экспансиялық әрекеттер жасап келеді. Біріншіден, бүгінде олардың көзі жоғары элита мен орта тапқа түсіп отыр. Қазір байқасаңыз, Алматыдағы протестанттық шіркеулердің дені – элиталық аудандарда орналасқан. Әл-Фараби даңғылы, Төле би көшесі, Наурызбай көшесі сияқты орталық көшелердің қиылысында әйтеуір бір протестанттық шіркеу табылады. Бір қызығы, бұл шіркеулердің көбі – дәстүрлі англосаксондық протестант дініне жатпайды. Секталық шіркеулер жетіп артылады: Иегова куәгерлері, мормондар шіркеуі, тағысын тағылары… Мәселен, «Ритц-Паластың» артында екі қабатты үлкен шіркеу бар. Бұл шіркеу – біз қарастырған өздерін мормондар деп атайтын, Соңғы күн әулиелерінің Иисус Христос шіркеуі. Ал бұл сенім өкілдері мормондар Ресейде «тоталитарлық секта» ретінде танылған. Ресейлік психолог Юрий Кондратьевтің «Тоталитарлық секталарға» қатысты баяндамасында жазылғандай, мормондар көпқұдайлыққа сенеді, оның үстіне «Құдайдың әу бастан адам болғанына, тіптен адамның да Құдай деңгейіне жететініне» үміт артады екен. Яғни, Қазақстандағы православие дінінің үстанымдары түгіл өзге де протестанттық ағымдарға кереғар секта Алматының қақ төрінде «Ритц-Паластың» тура жанында ұяшығын ашып, діни уағыз жүргізіп отыр. Шіркеуге Америкадан миссионерлер жиі келіп тұратын сияқты. Мәселен, таяуда Америкадан Мэтсон және Миллер деген жас миссионер балалар келді. Ресми мақсаты – ағылшын тілін үйрету. «Астыртын мақсаты» – тіл арқылы адамды мормондық сенімге иландыру сияқты. Өздерін өте сақ үстайды. Сірә, қылмысы немесе қандай да бір сыры бар адамдар ғана осылайша сақтық сақтап жүретін шығар.

Өздерін католиктер мен православтарға және протестанттарға да қоспайтын, бірақ христианбыз деп есептейтін «Соңғы күн әулиелерінің Иисус Христос шіркеуі» — XIX ғасырдың бірінші жартысында Солтүстік Америкада пайда болған діни үйым. Сол уақыттағы аталған діни үйымның пайда болуына көптеген экономикалық және саяси факторлар әсер етті. Мормондық үйымның тарихы біздің көзқарасымыз бойынша, АҚШ-тың дамуының негізгі кезеңдерімен тығыз байланысты болды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында АҚШ-та протестантизмнің күшеюімен қатар басқа да қарқынды дамыған діни идеялар пайда бола бастады. Осындай діни үйымдардың бірі – «Соңғы күн әулиелерінің Иисус Христос шіркеуі». Ол сонымен қатар Мормондар шіркеуі деген атаумен де белгілі. Бұл атау «Мормон кітабынан» алынған. Аталмыш үйым - батыстық діни үйымдардың ішіндегі аса ірі және бай үйымдардың бірі болып табылады. Американың діни ортасы XIX ғасырдың басында осындай түрлі, өз алдына бөлініп шыққан діни үйымдарға есігін айқара ашты, олардың ішіндегі жолы болғаны осы мормондар. Жолы болған дейтініміз, діни ілімнің өз ішінде кездесетін қайшылықтарға қарамастан, бұл үйым осы күнге дейін өз ерушілерін жоғалтқан емес. Мормондар шіркеуі өздерінің шіркеулерін ғана «қайта қалпына келтірілген» ең шынайы христиандық шіркеу дей отырып, басқа христиандық деноминациялардың басым көпшілігін жоққа шығарады.

Алдымен, мормондар қауымының пайда болу тарихы туралы айтып өтейік. Мормондық сенімнің бастауы мормондық ортада пайғамбар атағына ие болған Джозеф (Иосиф) Смиттің есімімен байланысты. Ол 1805 жылдың 23 желтоқсанында АҚШ-тың солтүстік-шығысындағы Вермонт штаты, Шарон елді-мекенінде, Джозеф пен Люси Мак-Смиттің кедей отбасында бесінші (кейбір деректер бойынша төртінші) бала болып дүниеге келген. XIX ғ. бірінші жартысында діни ізденіс Құрама Штаттарының азаматтарының басым бөлігіне тән құбылыс болды.

Болашақ пайғамбардың жастық шағы Нью-Йорк штаты, Пальмир қаласында өтті. Сол кездегі Пальмирде протестантизмнің 3 деноминациясы (баптистер, методистер және пресвитериандар) болды, олардың әрқайсысының өзінің қауымы болды. Джозеф Смиттің отбасы мүшелерінің басым бөлігі пресвитериандық қауымының мүшелері болатын. Джозефті осы деноменациялардың әртүрлілігі қызықтырды да, ол аз уақыт Методистік шіркеуге барып жүреді. Бірақ ол бұл шіркеулердің қайсысының шынайы екендігін түсіне алмай дал болады. Осындай протестанттық жолайырықта түрған жас Джозеф Інжілді мұқият оқиды да, Иаков кітабының 1 тарау, 5-шумағында жазылған: «Егер де сіздердің біреулеріңіздің ақылы жетпей жатса, онда барлығына сұрағанын беретін Құдайдан сұрасын - ол жауабын алады» деген шумаққа келіп тіреледі. Бұл шумақтан ол орманға барып дұға жасауы керектігін түсінеді [1].

1820 жылдың ерте көктемінде үйіне жақын жердегі орманда Джозеф Смитке алғашқы аян келеді. Дұға жасау кезінде аспаннан жарық сәуле түсіп, оған Құдай-Әке мен Құдай-Бала көрінеді. Джозеф олардан діни үйымдардың қайсысының шынайы екендігін, олардың қайсысына сену керек екендігін сұрайды. Мормондық ілімге сәйкес, Иисус Христос оған «олардың ешқайсысы ақиқат еместігін және ешқайсысына қосылмауын» және «олардың барлық ілімдері сыртынан Құдайдың сөзіндей көрінгенімен Оның құдіретін мойындамайды, сондықтан да олар Оның көзінше жиіркенішті» екендігін айтады. Джозеф Смиттің Құдай-Әке мен Иисус Христоспен кездесуінің нәтижесі төмендегідей: біріншіден, 14-жасар жас бала адамдар арасында күшін жоғалтқан Інжіл мен шынайы Иисус Христос шіркеуін қайта қалпына келтіруге тандап алынған болатын; екіншіден, Оны Құдай-Әке мен Иисус Христос олардың пайғамбары болуға шақырды [2].

Джозеф Смиттің айтуы бойынша, 1823 жылдың қыркүйек айының 21-нен 22-не қараған түні ол Құдайдан бар пейілімен ақиқат жолын көрсетуін сұрайды. Осы кезде оның бөлмесіне көз шағылыстырар жарық түсіп, Джозеф өз төсегінің қасында ауада қалқып түрған аппақ қардай мантия киген адам бейнесін көреді. Екеуі тілдеседі. Ол Джозефті атымен атап, өзінің есімі Мороний - Құдайдың атынан келген хабаршы екендігін және Құдайдың ісін Джозефке тапсыруға келгендігін айтады. Бірінші күні жас жігітке алтын жапырақтарға жазылған Інжілдің толық нұсқасы бар Мормон Кітабының шежіресі туралы хабар айтады. Мороний - Христостың туылуына дейінгі V ғасырда Америка құрлығының бұрынғы түрғындары жайлы шежіре жазып, оны Құдайдың бүйыруымен Кумора жотасында (Нью-Йорк штаты), бетіндегі қалқанына бекітілген арнайы аударма құралдары - Урим мен Туммим сиқырлы тастарымен бірге тығып қойған ең соңғы Нефийлік тарихшы болған. Мормондық ілімге сәйкес, бұрынғы заманда Урим мен Туммим тастарына ие болған адамдарға көріпкелдік қасиет дарыған, ал ол тастарды Құдай кітапты аудару үшін дайындап қойған делінеді [3].Екінші күні Джозеф Смит аян

берілгенде айтқан жерге барып, аталғанның барлығын тауып алады. Бірақ оларды ала алмайды, себебі Мороний Періште әлі уақыт келмегенін, оны 4 жылдан кейін ғана ала алатынын айтады. Сонымен қатар, періште Джозефке Құдайдың Патшалығы қалай салынатыны жайлы айтып береді. Бірақ бұл көргендерін ешкімге айтпауын бұйырады.

Мороний періште айтқандай, дәл 4 жыл өткен соң, яғни 1827 жылдың 22 қыркүйегінде ғана пайғамбар Джозеф Смитке алтын тақтайшаларды ағылшын тіліне аударуға үкім беріледі. Мормондық тарих бойынша мәтін түрі өзгертілген көнеегипеттік тілде жазылған болатын. Алаяқтардың алтын тақтайшаларды ұрлағысы келген әрекеттерінен кейін Джозеф әйелі Эммамен бірге Пенсильвания штатындағы Гармониядағы қайын атасы Исаак Хейлдың үйіне көшіп келеді. Мәтіндерді аудару кезінде түпнұсқаның мәтіні Құдайдың бұйыруымен үш куәгерге көрсетіледі. Одан соң тағы да сегіз куәгер ежелгі қолжазбаны көргендіктерін жазбаша мақұлдайды.

1829 жылдың жазында кітаптың бірінші аудармасы аяқталып, 1830 жылдың 26 наурызында Нью-Йорк штатының Пальмир қаласында «Мормон кітабының» баспа нұсқасындағы алғашқы даналары пайда болады. Осы оқиғадан соң бірнеше аптадан кейін 1830 жылдың 6 сәуірінде Джозеф Смит бес ізбасарымен бірге АҚШ-тың Нью-Йорк штаты, Фейет қаласында «Иисус Христос Шіркеуін» құрады. 1878 жылы бұл атау «Соңғы күннің әулиелері» сөздерімен толықтырылады. Мормондар ілімінің қалыптасуы осылайша өрбіген болатын.

Мормоншылдықтың қалыптасуының алғашқы қадамынан бастап Джозеф Смит көнеінжілдік арғыаталардың (Авраам, Иаков, Давид және т.б.) бірнеше әйелдері болғанына назар аударады. Осы мәселе бойынша Джозеф Смит Құдаймен тілдесе отырып, одан мынадай жауап алады: біріншіден, белгілі бір уақыт кезеңінде және арнайы мақсатта Құдай, аспан заңдарына сәйкес, жердегі көпәйелділікті мақұлдайды және марқабат етеді; екіншіден, жақын арада Құдайдан соңғы күннің әулиелерінің бір бөлігінің таңдаулы екендігі және олардың біреуден артық әйелдері болатыны жөнінде хабар келетіндігін біледі.

Протестанттық ортада пайда болған жаңа үйым тек қана Нью-Йорк штатында ғана емес, сонымен қатар елдің Шығысы - Огайо, Миссури және Иллинойста да тез таралды. 1839 жылдан бастап Наву қаласы мормондардың рухани орталығына айналды (Иллинойс штаты). Пайғамбардың қабылдайтын шешімдерінің беделі жоғары болғаны соншалық, Джозеф Смит қаланың әкімі болып тағайындалады. Жақтаушылары оның кандидатурасын АҚШ-тың президенті постына да ұсынды. Бірақ бұл ағымнан бөлініп шыққан бір топ пайғамбардың жақтаушыларының көпәйелділік туралы көзқарасын айыптады. Әкімнің бұйрығымен газет жабылып, типография талқандалды. Бұл іске Иллинойс штатының губернаторы араласты. Сөйтіп, Джозеф Смит өзінің достарымен бірге түрмеге жабылады. 1844 жылдың 27 маусымында Картидж қаласының түрмесіне қаруланған топ шабуыл жасап, Джозеф Смит пен оның ағасы Хайрамды атып кетеді [4].

Осы қайғылы оқиғалардан кейін мормондар арасында мұрагер жөнінде мәселе көтерілді. Құдайдың пайғамбары ретінде Джозеф Смиттің орнын Бригам (Брайем) Янг (1801—1877) басты. Бірақ пайғамбар Джозеф Смиттің отбасы мүшелерінің бұл шешімге көңілі толмай, өздерінің «Қайта құрылған Соңғы күн әулиелерінің Иисус Христос Шіркеуі» үйымын құрады. Бұл аталған діни үйымның екіге жіктелуіне әкеліп соқты. Бірақ соңғысының қатары бас мормондық үйымның санынан әлдеқайда аз болды және діндарлар арасындағы ықпалы да жоғары болмады. «Қайта қалпына келтірілген шіркеудің» рухани орталығы қазіргі күнге дейін Индепенденс қаласында (Миссури штаты) орналасқан.

Жаңа пайғамбардың басшылығымен 1847 жылдың 24 шілдесінде 15 мың мормондар тыныш, бейбіт өмір сүру үшін Үлкен Тұзды көлдің жағалауындағы адам тұрмайтын шөл далаға көшіп кетеді. 1850 жылы АҚШ-тың федералды билігінің өкімімен Бригам Янг қайта құрылған Юта территориясының басшысы болып тағайындалды. 1857 жылы мәжбүрлі түрде жұмыстан босатылса да ол Юта мен оған қарасты аймақтың шаруашылық және мәдени дамуын жалғастыра берді. Бригам Янгтың модернизацияланған, протестанттық еңбек этикасымен күшейтілген керемет ұйымдастырушылық қабілеттерінің арқасында мормондар шөл даланы гүлдалаға айналдырды. Діни ілім айтарлықтай таралған жерлерде ғибадат үйлері салынды. Мормондардың культтік ғимараттары масондық архитектураның ықпалына ұшырады. 1877 жылға қарай Бригам Янгтың тікелей қатысуымен 350-ден астам мормондық елді-мекен құрылды.

Бірақ Үлкен тұзды көлдің айналасындағы аймақ қағаз жүзінде Мексикаға тиесілі болатын. Алғашында АҚШ-тың Конгресіне аталған аймақты штатқа қосу жөніндегі ұсыныс қабылданбады. Оған себеп мормондардың көп әйел алуы болды (ресми түрде мормондарға 10 әйелге дейін алуға

рұқсат етілетін). 1880 жылдың соңында АҚШ-та қосымша заңдар қабылданды, ол заңдарға сәйкес көп әйел алған азаматтар дауыс беру құқынан айырылатын және сот атқару қызметіне тағайындалмайтын. «Соңғы күн әулиелерінің Иисус Христос Шіркеуі» үшін бұл заңдар шіркеудің меншігінің көлемі мен құқығын едәуір шектеу дегенді де білдірді. 1890 жылдың 6 қазанында мормондардың Бас конвенциясында көп әйел алу тәжірибесін тоқтататын Манифест қабылданған болатын. Содан кейін көпнекелік заңды бұзғаны үшін түтқындалған мормондар, босатылады да оларды қуғындау негізінен тоқтатылады. АҚШ үкіметі мен мормондардың әрекеттерінің арқасында 1896 жылы Солт-Лейк-Сити айналасындағы аумақ Юта штаты ретінде АҚШ-қа қосылған болатын [6].

Мормондардың ілімі бойынша, адам туыла сала күнәлі болмайды, яғни оның туыла сала тұқым қуалайтын күнәсі болмайды. Мормондардың түсінігінде күнә - адамның «прогресс негіздеріне» қарсы түруы болып табылады.

Мормондардың ілімі бойынша Иисус Христостың құрбандығы барлық адамдарға өлімнен кейін өмір береді. Иисус Христостың араға түсуі арқылы жеке адам, егер өзі тырысса, күнәларынан арылуы мүмкін. Күнәнің өтелуі - Құдай мен адамның біріккен жұмысы болып табылады. Өлген соң адам 3 деңгейлі атаққа ие болады: 1) жерастылық; 2) жерлік; 3) аспандық.

Мормондар болашақтағы әлемдік оқиғалардың орталығы Америка деп есептейді, себебі, мормондар өздерін «соңғы уақыттағы Құдай Өсиетінің халқы» – «жаңа Израиль» деп есептейді. Мормондардағы «мәңгілік сөзі - үдерістің жалғасы» болып табылады.

1843 жылы Джозеф Смитке көпнекелілікте ерлі-зайыпты кеңестің мәңгілік жалғасы туралы «аян» келеді: «Бекітілген неке өлімнен кейін де өзінің тіршілік етуін тоқтатпайды, ол рухани патшалықта өз жалғасын табады». Бекітілмеген неке өкілдерінің барлығы мәңгілікте, яғни о дүниеде қызметші рухтар болып қалады да, некеге отыра алмайды. 1851 жылы көпнекелікті Бригам Янг ресми түрде енгізген болатын, бірақ американдық үкіметтің қысымымен мормондар оны 1890 жылы жұмсартты. Осы күнге дейін мормондар полигамияның дұрыстығына сенеді, бірақ оны ұстанбайтынын ресми түрде мәлімдейді. Дегенмен де, қазіргі уақытта да мормон қауымдарында көпнекелілік кездеседі.

Мормондардың ілімі бойынша, қол қоюмен Қасиетті Рухтың сыйы беріледі. Қол қоюды дін қызметшілері жасайды. Қол қою рәсімін олар конфирмация деп атайды.

Мормондар өздерінің сырт келбетіне аса зор мән береді: таза және ұқыпты киінеді, өздерінде жақсы мінездерді қалыптастырады, олар интеллигентті, сыпайы, білімді. Олар осы қасиеттерін одан ары жетілдіруге тырысады және де мормондардың ең түпкі мақсаты - прогресс жолымен жоғарыға қарай жүре отырып, өзін-өзі жетілдіру арқасында ең жоғарғы деңгейге жеткенде Құдай дәрежесіне теңелу, яғни, бірте-бірте аспан Патшалығына үмтылу. Олардың түсінігінше, адам – «ұрық ішіндегі құдай» болып табылады.

Мормондар өтірікке, менменшілдікке, дүниеқоңыздыққа қарсы, олар еңбектің құндылығын бағалайды, заңды құрметтеуге үйретеді және мемлекет пен оның басшыларына адал қатынаста болуға шақырады.

Протестантизмнің дәстүріндегідей мормондар Мария Қыз, икона және әулиелердің шірімей сақталған мүрделерін қасиет тұтуға қарсы. Жиналыстарында насихаттар оқылады және хормен әнұран айтады [7].

Мормондар Христостың құрбандығы тек кейбір күнәларды ғана өтейді деп есептейді. Бригам Янг айтады: «Адамдарға осы өмірде кешірілмейтін де күнәлар бар... ол үшін олар өз қандарын да төгуге дайын. («Journal of Discourses», 4:53). Мормондардың сеніміне сәйкес, Христостың күнәларды өтеуі бәріне ортақ құтқарылуды береді, бұл құдайға сенетіндер мен сенбейтіндердің қайта тірілуі. Үшінші «Сенім символы» бойынша: «Ізгі Хабардың барлық заңдарын орындайтын болса, Иисус Христостың күнәларды өтеуімен барлық адамзат құтқарылуы мүмкін». Сонымен, кешірілмейтін күнә жасамаған барлық адамдар аспанға - мормондардың теологиясындағы бірінші деңгей «аспан мен жер ортасындағы сферасына» барады. Мормондардың сенімімен жүрмеген адамдар екінші деңгей – «жер сферасына» түседі. Адал Ізгі хабардың барлық ғұрыптары мен заңдарына бағынған Соңғы күннің Әулиелері - үшінші, ең жоғарғы деңгей, «аспан сферасына» барады.

Мормондарда канондалған дұға мәтіні жоқ. Дұға жасау кезінде адамның Құдайға сиынуы кезінде ерекше сенгіштігі байқалады.

Мормондарда шоқындыру рәсімі суға үш рет толық батырумен және үшбірлік дұғаны айтумен жасалады. Егер дененің қандай да бір бөлігі суға батпай қалса, онда рәсім қайталанады немесе рәсім

орындалмады деп есептеледі. Мормондар сәбилерді шоқындырмайды. Мұның себебін, сәбилерде әлі таңдау құқығының болмауынан деп түсіндіреді. Яғни, адамдар қандай да болмасын дінге өз қалауымен, таңдауымен, саналы түрде келуі керек деп есептейді. Жазалау ретінде, мормондық қауымнан қуылған немесе шығып кеткен адамдар шоқындырылмайды.

Мормондарда Құдаймен қатысу рәсімі Құдай мен адамдардың және жалпы мормондық ағайындықтың жаңарған бірігуі ретінде көрінеді. Ереже бойынша Құдаймен қатысу рәсімі жексенбі күндері жасалады. Шарап орнына тазарушыларға қауымның президентімен қасиеттендірілген су беріледі.

Шоқыну күнәлардың кешірілуі мен шіркеуге мүшелікке қабылдауды білдіреді. Шоқындыру сегіз жастан бастап жасалады, бірақ шоқынушы Жаратушымен Кеңеске отырады. Ол құдайдың өсиеттерін орындаймын деп ант беруі міндетті.

1840 жылы пайғамбар Джозеф Смит қайтыс болғандар үшін шоқынуды көпшілікке жария етеді. Мормондарда өлгендердің орнына шоқыну қабылданады. Олар тек шоқындыру ғана құтқарылуға жеткізеді деп сенеді. Егер шоқынып үлгермеген адам қайтыс болып кетсе, онда оның орнына шоқынуға болады деп есептеледі.Қайтыс болған ата-бабаларының орнына шоқынудан басқа қол қою мен бекіту рәсімдері жасалуы мүмкін. Бұл актілерді жасау үшін қайтыс болған адамдардың нақты мәліметтері керек. Бұл жерден түсінетініміз, мормондар осы арқылы өздерінің генеалогиялық шежіресін зерттейді. 1894 жылдан бастап американдық Солт-Лейк-Сити қаласында мормондар қалыптастырған Отбасылық Тарих Кітапханасы (Family History Library), бұрын жер бетінде өмір сүрген адамдардың есімдері жазылған метркелік кітаптар, халық санағынан және басқа да құжаттардан мәліметтер жинап өңдейді. Бұл есімдерді мормондар «бөтен», яғни, мормон еместерге кіруге болмайтын өз ғибадатханаларында құпия қатарларына қосады.

Мормондар сырттай үлтына, дініне, сеніміне қарамастан өз қатарларына қайтыс болып кеткен адамдарды да қосады. Бұл сүйегі баяғыда кеуіп кеткен миллиондаған өлілермен өз қатарларын көбейту үшін жасалады. Бұл мормонеместерден жасырын жұмыс мормондардың бірыңғай «Әлемдік Генеалогия Орталығын» құру бойынша кеңауқымды қызметімен байланысты болып келеді. [7, 63 б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дворкин А. Сектоведение. - Нижний Новгород, 2008. - 816 с.
2. Ссылка: http://reeed.ru/lib/books/bibliya/
3. Бидль Дж.Г. Жизнь мормонов в Юте или преступления мормонизма http://askforbiblie.by.ru/mormon/bidl/chap1.htm
4. Карнацевич В.Л. 50 знаменитых сект. - Ростов-на-Дону, 2008. – 508 с.
5. Антонинко С. Эдем и Сион на берегу соленого озера // Родина. 2009. №8.
6. Грант Ф. Религия на службе американского капитала. - Москва, 1928. - 322 с.
7. Антонинко С. Путь длиной в столетие // Родина. 2009. №8.
8. Иванов В.А. Религии в Казахстане. - Алматы, 1999. - 262 с.
9. Иванов Я.Ф. Трафимов В.А. Христианство в Казахстане. – Караганда, 2006.
10. Түркістан газеті. №38. 2006.
11. Иванов В.А. Возникновение и становление нетрадиционных религии в Казахстане.// Религия и право, 2004, №4, 24 с.
12. Шауенов Д. Тәуелсіздікке дейінгі қазақ қоғамындағы діни жағдай. //Иассауи жолы, 2005, №2, 13 б.
13. Ордабеков С. Шоқанның Әулиеатаға сапары. //Ақиқат, 2008, №11, 16 б.
14. Ы.Алтынсарин тағылымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1991.

МЕРЕЙТОЙ
ЮБИЛЕЙ
JUBILEE

МЕРЕЙТОЙ

Профессор, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының (РЖҒА) академигі,
ҚР ғылым, техника және білім беру саласындағы мемлекеттік сыйлығының лауреаты,
Ғылым мен білім беру саласына еңбек сіңірген қайраткер (РЖА)

МАРАТ ҚҰЛБЕКҰЛЫ

70 жаста

ҒЫЛЫМДА «ҚҰЛБЕК САҚИНАЛАРЫ» ДЕГЕН ЖАҢА ҚҰБЫЛЫСТЫ АШҚАН ҚАЗАҚ ҒАЛЫМЫ

«Жақсы ғалым болып қалыптасу жолында жетекші ұстаздар мен ғылыми мектептің мәні зор. Менің бұл бағытта жолым болды» –деп ойлаймын. Себебі атақты да, тәжірибелі ұстаздар мен қызықты да келелі пән аралық мәселелерді зерттеуді мақсат тұтқан жақсы ғылыми мектептен өттім» - дейді биыл 70 жасқа толып отырған көрнекті ұстаз, белгілі ғалым, техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының (РЖҒА) академигі, Қазақстан Республикасының ғылым, техника және білім беру саласындағы мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Ғылым мен білім беру саласына еңбек сіңірген қайраткер (РЖА), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қалыптасуы мен дамуына сіңірген «Айрықша еңбегі үшін» берілген алтын медаль иегері Марат Құлбекұлы аға жас ғалымдармен болған кездесуінде.

Марат Құлбекұлы 1949 жылы мамырдың 28 күні Оңтүстік Қазақстан облысының Отырар ауданында дүниеге келген. 1956 жылы алғаш қазіргі Бәйдібек ауданының Жүзімдік ауылындағы бастауыш мектеп табылдырығын аттап, 1966 жылы Алматы қаласындағы Республикалық №2 мектеп-интернатын үздік бітірген. 1971 жылы Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетінің физика факультетін бітіріп, 1971-1973 жылдары Кеңес қарулы күштер қатарында офицерлік қызмет атқарған. 1973-1985 жж. Алматы құрылыс материалдары ғылыми және жобалау институтында (НИИстромпроект) ғылыми қызметтер атқарып,. полифазалық жүйелердегі жылуфизикалық және физика-химиялық процестерді зерттеумен және қор үнемдегіш көп функциялы жаңа керамикалық материалдарды жасау проблемаларымен айналысады. М. Құлбек 1981 жылдан жоғары оқу орындарында ұстаздық қызметпен де айналысып, Қазақстан Республикасында жоғары білімді, білікті мамандар дайындауға да өз үлесін қосып келеді. 1985 жылдан бастап қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университетінде аға оқытушы, доцент, профессор, кафедра меңгерушісі ретінде қызметтер атқарып келеді.

Университетте профессор М.Құлбекұлының жетекшілігімен "Қолданбалы жылуфизикасы және жаңа технология" ғылыми-зерттеу және оқу зертханасы ұйымдастырылып оның материалдық техникалық базасы жасалды. Аталған зертхана базасында полифазалық жүйелердегі жылу, масса алмасу процестерін зерттеу және көп функциялы жаңа эффективті керамикалық материалдардың қор үнемдегіш технологиясын жасау бағытында жұмыстар жүргізіліп келеді. Зертханада жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша жылуфизикасы, қайтымсыз процестер термодинамикасы, жаңа материалдар технологиясы салаларында арнайы (эллективті) курстар мен физикалық практикумдар және семинарлар дайындалып оқу процесіне еңгізілді, сонымен қатар, курстық, дипломдық, магистрлік және докторлық жұмыстар орындалып қорғалып келеді.

Ғылыми зерттеулермен қатар, М.Құлбекұлы жалпы физика курсы және жылуфизикасының негізгі бөлімдері бойынша 40-тан астам оқу құралдары мен оқу-әдістемелік жұмыстарды, негізінен қазақ тілінде дайындады. Мысалы, оның «Молекулалық физика және термодинамика», «Жалпы физика» т.б. оқу құралдары еліміздің жоғары оқу орындарының студенттері мен ұстаздарының игілігіне айналып отыр.

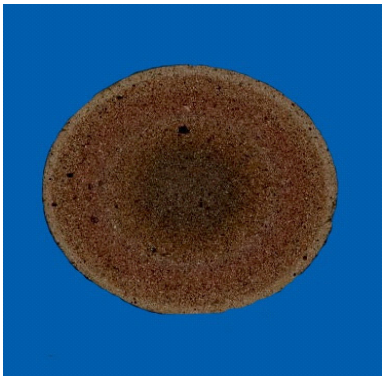
М. Құлбектің негізгі ғылыми жұмыстары құрамында отын бөлшектері бар полифазалық керамикалық материалдардың күйдіру теориясы мен практикасын жасауға бағытталған. Бұл мақсатта ол ең алғаш болып қайтымсыз процестер термодинамикасы мен жылу және масса алмасу теориясының озық әдістерін жемісті пайдалана білді. М. Құлбекұлы әлемдік практикада ең алғаш Қазақстанда ойлап табылып елімізде, шетелдерде өндіріске кеңінен енгізілген жаңа керамикалық "золокерам" материалдарының қор үнемдегіш технологиясын жасаушы негізгі авторлардың бірі.

М.Құлбекұлы тәжірибелік жолмен золокерамикалық материалдардағы жаңа көлемдік-беттік концентрлі-зоналық түрлі түсті эффектілерді алғаш болып ашты. Ғылым әлемінде белгілі «Ньютон сақиналары» физикадағы (оптикадағы) интерференциялық құбылыспен түсіндіріледі. Бұл құбылысты ең алғаш болып 1675 жылы атақты ағылшын ғалымы Исаак Ньютон анықтап сипаттаған болса, осыған ұқсас золокерамикалық материалдарда кездесетін бұл құбылыстарды қазақ ғалымы М. Құлбекұлы ашып отыр. Бұл құбылыстар «Құлбек сақиналары» – деген шартты атқа ие болды. «Құлбек сақиналары» ғылым әлемінде белгілі «Ньютон сақиналарына», «Лизеганг сақиналарына», сондай-ақ табиғатта өзінің түрлі-түсті жолақ сызықтарымен кездесетін тастарға (Яшма, Агат, Сердолик, Кремень т.б.) ұқсас келеді. Мұндай құбылыстардың табиғаты әлі күнге дейін толық ашылмай отыр, олар зерттелу үстінде. Марат ағамыз осы бағыттағы ғылыми – зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында тәжірибелік жолмен осындай құрамында отын бөлшектері бар полифазалық керамикалық үлгілердегі жаңа көлемдік - беттік жолақты түрлі – түсті бояулық эффектілерді ашқан болатын. Кейіннен бұл ашылған бояулық эффектілер керамикалық материалдардың жаңа ерекше сәнді түрлерін, атап айтқанда түрлі – түсті жолақты бояулық бедерлері бар плиткаларды (тақтайшалар) жасаудың жаңа әдістерін, яғни технологиясын ойлап табуға жол ашты. Бүгінде бұл жаңа технологиялық әдістердің барлығына дерлік өнертапқыштық туындылар деңгейінде авторлық куәліктер мен инновациялық патенттер алынды. Осындай жаңалықтардың мысалы ретінде 1-4 суреттерде зертханалық жағдайда әртүрлі жолдармен жасалған түрлі – түсті бояулық жолақтары бар керамикалық плиткалардың үлгілері келтірілген. Бұл үлгілер зертханалық жағдайда күл мен лай қоспаларынан пластикалық әдіспен арнайы цилиндр пішіндегі темір қалыптардың көмегімен қалыпталып, кептірілгеннен кейін арнайы режимдермен электронды басқарғыш тетіктері бар электр пештерінде күйдіру арқылы дайындалған. Цилиндрлік үлгілердің бастапқы өлшемдері d=50мм, h=100мм. Үлгілердегі беттік – көлемдік жолақты бояулардың бір –бірінен ерекшелігі прктикалық түрғыдан олардың құрамы мен күйдіру режимдерінің әртүрлі болуымен түсіндіріледі.

Мысал ретінде 1-суретте келтірілген керамикалық тақтайша үлгісінің дайындалу технологиясына қысқаша тоқтала кетейік. Құрамы 85%-ы ЖЭС күлінен, ал 15%-ы монтмориллонитті лай шикізатынан тұратын қоспадан жоғарыда айтқанымыздай пластикалық жолмен дайындалып кептірілген үлгі электр пешінде мынадай арнайы режиммен күйдірілді: бөлме температурасынан 850^0С-ға дейін 17^0С/мин орташа жылдамдықпен қыздырылып, осы температурада, 70 минут бойы изотермиялық жағдайда ұсталады (қақталады), содан соң 1050^0С-ға дейін 20^0С/мин жылдамдықпен қыздырылып, осы температурада изотермиялық жағдайда 35 минут бойы ұсталады. Осындай режиммен күйдірілген үлгі суытылғаннан кейін көлденең қимасы, яғни диаметрі бойынша қалыңдығы 10-15 мм тақтайшаларға кесіледі. Осындай тақтайша – үлгілердің бетінде (бүкіл көлемі бойынша) мынадай жолақты түрлі – түсті бояулық эффектілер байқалады (1– сурет): үлгінің центрінде диаметрі 25 мм болатын қою қоңыр түсті дөңгелек, оның айналасы ені 1,0-1,5 мм ақшыл сұр сақинамен көмкерілген, оның сыртында ені шамамен 5 мм болатын қызғылт – күлгін жолақ сақина орналасқан. Бұл сақинаның сырты да ені 1,5-2,0 мм болатын жіңішке ақ сұр шеңберімен қоршалған. Үлгі бетінің ең сыртқы бөлігі сарғылт – қоңыр түспен боялған, оның ені шамамен 3,5-3,7 мм. Басқа үлгілердің бетінде де осы сипаттағы түрлі түсті жолақты бояулық эффектілер байқалады. Бұл түрлі – түсті бояулық жолақтардың тағы да бір ерекшелігі олар еш уақытта өшпейтін іс жүзінде мәңгілік болып табылады. Өйткені олар үлгінің бүкіл көлемі бойынша тереңдей орналасқан.

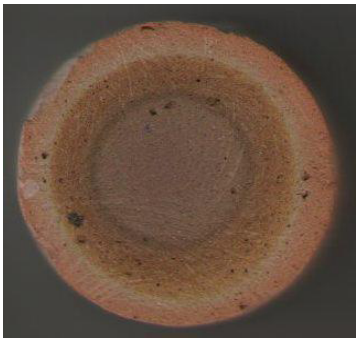

1 – сурет

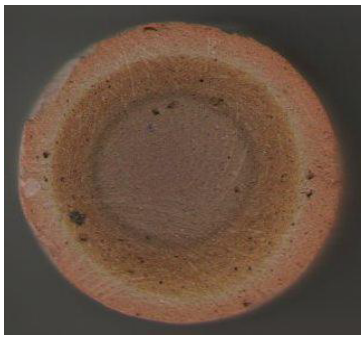

2 – сурет

«Құлбек сақиналарының» кейбір нүсқалары

3- сурет

4-сурет

Авторлық куәліктері бар жаңа технологиялық тәсілмен
дайындалған сәнді керамикалық тақтайша үлгілері

М.Құлбекұлы кейінгі жылдары «Инверсиялық үдерістер», «Фазалық түрленулер теориясы» тақырыптарына да ғылыми мақалалар жариялап, ол алғаш болып қылтүтіктікуысты материалдар технологиясында инверсиялық эффектілердің орын алу жағдайын зерттеуде. М.Құлбекұлының осы жылдарда еліміздің, шетелдердің баспаларында 380-нен астам ғылыми еңбектері жарыққа шықты (монографиялар, кітаптар, оқу және оқу-әдістемелік құралдар, ғылыми мақалалар, өнертабыс жаңалықтарына берілген авторлық куәліктер мен патенттер). Мінеки, техника ғылымдарының докторы, профессор М.Құлбекұлы ағамыз биылғы жылы 70 жасқа келсе де, өзін әлі тың сезінеді, шәкірт тәрбиелеу, оларға білім беру ісін атқарып, өзінің ғылымдағы «Құлбек сақиналары» атты жаңалығының сырын толық ашу жолында аянбай еңбегін жалғастыруда.

ДОСАН БАЙМОЛДАҰЛЫ,
физика ғылымының PhD докторы, Абай атындағы
ҚазҰПУ-нің профессоры, Қазақстанның Ұлттық
Жаратылыстану Ғылымдары Академиясының
кооpеспондент мүшесі

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором
юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступле- ния; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
"заслуженный деятель Казахстана"

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет үсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написаниии автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№4 (81) 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 06.05.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 48,37 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №2571.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

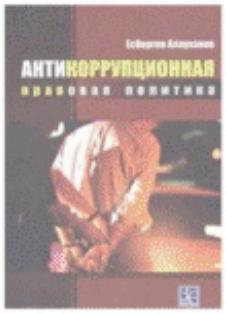
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

